

2001
3-4

AETAS

Somogyi Éva
Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon

Kövér György
A bécsi Rothschildok
és az 5 %-os magyar papírjáradék
(1881-1893)

Csáky Móric
A közép-európai modernség kritériumai

Bácskai Vera
„Csak saját erőmre és teljesítményemre utalva"
(A „self-made man"-ek világa)

Andreas Gottsmann
A Lombard-Velencei Királyság

Angelo Torre
Társadalmi antropológia és történeti kutatás

Bemutatjuk Peter Laslett történeti szociológust

Következő számunk tartalmából

KŐSZEGHY MIKLÓS
Babilontól Jeruzsálemig: a kommunikáció csapdái

SZLÁVIK GÁBOR
Görög városok a római Nyugat-Kisázsiában

IOAN PÂNZARU
Frankok a Balkán-félszigeten

FERIDUN M. EMECEN
Az Oszmán Birodalom steppei határvidéke

PAPP SÁNDOR
Keresztény vazallusok az Oszmán Birodalom északnyugati határainál

Bemutatjuk Andrew C. Janos politológus-történészt

ANDREW C. JANOS
A militarizált társadalmak emelkedése és bukása: Németország és Oroszország mint nagyhatalom

2001/3–4

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:
DEÁK ÁGNES

A kiadvány
Fund for Central and East European Book Projects,

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alapprogram,
Soros Alapítvány,
Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ
VAJDA ZOLTÁN

BENKES RÉKA
(olvasószerkesztő)

TARTALOM

Tanulmányok

ANDREAS GOTTSMANN
A Lombard-Velencei Királyság 5

DEÁK ESZTER
A tudományos élet és magyarországi kapcsolatai Cseh-Morvaországban a felvilágosodás korában 29

LIPTÁK DOROTTYA
Polgári kulturális gyakorlat és nemzeti jelleg a közép-európai sajtóban 46

MÜLLER ILDIKÓ
A nőoktatás helyzete Ausztriában az Osztrák–Magyar Monarchia idején 84

CSÁKY MÓRIC
A közép-európai modernség kritériumai 103

SOMOGYI ÉVA
Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon 115

KÖVÉR GYÖRGY
A bécsi Rothschildok és az 5 %-os magyar papírjáradék (1881–1893) 140

BÁCSKAI VERA
„Csak saját erőmre és teljesítményemre utalva" (A „self-made man"-ek világa) 159

BATÓ SZILVIA
Liberális közvélemény és büntetőjog a reformkori Magyarországon 182

Műhely

CSÁKY MÓRIC
Modernség – Bécs és Közép-Európa 1900 körül (Kutatási program) 217

SZÍVÓS ERIKA
A „másik Bécs": Az osztrák századforduló változó képe a Schorske utáni történetírásban 224

Múltidéző

Az 1867. decemberi ausztriai törvénycikkek a közös ügyekről és azok kezelési módjáról 238

Elmélet és módszer

SZEKERES ANDRÁS
Mikrotörténészek és az antropológia: egy dipszciplinák közötti transzfer mibenléte 244

ANGELO TORRE
Társadalmi antropológia és történeti kutatás 257

Határainkon túl

„A múlt hangjai és együttélés a jövőbeli énjeinkkel" – Interjú Peter Laslett történeti szociológussal (Az interjút készítette: MELEGH ATTILA) 279

Peter Laslett műveinek válogatott bibliográfiája 289

PETER LASLETT
A nyugalomba vonulás társadalomtörténete: a rokonság és a közösség szerepe az öregek támogatásában 290

Vita

BANYÓ PÉTER
Válasz Homoki Nagy Mária bírálatára 308

Figyelő

A római jog új magyar kézikönyve
(Földi András-Hamza Gábor: A római jog története és institúciói.)
GEDEON MAGDOLNA 311

A kereszténység emberideálja a 3–4. században
(A III–IV. század szentjei.)
MIKLÓS PÉTER 314

Középkori bolgár-magyar kapcsolatok
(Hriszto Dimitrov: Bălgaro-ungarszki otnosenija prez szrednovekovieto.)
H. TÓTH ILONA 319

Rendi-konzervatív ellenzékiség az 1840–50-es évek Ausztriájában
(Madeleine Rietra [Hrsg.]: Wirkungsgeschichte als Kulturgeschichte. Viktor von Andrian-Werburgs Rezeption im Vormärz.)
DEÁK ÁGNES 321

Az egyenlőség szeretete
(Jean-Fabien Spitz: L'amour de l'égalité – essai sur le critique de l'égalitarisme républicain en France, 1770–1830.)
BALÁZS PÉTER 324

Az észak-amerikai történelem források tükrében
(Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez, 1620–1980.)
LÉVAI CSABA 328

Számunk szerzői 333

ANDREAS GOTTSMANN

A Lombard-Velencei Királyság

1. A közigazgatás alapjai

A 19. századi osztrák jelenlét Itáliában három uralmi periódusra tagolódik: az 1797-től 1805-ig tartó „prima dominazione"-ra, a Bécsi Kongresszus és az 1848–49-es forradalom közé eső „seconda dominazione"-ra, valamint a „terza dominazione"-ra, amely 1849-től Lombardia 1859-ben bekövetkezett elvesztéséig, illetve Velence 1866-os elcsatolásáig tartott.

A Lombard-Velencei Királyság 1815. április 7-én, a napóleoni birodalom összeomlása és Lombardiának, valamint Velencének a Monarchiába történt újbóli betagolása után jött létre császári pátenssel.[1] Az új királyság egyrészt olyan területekből tevődött össze, amelyek már a 18. században is a Habsburg Monarchiához tartoztak – ezek az egykori Milánói és Mantuai Hercegség, Valtellina, Bormio és Chiavenna voltak –, másrészt pedig a Velencei Köztársaságnak a campoformiói szerződéssel 1797-ben megszerzett területeiből, tehát a Terrafermát is magában foglaló Serenissimából, amely már évszázadok óta a Szent Márk-Köztársasághoz tartozott.

A Lombard-Velencei Királyság területe 47 000 km^2 volt, lakosainak száma pedig 5,5 millió. Az újonnan létrehozott részállam államiságának szimbóluma a középkori langobárd uralkodók Vaskoronája volt, amelyet már Napóleon is használt a Regno d'Italiában. I. Ferdinánd[2] lombard-velencei királlyá történő koronázására – amelyre 1838-ban Milánóban került sor – országalmát, jogart és egy pompás koronázási palástot készítettek. A királyság címerében a Szent Márk-oroszlán és a Visconti-kígyó szerepelt, amelyek a két országrész történelmi szimbólumai voltak. A király helytartója az országban az alkirály volt, székhelye Milánó. Ezt a kizárólag reprezentatív jellegű funkciót 1818 és 1848 között Rainer főherceg, I. Ferenc császár fivére töltötte be. A tulajdonképpeni közigazgatás csúcsán a két – milánói és velencei – kormányzó állt. Az általuk irányított kormányzóságokban futottak össze az ország egyes részeiből érkező információk, itt dolgozták fel ezeket, itt hozták meg a szükséges döntéseket, fogalmazták meg a bécsi központi hivataloknak küldendő jelentéseket, illetve itt hajtották végre a Bécsből érkező utasításokat.

A kormányzóságoknak alárendelt tartományokat Lombard-Velencében delegációknak nevezték. Ezek élén egy-egy delegátus állt. A delegációk (regia delegazione) a magyar vármegyéknek, illetve a ciszlajtán területek kerületeinek feleltek meg. A delegátus hivatalát a francia prefektus mintájára állították fel, előtörténete azonban a 18. századra nyúlik visz-

[1] Collezioni Leggi venete 1815. Nr. 44.; Atti Governo Lombardo 1815. Nr. 27. A királyság megalapításához és általában Lombardia-Velence történetéhez lásd: Helfert, Josef Alexander Freiherr von: Kaiser Franz I. von Österreich und die Stiftung des Lombardo-Venetianischen Königreiches (=Quellen und Forschungen zur Geschichte, Literatur und Sprache Österreichs und seiner Kronländer 7, Innsbruck, 1901.); Helfert, Josef Alexander Freiherr von: Zur Geschichte des lombardo-venezianischen Königreichs. In: Archiv für österreichische Geschichte, 98. (a továbbiakban: Helfert) 190.; Sandonà, Augusto: Il Regno Lombardo-Veneto 1814–1815. La costituzione e l'amministrazione. Milano, 1912. (a továbbiakban: Sandonà); Berengo, Marino: Le origini del Lombardo-veneto. Rivista Storica Italiana, 83. 1971. 525–544.; Meriggi, Marco: Amministrazione e classi sociali nel Lombardo-Veneto, 1814–1848. Bologna, 1983. (a továbbiakban: Meriggi 1983.); Meriggi, Marco: Il Regno Lombardo-Veneto. Storia d'Italia UTET, 18/2. Torino, 1987. (a továbbiakban: Meriggi 1987.)

[2] Magyar királyként: V. Ferdinánd – a fordító jegyzete.

sza. 1851-ben megerősítették és újból összefoglalták a delegátus hatáskörét,[3] felelős volt a neki alárendelt hivatalok és tisztviselők felügyeletéért, ellenőrizte a települési elöljáróságokat, foglalkozott az állampolgársággal és az útlevelekkel kapcsolatos kérdésekkel, felügyeletet gyakorolt az egyházi és magánintézmények, illetve az egyesületek, a tanintézetek, a jótékonysági intézmények, az árva- és szegényházak felett, továbbá gondoskodott a közutak, középületek és hidak fenntartásáról. A helyi ipar és mezőgazdaság támogatása is a delegátus feladatai közé tartozott. Végül pedig illetékes volt a mértékek és súlyok, valamint az élelmiszerellátás terén. Feladatköre így gyakorlatilag a 19. században egyre inkább az állami igazgatás alá kerülő mindennapi élet valamennyi területét átfogta.[4]

A lombard kormányzósághoz Milánó, Como, Bergamo, Brescia, Pavia, Cremona, Mantova és Lodi-Cerma, a velencei kormányzósághoz pedig Velence, Verona, Udine, Padua, Trevisio, Rovigo és Belluno delegációi tartoztak.

A delegátusok gyakran egyetemet végzett értelmiségiek voltak. Legtöbbjük Lombardia-Velence vagy a Monarchia valamely más olasz nyelvű területének jómódú polgárságából vagy városi patriciátusából származott. A delegátus székhelye a capoluogoban, vagyis tartományának fővárosában volt. Mivel valamennyi tartományt annak fővárosáról neveztek el, idővel összemosódott a város, a delegáció és a tartomány fogalma. A város neve a környező vidék, a közigazgatási hatóság neve pedig a tartomány szinonimájává vált. A hivatal a delegátuson kívül az aldelegátusból, egy jegyzőkönyvvezetőből, egy iktató tisztviselőből és egyéb beosztott személyzetből állt. Egy-egy delegációhoz a fentieken kívül a következők voltak hozzárendelve: egy rendőrfelügyelő, egy cenzor, egy orvos (medico provinciale), több mérnök és egy számvivő. Az, hogy a vidéki közigazgatásért felelős kerületi biztosok (commissario distrettuale) a delegátus alá voltak rendelve, aláhúzta a város évszázadok óta fennálló elsőbbségét a vidékkel szemben, és biztosította ennek az állapotnak a konzerválását az állami-adminisztratív szervezetben.[5]

A közvetlen államigazgatás „előretolt helyőrségei" a kerületi biztosok voltak, akik az „adminisztratív hálózat perifériáján"[6] helyezkedtek el. Ezek – Bécs szemszögéből – már nem mint egyes személyek, hanem csupán funkciójukban voltak megragadhatók. Míg a delegációban állam és társadalom találkozott, és nem minden ment súrlódás nélkül, ez fokozottan igaz Velence több mint száz kerületi biztosára: ők a delegátusoknál többet foglalkoztak az emberek egyéni gondjaival és problémáival. Ezeknek a közigazgatási hierarchia alján elhelyezkedő hivatalnokoknak az volt a feladatuk, hogy a felsőbb hatóságok közigazgatási döntéseit átültessék a gyakorlatba: a kerületi biztos bonyolította a községekben a tanítói, orvosi és szülésznői állásokra kiírt pályázatokat, ő továbbította a delegáció hivatalos engedélyét, amely farsangkor álarc viselésére vonatkozott, ő felügyelte az építkezéseket a községben, és ő volt illetékes a rendőrségi ügyekben. Minden intézkedésről – és ezeknek a száma elérhette havonta az ötvenet is – pontos jegyzőkönyvet volt köteles vezetni, amit a delegátus ellenőrzött. Ahogyan a delegátus a kerületi biztost ellenőrizte, úgy ez utóbbi a községet, köteles volt ugyanis biztosítani a közrendet és nyugalmat, és gondoskodnia kellett a községi ügyek szabályszerű bonyolításáról.[7] A kerületi biztosság, amely a körzet központi helységében székelt, kis hivatal volt: a kerületi biztosból, egy segédből,

[3] Az 1851. december 31-én kelt rendelet a lombardia-velencei politikai közigazgatási hatóságokról, Regierungsblatt (a továbbiakban: RGBl.) 1856. Nr. 15. vö. RGBl. 1856. Nr. 42., ahol az országos közigazgatás hatásköreinek felsorolása olvasható.

[4] Meriggi 1983. 25.

[5] Mazohl-Wallnig, Brigitte: Österreichischer Verwaltungsstaat und administrative Eliten im Königreich Lombardo-Venetien 1815–1859. (=Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abteilung Universalgeschichte 146.) Mainz, 1993. (a továbbiakban: Mazohl-Wallnig 1993.) 82–92.

[6] Mazohl-Wallnig 1993. 21.

[7] Mazohl-Wallnig 1993. 4 f.

egy írnokból és egy hivatali szolgából állt. A hatóság dologi költségeit – többek között a fűtési költségeket – felerészben a községek viselték. A kerületi biztos kéthetente köteles volt jelentésben beszámolni a delegátusnak a körzetében uralkodó hangulatról. Nem volt jogosult önállóan rendelkezéseket hozni, mindent láttamoztatnia kellett a tartományi hatósággal. Közigazgatási területe több, átlagban 10–20 községből állt. Ezek a ciszlajtán megyéknek, a dalmát preturiáknak és a magyarországi járási szolgabírói hivataloknak feleltek meg.

Alapjaiban 1848 után sem változott meg ez a közigazgatási szerkezet, csupán az országos közigazgatás legfelső szintjét szervezték többször újjá. Rainer főherceg-alkirály 30 éves régenssége akkor ért véget, amikor – röviddel a forradalom kitörése előtt – gyorsan, kapkodva elutazott. Ekkor megfosztották hivatalától, a későbbiekben pedig immár senkit sem neveztek ki alkirállyá. A két kormányzó, Johann Spaur gróf és Pálffy Lajos (Alois) gróf is elvesztette hivatalát a forradalomban. Helyükre 1848-ban egy teljhatalmú biztost neveztek ki Lombardia-Velence élére, aki magában egyesítette a két kormányzó és az alkirály hatáskörét. 1848 áprilisa és júliusa között Franz Hartig gróf, 1848 júliusától 1849 novemberéig pedig Albert Montecuccoli gróf töltötte be ezt a posztot.

Az itáliai hadjárat lezárulása után újjászervezték Lombardia-Velence polgári közigazgatásának legfelső szintjét. 1849 októberében ideiglenes, 1850 decemberében végleges határozatokat hoztak.[8] A kormányzók helyére két – egy milánói és egy velencei – helytartó lépett. Föléjük egy polgári és katonai főkormányzót rendeltek az 1848–49-es itáliai hadjárat győztes hadvezérének, gróf Johann Joseph Wenzeslaus Radetzky tábornagy személyében. Az egész királyságra kiterjedő hatáskörrel rendelkező polgári és katonai kormányzó, valamint a két helytartó jogkörének felosztása kapcsán azonban megmutatkozott a hadsereg és a polgári igazgatás közötti rivalizálás. A bécsi központi kormányzat beavatkozása ellenére sem sikerült megoldani ezeket a problémákat, ezért 1853-ban egy „polgári adlatust" rendeltek Radetzky mellé.[9] 1854. május 1-jén megszüntették az ostromállapotot Lombardia-Velencében, egyidejűleg Magyarországgal, a Bánáttal, Galíciával és Bukovinával.

1856-ban végül a belügyminisztérium kihirdette a milánói és velencei helytartóságok felállításáról és hatásköréről szóló rendeletét,[10] amely messzemenően megegyezett azoknak a rendeleteknek a helytartóságra vonatkozó szakaszával, amelyeket 1853-ban Lombardia-Velence kivételével már az egész monarchia számára közzétettek.[11] 1857. február 28-án Radetzkyt nyugállományba helyezték, és Ferdinánd Miksa főherceget, Ferenc József császár öccsét nevezték ki főkormányzóvá. Ez alkalomból a kormány új határozatokat tett közzé a főkormányzó feladatköréről, aki immár – az egykori alkirályhoz hasonlóan – „a császári és királyi apostoli felség helyettese" lett. Formailag fenntartotta magának a polgári igazgatás irányítását, az országos hatóságok hatásköre azonban kifejezetten változatlan maradt. Az 1859-es olasz háború előtt Ferdinánd Miksát megfosztották főkormányzói pozíciójától. Ettől kezdve egyedül és megtámadhatatlanul a helytartó állt az ország közigazgatásának csúcsán.

A helytartóságok hatásköre a politikai igazgatás valamennyi területét átfogta, és megegyezett a többi terület kormányzóságainak és helytartóságainak jogkörével. A közigazgatás végleges szerkezetének 1850 decemberében lefektetett alapelvei a következőképpen írják körül a politikai szervek hatáskörét a Lombard-Velencei Királyságban: „A lakosság nyilvántartása, statisztikai adatok felvétele és összeállítása, a születési-, házassági- és halálozási anyakönyvek felügyelete, közreműködés a hadsereg kiegészítésében, ellátásában és beszállásolásában, a forspont-, az útlevél-, állampolgársági és idegenrendészeti ügyek, a csendőrség és egyéb rendészeti szervek felügyelete, ipari és kereskedelmi ügyek, az egészségügy,

[8] Mazohl-Wallnig 1993. 342.
[9] Mazohl-Wallnig 1993. 350.
[10] RGBl. 1856. Nr. 42.
[11] RGBl. 1853. Nr. 9. és 10.

a községi ügyek, valamint a községi rendőrséget érintő valamennyi előzetes és egyéb intézkedés ellenőrzése, az egyházi, iskolai és alapítványi ügyek, a jótékonysági-, humanitárius és közintézmények felügyelete, a börtönök igazgatása, a sajtó és az egyesületek ellenőrzése, gondoskodás a birodalmi és országos határok, valamint az ország- és vízi utak nyilvántartásáról, közreműködés a közvetlen adók kiszabásában, beszedésében és leírásában, az ország kulturális ügyei, a privilégiumokkal kapcsolatos ügyek, befolyás gyakorlása a kisajátításokban, a vízi jogokkal, illetve épületekkel kapcsolatos jogvitákban, valamint a hivatali területén belül működő közigazgatás és állami intézmények költségeinek megállapítása."[12]

Az közigazgatás alsóbb szintjein csupán kisebb változások történtek. Így például 1853-ban a lombardiai kerületek számát 127-ről 102-re, a velenceiekét pedig 93-ról 78-ra csökkentették.[13] Ettől eltekintve Lombardia-Velencét nem érintette a közigazgatás nagy, neoabszolutisztikus újjászervezése. Itt nem voltak érvényesek azok a rendeletek, amelyeket 1853 januárjában hoztak a Lajtától nyugatra eső területekre (Ciszlajtániára), Horvátországra és Magyarországra kiterjedő hatállyal a megyei hivatalok, helytartóságok és bíróságok felállításáról és hatásköréről.[14] Lombardia-Velencében mind a kerületek, mind a delegációk vonatkozásában a régi, 1848 előtti előírások maradtak érvényben. Ennek az volt az egyik következménye, hogy a Lombard-Velencei Királyságban a legalsó szinten is megmaradt a közigazgatás és az igazságszolgáltatás szétválasztottsága. Míg a birodalom egyéb részein a vegyes járási hivatalok testesítették meg az elsőfokú közigazgatási és bírósági fórumot, Lombardia-Velencében a kerületi biztosi hivataloknak mint közigazgatási hatóságoknak az igazságszolgáltatásban a preturiák (a városokban a preture urbane, vidéken pedig a preture foresi) feleltek meg. A közigazgatási és a bírósági egységek határai nem estek egybe, a bírósági körzetek gyakran több közigazgatási járást is magukban foglaltak. Tartományi szinten országos bíróságok működtek, amelyek a többi koronatartomány országos, kerületi, illetve megyei bíróságainak feleltek meg. Speciális bíróságok voltak a tartományi adóbíróságok (Provinzialgefällsgerichte). Milánóban és Velencében a következő fokot a két legfelsőbb bíróság jelentette. Speciális bíróságok voltak a milánói kereskedelmi bíróság, a velencei kereskedelmi és tengeri bíróság, valamint a milánói és velencei legfelsőbb adóbíróságok.

Az igazságügytől eltérően a pénzügyi igazgatásban nem voltak kerületi szintű pénzügyi hatóságok. A tartomány pénzügyi igazgatását a járási pénzügyi igazgatóságok végezték, amelyeket pénzügyi intendantúráknak (intendenza delle finanze) is neveztek. Az országos pénzügyi hivatalokat 1848-ig kamarai magisztrátusoknak, 1850-től kezdve pedig pénzügyi prefektúráknak (prefettura di finanza) nevezték.

Lombardiának az 1859-ben, a magentai és a solferinói vereség után történt elvesztése nem járt együtt intézményi változásokkal. A „Lombardia-Velence" név sem változott, és ezzel fennmaradt a Lombardia visszaszerzésére támasztott elméleti igény. Ennek indoklásául az szolgálhatott, hogy Mantua tartomány egy része, amely magában foglalta a stratégiailag fontos, erődítménnyel ellátott várost is, a Habsburg Monarchia kezén maradt.

[12] Az 1850. december 31-én kelt császári rendelet, RGBl. 1851. Nr. 15.

[13] RGBl. 1853. Nr. 80, 1853. május 7-én kelt belügyminisztériumi rendelet, életbe lépett Velencében 1853. július 1-jén, Lombardiában 1854. április 1-jén. Lásd még: Mazohl-Wallnig 1993. 43. A reformhoz Mazohl-Wallnig 1993. 21–42.

[14] RGBl. 1853. Nr. 9. és 10.: A belügy-, az igazságügy- és a pénzügyminiszter 1853. január 19-én kelt rendeletei.

2. Az autonóm közigazgatás: a községek és a kongregációk[15]

A községeknek – 1853-ban Lombardiában 2111, Velencében pedig 812 község volt – Lombardia-Velencében lényegesen más szerepük volt, mint a Habsburg Monarchia egyéb területein. Egyrészt a városok hosszú, egészen a középkorban gyökerező múltra tekinthettek vissza. A Terraferma kommunáinak alávetése után a Velencei Köztársaság is tiszteletben tartotta az ottani honoráciorok előjogait, és velencei patríciusokkal egészítette ki a vezető réteget. A korona többi országához képest azonban döntő különbség volt, hogy Lombardia-Velencében nem volt földesúri rendszer. Az 1848-as forradalom legfőbb vívmánya, a földbirtok tehermentesítése és a közigazgatás alsó szintjeinek az önkormányzatiság és a községi autonómia alapján történt újjászervezése ily módon ott nem bírt jelentőséggel, hiszen a Lombard-Velencei Királyságban már 1815 óta realitás volt a községi, járási és kerületi szint hierarchikus rendszere.

A községek önkormányzatát az 1816. február 12-én kiadott pátens szabályozta. Ez Lombardiára nézve gyakorlatilag a községekről szóló 1755-ös törvény újbóli bevezetését jelentette.[16] A kerületi megbízott ellenőrzése alatt rendszeresen összeült a földadót fizetők gyűlése (convocato generale degli estimati) és a személyi adót fizetők egy képviselője. Ők fogadták el a község költségvetését és a zárszámadást, valamint egy háromfős bizottságot választottak (deputazione del convocato) a község igazgatására.

A nagyobb községekben és a városokban a gyűlés (convocato) helyére a földadót fizetők 30–60 választott képviselőből álló tanácsa (consiglio generale degli estimati) lépett, amely saját soraiból a nagyobb községekben egy háromtagú bizottságot (deputazione del consiglio), a tartományok fővárosaiban, a királyi városokban és néhány más városban pedig municipiális kongregációkat (congregazione municipale) választott.[17] Ez utóbbi a polgármesterből (podestából) és négy – Milánóban és Velencében hat – fogalmazóból állt. A kerületi biztos ellenőrző szerepét a tartományi fővárosokban a delegátus vette át.

A községek széles hatáskörébe a következők tartoztak: az utak és a vízi utak, valamint az elemi iskolák építése és fenntartása (ez utóbbi esetén a tanárok fizetése is), közvilágítás, a község kertjei, a közvágóhidak, egészségügy, szegényügy, temetők, kulturális intézmények, nyilvántartási ügyek, a községi rendőrség – amelynek feladata volt az egészségügy és a piacok felügyelete is –, a beszállásolások, a községi alkalmazottak, végül pedig az adók kivetése.[18]

A községek önkormányzatisága nem demokratikus és autonóm jellegű volt, hanem az abszolutisztikus állam engedménye a földbirtokos patriciátus és a vagyonos kereskedő-iparos polgárság felé. Ezt mutatja, hogy a központi kormányzatnak elkötelezett kerületi biztos, illetve a delegátus állandóan jelen volt a gyűléseken, továbbá hogy a választott képviselők személyét jóvá kellett hagyatni a kormányzattal, s az minden rendelkezést ellenjegyzett. Az abszolút, centralisztikus állam természetes keretfeltétel volt. Mindezek elle-

---

[15] Ehhez és a fent ismertetett közigazgatási struktúrához részletesen lásd: Gottsmann, Andreas – Malfèr, Stefan: Die Vertretungskörperschaften in Lombardo-Venetien. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. VII/2: Verfassung und Parlamentarismus. Die regionalen Repräsentativkörperschaften. Hrsg. von Helmut Rumpler und Peter Urbanitsch. Wien, 2000. 1593–1632.

[16] Sandonà 119. Részletesen: Czoernig, Carl: Die lombardische Gemeindeverfassung nach ihrer Entstehung und Ausbildung, ihrem Verfalle und ihrer Wiederherstellung. Heidelberg, 1843.

[17] Lombardiában a következő tartományi fővárosok voltak királyi városok: Milano, Bergamo, Brescia, Como, Cremona, Lodi, Mantua, Pavia, valamint Casalmaggiore; 1839-ben Sondrio, 1858-ban Varese került még hozzájuk. Velencében kilenc királyi város létezett, nevezetesen a következő tartományi fővárosok: Velence, Belluno, Padova, Rovigo, Treviso, Udine, Verona, Vicenza, valamint Bassano. 1866-ban Velencében már 29 városban működött municipiális kongregáció.

[18] Tonetti, Eurigio: Governo austriaco e notabili sudditi. Congregazioni e municipi nel Veneto della restaurazione, 1816–1848. Venezia, 1997.

nére olyan rendszerről van szó, amely az érdeklődő polgárok számára lényegesen több felelősséget, beleszólást és kezdeményezést tett lehetővé, mint 1848 előtt a monarchia más területein. Azután azonban változott a helyzet. Míg a községi önkormányzatiság fejlettebb volt az 1848 előtti korszak földesúri és municipiális rendszerénél, elmaradt az a községekről szóló 1849-es és 1862-es törvények mögött.

Ez az elmaradás egy másik területen is érzékelhető: míg a korona más országai közül a legtöbben a hatvanas évek elején kiadott októberi diploma és a februári pátens alapján modern, vagyis a gazdasági és politikai elit képviseletének elvén alapuló országgyűléseket hívtak össze, addig Velencében – Lombardia nagy részét ekkor már elcsatolták – fennmaradt a kongregációk immár korszerűtlen intézménye.

Ezt az intézményt a királyság megalapításával egy időben hívták életre. Már 1814 nyarán megkezdte munkáját az úgynevezett „Központi Szervezési Udvari Bizottság", amelynek az volt a feladata, hogy előkészítse a napóleoni háborúkban visszaszerzett vagy újonnan nyert területek szervezeti betagolását. A bizottság tagja volt az ekkor még fiatal hivatalnok, Carl Kübeck is, aki azt javasolta, hogy Velencében és Milánóban állítsanak fel egy-egy központi kongregációt. Kübeck megpróbált egyrészt a helyi tradíciókhoz, nevezetesen a milánói Congregazione dello Statóhoz kapcsolódni, másrészt pedig ezzel az országnak a birodalomba történő integrálása irányába akart tenni egy lépést azáltal, hogy párhuzamot vont a német nyelvű országok rendi-képviseleti testületeivel.[19] A javaslat szerint a kongregációk több rend – a földbirtokos nemesség, az adókötelesek és a királyi városok – képviselőiből álltak volna, ami a földbirtok, a kereskedelem és az ipar figyelembevételét jelentette. Ferenc császár 1815. február 22-én kiadott határozatával jóváhagyta a központi kongregációkat, Kübeck indítványával ellentétben azonban elrendelte a tartományi kongregációk felállítását is.[20]

Az 1815. április 7-én kiadott császári pátens, amely bizonyos mértékig a királyság születési anyakönyvi kivonatának tekinthető, a 12. §-ban kimondja, hogy ezeknek a testületeknek az a feladatuk, hogy megismerjék a lakosság igényeit és szükségleteit, és tanácsaikat hasznosítsák a közigazgatásban. A 13. § rendelkezett arról, hogy e célból Milánóban és Velencében egy-egy központi kongregációt, a tartományi fővárosokban pedig tartományi kongregációkat állítanak fel, megígérte továbbá, hogy erről külön pátens fog rendelkezni. 1815. április 24-én jelent meg a központi és tartományi kongregációkról szóló pátens, amely a királyság megszűnéséig érvényben maradt.[21]

A lombard központi kongregáció a kilenc tartomány egy-egy nemes és nem nemes képviselőjéből, valamint a tíz, 1839 után tizenegy királyi város egy-egy képviselőjéből, összesen tehát 28, illetve 29 személyből állt, míg a velencei a nyolc tartomány és kilenc királyi város képviselőjéből, összesen 25 főből tevődött össze. Lombardia elvesztése után a velencei központi kongregáció lombard-velenceiként működött tovább, és kibővült Mantova tartomány és város három képviselőjével.

A központi kongregáció elnöke a legfelső közigazgatási hatóság vezetője, vagyis a kormányzó, később pedig a helytartó volt. A tagság feltétele a földbirtoktulajdon volt, a városok képviselői számára pedig egy kereskedelmi vállalkozás vagy egy manufaktúra birtoklása. A további előfeltételek a következők voltak: állampolgárság a lombard-velencei királyságban, honosság az országban vagy – a nemesek esetében – legalábbis Ausztriában, a nem nemesek esetében pedig az általuk képviselt tartományban vagy városban, legalább 30 éves kor és feddhetetlen erkölcs. Egyházi személyeket és állami hivatalnokokat nem lehetett a kongregációk tagjává választani.

[19] Kübeck referátuma nyomtatásban olvasható: Helfert, Függelék 260–314., itt 306.
[20] Helfert 316–319.
[21] Collezione Leggi Venete, 1815. Nr. 44.; Atti Governo Lombardo, 1815. Nr. 27.

A tartományi kongregációk a tartomány nagyságától függően 2–4 nemes és nem nemes képviselőből és a területükön fekvő királyi városok egy képviselőjéből álltak. Tagjaik száma tehát legalább 5, legfeljebb 9 volt. Az elnök a tartományi delegátus volt.

A választások egy vegyes választási és kinevezési eljárás alapján zajlottak: a községek és a városok jelölteket állítottak, a tartományi, illetve központi kongregációk ezek közül három személyt javasoltak, a császár pedig kinevezte a kongregációk tagjait. Egy 1823-ban hozott rendelet értelmében a nemesi cím nem volt akadálya annak, hogy az illetőt a nem nemes adófizetők képviselőjévé válasszák. Ennek az volt a következménye, hogy egyre több nem nemesi helyet szereztek meg nemesek, így a földbirtokos, nemes patriciátus meg tudta szerezni a többséget a kongregációkban, annak ellenére, hogy a nemességnek eredetileg csupán a helyek harmada járt volna.[22]

A küldöttek hivatali ideje hat év volt. Mivel azonban a tagok felének sorsolás alapján már az első három év után, tehát 1819-ben vissza kellett adnia megbízatását, ezt követően a helyek harmada háromévenként megürült. A központi kongregációk képviselői évi 2000 forint összegű juttatásban részesültek, míg a tartományi kongregációk – a községi funkcionáriusokhoz hasonlóan – javadalmazás nélkül végezték munkájukat.

Az 1815. április 24-i pátens rögzítette, hogy a központi kongregációk nem rendelkeztek döntési és utasítási joggal (25. §): tanácsadó szervek voltak, amelyek javaslataikat és határozataikat továbbították a kormányzathoz. A következő ügyekben gyakoroltak felügyeletet és látták el tanácsokkal a közigazgatási szerveket: a kivetett adók elosztása és beszedése; közreműködés a földadó-kataszter elkészítésében; a községek és városok költségvetése, illetve az a kérdés, hogy mely terheket viseli a község, a tartomány vagy az ország; a katonai terhek elosztása; a gátak és az utak felügyelete; valamennyi állami jótékonysági intézmény. A központi kongregációk ezen kívül korlátozás nélkül és közvetlenül nyújthattak be petíciót a császárhoz (24. §), és feladatuk volt a tartományi kongregációk felügyelete és ellenőrzése is.

Ezzel ellentétben a tartományi kongregációk jogkörébe nem csupán a tanácsadás és a felügyelet tartozott, hanem a végrehajtás is a hozzájuk utalt ügykörökben, amelyek – a katonai ügyek kivételével – megegyeztek a központi kongregáció feladataival: a tartomány adóügyei; vízi építmények és a tartomány kezelésében lévő utak; jótékonysági intézmények. A tartományi kongregációk tehát igazgatási tevékenységet végeztek, és hatáskörükben utasításokat is adhattak, amelyeket azonban a delegátusnak kellett ellenjegyeznie. Tulajdonképpeni petíciós joggal nem rendelkeztek, a beadványokat azonban megjegyzéssel ellátva továbbíthatták a központi kongregációhoz.

A kongregációk hatásköre ily módon tágabb volt, mint az 1848 előtti országos rendeké. Mivel állandó testületekként működtek, függetlenek voltak abban az értelemben, hogy nem az uralkodó hívta össze őket. Megválasztásuk – mivel Lombardia-Velencében nem létezett földesúri rendszer – tisztán cenzusos választási rendszer volt, annak ellenére, hogy a képviselői helyek harmada a nemességnek volt fenntartva. A tartományi kongregációk az ostromállapot évei alatt is működtek, ezzel szemben a központi kongregációk tevékenysége de facto 1855-ig szünetelt. A Lombardia-Velencében uralkodó állapotok stabilizálására tett erőfeszítések során a főkormányzó, Radetzky mellé rendelt „polgári adlatus", Friedrich Thun-Hohenstein gróf azon fáradozott, hogy újból életre hívja a központi kongregációkat,[23] ami az 1855. július 15-én kelt császári rendelettel meg is történt.[24] A kongregációk hatáskörét is fokozatosan kiszélesítették: miután a tartományi kongregáció autonómiáját már 1848-ban kibővítették, 1856-ban a központi kongregációra bízták az országos pénzalapok kezelését. Az 1860-as kompetenciabővítés a „lombard-velencei" központi

[22] Meriggi 1987. 50.
[23] Mazohl-Wallnig 1993. 353.
[24] RGBl. 1855. Nr. 130.

kongregációt érintette. Az 1860. május 31-én kiadott rendelet kimondta, hogy az másodfokon dönthetett minden olyan vitás kérdésben, amely első fokon a tartományi kongregációk hatáskörébe tartozott, illetve első fokon abban az esetben, ha a szembenálló felek különböző tartományokhoz tartoztak. Ezenkívül a központi kongregációk a hatáskörükbe tartozó ügyekben a tartományi kongregációkhoz hasonlóan a tanácsadó funkción túlmenően határozathozó szerepet is kaptak.[25] Ugyanezen év őszén a központi kongregáció jogköre kibővült saját hivatalnokait, valamint a tartományi kongregációk és a tartományi alapból fenntartott hatóságok hivatalnokait illetően.[26]

Az új jogkörök lényegesen kiszélesítették elsősorban a központi kongregáció belső autonómiáját, de a tartományi kongregációkét is, és erősítették azok helyzetét. Önállóan alakíthatták ki saját szervezetüket, önállóan nevezhették ki hivatalnokaikat, hozhatták szolgálati intézkedéseiket, és autonóm módon dönthettek valamennyi bérezési kérdésben. Nem csupán tanácsadó szervek voltak immár, hanem hatáskörükön belül határozat- és döntéshozatalra is jogosultak. Másrészt maga ez a hatáskör nem módosult lényegesen, hiszen továbbra is az adóügyekre, a községi ügyekre, valamint a közlekedési létesítményekre, a jótékonysági intézményekre és az országos pénzalap kezelésére korlátozódott.

A központi kongregáció jogosítványait még egy alkalommal kibővítették. 1861. december 29-én a jótékonysági intézmények reformja kapcsán konkrétabb és átfogóbb felhatalmazást kapott a következő területeken: a városokban létrehozandó jótékonysági kongregációk alapszabályainak, valamint az önmaguk fenntartására képtelen intézmények éves költségvetésének és zárszámadásának a jóváhagyása, az állami jótékonysági intézmények törzsvagyonában bekövetkezett változások engedélyezése, ezen intézmények vezetői kinevezésének, nyugdíjazásának és fegyelmi eljárás alá helyezésének jóváhagyása, továbbá Velence város jótékonysági intézményeinek közvetlen felügyelete.[27] Olyan jogköröket kapott, amelyek eddig a helytartóságnak, illetve a delegációknak voltak fenntartva.

Szerepük növekedése ellenére azonban a kongregációk nem valódi országos képviseletek voltak, hanem sokkal inkább a többségében földbirtokos patriciátus gyűlései, amelynek tagjait ez a társadalmi réteg saját sorai közül választotta ki, de ezek a tagok csak akkor lettek tartományi vagy központi képviselők, miután a császár kinevezte őket. A hatáskörök szélesítése egyrészt megerősítette és kibővítette ezen réteg előjogait, másrészt ezzel az osztrák kormányzat egy olyan népességcsoportra támaszkodott, amely csupán csekély hányadát képviselte a lakosságnak. Nemcsak legszorosabb szövetségesei, hanem legádázabb ellenségei is ehhez a réteghez tartoztak. Az „austriacanti", tehát az osztrák igazgatással együttműködők csoportja jelentősen vesztett tekintélyéből, és sok honfitársuk elutasította őket.

3. Erőfeszítések egy országos alkotmányért

A bécsi kormányzat által Itáliába küldött két teljhatalmú biztos, Hartig (1848) és Montecuccoli (1848–49) behatóan kezdtek foglalkozni az országos alkotmány kérdésével, hiszen mindketten az alkotmányos kormányzati rendszer hívei voltak.[28] Míg Hartig tervei utópisztikusnak és szinte megvalósíthatatlannak tűntek, Montecuccolinak az önálló, kétkamarás és széles jogkörrel rendelkező országos parlament felállítására tett javaslata reálisabb volt. Montecuccoli három olyan alapfeltételről beszélt, amelyeket az ország jövendő

[25] RGBl. 1860. Nr. 143.

[26] 1860. október 26-án (Landesgesetzblatt 1861., 1860. Nr. 71.) és 1860. december 24-én (Landesgesetzblatt 1861., 1861. Nr. 11.) hozott határozatok.

[27] Az államminisztérium 1861. december 29-én kelt határozata (RGBl. 1862. Nr. 2.). Vö. Lasser előterjesztését, 1861. december 14. HHStA (Wien) Kab. Kanzlei, KZ 3991/1861, közzétéve: Landesgesetzblatt, 1862. Nr. 10.

[28] Mazohl-Wallnig 1993. 253.

alkotmányos szerkezetéről tanácskozó országos képviselők gyűlésével szemben kellene követelményként támasztani: Ausztria szuverenitásának elismerése, adóhozzájárulás és újonc-állítás. A meghatalmazott felügyelő szerint a kormányzatnak teljesítenie kell az itáliaiak nagyobb önállóságra és nemzetiségük elismerésére vonatkozó kívánságát is. Montecuccoli kifejezetten óvott attól, hogy Lombardia-Velencét az örökös tartományok mintájára formálják át.

Szeptember elején a Wiener Zeitungban megjelent egy jegyzet, mely szerint a kormány immár nem késlekedik a királyság újjászervezésével, és követeket fog küldeni Veronába azért, hogy a jövendő alkotmányról tanácskozzanak.[29] Montecuccoli Radetzky ellenkezése ellenére meggyőzte a minisztertanácsot arról, hogy a Lombardia-Velencében uralkodó hangulat lecsillapítására szükséges kiadni egy császári manifesztumot.[30] Az 1848. szeptember 20-án kelt manifesztumban a császár ünnepélyes ígéretet tett arra, hogy alkotmányt ad Lombardia-Velencének, és ebből a célból a béke helyreálltával egybehívja a nemzet szabadon választott képviselőit.[31]

Schwarzenberg kormánya is elődje nyomában haladt, és az Osztrák Császárság 1849. március 4-én kelt oktrojált alkotmánya megismételte, hogy Lombardia-Velence új országos statútumot kap. A „bizalmi férfiak" gyűlésére azonban többszöri ösztönzésre csak 1850-ben került sor. A minisztertanács februárban adta meg elvi jóváhagyását egy ilyen konferencia összehívásához, melynek elnökéül márciusban Montecuccolit választották.[32] A konferenciát 1850. áprilistól júniusig tartották Bécsben, és 21 résztvevője volt.

A minisztertanács április végén engedélyezte Bach belügyminiszternek, hogy a minisztériumában, az ő vezetésével kidolgozott tervezet szolgáljon a tárgyalások alapjául.[33] Június elején a minisztertanács alapjaiban elfogadta az országos alkotmány tervezetét, fenntartva, hogy bizonyos módosításokra van szükség, amelyeket még az ország képviselőivel egyeztetni kell.[34] A tervezet szerint az ország ezentúl két részből, az egyes részek képviselete két kamarából (a szenátusból és a képviselők kamarájából) állt volna. A szöveget azonban nem nyújtották be az uralkodónak, és ezen minisztertanácsi ülés után már nem került napirendre a tervezet. Ennek okai nem világosak, az azonban aligha kétséges, hogy a Lombardia-Velence számára készült alkotmánytervezet a korona többi országának alkotmányához hasonlóan a neoabszolutista kormányzati kísérletnek esett áldozatul.[35]

A lombard-velencei neoabszolutizmus hamarabb ért véget, mint a korona többi országában, és 1857-ben úgy tűnt, hogy egy liberális periódusnak adja át a helyét. 1857. március 10-én Ferdinánd Miksa főherceget nevezték ki főkormányzóvá. Ő a kongregációkat nem tartotta az országos képviselet megfelelő eszközeinek, és egy lombard-velencei szenátussal akarta helyettesíteni azokat. Ez a testület virilistákból (egyházi méltóságokból, rektorokból, a milánói és a velencei podestából), örökölt tagsággal rendelkezőkből (a legfontosabb nemesi-patrícius családok képviselőiből), valamint érdemeik alapján a császár által

[29] Wiener Zeitung, 1848. szeptember 7. 593.

[30] 1848. szeptember 15-i, 1848. szeptember 17-i minisztertanács. In: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Ser. I. (a továbbiakban: ÖMR I.) Abteilung: Die Ministerien des Revolutionsjahres 1848: 20. März 1848 – 21. November 1848. Bearbeitet von Thomas Kletečka. Wien, 1996. Nr. 120.

[31] Landesgesetzblatt, 1848. Nr. 61. lásd ehhez: Mazohl-Wallnig 1993. 248.

[32] 1849. június 22-i minisztertanács, ÖMR II. Abteilung, Band 2: Das Ministerium Schwarzenberg, 21. November 1848 – 11. April 1852, Bd. 1. Bearbeitet von Thomas Kletečka. Wien, 2001., valamint 1850, február 12-i, 1850. március 30-i, 1850. március 1-jei minisztertanács.

[33] 1850. április 27-i minisztertanács, ÖMR II/2.

[34] 1850. június 8-i minisztertanács, ÖMR II/2.

[35] Részletesen lásd: Malfèr, Stefan: Una costituzione per il Regno Lombardo-Veneto. Speranze e fallimenti 1848–50. In: La „primavera liberale" nella terraferma veneta 1848–1849. A cura di Alba Lazzaretto Zanolo. Venezia, 2000. 113–127.

kinevezett tagokból állt volna. A tervezet szerint a képviselők egy részét a földbirtokosság és a kereskedelmi kamarák jelölték volna választással. Ez a rendkívül elit összetételű szenátus az eddigi központi kongregációk feladatait vette volna át, és azokhoz hasonlóan nem bírt volna törvényhozói jogkörrel. Bécsben egy külön olasz tárca nélküli miniszter képviselte volna a minisztertanácsban az ország és az főkormányzó érdekeit. Ferdinánd Miksa 1858-ban személyesen utazott a fővárosba, hogy megnyerje császári fivérét és a kormányt a tervezetnek. Csalódnia kellett, az udvar elutasította a lombard-velencei intézményrendszer módosítását. A főherceg dolgavégezetlenül tért vissza az itáliai tartományba.

Ferdinánd Miksa ettől kezdve a közigazgatás reformjára összpontosított. Már közvetlenül hivatalba lépése után körülvette magát bizalmi embereivel, és ezekkel közösen megpróbált adminisztratív reformokat végrehajtani. Célja az volt, hogy javítsa az ország közigazgatását, és ezzel visszaszerezze a lakosság, mindenekelőtt pedig a nemesi körök és a középrétegek bizalmát. A főherceg liberalizáló reformjai gyakorlatilag az ország számára szélesebb mozgásteret, és ezzel az ő számára nagyobb politikai mozgásteret biztosítottak volna. Ferenc József császár ellenállásán azonban megbukott Ferdinánd Miksa kísérlete, hogy átvegye az országban a katonai főparancsnokságot, ugyanakkor lendületet adjon az alkotmány ügyének. A császár 1859. április 19-én visszahívta a főherceget az főkormányzói székből.[36] Ez hidegzuhanyként érte azt a jelentős személyekből álló csoportot, amelyet a főherceg megnyert autonómia-elképzeléseinek, és amely támogatta annak kiegyezéses politikáját. Ezek a személyek egyre inkább a mérsékelten osztrákellenes és Savoya-barát ellenzék felé fordultak.

A lombard-velencei alkotmány kérdését csak két évvel később kezdték ismét felvetni a Habsburg Monarchia egyes politikusai, kezdetben csak bátortalanul. Ez idő alatt Ausztria elvesztett egy háborút és Lombardiát, valamint átélt egy politikai zavargásokkal terhelt periódust, amelyeket kemény eszközökkel, többek között a gyanús személyek bebörtönzésével, illetve internálásukkal fojtott el. 1860. október 15-én Agenor Gołuchowski államminiszter a birodalom tervezett belső reformjaival kapcsolatban azt közölte a helytartóval, Georg von Toggenburggal, hogy Lombardia-Velence közigazgatásának szerkezetét egyenlőre érintetlenül kell hagyni. Ugyanakkor nem vonta kétségbe Lombardia-Velence elvi jogát arra, hogy országos alkotmányt kapjon. Ezért Toggenburg azt az utasítást kapta, hogy a bizalmi személyek 1850-es konferenciájának eredményei alapján dolgozza ki az ország statútumának tervezetét.[37] Gołuchowski nem törekedett arra, hogy tényleges autonómiát biztosítson az ország számára. 1860. december 13-án Schmerling váltotta fel őt az államminiszteri poszton. Az új miniszter is visszariadt az országos statútum kiadásától, és arra akart szorítkozni, hogy átmeneti jelleggel kibővítse a kongregációk hatáskörét. Az ennél messzebb menő alkotmányos változtatásokat ugyanis túlságosan kockázatosnak ítélte. Schmerling ezzel a Rechberg és Toggenburg vezette konzervatívok irányvonalát követte.

Az országos statútum kérdése csak 1863-ban vetődött fel újra. Schmerling államminiszter – bár az olaszok továbbra is „tartózkodtak attól, hogy politikai dolgokban közeledjenek az osztrák kormány felé" – elérkezettnek látta az időt arra, hogy átültesse a gyakorlatba a lombard-velencei országos alkotmány tervezetét.[38] A helytartóság által 1861 végén kidolgozott tervezetet az államminisztérium elképzelései alapján alaposan átdolgozták, és 1850-hez hasonlóan benyújtották a bizalmi férfiak konferenciájának, amely velencei szakértők részvételével vitatta meg azt.

[36] Ferdinánd Miksa lombard-velencei kormányzásához lásd: Della Peruta, Franco: Massimiliano d'Ausburgo governatore del Lombardo-Veneto 1857–1859. In: L'Italia del Risorgimento. Problemi, momenti e figure. Milano, 1997. 289–305.

[37] 1860. október 27-i minisztertanács, ÖMR IV. Abteilung: Das Ministerium Rechberg, 17. Mai 1859 – 4. Februar 1861, Bd. 2. Bearbeitet von Stefan Malfèr.

[38] Schmerling 1863. július 13-i előterjesztése: AVA (Wien), Inneres-Präs., Z 3605.

A több héten át tartó bécsi tárgyalásokon olasz részről részt vett többek között a velencei polgármester, Pier Luigi Bembo is, aki egyre inkább az ország mérsékelt ellenzékének szószólójává vált. Ő egyébként csupán hosszabb gondolkodási idő után határozta el, hogy részt vesz a tárgyalásokon, mivel hazájában politikai hírneve forgott kockán. A bizalmiak konferenciája 1863. március 16-tól április 8-ig tíz ülést tartott Bécsben, elnökévé pedig Franz Hartig grófot nevezték ki. A tárgyalások 1863. április 11-én sikerrel zárultak: a résztvevőknek sikerült megegyezniük egy olyan országos statútumban, amely mind az ország, mind a birodalmi egység érdekeit figyelembe vette.

Az országos statútum a Lajtától nyugatra érvényes mintákat követte. Így például a képviselők megválasztása Velencében is a kuriális választási rendszer és az adócenzus alapján történt volna, amelyet a városokban és a községekben olyan alacsonyan állapítottak meg, hogy ott a városok „osztrákellenes" alsóbb rétegei és a parasztság is képviselethez jutott volna az országgyűlésben. Ugyanakkor a két első kúriában – a legtöbb adót fizetőkében és a kereskedelmi kamarákban – a kereskedők és patríciusok osztrákokkal szemben kritikus, de társadalmilag konzervatív rétege jelentős túlsúlyba került volna. Schmerling azt remélte ettől a konstrukciótól, hogy egyensúlyba kerülnek a szociális és a nemzeti erők, és ezzel – a korona többi országához hasonlóan – itt is létrejön egy kormány- és alkotmányhű párt. Az országos statútum magába olvasztotta az olasz alkotmány bizonyos elemeit, s ez megfosztotta érveitől az osztrákellenes ellenzéket; ugyanakkor azonban ügyeltek arra, hogy – főleg nyelvi tekintetben – kerüljék a túlságosan egyértelmű párhuzamokat, nehogy azt a benyomást keltsék, hogy a velencei országos statútum csupán átmenetként szolgál az országnak az olasz nemzetállamba történő betagolása felé.

Hogy az ellenzék kormányellenes tevékenységének lehetőségeit minimalizálják, a korona többi országával ellentétben Velencében a kisebb helységekben is felállítottak volna választási helyiségeket, és a választások közvetlenül, nem pedig elektorok közbeiktatásával zajlottak volna.

A korona többi országával szembeni különbségek az ország törvényhozásában mutatkoztak meg a legélesebben: az országgyűlést megillette volna a központi kongregáció teljes hatásköre, amihez elsősorban a községek és a tartományi képviseletek reformja tartozott. Ezzel az országgyűlés tulajdonképpen összállami kompetenciához jutott volna. Ezenkívül az országgyűlés az országos statútum módosításaiba is beleszólást nyert, és a korona többi országában szokásoshoz képest magasabb pótadókról dönthetett volna.

Az országos statútum ugyanakkor az uralkodó szentesítési jogával és az eljárási szabályokkal lényegesen korlátozta is az országgyűlés ezen látszólag széles autonómiáját: az obstrukció megnehezítése céljából Velencében a képviselőknek már a harmada elegendő lett volna a határozathozatalhoz, az országgyűlés elnökének pedig nagyobb fegyelmezési jogköre volt, mint a korona többi országaiban. Ezenkívül a kormány bármikor le is válthatta őt, amennyiben nem annak szándékai szerint cselekedett. Mindenekelőtt azonban az országgyűlés nem foglalkozott volna közigazgatási ügyekkel, hanem csupán törvényhozó tevékenységet folytatott volna. Az országos közigazgatás fontos területe így az országgyűlés által választott országos bizottság hatáskörébe került. Abban az esetben, ha az országgyűlés és/vagy az országos bizottság bojkottálta volna a kormányzati politikát, a kormánynak lehetősége volt arra is, hogy felfüggessze az ország autonómiáját és igazgatásával egy kormánybiztost bízzon meg.

Ezek a kiváltságok, amelyeket természetesen csak nagyon súlyos esetekben alkalmaztak volna, a helytartó, Toggenburg véleménye szerint nem kompenzálhatták azt, hogy a helytartó elveszítette elnöki székét az országos bizottságban, ahol az országgyűlés választott elnöke váltotta fel őt. Elfogadhatatlannak tartotta az országos bizottság autonóm helyzetét; ezt csak azzal a feltétellel helyeselte volna, ha az országos bizottság hatáskörét jelentős mértékben szűkítik. Ezzel azonban Schmerling nem értett egyet. Schmerlingnek és Toggenburgnak, a központi és a helyi igazgatásnak nem sikerült megegyeznie az alkotmány

kérdésében. Az államminiszter elhatározta, hogy kivárja a kedvező időpontot, és így nem használta ki a viszonylagos belső és külső nyugalom értékes hónapjait. 1864 első felében aztán mind a külső, mind a belső keretfeltételek megromlottak. A kormány habozott, és újból elhalasztotta az alkotmánytervezet megvalósítását, míg végül a magyar kérdés került előtérbe, és Schmerling kormánya elvesztette reformszellemű lendületét. Schmerling utódja, Richard Belcredi gróf alatt a Magyarországgal való kiegyezés abszolút elsőbbséget élvezett, a velencei alkotmány ügyét pedig a magyar kérdés végleges megoldásáig elnapolták.

4. A gazdaság

Ausztria Lombardia-Velencének a Habsburg Monarchiába történő politikai-intézményi integrációjával párhuzamosan megpróbálta törvényi szabályozás révén gazdaságilag is erősebben az összbirodalomhoz kapcsolni az országot. Lombardia-Velence gazdasági szempontból sem képezett egységet. A mesterségesen létrehozott Lombard-Velencei Királyságban, amelynek két része eltérő történelmi múltra tekintett vissza, és különböző, csak nehezen egységesíthető társadalmi és intézményi kiindulási feltételekkel rendelkezett, speciális, az egyes régiókra szabott intézkedésekre volt szükség. A gazdaságilag fejlett, már Mária Terézia kora óta aránylag erősen iparosodott Lombardia Ausztria egyik legfontosabb gazdasági területe volt. Velence ezzel szemben szinte kizárólag mezőgazdasági jellegű volt, és elmaradott iparral rendelkezett.

Lombardia

Mint említettük, Lombardia az osztrák monarchia gazdaságilag egyik legfontosabb eleme volt. A nemzeti jövedelem az Alpok- és a Szudéta-vidék tartományainak, tehát a birodalom gazdasági szempontból legfejlettebb területeinek szintjén mozgott. Ez érvényes mind a Vormärz időszakára, mind pedig a neoabszolutizmus periódusára, amelyben magas kiindulási szintje ellenére Lombardia érte el a második legmagasabb növekedési rátát Ausztriában. Csehországgal és Alsó-Ausztriával együtt a korona azon három országa közé tartozott, amely a legnagyobb termelékenységgel és a legmagasabb egy főre eső jövedelemmel rendelkezett, sőt Rupert Pichler szerint 1848 után egy növekedési hullám indult meg. Ez utóbbi szerző ugyanakkor utal Lombardia gazdaságának egy jelentős strukturális gyengeségére is, nevezetesen arra, hogy az elsősorban az agrár-kereskedelmi szektoron nyugodott. Bár ez a Habsburg Monarchián belül erős gazdasági pozíciót biztosított a tartománynak, ugyanakkor megakadályozta az ipari vállalkozásokba történő kockázatosabb befektetéseket. Ily módon az ipari forradalom során Lombardia nem tudta kihasználni mindazokat a lehetőségeket, amelyeket adottságai kínáltak.[39]

Annak ellenére, hogy elvileg érvényesült az a tendencia, hogy a lombard gazdaság integrálódjék a birodalom keretébe, a lombard termelés és a korona többi országainak gazdasága között nem alakult ki kiegészítő viszony. A lombard ipar az Ausztria által előkészített piacok felé orientálódott, ami csak abban az esetben volt előnyös, ha a lombard termelés szintje meghaladta az osztrák örökös tartományokét. Ellenkező esetben ugyanis a lombard termékek a piac törvényszerűségeinek megfelelően nemcsak hogy kiszorultak a Monarchia piacairól, hanem a lombard gazdaságnak azzal is meg kellett küzdenie, hogy a korona

[39] Pichler, Rupert: Die Wirtschaft der Lombardei als Teil Österreichs. Wirtschaftspolitik, Außenhandel und industrielle Interessen 1815–1859. Berlin, 1996. (a továbbiakban: Pichler) 296. A könyv a lombard gazdaságról szóló legátfogóbb elemzés. Általában a lombardiai gazdaságról lásd: Meriggi 1983. 215–225.

többi országából származó termékek bejutottak a lombard piacra, és ezzel a helyi termelők kétszeres hátrányba kerültek.[40]

A lombard síkság mezőgazdaságát a nagy területű gazdaságok jellemezték, amelyek nemritkán több ezer hektárosak voltak. A tulajdonosok mezőgazdasági „vállalkozóknak" adták bérbe földjeiket, akik szintén mezőgazdasági munkásokat alkalmaztak. A mezőgazdaság belterjessége és kapitalista jellegű struktúrája ellenére a dinamikusabban fejlődő gazdasági ág az Alpok előterének dombságain virágzott. Bár a gazdaságok ezen a területen kisebb területűek voltak, a vállalkozók egyetlen termékre, a nyers selyem termelésére koncentráltak. Az eperfa alig néhány évtized alatt kiszorította az összes egyéb mezőgazdasági kultúrát, a selyemtermelés volumene pedig 1815 és 1853 között megduplázódott.[41]

Összességében nézve a lombard mezőgazdaság magasan specializált volt: az öntözött síkságon a tejtermékek és a gabona, a száraz területeken és a dombságban pedig a selyem dominált. A termelés ezen specializációja maga után vonta a kereskedelemmel fenntartott erős kapcsolatokat is. A nyers selyem megmunkálását a földbirtokosok végezték, a második lépcső, a fonás azonban egy protoindusztriális struktúrát igényelt a városi központok közelében. Ezek az üzemek elsősorban Bergamo és Como közelében jöttek létre. 1850 körül már a lombard selyem több mint felét feldolgozták, s már csak a kisebbik hányad került nyersáruként exportra. A mezőgazdasági ipartól eltérően a selyemfonás nem volt időnyfüggő, és ezáltal lehetővé tette az ipari munkásság kialakulását.

A lombard selymet javarészt Londonban és Lyonban adták el, Lombardia pedig ennek révén a 19. században jelentős kereskedelmimérleg-többletre tett szert. Azoknak a tőkéseknek, akik nem csupán a selyemkereskedelembe fektettek be, hanem a selyemtermelésbe és -feldolgozásba is, Milánóban volt a székhelyük, amely város így az agrár-kereskedelmi szektor központja lett.

A 19. században azonban a lombard-velencei mezőgazdaság súlyos válságba került, amely a selyemhernyók megbetegedésével vette kezdetét. A selyemtermelés erősen visszaesett, sok manufaktúra megrendelés nélkül maradt. Számos selyemfonót meg kellett szüntetni, csak a technikailag legjobban felszerelt – már gőzgépekkel dolgozó – üzemeknek sikerült átvészelni a krízist. Mégis 1856-ban csupán Milánó tartományban 450 manufaktúra működött, amelyek összesen csaknem 50 000 munkást foglalkoztattak. Ezeknek nagy része azonban kis- és törpeüzem volt, és az ebben az ágazatban foglalkoztatott munkások nagy része a mezőgazdaságban is dolgozott.[42]

Az agráripari szektor finanszírozása részben részvénytársaságokon keresztül történt, azonban a földbirtok meglétének és a manufaktúrák létesítésének a szükségszerűsége jelentős részben lekötötte a tőkét, és ezért csupán kevés pénz állt rendelkezésre ahhoz, hogy újításokat vezessenek be a tulajdonképpeni termelésben. Ezt a már önmagában is nehéz helyzetet tovább rontotta az a tény, hogy Lombardia bankrendszere fejletlen volt: nem volt elég lehetőség hitelfelvételre, mert a hitelképességet elválaszthatatlanul ingatlan birtoklásához kötötték. A lombard ipari polgárságnak ezért az agrár-kereskedelmi elithez kellett fordulnia, hiszen csak a nemesség tudta előteremteni a gazdasági vállalkozások működtetéséhez szükséges tőkét. Ez a tény, valamint a két társadalmi réteg rokoni szálakkal való szoros összekapcsolódása a nemesi és a polgári elit egyre erősödő közeledését és összeolvadását eredményezte.

[40] Pichler 302.
[41] Meriggi 1983. 217. adata szerint 1750-ben 593 000 fa volt, 1835-ben pedig már 16 573 000.
[42] Meriggi 1983. 223.

Velence

Velence erősebben mezőgazdasági jellegű volt, mint Lombardia.[43] A velencei agrárgazdaság azonban mind a módszereket, mind a termesztett kultúrákat illetően különbözött a lombardtól. Itt nem találunk mezőgazdasági nagyvállalkozókat. A fő termékek a kukorica, a bor és a gabona voltak. Lombardia modern mezőgazdasági módszereivel szemben a Velencében termelt kultúrák egyoldalúsága a talaj kimerüléséhez és ezzel a hozamok csökkenéséhez vezetett. Ennek, valamint a rossz közlekedési viszonyoknak az lett a következménye, hogy még külföldről is kellett vásárolni gabonát, és az orosz gabona olcsóbb volt, mint a Velencében termelt.

Velence a selyemgyártásban is elmaradt Lombardia mögött. A velencei selyemből alig dolgoztak fel valamennyit a tartományban, hanem Lombardiába vitték, és az ottani manufaktúrákban dolgozták fel selyemszövetté.

A velencei patríciusok évszázadokig a kereskedelemből éltek. Ennek a szektornak a válsága – Velence kereskedelmi szempontból már a 18. században a perifériára szorult –, amely az egész 19. századon keresztül tartott, mindenekelőtt a városi központokat, elsősorban magát Velencét érintette, ahol a helyi ipari termelés hiánya fájdalmas következményekkel járt. Bár az 1830-ban és 1851-ben adott szabadkikötői privilégium a kereskedelem enyhe élénküléséhez vezetett, nem mutatott kiutat a válságból. Annak ellenére, hogy továbbra is kereskedtek gyarmati árukkal, selyemmel és gabonával, az ipar nagyon alacsony szinten maradt a lagúnák városában. Csak a Terrafermában jöttek létre textilmanufaktúrák – hasonlóan Lombardiához, de sokkal kisebb mértékben –, amelyek azonban nem módosították lényegesen a gazdaság általános képét.

Az osztrák uralom alatt álló Velence gazdasági szerkezetében az eperfa elterjedése, a nagy mocsarak lecsapolása és hasznosíthatóvá tétele, valamint a kataszter bevezetése hozta a legfontosabb változásokat. A társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket azonban az osztrák korszakban nem lehetett kiegyenlíteni. Velence nem integrálódott környezetébe, és idegen test maradt. A város ekkorra már rég elvesztette azt a hagyományos jelentőségét, amellyel a kontinens számára bírt, de kárpótlást korábbi szerepének, vezető európai kereskedőváros mivoltának elvesztéséért nem talált. Ugyanakkor Lombardiától eltérően az egyes tartományokban sem tudott kialakulni egy új és modern vezető réteg. Így az egyrészt városi földbirtokosokból, másrészt pedig a mezőgazdaságból élő vidéki lakosságból álló szerkezet továbbra is fennmaradt, a tőkések pedig – az egyéb mezőgazdasági területektől, elsősorban Lombardiától eltérően – csak ritkán mutattak érdeklődést a műszaki újítások és a beruházások iránt.[44]

Történészek egész generációi kizárólag a bécsi kormányt hibáztatták azért, mert Lombardia-Velencében nem ment végbe megfelelő ipari fejlődés. Ezen érvelés szerint a bécsi gazdaságpolitika pusztán nyersanyagszállítóvá degradálta az itáliai tartományokat, amelyeket csupán a korona egyéb országaiból származó termékek piacává akart átalakítani. Meriggi cáfolja ezt az elméletet: egyrészt elismeri, hogy a vámpolitika – a gazdaságpolitika legfontosabb eszköze – sértette a tranzitkereskedelem érdekeit, de nem akadályozta meg egy helyi ipar kialakulását, hanem azt protekcionista intézkedésekkel inkább támogatta.[45] Bár Bécs megpróbálta ösztönözni az infrastrukturális fejlesztéseket, elképzelései Lombardia-Velencében nem hullottak termékeny talajra, mert a helyi tőkések a fent említett okokból nem akartak kockázatot vállalni, és egy nagy ipari proletariátus kialakulásának társadalmi következményeitől is visszariadtak. Elsősorban külföldiek – Lombardiában sváj-

[43] Általában a velencei gazdaságról lásd: Meriggi 1983. 225–229., a mezőgazdaságról részletesen pedig: Berengo, Marino: L'agricoltura veneta dalla caduta della Repubblica all'unità. Milano, 1963. (a továbbiakban: Berengo)

[44] Berengo 341 f.

[45] Meriggi 1983. 229 f.

ciak, franciák és németek, Velencében pedig görögök és zsidók – voltak azok, akik ilyen irányú kezdeményezéseket tettek.

A királyság gazdasági integrációjának sok ellenzője akadt. Amikor a lombard-velencei alattvalók országuk „germanizálásáról" panaszkodtak, akkor nem a nyelvi németesítést és nem is a hatalmi struktúrák és egy intézményi szerkezet importját értették ezalatt (ez utóbbit nagyon is tudták értékelni), sokkal inkább azt a tényt, hogy a politikai, gazdasági és adóügyi döntések az ország határain kívül születtek. Lombardia-Velencét gazdasági szempontból nem egységnek tekintették, hanem csak a birodalom központja felé orientálódó összesség részének.[46]

Bécs egyik fontos gazdaságpolitikai célja – és ebben a helyi elit rétegek egyetértésével találkozott – a vasúthálózat kibővítése volt. A lombard-velencei vasutakat 1856-ban eladták egy, a Rothschild család vezetésével Párizsban működő tőketársaságnak és a bécsi Creditanstalt pénzintézetnek. Ennek a Közép-Itáliai és Lombardia-Velencei Társaságnak, amelyből később a Déli Vasúttársaság alakult ki, többek között az volt a feladata, hogy kibővítse a vasúthálózatot, és csatlakoztassa azt a közép-olasz és piemonti vasúthálózathoz, valamint hogy befejezze a Velence-Udine vonalat. Ez utóbbi 1860-ban valósult meg, a Casarsa-Udine szakasz átadásával. Azt az ennél sokkal fontosabb szakaszt, amely Velencét Milánóval kötötte össze, és amelyet 1837-ben kezdtek el kiépíteni, már néhány évvel korábban befejezték.[47] A lombard-velencei gazdasági fejlődés szempontjából fontos előrelépést reméltek a Brenner-vasúttól, amelyet ugyanezen tőketársaság épített meg. Ennek révén az itáliai vasúthálózatot – és ezzel Velence kikötőjét is – sikerült összekötni a középeurópai gazdasági területekkel. Ez a vasútvonal egyébként csak a hatvanas években készült el teljesen. A Trieszten keresztül Ljubljanába, és ezzel a Monarchia központjába vezető vasútszakaszt már 1857-ben átadták a forgalomnak. A vasúthálózat kiépítését nagyban megnehezítették a gazdasági megfontolásokkal nem mindig összhangban álló katonai érdekek, amelyeket abban az országban, ahol bármikor lehetett számítani egy háború kitörésére, rendkívül vehemensen juttattak kifejezésre.

A velencei gazdasági válság és a lombard-velencei gazdaságnak az ausztriai gazdasági rendszerbe való tökéletlen integrációja ellenére azonban nem volt olyan kényszerítő gazdasági ok, amely szükségessé tette volna a királyság kiválását az osztrák államszövetségből – persze a bennmaradást sem indokolták ilyen tényezők. Pichler Lombardiával kapcsolatban azt írja, hogy gazdasági ágtól függően a piemonti, illetve az osztrák rendszer fejlettebb volt, Lombardia-Velence leválásának időpontjában azonban Itáliában nem állt fenn az a gazdasági egység, amelyet a *risorgimento* későbbi történetírása oly sokat hangoztatott.[48]

5. Szembeszállás az itáliai Habsburg-uralommal

A Habsburg Monarchia itáliai jelenlétével való szembenállás sokszínű módon nyilvánult meg. Az osztrák kormányzat számára az volt a legkellemetlenebb, hogy az elit rétegek nagy része megtagadta, hogy részt vegyen az ország közigazgatásában. Az nem okozott túl nagy nehézséget, hogy a helyi közigazgatás számára találjanak tisztviselőket – bár az állami alkalmazottakat rosszul fizették, de az állam viszonylagos biztonságot nyújtott a számukra, ezért mindig volt elegendő jelentkező a be nem töltött állásokra. Sokkal nehezebb volt azonban tisztségviselőket találni az autonóm közigazgatási testületek javadalmazással többnyire nem járó posztjaira.

[46] Meriggi 1983. 270.

[47] Lásd részletesen: Bernardello, Adolfo: La prima ferrovia fra Venezia e Milano. Storia della imperial-regia privilegiata strada ferrata ferdinandea lombardo-veneta, 1835–1852. Venezia, 1996. Általában a lombardiai vasúthálózat kiépítéséről lásd: Pichler 247–263.

[48] Pichler 303.

Az osztrák kormánnyal szembeni ellenállás időben és helyileg nagy hullámzásokat mutatott, és nem utolsósorban külső események is befolyásolták, mint például a nemzetközi politikai helyzet és az olasz nemzeti mozgalom Lombardia-Velencén kívüli tevékenysége. Az országban titkos társaságok alakultak, amelyek merényleteket szerveztek, támogatták az emigrációt, és az utolsó fázisban a passzív ellenállást propagálták, vagyis azt, hogy az emberek vonuljanak vissza a közéletből.

A helyi önkormányzati szervek bojkottja

Bár a velencei elitnek minden önkormányzati szervben hasonló oka volt arra, hogy tartózkodjon politikai-adminisztratív hivatal viselésétől, mégis volt néhány jelentős különbség: a központi kongregációban a visszalépés vagy a választás megtagadása nem annyira a kormányzat és az osztrák adminisztráció elleni tiltakozás jele volt. Itt a visszavonulás fő oka a radikális osztrákellenes ellenzék nyomása volt, amelyet az a képviselő környezetére, baráti körére, sőt egyes esetekben legszorosabb hozzátartozóira gyakorolt. Másrészt viszont a magas, 2000 forint összegű költségtérítés nem kis vonzerőt jelentett a központi kongregációba való belépéshez.

A tartományi képviselők és a községi tisztviselők ezzel szemben nem kaptak fizetést, és a központi képviselőktől eltérően esetükben valószínűleg az a kérdés is szerepet játszott, hogy egy ilyen funkció elvállalásával és saját munkaereje kiesésével nem szenved-e kárt saját gazdasági vállalkozása. A központi- és tartományi képviselői poszt sok munkával járt, és alig tett lehetővé bármiféle egyéb magánjellegű tevékenységet. Ez a probléma a közigazgatási feladatok megszaporodásával és a hatáskörök szélesedésével sokkal élesebben jelentkezett, mint a Vormärz időszakában, ezért a politikai indokok mellett ezt a tényezőt is figyelembe kell venni a visszalépéseknek és a választások bojkottjának vizsgálata során.

Egy további tényező is hozzájárult ahhoz, hogy több képviselői szék üresen maradt a tartományi kongregációkban: azoknak a köre, akik átlépték a szükséges adócenzus határát, rendkívül korlátozott volt, és tartományonként alig haladta meg a 30 főt. Ezek közül még kiestek a kormányzat radikális ellenfelei, valamint azok, akik magánjellegű okok miatt utasították vissza a mandátumot, vagy egyéb okokból nem voltak arra alkalmasak. Szerepet játszott az a körülmény is, hogy a potenciális tartományi képviselők között jelentős feszültségek voltak, amelyek megnehezítették a tartományi gyűlések működését. Mindebből látható, hogy milyen bonyolult volt a delegátus feladata, hogy alkalmas jelölteket találjon, és azok megválasztását ténylegesen keresztül is vigye.

Mindezért csupán illúzió maradt az a szabály, hogy a közhivatalokra mindig három személyt kell jelölni: a delegátus már elégedett volt, ha a községi képviselet egyáltalán elegendő létszámmal összeült, és legalább egy jelöltet állított a tartományi kongregációba. A hatóságok sem azt nem engedhették meg maguknak, hogy méltánytalanul bánjanak egy olyan községi tanáccsal, amely végre érvényes választást bonyolított le, sem azt, hogy megtagadják egy megválasztott képviselő kinevezését csupán azért, mert nem volt érvényes hármas jelöltlista, vagy mert a megválasztott személyt kormányellenesnek vélték. Az 1848-as forradalomban való részvétel az ötvenes évek végén már nem jelentett akadályt az ilyen jellegű funkciók ellátásában: bár a megválasztottakat alaposan átvizsgálták, mérlegelték a kinevezés előnyeit és hátrányait, azonban politikai okokból nem volt tanácsos megtagadni a megerősítést.

A tartományi kongregációknál még nagyobb mértékben jutott mindez kifejezésre magukban a községi hivatalokban és mandátumokban, mindenekelőtt abban a 29 városban, amelyben municipiális kongregációkat kellett választani: a községtanácsokban és a községi hivatalokban olyan személyek játszottak vezető szerepet, akik az ellenzékhez tartoztak, vagy legalábbis kritikusan viszonyultak a kormányzathoz. Ennek ellenére csak a legritkább esetben tagadták meg a választott községi tisztviselők kinevezését. Hozzá kell tenni azon-

ban, hogy a kormány legradikálisabb ellenfelei megtagadták azt, hogy adminisztratív hivatalokba válasszák őket, már csak azért is, mert ezzel hűségesküt kellett volna tenniük az uralkodóra, vagyis a császárra és az osztrák államra, s ellehetetlenítették volna magukat politikai elvbarátaik körében. Ennek következményeként községi adminisztrációk lettek annak a mérsékelt ellenzéknek a központjai, amely bár olaszpárti, de forradalomellenes volt. Ezt az osztrák hatóságok is el tudták fogadni, mert a községekben, amelyeknek túlnyomó részben politikamentes adminisztratív feladatokat kellett ellátniuk, rendkívül kis mozgástere volt a valódi ellenzéki politikának.

Hogy növeljék a községi hivatalok viselésének vonzerejét, többször is felmerült, hogy a községek reformjának keretében legalább a polgármesternek biztosítsanak fizetést. Pénzügyi okokból ezt azonban csupán a legritkább esetben sikerült megvalósítani. A probléma nem volt új, és már 1816 óta napirenden szerepelt, hiszen már akkor sem volt egyszerű a közigazgatásban járatos embereket rábírni arra, hogy vállaljanak községi funkciót.[49] Mivel a községek pénztárai üresen kongtak, és így lehetetlen volt minden községi tisztviselő javadalmazása, idealistákat kellett keresni, akiket nem tántorított el a sok munka, a fáradság és a költségek, és akik mindennek fejében csupán honfitársaik szidalmait kapták, mert az osztrák kormányt szolgálták. Ehhez járult még az is, hogy ez a tevékenység nagyon sok munkával járt, hiszen egy polgármesternek azzal kellett számolnia, hogy az egész napot a községi hivatalban kell töltenie, és ezzel szükségszerűen el kell hogy hanyagolja saját üzleti érdekeit.

Amennyiben a delegátusnak többszöri próbálkozás ellenére sem sikerült működőképes községi elöljáróságot felállítania, nem maradt más választása, mint hogy kinevezzen egy, a község által fizetett kormánybiztost. Ezt azonban az adminisztráció csak utolsó és lehetőség szerint elkerülendő megoldásnak tekintette.

Az ellenállás a birodalmi tanácsi választások bojkottjában nyilvánult meg a legmarkánsabban. Azért, hogy Lombardia-Velencéből is lehetséges legyen képviselőket küldeni a Birodalmi Tanácsba, a februári pátens V. cikkelye kimondta, hogy a kongregációknak joguk választás útján képviselőket küldeni oda. A községeknek (consigli és convocati comunali) minden, a tartományra eső képviselői helyre egy jelöltet kellett állítaniuk, a tartományi kongregációk pedig a jelöltek listája alapján hármas javaslatokat tettek. A képviselőket végül a központi kongregációnak kellett megválasztania abszolút szavazattöbbséggel. Velence községi tanácsának szintén fel kellett állítania egy hármas jelöltlistát, amelyet a központi kongregációnak nyújtott be jóváhagyásra. Velence városára egy képviselő jutott, és szintén egy-egy Velence, Belluno, Rovigo és Mantova tartományokra. Treviso tartomány két, Vicenza, Verona és Padova tartomány pedig négy-négy képviselőt delegált volna.

A községek alig fele választotta meg jelöltjeit. A tartományi kongregációk kijelentették, hogy nem illetékesek ebben az ügyben, és hasonlóképpen tett a központi kongregáció is. Erre a helytartóság 1861. május 1-jén – ezen a napon nyitották meg ünnepélyes keretek között Bécsben a Birodalmi Tanácsot – nyilvános ülésen a községek által megválasztott jelöltek közül a legtöbb szavazatot szerzetteket képviselőnek jelölte, de azok közül senki sem fogadta el a mandátumot. Így az ország megtagadta, hogy éljen a számára biztosított joggal.[50]

[49] Tonetti, Eurigio: Governo austriaco e notabili sudditi. Congregazioni e municipi nel Veneto della restaurazione, 1816–1848. Venezia, 1997. 19–72.

[50] Lásd ehhez Storia delle elezioni tentate dall'austria nelle provincie venete nella primavera del 1861. Torino, 1861.

A titkos társaságok

A lombard-velencei Habsburg-uralommal szembeni aktív és passzív ellenállást a titkos társaságok szervezték. Tagjaik közül néhányan kapcsolatban álltak az Itáliában működő velencei emigrációval, amelyet az 1860-as években elsősorban Alberto Cavalletto neve fémjelzett.[51] Röplapokat, kiáltványokat, újságokat, de fegyvereket, petárdákat, sőt bombákat is csempésztek az országba. A titkos társaságok tagjai a leleplezés elkerülésére csupán részben ismerték egymást, ami jelentősen megnehezítette a rendőrség nyomozómunkáját.

A kormányellenes mozgalmak szervezettségi foka egyébként sem volt magas, és a rendőrségnek csak ritkán sikerült egyes személyeket felkutatni, és rájuk bizonyítani a konspiráció vádját. Bár tudták, hogy a gyanús személyek kávéházakban és vendéglőkben találkoznak, és hogy nagyon gyakran a vendéglős fedezi őket, de bizonyítékot szerezni lehetetlen volt. Ezért a rendőrségnek meg kellett elégednie azzal, hogy razziákon tudatosítsa jelenlétét, abban a reményben, hogy ezzel legalább a félénkebb személyeket megfélemlíti.

A rendőrség legnagyobb sikerét 1862–63-ban érte el egy ellenzéki hálózat felgöngyölítésével: az úgynevezett „velencei felségsértési perben" koronatanúk segítségével sikerült leleplezni egy jelentős titkos társaságot. Ennek tagjai legnagyobbrészt 40 és 60 év közötti fogadósok, kereskedők, földbirtokosok és állami alkalmazottak voltak. Több évi tömlöcre ítélték őket. Fizetett cinkosaik lényegesen fiatalabbak voltak, és kisebb büntetésekkel megúszták. A fellebbezési tárgyalás során az ítéleteket erősen csökkentették, és a vádlottak egy részét szabadon engedték, másoknak pedig megkegyelmeztek. Mindezek ellenére a per elérte a kívánt hatást: az eredetileg rendkívül szigorú ítéletek elrettentően hatottak, a központi ellenzéki csoport szétverése pedig hozzájárult ahhoz, hogy a következő hónapokban és években lényegesen csökkent a politikai merényletek száma, s a velencei osztrák uralom tulajdonképpen a belső konszolidáció azon fázisában szűnt meg, amely önmagában nem tette volna szükségessé az ország elcsatolását.

Az, hogy Lombardia-Velencében a mai szemmel nézve jobbára ártalmatlan tiltakozó akciók és merényletek kitervelőit nagyrészt nem sikerült felderíteni, egyebek mellett az egyes közigazgatási szervek közötti kommunikáció hiányosságaira vezethető vissza. A kölcsönös versengés gyakran erősebb volt, mint az együttműködési szándék. A végrehajtó hatalom gyakorta többet foglalkozott a közigazgatási szervek ellenőrzésével, mint a politikai bűncselekmények és egyéb bűnesetek felderítésével. Ez oda vezetett, hogy egyes tisztségviselők túlreagálták a rendőrség lépéseit, és a hatóságok rendkívül bizalmatlanok voltak egymással szemben.

A rendőrség és a közigazgatási hatóságok egyetértettek abban, hogy a padovai és a paviai egyetemek hallgatóit különösen szemmel kell tartani, hiszen azok az osztrák kormány bármilyen ártalmatlan lépésére sztrájkokkal és kisebb tüntetésekkel válaszoltak. Nagyon tartottak attól, hogy ezek a tiltakozások a lakosság nagy részére átterjednek, de a diákmozgalom végül nem ért el olyan méreteket, ami szükségessé tette volna a hatóságok energikusabb fellépését. Mindent összevetve, Lombardia-Velencében az osztrákellenes ellenállás nem veszélyeztette komolyan a Habsburg Monarchia politikai jelenlétét. Bár az ellenzék nyilvános helyeken kormányellenes proklamációk terjesztésével emlékeztetett jelenlétére, és fegyvereket is csempészett az országba, azonban a lakosság széles rétegei felé nem sikerült utat törniük.

Az aktív ellenállás általában röplapok terjesztésében és a politikai tisztségviselőknek írott fenyegető levelekben, valamint olyan ártalmatlan akciókban jelentkezett, mint például speciális kalapok, szakállak és frizurák viselete. A petárdák ugyan nagy figyelmet kel-

[51] Cella, Sergio: Alberto Cavalletto patriota e politico. Archivio Veneto, 52/53. 1953. 70–108. Általában az Itáliában működő velencei emigrációhoz lásd: Giusti, Renato: Il problema veneto dopo il 1859 nel pensiero di alcuni emigrati. Archivio Veneto, 90. 1970. 41–108.

tettek, de általában veszélytelenek voltak, és nem okoztak kárt. Kudarcot vallottak továbbá azok a próbálkozások, amelyek arra irányultak, hogy – Magyarországhoz hasonlóan – Velencében is széles rétegeket nyerjenek meg az adómegtagadás mozgalmának. Bár 1860-ban ilyen értelmű felhívásokat intéztek a községekhez,[52] ezek nem jártak sikerrel: az adókat mindenütt pontosan és rendben befizették, nem tudunk egyetlen esetről sem, amikor megtagadták volna annak fizetését.[53]

Ezzel szemben az aktív ellenállás 1860–61-ben nagy lendületet vett, és mindenekelőtt a színházi előadások bojkottálásában nyilvánult meg. Hogy Velence lakossága az európai államok számára világos tanúbizonyságát adja nemzeti és hazafias elkötelezettségének, minden színház bezárt. A színházi bojkott az egész 1860-as éven keresztül tartott, és csak az Olasz Királyság megalapítása után halt el fokozatosan, amikor világossá vált, hogy Velencének az új olasz nemzetállamhoz való csatlakozására katonai és politikai okokból egyelőre nem lehet gondolni. 1862-től kezdve a tartomány nagyobb városaiban új színházak nyíltak, és egyre több régi színház tárta ki ismét a kapuit. Az előadásokat elsősorban az alsóbb néprétegek látogatták, de egyre inkább a középrétegek egyes csoportjai is. Csupán az osztrákellenes polgári elit és számos nemes maradt távol még egy ideig ettől a szórakozástól. Az 1863-as karneváli szezont immár ismét rendesen megünnepelték. Velence színházaiban Donizetti és Verdi operáit adták elő. Csupán a legpatinásabb színházak – mindenekelőtt a Teatro La Fenice – maradtak zárva az osztrákellenes tiltakozás jeléül. 1865 tavaszán a részvényesek ellenállásán megbukott két kísérlet is, amely arra irányult, hogy a Fenice ismét megnyissa kapuit.

6. Lombardia-Velence és az olasz nemzet

A 19. században a lombard-velencei osztrák adminisztrációt az itáliai kultúra csodálata és az osztrák hivatalnokoknak Itália és az itáliai hivatalnokok iránti tisztelete jellemezte. Ezzel élesen szemben áll a rendőrállami önkény és elnyomás: a közigazgatás és az államszervezet terén szerzett osztrák érdemeket a visszás állapotokat konzerváló Habsburg császári kormányzat ellenpontozza, amelyet sokan idegen uralomként fogtak fel.

Lombardia-Velencében éppen az itáliai osztrák fennhatóság utolsó szakaszában, tehát 1849 és 1866 között mutatkoztak jelei annak, hogy megváltozott az olasz nemzethez való viszony. Míg az ötvenes években csak a „szellemi és az anyagi érdekek összeolvadásáról" beszéltek, a hatvanas években egyre inkább figyelembe vették az ország sajátosságait, és megpróbálták elkerülni azokat az intézkedéseket, amelyek a germanizálás gyanúját kelthették. Tíz évvel azelőtt még hiányzott ez az érzékenység: „E célból az ottani nemzeti érzések messzemenő figyelembevételével fel kell ébreszteni és meg kell erősíteni a német elemet, utat kell nyitni a német nyelv és tudomány tanulmányozásának, és ezek ismeretét az igazgatás felsőbb ágaiba való belépés elengedhetetlen feltételéül kell szabni" – ez állt a Toggenburgnak szóló hivatali instrukcióban, amely 1850-ben íródott, első velencei helytartói időszakában.[54] 1859 után ebben a vonatkozásban bizonyos változás történt: bár a lengyel nemzetiségű osztrák belügyminiszter, Gołuchowski elvben ragaszkodott a németnek mint az ügyintézési nyelvnek a bevezetéséhez, ugyanakkor úgy vélte, „Itáliában, Dalmáciában, Horvátországban, sőt Magyarország egyes részein is lehetetlen érvényre juttatni a német nyelvet az állami hivatalok nyelveként. Itáliában ez valószínűleg a jövőben is az utópiák világába fog tartozni, és meg kell vallania, hogy egy olyan államférfinak, aki szívén

[52] HHStA, Informationsbüro, Karton 140, Z 15/1860: Straub a rendőrminisztériumnak 1860. december 4-én. Lásd ehhez: Straub jelentése a rendőrminisztériumnak 1861. február 11-én, amely mellékletben tartalmaz egy ilyen proklamációt.

[53] HHStA, Informationsbüro, Karton 172, Z 43/1861: Pratobevera Mecsérynek 1861. március 28-án és 1860. április 9-én.

[54] Toggenburg-hagyaték. (Magántulajdon, Bozen)

viseli a császárság sorsát, aligha jutna eszébe, hogy Ausztria olasz alattvalóira bírósági ügyekben ráerőltesse a német nyelvet."[55]

A német nyelv jelentősége fokozatosan csökkent a birodalom itáliai területein, és amikor Belcredi nekilátott közigazgatási reformja végrehajtásának, már nem is volt napirenden a német nyelv használata Lombardia-Velencében. A helytartóságban Toggenburgon kívül már csak egyetlen nem olasz személy volt: Alois Albert von Glanstätten, aki azonban a lemondott kormányzó, Ferdinánd Miksa szűkebb köréhez és ezzel az autonomista irányzathoz tartozott, s a Habsburg Monarchia itáliai területein nőtt fel. Toggenburg velencei tevékenykedése alatt az álláshelyek betöltésénél következetesen az olaszokat részesítette előnyben, még ha azt mindenkor el is utasította, hogy magát a nemzetiséget tegye meg az alkalmazás kivételt nem ismerő feltételének[56] (persze a tökéletes nyelvtudás ilyen feltétel volt).

Schmerling 1865-ben világossá tette a minisztertanácsban, hogy nincs szándékában germanizálni a velencei közigazgatási apparátust, bár ezt még mindig oly sokan követelik. Erre az a kritika adott alkalmat, mely szerint a hivatalnokok körében végzett „tisztogatás" ellenére is voltak még megbízhatatlan személyek a közigazgatásban: „Egy teljesen az osztrák szándékok szerint működő hivatalnoki kart ott soha nem lehet összehozni, mert ezt szükségszerűen nemzeti elemekből kell felállítani" – válaszolta kritikusainak.[57] A lombard-velencei osztrák uralom utolsó fázisában valóban csaknem valamennyi hivatalnok olasz volt: az alsóbb hivatalnokok túlnyomórészt az ország lakosaiból kerültek ki, míg a magasabb rangú tisztviselők a korona más országaiból származtak, mivel tartottak attól, hogy az ottani lakosok rokoni kapcsolataik miatt inkább az országnak, mintsem a császári közigazgatásnak érzik majd elkötelezve magukat. Egyébként a legtöbb hivatalnok alig vagy egyáltalán nem tudott németül, ami azonban egyáltalán nem volt szükséges, hiszen a kerületi biztosok és a delegációk tevékenysége kizárólag olaszul folyt. Csupán az országos közigazgatás központi hivatalaiban (a rendőrfőkapitányságon, a pénzügyi prefektúrán, a helytartóságban) jelentett előnyt a német nyelv ismerete, annak ellenére, hogy a bécsi minisztériumokkal folytatott levelezést olaszul is lehetett bonyolítani. Bár a Bécsből érkező utasításokat németül írták, ezek elolvasásához elegendő volt a passzív némettudás: „Ha szigorúan alkalmaznák az írásbeli és szóbeli némettudás követelményét, az sokak számára a kiátkozással lenne egyenlő. Aki nem tanult gyermekkorától kezdve németül, soha nem fogja jól tudni ezt a nyelvet, még ha pontosan érti is és helyesen ír is rajta. Éppen ez vonatkozik a legtöbb itteni fogalmazóra. Az irodatiszteket nem is említem, az ő esetükben elegendő, ha értik és másolni tudják a németet."[58]

Ez volt az oka annak, hogy egyre inkább a hivatalnok önkéntes különmunkájának számított, ha németül tanult. A nyelvismeret hiánya ugyanakkor csökkentette a hivatalnokok karrierlehetőségeit, és végső soron megakadályozta azt, hogy olasz tisztviselők feljussanak a bécsi központi adminisztrációba. Az pedig, hogy Bécsben nem volt jelen egy nagyobb csoportnyi jól képzett olasz hivatalnok, megnehezítette az olaszok azonosulását a birodalommal.

Ez bizonyos mértékig paradoxon volt, hiszen a politika korlátozás nélkül elismerte az olaszok nyelvi és kulturális jelentőségét. Az (olasz) kortársak üdvözölték ezt, és ma már valószínűleg senki sem vonja kétségbe ennek a lépésnek a jelentőségét és helyességét. Felismerték ugyanis, hogy nem lehet ésszerű, ha „német" bürokráciát telepítenek Itáliába. Az

[55] 1860. január 7-i, február 21-i, 25-i és 28-i miniszteri értekezlet, ÖMR IV, Das Ministerium Rechberg, 17. Mai 1859 – 4. Februar 1861, Band 1. Bearbeitet von Stefan Malfèr, Nr. 116.

[56] Archivio di stato Venezia (ASV), Atti restituiti dall'Austria, Riservatakten, Karton 44, Z 343: Toggenburg Belcredinek 1865. november 10-én.

[57] 1865/1. január 16-i minisztertanács, ÖMR V, Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff, Band 9, 9. Dezember 1864 – 11. Juli 1965. Bearbeitet von Stefan Malfèr. Nr. 530.

[58] AVA, Inneres-Präs., Karton 186.: a helyhatósági bizottság Belcredinek 1866. október 8-án.

olasz és a német nyelv egyenértékű volt, az olasz és a német hivatalnokok azonos szinten álltak. Tiszteletben tartották az olaszokat és azok kultúráját, kerültek minden olyan lépést, amit germanizáló tendenciaként és az olaszok elnyomásaként lehetett volna értelmezni. Egy fontos tényezőt azonban nem vettek figyelembe: nem teremtették meg a közös azonosságtudat elemeit, ami például a vezető rétegek mobilitásának támogatásával lett volna lehetséges. Ez például úgy történhetett volna, hogy ösztöndíjakkal segítik az olasz fiatalokat, hogy a német-szláv tartományok iskoláiban vagy egyetemein tanulhassanak. Benedek Lajos, a hadsereg parancsnoka felismerte ezt a problémát, amikor 1864-ben így írt: „Nem akarták vagy nem tudták a monarchiához kötni az itteni lakosságot anyagi érdekeik ápolásával, még kevésbé sikerült azonban megalapozni azokat a morális kölcsönhatásokat, amelyek az összetartozás alapját képezik."

Benedek ezt tekintette az „elégedetlenség és a bizalomhiány" legfőbb okának, hiszen ezáltal az a látszat keletkezett, hogy a királyság a „Monarchia szerves kötelékén kívül lévő állam".[59]

Amikor a hadsereg parancsnoka arról beszélt, hogy „nem akarták vagy nem tudták", akkor mindkettő igaz volt, hiszen az osztrákok az ottani értelmiség körében elterjedt forradalmi és nemzeti gondolatoktól való félelmükben megpróbálták elszigetelni az olaszokat a Habsburg Monarchián belül, hogy a szikra át ne pattanjon a korona többi országára. Ezért nem is volt kívánatos, hogy olasz diákok a korona egyéb országaiban tanuljanak, és ott a politikai agitáció központjai legyenek. Ezzel az itáliaiak még inkább a perifériára szorultak, és így nem meglepő, hogy nem érdekelték őket az állam más részei, amelyekkel nem volt kapcsolatuk.

Az osztrák Itália-politikának tehát két összetevője volt: helyi szinten az olaszok messzemenő figyelembevétele és Ausztria keretén belül egy olasz-lombard-velencei identitás támogatása, amelyet azonban állami szinten nem a közös azonosságtudat megteremtésére irányuló kezdeményezések, hanem ellenkezőleg az itáliaiak marginalizálódása és perifériára szorulása kísért. Ennek a rendkívül torz viszonynak végzetes következményei lettek, mivel ezáltal kölcsönössé vált az érdektelenség. Amilyen kevéssé érdeklődtek a velenceiek a bécsi és a birodalmi ügyek iránt, éppolyan kevéssé voltak ott hajlandók arra, hogy intenzíven és részleteiben foglakozzanak az itáliai tartománnyal és az olaszok kívánságaival. Ezért nem volt képes a kormány arra, hogy legyőzze a helyi bürokráciának az egyes reformtervekkel szembeni ellenállását, hiszen nem állt rendelkezésére elegendő információ ahhoz, hogy ebben a kérdésben kiiktassa a közigazgatás középső szintjét. Pedig 1848-ban még nem is kevesen voltak olyanok, akik el tudták volna képzelni, hogy még egy darabon követik Ausztriát. Az osztrák uralom konszolidálása után világos jelei mutatkoztak annak, hogy néhányan készek voltak részt venni a közigazgatásban. Bár kritizálták a politikát, új ötletekkel is előálltak, és konstruktív javaslatokkal fordultak a bécsi kormányhoz. Ott azonban elutasításra találtak.[60]

Végül ezek az osztrákhű olaszok is belátták, hogy csupán egy centralizált állam döntéseinek alanyai, és hogy sem közigazgatási, sem pedig képviseleti szinten nem rendelkeznek valódi beleszólási jogokkal. Az állam iránti érdeklődésük megbénult, politikai vágyaikat és reményeiket egy olasz nemzetállamra vetítették ki. Így történhetett meg, hogy az olasz „nemzet" nem vette észre, hogy Ausztria lassan rátért arra az útra, amely egy modern közigazgatású állam felé, sőt a hatvanas években egy alkotmányos állam felé vezetett,[61] és

[59] ASV, Atti restituiti dall'Austria, Riservatakten, Karton 44, Z 178: Benedek Franck hadügyminiszternek 1864. december 30-án.

[60] Mazohl-Wallnig, Brigitte: Governo centrale e amministrazione locale. Il Lombardo – Veneto, 1848–1859. In: Austria e province italiane 1815–1918. Potere centrale e amministrazioni locali. A cura di Franco Valsecchi e Adam Wandruszka (=Annali dell' Instituto storici italio-germanica 6.) Bologna 1981. (a továbbiakban: Mazohl-Wallnig 1981.) 13–46.

[61] Mazohl-Wallnig 1981. 44.

hogy a Habsburg Monarchia föderatív szerkezetén belül az országnak jobb esélyei lettek volna az önálló és a régi tradíciókon alapuló fejlődésre, mint a piemonti jellegű, központilag szervezett egységállamban.

Mivel az osztrák koncepció jövőbeli perspektíváit tekintve rendkívül bizonytalan volt, és látszólag nem kínált kiutat, ezért – bár a föderalizmus nem kapott helyet az olasz nemzeti gondolatban – kénytelen-kelletlen a szárd zászló alatt kellett gyülekezni, még akkor is, ha egyik-másik osztrák vívmányt nagyra becsülték. De hát ki akarta, hogy „austriacanté"-nak bélyegezzék? A nemzeti tudatot képviselő olaszok kivétel nélkül idegen uralomként és elnyomó hatalomként értelmezték a Habsburg Birodalmat, hiszen csak így volt igazolható a politikai ellenállás. Mindenféle különbségtétel nélkül a Vormärz és a neoabszolutizmus szituációját vetítették rá a Schmerling-korszakra. Végül is milyen alapon lehetett volna felélesztení a nacionalizmust, ha nem abból kiindulva, hogy Ausztria a népek börtöne?

Mivel a nacionalizmus nem ideológiai koncepción nyugszik, csupán a „máshoz" viszonyított ellentétével képes definiálni önmagát. A nacionalizmus nem létezhet ellenségkép nélkül, fenyegetve érzi magát az „idegentől", az „idegen uralomtól". Az emberek számára ezt egy nyelvi sztereotípia teszi érthetővé: Itália egy megszállt, elnyomott és kizsákmányolt ország, amelyet a kulturálisan fejletlenebb osztrákok szolgasorban tartanak és kivéreztetnek. Itália csak az olasz nemzetállam létrehozásával szabadulhat ebből a szolgaságból. Az a gondolat, mely szerint az olasz egységállam Piemont és annak savoyai dinasztiája – Itália megmentője – vezetésével jön létre, olyannyira domináns volt, hogy minden ezt illető kritika nemzeti hazaárulásként jelent meg. Ezzel sikerült elfedni a meglévő ellentéteket és elnyomni az egység gondolatával kapcsolatos bármilyen kételyt. A nemzeti kérdés így egyre inkább hitkérdéssé vált, olyan dogmává, amelyet nem volt szabad megkérdőjelezni.

Az a hit, hogy a nemzet lesz a „megváltó", számos racionális meggondolást elnyomott: például az újonnan egyesített olasz tartományok történelmi-kulturális ellentéteit, a piemonti közigazgatási apparátus szupremáciáját, valamint azt a tényt, hogy Itália lakossága még attól is messze volt, hogy egy ténylegesen mindenki által beszélt közös nyelvet tudhasson magáénak.[62]

Olaszország megalapítása mögött – amelyet Meriggi „dinasztikus eseményként" értékel – elsősorban egy kicsi, de gazdaságilag és társadalmilag jelentős réteg állott.[63] Ez az osztály már csupán a források természete miatt is kiemelkedő helyet foglal el a témáról szóló művekben és elemzésekben: az értelmiség volt ugyanis a lakosság azon csoportja, amely leginkább folytatott írásbeli tevékenységet, és amelynek véleménye, vágyai és tevékenysége ily módon a legjobban van dokumentálva. Az értelmiség volt bizonyos mértékig az a „politikai nemzet", amely az uralkodó rezsim ellenzékeként azt cselekvésre kényszerítette, s közvetlen és közvetett érdemeket szerzett a modernizáció terén. Ezen réteg társadalmi és politikai jelentősége azonban nem szabad hogy elfedje azoknak az egyéb, számbelileg összehasonlíthatatlanul nagyobb társadalmi csoportoknak a dinamizmusát, amelyek sem társadalmi, sem pedig politikai szempontból nem azonosíthatók az elittel.

A politikailag aktív „vezető rétegen" belül mind a más államokhoz, mind a Habsburg Monarchia egyéb országaihoz viszonyítva csekély volt az osztályellentét. Az arisztokrácia és a polgárság összeolvadt egymással. Meriggi „aristocrazia imborghesita"-ról és „borghesita aristocratizzata"-ról beszél.[64] Míg a monarchia egyéb országaiban a földbirtokos nemességnek nem csupán gazdasági, hanem társadalmi bázisa is vidéken volt (csak azért kellett jelen lennie a városban is, hogy kihasználhassa politikai súlyát), a velencei nemesség városi jellegű volt. Bár vidéki földbirtoka biztosította gazdasági alapját, és a nyári hónapokat ott

[62] A nyelv problémájáról ilyen összefüggésben lásd: Hobsbawm, Eric J.: Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780. München, 1996.[2] (a továbbiakban: Hobsbawm) 76.

[63] Meriggi 1987. 136.

[64] Meriggi 1983. 327 f.

töltötte, életének középpontja évszázadok óta a város volt. Mindez a 19. században sem változott. A polgárok és az arisztokraták nem féltek érintkezni egymással. Ez – mint ahogyan Meriggi kimutatta – ahhoz vezetett, hogy a polgárosult arisztokraták paternalista-patrícius szellemben átalakították a liberalizmust, kirekesztve belőle a politikai és társadalmi egyenlőség alapelvét.[65] Ennek az lett a következménye az osztrák uralomra nézve, hogy az arisztokrácia egy kormányhű és egy, a kormánnyal szemben kritikus irányzatra szakadt. A két csoport között természetesen nem volt merev választóvonal. A nemesség integrációja az osztrák közigazgatásba a kongregációkon keresztül kudarcra volt ítélve, mivel csupán egy kisebbségre támaszkodtak az arisztokrácián belül, amellyel azonban még csak be sem lehetett tölteni minden üres posztot. A nemesség jóval nagyobb csoportja a kongregációk rendszerében nem látott lehetőséget arra, hogy privilegizált gazdasági és társadalmi helyzetét politikai befolyássá alakítsa, és az uralkodó rendszer ellenzékévé vált. Ezek az emberek, akiket politikailag a radikál-liberálisok és a demokraták, gazdaságilag pedig a súlyos agrárválság fenyegetett, úgy vélték, ez az egyetlen lehetőségük privilégiumaik megmentésére. Ausztria nem tette lehetővé számukra, hogy gazdasági és társadalmi helyzetüket politikailag is biztosítsák, tehát hogy maguk is aktívan politizálhassanak. Ezért más utat kellett járniuk, a mérsékelt liberális savoyai Olaszország pedig érdekes alternatívát kínált. Mivel saját osztályérdekeiket nem tudták vagy nem akarták nyíltan képviselni, ezért a nemzet populisztikus módon felhasználható és állítólag a közjót szolgáló eszméjét helyezték előtérbe, amelyet egy új állam és egy új politikai rendszer létrehozásával akartak felébreszteni Csipkerózsika-álmából. Mindezzel ideális és a felszínt tekintve altruista leplet kreáltak, amely alatt nyugodtan követhették önző osztálycéljaikat. Más szóval a nacionalizmussal egy olyan „ideológiai" felépítményt konstruáltak, amely az elitnek arra szolgált, hogy saját elképzelései szerint hozzon létre egy új államot.[66]

Ebbe a nemzeti mítoszba azonban más társadalmi csoportok is könnyűszerrel integrálhatók voltak. A hivatalnokok karrierlehetőségeik és fizetésük javulását várták az olasz nemzetállamtól, az egyetemek diákjai pedig azt, hogy tanulmányaik befejeztével megfelelő munkát fognak találni; a városi kézművesek gazdasági fellendülést és több megrendelést reméltek; Velence kevés nagyipari vállalkozója pedig, hogy az új olasz gazdasági térségben dinamikusabbá válnak a kereskedelmi kapcsolatok, és ennek következtében új értékesítési lehetőségek nyílnak meg előttük.

A nacionalizmusnak máig erőssége, hogy képes megszólítani a legkülönfélébb társadalmi csoportokat, éppen azért, mert nincs meghatározott ideológiai elkötelezettsége, és nincs arra kényszerítve, hogy definiálja a nemzet fogalmát. Ennél fogva mind a polgári értelmiség, mind pedig a földbirtokosok és a városi középrétegek képesek voltak azonosulni vele. Csupán a vidéki lakosságot nem integrálta a nacionalizmus. A polgári jellegű olasz forradalom szinte semmit nem tudott kínálni a falusi lakosságnak,[67] és az egyszerű parasztok – mindenekelőtt pedig az agrárproletariátus – már szomorú életkörülményeik miatt sem lettek „austriacanti", és az osztrák igazgatás sem támaszkodhatott erre a rétegre.[68]

---

[65] Meriggi 1983. 328.

[66] Carlo Cattaneo felismerte ennek a politikának a veszélyességét, és óvott attól, hogy a fajok új szofizmusa veszélyeztesse a szabadságot: Armani, Giuseppe – Cattaneo, Carlo: Il padre del federalismo italiano. Milano, 1997. 203. Hobsbawm protonacionalizmusról beszél: Hobsbawm 89.

[67] Vianello, Franco: Il Veneto nel settennio 1859–1866. Provincia di Venezia 1–6. (1984), 1. (1985), itt 1984. 2. 37., kifejti, hogy a mazzinizmus figyelmen kívül hagyta a vidéki lakosság elemi szükségleteit. Briguglio, Letterio: Correnti politiche nel Veneto dopo Villafranca (=Politica e Storia, 12.) Roma, 1965. (a továbbiakban: Briguglio) 81 f., kimutatta, hogy csak az 1863-as évben folyt mazzinista propaganda vidéken.

[68] Megcáfoltnak számít az a tétel, miszerint a vidéki lakosság osztrákellenes lett volna. Briguglio 84. utal arra, hogy a kis földbirtokosok konzervatívok voltak, és szemben álltak a változásokkal, és ezért még a leginkább Habsburg-hűen gondolkoztak.

A Lombardia-Velencéért vívott politikai, ideológiai, nemzeti és végül alkományjogi harc ily módon a városi-értelmiségi rétegre korlátozódott, és számbelileg egy kisebbség programja volt. Hogy azután 1859-ben, illetve 1866-ban mégis az országnak az újonnan keletkező olasz államhoz való csatlakozásába torkollott, annak nem ezen új állam dinamikája volt az oka, és nem is az osztrák közigazgatás hibái és mulasztásai, hanem mindenekelőtt az a nemzetközi helyzet, amely az itáliai Habsburg jelenlét fenntartása ellen szólt.

Fordította: **Görbe Tamás**

GOTTSMANN, ANDREAS

The Lombardo-Venetian Kingdom

The essay surveys the three main periods of nineteenth-century Austrian presence in Italy from 1797 to 1866. The two parts of the artifically created Lombardo-Venetian Kingdom had different histories, and different social and institutional conditions in the beginning, and the imperial government had to take that into consideration.

The essay surveys in detail the institutions and characteristics of the machinery of public administration developed in the two provinces in Northern Italy, as well as their changes during the decades. The elements of autonomous administration played a particularly important role at the level of villages and congregations, which, until 1848, was someting unique within the Austrian Empire.

The creation of modern constitutinal institutions were several times on the agenda during the period under discussion: first of all in 1848 during the revolutionary movements; then from 1857, Prince Ferdinand Maximilien as Governor General made an attempt to create a national-provincial representative body composed of the elite, but he could not persuade the emperor to support his plan; after the loss of Lombardy, in the autumn of 1860, the issue was again put on the agenda, and then in 1863 the Statute of the Province of Venice was elaborated and issued.

The imperial government tried, in parallel with the political and institutional integration of the provinces, to tie the region economically stronger to the whole of the empire. Lombardy was one of the most important industrial areas of Austria; Venice, on the other hand, remained almost exclusively agricultural. The government in Vienna was accused — sometimes unjustly — of degrading, by its economic policies, the Italian provinces to the status of primary producers. When the Northern Italian subjects complained of the „Germanization" of their country, what they meant was not linguistical Germanization, but the fact that decisions in connection with politics, economy, and taxation were made outside the borders of the country.

Resistance to the Austrian presence in Italy manifested itself in a number of different ways, the urban intelligentsia being its main basis. What was most uncomfortable for the government was that great parts of the elite groups refused to take part in the administration of the country. Secret societies sprang up all over the country, plotting murderous attempts, supporting the emigration, and, in the last phase, propagating passive resistance, complete withdrawal from public life.

DEÁK ESZTER

A tudományos élet és magyarországi kapcsolatai Cseh-Morvaországban a felvilágosodás korában

A tudományos élet és intézményei Cseh- és Morvaországban

A Habsburg Monarchiában a felvilágosodás korában nyugat-európai mintára létrejöttek az első tudós társaságok (szélesebb értelemben véve ide tartoznak a patrióta-közhasznú, filantróp, illetve gazdasági társaságok), melyek a modern tudományos élet fő szervezeteivé és sok esetben a későbbi Tudományos Akadémiák elődjeivé váltak. A legkorábbi *Aufklärungsgesellschaft* a Monarchiában cseh területen, Olmützben alakult meg *Societas eruditorum incognitorum* néven 1746-ban.[1]

A Joseph Freiherr von Petrasch által a csehországi korai felvilágosodás szellemében alapított tudós társaság az új szellemű történetkutatásnak, a forrásfeltáró és forráskiadó irányzatnak fontos műhelye volt, ahonnan jelentős ösztönzést kaptak csehországi és magyarországi tudósok nemzeti történelmük forrásainak vizsgálatához. A társaságnak magyarországi tagjai is voltak: Bél Mátyás és Johann Georg Schwandtner, akinek *Scriptores rerum hungaricarum veteres* (I-II., Vindobonae 1746–1748) című munkáját példaértékűnek tartotta a társaság tudományos lapja, a *Monatliche Auszüge*, s hasonló vállalkozást sürgetett a csehországi tudósok körében is.[2]

Ilyen előzményekre nyúlik vissza a csehországi felvilágosult tudományos élet legfontosabb intézményének, a Prágai Tudós Társaságnak a tevékenysége az 1770-es években. A társaság a Monarchia szellemi-kulturális életében is kiemelkedő szerepet játszott, s jelentőségét még növeli, hogy hasonló, hivatalos (állami) tudós társaság, vagy akadémia a felvilágosult abszolutizmus korában az osztrák, illetve magyar fővárosban nem jött létre, jóllehet a 18. század utolsó harmadában egymást követték az akadémiai és tudós társasági tervezetek, melyek azonban különböző okok miatt csak részben vagy egyáltalán nem jutnak el a megvalósulásig.[3] Hivatalos tudós társaság hiányában a patrióta felvilágosult nemesség és polgári értelmiség privát kezdeményezésű gazdasági és kulturális, illetve patrióta-közhasznú, filantróp társaságokban, szalonokban, olvasókörökben és szabadkőműves páholyokban igyekezett megteremteni a kultúra- és tudományszervezés, a tudományművelés és támogatás szervezeti kereteit.

A cseh felvilágosodás kultúrájában és tudományos életében a legmeghatározóbb szerepet a Prágai Tudós Társaság (Böhmische Gesellschaft der Wissenschaften) játszotta, mely 1770-től kezdve különböző szervezeti formákban működve, lényegében a mai Cseh Tudományos Akadémia elődjeként a modern csehországi tudomány központi intézménye volt. Kialakulása hosszabb folyamat volt: a társaság magja 1769–70 fordulóján jött létre

[1] A „Societas incognitorum" tevékenységét és eszmetörténeti hátterét, az ún. cseh katolikus felvilágosodást vagy barokk katolicizmust Eduard Winter mutatja be legátfogóbban: Der Jozephinismus und seine Geschichte. Brünn – München – Wienm 1943.

[2] Monatliche Auszüge, Bd. I., 26, 100.

[3] A magyarországi és bécsi társaságszervező kísérletekről és tervezetekről lásd Csóka Lajos: A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században. Pannonhalma, 1942.; Windisch Éva: Kovachich Márton György, a forráskutató. Budapest, 1998.

a korszak jelentős csehországi tudósainak társulásából, állami engedély nélkül, de a prágai gubernium hallgatólagos beleegyezésével, és privát társaságként (Privatgesellschaft zur Pflege der Wissenschaften in Böhmen zur Aufnahme der Mathematik, der vaterländischen Geschichte und Naturgeschichte) működött 1784-ig. Ekkor hivatalos elismerést nyert a császártól, nyilvános társaságként tevékenykedhetett tovább – 1790-ben II. Lipóttól megkapta a „Königliche" címet – és a Böhmische Gesellschaft der Wissenschaften néven egészen 1918-ig fennállt.

A *Privatgesellschaft* voltaképpen a Born Ignác által elindított kritikai lap, a *Prager Gelehrte Nachrichten* köré formálódott olyan kiemelkedő tudósok részvételével, mint Gelasius Dobner, Mikuláš Adaukt Voigt, Karel Rafael Ungar, Franz Martin Pelcl. Born és e progresszív tudóskör tette korszakalkotó volt, hiszen meg kellett küzdeniük mind az osztrák hatóságok nem kifejezetten pártoló hozzáállásával, mind a csehországi konzervatív tudósok ellenállásával. A társaságnak mindenki tagja lehetett, aki tudományos munkát végzett és eredményeit a társaság orgánumaiban publikálta. Szervezetileg teljesen szabad és kötetlen volt, önálló tudósok demokratikus társulása, ahol még nem léteztek a későbbi funkciók, minden tag egyenrangú volt.

A kezdeti korszak legmeghatározóbb alakja az erdélyi szász Born Ignác (1742–1791), akinek 1769–1777 között Prágában töltött éveinek tudományos szervezőmunkája döntő jelentőségű a modern csehországi tudomány intézményes kialakulásában, a felvilágosult kritikai szellem elterjedésében és nem utolsó sorban a prágai szabadkőművesség történetében.[4] Born körül rövid idő alatt kialakult egy elit tudós csoport, amely Born tudományos és szabadkőműves szervezőtevékenységének bázisa volt, vagyis a *Prager Gelehrte Nachrichten*nek, a *Privatgesellschaft*nak és a *Zu den drei gekrönten Säulen* páholynak. A felvilágosult patrióta cseh nemességhez is közeli jó viszony fűzte, így a kultúra- és tudománypártoló arisztokraták legjobbjait is megnyerte a cseh tudomány ügyének. Az ő mecénási tevékenységük eleinte elengedhetetlen volt a társaság működéséhez. A társaság nemesi tagjainak listáján a kor legjelentősebb arisztokrata családjainak neve szerepel (Waldštejn, Kolovrat, Lažanský, Schaftgotsch, Vrbna, Chotek), legfontosabb azonban Franz Anton Nostic és Franz Josef Kinský gróf személye volt a prágai kulturális és tudományos élet számára. Ez a felvilágosult nemesi csoport, amelyben már megvolt a nemzeti érzés csírája, beszélték és művelték a cseh nyelvet, nemcsak pártolták a cseh történelem és irodalom kutatását, hanem tagjaik közül többen s folytattak tudományos tevékenységet. Nostic gróf például elkészítette hatalmas könyvtára és ásványgyűjteménye katalógusát, amelyet a szalonjában gyülekező tudósok rendelkezésére bocsátott. Kinský gróf a csehországi felvilágosodás egyik programadó írásának szerzője (Erinnerungen über einen wichtigen Gegenstand von einem Böhmen. Prag, 1773.), melyben korszerű nevelési elképzeléseit fejti ki honfitársai számára, gyakorlati tanácsokat ad a nemes ifjaknak, mit olvassanak, mi a jelentősége a nemzeti történelem ismeretének, és egyértelműen állást foglal a cseh nyelv használata, művelése és a nemzeti nyelvű irodalom fontossága mellett. Ezenkívül jelentős Kinský természettudományos munkássága is: Bornnal együtt természettudományi kabinetet hoztak létre a Klementinumban az egyetemi ifjúság számára és szoros szakmai együttműködést folytattak a vulkanisztika és mineralógia területén. Josef Kinskýnek meghatározó szerepe volt továbbá a prágai egyetemi könyvtár kiépítésében is.

[4] Born prágai működéséről lásd Haubelt, Josef: Studie o Ignáci Bornovi. Praha 1972.; Teich, Mikulás: Ignaz Born als Organisator wissenschaftlicher Bestrebungen. In der Habsburger Monarchie. In: Wissenschaftspolitik in Mittel-und Osteuropa. Hg. E. Amburger – L. Sziklay. Berlin, 1976. 195–205.; Linder, Dolf: Ignaz von Born Meister der Wahren Eintracht. Wien, 1986. 61–62.; Deák Eszter: Egy erdélyi szász tudós a csehországi tudományosság szolgálatában. In: Bohemia et Hungaria. Tanulmányok a cseh-magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Szerkesztette: Berkes Tamás. Budapest, 1998. 36–39.

A *Prager Gelehrte Nachrichten* (továbbiakban PGN), melyet Born 1771–1772-ben adott ki, hetente megjelenő kritikai lap volt, mely a különböző tudományok újdonságait mutatta be a Monarchia egész területéről. A beköszöntőben Born Sonnenfelsre hivatkozik, az ő szellemében kívánja az előítéletek elleni elfogulatlan tudományos kritikát terjeszteni. Hangsúlyozza továbbá a hazai (nemzeti) tudományok (történelem, földrajz, geológia) művelésének és a szomszédos nemzetek tudományos együttműködésének fontosságát. Born maga is számos recenziót írt korabeli magyarországi tudományos munkákról; igen érdekes például a magyarországi nyelvtudós, Sajnovics János *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapporum idem esse* című, a magyar-lapp nyelvrokonság elméletét fölvető művéről írott kritikus hangvételű ismertetése, mely jelentős hozzászólás a korabeli magyarországi finnugrisztika kérdéseihez jóval Dobrovský szakértő elemzései előtt.[5]

A *PGN* szellemiségére éppúgy, mint a tudós társaságéra a tudományos gondolkodás szabadsága, az elfogulatlan kritikai szemlélet és az eredmények kölcsönös hasznosítása és tiszteletben tartása volt jellemző. Jiří Beran szerint a csehországi tudományos folyóirat-irodalom kétszáz éves történetében két olyan lap volt, mely tudományos alaposságával és tárgyszerűségével új korszakot nyitott a cseh tudományban: a *PGN* az egyik, és Masaryk *Athenaeum*ja a másik.[6]

A *PGN* és a *Privatgesellschaft* tevékenységében kezdetben a historiográfia dominált: Gelasius Dobner, Mikulás Adaukt Voigt és Karel Rafael Ungar voltak a modern, haladó szellemű történettudomány fő képviselői.

A piarista G. Dobner (1719–1789), a csehországi kritikai történetírás úttörője két jelentős forráskiadványával alapozta meg a modern történeti kutatást: a népszerű 15. századi Hájek krónika kritikai apparátussal ellátott kiadása 1751 és 1782 között,[7] mely a régi cseh krónika több pontját revideálja, valamint a cseh történetre vonatkozó régi források publikálása 1764–1785 között *Monumenta historica Bohemiae* címen. Már az *Annales Bohemorum* bevezető kötete éles vitát váltott ki a kortársak körében. Dobner a cseh ősapa (Cech) legendájának és az ősi cseh társadalomról alkotott idealizált kép lerombolásával a feudális-rendi történetírás maradi elképzeléseit kérdőjelezte meg. A konzervatív történészek, élükön František Pubičkával nemzeti érzésükben mélyen sértve a cseh múlt meggyalázásával vádolták Dobnert és a konzervatív egyházi körökkel együtt éles hadjáratot indítottak ellene.[8] A *PGN* és Born tudományos tekintélyének teljes támogatásával Dobner mellé állt a vitában, és az új tudósnemzedék számára a dobneriánus történelemszemlélet lett meghatározó.

A szintén piarista M. A. Voigt (1733–1787) sokoldalú tudósként (történész, irodalomtörténész, a csehországi numizmatika tudományának megalapítója) a cseh nemzeti újjászületés ideológiájának fő megalapozója. Montesquieu nagy tisztelőjeként – a Törvények szellemét a 18. század legjelentősebb könyvének tartotta őt – adja ki a csehországi törvények szelleméről szóló munkáját (Über den Geist der Böhmischen Gesetze, 1788), mely az önálló cseh jog megalapozásának tekinthető. Kutatásai középpontjában a régi cseh történelem nyelvi és irodalmi emlékei álltak. A cseh nemzeti szellem kontinuitásának gondolatával a cseh nyelvi és irodalmi megújulás és a csehországi szlavisztika nagy előkészítője volt. A *PGN* körüli tudósok kollektív munkájaként, de elsősorban Voigt közreműködésével kezdett megjelenni 1772-től az *Effigies virorum eruditorum*, mely a cseh történelem és tudomány nagy személyiségeinek életrajzgyűjteménye. Born ösztönzésére és anyagi támogatá-

[5] PGN 1771, Bd. II. 200–106. Dobrovský kapcsolatáról a korabeli magyarországi finnugrisztikával vö. Pražák, Richard: Dobrovský als Hungarist und Finno-ugrist. Brno, 1967. (a továbbiakban: Pražák 1967.) 64 ff.

[6] Beran, J.: Vznik Soukromé společnosti nauk v Čechách. Věstník ČSAV 77. Praha, 1968. 573.

[7] Venceslai Hájek a Libocan Annales Bohemorum I-IV. Pragae, 1751–1782.

[8] Dobner történelemszemléletéről folyó vitát részletesen mutatja be Kudělka, Milan: Sport Gelasia Dobnera o Hájkovu kroniku. Rozpravy ČSAV 74. 11. Praha, 1964.

sával németül is kiadták e munkát M. Pelcl fordításában *Abbildungen Böhmischer und Mährischer Gelehrten und Künstler* címen. Voigt másik fő műve, az *Acta litteraria Bohemiae et Moraviae* 1775–1783 között jelent meg és válogatást adott a latin és cseh nyelvű régi irodalomból. Voigt mindkét kiadványa igen erős hatással volt a kor nemzeti szellemű értelmiségére.

A nemzeti szellemű cseh történetírás képviselője a tipikus „deutschböhmisch" tudós Martin Pelcl (1734–1801). Dobnerhez hasonlóan Nostiz gróf házában volt nevelő, ahol jelentős patrióta ösztönzést kapott a cseh kultúra és történelem műveléséhez. Legfontosabb munkája a *Kurzgefasste Geschichte der Böhmen*, mely eredetileg a Nostiz-fiúk számára készült, 1774-ben jelent meg először, nemzeti-patrióta koncepciójának köszönhetően igen népszerű lett és 1804-ig még további négy kiadást ért meg. Pelcl a cseh történelmet először mutatja be mint az önálló cseh állam történetét, és először használja a „Czechen" kifejezést a „Böhmen" új változataként.[9]

Karel Rafael Ungar (1743–1807) a prágai egyetemi könyvtár első igazgatója, a filozófia és teológia professzora a korszak tudós társadalmában a legkövetkezetesebb szabadgondolkodók egyike. Papból lett elkötelezett szabadkőműves, és Bornnal együtt – akinek radikális elveihez ő állt legközelebb a tudóskörből – a Tudós Társaság szellemiségét igyekeztek megvalósítani a prágai szabadkőművesség általuk képviselt illuminátus irányzatában. A Tudós Társaság alapításával egy időben szervezte újjá Born a *Zu den drei gekrönten Säulen* szabadkőműves páholyt Prágában, s e két intézmény tagságát és tevékenységét tekintve sok azonosságot mutatott. Born a tudomány gyakorlati hasznosításának elvét próbálta megvalósítani a páholy életében is, erre a koncepcióra épül majd bécsi évei során a *Zur wahren Eintracht* páholy, mely valójában tudós akadémiaként működött és 1785 körül a legfontosabb kulturális és tudományos koordinációs központ volt a Monarchiában. Born Bécsbe való távozása után, 1777-től Ungar vette át vezető szerepét a prágai illuminátus irányzatban.[10]

A Prágai Tudós Társaság természettudományi szekciójának jelesebb tagjai már a 18. század közepétől jelentős érdemeket szereztek a matematika, fizika és csillagászat területén, mégis részvételük és aktivitásuk a társaság munkájában a 70-es években elmaradt a történeti szekció munkája mögött. Elmondható, hogy többségük a jezsuita rendhez tartozott s ez is némileg korlátozta a Born körével való közelebbi együttműködést. A legismertebbek közöttük: Josef Stepling (1716–1778) csillagász és matematikus, aki a Klementinumban 1751-ben alapított első csillagvizsgáló igazgatója volt és asztronómiai munkáival nemzetközi elismerést szerzett; a Newton-követő fizikus és matematikus Johann Tesának (1728–1798), aki a Társaság lapjában hosszú értekezést publikált Newton aritmetikájáról; Anton Strnad (1749–1799) az asztronómia professzora a prágai egyetemen; Tobiás Gruber (1744–1806), a bécsi születésű geológus és hydrográfus, a cseh kamarai birtokok mérnök-igazgatója, aki a csehországi folyók méréséről és feltérképezéséről írt értekezést a társaság kiadványában, valamint Jan Mayer (1754–1807) orvos, aki botanikával, zoológiával és mineralógiával is foglalkozott, valamint 1784–1786 között a társaság titkáraként fontos szerepe volt annak szervezeti megújulásában.

1775–1784 között jelent meg hat kötetben a Társaság legfontosabb tudományos fóruma az *Abhandlungen einer Privatgesellschaft in Böhmen* (a továbbiakban: Abhandlungen), melyben a tagok tudományos értekezéseit publikálták. Born, akinek kulcsszerepe volt e kiadvány létrehozásában és a kötetek megjelentetésében az első kötet előszavában a cseh tu-

[9] Vö. Drabek, M. Anna: Der Nationsbegriff in Böhmen an der Grenze von Aufklärung und „nationaler Wiedergeburt. In.: Vaterlandsliebe und Gesamtstaatsidee im Österreichischen 18. Jahrhundert. Wien, 1989. 43–61.

[10] Erről lásd Ungar levelei Bornhoz az 1783–84. évekből, HHStA Wien, Vertrauliche Akten 65/1. fol. 179–180.

domány eszményét körvonalazza, amikor Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic tudós körére hivatkozik, az ő humanista tradíciójuk folytatását látja a Tudós Társaság tevékenységében. Lobkovichoz és a cseh humanizmushoz nagy szimpátiával közeledik a felvilágosodás kori kultúra: a tudomány és a nyelv művelése szempontjából példaértékűnek tartja ezt az eszményt saját kora számára. Igen érdekes ebből a szempontból František Faustin Procházka (1749–1809) tanulmánya a cseh humanizmus tudós társaságáról, a *Societas litteraria Danubiana*ról, melyet a Prágai Tudós Társaság közvetlen elődjének tart, és kiemeli annak erős közép-európai orientáltságát, melyben a cseh-magyar együttműködésnek jelentős szerep jutott.[11]

Az *Abhandlungen* köteteiben az említett tudósok több, gyakran 6–7 értekezést is publikáltak, általában leíró-elemző jellegűeket, de megjelentek olyan kritikai hangvételű vitairatok is, mint például Dobnernek a Nagymorva birodalom kiterjedéséről írott tanulmánya, melyben a magyarországi történész, Szalágyi István nézeteivel száll vitába.[12]

A Tudós Társaság érdeklődési és tevékenységi körében a 80-as évek elejétől egyre nagyobb súllyal szerepel a gyakorlati gazdasági, mezőgazdasági, természetfeltáró vizsgálódás. Ez hivatalosan a Prágában működő *Patriotisch-oekonomische Gesellschaft* profilja volt, de a szemléletében és szervezetileg is meglehetősen konzervatív-feudális berendezkedésű, a bécsi hatóságoknak erősen alárendelt intézmény messze elmaradt a Tudós Társaság és a *PGN* mögött a korszerű tudományos eredmények felmutatása és alkalmazása terén.

Különösen az innsbrucki statisztika professzor, Josef Anton Riegger prágai tevékenysége idején[13] – 1782-ig volt a Társaság titkára – erősödik meg az új keletű statisztika tudomány és a topográfia, egyre terjed az ún. „országiismereti" irányzat, mely konkrét kutatásokkal, mérésekkel térképezi fel Csehország természeti, gazdasági, ipari adottságait, és mindezt a gyakorlati jobbítás szolgálatába igyekszik állítani. 1784-ben 25 dukáttal jutalmazott pályázatot írtak ki Csehország természeti viszonyainak tudományos leírására, melytől hasznosítási javaslatokat vártak a gazdasági fejlődés érdekében.[14] A Tudós Társaság javaslatot tett továbbá Csehország gazdasági térképének elkészítésére, amelyre számos tanulmány jelent meg az *Abhandlungen* és Josef Riegger statisztikai folyóirataiban, a *Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen* lapjain.

A Tudós Társaság 1784. évi állami (császári) elismerése új szervezeti szabályzatával érvényre juttatta a jozefinizmus utilitarista elvét, vagyis a fő cél: a „hasznos" tudományok művelése, új felfedezésekkel való gyarapítása és ennek bemutatása a nyilvános üléseken. Kezdetben a tagság nagy részének jozefinista meggyőződése és a jozefinus állami bürokrácia saját érdekeit szem előtt tartó tudománypártoló koncepciója látszólag összhangban működött, de rövid időn belül a Bécstől való erősebb függés ellentétbe került a társaság tradicionális szervezeti és tudományos autonómiájával. Ennek jellemző példája, hogy az udvari kancellária 1788-ban össze akarta vonni a Tudós Társaságot a már említett *Patriotisch-oekonomische Gesellschaft*tal, melynek működése államilag szigorúan korlátozott volt, hiányzott a szervezeti és tudományos szabadsága. Ez nyilvánvaló ellenállást váltott ki a Tudós Társaság soraiban, hisz az összevonás számukra nagy veszteséggel járt volna, még akkor is, ha ezt jobb anyagi feltételek ellensúlyozták. A társaság ellenjavaslatát Jan Mayer dolgozta ki és hosszas viták után a tagság memorandumot intézett a császárhoz, melyben megvédi önállóságát és a tudományos kutatás szabadságának eszméjét a kormányzat ab-

[11] Procházka, F. F.: Abhandlung von der Gelehrten Gesellschaft an der Donau. In: Miscellaneen der böhmischen und mährischen Literatur. Bd. I. Theil I. Prag, 1784. 1–67.

[12] Abhandlunge 1788. IV. k. 1–95. Szalágyi István műve a „De statu ecclasiae Pannonicae" (1777–1780) magyar források alapján a Nagymorva birodalom határait szűkebbre vonta, a Morva őrgrófság és Pannónia területét azon kívülre helyezte.

[13] Riegger csehországi működéséhez lásd Bělina, Pavel: K počátkům statistiky v českých zemích. Československý časopis historický 1977. 63–86.

[14] Abhandlungen 1784. I. k. 6.

szolutista-utilitarista törekvéseivel szemben: „A hazaszeretet és a tudományok tisztelete volt eddig az egyetlen ösztönző erőnk, ... szabadon dolgoztunk és alkottunk, amikor és ahogyan mi akartunk. A kényszer puszta gondolata károsan hatna a társaság tagjainak tevékenységére."[15] Ezek a memorandumban megfogalmazott gondolatok lényegében a Prágai Tudós Társaság 70–80-as évekbeli működése „credo"-jának tekinthetők, s ezzel a lépéssel a társaság jelképesen csatlakozott ahhoz a jozefinizmus elleni oppozícióhoz, mely a cseh értelmiség soraiban a 1780-as évek második felétől egyre világosabban bontakozott ki.

Bár a 80-as évek elejétől a társaság tevékenységében előtérbe kerülő gazdasági és mezőgazdasági törekvések egybeestek az állam érdekeivel, s állami ösztönzés is támogatta az 1784-től kezdve meghirdetett pályázatokat az ország földrajzi és anyagi javainak felmérésére, mégis összességében a társaság hivatalos állami elismerésétől kezdve a bécsi udvar szervezeti ügyekbe való fokozott beavatkozása a korábban tapasztalható magas színvonalú tudósi munkát visszavetette. A társaság autonóm hagyományai nehezen tudtak alkalmazkodni az egyre erősebb állami elvárásokhoz, a bécsi udvar pedig lojális, saját utilitarista céljait kiszolgáló intézményt akart kialakítani a Prágai Tudós Társaságból, ezért szorgalmazta a prágai *Gazdasági Társaság*gal történő összevonást. Az említett memorandumban a társaság tagsága lényegében az állam mind erősebben befolyásoló szerepét próbálta kivédeni azzal, hogy nemet mondott az összevonásra.

Morvaországban a speciális gazdasági és kulturális fejlődés következményeként igen intenzív társasági élet bontakozott ki a 18. század utolsó harmadában, mely sokkal inkább a helyi patrióta törekvések eredményeként és annak szolgálatában, mintsem állami kezdeményezés eredményeként jött létre.

Brünn a 80-as, 90-es években a Monarchia egyik vezető gazdasági és kulturális központja lett. A gazdasági föllendülés elsősorban az ekkor kibontakozó és európai rangra emelkedő textilipar nagymértékű fejlődésének és a modern manufaktúrák elterjedésének köszönhető. A morvaországi felvilágosodás kori társadalmat erős gazdasági, ipari és mezőgazdasági orientáció jellemezte, speciális fogékonyság a gyakorlati technológiai, illetve gazdasági újításokra mind a főúri birtokok gazdaságában, mind a manufaktúra-iparban. Ennek következményeként alakul ki az igen jelentős polgári középréteg, az ún. „honoratiorok", melyhez a köztisztviselők, kereskedők és az ipari burzsoázia tartozott, és ez a réteg alkotta az itt működő társaságok fő bázisát.

A morvaországi fővárosban a 18. század végén elsősorban gazdasági, patrióta-közhasznú és a szabadkőművességhez kapcsolódó filantróp humanitárius társaságok alakultak, melyek egyszersmind átvették a tudós társaság feladatát, és részben a hiányzó egyetem szerepét is pótolták. A morvaországi társaságok általános közös vonása a fokozott regionális érdeklődés, helyi patrióta elkötelezettség és a szociális érzékenység.

A morvaországi gazdasági társaságok kialakulásának kezdeti központjai a jelentős helyi arisztokrata családok, a Dietrichšteinek, Mittrovkýak, Salmok uradalmai voltak. Ezek közt kiemelkedő volt az ún. „Dietrichsteinischer Aufklärungskreis", ahol a Morvaországban tevékenykedő gazdasági szakemberek elitje gyűlt össze, köztük a Dietrichstejn gróf meghívására ide érkező német közgazda Johann Josef Trnka vagy a morvaországi Andreas Karl Hitschmann, aki a dietrichstejni birtokokon a juh-nemesítést bevezette.[16]

A Habsburg Monarchiában a tereziánus korban meggyökeresedő fiziokrata tanok és a mezőgazdasági racionalizáció igénye hozta létre Brünnben 1769-ben a legrégebbi morvaországi gazdasági társaságot *Agricultur-Sozietät* néven, melynek célja a morvaországi mező-

[15] „Vaterlandsliebe und Neigung zu den Wissenshaften waren bisher die einzige Triebwerke, die wir kannten ... wir arbeiteten **freywillig, wann** und **wie** wir wollten. Der blosse Gedanke eines Zwanges würde dem Fleisse einzelner Mitglieder und der Gesellschaft selbst hinderlich seyn." A társaság 1788. szeptember 13-án kelt memorandumát lásd Abhandlungen 1788. IV. k. 8.

[16] Erről lásd Kroupa, Jiří: Alchymie štěstí, Pozdni osvícenství a moravská společnost. Brno, 1986. 40 ff.

gazdaság fejlesztése és támogatása szakszerű előadásokkal, kiállításokkal, korszerű szakirodalom terjesztésével. Ez a társaság volt a későbbi híres *Ackerbaugesellschaft* elődje.

1780-ban hasonló célzattal, Jan Nepomuk Mittrovský (1757–1799) elnökségével alakult meg a *Mährische Gesellschaft der Natur- und Vaterlandskunde* elsősorban a morvaországi flóra és fauna kutatására. 1794-től az akkor politikai okokból feloszlani kényszerült illuminátus páholy folytatásaként kezdett működni a *Privatgesellschaft der vereinigten Freunden zur Beförderung der Natur-und Vaterlandskunde in Mähren*. Ezek a természettudományosan orientált társaságok egyesítették magukban a tudós, a gazdasági és a patrióta-közhasznú társaságok jellemzőit, s erősen áthatotta őket az ekkor megerősödő morvaországi (regionális) patriotizmus, mely elsősorban – még politikai célkitűzés nélkül – a helyi „Vaterlandskunde" művelésében nyilvánult meg. 1806-ban a két társaságot bécsi hivatalos nyomásra egyesítik, majd 1811-ben a sziléziai gazdasági társasággal való összevonás eredményeként jön létre a *K. k. Mährischschlesische Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde*, az ún. *Ackerbaugesellschaft*, mely több-kevesebb átalakulással egészen 1898-ig állt fenn. A társaság deklarált célja Morvaország gazdasági felvirágoztatása, kísérleti kutatások nyomán technológiai újítások bevezetése a mezőgazdaságban és a modernizációra vonatkozó tudományos ismeretek terjesztése volt a gazdaságban dolgozó lakosság körében.

A morvaországi gazdasági társaság vezető egyéniségei a 90-es években Jan Nepomuk Mittrovský gróf és az ő meghívására Brünnbe érkező német tudós, Christian Karl André (1763–1831), aki 1821-ig, Németországba való visszatéréséig a morvaországi gazdasági és tudományos élet fő szervezője volt.

André gazdasági szakemberként és pedagógusként egyaránt érdemeket szerzett már Németországban: egy ideig a modern pedagógia műhelyében, Chr. G. Salzmann mellett tevékenykedett, majd önálló pedagógiai intézményeket, ún. kísérleti mintaiskolákat hozott létre Eisenachban és Halléban; 1788–1798 között pedig egy 27 kötetes közhasznú gazdasági ismereteket tartalmazó kiadványsorozatot adott ki *Compendiöse Bibliothek der gemeinnützigen Kenntnisse für alle Stände* címen, melyben a fontosabb tudományos ismereteket foglalta össze a különböző foglalkozások számára.

André adta ki a „Privatgesellschaft" legfontosabb orgánumát, a *Patriotisches Tageblatt*ot, mely 1800 és 1805 között a Monarchia egyik legszínvonalasabb lapja volt. A brünni bank által finanszírozott újság Morvaország gazdasági és szellemi életének színvonalát kívánta emelni, s egyben az itteni patrióta mozgalom kiindulópontja lett. Olyan patrióta nemesek csoportosultak a lap körül, mint Hugo Franz Salm és Leopold Berchtold, akik igen sokat tettek a morvaországi anyagi és szellemi kultúra érdekében, Salm gróf (1776–1836) jelentős újításokat vitt véghez birtokain a textil-és fajanszmanufaktúra, a vaskohászat és juhnemesítés terén. André lapja ekkor még a Monarchia iránti patriotizmust is vállalta, védelmezve a jozefinus felvilágosodás eredményeit, ugyanakkor ezen túllépve már a korai liberalizmus tendenciáit képviselte.

1809-től kezdve jelenteti meg André prágai kiadásban a morvaországi liberalizmus legjelentősebb kiadványát, a *Hesperus*t (eine belehrende und unterhaltende Zeitschrift für die Bewohner der Monarchie), mely a korszerű tudományos ismereteket és az új szellemi áramlatokat volt hivatott közvetíteni a Monarchia értelmisége számára. André szerkesztői koncepciójából az angol társadalmi és gazdasági berendezkedés eszményképe bontakozik ki, valamint egy cseh-német-magyar tudományos együttműködés elképzelése, mely rokon Josef Hormayr gondolatával. Míg a *Hesperus* kulturális és gazdasági témájú cikkeket közölt, addig az 1811-től megjelenő *Oekonomische Neugkeiten und Verhandlungen*, az *Ackerbaugesellschaft* lapja már kizárólag gazdasági profilú. Az André által kiadott mindhárom lap fő célja az volt, hogy az egész Monarchia területéről tudósítson a gazdasági és tudományos élet eseményeiről, újdonságairól. A magyarországi hírek igen nagy súllyal szerepeltek, ami André intenzív érdeklődésével magyarázható a magyarországi tudományos élet iránt. Állandó tudósításokat olvashatunk például a Festetics György által alapított keszthelyi Geor-

gicon mintagazdaságáról, az ott folyó kísérletek eredményeiről. A Festetics grófoknak is igen intenzív kapcsolatuk volt azokkal a morvaországi arisztokratákkal (Salmokkal, Mittrovskýakkal), akik hozzájuk hasonlóan modernizálták birtokaikon a mezőgazdasági termelést, állattenyésztést, és különböző gazdasági, technológiai újítások bevezetésével kísérleteztek. Külön figyelmet érdemel Festetics János és Festetics Imre levelezése H. F. Salmmal a juhtenyésztés- és nemesítés kérdéseiről.[17]

Ezek a folyóiratok jelentették a tudományos véleménycsere fórumát a gazdasági társaságok tagsága számára, a külföldi kapcsolattartás pedig egész Európára szétterjedő hatalmas levelezésen keresztül történt, melynek egy része a brünni Mährisches Landesarchiv megfelelő fondjaiban fennmaradt.[18]

Ennek az André által elindított morvaországi, illetve a Monarchiára vonatkozó tudományos koordinációs programnak érdekes dokumentuma az 1806-ból fönnmaradt tervezet a morvaországi tudományos és technikai fejlődés lehetőségeiről. Andrénak ez a beszéde a „Vereinigte Gesellschaft des Ackerbaues" első nyilvános ülésén hangzott el, és a társaság programnyilatkozatának is tekinthető.[19]

Az André titkársága és Salm gróf elnöksége alatt 1811 után szervezetileg egyre jobban kiépülő *Ackerbaugesellschaft*ban különböző gazdasági szakterületekre specializálódó szekciók jöttek létre: 1814-ben megalakult a „Juh-nemesítők Egyesülete", mely közép-európai hatáskörrel bírt, 1815-ben André meteorológiai, egy évvel később pomológiai (gyümölcstermesztési) szekciót alakított. 1813-ban a társaság létrehozott Brünnben egy kísérleti üzemet, ahol mezőgazdasági eszközöket és gépeket fejlesztettek ki.

Az *Ackerbaugesellschaft* ezen kívül a morvaországi patrióta mozgalom támogatója is volt, ennek eredménye a *Franzensmuseum* alapítása Brünnben 1816-ban, mely adományok és vásárlások útján a morvaországi kulturális és anyagi javak központi gyűjtőhelye lett.[20]

A társaság publikációi közül meg kell említeni az 1787-ben kiadott *Landwirtschaftskalendert*, az 1814-től megjelenő *Oekonomisches Kalender für Landwirte* és az 1821-ben induló *Mitteilungen der k. k. mährischschlesischer Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues* című kiadványokat.

A működésével igen széles területeket átfogó, a korabeli Monarchiában nagy tekintélyre szert tett gazdasági társaság hosszú fennállása alatt döntően befolyásolta a morvaországi gazdasági és társadalmi élet egészét, az ott folyó modernizációs folyamat egyik fő letéteményese volt.

A brünni gazdasági társaság mellett fontos megemlíteni az itteni szabadkőművesség illuminátus irányzatához kapcsolódó ún. „Freimaurergesellschaft"-ot és „Lesegesellschaft"-ot.

Brünn az 1780-as években Innsbruck után az illuminátus irányzat második központja volt a Monarchiában. A brünni illuminátus páholy, a „Zu den wahren vereinigten Freunden" a morvaországi felvilágosodás legaktívabb csoportosulása volt: tudományos feladatokat éppúgy ellátott, mint szociális-filantróp célkitűzéseket. E szabadkőműves társaságban a Morvaország fejlődését ösztönző patrióta irányzat jól megfért a kőművességre jellemző általánosabb kozmopolitizmussal.

A brünni páholy és a körülötte csoportosuló tudós-irodalmi kör vezető személyisége a Stuttgartból Morvaországba érkező lelkész-tanár, Viktor Heinrich Riecke (1759–1830), aki a Tolerancia rendelet utáni időben újjászervezte a brünni evangélikus közösséget és

[17] Vö. Festetics János levele H. F. Salmhoz (Toponár, 1808. augusztus 20.); H. F. Salm Festetics Imrének (Rájec, 1820. június 20.); Festetics Imre H. F. Salmhoz (Páty, 1820. augusztus 2.); Moravský zemský archiv Brno, G 150 (Rodinný archiv Salmů) K. 79., Nr. 420.

[18] Moravský zemský archiv Brno, Fond „Hospodářská společnost" G 82.

[19] André, Chr. K.: Rede, bey der ersten Eröffnung der Vereinigten Gesellschaft des Ackerbaues..., Erster Schematismus der K. k. Mährisch-Schlesischen Gesellschaft. Brünn, 1815. 93–111.

[20] A morvaországi „Franzensmuseum" iratait lásd Moravský zemský archiv Brno, Fond G 11–182.

a pedagógus Salzmann követőjeként protestáns iskolát alapított Brünnben. Riecke 1785-ben szervezte meg a páholy tagjaiból az Olvasókört (Lesegesellschaft, Lesezirkel), mely körülbelül 50 tagból állt és nyilvános könyvtárral is rendelkezett, elsősorban szépirodalmi, természettudományos és vallási témakörben. A tagok listákról választották ki a könyveket, melyeket a titkár rendelt meg számukra. Az irodalom és művelődés terjesztését mind szélesebb körben kívánták megvalósítani, ennek érdekében bevezették a vidéki kölcsönzést is. Az Olvasókör filantróp szándékkal folyóiratot adott ki *Wochenschrift zum Besten der Armen in Brünn* címmel, mellyel az 1785–86-os különösen zord tél miatt rossz helyzetbe került városi szegényeket kívánta támogatni. A lap közhasznú tudnivalókat terjesztett az olvasók körében, például mezőgazdasági és általános egészségügyi kérdéseket taglalva. Sokkal jelentősebb azonban a Lesegesellschaft honismereti folyóirata, az 1789–92 közt megjelenő *Mährisches Magazin*, mely a morvaországi patrióta mozgalom fő támogatója volt. Egyaránt közölt gazdasági, történeti, természettudományi és szabadkőműves témájú cikkeket, és célkitűzése összecsengett a gazdasági társaságéval: a mezőgazdaság modernizációja érdekében a lakosság minél szélesebb körében terjeszteni a közhasznú ismereteket.

Csehországi és magyarországi tudósok levelezése 1760–1820 között

A 18. századvégi Monarchia tudományos életében a társasági formák mellett igen nagy szerepe volt a tudós értelmiség és a tudománypártoló arisztokraták személyes kapcsolatainak, levelezésének. A fennmaradt tudós levelezések tanulmányozása új adalékokkal egészíti ki a korabeli tudományos életről alkotott képünket, és azt is alátámasztja, hogy a korabeli értelmiség közvetlen kapcsolattartása – még a felvilágosodás nemzetileg elfogulatlan, objektív szellemében – nagyban hozzájárult egy állami pártfogástól független, „nemzetközi", a Monarchián belül egységes tudományos szellem kialakulásához. A következőkben a csehországi és magyarországi tudományos élet képviselőinek levélváltásán keresztül mutatom be ezt a termékeny együttműködést csehországi, bécsi és budapesti levéltárak nagyrészt kiadatlan forrásai alapján.[21]

Az 1760-as években kezdődött a cseh felvilágosult történetírás kiemelkedő tudósának, Gelasius Dobnernek és a magyarországi jezsuita történetíró-iskola fő képviselőjének, Pray Györgynek az együttműködése, mely részletesen dokumentálható a prágai Dobner, illetve magyarországi Pray hagyatékban fönnmaradt levelek alapján.[22] A kapcsolatfelvétel Dobner részéről indult 1763-ban – a pécsi Klimó György püspök közvetítésével, akivel Dobner már korábban baráti viszonyban állt és levelezett. A kultúrapártoló mecénás püspök anyagi támogatást nyújtott Dobner egyik fő művének, a *Monumenta historica Bohemiae* kiadásához, és pécsi könyvtárában megtalálhatók voltak a korabeli csehországi tudósok, Petrasch Pubička és Voigt művei. Dobner a Hájek krónika kritikai kiadása kapcsán fordult a magyar történészhez, megküldte neki a kiadás első kötetét és szakvéleményt kért tőle több fontos, a 9–10. századi magyar történelmet érintő kérdésben. Dobner másik fő munkájában, a *Monumenta*ban (Monumenta historica Bohemiae, 1764–1785), a korai cseh történeti for-

[21] Azokat a leveleket, melyekre a következőkben hivatkozom, disszertációmban tettem közzé: Wissenschaftliche Beziehungen zwischen den böhmischen Ländern und Ungarn zur Zeit der Aufklärung im Spiegel der wechselseitigen Korrespondenz von tscheschischen und ungarischen Gelehrten in den 1760er–1810er Jahren. Brno, 1996.

[22] Pray György Gelasius Dobnernek (Székesfehérvár, 1763. december 22., Székesfehérvár, 1764. március 8., Székesfehérvár, 1764. október 4.) Prágai Központi Levéltár, G. Dobner hagyatéka, Sign. LXII.; G. Dobner Pray Györgynek (Prága, 1763. november 24., 1764. február 20., augusztus 12.) Egyetemi Könyvtár Budapest, G 116/2. kiadta: Macůrek, Josef: České a uherské dějepisectví v počátcích českého a maďarského národního obrození. In: Josef Dobrovský. Sborník studií k 200. výročí narození, Praha, 1953. 473 ff.

rások kiadásában Magyarországra vonatkozó dokumentumokat is közölt és ezekhez kért adatokat Praytól. Levelezésükben érdekes véleménycsere folyik a huszitizmus kérdéséről, Mátyásról és Pogyebrádról. Álláspontjuk mindig tárgyszerű, fenntartás nélkül ismerik el a másik történészi szaktekintélyét.

Levelezésük legérdekesebb pontja a cseh felvilágosodás kori tudomány számára az ún. Nepomuk kérdés fölvetése Dobner részéről. Először egy Praynak írott magánlevélben számol be arról, hogy a vatikáni levéltárban ritka dokumentumra bukkant: a prágai Jenstein püspök egy iratára, mely Nepomuki János szentté avatásának körülményeit és a szent egész életét az eddigitől eltérő módon világítja meg, s így a szentség hitelességét vonja kétségbe. Dobner bevallja: ezzel a felfedezésével nem mer nyilvános fórum elé lépni, mert a cseh szent tisztelete igen erős honfitársai körében. A Dobner által elindított, Nepomuki János személyének hitelessége körüli vita továbbgyűrűzött a 70–80-as években cseh történészek és az egyház köreiben. A vitát végezetül Dobrovský, a cseh tudomány legfőbb kritikai tekintélye zárta le éppen a korábban említett Jenstein dokumentumra hivatkozva, miszerint a tudományosan, történeti forrásokkal nem bizonyítható személy szentté avatása kétségbe vonható és Nepomuki János személye inkább a legendák világába tartozik.

Ugyancsak Dobner adta az első ösztönzést a Nagymorva birodalom kiterjedéséről szóló vitához, melybe az 1770–80-as években cseh, szlovák és magyarországi történészek kapcsolódtak be. Dobner már a Hájek krónika jegyzeteiben megállapítja: a Nagymorva birodalom azonos volt a későbbi Morvaországgal és Pannónia területét is magában foglalta. Magyar részről Szalágyi István válaszolt e megállapításra *De statu ecclasiae Pannonicae* című művében (1777–1780), ahol kifejti, a Nagymorva birodalomnak nem volt része sem a Morva őrgrófság, sem Pannónia. A vitában részt vesz Katona István is a magyar álláspont védelmében egy 1786. évi vitairatával, melyben a szlovák Juraj Sklenár és Juraj Papánek álláspontjával száll szembe, akik szerint a Nagymorva birodalom Pannóniát is magába foglalva egészen Erdélyig terjedt. Végül ebben a kérdésben is Dobrovský állásfoglalása lett mérvadó a tudomány számára: Dobnerrel ellentétben ő a magyar történészeknek adott igazat, főleg Katona érvelésével értett egyet – akinek tudományos munkásságát nagyra tartotta –, egyben kétségbevonta a szlovák történészek munkáinak tudományos megalapozottságát.

G. Dobnerrel és M. A. Voigttal levelezett az 1770–80-as években a pesti egyetem piarista történészprofesszora, Koppi Károly (1744–1801),[23] aki a magyar tudományos élet köreiben az egyik legszabadabb gondolkodó, franciabarát és illuminátus, s már nemzeti szellemben politizáló tudós volt. Voigt rendszeresen megküldte Koppinak műveit, köztük a legismertebbet, a cseh történelem nagy alakjairól összeállított életrajzgyűjteményét (Abbildungen Böhmischer und Mährischer Gelehrten und Künstler, 1774) és úttörő numizmatikai munkáját, mellyel a tudományág csehországi megalapítójaként tartják számon (Beschreibung der bisdahin bekannten böhmischen Münzen, 1771–1774). A két tudóst – levelezésük tanúsága szerint – összekötötte a francia szellem iránti intenzív érdeklődésük: Voigt Montesquieu nagy tisztelője és csehországi követője volt, a *L'Esprit des lois*-t az évszázad legjobb könyvének tartotta, s ennek ösztönzésére adta ki 1788-ban a csehországi törvények szelleméről szóló munkáját, melynek végkövetkeztetése – miszerint az új tudománynak össze kell hasonlítania az egyes szláv népek hagyományait és szokásait – már a szlavisztika úttörőjévé avatta a prágai tudóst.

Fontos említést tenni a csehországi és magyarországi felvilágosodás kori tudományos együttműködés kapcsán egy közös „közép-kelet-európai" társasági gondolatról, mely újra és újra felbukkant a csehországi tudósok körében. Ez a felvilágosodás korában az ún. neohumanizmus eszméjéhez kapcsolódott, mely igen elterjedt volt a közép-kelet-európai pat-

[23] Nikolaus Adaukt Voigt Koppi Károlynak (Prága, 1774. május 30.), Gelasius Dobner Koppi Károlynak (Prága, 1783. szeptember 18.) Budapest Piarista Levéltár, For. 0–5, Nr. 74, 152.

rióta nemesség körében a 18. század második felében. A korabeli prágai tudósok körében M. A. Voigt mellett a már említett František Faustin Procházka képviselte leginkább e gondolatot. Procházka tanulmányozta a humanizmus kori cseh-magyar kapcsolatokat és a 15–16. század fordulóján létrejött tudós együttműködést, s Bohuslav Hasišteinsky z Lobkovic körét példaértékűnek tartotta saját kora számára. Erről szóló tanulmányában (*Societas litteraria Danubiana*) kifejti: az egykori tudós humanista kör közép-kelet-európai eszméjét, ezen belül különösen a cseh-magyar együttműködést fel kellene újítani.[24]

Hosszú évekig tartó intenzív levelezést folytatott egymással Josef Dobrovský (1753–1829) és Johann Christian Engel (1770–1814); e levelezés fokozatosan végigkíséri a két tudós korábbi felvilágosult patrióta-jozefinista álláspontjának átalakulását az egyre inkább előtérbe kerülő nemzeti aspirációk jegyében.[25]

A szláv történelem iránt igen nagy érdeklődést mutató Engel tudományos munkásságát nagyra értékelték prágai körökben, és 1797. február 13-án Dobrovský javaslatára beválasztották a Prágai Tudós Társaság tagjainak sorába. Itt került kapcsolatba Engel olyan kiemelkedő prágai tudósokkal, mint K. R. Ungar és Václav Fortunát Durych (1735–1802), aki a szláv filológia terén Dobrovský közvetlen előfutára volt. Fő munkájáról, a *Bibliotheca slavica*ról (Wien, 1795), a korai szlávság kultúrtörténetéről Engel készített elismerő cenzori jelentést Bécsben a Prágai Tudós Társaság számára.

Dobrovský és Engel Ludwig Schlözer tanítványai voltak, aki jelentős ösztönzést adott a csehországi szlavisztika kialakulásához. Az 1790-es években kezdődő levelezésükben történeti, filológiai, nyelvtudományi kérdéseket vitattak meg, és ebben az időben még a legtöbb kérdésben azonos álláspontón voltak. Dobrovský 1798. november 4-i keltezésű levelében például részletes megjegyzéseket fűz Engel Horvátország történetéhez. Engel közvetítésével küldi meg majd Dobrovský új művét (Abhandlung über die Bildsamkeit der slawischen Sprache) a magyarországi nyelvtudósnak, Gyarmathi Sámuelnek, akinek finnugrisztikai munkájáról pozitív recenziót tett közzé a jénai *Allgemeine Litteratur-Zeitung*ban.[26] 1803-ban megjelent egyik fontos kritikai munkáját, mely a régi cseh történelemről kialakult fikciókat, legendákat igyekszik eloszlatni (Kritischer Versuch, die ältere böhmische Geschichte von späteren Erdichtungen zu reinigen) Dobrovský jelképesen Engelnek ajánlotta.

Engel történeti munkáiban eleinte az osztrák állampatriotizmus jegyében a Monarchián belüli szláv-magyar sorsközösség gondolata dominált, ez jellemezte a Magyarország története első változatát.[27] Később azonban, ahogy egyre inkább a magyar nemzeti szempont kerül előtérbe műveiben, és megjelenik a magyarság történelmi- és kultúrfölényének gondolata a szlávokkal szemben, úgy sokasodnak nézetkülönbségeik Dobrovskýval, főként a Magyarország története második változatának megjelenésétől. Már 1811-ben szemrehányó kritikát küld Dobrovský Engelnek, hogy az általa kiadott *Monumenta hungarica* nem kritikai kiadás, Engel nem Magyarország történetét írta meg, hanem kizárólag a magyarokét (ungarisch-magyarisch). Ezzel egy időben egy Kopitarnak írott levelében a következő kritikus szavakkal ír Engel nacionalizmusáról: „Mi minden nem tartozik Magyarországhoz? Csak a magyaroknál létezik boldogság, jó politika, humanitás, a szlávoknál minde-

[24] Vö. Pražák, 1967. 38–39.

[25] Josef Dobrovský és Joh. Christian Engel levelezését kiadta: Thallóczy, Lajos: J. Chr. Engel und seine Korrespondenz. 1770–1814, Ungarische Rundschau, 4. 1915. 247–385. Krbec, Milan – Šimeček, Zdeněk: Vzájemná korespondence J. Dobrovského a J. Chr. von Engela. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, (Philologica VI) 1989. (a továbbiakban: Krbec – Šimeček)

[26] Dobrovský recenziója Gyarmathi Sámuel „Affinitas lingae Hungaricae cum linguis Fennicae" című munkájáról 1799-ben jelent meg a jénai Allgemeine Litteraturzeitungban. Kiadja Pražák, Richard: Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-ugrist. Brno, 1967. 136–144., 107 ff.

[27] Engel, J. Chr.: Geschichte des Ungarischen Reichs. I–IV. Halle, 1798. Geschichte des Ungarischen Reiches. I–IV. Wien, 1813–1814.

nütt az ellenkezője! A fél világot a magyarok hódították meg és civilizálták, Lodomériát, Galíciát stb. És mindezt még hallgassuk meg és viseljük el!" [28] E személyes hangú kifakadás után azonban érdemes idézni egy másik, Engelnek szóló Dobrovksý levelet, amelyben az elfogulatlan, toleráns tudós pozitív véleménye csendül ki a magyar nemzeti sajátossággal kapcsolatban: „... én a legvadabb magyarizmusnak sem vagyok ellensége, mert számomra minden nemzet értékes, különösen az, amely nyelvét, viseletét és alkotmányát értékelni tudja."[29]

Engel jó kapcsolatokat ápolt a morvaországi tudományos élet központjával, Brünnel is. Levelezett például a brünni történésszel és könyvgyűjtővel, Jan Petr Cerronival (1753–1826),[30] akinek hatalmas magángyűjteménye a morvaországi történelem és kultúra igen értékes forrása volt. Mint a morvaországi történelem forrásainak egyik legjobb ismerőjéhez fordul hozzá Engel 1809-ben, hogy új adatokat kérjen tőle az Olmützből származó magyarországi történész, Taurinus István életéhez, melyet az éppen készülő *Monumenta Hungarica*ban használt fel, ahol közzétette többek között Taurinus hexameteres eposzát, a *Stavromachiát*. Engel a megjelent Monumentat elküldi Cerroninak és további hungaricumokat kér annak gyűjteményéből. Viszonzásul bécsi könyvrevizorként hozzásegíti a brünni tudóst egy morvaországi tudósokról szóló munkájának kiadásához.

Engel levelezett Cerroni titkárával, a tanulmány első részében már említett morvaországi tudományszervezővel, Carl Christian Andréval is.[31] André jól ismerte és nagyra becsülte a magyarországi történész munkásságát – egyik levelében a Monarchia egyik legalaposabb tudósának nevezi –, és többször fordul hozzá történeti kérdésekben szakvéleményért. Már említettük André intenzív érdeklődését a magyarországi tudományos élet iránt, az ő szerkesztői koncepciójának köszönhetően állandó tudósításokat, híreket olvashatunk a *Patriotischer Tageblatt* és az *Oekonomische Neuigkeiten*, majd a *Hesperus* lapjain a magyar tudomány és gazdaság újdonságairól, a Magyar Nemzeti Könyvtár alapításáról, a keszthelyi Georgicon gazdasági eredményeiről, valamint magyar tudósok, Széchényi Ferenc, Berzeviczy Gergely, Schwartner Márton és Tessedik Sámuel tevékenységéről és műveiről.[32] Engel történeti munkáiról is gyakran jelenik meg ismertetés, kivétel nélkül mindig a pozitív elismerés hangján. Az anonym recenzens mögött minden esetben André személye feltételezhető.[33]

1814-ben André a Monarchia tudományos életéről szóló tanulmányában hosszasan foglalkozik a korabeli magyar írókkal és tudósokkal (Kisfaludy, Dayka, Virág, Berzsenyi, Pápay Sámuel, Révay Miklós, Horváth István, Kazinczy, Schedius, Glatz, Genersich), akiknek írói és tudósi tevékenysége előkelő helyet biztosít a magyar kultúrának a Monar-

[28] „Was gehört nicht alles an Ungarn? Nur bey den Magyaren ist Heil, Staatsklugheit, Humanität, bey den Slawen überall das Gegenteil! Die halbe Welt haben die Magyaren überwunden und zivilisiert, Lodomerien, Galizien etc. Man muss dieses alles noch vertragen und anhören!" Vö. J. Dobrovský Bartholomeus Kopitarnak (Prága, 1811. január 2.), kiadja: Jagič, V.: Briefwechsel zwischen Dobrovský und Kopitar (1808–1828). Berlin, 1885. 184.

[29] „... ich bin auch dem gröbsten Magyarismus nicht feind, weil mir jede Nation werth ist, besonders diejenige, die Ihre Sprache, Tracht und Verfassung zu schätzen weis" Vö. J. Dobrovský J. Chr. Engelnek (Prága 1811. február 2.), kiadja Krbec – Šimeček 271.

[30] J. Chr. Engel J. P. Cerroninak (Bécs, 1809. január 12., 1809. március 1.) Moravský zemský archiv Brno, Cerr. II. (G 12) Nr. 9.

[31] André Engelnek (dátum nélkül) Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattára, Levelestár Nr. 46.

[32] A Hesperus 1812. évfolyama például közli Berzeviczy Gergely tanulmányát: Welches sind die Hindernisse, welche die Industrie in der österreichischen Ländern, vorzüglich aber in Ungarn nicht emporkommen lassen? Nr. 7. 299 ff.

[33] Vö. Hesperus, 1813. Nr. 53. 424.

chiában.[34] André a magyar kultúrára és tudományra vonatkozó ismereteit többnyire Engel közvetítésével szerezte be.

André és Engel a 19. század elején még annak az osztrák birodalmi patriotizmusnak kiemelkedő képviselői voltak, mely igen termékenyen hatott egy Monarchián belüli egységes tudományosság létrejöttére.

A morvaországi és magyarországi tudósok kapcsolata sorában említetést kell tennünk J. P. Cerroni kiterjedt magyarországi levelezéséről, mely – a már említett Engellel való kapcsolatán kívül – intenzív együttműködést dokumentál Ribay Györggyel, Rumy Károly Györggyel, Miller Jakab Ferdinánddal és Mednyánszky Alajossal, akikkel Cerroni 1786. évi pesti látogatása során ismerkedett meg személyesen.

Ribay György (1754–1821) a cseh-szlovák-magyar kultúra és tudomány jelentős és közismert alakja – személyesen ismerte a cseh és szlovák tudósok nagy részét –, közvetítő és összekötő volt a különböző tudományos körök között. Alaposan feldolgozott és részben kiadott Dobrovskýval folytatott együttműködése és levelezése 1783–1810 között, akinek ösztönzésére Ribay gyűjteni kezdte híres szláv könyvtárát, melyet 1807-ben a neves magyar könyvgyűjtőnek, Jankovich Józsefnek adott el.[35] Ribay és Cerroni levelezése gyakran érintette a szlovák kérdést: Ribay rendszeresen beszámol Cerroninak a szlovákok kulturális és oktatási törekvéseiről és számos esetben anyagi támogatást kért számukra a brünni mecénástól, többek között a Pozsonyban éppen alakulóban lévő cseh és szláv nyelv tanszékéhez. Az ekkor formálódó szláv egységtudat jegyében mindkettőjük szívügye volt a magyarországi szlovákság kulturális felemelkedése. Gyakran panaszolják leveleikben, hogy Magyarországon nincsenek pártfogóik a szlovákoknak, mert a vagyonos szellemi elit nem tesz értük semmit, kizárólag a magyar nyelvért és irodalomért érez felelősséget.[36]

Ribayhoz hasonlóan a szepességi német Rumy Károly György (1780–1847) is aktív résztvevője volt a prágai és brünni tudományos életnek: tagja volt a Prágai Tudós Társaságnak és a brünni *Ackerbaugesellschaft*nak. Kapcsolata a csehországi tudományos élettel különösen 1805–1807 között volt igen intenzív, amikor egy těšíni (Teschen) középiskolában tanított antik és modern nyelveket.[37] Itt állította össze torzóban maradt ötkötetes magyarországi írólexikonát, mely *Gelehrtes Ungarn* címen a brünni levéltárban maradt fenn. Ez a mű a korabeli felfogás szerint nemcsak literátorokat, hanem a 18–19. század minden tudományterületének képviselőjét magában foglalja.[38] Rumy számos szócikket közzétett közülük a *Hesperus*, illetve a *Patriotischer Tageblatt* lapjain, ahol rendszeres magyarországi tudósítóként publikált. Cerronival folytatott levelezésében főleg az evangélikus iskolaügyről és kiadványok kölcsönös megküldéséről esik szó: Rumy Cerronit kéri fel, hogy a közeljövőben kiadni tervezett, a Monarchia olvasóközönségének szánt *Musenalmanach* című lapjának morvaországi terjesztésében legyen a segítségére.

Termékeny együttműködés bontakozik ki a brünni könyvgyűjtő Cerroni és Johann Ferdinand Miller (1749–1823) között az 1810 körüli években.[39] Miller a Széchényi Könyvtár katalógusának egyik összeállítója és 1803-tól a Nemzeti Múzeum igazgatója, a legnagyobb magyar gyűjtemény felügyelőjeként és polihisztorként érthető módon szoros kapcsolatban állt Európa egyik legnagyobb könyvgyűjtőjével, akivel könyvek és katalógu-

[34] Vö. Hesperus, 1814. Nr. 9. 268.

[35] Vö. Pražák, R.: Josef Dobrovský kapcsolatai Jankovich Miklóssal és Széchényi Ferenccel. Filológiai Közlöny, 1962. 315. ff. Pražák 1967. 42–50.

[36] Vö. Menčik, Ferdinand (Ed.): Korespondence J. Ribayeho, In: Sborník oddelení russkéhoz jazyka, 98. k. 1921. 308.

[37] Lásd Rumy levelezése cseh tudósokkal, MTA Kézirattár, Magyar Irodalmi Levelezés 4-r, továbbá levelezése a Prágai Tudós Társasággal, a Cseh Tudományos Akadémia levéltára 1818/7. 37., 40.

[38] Moravský zemský archiv Brno, G11 1762/1–5. Vö. Pražák 1967. 48. ff.

[39] J. P. Cerroni J. F. Millernek (Brünn, 1810. május 23., 1810. június 28.,) OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 781/10.

sok rendszeres cseréjét bonyolította. Cerroni rendszeresen megkéri Millertől a Széchényi Könyvtár újabb katalógusait és saját gyűjteményéből maga is 130 darabbal gyarapítja a Nemzeti Könyvtár állományát.

Mednyánszky Alajos (1784–1844) a nyitra megyei uradalmán gazdálkodó író, történész és a magyar nemesi reformmozgalom elkötelezett híve Cerronihoz hasonlóan a helytörténeti múlt szenvedélyes kutatója és történeti források privát gyűjtője volt. Történeti-helytörténeti írásokat jelentetett meg a brünni *Hesperusban*, Hormayr *Taschenbuch*jában és Csaplovics János *Topographisches Archiv*jában. Cerronival és Franz Salm gróffal, későbbi levelezőpartnereivel a brünni *Ackerbaugesellschaft*ban ismerkedett meg, melynek 1815 körül lett tagja. Cerroninak szóló leveleiben rendszeresen genealógiai adatokat és forrásokat kér éppen aktuális helytörténeti kutatásaihoz, többek között a családjával rokonnak vélt, Zsigmond császár idején jelentős szerepet játszó Štiborokról, akiknek egy ága Morvaországban is honos volt. Erről a kérdésről Mednyánszky később tanulmányt jelentetett meg Hormayr *Taschenbuch*jának 1823-as évfolyamában. Mednyánszky viszonzásképp saját tulajdonában lévő, Morvaország topográfiájára vonatkozó oklevelekről számolt be Cerroninak, például egy igen értékes Zsigmond által kiadott, a morvaországi várak adományozásáról szóló okiratról.[40]

A tudományokkal is foglalkozó, gazdálkodó magyarországi reformnemesség köréből a Festetics grófok morvaországi kapcsolatait kell kiemelnünk. Festetics György, László, János és Imre, akik intenzív gazdasági reformtevékenységet folytattak birtokaikon, az *Ackerbaugesellschaft*, valamint brünni szabadkőműves kapcsolataik révén kerültek személyes barátságba a Salm családdal, akik közül főleg Franz Salm gróf járt élen a birtokain bevezetett ipari és állattenyésztési újításokban. Festetics György, a keszthelyi Georgicon megalapítója és testvére, László morvaországi utazásaik során – az ottani, főleg Salm és Mittrovksý nagybirtokokon folyó gazdálkodás tanulmányozásával – gyűjtöttek tapasztalatokat saját magyarországi gazdasági reformterveikhez.[41] Ebben a vonatkozásban Festetics János és Festetics Imre Franz Salmmal folytatott levelezése maradt ránk az 1807–1821 közötti időszakból.[42] Festetics János és Franz Salm gazdasági és irodalmi témájú levelezésükben az állattenyésztés, juhnemesítés aktuális kérdései mellett hosszasan értekeztek például Mme de Stäel legújabb regényéről, a Corinne-ról. Festetics János ismert cikkét (*Verhältnis der Bauern in Ungarn zu ihren Gutsherrn)* pedig hosszan ismertette a brünni *Hesperus* 1810-es évfolyamában, s a cikk szerzője nagy valószínűséggel André.

Festetics Imre (1764–1847) a brünni szabadkőműves páholy, a *Freimaurer Gesellschaft* és az *Ackerbaugesellschaft* tagjaként került közeli barátságba Franz Salmmal és Josef Mittrovskýval. Ő is kísérleti gazdálkodást vezetett be Kőszeg környéki birtokain és az 1802-ben Schedius Lajos körül alakuló természettudományos kör tagjaként önálló mezőgazdasági társaságot szeretett volna alapítani Pesten, nyilvánvalóan a brünni *Ackerbaugesellschaft* mintájára. Igen érdekes Festetics és Salm levélváltásában, hogy a mezőgazdasági, állattenyésztési kérdések mellett gyakran cserélnek eszmét az új irodalomról és a nemzeti mozgalomról. Festetics magyar verseket küld Salmnak: Kisfaludyt, Batsányit német fordításban; a magyar nyelvről és karakterről szóló fejtegetéseiben kívánja bemutatni morvaországi barátjának a magyar kultúrát. Egyben sajnálkozását fejezi ki, hogy barátja nem olvashatja eredetiben a neki küldött verseket, mert a magyar nyelv éppen most kezd megújulni, és

[40] Mednyánszky A. J. P. Cerroninak (Veszele, 1819. május 25., június 27., szeptember 28.) Moravský Zemský Archiv Brno, Cerr. II. 84/2.; J. P. Cerroni Mednyánszky A-nak (Brünn, 1819. június 14.)

[41] Festetics, László: Voyage en Moravie et en Bohème, s. l. 1801. OSZK Kézirattár, Budapest, Ouart. Gall. 91.

[42] H. F. Salm Festetics Imrének (Rájec, 1820. június 20.); Festetics Imre H. F. Salmnak (Páty, 1820. augusztus 2., Kőszeg, 1821. január 27.); Festetics János H. F. Salmnak (Toponár, 1808. augusztus 20.); Moravský zemský archiv Brno, Salm család levéltára (G 150) K. 79, Nr. 420.

a mai magyar kultúrát és a nemzet megújuló lelkesedését látva már bizonyos, hogy nem fog elkallódni Európa nemzetei között.[43]

Morvaország felvilágosodás kori kultúrtörténetében, ugyanakkor a magyarországi vonatkozások tekintetében is megkülönböztetett figyelmet érdemel az osztrák-morva Berchtold család. A Brünntől keletre fekvő Buchlovice és Buchlov birtokosai a már említett nemesi családokkal (Dietriechstein, Mittrovský, Salm) együtt igen jelentős szerepet játszottak Morvaország társadalmi, gazdasági és kulturális életében a 18–19. század fordulóján. A Teleki, Serényi, Forgács, Kálnoky családokkal való rokoni összefonódásuk révén pedig számos magyarországi kapcsolattal, kötődéssel rendelkeztek.

Leopold Berchtold (1759–1809) a felvilágosult patrióta reformnemesség kiváló képviselője, hírcs tudós, orvos, világutazó gyakorlati tevékenységével és népszerű tudományos-filantróp írásaival széles körben ismert volt a korabeli Európában. Számos hazai és külföldi tudományos társaságot alapított, többek között Victor Heinrich Rieckével az 1802–1804 közt Brünnben működő *Humanitätsgesellschaft*ot. Orvosként, gazdasági reformerként számos újítást vezetett be morvaországi birtokain az iskolaügy, egészségügy, gazdálkodás területén. 1802-ben buchlovicei kastélya egyik szárnyában kórházat rendezett be a szegények számára, ahol ő maga foglalkozott a betegekkel. Vezető alakja volt a csehországi és morvaországi patrióta mozgalomnak, egyik alapítója a prágai Nemzeti Múzeumnak és a brünni Franzensmuseumnak.[44] Személye és tevékenysége Magyarországon is elismert volt, különösen Kazinczy körében, a Kazinczy levelezésben gyakran emlegetik nevét.[45]

Érdekes epizód Berchtold gróf életében barátsága Andreas Riedellel, az 1806–1809 között a brünni minorita kolostorba internált bécsi jakobinussal. A gróf lehetőségeihez képest emberibbé próbálta tenni Riedel fogságának körülményeit, lehetővé tette számára az írást, levelezést a külvilággal, elsősorban a volt munkácsi rabtárs Kazinczyval és egy másik magyarországi pártfogóval, Cserey Farkassal. Riedel Brünnben keletkezett írásai – emlékirata és levelezése – úgy maradhattak meg az utókornak, hogy Berchtold gróf azokat egy kötetbe kötve családi levéltárában megőrizte.[46]

Leopold Berchtold fia, Sigmund Berchtold (1799–1869) kötődött a családból a legtöbb szállal Magyarországhoz és a magyar kultúrához. Már gyermekkorában megismerte a magyar nyelvet, hiszen gyakran tartózkodott anyai nagyanyja, Serényi Franciska – Teleki Sámuel második feleségének – Pozsony környéki birtokán. Az erdélyi kancellárral mint atyai jó barátjával annak haláláig levelezett.[47] Sigmund Berchtold 1821–23 között tagja volt a bécsi Magyar Testőrgárdának, majd főhadnagyként szolgált egy huszárezredben. Az 1830-as években Trencsén megye alispánja lett, ahol két birtoka is volt. Bekapcsolódott a reformkori politikai- és közéletbe, részt vett a pozsonyi országgyűléseken. Érdekes, némiképp még megfejtetlen momentuma életének az 1848-as forradalomban való részvétele a magyar csapatok oldalán. A családi hagyomány, a szakirodalom és a buchlovi várban található tárgyi emlékek alapján valóban részt vett a fegyveres harcban, s ezért először halálra ítélték, majd császári kegyelemmel ezt életfogytiglan, saját várában letöltendő házifogságra változtatták.

---

[43] Vö. Festetics Imre levele H. F. Salmnak (Kőszeg, 1821. január 27.) Moravský zemský archiv Brno, Salm család levéltára (G 150) K. 79.

[44] Leopold Berchtoldról lásd Pluskal, F. J.: Leopold Graf Berchtold, der Menschenfreund. Brünn, 1859. Pražák1967. 127. ff.; Kroupa, J.: Alchymie štěstí, Pozdní osvícenství a moravská společnost. Brno, 1987. 148 ff., 189 ff.

[45] Vö. Cserey Farkas levelei Kazinczynak, 1809. augusztus 29., 1810. május 9. Kazinczy Ferenc levelezése. VI. k. 504., 583., VII. k. 443.

[46] Moravský zemský archiv Brno, G 138, K. 60. Nr. 311., 316. Kiadta: Deák Eszter: Untergang eines Revolutionärs. Tagebuch, Briefe und Denkschrift von Andreas Riedel aus seinen Gefängnisjahren im Minoritenkloster in Brünn (1806–1809). Budapest, 1993.

[47] Morvaský zemský archiv Brno G 138. fasc. 358/55.

Sigmund Berchtold elkötelezettségét a magyar nemzeti ügy és kultúra iránt hitelesen bizonyítják a hagyatékában található magyar nyomtatványok a reformkor, valamint a forradalom és szabadságharc időszakából, forradalmi röpiratok, újságok, színlapok, ezen kívül a buchlovi várban található családi könyvtár jelentős részét képező, közel 7000 kötetes hungarica gyűjtemény, melyet ő gyűjtött össze élete folyamán.[48] A magyar irodalommal a bécsi Testőrgárdánál került kapcsolatba, ahol 1822-ben maga is összeállított egy kéziratos énekeskönyvet, mely 186 magyar ének szövegét tartalmazta. Itt tökéletesítette magyar nyelvtudását is, többek között a testőrségnél órákat adó bécsi magyar professzor, Márton József útmutatásai alapján, akivel jó barátságba került és évekig levelezett. Magyar nyelvű levélváltásuk az 1830-as évekből a családi levéltárban maradt ránk, és arról tanúskodik, hogy Márton magyar irodalmi, nyelvi tankönyvekkel, szótárakkal látta el a grófot és családját, Berchtold pedig nagylelkű anyagi támogatásban részesítette a Bécsben igen szegényen tengődő professzort. Márton József ismert művét, a *Praktische Ungarische Sprachlehre* 1836-os kiadását „Egyedülálló és Különös Jóltevőjének", Sigmund Berchtold grófnak ajánlotta.[49]

Sigmund Berchtold kiterjedt magyarországi levelezése az 1850 utáni időszakból dokumentálja, hogy a forradalom utáni házifogságban is intenzíven ápolta magyar kapcsolatait egészen 1869-ben bekövetkezett haláláig. Ennek a gazdag magyar, illetve német nyelvű levelezésnek ismertetése azonban már a 19. század második felének kultúrtörténeti fejezetébe tartozik.

Összegzés

A cseh és magyar kultúra és tudományos élet kapcsolata a felvilágosodás korában egyedülállóan intenzív volt. A 18. század végén és a 19. század elején a két nemzet történeti és kulturális fejlődésében meglévő hasonlóságok, párhuzamok álltak ennek hátterében. Szinte egy időben jött létre – az 1760-as években – a kritikai történetírás és forráskutatás a cseheknél és a magyaroknál. A jozefinus korban, az 1770–1780-as években a tolerancia jegyében a virágzó szabadkőművesség kiváló talajt jelentett a felvilágosult tudományok terjedésére és a birodalom tudós értelmiségének termékeny együttműködésére. Magyarországi politikai mozgalmak, mint például az 1790-es évek országgyűléseinek reformtörekvései ösztönzőleg hatottak a korabeli cseh rendi-patrióta mozgalomra, a magyarországi jakobinus szervezkedés eszméi pedig széles visszhangra találtak a csehországi értelmiség körében. olyan meghatározó kulturális, illetve események, mint Széchényi Ferenc könyvtáralapítása vagy Festetics György által létrehozott Georgicon mintagazdasága szintén példaértékű volt a cseh hazafiak számára, s a korabeli sajtó és a levelezések is gyakran hivatkoztak rájuk.

1800 után, különösen a 20-as évektől mindkét oldalon megerősödött a nemzeti szempont; a cseh tudományban megjelenő össz-szláv gondolat, illetve a magyar nemzeti eszme terjedése szükségszerűen egyre kevésbé tette lehetővé azt az objektív, nemzeti elfogultságtól mentes, kölcsönösen pozitívan ható eszmecserét a két kultúra között, amely a megelőző időszakot jellemezte.

[48] Vö. Pražák, R.: K ohlasu mad'arského reformního hnutí u nás v 1. polovině 19. století. Časopis Matice Moravské 1991. 1. 61–65.; Pražák, R.: Česko-mad'arské kulturní vztahy od osvicenství do roku 1848. Brno, 1994. 87–89. Pražák, R. – Deák, E.: Berchtold Zsigmond és a magyarok. Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. Budapest – Szeged, 1993. I. k. 271–275.

[49] Vö. Deák Eszter: Márton József öt levele Sigmund Berchtoldhoz. Itk, 1993. 130–135.

DEÁK, ESZTER

Scientific life in Bohemia and Moravia, and its connections with Hungary during the Enlightenment

One of the most significant of the scholarly societies established at the end of the eighteenth century was the Learned Society of Prague (*Königliche Böhmische Gesellschaft der Wissenschaften*), which can be regarded as the predecessor of the Czech Academy of Sciences. The Learned Society of Prague played a decisive role in the enlightened scientific life of Bohemia, especially in the field of modern historical scholarship. The Society, which included among its members Ignác Born, Gelasius Dobner, Karel Rafael Ungar, Mikuláš Adaukt Voigt, and František Pelcl, was a modern workshop organizationally as well as in terms of its idealism, which produced the first analytical and comprehensive works of Czech scholarship.

The Bohemian scholars mentioned above carried on an intensive cooperation with historians in Hungary, corresponding with György Pray, Károly Koppi, Joh. Chr. Engel, György K. Rumy, and György Ribay.

The other centre of Czech scientific life was Brno, which, on account of special economic and cultural development, had an intensive social life in the last third of the eighteenth century. The capital of Moravia had mostly economic, patriotic-nonprofit, and philanthropic-humanitarian societies, the latter in connection with freemasonry, the initiative held by local, wealthy aristocratic families. The best-known society was the *Ackerbaugesellschaft*, which played a leading role in the modernization of the economy and agriculture of Moravia. Moravian societies published a number of important periodicals, such as *Vaterländische Blätter, Oekonomische Neuigkeiten, Mährisches Magazin*, which contributed to the modernization of economic and scientific life, and, at the same time, served as organs of cultural and local patriotic aspirations. The outstanding representatives of Moravian scientific and cultural life, such as the aristocrat Joh. Nepomuk Mittrovský, Hugo Franz Salm, Leopold Berchtold, and the economist and research organizer Karl Christian André, as well as the reorganizer of Protestant education affairs and church, Heinrich Riecke, all had significant connections with people in Hungary.

LIPTÁK DOROTTYA

Polgári kulturális gyakorlat és nemzeti jelleg a közép-európai sajtóban

Írásunk nem kívánja a közép-európai városok kulturális életének főbb vonalait megragadni, de megkísérli a modernizáció útjára lépő, polgárosodó közép-európai társadalmak működését egyfajta tágabb értelemben vett kulturális gyakorlatként leírni. Olyan kulturális magatartásként értelmezni, amelyben a polgár világa sajátos önazonosulásként, világértelmezésként és életstílusként jelenik meg.

A tübingeni kultúrantropológus, történész Wolfgang Kaschuba az átalakulóban lévő társadalmak megjelenítésre a polgárosodás fogalma mellett különösen alkalmasnak tartja a polgáriasság fogalmának alkalmazását. Kaschuba szerint a polgárság kultúrájával az egész társadalom megjelenítésére igényt formál, amely egyben jelenti azt is, hogy a polgáriasság fogalmába beletartozik olyan kulturális gyakorlat is, amely nem kizárólag a polgár sajátja, sőt egyes elemei a polgárságon kívül eső társadalmi csoportok jellemzői, a polgári értékeken kívül esnek. A közép-európai fővárosokban a 19. század második felében kiteljesedő modern urbánus környezet mintegy keretéül szolgál és kitermel új típusú, fogyasztási, művelődési szokásokat, kultúra teremtő törekvéseket, amely a résztvevők, közreműködők részéről laza mentalitásbeli összetartozást is feltételez. Ennek a mentális, ízlésbeli hasonulásnak formálója és közvetítője a színház, a zene, az irodalom és a sajtó világa. Az utóbbi időben ilyen jellegű vizsgálatok a családregény, a memoár és az operett világának társadalmi-kulturális kontextusba helyezésével folytak.[1]

Úgy véljük, a sajtó, ezen belül is egy speciális műfaj, az ismeretterjesztő-szórakoztató illusztrált családi hetilap különösen alkalmas a polgári kulturális praxis megjelenítésére. Azon túlmenően, hogy az újság az élet valamennyi területét lefedi, és tartalmát a hétköznapok történései töltik ki, az átlagember művelődési-szórakozási igényeit szolgáló újságok az emberi lét és tapasztalat a történészek által eddig kevéssé figyelemre méltatott tartományait is feltárhatják, amelyek túlmutatnak a konvencionális intézménytörténeti megközelítéseken.

Vizsgálatunk térben a Habsburg Birodalomra terjed ki, ugyanakkor e sajtótípus sajátossága a mintakövetés, mintegy követelte, hogy figyelmünket Németország bizonyos területeire is kiterjesszük. E hetilapok népszerűségi görbéje határozta meg az időbeli koordináták kijelölését, ami alapvetően az 1870–1910 közötti időszakra esik, kitekintéssel a hosszú 19. század második felére.

E század Európa-szerte a sajtó nagymérvű átalakulásának, társadalmi szerepe felértékelődésének korszaka. Ekkor formálódnak azok az újságtípusok, műfajok, melyek a modern újságírás máig is érvényes kategóriáinak alapját képezik. Mindez az Osztrák–Magyar Monarchiában – Nyugat-Európához képest némi időeltolódással – a 19. század utolsó harmadában megy végbe, s bár részeredményeiben eltérő, tendenciájában alapvető hasonlóságot mutat. A sajtó virágzása a liberális eszmerendszer terjedésével szoros szimbiózist

[1] Csáky Móric: Az operett ideológiája és a bécsi modernség. Budapest, 1999.; Hanák Péter: A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye. Budapesti Negyed, 1997. nyár-ősz. 9–31.; Monarchia-karnevál az irodalomban. Szerkesztette: Fried István. Szeged, 1989.; Kiss Gy. Csaba: A „családi tér" kelet- és közép-európai regényekben századunk első négy évtizedében. In: Áttűnések. A századforduló irodalma Közép- és Kelet-Európában. Szerkesztette: Bojtár Endre. Budapest, 1992. 59–74.; Collini, Stephan: Neue Leier, neue Dreier. Forschung fin den Geisteswissenschaften. Kursbuch, 91. 1988. március. 2–9.

alkot, és régiónként, társadalmanként, kultúránként eltérő vonásai mellett, itt, Közép-Európában különös hangsúlyt nyer benne a polgári nemzetté válás, a polgári nemzetállam megteremtését igénylő elem.

Az egymásnak ellentmondó, töredékes adatokból meglehetősen nehéz azonos időmetszetben megállapítani a Monarchiabeli három fővárosban megjelenő lapok tényleges számát. A birodalomban betöltött politikai, gazdasági, kulturális súlyának megfelelően a bécsi sajtó játszik számszerűleg is vezető szerepet. 1873-ban Bécsben 355 lap jelenik meg, ami a „ciszlajtániai termés" 41 %-át jelenti. A második helyen Prága áll 100 megjelenő lappal, és a korábbi keltezésű adatok tanúbizonysága szerint azt követi Budapest. Figyelemre méltó még Trieszt sajtóélete 48, Lembergé 34 és Brünné 33 kiadvánnyal. Számarányait tekintve ettől leszakad a Monarchia összes többi városának sajtója – többségük városonként 10–20 kiadvány megjelentetésével. Bár a birodalom sajtóélete az összbirodalmi termést tekintve a század utolsó két évtizedében minden eddiginél dinamikusabb fejlődést mutat, ez a sorrend minden bizonnyal mindvégig fennáll.[2]

Tematikai, műfaji jegyeket tekintve tájékozódási pontot jelent az 1873-as bécsi világkiállítás és a Typográfická beseda által 1877-ben Prágában rendezett kiállítás, illetve a budapesti millenniumi kiállítás sajtóbemutatójának kínálata. Ezek összevetése alapján Monarchia-szerte egységes tendencia körvonalai rajzolódnak ki. Jelentős fejlődésen megy keresztül a napi politikai sajtó. 1861–73 között 172 %-os növekedést mutat, ami egyértelműen jelzi, hogy a politikai napilap olvasása a lakosság egyre szélesebb körében napi létszükségletté válik. A fejlődési ív töretlen a század harmadik harmadában is. Rendkívüli előretörést mutat a szaksajtó, amelynek fejlődése dinamikájában megelőzi a politikai sajtót.

Tematikai megoszlást tekintve a sajtó harmadik csoportját az ún. szórakoztató, szépirodalmi lapok képezik, amelyek a statisztikában meglehetősen pontatlanul gyűjtőkategóriaként szerepelnek. Ide sorolják ugyanis a humoros, politikai-szatirikus lapokat, a tisztán szórakoztató ismeretterjesztő társasági lapokat, az irodalmias divatlapokat, a női lapokat, az irodalmi szemléket és a revüt stb.

Ismeretterjesztő-szórakoztató családi hetilapok[3]

Gartelaube, a prototípus

Áttekintve a közép-európai térség német nyelvű családi lapjainak jegyzékét, azzal az elsőre paradoxonnak tűnő jelenséggel találtuk magunkat szemben, hogy az általunk vizsgált fél évszázad alatt mindössze egy tartós megjelenésű osztrák lap lelhető fel. Ez a *Heimgarten* 1876-tól, amely jellegét tekintve inkább néplapnak tekinthető. Az összes többi csupán egy-két évet élt meg, és híres német laptársainak helyi változatai vagy egyszerű utánzatai. Ilyen például a *Das Illustrierte Familienbuch* a Triesti Llyod kiadásában, vagy a bécsi-prágai keltezésű *Vom Haus zu Haus, Österreichische Gartenlaube*, a bécsi kiadású *Über Land und Meer*.

A magyarázat abban rejlik, hogy a *Gartenlaube* és egyéb társai akadálytalanul áramlottak be a Monarchia piacára, és magas példányszámuknak köszönhetően olcsó áruk, valamint vonzóerejük nem tette lehetővé, hogy ebben a műfajban az erős konkurenciaharcban osztrák karakterrel rendelkező lapok is megizmosodjanak. A bécsi, a linzi, avagy a temesvári, zágrábi, brünni, pozsonyi németül olvasó polgár ez idő tájt természetesnek találja,

[2] Winckler, J.: Die periodische Presse Österreichs. Eine historisch-statistische Studie. Hrsg. von der K. K. Statistische Zentralcomission. Wien, 1875. 112–115., 230.; Zenker, E. V.: Geschichte der Journalistik in Österreich. Wien, 1892. (a továbbiakban: Zenker) 63. Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve, 1894. I. kötet. 280. II. kötet. 329.; Roubík, F.: Bibliografia časopisectva v Čechách z let 1863–1895. Praha, 1936. (a továbbiakban: Roubík) 268.

[3] Az e fejezetben megjelenő szövegrészek részben közlésre kerültek a Magyar Média 2001. júniusi számában.

hogy lipcsei (*Gartenlaube, Leipziger Illustrierte Zeitung*), stuttgarti (*Über Land und Meer, Vom Fels zum Meer*) és berlini (*Schorers Familienblatt*) lapokat olvasson.

Minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a *Gartenlaube* fogalommá vált a németül olvasó generációk tudatában, nemzedékek nevelkedtek rajta. Egy temesvári olvasó a jubileumi, 1928-as évben a szerkesztőségnek küldött levelében így ír: „idővel nagyot változott a világ, a Temesi Bánság Románia része lett, de a szülői házban a régi bútorok között ma is ott állnak a könyvespolcon a Gartenlaube bekötött számai, a barna-fekete aranyozott kötetetek."[4]

A hetilap, egy lipcsei kiadó jóvoltából, 1853-ban látott napvilágot és 90 éven át tartó megjelenésével valóságos intézménnyé vált. Fénykorában, 1875-ben 375 000 példányszámban jelent meg. Példányai az Amerikába kivándorolt németekhez is eljutottak, de ezt is figyelembe véve a kortársak azt állítják, legalább annyian olvassák a Habsburg Monarchiában, mint az anyaországban. A lap Közép-Európában műfajt teremtett és mintakövetésre sarkallt. Felbukkanása óta többé nem lehetett úgy családi lapot szerkeszteni és írni, mint azelőtt. Valamennyi, német kultúrkörhöz kötődő területen megjelenő hetilap bevallottan, de legtöbbször be nem vallottan e lapot követte, és ez nincsen másképp a prágai cseh nyelvű és pesti magyar nyelvű lapok esetében sem.[5]

A *Gartenlaube* hosszú évtizedeken át változatlan címlapja és fejléce elárulja, hogy az alapító-szerkesztő, Ernst Keil kinek szánja a lapját. A hangulatos kerti lugas kerek asztalát három generáció üli körül, ahol a családfő, a nagyapa felolvassa a lapot gyerekeinek, unokáinak. A lugas emblematikus jelleggel bír, a nyugalom és a béke szigete, a korabeli családi élet fontos kelléke, ahogy azt a visszaemlékezések, regénymotívumok is alátámasztják.[6] Ezt a hangulatot erősíti fel az olvasóban a szerkesztői beköszöntő, a program, kifejezve annak a generációnak az életérzését, amely túl van az 1848-as forradalom megrázkódtatásain, de csalódottsága ellenére a liberalizmus alapvetését sosem adja fel, és a külvilág ridegsége ellen biztonságra lel a családi fészekben. A lap a világnézeti semlegesség jegyében az örök emberi értékeket kívánja közvetíteni. Programjának része a távolságtartás minden politikai megnyilvánulástól, legyen az állami, pártpolitikai vagy egyházpolitikai. Valójában, mint látni fogjuk, igen is politizál, de ezt kifinomult eszköztárral teszi. Célja, hogy jó hazafiakat neveljen, hozzájáruljon a társadalmi békéhez, morális tartást adjon, és elősegítse a különböző életkorú, rendű, rangú, szociális státuszú közönség ismereteinek bővítését, szórakoztatását.

Az 1860-as évek kezdetéig két karakterisztikus vonása rajzolódik ki: a tanítva szórakoztatás (humánum és felvilágosítás) és a nemzeti érzés és tudat erősítése. A szerkesztő – mint liberális-demokrata – meggyőződése az, hogy ezt nem az erő propagálásával, hanem a szellemi alkotások közkinccsé tételével kell érvényre juttatni. Sajátossága, hogy mindezt egy szórakoztató lap formájában teszi. Ez az a korszak, amikor a lap a legközelebb kerül a politikához, hiszen német sorskérdések kerülnek napirendre. A maga módján szolgálja az egyesítés előkészítését: a kórusmozgalomról, a lövészegyletekről és tornaünnepélyekről küldött sorozat beszámolóival és a dicső nemzeti múltat felidéző cikkeivel. Ezeket az év-

[4] Gartenlaube (a továbbiakban: GL) 1928. Nr. 1. 21.

[5] Bibliographie der deutschsprachigen Familienblätter und familienblattähnlicher Zeitschriften közli: Barth, D.: Das Familienblatt, – ein Phänomen der Unterhaltungspresse des 19. Jahrhunderts. Frankfurt am Main, 1975. (a továbbiakban: Barth) 284–304.; Zenker 96.; Woerl, L.: Die Publizistik der Gegenwart. Die Presseverhältnisse im Kaiserstaat Österreich-Ungarn. Wien–Würzburg, 1881. (a továbbiakban: Woerl) 138.

[6] Feißkohl, E.: Ernst Keils publizistische Wirksamkeit. Stuttgart, 1914. 77.; Steinhausen, W.: Geschichte der deutschen Kultur Leipzig, 1929. II. Bd 118.; GL. 1902. 1. Halbheft 14.; Haas, Willy: Einleitung zu K. Helm; Rosinen aus der Gartenlaube. Kurioses aus alten Zeitschriften. München, 1960. 9. A lugas motívum megjelenik Theodor Fontane önéletrajzi regényében is. Fontane, Th.: Meine Kinderjahre. Sämtliche Werke. Bd XIV. München, 1961.

folyamokat hazafias pátosz lengi be. Liberális szellemének nem egészen felelt meg az egyesülés porosz módja, de patrióta elveihez hűen végül is Bismarck mellé áll.

Az egyesítést követően, de különösen a Német Császárság megszületése után a lapban háttérbe szorul a politika, és előtérbe kerül az ismeretterjesztés és szórakoztatás. A *Gartenlaube* ekkor éli virágkorát. Munkatársi gárdájába tartozik Karl Vogt, akinek geológiai és ősemberkutató expedícióit részben a lap finanszírozza. Brehm zoológiai cikkei, Guido Hammer kitűnő rajzaival előtanulmányt jelentenek a tíz kötetes *Állatok világa* című művéhez. Bock orvostudományi írásai a népegészségügy javát szolgálják. A lap egyértelműen a darwinizmus, a materializmus propagálójává válik. A szabad kereskedelem- és iparűzés életbe lépésével, az egységes vámrendszer kiépülésével megszaporodnak a gazdaság eredményeiről szóló közlemények. Sorozat indul, amely bemutatja Németország legfontosabb ipari üzemeit, az olvasók nyomon követhetik a vasúthálózat kiépülését, értesülnek a technikai újításokról.

Elsöprő sikert azonban Marlitt első regényének megjelenése (1866) hoz a *Gartenlaube* számára. Marlitt a társadalmi kulcsregény meghonosítója, amelynek középpontjába az önálló személyiségért és jogaiért küzdő nőt helyezi. A sablonos szituációk és miliő, a feketére-fehérre színezett, tipizált személyiségek, a leegyszerűsített párbeszédek mögött felsejlik a társadalmi tabló, amely mindenki által megfejthető üzeneteket hordoz – a polgárság harcát, térnyerését, majd idealizálását a nemesi társadalommal szemben. Marlitt ún. regénygyárában évtizedeken át hetenkénti adagolásban ontja a jól követhető drámai fordulatokban gazdag szenzációs vagy szentimentális történeteit, amelyeket a közönség viharos lelkesedéssel fogad. Az emocionális ráhatás különösen hatékony formájával állunk szemben, amely során az olvasó identifikálja magát a polgári, avagy a nemzeti célokért küzdő főhőssel. A tetszésindex lemérhető a példányszámokon. (1866: 200 ezer, 1875: 382 ezer). Ez az újságok történetében páratlan mértékű regény-siker alapozza meg az elkövetkező generációk tudatában azt a vélekedést, amely ezentúl a családi lap fogalmát azonosítja a Marlitt-típusú regényekkel.

A szerkesztőség nagy jelentőséget tulajdonít a lap image érdekében a lap külső megjelenésnek. Nemcsak tartalmában, hanem külső arculatában is megbízhatóságot, kiegyensúlyozottságot sugall. Minden pénteken negyedrét ív formában jelenik meg, eredetileg 8–12 oldalon, később 20–30 oldal terjedelemben. Idővel három hasábos tördelést alkalmaz, egyes rovatok elkülönítésére díszítő kereteket, cirádákat, iniciálékat használ, amely mind a lap könnyebb áttekintését szolgálja.[7] A szöveges rész mellett mind nagyobb szerep jut az illusztrációnak, amely nyomdatechnikailag és művészileg egyaránt jelentős fejlődésen megy keresztül. A családi lap hozza ismét divatba a rajzokról készült fametszetet, amit majd az 1890-es évektől fokozatosan felvált a fotó, a fotómechanikai sokszorosító eljárás. A fametszet előállítása igen időigényes, a kezdeti évek után a lap egyharmad részét tölti ki. Az illusztrációk mérete a kis alaktól egészen a két oldalt betöltő tablóig terjed. A 80-as években a tónusos fametszés mellett kedvelt az autotípia, amely kontrasztosabb, finomabb raszterű képeket eredményez. A *Gartenlaube* színes nyomást 1889-ben alkalmaz először ünnepi alkalomra, később egyre többször. A kép kommunikációs szerepe a lapnál úttörő jellegű, a szöveg és a kép integrációja valósul meg, és ez a sikeresség egyik fontos patent eleme volt. Ezentúl az illusztráció népszerűsíti a lapot, és a lap általa a művészt és a művészetet. Jelentőségére utal, hogy az előfizetői felhívásokban a lap vonzerejének növelése érdekében a képanyag minősége kivétel nélkül kiemelésre kerül.[8]

Ezzel a szerkezeti és tematikai tagolódással a *Gartenlaube* sajátos műfajspecifikus formát honosít meg, amely minden további lapindítás mintájává válik. Általában majd minden családi lap szépirodalommal nyit. Ez alól egészen rendkívüli nemzeti események, ju-

[7] GL. 1884. 224., 1886. 904.
[8] GL. 1874. 518–521.

bileumok alkalmából van kivétel. A költészet szerepe csekélyebb, inkább díszítő elemként szolgál. Kulcsszerep jut a regénynek, amely folytatásos megjelenésével az újság és az olvasó kapcsolatának intenzívebbé tételét szolgálja. Ezt követik kisebb tanulmányok a természetről, a technika vívmányairól, társadalmi-szociális kérdésekről; a tudomány eredményeinek népszerűsítése könnyen emészthető levél, beszély, csevely formájában. Mindez tanító-nevelő célzattal történik, ami különösen az 1850–1870-es években az iskolai képzés hiányosságait van hívatva pótolni vagy esetleg azt kiváltani. Színesebb, elevenebb, mégis nevelő hatásúak az élménygazdag tudósítások, beszámolók, útleírások, helyzetjelentések, illetve a történelmi ábrázolások, később a riport, valamint az élet- és jellemrajzok, végtelen gazdag témaskálán mozogva. Végezetül a különböző rövid közléseket tartalmazó állandó rovat lelhető fel, amely változatos formát ölt rövid hír, skicc, recenzió, képmagyarázat, levélposta, rejtvény stb. alakban. Ez egyfajta hiánypótló, ahogy Keil fogalmaz, az eddigi lapokhoz képest.

Amikor a *Gartenlaube* 1861-ben a német lapok közül elsőként érte el a százezres példányszámot, a tulajdonos-főszerkesztő az olvasóknak küldött nyílt levélben a siker titkát a tudományos népszerűsítésben, a jó színvonalú német írók és művészek munkáinak közreadásában vélte megtalálni. Ehhez járult hozzá a közvetlen hangnem, az egyszerű mondatfűzés és a mindenki számára elérhető ár mint a piacképesség és fogyaszthatóság kritériuma.

Szolgálat a magyar olvasókért, a Vasárnapi Újság

Az 1848–49-es forradalom leverését követően az érintett országokban átmenetileg közéleti vákuum következett be. Ennek feloldására az elnyomás legkeményebb évei után Pesten az 1853-as esztendőben Heckenast, a kiadó-nyomdatulajdonos egy új hetilap kiadására szövetkezett az irodalom embereivel, Jókai Mórral és Gyulai Pállal.

Az alapítók kezdetben kissé tanácstalanok és bátortalanok voltak a lap műfajának, ízlésbeli arculatának kialakítását illetően, semmiképpen sem kívántak az 1840-es évek irodalmi divatlapjának folytatójává válni. Ingadoztak a néplap és egy lipcsei mintára készülő illusztrált lapforma között. Ez utóbbi technikai, anyagi feltételei nem voltak még adottak, de ugyanakkor nem kívántak kizárólag a népnek szerkesztett lapot sem előállítani. Pákh Albert, első szerkesztő *Vezéreszmék* című programadó cikkében 1854. március elején erről így vall: „Éreztük, hogy addig, míg majdan az idők megteremtendik a tudományok specifikus folyóiratait, egy a világ általános szellemi mozgalmait s kiválólag a magunkéit figyelemmel kísérő (nem kizárólag politikai vagy szépirodalmi) vegyes tartalmú lap, ami közönségünk igényeit leginkább képes volna kielégíteni, különösen ha elvül tűzzük, hogy abban ne csupán az eddig dicséretesen ismert írói tehetségek találjanak munkásságuknak tért, hanem szíves fogadásra leljen minden valódi szellemi erő és igyekezet, melly e haza határai között pártolásra érdemes ... ennek megteremtése olyan feladat, amelyért a jövő érdekében érdemes munkálkodni."[9] Az igazi műveltség, a tudományok és ismeretek terjesztése, a jó ízlés és az erkölcs nemesítése mellett, legalább ilyen jelentőséggel bír annak deklarálása, hogy a megtépázott magyar nemzeti öntudatot kívánják helyreállítani, és bebizonyítani a világ közvéleményének (leginkább saját maguknak), hogy „kevesebbek, sem különbek nem vagyunk más népeknél".[10]

[9] Vezéreszmék. Vasárnapi Újság (a továbbiakban: V. U.) 1854. március 1.

[10] V. U. 1854. december 31., június 4. 117., 1855. január 7. 2., 1858. november 14. 547–549. Kazinczy Gábor vitaindító cikke: A B C ex „táblabíró". Nyílt levél. Szépirodalmi Lapok, 1853. február 3. 158.; Pákh Albert: Nyílt válasz ABC-nek. 159–160.; Gyulai Pál: Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904. Budapest, 1927. Németh G. Béla: Az abszolutizmus korának néhány főbb karaktervonása. In: Forradalom után – kiegyezés előtt. Szerkesztette: Németh G. Béla. Budapest, 1988. 7–40.; A kor ideológiai-, eszmei áramlatának az irodalomra, az irodalmi életre

Az első négy évfolyamban – ahogy Mikszáth ötven év távlatából visszatekint – még nem arról írtak, ami történt, hanem az történt a lapban, amiről írtak. Kiállításában és tartalmában még kissé kezdetlegesnek, szegényesnek tűnik, de ekkor alakítja ki azt a szerkezeti felépítést, amelynek főbb alkotóelemeihez mindvégig ragaszkodnak: költemények, elbeszélések, értekezések és elmélkedések, történelmi cikkek, élet- és jellemrajzok, táj- és népismertetések, természettudományos írások, vegyes tartalmú apró cikkek.[11] A lap az enciklopédikus jelleget komolyan veszi, és ezt az adott műfajon belül megbízható színvonalon műveli. Az újságnak országos tekintélye van, e hasábokról választják a Petőfi Társaság tagjait, ide írják verseiket az akadémikusok. Magába foglalja az anyagi és szellemi világot, történelmi, néprajzi és természettudományos cikkeivel tanítani akar, elbeszéléseivel szórakoztatni, az ifjak számára életbölcsességeket, a felnőtteknek gyakorlati életvezetési tanácsokat kínál. Fénykorát, az 1867-es kiegyezést követő évtizedben éli, amikor „a sajtó és a közönség kölcsönösen nevelte egymást minálunk."

A liberális nyitottság szellemében az 1870-es évtizedben sorra megismerteti olvasóit a kor jelentős eszmeáramlataival. A pozitivista filozófusok Comte, Buckle, John Stuart Mill, Quételet nézetein túl, bemutatja a materialista Ludwig Büchner és Karl Vogt munkásságát. Behatóan foglalkozik a darwinizmus tanaival, oly módon, hogy eredeti művek részleteit közli, illetve munkatársai révén ismerteti és elemzi az organikus társadalomszemléletet, a fejlődéstant, a származáselméletet. A természettudományos ismeretterjesztés elsősorban külföldi lapokból átvett cikkeken nyugszik.[12]

A *Vasárnapi Újság* erőssége azonban a társadalomtudományos ismeretterjesztés. Itt a hazai tudósoké a főszerep. Ezen belül is túlsúlyosan képviselteti magát a történetírás, amely jelzi a lap évtizedek során egyre fokozódó múlt felé fordulását. Rendszeres szerzőnek számít Thaly Kálmán, Szilágyi Sándor, Pauler Gyula, Ipolyi Arnold. Az utóbbi *Csallóközi úti képek* és *Fehérhegységi úti képek* címmel gazdag anyaggal történeti és tájmonográfiáknak beillő cikkeket ad közre. Rómer Flóris írásai hazai műemlékeinkre, a régészetre mint új tudományra irányítja a figyelmet. Közülük számosan közreműködnek a családi lapoknál oly kedvelt élet- és jellemrajzok rovaton belül a magyar és külföldi tudósportrék, történelmi személyiségek megidézésében. Ezt a műfajt a *Vasárnapi Újság*ban a fentieken túl nem kisebb tudósok művelik, mint például Salamon Ferenc, Nagy Iván. Rendszeresen szerepel írásaival az orientalista Erődi Béla, Ballagi Aladár és György Aladár művelődéstörténeti dolgozataival, Szinnyei József hírlapstatisztikáival, 1848–49-es komáromi naplójával. Külön színt képvisel a világutazó Vámbéry Ármin, valamint Herman Ottó természeti írásai mellett *Adriai képek* cikksorozatával, Pulszky Ferenc pedig műtárgy elemzéseivel.[13]

---

gyakorolt hatásáról, az ekkor ennek jegyében zajló népi-népes irodalmi vitákról és az ezt értelmező gazdag szakirodalomból kiemelendő: A magyar kritikai évszázadai. Irányok, romantika, népesség, pozitivizmus című kötet. Szerkesztette: Sőtér István. Budapest, 1981. I. kötet. Sőtér István: Nemzet és haladás. Budapest, 1963.

[11] Mikszáth Kálmán: Ötven év. V. U. 1904. január 3. 1–3.; Jókai Mór: Adjunk számot. V. U. 1856. december 28. 458.

[12] Az ismeretterjesztő rovat az 1869–1875 közötti időben a legszínvonalasabb. A magyar szerzők közül ehhez Dapsy László és Kvassay Jenő járul hozzá. V. U. 1869. február 28. 398.; 1873. március 9. 115–116., március 16. 130–132., március 23. 140–142., szeptember 28. 465., október 5. 478., október 12. 487.; V. U. 1875. február 21. 118., 150., 182., 297.; V. U. 1869. szeptember 19. 514., október 3. 547.

[13] Az ismeretterjesztés másik erőssége a hazai tájak és népszokások bemutatása, a külföldi nép- és országismeret. Sokszor szerepel Erdély. Vö. V. U. 1873–1874. A külföldről szóló anyag igen változatos geográfiai megoszlást mutat. A lap egy év alatt elvezeti olvasóit a Nílus vidékére, orosz medvevadászatra, Izland hőforrásaihoz, kairói menyegzőre, az Alpokba és Pompeibe (1873). A balkáni helyzet kiéleződése apropóján Szerbia, Bosznia, Bulgária, Románia leírását adja. György Endre élet közelbe hozza e régiót, még ha Párizsból is küldi írását. Egy francia szakmunka alapján be-

A lap szépirodalmi része költeményt, elbeszélést, regényt és zsánerképet ad közre. Terjedelmében elmarad az ismeretterjesztő résztől, körülbelül a lap 1/3-át teszi ki. 1877-ben, hosszú évekig tartó hallgatás után itt jelenteti meg új költeményeit Arany János. Tompa Mihály, Vajda János verseinek jelentős részét a *Vasárnapi Újság* adja ki először. Az utóbbi ezen túlmenően politikai-társadalmi elemzéseivel évtizedeken át rendszeresen jelentkezik. A regényírók fejedelme, Jókai főmunkatársi minőségén túl házi szerzőnek számít, akárcsak Mikszáth és Eötvös. Rajtuk kívül Csiky Gergely, Szász Károly egyben mint belső munkatárs, valamint Bartók Lajos, Szabolcska Mihály, Tolnai Lajos, Beöthy Zsolt, Tóth Kálmán, no meg sokan mások, a „középszerűek", ami természetes volt, hiszen a lapot hétről hétre meg kell tölteni olvasnivalóval. A külföldi szerzők közül a legkedveltebbek Verne folytatásban megjelenő regényei voltak.

Ez a szerkezeti felépítés az idő múlásával nem nagyon változik, legfeljebb némi aránybeli, hangsúlybeli eltolódást érzékelhetünk. A 80-as, 90-es évekre felerősödnek a historizáló jellegű cikkek, a nemzeti dicsőség jegyében fogant írások száma a természettudományos és ismeretterjesztő írások, az aktuális társadalmi problémák elemzésének a rovására növekszik. Ezek rövid hírré zsugorodva a vegyes rovatba szorulnak, és az érdekességek, a kuriozitás irányába mennek el. Általában jellemző, hogy kevesebb az elmélkedés, értekezés, több a karcolat, a tárca. A lapon belül egyre növekszik a szépirodalom súlya, átmenetileg gyarapszik a fordítások száma. Ez egészen 1885 decemberéig tart, amikor is Bernben megszületik a nemzetközi szerzői jogvédő egyezmény, amely ezentúl megnehezíti a külföldi lapokból történő korlátlan ollózást. Állandó rovatainak témája az egyházi- és iskolaügyek, a közintézeti és egyleti hírek, irodalmi és művészeti újdonságok, aktuális baleseti krónikák, elemi csapásokról szóló beszámolók, a rejtvény, a sakk és a szerkesztőségi mondanivaló.[14]

Az idő múlásával igényesebbé, tetszetősebbé válik a lap külső arculata. A kis negyedrét ív megjelenést felváltja a divatos nagyív, a szürke darabos papír kifehéredik, a lap terjedelme kétszeresére nő. Eleinte még szenzációszámba megy az illusztráció, a számonkénti 2–3 fametszet a kor nevezetes szereplőinek arcképével, avagy egykorú események egyszerű vonalú rajzaival. Ezeket Heckenast külföldről rendeli meg, majd a hatodik számban megjelenik az első Pesten készült fametszet, kialakul művészgárdája. A fametszők közül Huszka Lajos főként műemlékeket, várromokat idéz meg, Rohn Alajos az ünnepi napokat, Pollák Zsigmond pedig középületeket jelenít meg. Később Dörre Tivadar lép a helyükbe. A lap rajzolói között egyaránt megtaláljuk a kizárólag lapoknak dolgozó Jankó Jánost, Keleti Gusztávot, valamint a kor jeles festőművészeit, Barabás Miklóst, Lotz Károlyt, Benczúr Gyulát, Székely Bertalant. Az utóbbi a *Vasárnapi Újság*nak több eredeti rajzot készít. Than Mór – aki tábori festő volt Görgey hadseregében – e hasábokon teszi közzé először csatajeleneteit. A nyomdatechnika fejlődésével, a színes műmellékletek terjedésével Zichy Mihály festményeinek nagy része itt kerül először reprodukcióban a közönség elé. Munkácsy is számtalanszor átengedi közlésre műveit.[15]

számol Montenegró alkotmányáról, az adózásáról, a közlekedésről, a kávéházairól és a haderejéről (1876, 1878).

[14] Az 1848–49. évi szabadságharc témája szinte minden számban jelen van. Például egykori honvédtisztek számtalan visszaemlékezése, Kossuth iratok az emigrációból, Petőfi relikviák, új adalékok a branyiszkói csatáról, az aradi vár foglyai és mindez egy évben, 1880-ban. A tendencia töretlenül folytatódik egészen a századfordulóig. Vö. V. U. 1880., 1881., 1882., 1883., 1886., 1889., 1892., 1899. évfolyamai. V. U. jubileumi szám 1905. augusztus 6. 508–510., 171–175. A szépirodalmi részben feltűnően megnő az orosz szerzők száma (Turgenyev, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Csehov és a kevésbé ismert szerzők serege), aminek magyarázata abban rejlik, hogy ekkor még sem Magyarország, sem Oroszország nem csatlakozik a nemzetközi egyezményhez.

[15] Az 1854. 5. számban még úgy hirdeti magát, hogy minden lapban legalább egy fametszés. V. U. 1876. március 26. 201–202., V. U. 1905. augusztus 6. 510., Művészet, 1912. 202–203.

Az állandóság legfőbb záloga a főszerkesztő személyében rejlik. Nagy Miklós, Pákh Albert halálát követően, 1867-től harmincnyolc és fél éven át szerkeszti a *Vasárnapi Újságot*. A 25. évfordulón 1878-ban Nagy Miklós így fogalmaz: a lap feladata „... a fölvilágosodás és józan haladás terjesztése úgy az ismeretekben és az ízlésben, mint a politikában és a közéletben, szelleme szabadelvű, független és nemzeties". Szépirodalmi tartalom mellett erkölcsi kritériumokra is hangsúlyt helyez, mindezt az egyszerűség, a valósághűség és a megbízhatóság jegyében. Ez teszi a lapot „házibaráttá a magyar család tűzhelyénél".[16]

A *Vasárnapi Újság* a század utolsó évtizedeiben is változatlan nyugalommal teszi a dolgát, állítja össze cikkeit és képeit, mondja el a hét eseményeit, nem szemelget, objektív, egyszerű és értelmes. De lassan a kifáradás, elszürkülés jelei mutatkoznak rajta. Témaválasztásában is egyfajta befelé fordulás jellemzi, az átalakulóban lévő világ mozzanatai kevésbé érintik meg.

Cikkeinek tartalma, eszmei mondanivalója és nem utolsó sorban jónak mondható, elérhető ára arra utal, hogy munkatársai többnyire a középosztálynak szánják a lapot. Ide tartozik elsősorban a vidéki lateiner értelmiség, papok, tanítók serege, hivatalnokok, jegyzők, írnokok, postai tisztviselők, a nemesség polgárosodó középső és alsó rétege, szép számban kereskedők, vendéglősök, de mesterembereket és földművelőket is találunk olvasói között. Ezt igazolják az első évekről még rendelkezésünkre álló előfizetési listák, amelyek Pest mellett főleg az Alföld tiszántúli részét és Erdélyt fedik le.

Světozor, az első sikeres cseh hetilap

Az 1860-as évek első felében a Habsburg Birodalomban kibontakozó politikai enyhülés felbátorította az addig szunnyadó társadalmi csoportokat. Csehországban ez a nemzeti öntudat erősítését szolgáló tömegmozgalmakban, működvelő színházi társulati előadásokban, tűzoltó egyesületi rendezvényekben, kórus- és dalegyletekben öltött testet. Majd minden nagyobb és közepes méretű városban az értelmiségiek és a tisztviselők megalakították polgári társasköreiket (městanská beseda). A kisvárosokban és falvakban létrejött a kézműveseket, iparosokat tömörítő népművelőegyletek (občansko-řemeslnická beseda) hálózata. A legnagyobb szervezetté az 1862-ben alapított tornaegylet, a Sokol (Sólyom) vált. Myroslav Tyrš kiadta a jelszót „minden cseh egy sólyom", ami utal a mozgalom tömegjellegére, össznemzeti céljaira. A népmozgalom 1867-től érte el csúcspontját, s az ezt követő négy évben kifejezetten politikai tömegdemonstrációvá vált. Célja az volt, hogy több száz tömeggyűléssel támogassa a cseh politikusok törekvését, amely a Monarchia trialista átalakulására irányult. Ezeket a gyűléseket az ír példa nyomán eredetileg Meetings-nek nevezték, majd a huszita tradíciókat felélesztve a „tábor" elnevezés honosodott meg.[17]

A társadalom különböző rétegei között meginduló párbeszéd és a tömegagitáció által kiszélesedő kommunikációs folyamat részesévé vált a napisajtó is, a cseh napilapok nagyszámú gyarapodásával. A hetilapokban azonban hiány mutatkozott. A cseh nyelven olvasók körében igen kedveltek voltak a humoros-szatirikus lapok, mint a *Humoristické Listy*, és a *Šípy* és a műveltebb közönség számára íródott irodalmi-művészeti lapok, mint a *Lumír* és a *Květy*. De széles közönségnek szóló ismeretterjesztő-szórakoztató családi hetilap az 1860-as évek második feléig nem tudott meghonosodni a cseh újságírásban, bár igen szín-

[16] Nagy Miklós életrajza. V. U. 1905. 32. 507–508.

[17] Elősegíti ezt a folyamatot az 1867-ben bevezetett liberális egyesülési törvény. A népgyűlések elnevezése „tábor"-nak a később híressé váló cseh történésztől, Jaroslav Golltól ered. Skalníková, O.: Společenský život dělnictva v Praze. In: Robek – Moravcová – Šťasná (Ed.): Stará dělnická Praha. Život a kultúra pražských dělníků 1848–1939. Praha, 1981.; Nolte, Claire: „Our Task, Direction and Goal". The Development of the Sokol National Program to World War I. In: Seibt, F. (Hg.): Vereinswesen und Geschichtspflege in den böhmischen Ländern. München, 1986. 123–138.; Vojtěch, T.: Mladočeši a boj o politickou moc v Čechách. Praha, 1980.

vonalas kísérletek léteztek. Ilyen volt az 1840-es években Kajetán Tyl lapja, a *Pražský Posel*. Csinosnak nem mondható vaskos füzeteivel az iskola meghosszabbítását és szórakoztató olvasmánygyűjteményt jelentett. Leginkább Jan Neruda, a híres író és újságíró két lapját az *Obrazy životat* (Életképek 1859–1860) és a *Rodinná kronikat* (Családi krónika 1862–1865) tekinthetjük elődnek. Neruda a német képes lapokat kiszorító első, gazdag kiállítású cseh illusztrált lapot kívánta megteremteni. Anyagi eszközök híján ez azonban a tudatos szerkesztés, a jó színvonalú irodalom ellenére nem sikerült.

Ebből a szempontból jelentett újdonságot 1867 júliusában a *Světozor* jelentkezése, mely 33 éven át jelent meg minden péntek délután. Rögtön az első számmal olyan hagyományt alapított, amelyet soha el nem hagyott; az egész család szórakoztatására és oktatására szánt alapos és megfontolt lap hagyományát. Ebben rejlettek erényei és korlátai.

Tartalmi felépítése nem különbözött a műfaj diktálta szabályoktól, feltűnő viszont, hogy az élen a politikai áttekintés rovat állt. Eleinte a napilapokra oly jellemző politikai vezércikkel is próbálkozott, Tonner főszerkesztő és a kiadó-tulajdonos Skrejšovský tolláből. A korszak valamennyi nagyjelentőségű nemzeti eseményét közvetítették írásban és képben; így a koronázási kincsek áthozatalát Bécsből Prágába (1867), a nemzeti színház alapkövének letételét (1869). Ugyanebben az évben megemlékeztek Husz János születésének 500. évfordulójáról (1869), ezt megelőzően Palacký 70. születésnapja alkalmából méltatták érdemeit (1868) és tudósítottak Božena Němcová emlékművének ünnepélyes felavatásáról. 1870–71-ben a lap figyelmét szinte teljesen lekötötte a porosz-francia háború, részletesen beszámolt a harcoló hadseregek elhelyezkedéséről, szerveződéséről, a lapok közül először mindezt pontos térképekkel kiegészítve, és közölte a hadvezérek életrajzait. Szimpátiája a franciák felé fordult.[18]

Általában elmondható, hogy a családi lapoktól szokatlan módon a politika erőteljes formában jelen volt oldalain, mégpedig jellegét is befolyásoló pártpolitikai kötődés formájában. Ez a cseh sajtótörténet egyik specifikuma, minden lapnál kétség nélkül meg lehet állapítani, mely párthoz kötődik, és ez még a világnézeti semlegesség talaján álló képes hetilapokra is érvényes. A liberális-konzervatív Ócseh Párt dominanciája a *Světozor* tartalmában és szellemében egyértelműen kimutatható.[19]

A *Světozor* első korszakában az oktató-ismeretterjesztő rész az erősebb, ezen belül is a humántudományok. Fontos szerep jut az életrajzoknak a tárgyalt személy arcképével. Elsősorban a nemzeti tudomány, a művészet, és a nyelvművelés úttörői szerepelnek, mint például Balbin, Dobner, Hanka, Dobrovský, Jungmann, Purkyně, Škréta, Mánes. Mellettük több szláv politikai személyiség és író például Lermontov, Sevcsenko életrajza. Színvonaluk hullámzó, az egyszerű naiv leírástól a mélylélektani elemzésig terjed. Más nemzetek fiai inkább a rövid hírekbe szorulnak.

[18] Vö: Světozor (a továbbiakban: Sv.) 1867–1875 évek tartalomjegyzékeit.

[19] Az Ócseh Párt Rieger és Palacký vezetésével a cseh történelmi államjog alapján a birodalomban élő kis nemzetek egyenjogúsítását követelte. Elvetette a dualizmust, és az osztrák–magyar kiegyezés megakadályozására irányuló kísérleteinek kudarca nyomán erőteljessé vált politikájában az orosz orientáció, a pánszlávizmus. A főként értelmiségieket, nagyiparosokat és nagykereskedőket, bizonyos nemesi-birtokos köröket tömörítő párt, bár 1891-ben végleg elvesztette a választásokat, de a század végéig az ország egyik legfontosabb politikai tömörülése maradt. A lap direkt pártpolitikai kötődésének egyik példája, hogy a lap alapításkor Fr. Skrejšovský, a kiadó tagja volt az Ócseh Párt 1867-ben a moszkvai néprajzi kiállításra induló delegációjának. A látogatás, amelynek során a cár is fogadta őket, nyílt tiltakozás volt a kiegyezés ellen, s egyben politikai demonstráció az orosz barátság mellett. E. Tonner az első szerkesztő visszaemlékezése: Zpaměti redaktorských Světozora. Světozor 1886. szeptember 10. 610. A kiegyezést megelőző korszakra: Heiszler Vilmos: Ausztroszlavizmus – auszrohungarizmus. In: Forradalom után – kiegyezés előtt. Szerkesztette: Németh G. Béla. Budapest, 1989. 446–464.

Az ismeretterjesztés kiemelkedő teljesítményét nyújtja a 4. évfolyam, amely a szerkesztőségi felhívásra beérkezett írások nyomán megkezdi a cseh városok és községek történetének és címerének leírását. Ugyancsak ebben az évben megindul a cseh-morva könyvtárak állományát feltérképező mozgalom, olvasói közreműködéssel. A lap állandó vállalkozása a cseh műemlékek leírása; találkozunk a prágai Tyn templommal, a Szent Vitus befejezésének terveivel, a strakonicei kastéllyal a kutna-horai reneszánsz díszkúttal. Minden esetben szemléltetésül képpel, rajzzal, olykor helyszínrajzzal kiegészítve.[20]

Nagyon fontos szerep jut az útleírásoknak. Itt is érezhető a szláv befolyás. Jirásek Bulgáriában és kaukázusi hegyekben jár, Gabler Szerbiában, Jeřábek részt vesz a nagy szláv búcsún. De a lap itt tágabb horizontot nyit. Ismeretlen, új kontinensek tárulnak az olvasók elé Holub dél-afrikai, Pacl ausztráliai leveleiből. Kirajzolódik Amerika és Ázsia egyes vidékeinek képe is. Érdekességként megemlítendő a 2. és 6. évfolyamban Brábek cikksorozata a magyar tájról és viseletről. Figyelmét leginkább a puszta köti le. Legalább ilyen jelentőséggel bír a néprajz; a cseh-morva és szlovák népszokások, jeles ünnepek mellett szerb népdalok, ukrán mondák és táncok közlése, főleg gyűjtő jelleggel. Az oktató részek statisztikával, technikatörténettel bővülnek. Különösen figyelemre méltó az első német-csch műszaki szótár szószedetének közlése František Špatný összeállításában Ezt követi a gépészeti, az erdészeti és vadászati szókincs gyűjtemény.[21]

Az irodalmi részre árnyékot vet a politika. A pártok mentén irodalmi szekértáborok szerveződnek, ezért sokáig szóba se jöhet, hogy az „Ifjú Cseh tömörülés" pártfogoltjai, a modernebb irányzatokat, a kozmopolitizmust képviselő költők, írók is helyet kapjanak. A cseh tradíciókat erősíti az a tény, hogy a lapban a költészetre fontos szerep hárul, bár nagy neveket nem találunk. Inkább az alkalmi költészet darabjaival találkozunk. Átmeneti jelenség Svatopluk Čech szerkesztése idején az ifjú tehetségek felbukkanása, mint Vrchlický, Holeček, induláskor Sládek, akik azután átpártolnak az ifjúcsehek irodalmi lapjához, a *Lumír*hoz. A próza színvonalasabb, itt közli például Karolina Světlá regényét folytatásokban és számos elbeszélését. Megjelenik a történelmi regény és vele két prominens személyisége Alois Jirásek és Václav Beneš Třebízský, akik ezentúl folyamatosan dolgoznak a lapnak.[22]

A kulturális rovat eléggé szerkesztetlen benyomást kelt. Külön szerepelnek a hazai hírek irodalomról, képzőművészetről, zenei újdonságokról, könyvtárügyről és pedagógiáról, művelődési egyletekről, a Hlaholról, az Umělecka besedáról, a Museumról, a Maticéról, továbbá folyóiratszemle, a többi cseh folyóirat népszerűsítésére. Ha ezek a hírek elfogynak, meglehetősen esetlegesen egymás mellett sorakoznak a külföldick.[23]

A *Světozor* történetében 1883-mal új korszak indul, midőn a nagy prágai könyvnyomda és kiadó tulajdonosa, František Šimáček veszi át a lap kiadását. A szerkesztőség vezetését unokaöccsére, az író, újságíró Matěj Šimáčekre bízza. A korábbi időszakhoz képest a folyóirat külső megjelenésében, funkciójának meghatározásában, felfogásában egyaránt változások mennek végbe. A szerkesztői szándék – amelyet M. Šimáček visszaemlékezésében fogalmaz meg – az, hogy az újság ezentúl mint művészeti és irodalmi folyóirat a cseh képző- és írásművészet méltó képviselőjévé váljon, mindezzel együtt valódi családi lap maradjon. Külső megjelenésének színvonala sokat javul, ezentúl fényes papírra nyomják, a 90-es évektől fényképek és színek jelennek meg benne. Csökken a rovatok száma,

[20] A könyvtárakról szóló cikksorozat: Slavným správám knihoven v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Sv. 1870. 55. 1871. A városokról és címerekről szóló sorozat: Sv. 1871. 6–11. szám. Chalupa, F.: Devátenácte ročníků Světozora. Příspěvek k dějinám literatury české doby nejnovější. Sv. 1886. 613–614., 627–630. (a továbbiakban: Chalupa)

[21] Chalupa: Sv. 1886. 643., 659–662, Fučík, Julius: Paměti Světozoru česká literature. 1958. (a továbbiakban: Fučík) 33–34.

[22] Alois Jirásek a Světozor. Sv. 1941. 417. Fučík 30–32.

[23] Vö. a Světozor 1867., 1870., 1873–1875., 1877. évfolyamainak tartalmát.

amelyek az új tördelés folytán jobban elkülönülnek és egyszerűbb szerkezeti képet mutatnak, tartalmilag is állandó jelleget kapnak. A legjelentősebb változás azonban az, hogy a politikai cikkek, majd a politikai megnyilvánulások lassan elmaradnak belőle, s az irodalmi tanító és szórakoztató írások töltik ki hasábjait.

A cseh politikában és a közéletben végbemenő, az 1880-as évek óta egyre gyorsuló változások nyomot hagynak a lap oldalain. A társadalom szociális átrétegződésével fokozatosan aktualitását veszíti az 1860-as évek programja, amelyben a cseh gazdasági, társadalmi- és kulturális pozíciók megerősítésére irányuló törekvések (rendiből polgári társadalommá válás) összhangban álltak a cseh nemzet államjogi egyenjogúsítását célzó mozgalommal. Az érdekek artikulációja folytán idővel „az egységes nemzeti mozgalom eszménye megvalósíthatatlan politikai fikcióvá merevedett". Így a *Světozor* sem tudott a továbbiakban az aktuális össztársadalmi és össznemzeti érdekek védelmezőjének szerepében fellépni. A mögötte álló Ócseh Párt politikai ereje az 1889-es tartományi, majd az 1891-es birodalmi választásokat követően megroggyan, bár az ifjúcsehekkel együtt egészen a századfordulóig nem szűnik meg egy nemzeti alapon működő cseh tábor részese lenni.[24] A korabeli „össznemzeti érdekek" közvetítésére a *Světozor*nak utoljára a Prágában megrendezett országos jubileumi kiállításkor a 24. évfolyamában (1890–1891) nyílik alkalma. Riportsorozatban mutatja be a kiállítás épületeit és méltatja a cseh ipar remekeit, a természet és a népművészet kincseit, buzdít a cseh termékek vásárlására. Zárócikkében a szerkesztőség politikai krédóját úgy fogalmazza meg, hogy „minden, ami cseh, jó." Épp ezért még fokozottabban, mint eddig a történelem felé fordul, aminek viszont aktualitást kölcsönöz az, hogy ekkor lángol fel az ún. kézirat vita. Irodalmi és politikai indulatok csapnak össze a Václav Hanka által 1817-ben felfedezett Králove dvůr-i és Zelená hora-i kéziratok körül, amelyekben a dicső múltat bizonyítandó ócseh epikus költészet töredékét vélték megtalálni. A *Světozor* korábban is gondot fordított a régi krónikák, levéltári iratok számbavételére, a hamisítási vitában az Ócseh Párt álláspontja, a kéziratok eredetisége mellett állt ki.[25]

A lap hagyományaihoz híven folytatja az ismeretterjesztést néprajzi, tájleíró cikkeivel. Nem nő a természettudományos rovat terjedelme, sem színvonala. A lap gerincét viszont a szépirodalom képezi. Šimáček szerkesztése idején a lírai művek uralkodnak a próza felett. A leggyakrabban szereplő poéták Antonín Klášterský, Adolf Heyduk, Jaroslav Vrchlický, más közismert nevek inkább kivételesek. A nemzetközi szerzői jogvédő egyezmény életbe lépésével a fordítások száma csökken (Puskin, Heine, Nyekraszov). Változatlan erősséggel szerepel viszont a történelmi regény (Třebizský, Jirásek, Winter, aki a témáit humoros formába önti) és a szülőföld, a falusi élet idealizálása. Az utóbbi témában megjelenik a rea-

[24] A repedések jelei már az 1870-es években mutatkoztak. Az Ócseh Párt végül is a Taafe kormánnyal folytatott punktációs tárgyalásokba bukott bele, amely Csehország területi felosztását célozta meg, német határvidékre, cseh-német vegyes területekre és ún. cseh belföldre. Szervezeti téren viszont a cseh iskolaügyben, valamint a kereskedelmi és iparkamarák dolgában önállósággal kecsegtetett. Mindez az Ifjúcseh Párt aktív irányításával tömeges tiltakozó mozgalmat indított el. Paradox módon a választásokon az ifjúcsehek úgymond túlgyőzték magukat, amit a párt vezére, Grégr úgy fejezett ki, hogy „szerencsésebb lett volna, ha kevésbé döntő győzelmet aratunk". Ebben benne rejlett egyrészt annak a felismerése, hogy új nemzeti-politikai, stratégiai célokat nem tudnak és nem is kívánnak megfogalmazni, legfeljebb az ócseheknél megfontoltabb taktikát alkalmazni, másrészt a kispolgári és munkás tömegmozgalmak nyomán új politikai erők és nemzedékek léptek színre, ami szorongást váltott ki soraikban. A századforduló táján formálódó új politikai pártstruktúra elemzését nyújtja Urban, O.: A nagykorúvá érés gyötrelmei. In: Csehország a Habsburg Monarchiában 1618–1918. Szerkesztette: Szarka László. Budapest, 1989. 132–154. Urban, O.: Česká společnost 1848–1918. Praha, 1982.

[25] Az *Athenaeum* tudományos folyóiratban megjelent leleplező tanulmány megosztotta a cseh kulturális és politikai erőket. Tulajdonképpen a vita ürügyül szolgált a Masaryk körül csoportosuló tudósok és a konzervatív erők konfrontálódására. A Světozor a hozzászólásokat a vitához folytatásokban közli: Sv. 1886–1887.

lista ábrázolás és a női szerző is Gabriela Preisová személyében, aki a morva-slovácki népéletet jeleníti meg. Egyre bővül a képzőművészettel, zenével, színházzal foglalkozó rész, amelynek rovatai a 90-es években végleg szétválnak. Itt is kirajzolódik a lap konzervatív ízlése, általában véve elveti az irodalmi realizmust. A Mánes egyesület második kiállítása kapcsán a képzőművészet fejlődéséről elmélkedik, amelynek irányát továbbra is a cseh nemzeti témák és a hazai természet megidézésében látja. Minőségileg fejlődik viszont a színházi és zenei rovat. Itt már nemcsak arról olvashatunk, hogy valamit valahol, valamikor, valakik játszanak, hanem olykor műelemzést, szcenikai értékelést is kap az olvasó.[26]

Hasonló minőségi változáson megy keresztül a lap képi része. Az első évfolyamok évi 250 illusztrációt tartalmaznak, ez, Šimáček szerkesztősége alatt a duplájára szökik fel. Az első két korszakban fametszők, rézkarcolók és festők nevével találkozunk, az 1890-es évektől fényképészekével is. Az 1870-es években csatlakoznak a laphoz olyan neves művészek, mint Mánes, Brozik, Cermák, Marák, őket követi Aleš – aki az 1886-os fejlécet is tervezi –, valamint Liebscher, Hynais, Mucha. Šimáček, a század utolsó évtizedeiben a hagyományos ócseh ízlésnek megfelelő motívumok mellett, az esztétikumra is nagy súlyt helyez, művészi reprodukciókat, portrékat és zsánerképeket közöl.[27] Megújítja a mellékleteket világos zöld papíron, 4 oldalon, amelynek nagy részét a hirdetések teszik ki. Ebben újból feltűnik a találós kérdés, a rejtvény, az anekdota, amelynek megvolt a külön olvasótábora. Folyamatosan jelen volt a sakkrovat és az olvasói levelek.

A *Světozor* sorsa 1899-ben váratlan fordulatot vesz, midőn a lap tulajdonosai, Bohuslav és Jaroslav Šimáček, Matěj Šimáček unokaöccsei eladják a lapot Jan Otto, a legnagyobb prágai kiadó vállalatának. A *Světozor* így egybeolvad Otto lapjával, a *Zlatá Praha*val és rövid kihagyás után ezentúl annak mellékleteként jelenik meg.[28]

A *Světozor* nem tudott megöregedni – mint ahogy egyik méltatója Julius Fucík emlékezik meg róla – mert sohasem volt igazán fiatal. Kezdetben sem kergetett megvalósíthatatlan álmokat, nem pazarolta a bátorságot „példás megfontolással íródott". Nyitott volt bizonyos eszmei, ízlésbeli törekvések irányában, de mindig csak bizonyos határokon belül. Mivel családi lap volt, ismernie kellett és el kellett fogadnia a korlátokat, s hogy ez nem bizonyult eredménytelennek, jelzi, hogy a fő vevőkör, a kispolgári rétegek családi olvasótáborának többsége akkor is „ő" utána nyúlt, amikor már volt modernebb, színvonalasabb. Olvasóiból nem nevelt költőt, álmodozó festőt, sem tudóst, de kultúra iránt érdeklődő és azt igénylő embereket igen.

„A Hét" – a városi poézis lapja

„Nincs magyar főváros? Építsünk egyet. Nincs magyar társadalmi regény? Írjuk meg ... Nincs magyar sajtóiroda és kőnyomatos? Szervezzünk olyat is ... bolygassuk meg az akadémiát, emancipáljuk a zsidókat, nevessük ki a vármegyét, építsünk vasutakat, ássunk csatornákat ..., fordítsuk magyarra Macaulayt és Mommsent, Shakespearet és Augiert ... és úgy mellesleg csináljuk meg a magyar büntetőtörvényt."[29] Így szól a leltár, melyet a fiatal írók az 1867–1880 közötti esztendők történéseiről készítettek, amikor Kiss József,

[26] Chalupa idézett műve; Sv. 1886. 743–746., 755–756., 803–807., 823–830. Literarische Notizen Politik 1881. čz. 1. Šimášek, M. A.: Velecteným našim přátelům... Sv. 1886. č 26. 1–3.

[27] Skrejšovský: Josef Mánes. O jeho spolupráci ve Svetororu. Východ 1886. č 1. 7–9. Marek, F.: Obrázkový časopis, předchudce dnešního magazinu. Typografia 1935. č 11. 282–285. Třicetpet led od smrti maliře Karla Liebschera, ilustrátova Svetozoru. Sv. 1941. č 18. 210–211.

[28] A Svetozor eladása váratlanul érte az irodalmi köröket is, hiszen a lap már a következő évfolyamot készítette elő, és cikkeket kért be a szerzőktől. Sorsáról a korabeli sajtóban egymásnak ellentmondó hírek röppentek fel, valószínű a tulajdonosok vagyonjogi vitája állt a háttérben. O sloučení Svetozora se Zlatou Prahou. Radikální listy 1900. č 18. 2.

[29] A Hét. 1892. Karácsonyi szám. 837.

a Zsidódalok költője 1889 karácsonyán elindítja munkatársaival *A Hét* című folyóiratot „olyan közönségnek, amilyen még nincs, olyan írókkal, akik még csak lesznek."[30] E frappáns megfogalmazás mögött az a szerkesztői szándék rejlik, amely mintegy megelőlegezi olvasóinak a századvég modernségét, amelyben az európai kultúrfővárosokhoz való felzárkózás igényét egyesíti Budapest nem leplezett, elfogult szeretetével.

Régi irodalmi szokás szerint – vallja Kiss József – az első számokat felcicomázta országos hírű nevekkel. A mutatványszámban Krónikával indít a hét eseményeiről, majd ezt követi a tárca Dóczi Lajostól, gróf Csáky Albinné írása az irodalmi szalonról, elbeszélés Jókaitól. Szerepel benne Jászai Mari, irodalomkritika Ambrus Zoltántól és egy kis divat. Rovataiban költemény, novella, tárca, portré, szezoncikkek, irodalmi, színházi és művészeti kritika és vegyes írások váltják egymást.[31]

Egy negyedrét alakban két ívnyi tartalommal, színes borítóval jelenik meg, minden számában műmelléklettel. Finom, elegáns címlapja már szecessziós motívumokat sejtet, ahol az olajágat tartó múzsa tollrajza mellett az elmúlt hetet idéző fénykép társul, legtöbbször a lap arckép-rovatához igazodva. Ebbe a kompozícióba már bekerül a reklám is a címoldal baloldalát elfoglalva, leginkább a lapot szponzoráló cégeket előtérbe helyezve.[32] Tördelése, a papír és a nyomdafesték minősége, az éles képek és az elegáns oldaltükrök elárulják, hogy a szerkesztő a külalakra is odafigyel. A kortársak szerint megjelenésével a *Paris Illustrée*-re emlékeztet.

Társadalmi-irodalmi-művészeti közlönyként jelöli meg önmagát, amely igyekszik szorosan követni a hét eseményeit, de „... nem apróra szedve, hanem kultúrhistóriai szemüvegen keresztül", és így „aktualitásánál fogva a hírlap, és forma tekintetében a revue" egyvelegét nyújtja. *A Hét* szerkesztője jól érzékeli, hogy a magyar társadalom minden életjelenségét átfonja a politika, és ezért az újság „mind nehezebben tudott innen maradni azon a mesgyén, amely a társadalmi lapot a politikától elválasztja". Így 1894-ben átkereszteli lapját politikai és irodalmi szemlére, továbbra is hangoztatva azonban, hogy fölötte áll a mindennapok vitáinak és megmarad az irodalmi forma keretei között.[33] *A Hét* irodalmi és családi jellegét a politikai karakter helyett leginkább akkor hangsúlyozza, amikor az élesedő konkurencia harcban a század elején újabb előfizetőket kíván nyerni.

A Hét egy feltörekvő, új nemzedék lapja, amely túlnyomórészt a kiegyezés után született. Egészen másként viszonyulnak a reformkor, a szabadságharc eszméihez, az abszolutizmus gyötrelmeihez, mint apáik, számukra mindez már történelem. Ők nem a vidékről a fővárosba feláramló tízezrek, hanem többnyire a második-harmadik városlakó generáció tagjai, akik beleszületnek a birodalmi keretek között kibontakozó viszonylagos jólétbe, ahol „senki nem veszélyezteti, sőt mindenki magasztalja a nemzet önállóságát, erejét, gazdasági és szellemi alkotókészségét".[34]

De hol az ő helyük ebben az erőtérben, elegendők-e számukra az e keretek által behatárolt érvényesülési mezők? A válasz egyértelműen nem. Úgy érzik, ennek a generációnak is le kell tennie a névjegyét, és ehhez új világszemléletre, új eszközökre van szükség. Ambiciózusak, harcosak és olykor kíméletlenek, és ez a harc az ósdiság, az avíttság ellen irányul.

A Hét már első számaiban támad az irodalmi népiesség, a népieskedés, a „frázisos hazaffyság" a „sújtásos kifejezések", a duhajkodó beszédmód, a sovinizmus és a klikkszellem ellen. A kritika éle elsősorban a Gyulai intencióit követő, Beöthy Zsolt diktálta irodalomszemlélet ellen irányul, amely uralkodik az Akadémián éppúgy, mint a Kisfaludy Tár-

[30] Kiss József kerekasztala. Szerkesztette: Kóbor Tamás. Budapest, 1937. (a továbbiakban: Kiss 1937.) 19.

[31] Kiss 1937. 19.

[32] Fővárosi Lapok, 1889. november 28., december 5.

[33] A Hét mutatványszáma, 1889. december elején 20–21., 1894. április 1. 206.

[34] A Hét mutatványszáma, 1889. december elején 20–21.

saság és a Petőfi Társaság ülésein. Beöthyék viszont szemükre vetik az ifjú íróknak, hogy nem írnak történelmi regényt és drámát a magyar lélek feltárására, helyette a jelenhez fordulnak.[35] *A Hét* írói, esszéistái öntudatosan vágnak vissza, a nyugati típusú szerves nemzeti fejlődésre hivatkozva, ahol az irodalom normális állapotának az felel meg, ha „nem állam és nemzetiségalkotó erő ... amely ... elvonja" tulajdonképpeni feladatától: „a forma tökéletesítésétől", valamint kozmopolitizmusukat hangoztatják. Mit is takar ez? Ezzel kapcsolatban őket is kétségek gyötrik, mert tisztába vannak vele, hogy ők egy átmeneti kor gyermekei. Meggyőződésük, hogy ők képviselik a modern nagyvárosi embert, amelynek világa csupa ellentmondás. Kóbor Tamás 25 év távlatából is büszke arra, „...hogy mint valami szellemi szűrőn az új magyar irodalom A Hét-en keresztül áramlott és desztillálódott..." „Hány eszme ordít ma az utcasarkon, mely A Hét hasábjain döbbentette meg a közvéleményt..."[36] Ilyen volt a feminizmus, verizmus, szimbolizmus, freudizmus, de bevallja, akkortájt még ők is csak sejtették, mik is azok valójában.

A kétségek halmazából kirajzolódik a lap eszmei krédója, irodalmi normája és ízlése, amely „szereti maga fajtáját, de méltatja az idegent is". Vagyis a „lelketlen kozmopolitizmus" és a „korlátolt népiesség" között kell mozognia, európai módon nemzeti irodalmat és pesti irodalmat kell nyújtania. Ebben megfogalmazódik ennek az idegen etnikumú ifjú társadalmi csoportnak az egyre erősödő vágya és igénye, hogy a nemesi-polgári magyar társadalom beemelje soraiba, mely igény áthatja a lap szinte minden sorát, légyen szó nemzeti ünnepről avagy a konyhaművészetről. Tetten érhetjük törekvésüket arra is, hogy nyitottá, fogékonnyá tegyék olvasóikat az új ideákra, modern művészetszemléletre, s a közízlés formálóiként lépjenek fel. A *Vasárnapi Újság* még tanítani, nevelni kívánta olvasóit, ítélkezett és erkölcsi szentenciákat osztogatott *A Hét* azt vallja, hogy az erkölcsi normák nem egy abszolút világtörvény örök megnyilvánulásai, hanem helyhez és időhöz kötött változók. Az igazat, a szépet és a jót nem ehhez a törvényhez kötik, hanem a valósággal próbálják szembesíteni.[37]

A hét eseményei adva voltak minden más lap számára is, de itt a válogatás, a megközelítés, a formálás módja volt újszerű. A lap a politikai krónikában az események hátterét és előzményét is igyekszik megvilágítani. Nemzetközi bonyodalmak esetén kultúrhistóriai motívumokkal próbál egy-egy ország és kormány magatartására magyarázatot lelni. Ennek a pszichologizáló-szociológiai attitűdnek része, hogy az események főszereplőit is emberközelbe hozza. Életrajzi portrék mindig is kedvelt műfajai voltak a korábbi enciklopédikus lapoknak. De itt a szereplők nem elérhetetlen magasságban trónolnak, még csak nem is

[35] Ignotus így érvel: „... világlátott és iskolajárt embertől azt követelni, hogy ne zengjen másról, mint szűrről és tulipános ládáról ... képtelenség". Másutt ezt írja: „Ha a népiesek érvelését elfogadnánk, Goethe nem volna német, mert knittelversen [négyütemű, páros rímű vers – L. D.] kívül hexamétert is írt. Byron nem volna angol, mert a könnyedség, s frivol szellemesség nem angol tulajdonság. Majd ad-abszurdumig fokozza a gondolatot: „... magyar ne járjon vasúton, mert a vasút nem magyar találmány, törüld el a minisztériumot, mert belga mintára épült. Döntsd le az új országházat, s lóháton hozz törvényt Rákoson ...". Ignotus: Egy francia hölgy története. A Hét, 1891. január 22. 77–79.; Ignotus: Magyar-magyar, háromszor is magyar. 1894. október 14. 650–651.; Ignotus: Irodalmi agrárizmus. 1901. február 17. 110–111. Dóczy Lajos tárcája egy fricska az Akadémiának. 1889. mutatványszám. Tulajdonképpen a Beöthy-féle mitizálás az ekkor már idejétmúlt kuruc romanticizmust váltotta fel és helyette megalkotta a volgai lovas alakjában a magányos magyar faji típus megtestesítőjét, amely erkölcsi, esztétikai kategóriává lényegült át. Beöthy Zsolt: A magyar irodalom kistükre. Budapest, 1896. Vö. Juhász Ferencné: Az irodalomszemlélet változásáról a századfordulón. Irodalomtörténeti Közlemények, 1969. 566–577.

[36] Kóbor Tamás: Huszonöt év. A Hét, 1913. december 28. 830.

[37] Például augusztus 20-a nemzeti ünneppé nyilvánításakor nem az államalapító dicsőségéről emlékezik meg – ahogy ezt tradicionálisan a többi lapok teszik, hanem a nemzeti királyok idegen kultúrát, etikettet és szokásokat meghonosító érdemeit emeli ki. BP: Nemzeti ünnep. A Hét, 1890. augusztus 17. 66–67.; Ignotus: Irodalom. Kozma Andor. A Hét, 1892. december 4. 787–786.

előkelő távolságtartásba burkolódznak, hanem – nem is annyira tetteikkel, mint inkább magatartásukkal, mozdulataikkal, érzelmi reakcióikkal – azt sugallják az olvasóknak, hogy ugyanolyan polgárok, mint ők.

A Hét egyetért a Habsburg Monarchia külpolitikájával és Németországhoz fűződő szövetségi kapcsolatával, ugyanakkor mint kultúrnemzetet Franciaországot tünteti ki töretlen figyelmével. Belpolitikai krónikáiban terítékre kerül mindenki, aki a magyar közéletben számít, aktív és távozó politikusok (Tisza Kálmán, Tisza István, Bánffy Dezső, Apponyi Albert, Wekerle Sándor, Baross Gábor) éppúgy, mint egyetemi magántanárok, különböző felekezetek főpapjai. Síkra szállnak az ipari-bankkörök befolyásának növeléséért, fellépnek a konzervatív agrárius erők ellen, sőt pártolják az egyházpolitikai reformokat. A szociális feszültségek enyhítését igénylik humanitárius alapon, de a magyar vidék sorsa, a tanyák pusztulása, a kivándorlás problémája kivételes esetektől eltekintve hidegen hagyja őket.[38]

A Krónika, az Innen-onnan rovatok, a „Saison-cikkek" – ellentétben korábbi laptársaikkal – még a látszatát is kerülni kívánják annak, hogy az események filozófiai mélységű tárgyalásába bocsátkozzanak. Ellenben tudatosan versenyre kelnek a napilapokkal, amikor lendületes, de olykor felületes módon a híreket glosszába, kommentárba, humoros reflexióba, krokiba, fiktív interjúba csomagolva kínálják az olvasóknak. Mesélnek mindenről, az alkotmányrevízióról, a lóversenyekről, a bankok világáról éneket költenek, és dalban áradoznak a szilvórium nagyszerűségéről. Ez az a szellemi és formai plusz, az írói véna, a tehetség tobzódása, melyre *A Hét* oly büszke. A lap írásaiban ott kavarog a század második fele polgári értékvilágának valamennyi eszmei-művészi irányú ellentétpárja. Egyszerre van jelen a pozitivizmus és újkantianizmus, realizmus, naturalizmus és impresszionizmus, materializmus és irracionalizmus, liberalizmus és etatizmus, historizmus és szecesszió. Mindaz, amivel a késleltetett magyar polgárosodás szembe találja magát a századforduló táján, összefut a lap hasábjain.

A Hét a városi poézis lapja, s természetesen kávéházakban szerkesztik. Indulásakor a Váci utcai Koronában, majd 8 éven át a Centrálban, ahová a szomszédos Grassalkovich palotából, az Athenaeum nyomdájából a szedőgyerek átszalad a korrektúrával. *A Hét* írói a francia irodalom bűvkörében élnek, gyakorta megfordulnak Párizsban és témaválasztásukban, írói eszköztárukban a francia minták dominálnak. Legnagyobb hatást Zola gyakorol rájuk, tőle tanulják el az egyes társadalmi osztályok egymással való célzatos szembeállításának technikáját, amelyből kifejlesztik alakjaikat és legfőbb jellemtulajdonságaikat, magyar talajba ültetve. Fajsúlyosan jelen van a városi téma, elsősorban Budapest mint formálódó világváros, hol mint főszereplő, hol mint háttér, hangulatfestő. Kóbor Tamás egész regénytrilógiát szentel a fővárosnak, amelynek első részében apró részletességgel írja le a Koronaherceg utcát üzleteivel és vásárlóival. Molnár Ferenc írói vénája először a *Józsi* című művében csillan meg. Józsi az „enfant-terrible", de nem a párizsi, hanem már a pesti bulváron termett zsidó pszichéből sarjad. Tóth Béla Esti leveleiben a párizsi „chronique" műfaj elevenedik meg a pesti aszfalton. Hétről-hétre nem maradhatnak el Emma asszony levelei, amelyeken keresztül egy átlagos pesti polgárasszony átlagos életmódja kel életre, korántsem átlagosnak nevezhető ignotusi gondolatsorokkal és szellemességekkel megfűszerezve.[39]

[38] A Hét, 1892. február 14. 107.; A Hét, 1892. május 15. 305–307. Vö. Semper (Kóbor Tamás): Emanczipált nők. A Hét, 1896. december 25. 911–912. Semper (Kóbor Tamás): Az agrárszocializmus. A Hét, 1897. január 31. 65–66. Semper (Kóbor Tamás): Jobb erkölcsöket! A Hét, 1897. február 28. 134–135.

[39] Kóbor Tamás úgy emlékezik, hogy regénytrilógiáját (Budapest 1900; „Ki a ghettóból"; Hamupipőke őnagysága 1901.) Zola Lourdes-Romes-Paris regényei ihlették. Zola mellett nyomot hagy még Barrés pszichologizmusa, Anatol France, Maupassant (Ambrus Zoltán, Bíró Lajos) De Feuillet, Flaubert kispolgári világa (Kárpáti Aurél). Minderről részletesebben lásd László Erzsébet: Francia hatások. A Hét című folyóirat. Debrecen, 1937.; Sánta Gábor: A kiábrándult urbanitás poétája. Budapesti Negyed, 1999. tavaszi szám. 12–49.

A Hét lírájában már nincs helye üresen kongó hazafias ódáknak, biedermeieres szerelmi daloknak, annál inkább Heltai Jenő aszfaltverseinek, Ábrányi Emilnek, Kozma Andornak, Endrődy Sándornak, Ignotusnak. Igaz, oly nagy géniuszokkal sem találkozunk, mint a 30 évvel korábban megjelent lapokban, legtöbbször a „zsúrköltő" Makai Emil jelentkezik. Ugyanakkor a századelőtől kezdve rendszeresen teret kapnak az új generáció tagjai, Kosztolányi, majd Tóth Árpád és társai. Egyaránt erőssége a lapnak a próza, a regény és a novella, mely utóbbi fénykorát éli, és ebből a legjobbat nyújtja az olvasónak. *A Hét*hez indulásakor kötődő írók: Kóbor Tamás, Ambrus Zoltán, Bródy Sándor, Thury Zoltán, Krúdy Gyula, Molnár Ferenc, Justh Zsigmond mellett felbukkannak a nagy öregek is, mint Jókai és Mikszáth. De Kiss József teret enged a nemesi-úri ízlést propagáló tehetséges fiataloknak is, mint Herczeg Ferenc, Bársony István, Pekár Gyula. A repedés jelei az új század beköszöntésével mutatkoznak, amikor ezek az írók már az *Új Idők* felvirágoztatásán munkálkodnak. Ugyanakkor Ignotus és Ambrus Zoltán is megválnak a laptól, hogy életre segítsék a *Nyugat*ot. Jelen van a lektűr is, amelyet a szolnoki főispán felesége, Beniczkyné Bajza Lenke, Szabóné Nogáll Janka, Pekár Gyula és Erdős Renée neve fémjelez. A lap érzékeny a világirodalom újdonságaira is: a francia társasági drámák és novellák szerzői – Maupassant, ifj. Dumas, Daudet, Prévost, Anatol France mellett a realizmust az oroszok képviselik, de megtalálhatjuk Stendhalt és Strindberget is.

Irodalmi-, művészeti, színházi és zenei rovataiban is többet nyújt, mint egyszerű számadást a bemutatókról. Művészeti vitacikkeket is közöl, egyértelműen támogatja az új irányzatokat képviselő művészeteket, a nagybányai festőket, Dohnányit, Lechner Ödönt és társait. Erre garancia Lyka Károly, Osváth Ernő, Ignotus, Fülep Lajos biztos ízlése.

A Hét stílusát, nyelvezetét egy világ választja el a 70-es, 80-as évek újságjától. Hiányzik belőle a frázisos szónokiasság, az erőltetettség, a körmondatok bonyolultsága, a túlzott nyájaskodás és affektálás. Ellenben eleven, szókimondó, öntudatos, néha fölényes, esetenként pimasz. Olykor egy kicsit elérzékenyül saját nagyszerűségétől, de egyaránt hajlamos az iróniára és az öniróniára. Szkepticizmus csak Kóbor Tamás, Justh Zsigmond egyes írásait lengi be. Egyre jobban közelít az élőbeszédhez, fordulataival, olykor szabálytalannak tűnő, meglepő szófűzéseivel természetesnek tűnik, mintha egy virtuális kávéházban csevegnének. *A Hét* tetszeni akar olvasóinak, egy kicsit imponálni is, ezért szüntelenül újabb és újabb szellemi petárdákat repít fel és hagy levegőben, mintegy arra várva, hogy olvasói holnap folytassák gondolatait a márványlapos kávéházi asztaloknál.

Az új, szokatlan hangnem, a csevegő stílus már az induláskor felkeltette a közönség érdeklődését. Mindennapos jelenet volt, hogy „az Erzsébet körút uzsonnázó kövér asszonyságai a kis gyermekük részére a The Illustrated London News-t, míg maguk szórakoztatására A Hét-et reklamálták a pincértől". Krúdy felidézi azokat az időket, mikor is szombat délutánonként Kiss József megjelent a New York-ban és „élénk figyelemmel kísérte, hogy mely vendégek kérik a frissen megjelent A Hét-et az újságos gyerektől." A lap olvasótábora elsősorban az akkulturáció-asszimiláció útját járó bankár és kereskedő családok hölgytagjaiból kerül ki, a nagyvárosi hivatalnokok, polgári értelmiségiek köréből. Az újdonságokra fogékony, modern nőknek íródik, „akik már nem leveleznek a Képes Családi Lapok zöld borítékain, hanem nemsokára már gimnáziumba járnak." Előfizetői közé tartoznak a vidéki kaszinók, előkelő leánynevelő intézetek, úri családok tagjai, akik „bár nem mindig értették meg Ignotus krónikáit, ellentmondani szégyelltek."[40]

[40] Kiss József estéje. Mese a varrógépről. In: Krúdy Gyula: Írói arcképek. Budapest, 1957. I. köt. 479–495.

A „társasélet legmagyarosabb és legnemesebb közvetítője", az Új Idők

Öt évvel *A Hét* első számának megjelenése után egy új lapot bocsát útjára a Singer és Wolfner Kiadó, amely tudatosan Kiss József újságjának ellenpontjává kíván válni. Wolfner József, aki az első időkben maga is tevékenyen részt vesz az új lap arculatának kialakításában, egy olyan lapot kíván indítani, amely a hangsúlyt „nemzeti és úri voltára" teszi, „egy új folyóiratot, amelynek minden számát művészi gonddal ..., tiszta és morális intenciókkal" szerkesztenek, és a modern, de alapvetően tradicionális szellemű írók méltó lapja lesz. Ezért fogadja el Bródy Sándorral szemben Herczeg Ferenc programját, amely nem kulturális ínyencségeket és szellemi csemegéket kíván feltálalni. Ez ugyan nagyszerű lap lett volna – véli a későbbi főszerkesztő –, de nem éri meg a harminchónapos jubileumát sem.[41]

Figyelemre méltó, hogy a századvég másik sikerlapjának, az *Új Idők*nek a főszerkesztője is az asszimilánsok köréből kerül ki, ő azonban a vidéki Magyarországot képviseli. Herczeg Ferenc a bánáti svábság szülötte, a verseci patikus és polgármester fia, aki a fehértemplomi magyar gimnáziumba jár, de első novelláiban még igencsak csikorognak magyar nyelvű mondatai. Azonban 1895-ben már elismert, beérkezett író. Herczeg hidat akart építeni a magyar szépirodalom és a magyar családok között – írja a lap 40 éves jubileumán. Az újságban felerősödnek a századvég meglehetősen homályosan körvonalazott eszmei tendenciái. Nemzeti alatt a magyarság régi időkből öröklött hagyományainak, hajlamainak és tehetségének, nemkülönben faji sajátosságainak felélesztését érti, melyet ötvözni kell az új idők követelményeivel.[42]

Melyek az „új idők" diktálta feladatok? Magyarország kultúrállammá válásán kell munkálkodni, amelyben nagy szerep hárul a családra, a magyar nőre – véli a programadó cikk szerzője. Európa és Magyarország ismét egymást kizáró fogalompárrá válik, amikor újult erővel leszögezi, hogy „külföldi eszközökkel lehet európai kultúrát teremteni Magyarországon, magyar kultúrát soha. A kultúra nem nemzetközi kincs".[43] A kategorikus kijelentést azonban nem kell túlzottan komolyan vennünk, bár kétségtelen, a lapban ritkán találkozunk külföldi nevekkel. Az *Új Idők* rovataiban, tartalmában mégis ezer szállal kötődik az európai kultúrához, és üzleti érdekei is ezt diktálják. Az előfizetői tábor gyarapítására nem felejti el közölni összes számában, hogy a párizsi *Illustration*-nal egy időben adja közre a divat fővárosának újdonságait.

A lap szerkesztőgárdája minden idegszálával érzi, hogy a magyar középosztály egyre táguló és erősödő rétegeiben gyökeret ereszt a századforduló közeledtével az európai városi-polgári kultúra, és hajszálgyökerein keresztül leszivárog az alsó középosztály soraiba. A hangsúlyt kétségtelenül a nemesi-úri életmód, ízlés- és magatartásminták közvetítésére helyezi, de a lap cikkei éppen annak bizonyságául szolgálnak, hogy a társadalomban a századforduló táján minden eddiginél intenzívebb átjárás van a nemesi és polgári kultúra csa-

[41] Bródy és társai egy harcos, úttörő folyóiratot képzeltek el, olyasfélét, mint ami később a Nyugat lett. Ezzel szemben a Herczeg-féle csoport nem az íróknak, hanem a magyar családoknak akart lapot adni, amelyet még a tizenöt éves kislány is kézbe vehet. A vitát tulajdonképpen Mikszáth döntötte el Herczeg javára. Surányi Miklós: Herczeg Ferenc. Budapest, 1925. (a továbbiakban: Surányi) 38. Gáspár Jenő: Az Új Idők félévszázada. Új Idők (a továbbiakban: Ú. I.), 1944. karácsonyi szám 531.

[42] Az olvasóhoz Ú. I. 1894. december 16. 1. Az Új Idők emlékkönyve. Budapest, 1935. II. köt. 930.

[43] A magyar társadalom Ú. I. 1894. december 30. 31–32. E mögött a kijelentés mögött kétségkívül tetten érhető a liberalizmus lassú kifulladása nyomán erőre kapó neokonzervativizmus, neonacionalizmus, amelynek változatait a politikai életben az agráriusok, a tudomány és az irodalom területén Beöthy Zsolt, az újságírásban pedig Rákosi Jenő képviselte markánsan. Vö. 55. lábjegyzet, valamint Hanák Péter: A tudomány egyetemessége és nemzeti jellege. In: A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok, 1890–1945. Szerkesztette: Lackó Miklós. Budapest, 1994. 46–55.

tornái között. Herczeg, aki a magyar szellemi életben eddig senkihez sem hasonlító módon érti a „kultúra csinálás" titkát, mint egy pontos szeizmográf érzékeli, hogy a millenniumi középosztály társadalmában egyszerre él a nyugalom, a béke, a kiegyensúlyozottság vágya, célként megfogalmazandó valósága és ennek illúziója, egyben az európai modernség mértéktartó igenlése. Mindez együtt magában hordozza a mindenkori átlagot. Ez az a hívó szó, amire bemegy a közönség a színházba Herczeg darabjára és kezébe veszi az *Új Idők*et. S ezáltal válik a lap életrevaló intézménnyé, amit 1944-ig tartó fennállása is igazol. Ebben az időben az egyetlen lap, amely nem írókat, költőket formál, hanem tanítónők, postáskisasszonyok, körorvosok, kisvárosi ügyvédek, számvevői hivatalnokok ezreit.

A rovatok beosztása a tradicionális mintát követi. Regénnyel, elbeszéléssel, színdarabbal indít, azután következnek a társadalmi és „ismeretterjesztő" cikkek, genreképek, az elmaradhatatlan portrék, leírások, majd versek és egy kis divat. Ezt követően a „mindenféle" és az apróbb rovatok, mint irodalom, színház, szerkesztői üzenetek és mulattató. Mindez sok képpel dúsítva, de sokszor nem oda tördelve, ahol a szöveg található, így az olvasó lapozgathat. Címlapját Karlovszky Bertalan rajzolja, aki a turnűrös, elegáns dámát helyezi a középpontba, lábai előtt a lap példánya hever, mögötte Budapest látképe a Lánchíddal és – a millenniumi plakátok ízlését idézve – a kürtjét megfújó magyar géniusz alakja tűnik fel. Az *Új Idők* nem helyez súlyt – a riport, a fotó térhódítása idején sem – az időszerű képekre, inkább festményeket, szobrokat reprodukál. Gyakran feltűnnek oldalain Pataky László magyar népéletből vett jelenetei, Neogrády Antal vadász témájú és a budapesti társasélet ihlette festményei, de az illusztrációs részt az édeskés, szentimentális ízlést sugalló zsánerképek uralják. [44]

Herczeg azt az elegáns miliőt kívánja behozni lapja hasábjaira, mely novelláiból és regényeiből árad. Fő alakjai a dzsentri, az arisztokrácia és a nő. Figyeli maga körül a fejlődő társadalmat, foglalkozik a „politikai élet alakjaival, a hivatalnokvilággal, a katonákkal és lateinerekkel, a professzionátus művésszel, az aranyifjúsággal, az ő magyar királynőivel ..., mindazokkal, akiknek van idejük élni, meg értenek hozzá."[45] Rá jellemző módon ritkán ábrázolja őket munka közben, sokkal inkább társaságban, beszélgetve igyekszik őket megfigyelni, mely társalgásban az ármányé és a szerelemé a főszerep.

A lap lényegében azokat az írókat foglalkoztatja, mint *A Hét*, vagyis a kor legjobbjait. De a főszerkesztő teret enged a lap ízlésvilágától elütő, új hangot próbáló tehetségeknek is. Megjelenteti például Ady versét, nem feledve, hogy nem is olyan régen még Kiss József lapja adta közre Herczeg első novelláit. Az *Új Idők* irodalmi gerincét azonban a tradíciókat őrző művészek képezik. A költőkoszorút Endrődy Sándor, Szabolcska Mihály és Pósa Lajos alkotja. Ide írja Mikszáth a Szentpéter esernyőjét, rendszeresen jelentet meg novellát Herczeg Jókaitól, Gárdonyitól, Surányi Miklóstól és Csathó Kálmántól. A kor divatjának megfelelően „Szikra" álnéven itt közli gróf Teleki Sándorné társasági regényeit. No és persze az írófejedelem hetilapjában adja ki először regényeit, köztük a Szabolcska házasságát, a Pogányokat, az Andor és András, a Gyurkovics ciklus további darabjait, a Fehér pávát, valamint 220 novelláját, több száz társadalmi kéréssel foglalkozó cikkét. Jellemző, hogy az első fordított regény, amit az *Új Idők* megjelentet, Ohnet műve, akinek hőse egy kommunista képviselő, akit a szerző megtérít és visszakalauzol az anyaszentegyházba.[46]

---

[44] Vö. Benczúr Gyula az 1885-ös országos kiállításra és a millenniumra készült plakátjait, valamint az Új Idők címlapját, továbbá: Festészeti életünk a millenniumtól az első világháborúig. Budapest, 1983. 126–129.

[45] Osváth Ernő: Idegenek között. Herczeg Ferenc új regénye. Új Magyar Szemle, 1900. II. kötet. 518–522.

[46] Herczeg Ferenc: A gótikus ház (önéletírás). Budapest, 1985. 286–290. Új Idők. In: Hírlapjaink. A magyarországi hírlapok monográfiája. Szerkesztette: Szalárdy Antal. Budapest, II. kötet, oldalszám nélkül.

A társadalmi, ismeretterjesztő cikkek, genreképek rovatba a nagy nevek felvonultatása a fontos. Ismeretterjesztésről jóformán nem beszélhetünk, üdítő kivételektől eltekintve, mint Lyka Károly, Malonyai Dezső képzőművészeti ízlést tágító írásai. Avagy Szatmári Mór cikke a magyar társadalom átpolitizálódásának káros voltáról, aki ehelyett angol mintára inkább a civil szférát erősítené. Az első évfolyamban március 15-én Rákosi Jenő írja a vezércikket, Apponyi Albert is megjelenik. A Nemzeti Kaszinó és az Országos Kaszinó tisztújító beszámolói az első helyen szerepelnek. Teret kapnak írásaikkal a budapesti társasági élet régi és új „sztárjai", köztük a műértő, műpártoló és pompakedvelő, extravagáns gróf Keglevich István, Jászai Mari és Prielle Kornélia éppúgy, mint a bécsi színházi élet üdvöskéje, az új nőideált megtestesítő Pálmai Ilka. Ha nem is olyan mértékben, mint ekkor a *Vasárnapi Ujság*ban, de fontos 1848 tradíciójának ápolása; egy évfolyamon belül többször olvashatunk „Petőfi utolsó előtti napjá"-ról, az aradi kivégzés utolsó szemtanújáról, a honvédfoglyok művészetéről stb.[47] Az *Új Idők* minden eddigi lapnál nagyobb gondot fordít arra is, hogy gyakorlati tanácsokkal lássa el olvasóit, bevezesse őket a társadalmi élet rejtelmeibe – a farsangok, a bálok, a zsúrok és a fürdőélet világába –, csiszolja őket, miközben tőle megszokott módon azon kesereg, hogy már nem selyempruszlikos, arany pártás hölgyek táncolnak, hanem a fine de siécle-beli magyar Evelinek, Juliettek. Ír a lap az erdélyi konyháról, régi szüretekről, párbajokról, tengerparti nyaralásról, főúri babonákról, a falusi telekről. Jelen van a zene, főként a színház, de megtudunk egy s mást az alkoholról és a dohányzás ártalmairól, a Park Clubban folyó életről. Mindehhez 1902-ben az előfizetőknek Neogrády Antal két akvarelljének színes lenyomata jár: „Jön a pletyka", „Itt a pletyka" címen.[48] Ez a siker receptje, és „a vidéki városok fiatalsága a magyar családok, a falusi kúriák kultúrára szomjas emberei hétről hétre valóságos izgalommal várták az új folyóiratot" – mereng el a múlton Surányi Miklós.[49]

Az *Új Idők*re nem lehet ráfogni, hogy új szellemi távlatokat nyitott, de nevével ellentétben nem is ez volt a célja. Az indulástól az 1910-es évekig légies sznobizmus, egyfajta konzervatív illuzionizmus, egy csipetnyi kozmopolitizmus járja át sorait. Az általa kivetített társadalmi tabló még elviselte az úri-birtokosvilág elnéző kritikáját, ami „némi csiszolt társasági urbanitást" kapott, és ebbe még belefért „az enyhén frivol világfiasság" is. Herczeg, a szerkesztő pontosan annyit adott olvasóinak, amennyit a magyar viszonyok között adhatott. Szigorú kritikusa a mából nézve úgy véli, ő azonban „nem a nyugati aznapihoz, még csak nem is a félig tegnapihoz, hanem már az egészen tegnapihoz, sőt gyakran a tegnapelőttihez kapcsolódott". A történész elnézőbb, a századforduló mentális univerzumában Herczeg és lapja inkább a félig tegnapot képviselte. Az első világháborút követően a lap színvonala visszaesett, szemlélete olykor hírhedtté vált.[50]

Zlatá Praha, az arany Prága hetilapja

Midőn az 1880-as évek első felében az irodalmi-művészeti csoportok egy új képes hetilap megjelentetésén fáradoztak, a cseh politikai-társadalmi életben új jelenségek kezdtek körvonalazódni. Az államjogi egyenjogúsításra irányuló meg-megújuló törekvések ugyan egészen 1918-ig zátonyra futottak, de a cseh társadalom belső erőiben egy átrendeződési folyamat indult meg. Már nem az 1860-as évek szociálpszichológiai attitűdje munkálkodott, hogy bizonyos pedagógiai-didaktikai eszközökkel az egész cseh társadalmat felsorakoztassák a nemzeti célok kivívására, hanem egyfajta társadalmi differenciálódás nyomán a súlypont és a figyelem az eddig is a három szinten jelentkező (gazdasági-szociális-közigaz-

[47] Vö. Az Új Idők, 1894., 1896., 1900., 1904. évfolyamainak tartalmát.

[48] Ú. I. 1895. I. kötet, 425. Az Új Idők könyveskalendáriuma. Budapest, 1902. 70.; Kenedi Géza: A budapesti magyarság. Ú. I. 1894. február 10. 132–134.

[49] Surányi 38.

[50] Herczeg Ferenc emlékezései. Bevezető. Írta: Németh G. Béla. Budapest, 1985. 7–32.

gatási) cseh-német ellentétek irányába tolódott el. Ezeken a szinteken viszont a csehek szívós előrenyomulásának lehetünk tanúi, amely az élet számos területén éreztette hatását. Bár a cseh társadalom szerkezete a századfordulóig túlnyomórészt kispolgári jellegű, de a cseh iparos-tőkés körök gazdasági befolyása, tőkeereje a hagyományos csehországi iparágakban, mint a textil-, az üvegipar, a porcelángyártás, a gépipar és a faipar egyre jelentősebbé válik a Monarchián belül. A kereskedelmi és iparkamarákban többségbe kerül a cseh tagság és a városi vezető testületek jelentős részét a csehek foglalják el. Az állami hivatalok ügyintézésében a cseh nyelv a némettel egyenjogúvá válik. Az oktatás területén is érzékelhetők ezek a jelenségek, egyre nő a cseh középiskolák és reálgimnáziumok száma. Az 1868–69-es tanévben a prágai Polytechnikum cseh–német tagozatra bomlik, és 1882-ben mindez bekövetkezik a prágai Károly Egyetemen is. Ezzel az oktatás teljes vertikumában megvalósul a cseh nyelven történő tanítás lehetősége. Az önálló cseh egyetem a természettudományos gondolkodás és a realizmus eszmei talaján állva a cseh nyelvészeti, filozófiai, irodalmi, közgazdasági és történettudományi gondolkodás központjává válik. 1890-ben megalakul a Cseh Tudományos és Művészeti Akadémia. A működvelő előadások, koncertek, bálok belépőjegyeiből, a városi testületek, takaréktárak, egyesületek hozzájárulásaiból, a lakosság ún. krajcárgyűjtéséből 1883-ra felépül a Cseh Nemzeti Színház. Lassan lanyhulni látszanak a harcok az idősebb nemzeti beállítottságú, hazafias, elégikus historizmusban gyökerező irodalmi nemzedék és a cseh talajban is gyökeret eresztő „modernek", a Lumír csoport között.[51]

1884. január elején indul az új hetilap, a *Zlatá Praha* – Arany Prága néven –, amely mögött az egyik legnagyobb tőkeerővel és befolyással bíró könyvkiadó cég, Jan Otto vállalata áll. A lap a régi, bevált célkitűzéseket új körülményekhez igazodva kívánja megvalósítani. Ez a programban megfogalmazott jelzős szerkezetekben is érzékelhető, az ugyanis a hazafias érzület fenntartása mellett a „könnyed" nevelésre, a „nemes" szórakoztatásra, a cseh polgárság „minden fáradozást nélkülöző" művészi „felemelésére" teszi a hangsúlyt. Ehhez jól ismert neveket vonultat fel az ún. „jó" közönségnek. Családi lapként hirdeti magát, de a magasabb társadalmi köröket célozza meg. A külső megjelenés is ezt árulja el, nagy formátumban, jó minőségű papíron, füzetes kiadásban is megjelenik, elegáns színes borítóval.

Az első szám első oldalán Adolf Heyduk hazafias ódát zeng, a lap nevéhez hűen Prágáról. Emellett feltűnnek Vrchlický szicíliai eklogájának szentimentális hangjai. Třebízský természetesen történelmi novellát közöl. Jan Štolba a világ nevezetes fürdőhelyeire kalauzolja olvasóit, cikk jelenik meg az orosz színház fejlődéséről: Az arckép rovatban elsőként Tomáš Černý prágai polgármester szerepel, aki először nevezi arany Prágát, szláv Prágának.[52]

A lap szemléletében és ízlésében egyfajta kiegyensúlyozó szerepre vállalkozik, amelynek egyik garanciája a kiadó-tulajdonos Jan Otto személye. Otto ebben az évtizedben intenzíven építi ki könyv- és újságkiadóból, valamint nyomdából álló vállalatbirodalmát. Fő feladatának a cseh olvasó színvonalas irodalommal való ellátását tekinti. Működésének középpontjában a cseh kultúra szolgálata áll, amelynek hangsúlyozottan politikai jellege van. Azonban tartózkodik az Ócseh Párt és az Ifjú Cseh Párt közötti közvetlen pozícióharcoktól. Inkább az utóbbiakhoz húz, és javukra üzleti kapcsolatait veszi igénybe. A politikai

[51] Kořalka, J.: Tschechen im Habsburgreich und in Europa 1815–1914. Wien – München, 1991. 95–97., 102–103., 112–117., 202. Jindra, Z.: Vizsgálódások a csehországi német-cseh gazdasági kapcsolatok tárgyában a 19. és 20. század fordulóján. In: Tradíciók és modernitás. Szerkesztette: Lipták D. – Ring É. Budapest, 1996. 109–122. Kádner, O.: Das böhmische Schulwesen und böhmische Institute für Volkserziehung. In: Tobolka, Z. V. (Hg.): Das böhmische Volk. Prag, 1916. 117–135.

[52] Vlasteneckému čtenářstvu. Z. P. 1884. č 1. Pozváni ku předplacení Z. P. 1884. č 1. Tisíc čísel Zlaté Prahy. Z. P. 1903. č 12.

életben való részvételt is szolgálatnak fogja fel, és nézeteinek két sarokpillérét, a nemzeti érzést és a szláv kölcsönösség eszméjét betagolja kultúraszervező tevékenységébe. Mindezen eszmék és a mögötte meghúzódó magatartás gyakorlatba ültetése Ferdinand Schulz szerkesztőre hárul, aki 14 éven keresztül irányítja a *Zlatá Prahat*.[53]

A lap nyitva áll mindkét kulturális tábor szerzői előtt, de a határok jól érzékelhetők. A konzervativizmus felé hajló szerkesztő nem hajlandó a tegnap beváltat felcserélni a holnap homályos sejtelmeiért. A hazai élet tanulmányozását részesíti előnyben poétikus vagy idealista perspektívából, elutasítja a fantasztikus dolgokat, a frivolitást, az érzékiséget. Nem kívánatosnak ítéli Zola naturalizmusát, és az extravagáns Česká Moderna törekvései még inkább távol állnak tőle. A korabeli kritika jól fogadja az új lap jelentkezését, a *Zlatá Praha* tartalmi gazdagságát, esztétikai tökéletességét. Meggyőződése, hogy ez a páros sikerre viheti az új cseh lap ügyét, a többi már az olvasókon múlik.[54]

A lap tartalmát főként az irodalom tölti ki, a hagyományos regény, költemény mellett a modern publicisztikai formákat, a karcolatot, a tárcát előnyben részesítve. Egy rovatban szerepel az útleírás, a történelem, a néprajz, a természettudomány. Itt is fontos helyet foglal el az életrajz, a művészeti kritika, nő az illusztráció jelentősége. A modern újságírás szellemében a *Zlatá Praha*ra a politikai hírek teljes hiánya a jellemző. Tárca formájában kerülnek napirendre hétköznapi társadalmi témák. A lapra elég erős szociális hangvétel jellemző, különösen ünnepek táján, a karácsonyi számokban olvashatunk ilyen jellegű írásokat, amelyek azonban nem lépnek túl a polgári szolidaritás keretein.

Az ismeretterjesztés válfajai (az útleírás, a néprajzi-, történelmi cikkek) és témái, az érdeklődés iránya (a cseh vidék és népszokások leírása, a szlávok felé irányuló kitüntető figyelem, az egzotikumok kerülése) nem nagyon különböznek a *Světozor*ban megjelentektől, de legtöbbször karcolat formájában öltenek testet, ami lehetővé teszi, hogy a szakszerű beszámoló élményszerűbbé, elevenebbé váljon. Utat tör magának a pszichologizálás, már nemcsak az emberek külsejét jelenítik meg, hanem gondolkodásmódját, érzelmeit, magatartását is próbálják megidézni. Ezáltal az olvasókban is emocionális motívumokat indítanak el, reakciókat váltanak ki, és ha ez nem is cselekvésre, de legalább elgondolkodásra ösztönzi őket.[55]

A lap művészeti rovatában már nemcsak leírások, hanem a közkedvelt művész portrék mellett kritikák, recenziók, műelemzések szerepeltek, nem kisebb szerzőktől, mint például Vrchlický. A lap zenei rovatának élén évekig a Nemzeti Színház operatagozatának vezetője áll, tőle veszi át V. J. Novotný zeneszerző. Ő Antonín Dvořákot kíséri el angliai koncertkörútjára, ahonnan rendszeresen cikket küld a lapnak a zenei világváros eseményeiről. A színművekről Bedřich Frida számol be, a Nemzeti Színház későbbi dramaturgja. A képzőművészeti részt a lap mindenkori képszerkesztője felügyeli. A szerkesztő óvatossága itt is érzékelhető. Kerüli a művészeti-tudományos vitákban az állásfoglalást. Ez a terület a lap legszínvonalasabban szerkesztett része, amely hozzájárul az olvasó esztétikai neveléséhez.[56]

A lapban a századforduló táján az élénkülés jelei mutatkoznak. Ezt megelőzi egyfajta versengés a *Světozor*ral, amely végül is a *Zlatá Praha* felülkerekedésével, a konkurens lap kivásárlásával ér véget. Új főszerkesztő kerül a lap élére Jaroslav Kvapil személyében, változik az irodalmi rész szerkesztője (Dostal), és új a képszerkesztő, a neves szecessziós festő és grafikus Viktor Olíva. Mindez az irodalmi részen érezhető legkevésbé, a lap egybeolvad

[53] Lipták, D.: Zwei Unternehmer des kulturellen Bereichs in der Habsburger Monarchie (Jan Otto-Károly Légrády). Prager Wirtschafts- und Sozialhistorische Mitteilungen, 1997. 51–85.

[54] Čeští spisovatelé 19 století. Čs. spisovatel Praha, 1971. 175–176. Z. P. 1903. č 12.; Pokrok 1884. č 311., Politik, 1884. č 324. Našinec 1884. č 151.

[55] Z. P. 1884. 29., 47., 249., 262. Z. P. 1885. 587., 602., 619. Kořenský 10 részes sorozata, 1885. 181., 199., 219., 534., 551., 1884. č 31. 371., č 5. 23.

[56] A legszínvonalasabb portrék Smetanaról, Brožíkról, Škrétáról, Victor Hugoról, Jirásekről, Krásnahorskáról szólnak. Vö. a Z. P. 1884–1887., 1890–1893., 1895–1897., 1899–1903. évfolyamai.

az analóg, de mégsem paralel *Světozor* munkatársi gárdájával. Itt is, mint a *Světozor*ban a nagy nevek dominálnak. A jelentős cseh regények közül számos a *Zlatá Prahá*ban jelenik meg először. Így Jirásek, Herites, Lier, Arbes több munkája. A költői részben Vrchlický és Heyduk emelkedik ki.[57] Arne Novák – a neves irodalomtörténész – úgy értékeli ezeket az időket, hogy „azok, akik fiatalként kerültek a laphoz, ma ötvenedik születésnapjukat ünneplik itt, és azok, akik gyerekként a Zlatá Praha képeit nézegették, ma tartalmának többségét alkotják".[58]

Újszerű viszont, hogy a hetilap egyre inkább két részre osztódik, irodalmira és tudósítóira. Megindul az aktuális hírek közlése, és a lap egyre inkább a képes híradó irányába mozdul el, követve ezáltal az általános európai tendenciát, leginkább a *Berliner Illustrierte Zeitung* példája nyomán, hasonlóan a nálunk is ekkor jelentkező *Tolnai Világlapjá*hoz. Egy ilyen lap kiállítása nagyságrendekkel többe került, mint a *Světozoré*, és erre cseh viszonylatban csak olyan tőkeerős cég vállalkozhatott, amilyen Otto vállalata volt.

Az illusztrációs anyag a *Zlatá Prahá*ban mindig is a legszínvonalasabb volt az összes cseh laphoz viszonyítva, viszont ezen a téren kellett a legnagyobb kihívással szembenéznie, a külföldi lapokkal történő összehasonlításban. Erre utal, hogy a *Zlatá Prahá*nak 22 év elteltével, az 1905-ös előfizetési felhívásban még mindig bizonygatnia kell, hogy kiállításában megfelel a német lapok minőségének. Az illusztrációt kezdetben itt is a fametszetek jelentik, amelyeket azonban a *Zlatá Praha* indulásakor, az 1880-as évek közepétől egyre jobban kezdenek kiszorítani a fotómechanikai reprodukciós eljárások. Az első számokban ezt még a bécsi *Angerer-Göschl* cégnél rendelik meg – ahogyan ez időben az *Ország-Világ* és a *Magyar Salon* –, de a harmadik évfolyamban már hazai termék is megjelenik. Klič, a *Borsszem Jankó* egykori karikatúristája új eljárással kísérletezik, és Julius Marák szénrajzait ülteti át a később róla elnevezett „kličotypia" eljárással. A cinkográfiai és az autótipiai eljárás a képek finomítását és színezését jelenti, és segítségével a *Zlatá Praha* lapjain ezer számra jelennek meg a jó minőségű reprodukciók. Ezt az egykori híres fametsző, Jan Vilím cége, az Unie állítja elő a lap számára, amely később fuzionál Otto vállalatával.

Weitenweber képszerkesztése idején a képanyag jelentős részét még a művészi nyomatok teszik ki, a legnevesebb festők, grafikusok eredeti alkotásai nyomán, mint Mánes, Hynais, Brozík, Aleš, Liebscher Chitussi.[59] Midőn Olíva 1897-ben átveszi a lap képanyagának szerkesztését, a művészi anyag mellett egyre nő a képi tudósítás jelentősége, és a rajz helyébe a fénykép lép. Rögtön felhívással fordul az amatőr fényképészekhez, és elindítja a Zlatá Praha Krónikája című rovatot, s ezzel megkezdődik a hét eseményeinek fotódokumentálása. Eleinte még fennáll a zavar, mert a fotók többször egészen más szövegekhez vannak tördelve, 1901-től viszont a díszítő fénykép az irodalmi szöveg között jelenik meg, míg a tudósítói a lap külön oldalain. Az első ilyen profi munka a lap 33. számában tűnik fel, amely Ferenc József csehországi látogatásának minden mozzanatáról beszámol. A fényképsorozat megkomponált, dinamikája van, és a képek alatti szöveggel tömören, tárgyilagosan közvetíti a valóságot az olvasóknak.[60]

---

[57] Tisíc čísel Zlaté Prahy Z. P. 1903. č 12. 135., 143–144. č 14. 166.

[58] Novák, A.: Několik poznámek... Z. P. 1903. 137–138.

[59] Mádel, K. B.: Tisíc čísel, L. K. Zižka; Tisíci čislo. Z. P. 1903. č 12. 138–139., 139–142.; Váženenin čtenářstvu Zlaté Prahy Z. P. 1905. október.

[60] Kezdeményekkel már korábban is találkozunk a lapban. A Zlatá Praha 1890. 39. számában közöl először fényképtudósítást a Blovice melletti vasúti szerencsétlenségről. Amíg azonban a szöveges rész tárgyilagos, élénk tudósítás, addig a fotók ötlettelenek, statikusak, ismétlik önmagukat. Az ugyancsak ez évben egész Csehországot veszélyeztető árvízről viszont rajzokról készült reprodukciókkal számolnak be, amelyek nem a szöveghez vannak kötve. Nem ismerik még a képek válogatásában rejlő hatékony információátvitel technikáját. Vö. Z. P. 1890. č 39. 467., č 43. 508–515., č 45., č 47., 1901. č 33. Osmdesát let Viktora Olivy: Světozor 1941. č 17. 197.

A lap egyenletes színvonalú tartalmával, gazdag képanyagával, nem különben mellékleteivel (a *Zlatá Praha* könyvtárával, festészeti albumaival, kottagyűjteményével) állandóan felszínen tudja tartani a közönség érdeklődését. Ez nem reked meg Csehország határainál, erre enged következtetni, hogy a lap a Monarchia egész területén túlmenően Szerbiában, Lengyelországban, Horvátországban, Oroszországban éppúgy, mint Németországban és valamennyi nyugat-európai országban előfizethető. Különösen a szláv országokban kelt figyelmet és talál követőkre. Pedig ára nem mondható túlzottan olcsónak, egész évre Csehországban 9 zlaty, de járatása bizonyos hazafias kötelezettségen túl egyre inkább a cseh polgári családokban presztízsténnyezővé válik. Színvonalát az első világháborúig tudja fenntartani, ám lassan, mint a családi lapok többsége elegáns anakronizmussá változik és 1929-ben megszűnik.[61]

Az olvasók

A 19. század folyamán a Habsburg Birodalomban az olvasótábor strukturális változáson megy keresztül, és ez három, egymással összefüggő, egymásra ható tényezőre vezethető vissza. Az első döntő faktor az olvasási képességszint megváltozása. A második elem az olvasási lehetőségek kiterjedése, amely a családi körben történő olvasás mellett a nyilvános, közösségi színterek és intézmények bevonását eredményezi. A harmadik fontos tényező pedig az olvasási szokások átalakulása.

Az olvasni tudás mértéke

Az olvasási képességi szint erőteljes növekedése a 19. század folyamán összeurópai jelenségnek minősíthető, azonban mértékében, fázisában, dinamikájában a kontinensen belül jelentős eltérések mutatkoznak. De mindenütt a több évszázados folyamat betetőzéseként a kötelező népoktatás elterjedésére, a modern polgári iskolarendszer kiépülésére vezethető vissza.

A Habsburg Birodalom három fővárosa lakosságának írni-olvasni tudását összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy Bécsben és Prágában a századfordulóra a lakosság több mint 85 %-a tud írni-olvasni, ami egyben azt is jelenti, hogy Prága a Monarchia legnagyobb számú írni-olvasni tudó lakosságával rendelkezik (89 %). Budapest szerényebb eredményeket tud felmutatni, de a növekedés dinamikája meghaladja Bécsét és Prágáét (1880-ban 66,2 %, 1900-ban 77,5 %).[62] Ugyanezt az előnyt tapasztaljuk a csehek javára – beleértve a cseh- és morvaországi cseh és német lakosságot egyaránt –, ha ezeket a mutatókat a korszakot lezáró 1910-es népszámlálás adatait alapul véve a többi örökös tartomány és Magyarország adatsoraival vetjük össze. A Lajtán túli területek közül 1910-ben a cseh tartományok 6 éven felüli lakosságának mindössze közel 2 %-a (2,34 % a cseheknél – 2,17 % a németeknél) volt analfabéta, szemben az Alpok menti tartományok német anyanyelvű (az ún. Umgangsprache értendő alatta) lakosságának 3,12 %-val. Míg az olaszok 10,3 %-a, a szlovének 14,65 % nem tudott írni-olvasni. A Lajtán túli területek lakosságának összesen

[61] Pozvání ku předplacení Z. P. 1886., 1889., 1901. Novák, A.: Zlatá Praha zanikla Lidové noviny. 1929. č 514. 17.; Časopisy zanikaji a vznikaji. Literární noviny 1929. č 18. 4.; Veselý, A.: Zlatá Praha zanikla Československá republika. 1929. č 238. 5.

[62] Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung 1880., 1890., 1900. Bd. I. II. Heft 2–3., 50–51., Bd. 32. Heft 2. 46–47., 76–77., Bd. 63. Heft 2. 74–75., 94–95. Thirring Gusztáv: Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. Statisztikai Közlemények, 53/2. kötet, 155–158. Elekes Dezső: Budapest szerepe Magyarország szellemi életében. Statisztikai Közlemények, 1936. 15–19. Áfra Nagy János: Az írástudatlanok Budapesten. Statisztikai Közlemények, 63. kötet, 39–58. Havránek, Jan: Předpoklady pusobení české kultury v Čechách v 19. století. In: Město v české kultuře 19. století, Praha, 1983. 109.

16,5 %-a sorolandó az analfabéták közé. Magyarországon a szüntelen fejlődés ellenére a lakosok 33,3 %-a még nem ismerte a betűket.

Nemzetközi összehasonlításban ez azt jelenti, hogy a Habsburg Monarchia az élenjáró nyugat- és észak-európai, döntően protestáns országok csoportja (Hollandia, Norvégia, Svédország, Németország, Svájc) mögött 25 %-ot kitevő analfabétizmusával ugyan elmarad Franciaországtól (15 %), de kétszer annyi írni-olvasni tudó állampolgárral rendelkezik, mint Itália (45 %). Ha az elemi iskolások számát nézzük, akkor az 1907–1908-as adatok alapján a figyelemre méltó helyet foglal el a nemzetközi mezőnyben, és a század első feléhez képest nagyobb léptékű fejlődés érzékelhető.

Visszatérve a csehországi adatok értelmezésére, a kedvező folyamatot mindenképpen az Allgemeine Schulordnung 1774. évi csehországi bevezetése indítja el, és azt eredményezi, hogy 1815–1820 táján a városokban, de a falvak többségében is általános tankötelezettség valósul meg, és ezáltal a gyerekek megtanulnak számolni, írni és olvasni. Az 1860-as években életbe lépő iskolareformok a tankötelezettséget 6 évről, 8 évre emelik, és a polgári iskolák felállítása – különös tekintettel az ott életbe lépő természettudományos, műszaki-technikai és gyakorlati ismereteket tartalmazó tananyagra – fontos lépést jelent a vidéki városok és nagyobb községek tanulóinak szocializációjában. A század harmadik negyedétől erőteljesen nő a reálgimnáziumok és gimnáziumok száma, azon belül is a cseh nyelven oktatóké, amelyek a század végére Szilézia kivételével sűrűn behálózzák a csehek által lakott országrészeket. Ez azért is figyelemre méltó, mert ezeket a középiskolákat túlnyomórészt nem állami intézmények, hanem helyi közösségek, egyesületek hozzák létre. Akárcsak a birodalom első leánygimnáziumát, a cseh Minervát Prágában 1890-ben.

A magyarországi oktatási rendszer fejlődésén – a felvilágosodás kori közös gyökereken túl, a Thun féle, 1849-es Entwurf életbelépését követően – közismerten az 1868-as Eötvös-féle népiskolai törvény hagy nyomot: a hatosztályos népiskola, a továbblépés lehetősége a négy osztályos polgáriba vagy a négyosztályos latin, illetve reálgimnáziumba, amely szocializációs határvonalat is jelöl. A négy osztály elvégzése után a gimnáziumi továbbtanulás az érettségi megszerzését eredményezheti, ami köztudottan a középosztályi státusz elnyerésének, az úriemberré válásnak egyik kritériuma, egyben felsőfokú tanulmányok folytatásához nyit lehetőséget. Léteztek ún. keresztmobilitási csatornák is, amelyek lehetővé teszik az átjárást különbözeti vizsgával a polgári és a gimnázium, illetve annak humán- és reáltagozata között. A rendszer működésében említésre méltó, hogy korszakunkban jelentősen növekszik a középiskolás diákok száma, ami a nyelvi magyarosodás hathatós eszköze, a polgári iskolák felállításával pedig nő a nők szocializációjának esélye.[63]

[63] Ebben a rövid összefoglalásban nem vállalhattuk magunkra a Habsburg Birodalomban közös gyökereket, hasonlóságot, ugyanakkor tartományonként, országrészekként eltérő vonásokat mutató iskolarendszerek szerkezeti tagolódásának bemutatását, működésük feltárását. Elsősorban azokat a kritériumokat emeltük ki, amelyek a különböző társadalmi rétegek mobilizációja irányába mutattak és utat nyitottak a rendszeres olvasás felé. Österreichische Statistik, Bd. 63. Heft. 3. Wien, 1903. 34., Neue Folge. Bd. 1. H. 2. Wien, 1914. 20.; Statistická příručka království českého. Praha, 1913. 132. Urban, O.: Die tschechische Gesellschaft. Bd. 1. Wien – Köln – Weimar, 1994. 515–528. Plaschka, R.: Einleitung. Uo. 15–16.; Cohen, G. B.: Education and Czech Social Structure in the late Nineteenth Century. In: Lemberg – Litsch – Plaschka – Ránki (Hg.): Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa. Wien – München, 1988. 32–45. Kuzmin, M. N.: Alphabetisierung im neuzeitlichen Europa. Versuch einer sozialgeschichtlichen Charakterisierung. Uo. 95–115. A magyarországi előzményekre lásd Tóth István György: A magyar művelődés a kora újkorban. In: Magyar művelődéstörténet. Szerkesztette: Kósa László. Budapest, 1999. 181–201. Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete. Budapest, 1998. 154–162. Karády Viktor: A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása Magyarországon (1867–1910). Education, 1995. 4. szám, 639–667.

A statisztikai adatok egyben óvatosságra intenek, s nem kívánjuk azt állítani, hogy az olvasni-írni tudás készségnek megszerzésével a lakosság ténylegesen olvasóvá válik. Ezt, mint látni fogjuk, a könyv- és újságfogyasztási adatok sem igazolják. Mindezen megfontolások ellenére úgy véljük, hogy a Monarchia-szerte kiépülő iskolarendszer tartományonkénti eltérő fejlettségi szintjét is figyelembe véve, a 19. század harmadik harmadában megteremtődik annak a potenciális lehetősége, hogy széles tömegek az iskolapadot elhagyva rendszeres olvasóvá, újságfogyasztóvá váljanak.

Az újságfogyasztás

A hírlapstatisztikák az újságok iránt fokozódó közönségigényt meglehetősen korlátozottan jelzik. Ezek kezelése az adatfelvétel pontatlansága, az adatok szórtsága, az alkalmazott kategóriarendszer térben és időben változó volta miatt fokozott elővigyázatosságot igényel és csak a trendek megrajzolására alkalmas. A birodalmi összehasonlító adatok tanúsága szerint az 1861–1873 közötti időszaki sajtótermékek példányszáma 91,1 %-kal, a postán feladott példányok száma 165 %-kal nő. Ez utóbbi azért érdekes, mivel a Lajtán túli területeken a példányonkénti eladás tilalma volt érvényben, míg Magyarországon az árusítás a könyvesboltokra, trafikokra és a postára korlátozódott. A viszonylag liberális birodalmi sajtótörvények (1862., 1868. évi sajtó novella, 1869.), valamint Magyarországon az 1848. évi XVIII. tc. a kiegyezést követő újbóli életbeléptetése ellenére az állam sajtófelügyeleti befolyása – közvetett eszközökkel ugyan, mint a hírlapbélyegadó és a kolportázstilalom életben tartása – egészen a századfordulóig meglehetősen jól érzékelhető. Az utcai árusítás tilalmát az egyes újonnan alapított napilapok délutáni, esti kiadásaiknál már az 1880-as évek végétől áthágják, és a bécsi, budapesti és prágai utcán megjelennek a rikkancsok. Azonban a hetilapok és folyóiratok, így a családi lapok esetében a tiltás mindvégig fennmarad.[64] Ez jelentős hátrányt jelent elterjedésükben, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a kontinens középső részének társadalma a 19. század végéig még döntően a verbális kommunikáció keretei között mozog. Nem véletlen, hogy Európa nyugati részén a század közepéig ez a lapterjesztési forma bizonyult a leghatékonyabbnak. Ugyanis így, a lapok közvetlenül eljutottak a családokhoz, behatoltak olyan rétegek közé, amelyeknek tagjai vonakodtak betérni egy könyvesboltba. A kolportőr viszont házhoz vitte az olvasni valót, s kontaktust teremtett az emberekkel, katalógusából lehetett választani, ingyen próbaszámot osztogatott. Így fokozatosan keltette fel az érdeklődést, és egyúttal az olvasóközönséget a könyvek felé terelte.[65] A század utolsó két évtizedében a dinamikusan kiépülő vasúti hálózat által, posta útján, előfizetéses rendszerben jutnak el a lapok az olvasókhoz. Jelentősebb példányszámú napilapok, mint például a *Pesti Hírlap* a századvégi Bu-

[64] A hírlapilleték bélyeg, amely maga után vonja a példányonkénti eladás tilalmát, a Habsburg Birodalomban éli meg leghosszabb pályafutását 1897-ig. Az alkotmányosan kormányzott országok közül Svájcban, az Egyesült Államokban, Norvégiában sohasem létezett, Belgiumban és Itáliában 1848-ban oldották fel. Angliában 1855-ben, Franciaországban 1870-ben, Németországban 1874-ben szűnt meg. Említésre méltó, hogy Magyarországon ez a fentiekben hivatkozott 1868-as sajtótörvény életbe lépésével történt meg. Ugyancsak ez az ún. kultúradó sújtotta a kalendáriumokat is, amelyből az állami költségvetésnek évenként jelentős bevétele származott, de a financiális tényezőn túl, messze nagyobb jelentősége volt állami ellenőrző funkciójának. Paupié, K.: Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848–1959. Wien – Stuttgart, 1960. 13–15., Zenker 60–62., Meyer, W.: Zeitungspreise in Deutschland im 19. Jahrhundert. Münster, 1967. 31.

[65] Németországban, ahol igen fejlett terjesztési hálózat alakult ki, kolportázs útján értékesítették a családi lapok több mint 50 %-át. A lipcsei Illustrierte Familien Journal a kolportázs-rendszerbe történő belépéssel rövid idő alatt ötvenezerről hetvenezerre emelte példányszámát. Inseratenversendungsliste des Leipziger Illustrierte Familienjournal 1858. Drahn, E.: Geschichte des deutschen Buch- und Zeitschriftenhandels. Berlin, 1914. 26., 41. Heinrici, K.: Die Verhältnisse in deutschen Kolportagebuchhandel. Leipzig, 1899. 209–215.

dapesten lapkihordó hálózatot épít ki, a vidéki előfizetők példányait pedig saját automobiljain szállítja a pályaudvarokra. Ennek előnye a pontos, üzemszerű terjesztés, hátránya a kolportőr rendszerrel szemben a személyes kontaktus hiánya, amely nehezíti új olvasó rétegek bevonását.[66]

A szórakoztató – ismeretterjesztő hetilapoknak az egész korszakban meg kellett küzdenie az olvasókért. Az általunk vizsgált legkorábbi alapítású *Vasárnapi Újság* induló példányszáma 4500 körül mozog, és a tizedik évfordulóra éri el a tízezret, ami fölé az elkövetkező évtizedekben csak 2000–3000 példánnyal tudja tartósan feltornázni magát. A tízezres példányszám – úgy tűnik – az 1880–90-es években a magyar felvevőpiac kapacitásának a csúcsát jelenti, ha a *Vasárnapi Újság* példányszámainak alakulását összevetjük az *Ország-Világ*gal, a *Magyar Salon*nal és a *Képes Családi Lapok*éval. Az átlagtól való eltérést a legmodernebbnek számító, az urbanitás jegyeit leginkább magánhordozó *A Hét* jelenti, amelyből nagyon nehezen tudnak eladni 4000 példánynál többet. Míg az öt évvel később induló *Új Idők*, kezdettől 10 500 példányban nyomtatódik, s az 1910-es években már a 20 000 példányt is eléri.

A prágai hetilapok fejlődési íve hasonló, bár egyes hetilapok történetében nagyobb hullámzások észlelhetők. A *Světozor* a hazai piacon 3000 induló példányával veti meg a lábát és 1872-re éri el a csúcsot jelentő tizenegyezres eladási számot. Ez utóbbi kiugró sikert azonban a *Květy* irodalmi hetilap megszűnésekor, előfizetőinek átvállalása révén éri el, majd az 1873-as gazdasági válságot követően visszazuhan 3000 példány alá. Ennél valamivel nagyobb olvasóközönségre számít a *Lumír* és az *Osvěta*, a két színvonalas irodalmi, politikai és tudományos szemle 3500–4000 példánnyal. Az 1885-ben induló *Zlatá Praha* viszont 8500 példányban nyomtatódik, s a századfordulóra eléri a tizenkétezres példányszámot. Úgy tűnik az aktuális események még a hetilapok esetében is kihatással vannak a példányszámok alakulására. Elsősorban a katonai konfliktusok és háborúk, az 1866-os és az 1870–71-es, illetve a balkáni háborúk (*Vasárnapi Újság, Světozor, A Hét*), a jelentősebb természeti csapások, tömegszerencsétlenségek (például *Zlatá Praha* esetében 1890. évi blovicei vasúti baleset, nagy csehországi árvíz), nemzetgazdasági, országos és millenniumi kiállítások (*Světozor* 1890–1891, *Vasárnapi Újság, Új Idők, A Hét* 1883., 1896.), amelyek átmenetileg két-háromezer előfizetővel fellendítik a keresletet, hogy azután minden visszatérjen a régi kerékvágásba.[67]

Az újságolvasás nyilvános színterei

A modern városi életforma terjedésével az újságolvasás színhelyévé egyre inkább a nyilvános, félnyilvános közösségi tér megannyi változata válik. Ezek közül most – a terjedelmi korlátokra való tekintettel – a kávéházak, vendéglők, illetve a kaszinók, egyletek, társaskörök polgári művelődésben betöltött szerepét vázoljuk. Ezen belül is további megszorításokat kell tennünk, hiszen nincs mód arra, hogy ezeket mint szociológiai intézményeket vizsgáljuk, a nagyvárosi társadalom struktúráját leképező rétegződési és foglalkozási tagolódását, valamint a társadalom homogenizálásában betöltött szerepét megjelenítsük. Nem tudunk kitérni az újságírásban vállalt szerepére, az újságírói kávéházak, irodalmi törzsasztalok megjelenítésére. A kávéházakat, vendéglőket, egyleteket kizárólag az újságolvasási szokások szempontjából említjük meg.

---

[66] A magyar sajtó története 1867–1890. II/2. köt. Szerkesztette: Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Budapest, 1985. (a továbbiakban: A magyar sajtó története) 338.; Budapest Statisztikai Évkönyve, IV. kötet. Budapest, 242.

[67] Vö. Vasárnapi Újság 1854. 5. sz. 39., 1877., 831.; A magyar sajtó története 459., 476. Hírlapjaink: A magyarországi hírlapok monográfiája. II kötete. Szerkesztette: Szalárdy Antal. Budapest, 1896. 15.; Woerl 139.; Bibliographie der deutsprachigen Familienblätter 1848–1945. In: Barth 284–304.; Roubík 108., 118., 153–154., 217–218., 261.

A kávéházi kultúra a Monarchiában, és bátran állíthatjuk, Európa-szerte Párizst kivéve Bécsben rendelkezik a legnagyobb tradícióval. Mint a polgári életmód kelléke, Európa középső felén funkcionálisan helyettesíti az angol klubok és pubok, a francia szalonok világát. Átmenet az utca és az otthon között, félig otthon, süppedős bársony üléseivel, félig utca, amelynek lüktető életétől csak a nagy üvegkirakat választ el. Egyszerre jelent elkülönülést önálló asztalaival, ugyanakkor a közös helyiségben való jelenlét olyan pszichikai atmoszférát teremt, amely megkönnyíti a kontaktusteremtést, és a közel hasonló érdeklődésű, avagy hasonló szórakozási formát kedvelő vendégeket laza társaságként fűzi össze. A kávéház egyik legnagyobb vonzerejét, egy adott kávéházhoz való kötődést – mint számtalan visszaemlékezésből, irodalmi utalásból tudjuk – az ott járatott újságok jelentik.[68]

Budapesten és Prágában – Bécstől valamelyest eltérően, ahol az újságolvasásban a kávéháznak megkülönböztető szerep jut – fontos helye van még más intézménynek is, ahol a kulináris és szellemi élvezetek összekapcsolódnak, így a vendéglőknek, kiskocsmáknak. Bár Budapesten a millennium előtti évben 663 kávéházról, kávémérésről tudunk, számuk egy éven belül is erősen fluktuál. Prágában 1910-ben közel 1500 kávéház, vendéglő működik. Wilhelm Dorste a Monarchiabeli kávéházakról szóló tanulmányában a kávéházak elnevezése alapján sejtetni engedi a magyar és osztrák főváros eltérő karakterét. A bécsi kávéházak nevei mérsékelt, kiegyensúlyozott hangulatot árasztanak, nyugodt életfelfogást sugallnak (Alt Wien, Imperial, Maria Treu, Ministerium, Schwarzenberg), szemben a budapesti kávéházak neveivel, amelyek nyitást jelentenek az ismeretlen világ felé (Japán, Abbázia, Luxor, Philadelphia, Palermo stb.). A magunk részéről ehhez a legkedveltebb cseh vendéglők neveit tesszük hozzá, amely intenzív nemzeti, hazafias érzületről árulkodik: a cseh koronához (U českého koruny), a cseh vitézséghez (U české udatnosti), a szlávsághoz (U slavie) a Táboritákhoz (U tábority), a néphez (V národě), a cseh lovagokhoz (U českého rytíře).

A prágai újságok népszerűségéről a városi rendőrség jelentéseiből szerezhetünk képet, amely pontos listát közöl a legfontosabb 186 vendéglőben és kávéházban kitett lapokról. Az 1860-as években még átlagosan 4–5 lap közül választhat az olvasó. A nagyobb kávéházakban, mint az Unionban, Platyzban, a Slaviában 18–20 újság és folyóirat található. A számuk az elkövetkező évtizedekben rohamosan nő, a nevesebb kávéházakba 50-nél is több lap jár. Fellelhetők köztük a legfontosabb világlapok, mint a *Constitutionel*, a *Figaro*, a *Daily Telegraph*, a *Standard*, az *Illustration*, a berlini nagy lapok és természetesen a bécsiek. Szívesen forgatják a humoros lapok közül a müncheni *Kladderadatsch* és a bécsi *Kikeriki* mellett, azok cseh változatait, a *Humoristické Listy*t és a *Šípy*t, a szórakoztató irodalmi lapok kategóriájából a *Lumír*t, a *Květy*t és a mindenütt jelenlévő *Světozor*t, majd a *Zlatá Prahat*. A választékból sehol sem hiányozhatnak a korábban említett német lapok.[69]

A *Čas* tárca írója egy kávéházi jelenetet idéz, ahol az újságíró együtt ül „egy intelligens némettel, aki elméletben elismeri az egyenjogúságodat, de az állami adminisztráció érdekében bizonygatja neked a német nyelv, mint Staatssprache szükségességét ... Tiltakozol és hívod a pincért, hogy hozza neked a Světozort és a Zlatá Prahat, és magyarázod. Nézze uram, ezek a polgárságunk lapjai, mutatod a képeket, mesélsz a tartalomról és diadalmasan folytatod. És maguk osztrák-németek? A lapjaik közül hány maradt fenn? Egy sem. Rá vannak utalva az Über Land und Meer-re és a Leipziger-re, a Gartenlaubéról nem is be-

[68] E témakörben bőségesen rendelkezésre irodalomból, jelzésszerűen: Andics, H.: Die Luegerzeit. Wien, 177–178.; Paupié Bd. I. 165–175.; Das Wiener Kaffeehaus Hg. von K. J. Heering. Frankfurt – Leipzig, 1993. Brandstatter, C – Schweiger, W.: Das Wiener Kaffeehaus. Wien – München, 1978.; Torberg, F.: Kaffeehaus war überall. München – Wien, 1982.; Zeitungs Katalog Café Central Wien, 1913. Közli: Buzinkay Géza: Mit olvastak egy bécsi Kávéházban. In: Somogy megye múltjából. 22. kötet. Kaposvár, 1992. 42., 48.

[69] Jahn, K. H.: Pražské kavarné. Praha, 1986.; Roubík 92–93.; Scheufler, P.: Praha 1848–1914. Praha, 1986. 130.

szélve ... A mi családi lapjaink, kérem, maga az irodalom. Így nyered meg a kedves svábot, aki immáron erősen meg van győződve a csehek és németek közötti egyetértésről ..." – minek utána szomorúan jegyzi meg az újságíró, hogy a kezében tartott példány volt a *Světozor* utolsó megjelenő száma, mivel egybeolvad a *Zlatá Prahá*val.[70]

A pesti olvasó és az újság kapcsolatát, amelyben a kávéházi pincér a közvetítő kapocs, így jellemzi Gerő Ödön: a terézvárosi „... pincérek mindegyike egy-egy lélekbúvár, aki a vesékben úgy olvas, mint a Jókai mindent tudó hősei. A pápa-szemét lehelletével tisztogató kávézóról megsejti, hogy a müncheni általános újságból szedi az unalmat, ... a gyors nyelvű nagyhangú ifjúnak ... a Jogi Szemlét viszi oda olvasmányul." „Ha a vendég két napig kávéházba jár, a főpincér már a nevét is tudja, a pártállását is sejti, s az újságok elsejének az illető párt közlönyét hozza ." „... aki bécsi lapot olvas, az a pincérnek doktor úr, aki francia lapot kér, már Herr Professor."[71] A nagyobb pesti kávéházak a világlapok közül spanyol és olasz nyelvűt is járattak, összesen 100-nál is többet. Szolgáltatásaik részeként megtalálható volt Budapest Lakó- és Címjegyzéke, a Tiszti Címtár, Magyarország Helységnévtára, a Pénzügyi Kompassz és az aktuális vasúti menetrend is.[72]

A kaszinók és társasági egyletek, olvasókörök első virágkorukat a század első felében élik. Másodvirágzásuk az alapítások számát tekintve az 1860–1870 közötti évekre tehető. Nálunk már a reformkorban behálózzák az egész országot és a társadalom tagolódásának megfelelően egy városon belül egyszerre több működik párhuzamosan egymás mellett. Példaként említendő Szeged, ahol a környező földbirtokosok-nemesek, a városi tisztségviselők, a Belvárosi Kaszinót látogatják, míg a módos kereskedők és iparosok a Felsővárosi Társalkodási Egyesület tagságát képezik, azaz „az értelmes polgárokét". Az őstermelő gazdák pedig az Alsóvárosi Társalkodó Egyesületekbe tömörülnek, amelyet a többiek „gyékénykaszinó"-nak gúnyoltak.[73]

Míg azonban az 1840-es évek kaszinó-egyleti tevékenysége a reformkor politikai eszméinek terjesztésében, a közjó szolgálataként, a gazdasági felemelkedés, a társadalmi haladás érdekében olyan konkrét célok elérésén munkálkodott, mint az Iparegylet, a Védegylet felállítása, addig a kiegyezést követően a hangsúly a polgári életmód terjedésével, a szabadidő kellemesebb eltöltésére, a társas együttlét könnyedebb formáira, mint a kártyázásra, biliárdozásra tevődik át. A kaszinó, az egyesület a tagsági díjakból, a bálok belépőjegyeiből, a jótékonysági estek belépőiből rendszeresen előfizet a lapokra és könyveket vásárol, bár ezeket nem minden tag olvassa – a reformkorban még nem ritka a társas felolvasás –, de a közös beszélgetéseken, vitatkozásokon jelen vannak, értesülnek a közéleti témákról. Természetessé válik számukra a művelt társasélet e formája és kíváncsiságuk, érdeklődésük folytán rendszeres olvasóvá nevelődnek. A század második felében létesülő egyesületi, kaszinói könyvtárak állományát túlnyomórészt a regények képezik, a katalógusok ritkán adnak számot az újságokról. Az általam megvizsgált katalógusokban fellelhető újságok összetétele következtetni enged a városok lakosainak foglalkozási összetételére, nyelvi megoszlására. A Soproni Városi Kaszinó 1877-es katalógusa tartalmazza a legfontosabb bécsi napilapokat (a *Neue Freie Presse*től, a *Neues Vorstadzeitung*ig bezárólag), valamint a fővárosi lapokat, mint a *Hon*t, az *Ellenőr*t, a *Pester Journal*t és a *Pester Llyod*ot. A hetilapok,

[70] Beseda. Čas 1900. č 10. 1–3.

[71] Gerő Ödön: Az én fővárosom. Budapest, 1891. 42., 48.

[72] Szép Ernő: Irka-firka. Budapest, 1913. Bevilaqua-Borsodi Béla: Pest-budai kávéházak I-II. kötet. Budapest, 1935. Krúdy Gyula: Az éjszakázás atyamestere. In: Írói arcképek II. kötet. Budapest, 1957. 13–15. Szabó Ervin: Kávéházak és könyvtárak. Világ, 1910. április 12.; valamint a Budapesti Negyed kávéházi száma: Budapest, a kávéváros. 1996. Nyár-Ősz. Különös tekintettel Dorste, W.: Kávéház az Osztrák-Magyar-Monarchiában című tanulmányára. 9–27., továbbá uo. Gyáni Gábor: A kávéházba járó polgár. 57–69.

[73] Czímer Károly: A Szeged Belvárosi Kaszinó száz éve 1833–1929. Szeged, 1929. (a továbbiakban: Czímer) 3.

folyóiratok, szemlék közül a műveltebb köröknek szóló *Deutsche Rundschaut*, a *Westermann's Monatshefte* példányait, az *Illustration*t és a szórakoztatás igényeit is kielégítő, korábban már oly sokszor emlegetett obligát német lapokat. Ebben a kategóriában magyar nyelven csak a *Vasárnapi Újság*ot lelhetjük fel.

A debreceni kaszinó már 1861-ben 48 lapra fizet elő, és ezek szinte kizárólag magyar nyelvűek. Műfaji megoszlása tipikusnak mondható: napilapok (*Pesti Napló, Pesther Llyod* stb.), női lapok (*Divatcsarnok, Nő Világ, Hölgyfutár*), vicclapok (*Bolond Miksa, Üstökös, Garabonciás*), igen nagy számban lelhetők fel a szaklapok (a *Magyar Gazda, Falusi Gazda, Borászati Lap, Vadászat*) és a szórakoztató lapok közül a *Vasárnapi Újság*. Ez az összetétel jellemző a Nagykőrösi Kaszinó esetében is, és kibővül a század végén a piacon lévő újabb lapok választékával, ami a humoros és szaklapoknál érzékelhető, valamint az *Ország-Világ*, az *Új Idők* megjelenésével a családi lapok kategóriájában.[74]

A kaszinók, egyesületek tagsági díját sokszor igen magas összegben állapítják meg. Krúdy úgy emlékszik, hogy „a szivarfüstös kaszinókban már hétfőn kiemelték A Hét példányait az újságtartóból azok a kedves régi világbeli újságtolvajok, akik családtagjukat is megfelelő szórakozásban akarták részesíteni kaszinótagságukért." Az *Új Idők* szerkesztősége elutasítja a szászvári egyleti könyvtár kérését, nem küld ingyen számot, mivel ez a rossz szokás az 1860-as, 1870-es években dívott. Ma a kaszinónak kell támogatnia az irodalmat, és nem fordítva – szögezik le kategorikusan.[75]

A cseh egyesületi élet intenzitásáról különösen az 1860-as, 1870-es évtizedekben győződhetünk meg. A Hlahol kórusegyletek, a Sokol testedzőegyletek, a műkedvelő színjátszótársulatok mellett sorra alakulnak az ún. besedák, amelyek a városok, kisvárosok társadalmi központjaivá váltak (meštanská besedák). Sokszor nem területi alapon, hanem foglalkozási rétegződés szerint szerveződtek, tanárok, iparosok, kézművesek, nyomdászok stb. egyleteiként. A legfontosabb szerepet 1863-tól az Umělecká beseda (művészeti egyesület) töltötte be Prágában, amelynek programja később a cseh kultúra valamennyi területének pártolására buzdított. Elsősorban a cseh nemességet és a tehetős polgárságot szólította fel, hogy anyagi eszközeikkel támogassák színdarabok, előadások megszületését, könyvtárak alapítását, folyóiratok előfizetését. Könyvtára kezdetben 2000 kötetet tartalmazott és olvasóterem is rendelkezésre állott. Fennmaradt katalógusa szerint az induláskor 11 cseh lapot és folyóiratot, 10 németet és 2 franciát járatott. Számuk rövidesen ötven fölé emelkedett és a szakmai lapokkal, valamint a szláv nyelvű lapok választékával egészült ki.[76]

A másik nagyszabású, több évtizedre programot adó, és az egész országot lefedő kezdeményezés az 1867-ben induló Matice lidu volt, amely kimondottan politikai iniciatívára jött létre. Alapítója Eduard Grégr, az Ifjúcseh Párt egyik vezéregyénisége, aki fivérével együtt a *Národní Listy* tulajdonosa volt. Melléje felsorakoztak a párt liberális nézeteit valló írók és költők, mint Neruda, Vlček, Hálek, professzorok: Durdík, Krejčí, Studníčka, Frič – akiknek a nevével a hetilapok hasábjain már találkoztunk –, s a *Zlatá Praha* későbbi tulajdonosa Otto (aki ekkor még Grégrék lapnyomdájának könyvelője), valamint Tonner, a *Světozor* és Schultz, a *Zlatá Praha* későbbi főszerkesztői. Az egyesület kettős cél megvalósításán

[74] György Aladár: Magyarország köz és magánkönyvtárai 1885-ben. Budapest, 1886. 328–335. Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Budapest, 1978. 87–137. Csapody Csaba – Tóth András – Vértesy Miklós: Magyar könyvtártörténet. Budapest, 1987. 278–282. Indali György: Kölcsönkönyvtárak és olvasókörök hazánkban az abszolutizmus idején. OSZK Évkönyv, 1968. 69. 347–359. Vö. Czímer idézett műve; Boldisár Kálmán: A Debreceni Casino száz éves története 1833–1933. Debrecen, 1933.; Breznay Imre: Az Egri Kaszinó száz éves története 1833–1933. Eger, 1934.; Deszkésy Boldizsár: A Soproni Kaszinó. Sopron, 1944.; Horváth József: A Nagykőrösi Kaszinó száz éves története. Nagykőrös, 1939.; A Budavári Casino félévszázados története 1841–1891. Budapest, 1891.

[75] Krúdy I. kötet. 490.; Új Idők, 1895. szeptember 6.

[76] Jelinek, H.: Padesát let umělecké besedy 1863–1913. Praha, 1913. 240–244.

munkálkodott – mint a neve is elárulja –, a cseh nép olcsó, jó minőségű olvasnivalóval való ellátásán és a cseh nyelven való olvasás népszerűsítésén. Előzményei az 1830–1840-es években, a nemzeti ébredés korában már fellelhetők, azonban az akkori Matice česká túlságosan tudós gyülekezetnek bizonyult, így a szélesebb rétegek körében nem tudott nagyobb befolyásra szert tenni. A Matice lidu gondosan megtervezett, olcsó könyvsorozatával, a sajtó segítségével kifejtett hatékony propagandájával behatolt a kispolgárság, a vidéken élő kézművesek és földművelők közé, a kisvárosi iparosok műhelyeibe, boltjaiba. A negyedik kiadói évben már félmillió példányban leltek gazdára a füzetes kiadványok, amelyek tematikai megoszlása közel megegyezik a hetilapok rovatbeosztásával (nemzeti történelem, a szlávok világa, természettudomány, földrajz, néprajz, hazai regények, az eredeti programtól eltérően viszonylag kevesebb politikai, felvilágosító, tanító jellegű szociális mű), mindez a befogadó szellemi közeg színvonalához igazodva egyszerű nyelvezeten, áttekinthető, nem túl terjedelmes, szellős formában. Machar, a cseh költő felidézi gyerekkorának kisvárosi világát, ahol sokan és rendszeresen vásárolták a Matice lidu könyvsorozatát, gyakran kölcsönadták, s elterjedtsége révén „egy kis cseh enciklopédiává vált". Állandóan gyarapodott az egyesület taglétszáma is, ami tízezrekben mérhető.[77]

A század vége felé – az európai fővárosok fejlődésétől eltérően – Prága elővárosainak és külvárosainak lakossága messze meghaladta a három történelmi városrész lakosságának számát. Ezek a települések a városfalak és városkapuk lebontásával ugyan sok szállal kapcsolódtak a városközponthoz, de korábban elnyert császári kiváltságaikhoz ragaszkodva, többnyire még a 20. század elején is őrizték közigazgatási önállóságukat. Számos előny származott ebből, kedvezőbbek voltak az adóviszonyok, olcsóbbak az árak, és ez a bizonyos provincialitást sem nélkülöző zártabb életmód kedvezett az egyesületi életnek. Ezek az egyesületek válnak a helyi könyvtárak alapítóivá – például Smihovban a polgári közkönyvtárnak (1860), Karlínben az iparos társaskör könyvtárának, hasonlóan Líbenben és Trójaban és másutt. Belőlük fejlődnek ki a század végén a városi nyilvános könyvtárak fiókjai.[78]

Az olvasói szokások

A tényleges olvasóközönség feltérképezésére irányuló kísérletünk nyomán megállapíthatjuk, hogy az olvasóközönség nagysága az egyéni előfizetők számát messze meghaladta, ugyanis az előfizetők döntő elemét a városi- és népkönyvtárak, a kaszinók, társaskörök, kölcsönkönyvtárak, kávéházak, vendéglők, olvasókörök és egyesületek tették ki. A korabeli becslések szerint az előfizetők száma és a tényleges hírlapolvasók között minimum tízszeres szorzószámot lehet alkalmazni. Bécsben, ahol a népkönyvtárak, klubok, olvasókabinetek mellett kiemelt szerepet töltenek be a kávéházak, egy újság példányra átlagosan 100–200 olvasó jut, vagyis ez az olvasottságot tekintve legalább a tényleges példányszám megszázszorozódását jelenti.

Kik olvassák ezeket a hetilapokat? A borító és a fejléc illusztrációja már első pillantásra kifejezésre juttatja a szerkesztő szándékát, amely tudatosan a társadalom elemi közösségére, a családra épít. A családi lap célja, hogy a család közösségi érzését erősítse, és a család az újsággal való kommunikációs együttműködése révén társadalomképző, közösséghordozó elemmé váljon. Vagyis a társadalmi különbségek áthidalására, kiegyenlítésére törekszik. Nagyon nehéz pontosan meghatározni a családi lapok olvasói rétegződésének alsó és felső minimumszintjét, hiszen a családi lap elvileg mindenkihez kíván szólni. A Habsburg Birodalom különböző országai társadalmi szerkezetének fejlettségi szintjét, tagolódását fi-

[77] Machar: Beseda Čas 1900. č. 10. 1–3.

[78] Thon, J.: Osvětou k svobodě. Praha, 1948. 204–214.; Thon, J.: O městke knikovně Kníhách a také lidech. Praha, 1938. 7–10.

gyelembe véve a megszólított és rezonens közönség határvonala az alsó középosztály határán húzódik. Magában foglalja a nagyvárosi polgári, nemesi középosztálybeli, kispolgári, valamint a vidéken élő, többnyire kisvárosi nemesi-értelmiségi, a kézműves, valamint a polgár-paraszti életmódban gyökerező családokat.

A lapok előfizetési felhívásai mellőzik a társadalmi státuszra való utalást, egyben mégis határvonalat húznak, amikor a művelt hazai olvasókat szólítják meg. Az olvasók között meg kell különböztetnünk azokat, akik neveltetésük, magasabb iskoláztatásuk által elsajátítottak már bizonyos műveltségi elemeket, és az újság a könyv mellett kiegészítő, kísérő olvasmányukká vált, ami bizonyos esetekben már intuitív irodalmi ízléssel és egyfajta igénnyel párosul, és azokat, akik csak elemi ismeretekkel rendelkeznek, és az újság által műveltekké kívánnak válni. A családi lapok előfizetőjeként – némileg leegyszerűsítve – a férfit, a családfőt szokták megjelölni, olvasói körét pedig a nők képezik. Azonban a szerkesztőségi posta levelezési anyagát áttekintve kiderül, hogy ez korántsem egyértelmű, különösen, ami a *Světozor*t és a *Vasárnapi Újság*ot illeti. A férfiak ragaszkodását lapjukhoz mi sem jelzi jobban, mint, hogy a porosz-francia háború idején a Gartenlaube kiadója megszervezi, hogy a tábori postával juttassa el a lapot a fronton harcoló előfizetőknek.[79]

Az életmóddal összefüggésben változóban vannak az olvasói igények és szokások. Az utóbbiban, a század során bekövetkező változást az intenzívről az extenzív szakaszra történő átállásként értékelhetjük. Egy folyamatot értünk ezalatt, amely során az időtlen, kis szakaszokban történő, ismétlő jellegű megújuló olvasást – amely műfajilag, tartalmilag túlnyomórészt a bibliát, a katekizmust, az imádságos könyveket és a kalendáriumok szórakoztató olvasmányait foglalja magában – fokozatosan felváltja a gyors ütemű, mennyiségileg is egyre növekvő, a szüntelen újdonságokra épülő olvasás, amely tartalmilag a szépirodalmat, az empirikus ismereteket hordozó szakirodalmat és az újságot helyezi előtérbe. Vagyis átmenetet jelent a rendi-specifikus olvasmányokból a társadalmilag indifferens, mindenki által fogyasztható tömegolvasmányok irányába.

Zsugorodóban vannak a távolságok, intenzívebbé válnak a kapcsolatok. A Birodalom Lajtán innen és túli területeit behálózó vasútvonal északi irányban összeköttetést biztosít a Bécs-Hamburg vonal kiépülésével a porosz vasúttal, a Südbahn révén Salzburg-Passau irányába Bajorország felé, délen egészen Triesztig. Általa megvalósul a napi többszöri vasúti kapcsolat Európa nyugati, északi és déli felével. A Német-Osztrák Postaegyesülés már 1850-től egységes tarifarendszert alkalmaz, és az 1878-ban létrejövő Weltpostverein, a világpostahálózat az országok közti bilaterális szerződések révén szabályozza a kontinensek postai forgalmát. A század közepén távíró-összeköttetés útján is kapcsolatba lép egymással Bécs és Prága, elsőként a kontinensen. 1881-ben Bécsben megkezdi működését egy privát telefonközpont, és újsághirdetésként megjelenik az első telefonkönyv. Az előfizetők között igen kevés magánszemély található – mert a szolgáltatás még igen drága –, de a kereskedelmi és üzleti cégeken túl a pályaudvarok, bankok, újságszerkesztőségek és a színházak már szerepelnek a listán. Akárcsak Budapesten, ahol Puskás Tivadar találmánya révén ugyanebben az évben indul a szolgáltatás. Pár év múlva már távolsági beszélgetést lehet lebonyolítani Bécs és Brünn között, az első világháború kitörése évében pedig Bregenztől Csernovicig lehet birodalomszerte beszélgetni.[80]

A hétköznapok szintjén mindezt kicsit másképp élik meg az emberek. Az 1860-as, 1870-es évek prágai és pesti átlagpolgárának mindennapi élete pár kilométeren belül, meglehetősen komótos életritmusban zajlik, és nem igazán izgatja őt, mi történik a nagyvilágban. A prágai előfizető kedvenc bécsi újságját másnap délelőtt 11-kor kapja kézhez. A nagy

[79] GL. 1870. Nr. 43.

[80] Domandl, H.: Kulturgeschichte Österreichs. Wien, 1993. Gyáni Gábor kommunikáció nagyvárosi módon a telefontól a rádióig című tanulmányában közli a budapesti előfizetők 1883. évi listáját. In: Gyáni Gábor: Hétköznapi Budapest. Budapest, 1995. 85–81.

változás a 80-as évek végére következik be, amikor már délutáni uzsonnája mellett olvashatja az aznap reggeli bécsi szenzációkat, megszokja, hogy „ne csak a szivara legyen az övé, hanem az újságja is", „...gyorsan akar értesülni, hol utczán, hol lóvasúton szívja magába a nap történetét. Esti lapra szomjuhozik. Reggeli lapra éhezik. Nem bír ellenni e napi táplálék nélkül."[81] Budapesten a század végén csupán a napilapok 300–400 oldal terjedelemben jelentek meg, ami a hét végén a duplájára is felszökik. Ha ehhez még hozzávesszük a hetilapokat, a bécsi és egyéb külföldi újságokat, akkor hetente már több ezer friss oldal kínálja magát ismeretszerzésre, képzésre, művelődésre és kikapcsolódásra. A Monarchia vezető sajtóorgánuma, a *Neue Freie Presse* a 80-as években 16–30 oldalon jelenik meg, és ha a hirdetéseket le is számítjuk, elolvasása naponta így is komoly teljesítményt követelt az olvasóktól.

Az olvasás alapvetően két nyelven folyik. A prágai és pesti művelt polgári körökben az olvasás az ismeretek szerzésén túl, hazafias kötelezettség teljesítését is jelenti, és a korabeli újságok sűrűn rójják meg olvasóikat a külföldi lapok iránti vonzódásuk miatt. Svatopluk Čech, a *Lumír* tárcaírója ironizálva megjegyzi, hogy „Csehországban sok jó szakember van, de kevés viselkedik kultúra ápolóként. Azoknak, akiknek anyagi helyzete leginkább megengedné, miközben a szűkös viszonyokra hivatkoznak, előhúznak zsebükből egy német folyóiratot, német színházról beszélnek, a német irodalmat dicsérik, amelyet egy kicsit ismernek a politikai napilapokból, de amelyről igazán fogalmuk sincs...". A prágai kisasszonyok nem a berlini divatlap (a *Bazar*) cseh változatát járatják, amely a *Světozor* melléklapjaként jelenik meg, hanem a német kiadást. Ebből következőleg nem tudják a toalett részeinek cseh nevét, és nem akarnak a cseh társalgásba német szavakat keverni, ezért németül beszélgetnek, ráadásul előfizetéseikkel a német kiadókat gazdagítják, ami leginkább bosszanthatja a *Zemské listy* szerkesztőjét. „A cseh családok őrületbe esnek, ha a Gartenlaube késik néhány napot", s Neruda szerint annak 24 000 előfizetője van, míg György Aladár úgy véli, hogy az összes magyar családi hetilapot nem járatják annyian, mint ahány példányban Keil lapja fellelhető az országban.[82] A kortársak vélekedése szerint az 1870-es években a művelt középosztály, az értelmiség és a hivatalnok réteg még nagyobb arányban forgatta a német nyelvű sajtót, mint a magyart vagy a csehet. A mérleg nyelve a 80–90-es években billen át a német polgárságnak a gazdasági és kulturális életben bekövetkező fokozatos térvesztése, a természetes asszimiláció és nem utolsósorban a Prágába és Budapestre vidékről bevándorló cseh és magyar anyanyelvű százezrek következtében, ezáltal potenciálisan tízezres nagyságrenddel növelve meg a nemzeti nyelven olvasók táborát.[83]

Az olvasók alapvetően két, meglehetősen differenciálatlan csoportra oszthatók. Látnunk kell, hogy ez a század végére itt, Közép-Európában már egyre kevésbé a rendi értelemben vett homogén jellegű, de még messze nem makrotársadalmi értelemben vett nagyközönség, mint ahogy a családi lapok sem a nemesi társadalom reprezentálói, de távolról sem a fejlett tömegkommunikáció eszközei. Beazonosíthatók meghatározott társadalmi rétegekkel, szocio-professzionális csoportokkal, amelyek a század vége felé felülről és alulról egyre nyitottabbá váltak.

Az olvasótábor összetételének árnyalatbeli eltérésére a szerkesztőségekbe beküldött levelekből, illetve válaszokból tudtunk következtetni. A *Vasárnapi Újság* hűséges olvasóit a vidéki lateiner értelmiség, a papok, tanítók, kántorok, hivatalnokok, postai tisztviselők

[81] A Hét, 1896. november 29.

[82] Zemské listy, 1878. č 1. 7–10.; Lumír, 1877. č 6. 94–95.; Neruda, J.: Ne potřebujeme časopisů. In: Jak se časopisy dělaji Praha, 1959. 124–127.

[83] Vö. Neruda, Holeček, Schultz, Machar tárcáit, valamint Benedek Elek: Viszik a könyvet. Fővárosi Lapok, 1894. december 29.; Szatmári Mór: A nyolcvanas évek újságírása. Magyarország, 1917. január 21. 7–8, február 4. 8–9., február 18. 8.; Mikszáth Kálmán: Német lapok ellen. In: Cikkek és karcolatok. 9. kötet. Budapest, 1969. 100–101.; György Aladár: A hírlapok és a könyvirodalom hazánkban. Corvina, 1883. május 30. 54–56., június 10. 57–59.

serege, a nemesség polgárosodó középső és alsó rétege, kereskedők, vendéglősök képezték, de szép számban mesterembereket és földművelőket is találtunk köztük. Az inkább középrétegek felé forduló *Zlatá Praha* levelesládáját a következő foglalkozási csoportok tagjai töltötték meg: professzor, festő, diák, felsőhivatalnok, kereskedő, tábornok, főhadnagy, intéző. Míg az urbanitáshoz leginkább kötődő *A Hét* olvasóit az akkulturáció-asszimiláció útját járó bankár és kereskedő családok képezték, de előfizetői közé tartoztak vidéki leánynevelő intézetek, úri családok tagjai is.

Életvezetés, életstílus minták és tanácsok a lapokban

A lapok tudatosan törekednek arra, hogy az olvasókat mindenféle eszközökkel kössék kedvenc lapjukhoz. A század vége közép-európai nagyvárosainak hétköznapi élete a polgári jólét kiteljesedése irányába mutat. Mind több emberben fogalmazódik meg az igény az új életforma megteremtésére. Budapest és Prága polgársága – ha szerényebb méretekben is mint, párizsi és bécsi társai – ekkor lép a tömegfogyasztás útjára. Ugyanakkor pár évtized alatt százezrek áramolnak a fővárosokba, Budapest esetében köztük szép számmal idegen etnikumúak. Ezek számára a nagyváros a kihívások szövevényes hálóját jelenti, és keresik a megfelelő adaptációs válaszokat. A társadalmi státuszt jelző szimbólumok, mint az otthon, a viselet a polgárosodás terjedésével új jelentéstartalmat hordoznak magukban. Az emberi elkülönülés, illetve a csoport-összetartozás mutatói, az együttélés, azonosulás, illetve az azonosulás szándékának vagy látszatának kifejezői. A tradicionális társadalmakhoz képest csökken elsőrangú megkülönböztető funkciójuk, de megmarad jelző szerepük. Nemcsak oly értelemben, hogy egy adott csoport ily módon kívánja kifejezésre juttatni, hogy mely körhöz tartozik, hanem jelzésértékkel bír az is, ha e meghatározásban bizonytalanság, olykor zavar mutatkozik. A polgárosodás útjára lépők széles csapata keresi ekkor identitását. Ennek megtalálásában nyújtanak eligazítást, fogódzót az újság életmód tanácsai. Ebben különösen a *Gartenlaube*, *A Hét* és az *Új Idők* jár az élen. A végtelen gazdag tematikából, itt az öltözködés területét emeljük ki.

Valamennyi magára adó képes hetilap minden számában közöl egy-két divatrajzot, fotót a hölgyek számára. Emellett speciális divatlapok állnak rendelkezésre. A *Světozor* melléklapjaként jelenteti meg a híres berlini *Bazar* cseh változatát, kéthetente 80–100 divatrajzot, másfél ívnyi szabásmintát ad közre.[84] A középosztály felső rétege a toalett beszerzését – az arisztokráciához hasonulva – többnyire Bécsben bonyolítja. Különbség az anyagok minőségében, a fazonok kidolgozottságában, egyediségében, a szalonok berendezésében és kiszolgálásában egyaránt észlelhetők. Az arisztokrácia és nagypolgári körök hölgytagjai párizsi hatás alatt a belvárosi Kärntnerstrasse-i (Spitzer), a Kohlmarkton (Drecoll) és a Graben környékén lévő szalonokat tüntették ki megrendeléseikkel, míg a középosztály tehetősebb hölgyei a Mariahilferstrasse-i üzleteket részesítették előnyben. Pesten főleg ez utóbbi a réteg volt a megrendelője a belvárosi nagyobb szalonoknak, köztük a híres Monaszterly és Kusmiknak és az Alter és Kissnek, majd a 80-as évektől Stollnak és Girardinak. Prágában ezek az üzletek a körúton belül helyezkedtek el, de az új bevásárlóközpont kiépülésével a Vencel térből legyezőszerűen szétágazó utcák mentén lévő szalonok is mind felkapottabbá váltak. Így Václav Vlk szalonja a Na přikopěn, aki sűrűn hirdeti szolid eleganciát sugalló modelljeit a *Zlatá Praha* hasábjain.

[84] A berlini Bazar példányai a német nyelvterületen és azzal érintkező országok mindegyikében elterjedtek. Az eredeti lap példányai mellett a szláv nyelveket beszélő országok többségében a fordított változatot is terjesztették. Nálunk Magyar Bazár néven volt ismert és utánzóra lelt a Budapesti Bazárban. Ausztriában Wiener Bazar néven volt közkedvelt. A régióban 500 000 példányban forgott közkézen. Kis túlzással azt is állíthatjuk, hogy a század utolsó harmadában Közép-Európa lányait és asszonyait a berlini Bazar öltöztette, de ez ellen a tucatnyi bécsi divatlap tulajdonosa bizonyára tiltakozna.

A középosztály szélesedő rétegei számára nem jelent különösebb anyagi megterhelést, ha egy színházi bemutatóra, az évi bevásárlásra „felruccannak" Bécsbe, ahol a Mariahilfei üzletek mellett, mint a Zwieback, az odatelepülő első áruházak, a Gerngross és a Herczmanský vásárlóivá válnak. Bár a magyar hölgyvásárlók nehezebben barátkoznak meg ez utóbbi a vásárlási formával, aminek egyik fő oka a fix árakban, az eddig megszokott részletfizetés és az alku hiányában keresendő. Így Pesten, Berlinhez és Bécshez viszonyítva késéssel nyer polgárjogot az áruház, de az első fecske, Holzer Simon Divatháza kitartóan hirdet az *A Hét*ben és az *Új Idők*ben. Az egyre szélesedő vásárlóréteg vásárlóerejének viszonylagosságára utal, hogy még a jó nevű pesti szalonok is vállalják a házilag készített ruhák – főleg alkalmi és báli öltözetek – feldíszítését, kiegészítőkkel való ellátását.

Általában jellemző, hogy a középosztály asszonyai több forrásból szerzik be ruhatárukat, a szalon, a konfekció mellett minden társadalmi rétegnél kitüntetett szerep jut a házivarrónőknek, ahol akárcsak a fűszeresnél, havonta egyenlíthetik ki a számlát. A háznál készülő toalettek fortélyaiba vezeti be az olvasót a *Gartenlaube*. Tanácsot ad az anyag kiválasztásában, megtudhatjuk, hogy míg az 1830–40-es években a nefelejcskék, a fáradtrózsaszín, a kénsárga dominált, addig a kémia forradalmával, az anilin festékek feltalálásával a vörös, a kék és a viola vált divatszínné, ezek voltak az ún. krinolin korszak színei. Majd azokat váltják fel, a 1870-es évek érett reneszánsz tónusai, a purpurvörös, az olivazöld és az óarany, hogy a 90-es években ismét visszatérjenek a harsány színek. A lap a józanság jegyében bírálja a divat túlkapásait, a krinolint, amelynek abroncsába beakad a női cipősarok, a turnűrt, de a századvég alakra simuló szűk, „kihívó" ruháit is. Mint családi lap őrködik a jó ízlés, a praktikum felett, bár tisztában van vele, hogy „a divaton csak az újabb divat győzedelmeskedhet." Elveti az egészségtelen fűzőt és pártolja a reformöltözködést, amely a század végén Berlinben egyesületi mozgalmat indít el (Verein für Verbesserung der Frauenkleidung). A modern háztartás kelléke legyen a varrógép, a családapák áldozzanak a megvételére. Így a házivarrónő segítségével csinossá, tetszetőssé válik a háznépe, amely ránevelődik a takarékos életvitelre, és saját maga is feljavíthatja, felfrissítheti régi ruhatárát.

A *Gartenlaube,* mint egy áruházi katalógus, számba veszi az évi toalett kellékeit, és az olvasó kalkulálhat, hogy az akkor átlagosnak mondható évi 300 Márka toalett pénzért hogyan állítsa össze ruhatárát. A *Magyar Bazár* évi 400 Forint ruhapénzzel számol. Monaszterlynél egy díszes selyemruháért 100 Ft-ot is elkérnek, de az egyszerűbb fazon 30 Ft körül mozog. Holzer átlagos kínálata 10–15 Ft-ot igényel. A házivarrónő nagyságrendekkel olcsóbba kerül, a lapok szabásmintái alapján dolgozik, naponta 1 Ft és 50 fillér között, teljes ellátással, és az eredmény, a méretre készült „egyéni" ruha. Ennek presztízse, úgy tűnik, a századvég polgári fogyasztási kultúrájában – amit a divatlapok példányszámai is igazolnak – még messze meghaladja az áruházban fellelhető konfekcióét, bár kétségtelen, a jövő század beköszöntével a fogyasztás demokratizálásának útja e felé halad.[85]

Az újságok életmódtanácsai a modernség jegyében kézen fogták az olvasót, bevezették a nagyvárosi társasági élet rejtelmeibe, a bálok, a zsúrok, a nyaralás, az utazás világába. Eligazodást, fogódzót nyújtottak a nagyvárosi polgári miliőben, halványan könnyedségre, nagyvilágiasságra csábítottak, ugyanakkor közvetítették a birtokos-úri életformát, az ahhoz kapcsolódó érzelmi-gondolati élményvilágot, erkölcsiséget, lehetővé téve a közönség számára, hogy ebben a világban mind a birtokos-nemesi réteg, mind a feltörekvő polgári rétegek, egészen a kispolgárig bezárólag magukra ismerhessenek, érzelmileg azonosulhassanak. A lapok ideát és mintát sugalltak, a segítség illúzióját keltették, hogy az olvasó maga alakítsa ki vágyai megvalósításának módszereit, amennyire a lehetőségei ezt engedik.

*

[85] F. Dózsa Katalin: Letűnt idők, eltűnt divatok. Budapest, 1989. 151–165., 300–309.; Gyáni Gábor: Középosztályi fogyasztási kultúra és az áruház. Budapesti Negyed, 1997. 2–3. szám. 101–126.

A tanulmány a 19. század második felében a Habsburg Birodalomban megjelenő sajtó fejlődésének bemutatására, azon belül is egy speciális műfaj, az ismeretterjesztő-szórakoztató családi lapok elemzésére vállalkozott. Megválaszolandó kérdésként tettük fel, milyen társadalmi igények hívták életre e műfajt, hogyan reagáltak erre a lapok kiadói és szerkesztői, milyen tartalmat, értéket, mentalitást közvetítettek, és ezáltal miként járultak hozzá a régió társadalmainak polgárosodásához, nemzeti identitásának megerősítéséhez.

A műfaj virágkorát Németországban az 1850–1875 közötti időszakban élte, ami alapvetően összeköthető a *Gartenlaube* Keil által szerkesztett időszakával. Míg azonban a húszharminc évvel korábban piacra kerülő angol lapok esetében világosan elvált a review (irodalmi-művészeti szemle, politikai-társadalmi kérdések értelmezése) és a magazin (ismeretterjesztés-szórakoztatás egyvelege) változata, addig Németországban az időbeli késés egyfajta műfajbeli keveredést is eredményezett. Fokozottan érvényes ez a Habsburg Birodalomban megjelenő, a német mintát átvevő cseh és magyar lapokra, ahol eleve fejletlenebb, kevésbé differenciált sajtó- és piaci viszonyokkal szembesülünk, ami többek között azt is jelenti, hogy nincsenek szigorúan elválasztó műfaji kategóriák, s ahhoz, hogy egy lap megéljen, mindent kell nyújtania. Az úttörő *Vasárnapi Újság*ot leszámítva a laptípus polgárjogot nyerése is kitolódik az 1870–90-es évekre.

A német-cseh-magyar társadalom közös vonása, az 1848-as forradalom, polgári átalakulást, nemzeti önállósodását és egységesedést hordozó célkitűzéseinek beteljesületlen valósága, az ezzel való szembesülés negatív élménye, amely átmenetileg szükségszerű befelé fordulást eredményezett és a családi közösség védelmező, megtartó szociálpszichológiai attitűdjét erősítette fel. Ugyanakkor ez az a kor, amely a forradalom előtti időszak tudományos eredményeinek közkinccsé tételét, népszerűsítésén alapuló szemléletét átmenti és kiteljesíti, s mindez kedvez a családi lap régión belüli elterjedésének.

A családi lapok úgy külső megjelenésükben, mint tartalmukban magukon hordozzák a térség gazdasági és társadalmi fejlődésének kétarcúságát, egyszerre tradicionálisak és mérsékelten modernek. Sikeresek azok, amelyek a közönség igényeihez igazodva megfelelő arányban vegyítik a kettőt. Biztosítják az olvasóknak a tartalmi univerzalitást, s hogy az üzenet „átmenjen", mindenki számára fogyaszthatóvá teszik (a szöveg, a nyelv és az illusztráció összhangja), és mindezt elérhető áron kínálják.

Ez a típusú lap a programhirdetés szintjén politika és kritika mentességet hirdet, mert mindenkihez kíván szólni, nem akarja megosztani a társadalmat. De olyan évtizedekben, amikor az össznemzeti célok megoldása kitolódik vagy megoldatlan marad, a társadalmi kohéziót célzó politikai küldetését tudatosan vállalja (*Gartenlaube*, *Světozor*). A mi dolgunk – vallja szinte valamennyi szerkesztő – a helyes középarányt megtartani. Ebben rejlettek a műfaj erényei és korlátai, így válik átlagosságánál fogva reprezentatívvá. A hetilap szerkesztőjének kialakul egy viszonylagos képe az átlagolvasóról, ami a szüntelenül változó, gyorsuló napi hírek áramában dolgozó napilap szerkesztőjének nehezebben adatik meg. Ez az előbbinél úgy témában, mint nyelvi és vizuális kifejezési eszközökben önkéntes korlátozást jelent, amelynek kereteit a család jelöli ki. Ez hatásában hátrányt jelent a napilaphoz képest, amit ellensúlyoz viszont az, hogy minden más típusú lapnál intenzívebb kapcsolatot ápol az olvasóval, s ez elősegíti a visszacsatolást. Ez a fajta állandóságra való törekvés a változásban a lapok között egyfajta relatív hasonlóságot eredményez, amely szerkezeti felépítésükben, s bizonyos zsurnaliszta műfajok és témák standardizálásában nyilvánul meg. Úgy tűnik, míg a lapokra bizonyos statikusság a jellemző, addig a mögötte húzódó társadalomban ritmikus mozgások, dinamikus változások észlelhetők. Az újság kiegyensúlyozottságával az eligazodáshoz kíván fogódzót nyújtani, a nemzeti és egyéni lét gondjainak szorításával szembesülni nem kívánóknak pedig a feloldozás illúzióját biztosítani.

Az 1850–70-es évek szerkesztői-kiadói nemzedéke a liberalizmus eszmei gyökereiből táplálkozott, amelynek tartópilléreit a szabadelvűség, a felvilágosítás és a fejlődésbe vetett hit képezte. Németország a fejlett Nyugathoz képest rohamléptekben hozza be ekkor

a gazdaságban, iparosításban meglévő hátrányát, amit természettudományos felfedezések, műszaki találmányok alapoznak meg. Ezt tükrözi vissza a *Gartenlaube*, ahol a természettudományi, orvostudományi és műszaki ismeretek popularizálására, a felvilágosításra, a mindennapi életben való hasznosításukra tevődik a hangsúly. A Habsburg Monarchiában ez az időszak a felzárkózás előkészítésének évtizedei. A *Vasárnapi Újság* és a *Světozor* jellemző módon az új polgári nemzettudat kimunkálása során a nemesi tradíciók bizonyos elemeit beemelve és továbbéltetve, az utóbbit jobban reprezentáló humántudományokat, elsősorban a történelmet, a régészetet és néprajzot részesíti előnyben. Közös bennük, hogy ezt a felvilágosítás és humanitás jegyében teszik, amit a szerkesztők ügyes érzékkel kapcsolnak össze a nemzeti érzés szüntelen felszínen tartásával. Mindenütt előnyt élveznek a hazai tudósok, nemzeti tudományos eredmények, a nemzeti irodalom és művészet. A tanítva szórakoztatás, a szórakoztatva tanítás során fokozatosan nevelődnek az olvasók saját jól felfogott érdekükből, ugyanakkor szabad akaratukból öntudatos, művelt és hasznos állampolgárrá, ami feltétele az össznemzeti célok sikeres megvalósításának. Ezen a ponton összefonódik a hasznossá válás polgári erénye a jó hazafi ideáljával, mely liberális alaphangja mellett nemesi-rendi patriarchális értékeket is hordoz, nemkülönben az üzleti kalkulációval és manipulációval, melynek eszköztárába tartozik a szolgálatkész felvilágosítás, ügyintézés, a nemzeti és polgári ideálokat megtestesítő folytatásos regény, az olvasóknak küldött ajándék, prémium. Ez a nemzedék a polgárosodást mint civilizációs fejlődést, mint életmódbeli változást, mint az általános művelődésben bekövetkező haladást, kultúrálódást mutatja be olvasóinak.

Az 1880-tól induló évtizedek a felzárkózási folyamat kiteljesedését hozzák a Habsburg Monarchiában. A csehek esetében azonban a birodalmon belüli kiemelkedő gazdasági teljesítmény nincs összhangban az államjogi egyenjogúsításra irányuló nemzeti érdekek érvényesülésének mértékével, és ez a társadalom rendiből polgárivá történő átrendezésének menetét is nehezíti, valamint a társadalmat egyfajta félpolgári-kispolgári állapotban tartja. Nálunk a sikeres kiegyezés ellenére a gazdaság relatív megerősödéséről beszélhetünk, melynek társadalmi vetülete a polgárosodás folyamatának felgyorsulása, a mobilizáció, amelynek a rendies formákkal való keveredése egyfajta eklektikát eredményez. A felemás átalakulás, a polgárosodás tökéletlen végbemenetele ellenére látnunk kell, hogy a kommercializáció, az indusztrializáció és az urbanizáció tíz- és százezrek eddig megszokott életkereteit töri szét, alakítja át és kényszeríti vagy önként tereli új élethelyzetek felé. A kihívások szövevényes hálója újfajta válaszokat, válaszadási formákat igényel, egyben esélyt is kínál. A felgyorsuló életritmus felértékeli az információ társadalmi szerepét. A „lassan kifizetődő hírek"-et a századvégtől egyre inkább felváltja az „azonnal kifizetődő hírek" áradata – mint a baleset, bűnügy, katasztrófa és társasági események –, s az életmódváltással, az életszínvonal emelkedésével, a szabadidő polgári felfogásával fokozódik az igény a szórakoztatásra.

Az újonnan alapított lapok, mint az *Új Idők*, a *Zlatá Praha* kiszolgálják és – mint az *A Hét* – olykor elébe mennek a társadalom ilyen irányú igényének. Mint a Zlatá Praha beköszöntőjében észrevételeztük, a hangsúly az olvasóközönség „minden fáradozást nélkülöző művészi felemelése, nemes szórakoztatása, könnyed nevelése" irányába tolódik el. A fellazított tördelés, a sokféle illusztráció támogatja az olvasmányt. A szerkesztőségi állásfoglalást megtestesítő vezércikk eltűnik, a direkt közléseket a tudósításokban a vélemények burkoltabb, finomabban artikulált formája váltja fel. A régi típusú lapok még oktatni kívánják az olvasókat, az újak inkább csak orientálni, ízlését csiszolni. A témastruktúra és az illusztráció gazdagodása mögött a kiadói koncentráció ereje húzódik meg.

Az ismeretterjesztés szerepe minden lapban csökken és eltolódik az egzotikum irányába. A tárgyszerű szakirányú beszámoló fellazul a modernebb, elevenebb publicisztikai formákban, mint a tárca és a karcolat. Az útleírásokban az idegen tájak, népcsoportok, szokások bemutatása, a megszokottól eltérő értékrend és magatartáskultúra, a váratlan helyzetek, a kalandos fordulatok megidézése az olvasó látókörének szélesítését, fantáziáját

nak gazdagodását idézi elő, emocionális folyamatokat indukál, s ezáltal segíti az egyén felkészülését a hétköznapi életben is mind gyakorta előforduló váratlan helyzetekre, a megfelelő spontán reakcióra.

A közéleti panoptikum szereplői típusosan ugyanazok, mint korábban, de megjelenítésük eszközei már újak. Az életrajzi portrékban utat tör magának a pszichologizálás. A korszak mentális világát, az értékrend keveredését, az illúziókeltést hűen tükrözik azok a portrék, fiktív interjúk, körkérdések, amelyeknek arisztokrata szereplőit a polgári tulajdonságokkal ruházza fel az újságíró. A társadalom enyhe sznobizmusát és parvenüség iránti hajlamát arra használja fel az újság, hogy a polgári erény, puritánság, mértéktartás, sematikus értékrajzát kódolja az olvasóknak. Ezek az eszközök alkalmasak voltak arra, hogy a szerkesztőség az általa fontosnak tartott értékeket, normákat a közönség által elfogadott, és kedvelt személyek által közvetítse. Így a perszonifikálás során, megkönnyítette az üzenet átvitelét, befogadását, fogyasztását. A folyamat során aktivizálta, bizonyos mértékig manipulálta az olvasót.

A lapok a modernitás mellett magukban hordozták a tradicionalitás elemeit is. Az eddig megidézetteken túl megnyilvánult ez a szerkezeti felépítés változatlanságában, a középeurópai kis nemzetek irodalmára jellemző líra kitüntető szerepének fenntartásában. A nemzeti önállóság megoldatlansága vagy félmegoldása következtében szükségszerűen magukra vállalták e lapok is a sorskérdések felszínen tartását, amelyet egyesek közülük ízlésirányuknak megfelelően vegyítettek kozmopolitizmussal. Ennek egyik pólusán az *A Hetet*, a másikon a *Zlatá Prahat* helyezhetjük el. A konzervativizmusra való hajlam, a kompromisszumkeresés az illusztrációkban, a képi megfogalmazásban is tetten érhető. A lapokban a historizmusban gyökerező akadémikus nemzedék művei éppúgy szerepeltek, mint a szentimentális zsánerképeket jegyző tucatfestők, mivel a szerkesztőség tisztában volt vele, hogy a közönség körében mindkettőnek sikere van. Ezt egészítették ki a század vége felé mind jobban terjedő szecessziós motívumokkal.

A század végén a liberális családmodell alapvető struktúraváltáson ment keresztül. A tőkés nagyüzem térhódításával nemcsak a családi termelésben, jövedelemképzésben betöltött funkciója volt változóban, hanem a nevelés, a képzés, a gondviselés terén betöltött tradicionális funkcióján is repedések keletkeztek. Mindjobban elveszítette viselkedésformáló erejét, „irodalmi propaganda" szerepét. A privát szféra helyett e funkciók a nyilvánosság világába tolódtak át. A családi közösség helyébe az individuumok laza közössége, a társaság lépett. A családi önképző kör szalonná, kaszinóvá vált, a társaságilag összeillő emberek csevegési fórumává. Ily módon a századforduló hetilapjai is mindinkább családi lapokból társasági hetilapokká alakultak. Egyesek az új században a *Berliner Illustrierte Zeitung* mintájára az aktualitás jegyében egyfajta képes tudósítói magazin irányába próbáltak átmenetileg elmozdulni (*Vasárnapi Újság, Zlatá Praha*), míg mások, az itt nem elemzettek, speciális női szaklapokká váltak. Végül is, bár a két világháború között még léteztek, fokozatosan a szürkeségbe süllyedtek (*Gartenlaube, Vasárnapi Újság*), legfeljebb elegáns anakronizmussá váltak (*Zlatá Praha, Új Idők*).

LIPTÁK, DOROTTYA

Civic cultural practice and national character in Central European press

The essay describes the functioning of Central European societies, which were being modernized and developing middle classes, as a cultural practice in the wider sense. It interprets it as a cultural behaviour in which the world of the middle-class individual appears as a peculiar self-identity, world-interpretation, and life style.

All this is grasped through discussing a special type of press product: the illustrated educational-entertaining family weekly. The analysis focuses on the press of the large cities — first of all Budapest and Prague — of the Hapsburg empire, but the nature of the genre, the following of models justifies the analysis of certain German newspapers as well. The popularity index of these papers marked the temporal coordinates, the period beween 1870 and 1910, with an outlook on the second half of the nineteenth century.

Introducing and comparing the most popular family weeklies of the era (*Gartenlaube, Vasárnapi Újság, Světozor, A Hét, Új Idők, Zlatá Praha*), the author is trying to find out what social needs called this genre into existence, how the publishers and editors of these weeklies responded to it, how these weeklies display on themselves the double-faced nature of the economic, social, and cultural development of the region (the relationship between traditionality and modernity), how these papers contributed to the bourgeois development of the Central European region and the strengthening of its national identity.

The investigation includes the readers of the weeklies as well. The compositions of the various periodicals are outlined, the public and semi-public places of reading newspapers (cafés, clubs, associations) presented, changes of reading habits and their effects on consumers's habits analyzed.

MÜLLER ILDIKÓ

A nőoktatás helyzete Ausztriában az Osztrák–Magyar Monarchia idején

A nők iskolázásának ügye Európa legtöbb országához hasonlóan az Osztrák–Magyar Monarchiában is a 19. század második felében került az érdeklődés középpontjába. E jelenség hátterében a modernizáció, polgárosodás folyamata állt. A nőnevelés fejlesztése egyrészt a nőemancipáció fontos eleme volt, az pedig a 19. századi liberalizmus eszméinek logikus következménye. A leányoktatás kiépítése másrészt szorosan kapcsolódott a műveltségnek, szaktudásnak a modernizáció során bekövetkező felértékelődéséhez, melynek eredményeképpen megnőttek a műveltséggel kapcsolatos elvárások, és mind szélesebb rétegek számára nyíltak meg megszerzésének lehetőségei.

A nőnevelés fejlesztése a polgári nőmozgalom egyik legfontosabb követelése volt a 19. század második felében. Nemcsak elvi kérdés volt ugyanis férfiak és nők egyenjogúsítása az iskolázás terén, hanem nagy gyakorlati jelentőséggel is bírt. A nők magasabb szintű képzése lehetővé tette, hogy olyan jól fizetett és nagy presztízsű pályákra léphessenek, melyek eddig csak férfiak számára voltak hozzáférhetők. Ez nemcsak azt jelentette, hogy bővültek munkalehetőségeik, hanem nőtt társadalmi befolyásuk is.

A nőnevelés kérdése tehát igen nagy jelentőséggel bír a társadalomtörténet szempontjából, s ezt a történettudomány is mindinkább felismeri. A téma iránti érdeklődés megnövekedését mindenekelőtt a nőtörténet és a *gender studies* térhódítása hozta magával. A történettudomány nemek szerepét hangsúlyozó új irányzataihoz hasonlóan a leányoktatással kapcsolatos kutatásokban is az angolszász, főleg amerikai történészek járnak elöl. Nekik is köszönhetjük, hogy ma már több európai ország esetében rendelkezünk monográfiákkal a nőnevelés fejlődéséről. Ausztriában elsősorban az utóbbi tíz évben fordultak a történészek e téma felé. A publikációk száma itt ugyan kisebb, mint az angolszász országokban, de a kutatások előrehaladását mutatja, hogy a tanulmányok, monográfiák mellett egy, a nőnevelés történetéről áttekintést nyújtó, nagyobb terjedelmű tanulmánykötet is megjelent.[1] Ugyancsak fontos eredmény, hogy külön monográfia készült a nők képzéséről mindhárom, már a Monarchia idején is létező egyetemen.[2]

Dolgozatomban arra vállalkozom, hogy bemutassam, milyen volt a nőoktatás helyzete Ausztriában 1867 és 1918 között. Elsősorban a közép- és felsőfokú képzésre koncentrálok, mivel a nők társadalmi befolyásának megnövekedése főleg ennek eredménye volt. Igyekszem a magyarországi viszonyokat is szem előtt tartani, a Monarchia két felében lezajlott fejlődést összehasonlítani.

[1] Brehmer, Ilse – Simon, Gertrud (Hg.): Geschichte der Frauenbildung und Mädchenerziehung in Österreich. Graz, 1997. (a továbbiakban: Brehmer – Simon)

[2] Heindl, Waltraud – Tichy, Marina (Hg.): „Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück". Frauen an der Universität Wien. Wien, 1990. (a továbbiakban: Heindl – Tichy); Steibl, Marie: Frauenstudium in Österreich vor 1945, dargestellt am Beispiel der Innsbrucker Studentinnen. Disszertáció. Innsbruck, 1987. (a továbbiakban: Steibl); Kernbauer, Alois – Schmiedlechner-Lienhart, Karin (Hg.): Frauenstudium und Frauenkarrieren an der Universität Graz. Graz, 1996.

Az alap- és középfokú leányoktatás

A nők alapfokú képzésének biztosítására Ausztriában már a 18. század végén megtörténtek az első lépések, Mária Terézia az örökös tartományok számára kiadott iskolai szabályzata (Allgemeine Schulordnung) mindkét nem számára kötelezővé tette az iskolalátogatást, a tankötelezettség az intézkedés szerint hattól tizenkét éves korig terjedt.[3]

Az 1869-es népiskolai törvény fiúk és lányok esetében egyaránt nyolc évre emelte a tankötelezettség időtartamát.[4] A rendelkezés az elemi oktatás színterévé a nyolcosztályos népiskolát tette, ahol a diákok alapszintű műveltséget szerezhettek. A nagyobb településeken polgári iskolákat (Bürgerschule) is létrehoztak, ezeket az elemi ötödik osztálya után három évig látogatták a diákok. Ezt az iskolatípust elsősorban az iparosok és jobb módú parasztok gyermekeinek szánták. A polgári a népiskolánál magasabb szintű műveltséget nyújtott, és igyekezett a gyakorlati élet igényeire is tekintettel lenni. Fiúk és lányok oktatása eltérő társadalmi feladataiknak megfelelően különböző tanterv alapján történt. A lányok fakultatív tárgyként franciát és gyorsírást is tanulhattak, ami igen hasznosnak bizonyulhatott abban az esetben, ha pénzkereset után kellett nézniük.[5]

Magyarországon az alapfokú oktatás rendezésére Ausztriával nagyjából egy időben került sor. Az 1868. évi népiskolai törvény itt is mindkét nem számára tankötelezettséget vezetett be. Magyarországon az elemi hat osztályos volt, ezután a diákok vagy az ismétlő iskolát, vagy a felső népiskolát látogatták. Az utóbbi fiúk számára három, lányok számára azonban csak két éves volt. Magyarországon is létezett polgári iskola. Ez hasonló oktatási célt szolgált, mint az ausztriai, de hosszabb, négy évfolyamos volt. Az elemi negyedik osztálya után került ide a tanuló. Fiúk és lányok oktatása a polgáriban Magyarországon is külön, eltérő tanterv alapján történt.[6]

Az állam tehát a népoktatási törvény keretében gondoskodott a lányok alapfokú oktatásáról. Jóval problematikusabb volt ugyanakkor az ennél magasabb szintű képzés ügye. Ausztriában az 1860-as évektől élénk vita bontakozott ki arról, szükség van-e egyáltalán a lányok magasabb iskolázására, s ha igen, ezt hogyan kellene megszervezni. A középfokú leányoktatás kiépítése és a nők egyetemre bocsátása mellett érvelők elsősorban egy általuk igen fontosnak tartott társadalmi problémára hivatkoztak, nevezetesen arra, hogy a középosztálybeli asszonyok és leányok mind nagyobb számban kényszerülnek pénzkereső munka végzésére. Főképpen az eltartó nélkül maradt, tehát férjhez nem ment, elvált vagy özvegy nőknek kellett gondoskodniuk ily módon saját, esetleg gyerekeik ellátásáról, mivel családjuk erre egyre kevésbé volt képes. De a házasságban élő nőknek is mind gyakrabban kellett munkát vállalniuk, mert kizárólag a férj jövedelméből nem tudták biztosítani a család ellátását. E jelenség hátterében a középrétegek anyagi helyzetét megrendítő gazdasági problémák (például az 1873-as tőzsdekrach), háborúk, valamint az iparosodás folyamata állt. A kortársak mindenekelőtt a pártában maradt nők helyzetét tartották súlyosnak, akik száma emelkedett. 1875-ben 1000 házasságképes korban lévő nő közül 505 volt férjnél,

[3] Simon, Gertrud: Mädchen- und Frauenbildung in Österreich zwischen 1774 und 1919 im Überblick. In: Brehmer – Simon 178–188. (a továbbiakban: Simon 1997.)

[4] Renate Flich: Wider die Natur der Frau? Entstehungsgeschichte der höheren Mädchenschulen in Österreich, dargestellt anhand von Quellenmaterial. Wien, 1992. (a továbbiakban: Flich) 81.

[5] Mazohl-Wallnig, Brigitte – Friedrich, Margaret: „...und bin doch nur ein einfältig Mädchen, deren Bestimmung ganz anders ist...". Mädchenerziehung und Weiblichkeitsideologie in der bürgerlichen Gesellschaft. In: L' Homme, 1991. 2. évfolyam, 2. szám. 7–32. (a továbbiakban: Mazohl-Wallnig – Friedrich)

[6] Az alap- és középfokú leányoktatás magyarországi helyzetéről lásd Nagyné Szegvári Katalin: A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777–1918). Budapest, 1969.; Müller Ildikó: Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon a dualizmus időszakában. In: Sic Itur ad Astra, 2000. 12. évfolyam, 3. szám. 69–142.

1880-ban már csak 498.[7] Ezt főleg demográfiai tényezőkkel, a nőtöbblet növekedésével magyarázták, de rámutattak arra is, hogy a házasságkötések száma is csökken, amit elsősorban arra vezettek vissza, hogy sok férfi rossz anyagi helyzete miatt nem, vagy csak későn tud házasodni. Felhívták a figyelmet még egy fontos tényezőre, mégpedig arra, hogy az ipar és a kereskedelem fejlődése fölöslegessé tette a háztartásban végzett női munka jelentős részét. Korábban otthon fontak, szőttek, varrták a ruhát, főzték a szappant stb. Most a modern ipar átvette ezeket a feladatokat. A háztartási munka csökkenésével nem tudtak már mit kezdeni a pártában maradt lányok, lánytestvérek, nagynénik munkaerejével. Azok csak teherként nehezedtek a családi költségvetésre. Olyan tevékenységi kört kellett számukra találni, ahol a társadalom javára hasznosíthatták munkaerejüket, és amely révén gondoskodni tudtak saját ellátásukról, hiszen erre családjuk mind kevésbé volt képes.

A középosztály rászoruló asszonyai és leányai számára tehát munkalehetőséget kellett teremteni. A nők előtt a 19. század második felében nyitva álló foglalkozások azonban nem feleltek meg sem a középosztálybeli nők társadalmi presztízsének, sem szellemi igényeinek. Olyan pályákra törekedtek, melyek megfelelő társadalmi állást biztosítottak számukra. Ezek pedig megfelelő képzettséget feltételeztek.

A lányok felsőbb oktatása mellett természetesen nem csak a munkalehetőségek bővítésének igénye szólt. A modernizáció előrehaladása megnövelte a nők műveltségével szemben támasztott elvárásokat is. Úgy vélték, a művelt nő asszonyi hivatásának is jobban eleget tud tenni, jobb feleség és anya válik belőle. Megnőtt ugyanakkor a nők műveltségi szintje is, s ezzel együtt bennük is mind erőteljesebben jelentkezett az igény arra, hogy komoly szellemi tevékenységet folytassanak.

Az ausztriaihoz hasonló diskurzus azzal nagyjából egy időben Magyarországon is lezajlott a nők felsőbb iskolázásáról. Az itt felmerülő érvek és ellenérvek lényegében ugyanazok voltak, mint a Monarchia másik felében.

Annak ellenére, hogy a 19. század utolsó harmadában Ausztriában is kialakult a társadalmi igény a nők középfokú oktatásának megteremtésére, az állam meglehetősen passzív maradt e téren. A probléma megoldását átengedte a magánkezdeményezéseknek. A polgáriban megszerezhetőnél magasabb műveltségre vágyó leányok oktatása korszakunkban egyházi és világi magániskolákban történt. Az első ilyen világi iskola 1861-ben Bécsben nyílt meg.[8] A 19. század második felében több hasonló oktatási intézmény alapítására is sor került. Ezek a németországi felsőbb leányiskolák (höhere Töchterschule) mintájára szerveződtek. Céljuk az volt, hogy a társadalom módosabb rétegeiből származó leányoknak társadalmi helyzetüknek megfelelő műveltséget nyújtsanak és felkészítsék őket női hivatásukra. Ennek megfelelően az élő nyelvek, irodalom, rajz, zene, történelem és a kézimunka tanítását állították a középpontba.[9]

Akárcsak Magyarországon, Ausztriában is úttörő szerepet játszott a leányoktatás fejlesztése terén a nőmozgalom. A nőszervezetek nemcsak beadványokkal fordultak az illetékes hatóságokhoz és a közvéleményt igyekeztek meggyőzni a nőnevelés fontosságáról, hanem maguk is létrehoztak iskolákat, tanfolyamokat. Különösen kiemelkedik a Wiener Frauen-Erwerb-Verein (Bécsi Női Munkaegylet) tevékenysége. Az egyesületet 1866-ban, a magyarországi nőnevelés fejlesztésében központi szerepet játszó Országos Nőképző Egyesület előtt két évvel, alapították. Célul a nők munka- és ezzel együtt képzési lehetőségeinek bővítését tűzték ki. Mindenekelőtt a középosztálybeli asszonyokat és lányokat kívánták tisztes megélhetéshez juttatni. Ennek érdekében az egyesület szakiskolákat (például keres-

[7] Flich 52.

[8] Flich 64.

[9] Laube, Grete: Mittelschulen. In: M. Braun (Hg..): Frauenbewegung, Frauenbildung und Frauenarbeit in Österreich. Wien, 1930. (a továbbiakban: Laube) 120–131.

kedelmi iskola, hímző- és varróiskola) hozott létre.[10] Ugyanakkor fontosnak tartották a nők általános képzésének fejlesztését is, ezért alapították meg 1871-ben felsőbb leányiskolájukat (Höhere Bildungsschule für Mädchen). Az iskola négy osztályos volt, 12–16 éves lányok látogatták. Létrejöttét párhuzamba állíthatjuk az első magyarországi felsőbb leányiskola, az Országos Nőképző Egyesület iskolájának megszervezésével, mely 1869-ben kezdte meg működését. Nemcsak abban egyezett meg a két intézmény, hogy nőegyesület hozta létre és tartotta fenn őket, hanem képzési céljuk is azonos volt, a középosztály leányainak kívántak magasabb általános műveltséget nyújtani, szem előtt tartva a nő speciális társadalmi feladatát is. Ugyancsak hasonló volt a tanulmányi idő és a megcélzott korosztály. Az idők folyamán mindkét intézmény számos átalakuláson ment keresztül, melyek tükrözték a leányoktatás fejlődését. A bécsi iskola 1877-ben a grazi leánygimnázium mintájára két alsó osztállyal bővült. 1889-ben nevét is megváltoztatta, a továbbiakban leánylíceumként működött. A továbbtanulásra felkészítő leányiskolák iránti növekvő igényre reagálva 1902-ben négyéves gimnáziumi tanfolyammal bővült, s ugyanebben az évben megkapta az érettségiztetés jogát is.[11] A Frauen-Erwerb-Verein iskolája 1874-től állami támogatásban részesült. A nyilvánossági jogot 1891-ben kapta meg.[12]

Az ausztriai leányoktatás fejlődése szempontjából egy másik oktatási intézmény, a grazi leánylíceum létrejötte is igen fontos. Ezt az iskolát tekinthetjük ugyanis az első német tannyelvű leánylíceumnak. Az intézményt 1873-ban magánszemélyek alapították. Tanulmányi ideje hat évre terjedt, tantervét a német felsőbb leányiskolák mintájára dolgozták ki.[13] Ez volt az első olyan magasabb leányoktatási intézmény, melynek fenntartását egy település önkormányzata vállalta, 1885-ben vette át Graz városa.[14] Ugyancsak elsőként kapott nyilvánossági jogot, 1886-ban.[15] A grazi leánylíceum példaként szolgált más intézményeknek is. Nemcsak a bécsi Frauen-Erwerb-Verein iskolája alakult leánylíceummá, hanem 1889-ben Linzben is létrejött egy leánylíceum, ez 1894-ben kapott nyilvánossági jogot.[16]

A 19. század végén tehát meglehetősen sokszínű volt a középfokú leányoktatás Ausztriában. A nők polgári iskolát meghaladó szintű képzése egyházi vagy világi magániskolákban folyt. Ezek leánylíceumok vagy egyéb felsőbb leányiskola jellegű oktatási intézmények voltak. A világi iskolák száma nem volt nagy, még az olyan jelentősebb városokban, mint Linz vagy Innsbruck is 1889-ig, illetve 1898-ig várni kellett az első ilyen intézmény létrejöttére.[17] A meglévő iskolák tanulmányi ideje és tanterve különbözött. Megegyeztek azonban abban, hogy fő feladatuknak a lányok női hivatásukra való felkészítését tartották. A linzi leánylíceum alapítói ezt következőképpen fogalmazták meg: az iskola feladata „a népés a polgári iskola célján túlmenő magasabb általános műveltség közvetítése, mely a diáklányokat képessé teszi arra, hogy később a nő sokoldalú hivatását áldásosan töltsék be."[18]

[10] Flich 58.

[11] A gimnáziumi képzés az Országos Nőképző Egyesület leányiskolájában is megjelent, az iskola keretei között jött létre Magyarország első leánygimnáziuma 1896-ban.

[12] A Wiener Frauen-Erwerb-Verein iskolájára vonatkozóan lásd Flich 69–70.

[13] Flich 65–67.

[14] Simon, Gertrud: Hintertreppen zum Elfenbeinturm. Höhere Mädchenbildung in Österreich – Anfänge und Entwicklungen. Wien, 1993. (a továbbiakban: Simon 1993.) 291.

[15] Flich 68.; Albisetti, James C.: Mädchenerziehung im deutschsprachigen Österreich, im Deutschen Reich und in der Schweiz, 1866–1914. In: Good, David – Grandner, Margarete – Maynes, Mary Jo (Hg.): Frauen in Österreich. Beiträge zu ihrer Situation im 19. und 20. Jahrhundert. Wien – Köln – Weimar, 1993. (a továbbiakban: Albisetti 1993.) 15–31.

[16] Lind, Anna: Das Frauenstudium in Österreich, Deutschland und in der Schweiz. Disszertáció. Wien, 1961. (a továbbiakban: Lind) 70.

[17] Albisetti 1993. 20.

[18] Idézi: Laube 121–122.

A hangsúlyt ennek megfelelően a modern nyelvek oktatására és az esztétikai nevelésre helyezték.

A középfokú leányoktatás első állami szabályozására és egységesítésére Ausztriában 1900-ban, az ún. ideiglenes szabályzat (provisorisches Statut) kiadásával került sor. Ennek előkészítésére az oktatási minisztérium 1899 májusában tanácskozást szervezett a felsőbb leányoktatásról. Itt a résztvevők megállapították, szükséges a leányoktatás egységesítése, s annak alapintézményévé a leánylíceumot kell tenni. Kívánatosnak tartották továbbá, hogy a leánylíceumokban minél több nő oktasson, bár természetesen a férfi tanárokat sem kívánták kizárni. Ennek érdekében javasolták, vezessenek be külön tanári vizsgát, mely a leánylíceumokban való tanításra jogosítana. Szorgalmazták azt is, hogy a leánylíceumokat törvényileg emeljék középiskolai rangra.[19]

A kultuszminiszter 1900. december 11-i keltezésű, 34551-es számú rendeletével kiadott ideiglenes szabályzat lényegében a fent ismertetett tanácskozás határozatának megfelelően rendelkezett. A középfokú leányoktatás egyetlen államilag elismert intézményévé a leánylíceumot tette.[20] A rendelet szerint ez az iskolatípus hat évfolyamos, a tizedik életévüket betöltött diákok látogathatják. A szabályzat egységes tantervet állapított meg a leánylíceumok számára. Ez a tudományos tárgyak oktatásának nagyobb teret biztosított, mint a legtöbb eddigi leányiskola. A leánylíceum középiskolai jellegének erősítését szolgálta, hogy a fiú-középiskolákat is ellenőrző tanfelügyelők alá rendelték őket. A rendelkezés igen fontos eleme volt, hogy a leánylíceumokban is bevezette az érettségit. Az itt szerezhető érettségi bizonyítvány azonban – szemben a fiú-középiskolai érettségivel – nem jogosított rendes egyetemi tanulmányok folytatására. Mégis nagy előrelépést jelentett, mivel lehetővé tette, hogy birtokosa rendkívüli hallgatóként látogassa a bölcsészkart. E rendelkezés célja elsősorban az volt, hogy biztosítsa a leánylíceumok tanárellátását. A bölcsészettudományi karon rendkívüli hallgatóként elvégzett három év után ugyanis a hallgatónők tanári vizsgát tehettek, mely jogosította őket a leánylíceum összes osztályában való tanításra.[21] 1904-től az is lehetővé vált, hogy a leánylíceumi érettségivel rendelkezők kiegészítő latin vizsga letétele esetén gyógyszerészeti tanulmányokat folytassanak.[22]

A leánylíceum közel állt a magyarországi felsőbb leányiskolához. Hasonló volt a képzés időtartama (10–16 éveseknek) és célja is. Mindkét iskolatípus színvonalát tekintve a polgári és a gimnázium között helyezkedett el. Megegyeztek abban is, hogy kifejezetten lányok számára hozták létre őket, a fiúoktatásban nem találunk ilyen jellegű intézményt. Lényeges különbség volt ugyanakkor, hogy a líceum érettségivel zárult, amely legalább arra jogosított, hogy birtokosa rendkívüli hallgatóként folytasson tanulmányokat a bölcsészkaron. A magyar felsőbb leányiskola ezzel szemben egyáltalán nem tette lehetővé a beiratkozást az egyetemre, még rendkívüli hallgatóként sem.

Az ideiglenes szabályzat kiadása után jelentős számban alakultak leánylíceumok. 1904–05-ben 41 leánylíceum működött a Monarchia területén, közülük 33 rendelkezett nyilvánossági joggal.[23] Az 1911–12-es tanév elején azonban már 66 nyilvánossági joggal rendelkező leánylíceumot találunk.[24] 1911-ben csak a mai Ausztria területén 27 líceum

[19] Flich 91.

[20] Simon 1997. 185.

[21] Erlass des Ministers für K. u. U. vom 11. Dezember 1900, Z. 34.551, MVB Nr. 65. In: Ritter Beck v. Managetta, Ludwig – v. Kelle, Carl: Die österreichischen Universitätsgesetze. Sammlung der für die österreichischen Universitäten gültigen Gesetze, Verordnungen, Erlässe, Studien- und Prüfungsordnungen. Wien, 1906. (a továbbiakban: Beck – Kelle) 576–580.

[22] Verordnung der Ministerien des Innern sowie für K. u. U. vom 7. April 1904, Regierungsblatt (RGB) Nr. 40, MVB Nr. 21. In: Beck – Kelle 583.

[23] Simon 1993. 292.

[24] Laube 123.

működött.[25] Míg 1901-ben még csak 1700 leány látogatott ilyen típusú iskolát a Monarchiában, számuk 1911–12-ben már 11 286 volt.[26] Ez jóval meghaladta a magyarországi felsőbb leányiskolák számát és tanulólétszámát.

Annak ellenére, hogy a középfokú leányoktatás egységes szabályozása kétségtelenül előrelépést jelentett a korábbi állapotokhoz képest, és a leánylíceumok magasabb szintű képzést nyújtottak, mint a legtöbb addigi leányiskola, ez az iskolatípus sem elégítette ki a nőneveléssel szemben támasztott társadalmi elvárásokat. Súlyos hiányossága volt, hogy nem készített fel semmilyen pénzkereső pályára, pedig a középosztálybeli nők közül mind többen kényszerültek arra, hogy maguk keressék meg kenyerüket. Ráadásul a felsőfokú tanulmányokra sem készített elő. Az itt elsajátítható műveltség különbözött attól, amit a fiúközépiskolák közvetítettek. A leánylíceumban nem tanultak görögöt és latint, igen magas óraszámban oktatták ugyanakkor a modern nyelveket, a franciát és az angolt. A humán tárgyak domináltak, a természettudományos-matematikai képzésre jóval kisebb súlyt fektettek, mint a fiúiskolákban. Különbözött a képzés ideje is, a lányok csak hat évig látogatták ezt az iskolatípust, míg a fiú-középiskola nyolc évfolyamos volt. További fontos eltérést jelentett, hogy a leánylíceumi érettségi nem jogosított rendes egyetemi tanulmányokra. Ez különösen azután vált aktuális problémává, hogy az egyetem bölcsészettudományi és orvosi karát, valamint a gyógyszerészeti tanfolyamot megnyitották a nők előtt. E hiányosságok pótlására történtek is kísérletek, több leánylíceum legfelső osztálya fölé az érettségire felkészítő ún. gimnáziumi kurzusokat szerveztek.[27] A szakképzés terén tapasztalható igények kielégítésére pedig gyakorlati pályákra felkészítő tanfolyamokat állítottak fel.

A 19. század végére Ausztriában is megteremtődött az igény a fiú-középiskoláknak megfelelő színvonalú és azokkal azonos jogosítványokat nyújtó leány-középiskola létrehozására. E probléma megoldására – akárcsak Magyarországon – kétféle elképzelés alakult ki. Az egyik szerint a lányok középiskolai oktatását a fiú-középiskolák mintájára kell megszervezni, leánygimnáziumokat kell létrehozni. A másik elképzelés a leánylíceummal kapcsolatban kívánta megoldani a nők felkészítését az egyetemi tanulmányokra. A kormányzat az utóbbi elgondolást támogatta. Ennek jegyében született meg a lányok középfokú oktatását újraszabályozó ún. Normalstatut (normál szabályzat) 1912-ben. Ez a rendelkezés a leány-középiskola két fajtáját különböztette meg, melyek közös alapon nyugodtak. A 10–14 évesek által látogatott négyéves egységes alsó tagozat után a képzés kettéágazott, a lányok vagy a hároméves felső líceumban, vagy a teljes értékű érettségit nyújtó négyéves reform-reálgimnáziumi ágban folytatták tanulmányaikat. A legtöbb eddigi leánylíceum az utóbbi lehetőséget választotta.[28]

A reform-reálgimnázium meglehetősen új iskolatípus volt, a középfokú oktatás reformálására irányuló törekvések eredményeképpen hozták létre 1908-ban. Eredetileg fiúknak szánták, esetükben a reáliskola alsó négy osztálya után kerültek ide a tanulók. A cél az volt, hogy átmenetet teremtsenek a reáliskola és a gimnázium között. A reform-reálgimnázium a klasszikus nyelvek helyett a modern nyelvek oktatását helyezte előtérbe, így görögöt nem tanítottak, csak latint. Oktattak viszont helyette két élő nyelvet (franciát és angolt). A lányok körében jóval nagyobb népszerűségre tett szert ez az intézmény, mint a fiúk esetében. Mutatja ezt, hogy 1924–25-ben 3922 lány és csak 89 fiú látogatta.[29] E jelenség oka nyilvánvalóan az, hogy a lányoknak kevés egyéb lehetőségük volt a teljes értékű érettségi megszerzésére.

[25] Simon 1993. 292.
[26] Laube 123.
[27] A grazi leánylíceumban például 1910-ben hoztak létre kétéves gimnáziumi tanfolyamot. Flich 68.
[28] Simon 1993. 279.; Albisetti 1993. 22.
[29] Laube 124.

A középfokú leányoktatás 1912-es ausztriai szabályozására nagy hatást gyakorolt az 1908-as poroszországi leányiskolai reform. Ez a magasabb leányoktatás alapintézményévé a tízosztályos leánylíceumot tette, s e fölé szervezett három különböző képzést nyújtó ágazatot, melyek egyike érettségit adott.[30]

Hasonló elvek alapján szabályozták Magyarországon is a középfokú leányoktatást 1916-ban, itt egy egységes négyosztályos alapra három ágazatot helyeztek, az egyik magasabb általános műveltséget (felső leányiskola), a másik érettségit (leánygimnázium), a harmadik szakképesítést (felső kereskedelmi) nyújtott. A magyar reform kidolgozói bizonyára jól ismerték a két külföldi példát.

A nők középiskolai képzésének biztosítására kialakított másik elképzelés a fiúgimnáziumok mintáját követő leánygimnáziumok létrehozása volt. Ennek gondolata már 1870-ben felmerült, amikor Marianne Hainisch a Wiener Frauen-Erwerb-Verein közgyűlésén javasolta, az egyesület kérje a bécsi önkormányzattól, állítson fel a fiúgimnáziumokban párhuzamos osztályokat lányok számára. Amennyiben pedig ezt a kérést nem teljesítik, az egyesület maga hozzon létre leánygimnáziumot. A javaslat ekkor még nem talált támogatásra, a többség nem látta elérkezettnek az időt a nők gimnáziumi képzésére. A Frauen-Erwerb-Verein 1871-ben felállított ugyan egy iskolát, de az nem leánygimnázium, hanem – amint erről már szó esett – egy felsőbb leányiskola jellegű intézmény volt.

Mivel az állam nem – vagy csak igen korlátozott mértékben – tartotta szükségesnek a nők felkészítését az egyetemi tanulmányokra, leánygimnáziumok alapítását sem támogatta. A továbbtanulásra jogosító leányiskolák létrehozásában ennek megfelelően – akárcsak Magyarországon – döntő szerep jutott a nőmozgalomnak.[31] A Monarchia első leánygimnáziuma Prágában nyílt meg 1890 őszén, megszületését a Minerva nőegyesületnek köszönhette.[32] A szűkebb értelemben vett Ausztriában az első leánygimnázium 1892-ben jött létre, alapítója a Verein für erweiterte Frauenbildung (Egyesület a Nőképzés Kiszélesítéséért) volt. Ez az 1888-ban alakult egyesület a nőemancipáció legfontosabb elemének a nőnevelés ügyét tartotta. Alapítói közé tartozott Marianne Hainisch is. Tagjai között megtaláljuk az osztrák nőmozgalom kiemelkedő személyiségei (például Auguste Fickert, Bertha von Suttner) mellett az első egyetemet végzett nőket, így az első magyar orvosnőt, Hugonnay Vilmát is.[33] Az oktatási hatóságok az iskola megindítását csak azzal a feltétellel engedélyezték, hogy az nem a leánygimnázium elnevezést használja, így az intézmény Gymnasiale Mädchenschule (gimnaziális leányiskola) néven kezdte meg működését 1892 októberében.[34]

A leánygimnázium tanulmányi ideje a fiúgimnáziumnál rövidebb, mindössze hat év volt. A lányok a polgári iskola befejezése után, tizennégy évesen kerültek ide, tehát később, mint a fiúk a fiú-középiskolákba. E megoldásnak két előnye is volt. Egyrészt kitolódott az az időpont, amikor a lányok további sorsáról dönteni kellett. A fiúk esetében ez már tízéves korukban megtörtént, amit több oktatási szakember is túl korainak tartott. Másrészt az életkorukból kifolyólag érettebb tanulókkal így rövidebb idő alatt nagyobb anyagot lehetett elvégezni. Ezzel magyarázható, hogy a lányok hat év alatt meg tudták tanulni azt a tananyagot, aminek elsajátításához a fiúgimnáziumban nyolc évre volt szükség. Az életkori sajátosságok mellett ehhez természetesen az is hozzájárult, hogy a leánygimnáziumba csak

[30] Ehrich, Karin: Stationen der Mädchenschulreform. Ein Ländervergleich. In: Kleinau, Elke – Opitz, Claudia (Hg.): Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung. Bd. 2. Frankfurt–New York, 1996. 129–148.

[31] Magyarországon az első leánygimnáziumot az Országos Nőképző Egyesület állította fel 1896-ban. Az iskola nyolc évfolyamos volt.

[32] A prágai leánygimnáziumról lásd Volet-Jeanneret, Helena: La femme bourgeoise à Prague 1860–1895. De la philanthropie à l'émancipation. Lausanne, 1988.

[33] Heindl – Tichy 201.

[34] Lind 71.

a legtehetségesebb, legambiciózusabb lányok kerültek, míg a fiúk esetében nem működött ilyen pozitív kiválasztódás. A tanulmányi idő 1903-tól hét évre nőtt. Ugyanebben az évben kapta meg az iskola a nyilvánossági jogot.[35]

Az iskola első évfolyama előkészítő jellegű volt, igyekezett a tanulókat a polgári iskolában elsajátított anyagot kiegészítve a fiúgimnázium negyedik osztályának megfelelő szintre hozni. Az utolsó évfolyam pedig az eddig tanultak ismétlésére, az érettségire való felkészülésre szolgált. A tananyag ugyanaz volt, mint a fiúgimnáziumokban, ugyanazokat a tankönyveket is használták.[36] Tantárgyaik közé tartozott a latin (első osztálytól), a görög (második osztálytól), a német, a földrajz, a történelem, a mennyiségtan (számtan, mértan), a természetrajz, a természettan, a bevezetés a filozófiába és a hittan.[37]

Mivel az iskola megalapításakor nem rendelkezett saját épülettel, az oktatás a tanárok továbbképzését végző bécsi intézet, a Pädagogium épületében folyt. Első igazgatója neves oktatási szakember, a Pädagogium vezetője, Emanuel Hannak volt. Mint az intézményt 1898-ban meglátogató Radnai Rezső beszámolójából megtudhatjuk, ekkor a tantestület 22 főből állt, mindannyian gimnáziumi vagy reáliskolai tanárok voltak. Mivel az iskola állami támogatást nem kapott (egészen 1920-ig), a tandíjakból kellett fenntartania magát. A tandíj így magas volt, 1898-ban évi 150 forintot tett ki. A leánygimnázium diáksága nagyrészt az értelmiségi középosztályból került ki.[38]

Az iskola első osztálya 1898-ban jutott el az érettségiig. A leánygimnázium nem rendelkezett az érettségiztetés jogával, így a lányoknak egy fiúgimnáziumban kellett letenniük a vizsgát. Ez a gyakorlat 1906-ig fennmaradt, első ízben ekkor érettségiztethette az iskola tantestülete diákjait.[39] Az 1898-ban tartott első érettségin, mely a bécsi Akadémiai Gimnáziumban (Akademisches Gymnasium) zajlott, 18 lány vett részt. Közülük nyolcan megbuktak, ami Radnai szerint megfelelt a fiúk vizsgaeredményeinek. A megbukottak közül négyet ismétlő, négyet pedig javító vizsgára utasítottak. Az érettségit sikerrel letevők közül ketten kitüntetéssel vizsgáztak. A magyar szakember, aki az érettségi vizsgákon is részt vett, úgy látja, a diáklányok jól felkészültek a vizsgára, s megállapítja, ez az eredmény „inkább jellemzi az alkalmazott mérték magasságát, mint a növendékek képzettségét."[40] Megjegyzi azt is, hogy a fiúk helyzete könnyebb az érettségin, hiszen őket évek óta ismert saját tanáraik vizsgáztatják, míg a lányok idegen – s tegyük hozzá, nem is mindig jóindulatú – vizsgáztató bizottság elé kerülnek.

A bécsi leánygimnázium létrejötte, amint Radnai látogatása is bizonyítja, Magyarországon is érdeklődést váltott ki. Ismerték a bécsi eseményeket a leánygimnázium létrehozására az *Élet* című folyóirat körül szerveződő mozgalom résztvevői is. Ez volt az első komolyabb kezdeményezés Magyarországon ilyen típusú leányiskola alapítására. Budapesten, akárcsak Bécsben, 1892 őszén szerettek volna leánygimnáziumot indítani, de ez az oktatási minisztérium ellenállása miatt meghiúsult. A budapesti leánygimnázium szervezői hivatkoztak is a bécsi példára, akárcsak a prágai leánygimnáziumra, melyet külön cikkben mutatott be az *Élet*.[41]

A Verein für erweiterte Frauenbildung iskolája nemcsak az első német tannyelvű leánygimnázium volt a Monarchiában, hanem korszakukban mindvégig ez is maradt az

[35] Flich 72.

[36] Flich 71.; Hannak, Emanuel: Prof. E. Alberts Essay Die Frauen und das Studium der Medizin kritisch beleuchtet von Prof. Dr. Emanuel Hannak. Wien, 1895. 34.

[37] Radnai Rezső: A felsőfokú nőképzés Ausztriában és a bécsi leánygimnázium. In: Nemzeti Nőnevelés, 1898. 19. évfolyam, 7. szám. 298–320. (a továbbiakban: Radnai)

[38] Radnai 307.

[39] Flich 72.

[40] Radnai 314.

[41] Vikár Béla: Pro és contra. Élet, 1892. 2. k. 473–476.; A prágai leánygimnázium. Élet, 1892. 2. évfolyam, 16. szám. 569–571.

egyetlen humán, tehát a klasszikus elveknek megfelelő leánygimnázium (humanistisches Mädchengymnasium) a Lajtán túli területeken. A reálgimnáziumi és a reform-reálgimnáziumi forma ennél jóval nagyobb népszerűségnek örvendett, amihez hozzájárulhatott, hogy ezek tananyaga, mely a klasszikus irodalom tanulmányozása helyett a modern nyelveket helyezte előtérbe, inkább megfelelt a nők műveltségével kapcsolatos elvárásoknak.[42] Ráadásul az 1912-es reformrendelkezés is ezt a formát támogatta. Az 1910-es években több egykori leánylíceum is reál- vagy reform-reálgimnáziummá alakult át.[43]

Ausztriában 1900–01-ben még csak 156 fő – kevesebb, mint Magyarországon – tanult leánygimnáziumban.[44] Az 1912-es reform után nőtt meg jelentősen a teljes értékű érettségit adó leányiskolák száma. 1917-ben 16 leánygimnázium, illetve gimnáziumi tanfolyam működött. Ezek főleg reálgimnáziumok és reform-reálgimnáziumok voltak.[45] Magyarországon 1918-ban ennél több, 31 gimnáziumi tagozattal rendelkező leány-középiskola és két önálló leánygimnázium volt.[46]

A leánygimnáziumok létrehozásának kérdése szorosan kapcsolódott a nők egyetemi tanulmányainak ügyéhez. A középiskola ugyanis nemcsak általános műveltséget nyújtott, hanem az itt szerezhető érettségi az egyetemre jutás feltétele is volt. Mivel Ausztriában sokáig nem léteztek felsőfokú tanulmányokra képesítő leányiskolák, a nők egyetlen lehetősége a továbbtanulásra jogosító érettségi bizonyítvány megszerzésére az volt, ha valamely fiú-középiskolában érettségiztek. A nők érettségi vizsgáinak szabályozására első alkalommal 1872-ben került sor. Miniszteri rendelet intézkedett arról, hogy nők is tehetnek érettségi vizsgát magántanulóként, mégpedig ugyanazokkal a feltételekkel, mint a férfiak.[47] 1878-ban azonban korlátozták ezt a lehetőséget. A nők ugyan továbbra is érettségizhettek, de az oktatási miniszter 1878. szeptember 21-én elrendelte, hogy a számukra kiadott érettségi bizonyítványokba ezentúl nem kerülhet be az a záradék, mely szerint a bizonyítvány egyetemi tanulmányokra jogosít. Ehelyett azt írták csak be, hogy a vizsgázó megfelelt azoknak a követelményeknek, melyeket érettségi vizsgánál a férfi vizsgázókkal szemben támasztanak. A lányok bizonyítványát a rendelet értelmében ettől kezdve nem is érettségi bizonyítványnak nevezték (Maturitätsprüfungszeugnis), hanem egyszerűen csak bizonyítványnak (Zeugnis).[48] E rendelkezés célja nyilvánvalóan az volt, hogy további akadályt gördítsen a nők felsőfokú tanulmányai elé. Az oktatási miniszter mindössze néhány hónappal korábban (1878. május 6-án) adott ki rendeletet, mely világosan leszögezte, nők nem iratkozhatnak be se rendes, se rendkívüli hallgatóként az egyetemre. Az érettségivel kapcsolatos rendelkezés bevezetőjében hivatkozott is erre: „Ismételten kimondatott, hogy a nők se rendes, se rendkívüli hallgatóként nem folytathatnak egyetemi tanulmányokat. Ebből magától értetődően következik, hogy az érettségire bocsátás célja a nők esetében nem lehet az, hogy megmérettessék érettségük az egyetemi tanulmányokra".[49]

---

[42] A reálgimnáziumot a reform-reálgimnáziumhoz hasonlóan 1908-ban hozták létre, de ez nyolc évfolyamos volt, a diákok tizedik életévük betöltése után kerülhettek ide. Létrejöttét a túlságosan a latin-görög nyelvi tanulmányokra koncentráló klasszikus gimnázium megreformálásának igénye motiválta. A reformgimnáziumban csak latint tanultak (az első osztálytól kezdve), görögöt nem, s nagyobb teret szenteltek a matematika és a természettudományok oktatásának, mint a humán gimnáziumban. Laube 125.

[43] Elsőként a bécsi Schwarzwaldschule alakult reálgimnáziummá 1911-ben. Laube 126.

[44] Steibl 10.

[45] Flich 97.

[46] Magyarország leány-középiskoláinak tankerületi beosztása. Nemzeti Nőnevelés, 1918. 39. évfolyam, 7–8. szám. 150–152.

[47] Steibl 8.; Flich 82.

[48] Flich 82.

[49] Idézi: Flich 82.

A nők érettségi vizsgálatainak újabb szabályozására csak két évtized múlva került sor. Az oktatási miniszter 1896. március 9-én részletesebben is rendelkezett annak feltételeiről és módjáról.[50] A rendelkezés szerint gimnáziumi érettségit tehetnek azok a nők, akik 18. életévüket betöltötték, s igazolják, hogy vagy valamely magángimnáziumban rendes tanulóként, vagy valamely nyilvános gimnáziumban magántanulóként, vagy otthon szakszerű vezetés mellett a szabályszerű terjedelemben gimnáziumi oktatásban részesültek. A vizsgázni kívánóknak az illetékes tartományi tanfelügyelőtől kellett engedélyt kérniük. Az érettségi letételére csak a rendeletben felsorolt gimnáziumokban volt lehetőség. Erre a célra tartományonként egy, amennyiben a tartomány többnyelvű volt, ennek megfelelően több gimnáziumot jelöltek ki.[51] A vizsgákat a fiúk érettségi vizsgájára érvényes szabályok betartásával kellett lefolytatni, eltérés volt azonban, hogy a lányoknak az összes tárgyból vizsgázniuk kellett, míg a fiúknak lehetőségük volt arra, hogy jó tanulmányi eredmény esetén egyes tárgyakból felmentést kapjanak. Ezzel tehát megnehezítették a nők számára az érettségi vizsgát.

Az 1896-os szabályozás a továbbtanulási záradékra vonatkozó 1878-as intézkedést továbbra is fenntartotta. Ezt csak az oktatási miniszter 1901. április 28-i rendelete helyezte hatályon kívül, mely kimondta, amennyiben megfeleltek a törvényes előírásoknak, az osztrák állampolgárságú nők számára kiállított érettségi bizonyítványba is be kell vezetni, hogy az egyetemi tanulmányokra jogosít.[52] (Természetesen csak a nők előtt nyitva álló felsőoktatási intézményekben tette lehetővé a beiratkozást.) A külföldi nők esetében azonban továbbra is érvényben maradt az 1878-as szabályozás.[53] Ezzel bizonyára azt kívánták elkerülni, hogy külföldről ideáramoljanak az egyetemi tanulmányokat folytatni kívánó nők. Ennek esélye egyébként amúgy sem volt nagy, hiszen Európa legtöbb országában előbb nyílt meg a nők előtt a felsőfokú tanulmányok lehetősége, mint Ausztriában.

A nők érettségi vizsgáját érintő diszkriminatív rendelkezések eltörlésének utolsó lépéseként 1904-ben hatályon kívül helyezték az 1896-os rendeletnek azt a passzusát is, mely nők esetében megtiltotta, hogy valamely tárgyból felmentést kapjanak a vizsga alól. Ettől kezdve e tekintetben is ugyanazok a feltételek voltak érvényesek a nőkre, mint a férfiakra.[54]

Mivel az érettségi bizonyítvány sokáig nem jogosította a nőket felsőfokú tanulmányok folytatására, a 19. század végéig nem nagy számban vállalkoztak megszerzésére. Mindazonáltal 1895-ig Ausztriában körülbelül 25 nő tett érettségi vizsgát.[55]

Magyarországon a nők csak Ausztriánál később, 1883-ban kaptak lehetőséget arra, hogy érettségit tegyenek. Akárcsak a Monarchia másik felében, itt is magántanulóként, valamely fiú-középiskolában vizsgázhattak. Fontos eltérés volt azonban, hogy a kapott érettségi bizonyítvány Magyarországon kezdettől fogva teljes értékű volt, ugyanúgy jogosított egyetemi felvételre, mint a fiúk bizonyítványa.

Amint az érettségivel kapcsolatos intézkedésekből kiderült, a nőknek módja volt arra, hogy magántanulóként valamely fiú-középiskolában tanuljanak. A lányok többnyire gimnáziumokat látogattak, csak kevesen választották a reáliskolát. A 20. század első évtizedében arra is lehetőségük volt, hogy fiúiskolákban órákat látogassanak (hospitáljanak), amennyiben nem volt a közelben leány-középiskola. Ezt a gyakorlatot azonban 1910-ben

[50] Verordnung des Ministers für K. u. U. vom 9. März 1896, Z. 1966, MVB Nr. 18. In: Beck–Kelle 564–566.

[51] Galíciában például három iskolában lehetett érettségizni, ezek közül egy lengyel, egy német, egy pedig rutén vizsgázók érettségiztetését végezte.

[52] Verordnung des Ministers für K. u. U. vom 28. April 1901, Z. 9834, MVB Nr. 20. In: Beck–Kelle 581–582.

[53] Lind 72.

[54] Lind 72.

[55] Albisetti 1993. 22.

megtiltották.[56] A nőknek 1919 júliusában engedélyezték, hogy a fiú-középiskolák rendes tanulói lehessenek.[57] Ezután egyes fiúiskolákban külön leányosztályokat is létrehoztak.[58]

Korszakunkban az állam nem mutatott nagy érdeklődést a középfokú leányoktatás ügye iránt. Elégségesnek tartotta, ha támogat néhány leányiskolát – erre az 1870-es évektől került sor –, állami leány-középiskolák létrehozását nem tekintette szükségesnek. A kormányzat csak vontatottan, lépésről-lépésre engedett a leányoktatás fejlesztésére irányuló törekvéseknek. Mivel nem tartotta kívánatosnak, hogy nők nagyobb számban folytassanak egyetemi tanulmányokat, a leánylíceumot szánta a középfokú leányoktatás színterének, a továbbtanulásra jogosító leányiskolák felállítását csak igen korlátozott mértékben tartotta szükségesnek. E politikának köszönhetően a leány-középiskolák közül egy sem állt állami kezelésben, egyesületek, felekezetek és önkormányzatok tartották fenn őket. Így az 1913–14-es tanévben a Lajtán túli területeken működő kilenc német tannyelvű leány-reálgimnázium közül három fenntartója volt egyesület, kettőé az Orsolya-rendi apácák, kettőé önkormányzat, kettőé pedig magánszemély.[59]

Mint láttuk, a 19. század végéig meglehetősen csekély számban működtek Ausztriában olyan leányiskolák, melyek a polgáriban megszerezhetőnél magasabb műveltséget nyújtottak. Ilyen körülmények között igen fontos szerep jutott a tanítónőképző intézeteknek, melyek nemcsak szakképző intézmények voltak, hanem magasabb szintű általános műveltséget is közvetítettek.

Az első tanítónő-, illetve nevelőnőképző intézetek Ausztriában már a 18. század végén létrejöttek. II. József alapította 1775-ben Sankt Pöltenben az ún. Offizierstöchterinstitutot, amely a nemesség leányai számára képzett nevelőnőket. Ugyancsak ő hozta létre 1786-ban a Zivilmädchenpensionatot, ahol elemi iskolai tanítónők képzése folyt.[60] A 19. század első felében kolostori iskolákban felállított tanfolyamokon történt az elemi iskolai tanítónők képzése.

A tanító-, illetve tanítónőképzés első állami szabályozására az 1869-es népiskolai törvény keretében került sor, mely elrendelte állami tanító- és tanítónőképző intézetek felállítását. Az első állami tanítónőképző intézet 1869 decemberében Bécsben nyílt meg.[61] A következő évben pedig Linzben, Grazban, Innsbruckban kezdték meg működésüket ilyen intézmények.[62] Az 1874-es szabályzat szerint a felvétel feltétele a 15. életév betöltése és sikeres felvételi vizsga letétele volt. A tanfolyam befejezése után a leendő tanítónőknek két évig valamely nyilvános népiskolában kellett dolgozniuk, s csak ezután tehették le a képesítő vizsgát. A vizsga egy, az oktatási miniszter által kinevezett bizottság előtt zajlott. A jelöltnek előzetesen egy házi dolgozatot kellett elkészítenie, maga a vizsga pedig szóbeli és írásbeli részből, valamint próbatanításból állt.[63]

A polgári iskolai tanítónők képzése az elemi iskolai tanítónőképzőkhöz csatlakozó tanfolyamokon történt. A tanfolyamot elvégzők legalább hároméves tanítási gyakorlat után tehettek képesítő vizsgát.[64]

---

[56] Flich. 94.

[57] Flich 97.

[58] Forkl, Martha – Koffmahn, Elisabeth (Hg.): Frauenstudium und akademische Frauenarbeit in Österreich. Wien – Stuttgart, 1968. (a továbbiakban: Forkl – Koffmahn) 78.

[59] Mazohl-Wallnig – Friedrich 25.

[60] Braun, Martha Stephanie (Hg.): Frauenbewegung, Frauenbildung und Frauenarbeit in Österreich. Wien, 1930. (a továbbiakban: Braun) 174–175.

[61] Magyarországon is ugyanebben az évben kezdte meg működését az első állami tanítónőképző intézet.

[62] Braun 176.

[63] Braun 184.

[64] Braun 185.

Bár az állam is szép számban hozott létre tanítónőképző intézeteket, e téren is igen fontos szerepet játszott az egyház. Az 1913–14-es tanévben a Lajtán túli területeken működő 40 tanítónőképzőből tizenkilencet valamely katolikus apácarend, tizenhármat az állam tartott fenn, négy állt egyesületi, három önkormányzati, egy pedig tartományi kezelésben.[65]

A tanítónőképzők igen nagy népszerűségnek örvendtek. Már az 1870–71-es tanévben is a tanító- és tanítónőképzők végzőseinek 46,5%-a nő volt.[66] E jelenség oka egyrészt az, hogy kevés más olyan iskola állt nők előtt nyitva, amely magasabb műveltséget közvetített. Sok olyan leány is látogatta ezeket az intézményeket, aki nem akart a tanítói pályára lépni, egyszerűen csak általános műveltségét kívánta gyarapítani.[67] A tanítónőképzőkben tanuló lányok magas száma másrészt azzal magyarázható, hogy a tanítói pálya a nők körében igen kedvelt volt. Mutatja ezt, hogy a 19. század végén az elemi iskolai tanítók 43%-a volt nő a szűkebben vett Ausztriában.[68] Ez nem volt egyedülálló jelenség, Európa más országaiban is nagy számban léptek a nők e pályára.[69] A tanítói volt ugyanis a nők számára legkönnyebben elérhető olyan pénzkereső foglalkozás, mely megfelelt a középosztály társadalmi presztízsének. Ráadásul ezt a pályát a társadalom is megfelelőnek tartotta számukra, abból kiindulva, hogy a gyermeknevelés a nő természetes feladata.

A középfokú leányiskolák megszaporodásával erősödött az igény, hogy itt is tanítsanak nők. A 19. század végéig ezekben az iskolákban főleg férfi tanárok oktattak, nők legfeljebb kézimunkát, éneket, rajzot tanítottak. Az itt dolgozó nők elemi vagy polgári iskolai tanítónői oklevéllel rendelkeztek.[70] Ennél magasabb képesítést nem is szerezhettek, hiszen a középiskolai tanári oklevél megszerzéséhez az egyetemet kellett elvégezni, oda pedig – pontosabban a bölcsészkarra – csak 1897-től iratkozhattak be. A középiskolai tanári pályára készülőnek legalább hét félévet kellett rendes hallgatóként tanulnia az egyetemen, letenni a tanári vizsgát, majd egy évet gyakorolnia valamely nyilvános iskolában. Az első középiskolára képesített tanárnő 1900-ban kezdte meg munkáját, a bécsi Verein für erweiterte Frauenbildung leánygimnáziumában tanított matematikát és természettant.[71] 1900-tól vált lehetővé a nők számára, hogy leánylíceumi tanári oklevelet szerezzenek, ekkor ugyanis az oktatási miniszter külön képesítő vizsgát vezetett be a leánylíceumi tanárok számára (eddig ilyen nem létezett). A vizsgát mindazok letehették, akik betöltötték 22. életévüket, s középiskolai vagy leánylíceumi érettségivel rendelkeztek, vagy pedig elvégezték a tanítónőképzőt. Továbbá megkövetelték, hogy a jelölt bizonyítsa, hat félévet rendes vagy rendkívüli hallgatóként valamely egyetemen tanult, ebből legalább öt félévet a bölcsészkaron kellett végezni.[72] Az utóbbi feltétel teljesítését a nők számára az tette lehetővé, hogy – amint már szó esett róla – a leánylíceumi érettségi és a tanítónőképző elvégzése jogosított a rendkívüli hallgatóként való felvételre a bölcsészkaron. A képesítő vizsga után egyéves

[65] Mazohl-Wallnig – Friedrich 25–26.

[66] Flich 81.

[67] Flich 81.

[68] Albisetti, James C.: Deutsche Lehrerinnen im 19. Jahrhundert im internationalen Vergleich. In: Jacobi, Julianne (Hg.): Frauen zwischen Familie und Schule. Professionalisierunsstrategien bürgerlicher Frauen im internationalen Vergleich. Frankfurt, 1994. 28–53. (a továbbiakban: Albisetti 1994.)

[69] A 19. század végén Svájcban 36%, Portugáliában 48%, Finnországban 56%, Olaszországban 63%, Svédországban 66%, Norvégiában 34%, Poroszországban 15,5% volt a nők aránya az elemi iskolai tanítók között. (Albisetti 1994. 33–34.) Magyarországon ehhez képest alacsony volt arányuk, 1897-ben 17%-ot tett ki. (Máday Andor: A női munka. Budapest, 1899. 16.)

[70] Forkl–Koffmahn 75.

[71] List-Ganser, Berta: Die Frau in den akademischen Berufen. In: Braun 295–300.

[72] Erlass des Ministers für K. u. U. vom 11. Dezember 1900, Z. 34.551, MVB Nr. 65. In: Beck – Kelle 576–580.

próbaidőt kellett valamely leánylíceumban letölteni. A képesítést előre meghatározott szakcsoportokra (például földrajz–történelem, német–idegen nyelv stb.) lehetett megszerezni.

Annak ellenére, hogy a 19. század végén megteremtődött a lehetőség, hogy nők is középiskolai és leánylíceumi tanári oklevelet szerezzenek, a középfokú leányiskolákban tanító nők száma ezután sem volt magas. A főtárgyakat továbbra is elsősorban férfi tanárok oktatták, akik mellékállásban dolgoztak a leányiskolákban. A női tanerők többnyire melléktárgyakat tanítottak. Ez a helyzet csak az első világháború éveiben változott meg radikálisan, amikor a frontra vonult férfi tanárok helyét nők vették át. 1920–21-ben a középfokú leányiskolákban már 179 nő és csak 151 férfi tanított.[73]

Az eddig említetteken kívül a századfordulón a nők más pedagógiai pályákra is szerezhettek képesítést, így lehettek óvónők, nevelőnők, zenetanárnők és rajztanárnők. Az utóbbi két esetben a zeneakadémiát, illetve a képzőművészeti akadémiát kellett elvégezniük.

A nők felsőfokú képzése

Az egyetem nők előtti megnyitására Ausztriában – akárcsak Magyarországon – a legtöbb európai országhoz képest későn került sor. Európában elsőként Franciaországban és Svájcban folytathattak nők egyetemi tanulmányokat, már az 1860-as évektől. Az 1870–80-as években azután számos ország biztosította számukra is ezt a lehetőséget. 1895 végén Magyarország is megnyitotta előttük az egyetemek kapuit, de csak a bölcsészettudományi és orvosi kart, valamint a gyógyszerészeti tanfolyamot.

Ausztriában az egyetemek már az 1870–80-as években szembesültek a nők felsőfokú képzésének problémájával, már ekkor kérték ugyanis nők felvételüket.[74] A bécsi egyetem tanácsa 1873 decemberében elvi döntést is hozott e témában, úgy határozott, nők se rendes, se rendkívüli hallgatóként nem iratkozhatnak be.[75]

A nők felsőfokú tanulmányainak központi szabályozására először 1878-ban került sor, amikor a kultuszminiszter rendeletet bocsátott ki e kérdéssel kapcsolatban. A rendelkezés leszögezte, szó sem lehet arról, hogy nők rendes vagy rendkívüli hallgatóként beiratkozzanak az egyetemekre. Arra azonban lehetőséget adott, hogy kivételes esetben engedélyt kapjanak egyetemi előadások látogatására. A döntést erről a fakultás és az érintett tanár közösen hozta meg. Az egyetemi tanácsnak azonban joga volt arra, hogy az egész egyetemre vonatkozóan megtiltsa jelenlétüket. Azok a nők, akik e szabályozás szerint látogathatták az egyetemet, nem iratkozhattak be, csak egyes előadásokat hallgathattak. Igazolást sem kaptak arról, hogy egyetemre jártak.[76] Ez a rendelkezés nagyjából megfelelt az addigi gyakorlatnak, a bécsi egyetemre 1878-ig csak vendéghallgatóként (Frequentantin) járhattak,[77] Innsbruckban pedig egyáltalán nem is hallgattak előadásokat. Egyes egyetemeken azonban ez az addigiakhoz képest szigorítást jelentett, a csernovici egyetemnek például volt rendes nőhallgatója 1878 előtt.[78]

Mint már említettem, 1878-ban még egy olyan kultuszminiszteri rendelet született, mely kapcsolatban állt a nők egyetemi képzésével. Ez elrendelte, hogy az érettségit tevő

[73] Forkl – Koffmahn 77.

[74] Az innsbrucki egyetemen például 1872-ben kérte az első nő felvételét. (Az innsbrucki egyetemre vonatkozó adatok forrása itt és később: Steibl)

[75] Lind 42.

[76] Verordnung des Ministers für K. u. U. vom 6. Mai 1878, Z. 5385, MVB Nr. 15. In: Beck – Kelle 562–564.

[77] Lind 43.

[78] Lind 47. A csernovici (Bukovina) egyetem liberálisabb magatartásához hozzájárulhatott, hogy meglehetősen új volt, Ferenc József alapította 1875-ben.

nők bizonyítványából ki kell hagyni azt a záradékot, mely szerint a bizonyítvány felsőfokú tanulmányokra jogosít. E két 1878-as rendelkezés végképp elzárta a nők előtt a lehetőséget arra, hogy egyetemi tanulmányokat folytassanak.

Az egyetem nők előtti megnyitása – akárcsak Magyarországon – Ausztriában is az 1890-es években került az érdeklődés középpontjába, amikor a nőmozgalom is akcióba lépett e cél érdekében. Elsőként a prágai Minerva nőképző egyesület követelte, tegyék lehetővé az egyetemi tanulmányokat nők számára is.[79] 1890-ben beadványt intézett a képviselőházhoz, melyben az orvosi és a bölcsészettudományi kar megnyitását kérte. Példáját hamarosan követte a bécsi Verein für erweiterte Frauenbildung, mely szintén e két fakultás megnyitását szorgalmazta. Magyarországhoz hasonlóan tehát Ausztriában is elsősorban a nők orvosi és bölcsészeti stúdiumainak lehetővé tétele állt az előtérben. Akadt azonban olyan nőszervezet is, mely az összes fakultás megnyitását követelte. Az Allgemeiner Österreichischer Frauenverein (Általános Osztrák Nőegylet) elődszervezete már 1891-ben ilyen tartalmú petíciót fogalmazott meg.[80] A képviselőház 1890-ben foglalkozott először a nők egyetemi tanulmányainak kérdésével a Minerva petíciója nyomán. Ezután a nőszervezetek újabb és újabb beadványokkal fordultak a kormányzathoz és a parlamenthez. A nők egyetemre bocsátásával kapcsolatos viták különösen 1895–96-ban lángoltak fel.

Az egyetem nők előtti megnyitása Ausztriában több lépésben történt. Először, az 1897–98-as tanévtől a bölcsészkarra iratkozhattak be. Erről a kultuszminiszter 1897. március 23-i rendelete intézkedett, mely szerint a felvétel feltétele az osztrák állampolgárság és a 18. életév betöltése volt. A rendes hallgatóként beiratkozóknak ezenkívül érettségi bizonyítvánnyal kellett rendelkezniük. A rendkívüli hallgatóknál elegendő volt tanítónőképzőintézet, vagy valamely ezzel azonos értékűnek minősített iskola (például felsőbb leányiskola, líceum) elvégzése.[81]

1897-ben tehát csak a bölcsészkart tették hozzáférhetővé számukra. A többi kar továbbra is zárva maradt. Közülük főleg az orvosi fakultás megnyitását követelték a nőszervezetek. A nők orvosi pályára bocsátására az első lépések már korábban megtörténtek. Először 1890-ben engedélyezték nőnek, hogy orvosi praxist folytasson a Monarchiában, a Svájcban végzett Rosa Kerschbaumer a császár külön engedélyével kapott lehetőséget erre. 1892-től Bosznia-Hercegovinában dolgozott néhány orvosnő, akik szintén Svájcban szereztek orvosi oklevelet.[82] A magyarországi születésű Georgine von Roth az Offizierstöchterinstitutban praktizált 1895-től.

Az első orvosnők tehát Svájcban szerezték meg diplomájukat, s a Monarchia területén külön engedéllyel folytathattak orvosi gyakorlatot. Az ilyen esetek egységes szabályozására 1896-ban került sor, amikor az oktatási miniszter rendeletben biztosította a nőknek is a lehetőséget orvosi diplomájuk honosítására. A nosztrifikáció feltétele volt az érettségi, az osztrák állampolgárság, a 24. életév betöltése, valamint tíz félév letöltése valamely külföldi egyetemen. Az oklevelét honosítani kívánónak le kellett tennie az orvosi szigorlatokat, kivéve a természettudományi elővizsgálatokat. A nosztrifikáció engedélyezéséről az illetékes orvosi kar tanártestülete döntött.[83] Az első nő, aki kihasználta ezt a lehetőséget, Gabriele Possaner von Ehrenthal volt, akit 1897. április 2-án – Hugonnay Vilma előtt néhány héttel – avattak orvossá. Egyúttal ő volt az első nő, aki a Monarchiában doktori címet szerzett.

---

[79] Mint már szó esett róla, ez az egyesület hozta létre az első leánygimnáziumot a Monarchiában.

[80] 1894-ben már a Verein für erweiterte Frauenbildung is ezt kérte.

[81] 1898-ban a krakkói és a lembergi egyetemnek engedélyezték, hogy külföldi nőket is felvegyenek. Esetenként más egyetemek is kaptak erre engedélyt. (Verordnung des Ministers für K. u. U. vom 23. März 1897, Z. 7155, RGB Nr. 84, MVB Nr. 19. In: Beck – Kelle 567–569.)

[82] 1892-ben a cseh Anna Bayer, 1893-tól a lengyel Theodora von Krajewska és a cseh Bohuslava Keck, 1899-től Gisela Kuhn dolgozott Bosznia-Hercegovinában.

[83] Verordnung des Ministers für K. u. U. vom 19. März 1896, RGB Nr. 45, MVB Nr. 20. In: Beck – Kelle 566–67.

A nők elzárása az orvosi tanulmányoktól ezek után nem volt sokáig tartható. 1898-ban már maga a bécsi orvosi fakultás kérte az oktatási minisztertől, nyissa meg az orvosi kart is a nők előtt. A miniszter ezzel kapcsolatos rendelete 1900. szeptember 3-i dátummal jelent meg. Kimondta, hogy nők is felvehetők rendes hallgatóul az orvosi fakultásokra, amennyiben osztrák állampolgárok és érettségivel rendelkeznek. Megszerezhetik az orvosdoktori címet is, a férfiakkal azonos feltételek mellett. A nők felvételéről az orvosi kar dékánja, illetve tanártestülete döntött.[84] Ugyanekkor jelent meg az a rendelet, mely lehetővé tette nők számára, hogy a gyógyszerészeti tanfolyamot látogassák és gyógyszerészi oklevelet szerezzenek.[85] A bécsi egyetemen az első gyógyszerésznő 1905-ben végzett, valamivel korábban a lembergi egyetemen kapott egy nő gyógyszerészi címet.[86]

Az első világháború végéig Magyarországhoz hasonlóan Ausztriában is csak a bölcsészettudományi és az orvosi karon tanulhattak nők rendes hallgatóként. A jogi kar megnyitására Ausztriában a háború után került sor, amikor a nők politikai egyenjogúsítása tarthatatlanná tette az eddigi helyzetet. 1919. május 7-én adták ki azt a rendeletet, mely engedélyezte, hogy nők is beiratkozzanak a jogi fakultásra, letegyék az elméleti államvizsgákat és doktoráljanak. A rendelkezés az 1919-es nyári félévvel lépett érvénybe. Államszámviteltant – akárcsak Magyarországon – már korábban is hallgathattak nők.

Ugyancsak 1919-től tanulhattak nők rendes hallgatóként a műszaki főiskolákon, a földművelési főiskolán, az állatorvosi főiskolákon, 1920–21-től pedig a képzőművészeti akadémián. Felvett nőket az 1922-ben alapított világkereskedelmi akadémia is. 1922-től az evangélikus teológiai fakultás hallgatói is lehettek nők. A katolikus teológiai kar megnyitására azonban csak 1945–46-ban került sor.

Mint már említettem, nő először 1897-ben doktorált a Monarchiában, Gabriele Possaner von Ehrenthal honosíttatta svájci orvosi oklevelét a bécsi egyetemen. A bécsi bölcsészkaron 1900 májusában került sor az első nő doktorrá avatására,[87] a jogi fakultáson természetesen csak jóval később, 1921-ben,[88] az evangélikus teológián pedig 1937-ben.[89] A grazi egyetemen 1902-ben,[90] az innsbruckin 1907-ben szerzett nő első ízben doktori címet.

A habilitáció kérdésében a monarchia nyugati része valamivel liberálisabbnak bizonyult, mint Magyarország. 1907-ben kultuszminiszteri rendelet biztosította nőknek is a habilitáció jogát a két nők előtt is nyitva álló fakultáson. Az első – és az első világháború végéig egyetlen – nő, aki magántanári képesítést szerzett a Monarchiában, Elise Richter volt. 1907-ben nevezték ki a romanisztika magántanárává a bécsi egyetemen. A bécsi orvosi fakultáson csak 1930-ban habilitált az első nő.[91] Már Elise Richter kinevezése is kivételnek számított, ennél magasabbra pedig az első világháború előtt nem kerülhetett nő. Kiemelkedő, nemzetközileg is elismert tudományos munkássága ellenére Elise Richter is csak 1921-ben kapta meg a rendkívüli egyetemi tanári kinevezést – elsőként Ausztriában –,

[84] A rendelet még arra is lehetőséget adott, hogy kivételes esetekben beszámítsák a külföldi egyetemen végzett tanulmányokat, illetve az ausztriai egyetemek orvosi karán vendéghallgatóként látogatott előadásokat is. (Verordnung des Ministers für K. u. U. im Einvernehmen mit dem Ministerium des Innern vom 3. September 1900, RGB Nr. 149, MVB Nr. 49. In: Beck – Kelle 570–71.)

[85] Verordnung des Ministerpräsidenten als Leiters des Ministeriums des Innern sowie des Ministers für K. u. U. vom 3. September 1900, RGB Nr. 150, MVB Nr. 50. In: Beck – Kelle 571–72.

[86] Roeske, W.: Zur Geschichte des Pharmaziestudiums an der Krakauer und Wiener Universität. In: Österreichische Apothekerzeitung, 1967. 21. évfolyam, 49. szám. 681–684.

[87] Az első bölcsészdoktori címet szerzett nő – Gabriele von Wartersleben – az első magyar bölcsészdoktor nőhöz hasonlóan tanulmányait részben külföldön végezte.

[88] A bécsi egyetemre vonatkozó adatok forrása, amennyiben külön nem jelzem: Heindl – Tichy

[89] Forkl – Koffmahn 38.

[90] Simon 1993. 202.

[91] Feldner, Birgit: Auf halbem Weg zur Selbstverständlichkeit. Zur Geschichte der universitären Frauenbildung. In: Juridikum, 1997. 2. 26–28.

rendes egyetemi tanár pedig nem lehetett belőle.[92] A két világháború között azután több nő is habilitált az ausztriai egyetemeken.

Ami az alsóbb egyetemi pozíciókat illeti, 1907-ben kultuszminiszteri rendelet intézkedett arról, hogy nők is alkalmazhatók tanársegédként.[93]

Akárcsak Magyarországon, a hallgatónők többsége Ausztriában is a bölcsészkaron tanult. A bécsi egyetemen a bölcsészkart látogatók aránya a hallgatónők között 73,4% és 86,9% között mozgott, a másik nők előtt nyitva álló fakultáson, az orvosin tanulóké pedig 13,1% és 26,6% között. Az 1900–01-es téli félévben a nők 83,3%-a a bölcsészkar, 16,7%-a az orvosi kar hallgatója volt, 1908–09-ben 86,4%-uk tanult a bölcsészkaron, 13,6%-uk pedig az orvosin.[94] A Monarchia osztrák feléhez tartozó mind a nyolc egyetemet[95] figyelembe véve is azt tapasztaljuk, hogy a nők többsége a bölcsészkarra járt. Az 1906–07-es tanév téli félévében a hallgatónők 86%-a tanult a bölcsészettudományi, 10,5%-a az orvosi és 3,5%-a a jogi karon.[96] E jelenség többek között azzal magyarázható, hogy a nőhallgatók közül sokan a tanári pályára készültek. A leánylíceumi képesítést pedig viszonylag egyszerűen meg lehetett kapni, érettségi sem kellett hozzá. Elegendő volt rendkívüli hallgatóként hat félévet eltölteni a bölcsészkaron. Nők megszerezhették a középiskolai – gimnáziumi, reáliskolai – tanári képesítést is, ennek azonban feltétele volt az érettségi. A középiskolai tanári diplomával rendelkező nők számára kevés munkalehetőség adódott. Fiúiskolában ugyanis nem taníthattak, leány-középiskola (leánygimnázium) pedig kevés volt. Ennek köszönhetően főleg a leánylíceumi képesítés megszerzésére törekedtek.

Hogyan alakult a nőhallgatók száma és aránya a birodalom osztrák felében? Az idetartozó nyolc egyetemen 1904–05-ben[97] 1219, 1905–06-ban 1325, 1906–07-ben 1683, 1907–08-ban 1707, 1908–09-ben 1956, 1909–10-ben 2209, 1910–11-ben 2456, 1911–12-ben 2498 nő tanult.[98] Arányuk a teljes hallgatósághoz viszonyítva 1904–05-ben 5,6%, 1905–06-ban 5,9%, 1906–07-ben 7,0%, 1907–08-ban 6,9%, 1911–12-ben 8,6% volt.[99] Ezek magasabb értékek, mint az azonos időszakra vonatkozó budapestiek. Jól látható, hogy a tendencia a hallgatónők számának és arányának növekedése volt. A legtöbb nő a bécsi egyetemen tanult, de részesedésük nem itt volt a legnagyobb. 1904–05 és 1911–12 között a krakkói egyetemen volt a legmagasabb a nőhallgatók aránya (10–14% között mozgott), a legalacsonyabb pedig Innsbruckban. A hallgatónők arányát tekintve a második helyen eleinte Graz állt, 1911–12-ben azonban már több egyetem is megelőzte. Ugyancsak magas volt a nők aránya a lembergi és a csernovici egyetemen. Az utóbbi azért meglepő, mert itt nem működött orvosi kar.[100]

---

[92] Elise Richterre vonatkozóan lásd Richter, Elise: Summe des Lebens. Wien, 1997.; Heindl – Tichy 221–231.; Simon 1993. 208–209.

[93] Lind. 76.

[94] Heindl – Tichy 84.

[95] Ezek a következők: bécsi, grazi, innsbrucki, prágai német, prágai cseh, lembergi, krakkói, csernovici egyetem.

[96] Statistik der Unterrichtsanstalten in den im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1907. A jogi karon tanuló nők nem rendes hallgatók voltak.

[97] Ez és az ez után következő adatok a téli félévre vonatkoznak.

[98] Adatok forrása: Statistik der Unterrichtsanstalten in den im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern megfelelő kötetei; Lorenz: Das Frauenstudium in Österreich. 287. In: Statistische Monatsschrift, Neue Folge XIX. Brünn, 1914. 285–291. (a továbbiakban: Lorenz)

[99] Statistik der Unterrichtsanstalten in den im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern megfelelő kötetei; Lorenz 288.

[100] A nőhallgatók aránya a teljes hallgatóságban az 1907–08-as és az 1911–12-es téli félévekben következőképpen alakult (az 1911–12-es adatok zárójelben): Bécs: 5,9% (8,1%), Graz: 9,9% (7,3%), Innsbruck: 3,6% (4,3%), Prága (német egyetem): 4,3% (5,7%), Prága (cseh egyetem): 6,0% (8,3%), Lemberg: 8,2% (8,9%), Krakkó: 10,8% (14,1%), Csernovic: 5,9% (11,3%). Lorenz 288.

A nőhallgatóság összetétele Magyarországon és Ausztriában sok hasonlóságot mutatott. A Monarchia mindkét felében erőteljesen felülreprezentáltak voltak az izraeliták az egyetemi hallgatónők között. Különösen az orvosi fakultásra volt ez jellemző. A bécsi egyetemen tanuló nők 51,2–68,3%-át tették ki a zsidók 1900 és 1914 között. A bölcsészkaron is magas volt az izraeliták aránya a nők körében, de kevésbé, mint az orvosi fakultáson. Az 1897–98-as téli félévben 25% volt arányuk, az 1913–14-es tanév I. félévében pedig a folyamatos növekedésnek köszönhetően már 37,3%-ot tett ki.[101] Összehasonlításképpen: a zsidók aránya a teljes népességben 1910-ben a Monarchia osztrák felében mindössze 4,6% volt.[102] Az izraeliták felülreprezentáltságát megfigyelhetjük a férfi hallgatók között is, de jóval kisebb mértékben, mint a nőknél.[103]

A nőhallgatóság társadalmi összetétele is hasonlított Ausztriában és Magyarországon. A bécsi egyetem nőhallgatóságát vizsgáló kutatócsoport megállapítása szerint a hallgatónők az első világháború előtt elsősorban az ún. *Bildungsbürgertum*ból érkeztek. Második helyen a közép- és kispolgárság, a harmadikon pedig a *Besitzbürgertum* és a kereskedők álltak.[104] A magyarországi viszonyokra emlékeztet az is, hogy az értelmiségi származásúak aránya az orvosi karon alacsonyabb volt, mint a bölcsészkaron, nagyobb viszont a közép- és kispolgárságé és a kereskedőké. Akárcsak a magyarországi hallgatónők szülei, az ausztriaiak is főleg tisztviselők, szabad foglalkozású értelmiségiek, tanárok, katonatisztek, valamint az önállók közül kerültek ki.[105]

Hasonlóságok és különbségek a Monarchia két fele között

A nőnevelés fejlődése Ausztriában és Magyarországon igen sok hasonlóságot mutatott. A lányok elemi oktatásáról az állam az 1860-as évek végén a népoktatási törvények keretében gondoskodott. Korántsem volt viszont megoldott a nők ennél magasabb szintű képzése. A lányok középfokú iskolázásának megszervezése – akárcsak Európa más országaiban – az Osztrák–Magyar Monarchiában is a 19. század utolsó harmadában került napirendre. E téren kiemelkedő szerepet játszottak a nőegyesületek, melyek nemcsak kérvényekkel fordultak az illetékes hatóságokhoz, hanem maguk is alapítottak leányiskolákat, melyek mintául szolgáltak más intézmények számára.

A középfokú leányoktatás alapintézménye Magyarországon és Ausztriában egyaránt a felsőbb leányiskola típusú iskola (höhere Töchterschule, leánylíceum) volt. Ez a kifejezetten lányok számára létrehozott iskolatípus mindkét országban a nőiesség kifejlesztését, a lányok női hivatásukra való felkészítését tartotta céljának. Ennek megfelelően az élő nyelvek oktatását helyezte előtérbe a klasszikus nyelvek helyett, és jóval kevesebb figyelmet fordított a természettudományos tárgyakra, mint a fiú-középiskolák.

Míg Ausztriában az állam igen csekély érdeklődést mutatott a magasabb leányoktatás iránt, Magyarországon aktívan részt vett annak kiépítésében. 1875-től, az első állami felsőbb leányiskola megnyitásától kezdve a magyar kormányzat számos ilyen típusú oktatási intézményt hozott létre. Ausztriában ezzel szemben nem léteztek középfokú állami leányiskolák, a magasabb leányoktatás intézményei egyesületi, egyházi, önkormányzati kézben voltak, vagy magánszemélyek működtették őket. Az osztrák kormány megelégedett azzal, hogy pénzügyi segélyt nyújtson nekik. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy

[101] Heindl – Tichy 144., 146.

[102] Heindl – Tichy 146.

[103] 1900-ban például a bécsi egyetem hallgatóinak 25%-a volt izraelita. Heindl – Tichy 141.

[104] Heindl – Tichy 95. A kutatócsoport a kereskedőket külön kategóriaként kezelte, mivel vagyoni helyzetük igen különböző lehetett.

[105] Az innsbrucki egyetem bölcsészkarának nőhallgatói közül például 1900–1918 között 58,5% édesapja volt tisztviselő, 12,1%-é szabad foglalkozású értelmiségi, 9,8%-é önálló, 9,8%-é katonatiszt. Steibl 118.

a magyar kormány sem csupán a leányoktatás iránti elkötelezettségből, hanem inkább azért támogatta a felsőbb leányiskolákat, mert a nemzeti szellem terjesztését várta tőlük.

Abban azonban megegyezett a Monarchia két fele, hogy az állami oktatáspolitika a nemek között kialakult társadalmi munkamegosztás fenntartására törekedett. A kormányzat a polgári felfogásnak megfelelő női szerepre felkészítő iskolákat támogatta az eddigi rendet megbontani igyekvő, a valós társadalmi igényeket figyelembe vevő törekvésekkel szemben. Így a kormány a női hivatásra felkészítő iskolatípusokat, Magyarországon a felsőbb leányiskolát, Ausztriában pedig a leánylíceumot kívánta a középfokú leányoktatás színterévé tenni. A fiú-középiskolákkal valóban azonos szintű tudásanyagot és képesítést nyújtó leányiskolák létrehozását viszont nem, vagy csak igen korlátozott számban tartotta szükségesnek.

Magyarországon és Ausztriában egyaránt kétféle elképzelés állt szemben abban a kérdésben, hogyan biztosítsák a nők felkészítését az egyetemi tanulmányokra. Az egyik szerint a lányok középiskolai oktatását a fiú-középiskolák mintájára kell megszervezni. Ennek jegyében született meg az Országos Nőképző Egylet leánygimnáziuma Budapesten, a prágai és a bécsi leánygimnázium. Jellemző módon mindhárom intézményt nőegyesületek alapították. A másik elképzelés a felsőbb leányiskolával kapcsolatban kívánta megoldani a nők felkészítését az egyetemi tanulmányokra. A kormány is ezt az elgondolást támogatta. Magyarországon a felsőbb leányiskola 4. osztálya fölé szerveztek négyéves gimnáziumi tanfolyamot, Ausztriában pedig a leánylíceummal kapcsolatban hoztak létre gimnáziumi tanfolyamokat. Az 1912-es osztrák és az 1916-os magyar leány-középiskolai reform egyaránt 4+4 osztályos megoldást vezetett be.

A kormány passzivitása a lányok középiskolai oktatásának terén összefüggésben állt azzal, hogy az állam a Monarchia mindkét részében igyekezett elkerülni a nők egyetemi képzésének tömegessé válását. Úgy látták, elégséges néhány, kivételesen tehetséges nő számára biztosítani ezt a lehetőséget. Ennek megfelelően más európai országokhoz képest későn nyitották meg a nők előtt az egyetemek kapuit, de ez is csak korlátozott mértékben történt meg. Csak két fakultást tettek hozzáférhetővé a nők számára, s egyéb intézkedésekkel is igyekeztek távol tartani őket az egyetemtől. Ezek közül a legfontosabb, hogy Ausztriában a nők érettségi bizonyítványa 1901-ig nem jogosított egyetemi tanulmányokra, Magyarországon pedig a 20. század elejétől az érettségi eredményétől tették függővé a nők felvételét.

Az első világháború végéig a Monarchia két felében nagyjából ugyanazokkal a lehetőségekkel rendelkeztek a nők a felsőfokú képzés terén. Az osztrák állam ugyan kezdetben konzervatívabbnak bizonyult, mint a magyar – így később tette hozzáférhetővé a bölcsészkart és az orvosi kart, nem fogadta el a nők érettségi bizonyítványát az egyetemi felvételnél –, 1901 után azonban már annál valamivel nyitottabb volt, hiszen nem vezetett be olyan korlátozásokat, mint például a felvétel jeles érettségihez kötése. Ez a tendencia a világháború után is folytatódott, ekkor az osztrák nők egyértelműen jobb helyzetbe kerültek, mivel több felsőoktatási intézmény állt előttük nyitva, mint Magyarországon.

MÜLLER, ILDIKÓ

Female education in Austria at the time of the Austro-Hungarian Monarchy

The issue of the education of women in the Austro-Hungarian Monarchy moved into the centre of attention in the second half of the nineteenth century, as it did in most other countries in Europe. Making men and women equal in education was not merely a question of principle, but had great practical significance. Providing higher level training to women made it possible for them to set out on well-paid and prestigeous careers so far accessible for men only. That meant the expansion of their employment possibilities as well as the enhancement of their social influence.

The Austrian state provided for the elementary education of girls with an Act on Popular Education in 1869. However, the higher than elementary education of women presented more problems. The basic institution in Austria of secondary female education was the higher girl-school type school (*höhere Töchterschule*, girls' *lyceum*). This type of school, developed especially for girls, aimed at developing femininity, preparing the students for their female vocation. Showing very little interest in higher education for females, the Austrian state allowed private initiative to organize it. As a result, in the period under discussion there were no state secondary schools for girls, and the girls' schools that were of higher level than higher elementary schools were all in the hands of associations, churches, and municipalities, or run by private individuals. Presenting a colourful picture in the second half of the nineteenth century, higher female education was integrated and for the first time regulated by the state in 1900 only.

By the end of the nineteenth century the need had arisen in Austria to create secondary schools for girls that were of the same level and provided the same training as boys' schools. There were two ideas for the solution of this problem. According to one, the secondary education of girls should be organized along the lines of boys' education. The girls' secondary schools in Prague and Vienna were established according to this principle. The other idea wanted to solve the problem of preparing girls for university studies in connection with the girls' lyceum.

The government supported the latter, but it regarded the establishment of girls' schools that really provided the same education and qualifications as boys' schools as necessary in very limited numbers, if at all. This phenomenon was related to the fact that the state wished to avoid providing university training to women in large numbers. This possibility should be provided for a few, exceptionally talented females, they thought. Accordingly, universities opened before women late, in comparison with other European countries, and even that in a limited degree. Only two faculties were made accessible for women in the first place, and an additional restriction was imposed by the fact that secondary school leaving diplomas granted to women did not entitle them to university studies.

The development of women's education showed a number of similarities in Austria and Hungary. The question of female education became an important issue in both halves of the Monarchy more or less at the same time and for similar reasons. There were many similarities in the way this problem was solved, thus, for example, the role of women's movement was important, essentially the same types of schools were estasblished, and the attitude of the state was similar in both countries.

CSÁKY MÓRIC

A közép-európai modernség kritériumai

A modernség „reprezentatív kultúrájának" – tehát például az 1900 körüli évtizedek művészetének, irodalmának, zenéjének vagy építészetének – bármiféle tárgyalása bizonyos előfeltételek tisztázásával kell, hogy kezdődjön. Minimálisan a következő meggondolások tartoznak ide: Először is egy teljes mértékben urbánus kultúráról van szó, vagyis olyan kulturális jelenségekről, amelyek városi környezetben keletkeztek és létüket annak köszönhetik. Elhibázottnak tartom azt az egyre több kutatónál megfigyelhető kísérletet, hogy a modernséget a nemzeti-állami fogalomrendszer alapján tematizálják, és „osztrák", „francia", „horvát" modernről beszélnek. Másodsorban a modern nem egységes stílusirányzat, nem egységes kulturális koncepció, hanem sokrétű jelenségek, részben ellentétes tendenciák hálózata, ezek modernségként való egységesítő megnevezése pedig kultúrtörténeti konstrukció. Igen korán felismerte ezt Robert Musil, aki figyelmeztetett arra, hogy az 1900 körüli évek kulturális termésének emlékező elsajátítása során hiba lenne egy bizonyos irányzatot, egyetlen generációs stílust érteni modernség alatt: „Már sokszor láttuk ezt. Mindig volt egy új generáció, amely azt állította magáról, hogy új a lelke, és elhatározta, hogy megtalálja az ehhez az új lélekhez illő stílust. Nem volt azonban új lelke, csupán egy örök puhatestűt hordozott magában, amely nem fért be semmilyen héjba, még az utolsóként kifejlődöttbe sem. 1900 körül még azt lehetett hinni, hogy a naturalizmus, az impresszionizmus, a dekadencia és a heroikus immoralizmus egy és ugyanaz, egy új generáció különböző megnyilvánulása; 1910 körül már tudtuk ..., hogy mindössze annyi volt bennük a közös, hogy sok ember ugyanazon lyukat, ugyanazon semmit állta körül; ma pedig az egész generációlélekből csupán néhány magányos lélek maradt, akik egész jól tűrik a Kürschner [német irodalmi évkönyv – a fordító megjegyzése] alfabetikus rendjét, és sikerrel mossák el a Künstlerhaus és a szecesszió közötti különbséget."[1] Harmadrészt a modernséget – specifikus urbánus változataiban is – összeurópai kontextusban kell értelmezni, és azon jellegzetes regionális vonatkozásaiból kell magyarázni, amelyek különböző tipikus kulturális konfigurációk létrejöttét idézték elő. A kulturális körforgás összeurópai volt, és a kultúra létrehozói és hordozói a városi környezetben olyan reprezentánsok voltak, akik ezen városok közelebbi vagy távolabbi regionális környezetéből érkeztek. Negyedszer: a modernségre koncentrálva nem szabad szem elől tévesztenünk annak tudásszociológiai környezetét, beágyazottságát egy specifikus társadalmi-gazdasági kontextusban zajló életbe. A modernség társadalmi, gazdasági, mentális és esztétikai interakciók összetett rendszereként értelmezhető, rekonstrukciója tehát nem elégedhet meg tartalmilag azzal, hogy kiemeli ezen szempontok egyikét – például a művészi-esztétikai aspektust –, módszertanilag pedig azzal, hogy csupán „történetileg" bizonyított tényeket vizsgál, ugyanakkor pedig figyelmen kívül hagyja az ezen tényeket tulajdonképpen meghatározó, valójában fontos összefüggéseket. Ha a modernség vizsgálatát nem korlátozzuk a szűkebb értelemben vett művészi alkotásokra, és például a bécsi modernséget nem tekintjük egyszerűen azonosnak a szecesszióval, a Jugendstillel vagy a Bécsi Műhelyekkel, akkor ebből az következik, hogy figyelmünket sokkal inkább keletkezésének, tapasztalásának és hatásának korszakokon átnyúló összefüggéseire kell irányítanunk, semmint hogy vizsgálódásainkat leszűkítsük egy bizonyos történelmi koron belül időben pontosan körülhatárolt periódusra.

[1] Musil, Robert: Stilgeneration oder Generationsstil [14. Mai 1921]. In: Musil, Robert: Gesammelte Werke I: Prosa und Stücke. Hg. von Adolf Frisé. Reinbek b. Hamburg, 1983. 661–663., 664–667. idézet: 662. Hasonlóan érvel Musil: Der Mann ohne Eigenschaften. Hg. von Adolf Frisé. Reinbek bei Hamburg, 1983. 54–56. (= 15. fejezet: Geistiger Umsturz.)

A differenciáltság, a fragmentáltság, az egyéni és kollektív elbizonytalanodás és az identitások válsága olyan tapasztalatok, amelyekre a modern képviselői – kezdve Charles Baudelaire-rel Paul Borget-n, Gustav Mahleren, Egon Schielén keresztül Robert Musilig – reflektálnak, és amelyeket műveikben kifejezésre juttatnak. Ha meg akarjuk érteni ezeket a tüneteket, akkor célszerű először összeurópai tendenciákra utalni, második lépésként pedig azt vizsgálni, hogy Bécsben, illetve Közép-Európában ezeken kívül fellelhetők-e egyéb olyan kritériumok, amelyek az itteni modernséget megkülönböztetik a más európai központok modernségétől.

Gazdasági téren az iparosodás (az ipari forradalom) hatására egyrészt új, egységes vagy analóg gazdasági struktúrák alakultak ki, s ezek a szükséges pénzforrások egységesítése révén (bankok) vagy a műszaki újítások következtében (vasút, távíró, telefon, posta) lehetővé tették a szociális mobilitás, valamint a globális közeledés és azonosság új formáit is. David Good megpróbálta kimutatni, hogy ezen tényezők hatására a Monarchia a 19. század folyamán egyre egységesedő gazdasági térséggé tudott fejlődni. Másrészt természetesen az iparosodásnak nem csupán az volt a következménye, hogy a munkát különböző, egymáshoz rendelt munkafolyamatokra tagolták, hanem az is, hogy ezen munkafázisokat egyes individuumokhoz (munkásokhoz) rendelték. Vagyis: a gyárban folyó termelési folyamat egészét az egyes dolgozók már alig látták át, hiszen munkásként mindössze az „összmunka" (termelés) egy-egy meghatározott részét kellett elvégezniük. Ennek nem csupán a termelő és a termék elidegenedése lett a következménye, hanem a dolgozó individuumok egymás közötti, egyre erősödő differenciálódása is. Az ipari termelési módok hirtelen megsokszorozódásának hatására egész társadalmi rétegek rendelődtek hozzá differenciáltan az egyes munkafolyamatokhoz.

Az új és differenciált munkafolyamatokhoz való hozzárendeltség, valamint az ebből adódó új csoportérdekek és életkörülmények egy új tudatban (azonosságban) jutottak kifejezésre, amely magához a társadalomhoz hasonlóan egyáltalán nem volt homogén. Az új termelési módok differenciálódásának sokkal inkább a társadalom szegmentálódása és a társadalmi és egyéni tudat fragmentálódása lett a következménye. Ez a folyamat fokozatosan minden társadalmi réteget elért, így a gazdasági modernizációs folyamat következményei az egyszerű fogyasztók számára is érzékelhetővé váltak, akik egy egyre nagyobb termékkínálattal (áruválasztékkal) találták szemben magukat. Ez az általános, egész Európára jellemző folyamat elsősorban a városokban vált érzékelhetővé, és mindenekelőtt ezek lakóinak mindennapjait és tudatát változtatta meg: ők már nemcsak a gyors ütemű gazdasági újításnak, hanem a termelési módok és az árukínálat egyre gyorsuló növekedésének is tanúi voltak. A gazdasági innovációk tehát a társadalmi változásokon túl a tudat megváltozását is eredményezték.

Esztétikai szinten ez a tudatváltozás a régi értelmezési minták „szétesését" és a kifejezési módok pluralizálódását vonta maga után. Friedrich Nietzschének a modernt „décadence"-ként leíró jellemzését – amely szinte szó szerinti idézet Paul Bourges *Essai de psychologie contemporaine* című munkájából – gyakorta felhasználják ennek a pluralisztikus szituációnak és a belőle adódó közvetlen esztétikai-irodalmi következményeknek a bemutatására: „Mi jellemez minden irodalmi décadence-t? Az, hogy az élet már nem hatja át az egészt. A szó függetlenedik és kiugrik a mondatból, a mondat túlárad és elsötétíti az oldal értelmét, az oldal önálló életre kel az egész rovására – az egész nem egész immár. Ez a hasonlat érvényes a décadence minden stílusára: valahányszor az atomok anarchiája, az akarat széthullása, 'az individuum szabadsága', morálisan szólva az 'egyenlő jogok mindenkinek' politikai elméletévé fejlődik. Az élet, az önmagával azonos élénkség, az élet lüktetése és burjánzása a legkisebb egységbe kénytelen visszaszorulni, míg minden egyéb elszegényedik életben. Mindenütt bénulás, ínség, dermedés vagy ellenségesség és káosz: mindkettő annál inkább szemünkbe ötlik, a szervezetnek minél magasabb formáiig emelkedünk föl. Az egész már egyáltalán nem él: csak mesterségesen összerakták, kiszámították, amolyan

műtermék csupán."[2] Az általánosan jellemző, széttöredező tudatállapot reflexiója a bécsi, a prágai és a budapesti modernség képviselőinél is helyet kap. Lukács György például így ír fiatal filozófusként 1910-ben: „A dolgok szilárdságával megszűnt az ennek szilárdsága is; a tények elvesztésével elvesztek az értékek is. Nem maradt más, mint hangulat. Csupa, az egyes emberen belül és az egyes emberek között, egyenlő rangú és jelentőségű hangulat ... Megszűnt minden egyértelműség, mert minden csak subjectív volt; megszűnt az is, hogy egyáltalán jelentettek volna valamit az állítások ... Ebben a világban minden összefért mindennel, és nem volt semmi, ami bármit is kizárhatott volna ... De minél subjectívebb és pillanathoz tapadóbb valami, annál problematikusabb a közölhetősége. Igazán csak a közös közölhető, és ez a művészet mindenáron közölni akarta a művész egyéniségének egy pillanatát, a közölhetetlent. És véletlenszerűvé vált ezáltal minden hatás ... A felületek művészete lett így minden; a felületeké, amely mögött nincsen semmi."[3]

A modernizációval elindult, egyre gyorsuló társadalmi-gazdasági változások az Osztrák–Magyar Monarchiát is elérték.[4] Itt többek között a modern bank- és hitelrendszer létrejötte tette lehetővé az iparosodást, amely a modern közlekedési hálózat (vasút) és hírközlési rendszer révén elősegítette az új típusú mobilitást és a kommunikációt. Ezek az újítások természetesen nem csupán a gazdaság javát szolgálták, hanem a társadalmat és az egyes emberek életét is megváltoztatták, mindenekelőtt a Monarchia gyors ütemben gyarapodó városaiban. Bécs lakossága a bevándorlás és a környező települések hozzácsatolása eredményeképpen 1869 és 1900 között, tehát egy generáció alatt megkétszereződött, és 1910-re kétmillió fölé emelkedett. Ezek a városiak egyáltalán nem alkottak zárt, homogén társadalmi réteget, nagyon is heterogének voltak. Nem kevesen a legkülönfélébb hagyományos társadalmi csoportokból kerültek ki, ami szintén hozzájárult különbözőségükhöz, szociális és kulturális tudatuk heterogenitásához. A historizmus stílusbeli pluralitása a tudat ezen sokszínűségének jeleként értelmezhető. Az a tendencia, hogy a művészet, az építészet képviselői különböző történelmi stíluselemeket használtak fel, felfogható egy arra irányuló kísérletként, hogy az elmúlt korok tudattartalmainak elsajátítása, illetve az azokkal való azonosulás révén új, a megváltozott társadalmi-gazdasági kontextusnak megfelelő identitásra tegyenek szert a jelenben.[5] Ez a „keresés és tapogatózás a helyes után, ... majmolás és nem természetes továbbformálás" volt az, amit historizmuskritikájában 1895-ben Otto Wagner hevesen támadott: „A nagy társadalmi átalakulások mindenkor új stílusokat szültek. Tehát a művészet és úgynevezett stílusa mindig egy bizonyos történelmi periódus szépségideáljának ellentmondást nem tűrő kifejezése volt ... Bizonyítottnak tekinthetjük, hogy a művészet és a művészek mindig saját korszakukat képviselték. Magától értetődő, hogy századunk oly mozgalmas második fele is kereste a saját eredeti művészetszemléletének megfelelő kifejezési formát. Az események azonban gyorsabban zajlottak, mint bármiféle művészi kibontakozás. Mi sem volt természetesebb, minthogy a művészet abbéli igyekezetében, hogy bepótolja, amit elmulasztott, mindenütt kereste az üdvösséget, és minde-

[2] Nietzsche, Friedrich: Der Fall Wagner [1888]. In: Nietzsche, Friedrich: Kritische Studienausgabe. Hg. von Giorgio Colli – Mazzino Montinari. Bd. 6. München, 1980. 27. V.ö. az ugyanott található Bourget-idézettel. Bd. 25. 405. Magyarra fordította Romhányi Török Balázs. Kalligram, 1998. 11–12. szám, 46–47. (A fordító jegyzete.)

[3] Lukács György: Az utak elváltak. Nyugat, 1910. 3. sz. 191. (A fordító jegyzete.)

[4] Vö. többek között. Good, David F.: Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914. Wien – Köln – Graz, 1986.; Matis, Herbert: Österreichs Wirtschaft 1848–1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I., Berlin, 1972.; Csáky, Moritz: Die Gesellschaft. In: Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs, 2. Teil 1880–1916: Glanz und Elend. NÖ Landesausstellung Schloß Grafenegg, 1987. (a továbbiakban: Csáky) 39–51.; Mosser, Alois: Die Wirtschaft im Habsburgerreich. In: Uo. 60–72.

[5] Vö. Pevsner, Nikolaus: Möglichkeiten und Aspekte des Historismus. In: Pevsner, N. – Evers, H. G. – Besset, M. – Grote, L.: Historismus und bildende Kunst. München, 1965. 13–24.

nütt úgy gondolta, hogy meg is találta. ... Az említett áramlat következménye volt, hogy az elmúlt évtizedekben minden stílusirányzatba belekaptak. A művészek nem a ránk maradt hagyományt alakították tovább, inkább nagyítóval és szikével halottakat boncoltak, ahelyett, hogy az élők pulzusát fogták és fájdalmaikat enyhítették volna. ... Nagy tévedések forrása volt az a tapasztalat, hogy sok építészeti feladat, például a templomépítés, ma ugyanolyannak tűnik, mint évszázadokkal ezelőtt, míg más feladatok újabb keletűek. Így lehet, hogy a laikusok és sajnos sok építész is azon a véleményen vannak, hogy parlamentet görög stílusban kell építeni, a távíróhivatal vagy a telefonközpont viszont nem lehet gótikus stílusú, míg viszont egy templomot kifejezetten az utóbbi stílusban várnak el. Egyvalamiről azonban mindannyian megfeledkeznek: arról, hogy azok az emberek, akik ezekbe az épületekbe járnak, mindannyian egyformán modernek, és hogy sem az nem szokás, hogy meztelen lábbal, ókori harci kocsival hajtsanak a parlament elé, sem az, hogy felvágott zekében közeledjenek egy templomhoz vagy egy városházához."[6] A historizmus stílusbeli pluralitása tehát egyrészt a tudat azon általános differenciáltságának felelt meg, amely együtt járt a modernizációs folyamattal, másrészt valószínűleg összefüggött annak az új társadalmi rétegnek – az új polgárságnak – az identitáskeresésével is, amely csak ennek az új szocioökonómiai szituációnak köszönhetően alakulhatott ki. A következő generáció stílusbeli pluralitása tehát, amelyet már a bécsi modernség képviselt, legalábbis módszertanilag csatlakozhatott az „apák generációjának" ahhoz a tudásszociológiai kontextusához, amely ellen az 1900 körüli időszak „lázadó ifjúsága" – természetesen új tartalmi programmal – hadba vonult. A liberalizmus (polgárság) és a modernség (ifjúság) ezen összefüggésére, illetve antinómiájára már régen meggyőzően figyelmeztetett Carl E. Schorske.[7]

Az életvilágnak a modernizációval összefüggő differenciálódását 1900 körül Bécsben is érzékelték, és ez egyre inkább meghatározta az egyéni és a kollektív tudatot. Ez a „crise de l'identité" egyesek számára valószínűleg fájdalmas, mások számára kreatív élmény, összességében azonban természetesen dinamikus, de ellentmondásos tapasztalat lehetett. Valószínűleg ez volt az alapja annak a „modern" életérzésnek, amely elősegítette egy antinormatív, nyílt világnézet kialakulását, amelyet ugyanakkor azonban egyre inkább az egzisztenciát fenyegető elemként, a „pozitív élet negációjaként" értelmeztek. Gustav Mahler így ír erről egy 1904-es levelében: „Ha hosszabb ideig egyedül vagyunk, egységbe kerülünk önmagunkkal és a természettel, amely egyébként kényelmesebb környezet, mint a megszokott emberek. Ekkor pozitívakká válunk (s nem maradunk a negáció foglyai, mint egyébként), és végül produktívak leszünk. ... Mily kicsinyesnek tűnik ilyenkor megszokott életünk, amely teljesen bennragad a negációban és a 'kritikában'. ... Most valószínűleg megértesz engem, aki arra törekszem, hogy átmentsem a zavaros mindennapokba a pozitív, produktív hangulatot, és ezért gyakran sok mindent madártávlatból szemlélek."[8] Még világosabban fogalmazták meg ezt a tapasztalatot azok, akik határozottan elutasították a modern fragmentáltságot. A bécsi „antimodernista", Richard von Kralik hasonlóan érvelt, mint Nietzsche: „Létezik egy »modernség«, amelynek saját filozófiája, esztétikája, etikája és világnézete van, elveinek összességét pedig modernizmusnak hívják. Legzseniálisabb prófétája Nietzsche, legismertebb előfutárai a szofisták. Alaptörvényei a következők: Minden relatív. Nincsenek örök igazságok, nincs feltétlen igaz, jó, szép. Minden fejlődik, változik, alakul. Nincs tekintély, nincs kötelesség. Az ösztönöknek igazuk van. A hűséget fel kell váltania az ösztönélet szégyentelen őszinteségének stb. Ezt tanítja Nietzsche, ezt ta-

[6] Wagner, Otto: Moderne Architektur [1895]. In: Graf, Otto Antonia (Hg.): Otto Wagner. Bd. 1: Das Werk des Architekten 1860–1902. Wien – Köln – Graz, 1985. 270–271.

[7] Schorske, Carl E.: Fin-de-siècle Vienna. Politics and Culture. New York, 1980. (Wien. Geist und Gesellschaft im Fin de siècle, Frankfurt/M., 1982.) (Magyarul: Schorske, Carl E.: Bécsi századvég: Politika és kultúra. Fordította: Györffy Miklós)

[8] Gustav Mahler levele Almához, 1904. június 6. In: Mahler, Alma: Erinnerungen an Gustav Mahler. Briefe an Alma Mahler. Hg. von Donald Mitchell. Frankfurt/M., – Berlin – Wien, 1978. 274–275.

nítja Ibsen, ezt tanítja Dehmel, ezt tanítja, nos ezt »tanítja« minden »modern« író és költő. ... És ennek a modern »életművészetnek és gyakorlati életbölcsességnek« az esztétika szükségszerűsége szerint a »modern« stílust, a modern technikát kellett kibocsátania."[9] A modern stílus, amelyet Kralik kora alkotóinak szemére vetett, egyre inkább annak is a következménye volt, hogy áruként kereskedtek vele, tehát hogy el kellett adni. Erre a tapasztalatra Hermann Bahr már a kilencvenes évek elején utalt az „Akrobaten"-ben,[10] s később egyre világosabbá vált számára: „Sokan nem azért írnak, hogy tisztába jöjjenek magukkal, s nem úgy, hogy hosszú gondolatokat, mély érzéseket fogalmaznak meg kifejező mondatokban: azért kell írniuk, hogy törlesszék a kamatot. Az írás áruvá lett, az áru lényege pedig az, hogy tetszenie kell. Nem a saját magukból fakadó lelkesedés miatt, hanem az olvasótól való félelmükben írnak."[11]

Tehát a bécsi, illetve közép-európai modernség ezen összeurópai fejlődés összefüggéseiből magyarázható, amelyeket a modernizáció folyamata hívott életre, illetve gyorsított fel. A képviselői által érzékelt differenciálódást itt azonban további, specifikus regionális feltételek segítették elő. A közép-európai régió egészét, de részeit és szubrégióit is évszázadok óta sűrű etnikai, kulturális és nyelvi differenciáltság jellemezte, és bár ezt már a lakosság állandó növekedésével is érzékelték az újkor folyamán, nagyságrendjét csak most, a modernizáció révén felgyorsult városiasodás hatására kezdték felismerni. Ha elfogadjuk Stephen Toulmin azon hipotézisét, amely szerint az európai modernséget összességében a pluralisztikus tendenciák és az ezeket meghaladni hivatott holisztikus koncepciók antinómiája határozta meg,[12] akkor az Osztrák–Magyar Monarchia vonatkozásában valószínűleg különösen fontos lehet az a megfigyelés, hogy itt nem csupán etnikumok és kultúrák heterogén összessége, hanem egyes királyságok és tartományok pluralitása tudott fennmaradni, az egységesítő, holisztikus ellenintézkedések – mint például a jozefinizmus centralizációs törekvései a 18. század végén – keltették ismét életre azokat az autochton, pluralisztikus („nemzeti") hagyományokat, amelyek azután egyre inkább a „modern" nemzeti ideológiából kölcsönzött érveléssel előkészítették a 19. század nemzeti konfliktusait.

A modernizáció következtében végbemenő, egyre erősödő belső pluralizálódás és vertikális differenciálódás mellett a régió etnikai-kulturális heterogenitása, vagyis a hagyományos horizontális differenciáltság volt az a fontos tényező, amely a Monarchia lakóinak számára világossá tette konkrét életvilágukban sokszínűségét, pluralitását. Mindez az itt élő nemzetiségekre vonatkozó statisztikával illusztrálható. Eszerint a Monarchia területén 1890 és 1910 között 9,9–11,9 millió „német", 6,5–10 millió magyar, 5,2–6,5 millió cseh, 2,9–3,5 millió szerb és horvát, 3,3–4,7 millió lengyel és 0,7–0,8 millió olasz élt. Még az örökös tartományok – például Stájerország, Karintia vagy Tirol – sem voltak etnikailag vagy „nemzetileg" homogén településterületek. Így például az akkori, „Welschtirolt" („Talján-Tirolt) is magában foglaló Tirol lakosságának 47 %-a olasz volt.[13] A városi központok – mindenekelőtt Bécs, a császári és székváros – gyors ütemű növekedését nem utolsósorban a gazdasági fejlődés (iparosodás) idézte elő. A Bécsbe történő bevándorlás és az ebből következő népességnövekedés (1830: 401 200, 1869: 900 998, 1900: 1 769 137 és 1910: 2 089 630 lakos) – eltekintve az elővárosok Bécshez csatolásától – gazdasági tényezőkre vezethető vissza. A fővárosba költözés másik oka az volt, hogy a nagyváros jobb tanulási

[9] Kralik, Richard von: Die katholische Literaturbewegung der Gegenwart. Ein Beitrag zu ihrer Geschichte, Regensburg, 1909. 36–37.

[10] Bahr, Hermann: Akrobaten. In: Bahr, Hermann: Die Überwindung des Naturalismus. Dresden-Leipzig, 1891. 17–22.

[11] Bahr, Hermann: Tagebücher – Skizzenbücher – Notizhefte. Bd. 2: 1890–1900. Hg. von M. Csáky, bearb. von H. Zand – L. Mayerhofer – L. Moser. Wien – Köln – Weimar, 1996. 175, (1895–1896: Skizzenbuch).

[12] Toulmin, Stephen: Cosmopolis. The Hidden Agenda of Modernity. New York, 1990.

[13] Csáky 39.

lehetőségeket kínált, hiszen itt léteztek felsőfokú oktatási intézmények is. Ez a tényező valószínűleg fontos szerepet játszott abban, hogy 1900 körül kreatív miliő alakult ki itt. A lakosság növekedésével párhuzamosan azonban természetesen a városban nőtt az „idegenek aránya" is, hiszen az oda költözők túlnyomórészt az etnikai és kulturális szempontból heterogén Monarchia országaiból származtak. A monarchia soknemzetiségű volta és multikulturalitása tehát a városi központokban, például Bécsben vált jól láthatóvá. Így például azok közül, akik 1900-ban Bécsben laktak, 518 333-an Csehországban és Morvaországban, 254 204-en az örökös tartományokban (a mai osztrák szövetségi tartományokban), 140 280-an Magyarországon, 45 717-en pedig Galíciában és Bukovinában születtek, illetve eredetileg ott voltak honosok.[14] Ehhez hasonlóan Bécs zsidó lakosságának aránya is növekedett (1857:15 116, 1890: 118 495, 1910: 175 319). A zsidó asszimilációs folyamat során a főváros kínálta jobb tanulási lehetőségek különösen nagy vonzerőt jelentettek. Bécs lakosságának ezen komplex etnikai-kulturális eredetét figyelembe véve – 1900-ban a lakosságnak csupán 38 %-a volt „született" bécsi – nem véletlen, hogy a bécsi modernség számos képviselője sem volt „eredeti" bécsi.

Az ezzel a regionális heterogenitással való mindennapi, tudattalan találkozás a városi környezet sűrű atmoszférájában, vagy ennek a heterogén szituációnak a tudatos reflexiója egyrészt kulturális körforgásokat, kulturális recepciókat, akkulturális és asszimilációs folyamatokat segített elő, másrészt azonban táplálta a többnemzetiségű és multikulturális szituációkban állandóan megbúvó konfliktuspotenciált, vagyis erősítette az önérvényesítés, az elkülönülés, az idegenek kiközösítésének, a xenofóbiának és az antiszemitizmusnak – mint a xenofób attitűdök Bécsre és Közép-Európára jellemző szinonimájának – a tendenciáit. Az ilyen konfliktusok természetesen nem csupán az egész városi társadalmat és nem is meghatározott társadalmi rétegeket érintettek: mindenekelőtt azokra a személyekre és csoportokra voltak jellemző tünetek, amelyek bevándoroltak Bécsbe, ahol egy új, idegen, néha szkeptikus, sőt ellenséges környezetben kellett boldogulniuk. Ily módon a régiónak a városi környezetben különösen érzékelhetővé vált etnikai-kulturális pluralitása a Bécsre jellemző „crises de l'identité" (Jacques Le Rider)[15] elmélyülésének további, nem elhanyagolható oka. Ha történelmileg akarjuk rekonstruálni az 1900 körüli Bécset, akkor szem előtt kell tartanunk ezt a komplex, hibrid kulturális szituációt.

Szociokulturális szinten a multietnicitás és multikulturalitás, a „soknyelvűség" az „egynyelvűséggel" szemben mindig kulturális innovációt indított el, vagy legalábbis foglalt magában. A Monarchia városaira már a 16. század óta jellemző volt az etnikai és kulturális pluralitás, amely egyrészt endogén, vagyis regionális, másrészt exogén, összeurópai eredetű volt. A városok endogén pluralitása a régió etnikai-kulturális heterogenitását tükrözte. „Ezért bonyolítják az ügyeket, és ezért beszélgetnek itt mindazon nyelveken, amelyeket a Pruttól a távoli Scheldéig beszélnek" – állapították meg már a 18. század végén.[16] Több mint száz évvel később Hoffmannsthal a következőket jegyzi meg a *Bécsi levelek* egyikében: „Az osztrák lényeg sajátossága a Német Birodalomban egyesült törzsekkel szemben, a nyelv és a közös tudományos és filozófiai kultúra erős köteléke ellenére egy olyan jelenség, amelyet a történelemből kell megérteni. ... Ennek az univerzális monarchiának a hatalmi eszköze az a hadsereg volt, amely a régi Rómáéhoz hasonlóan tarka és nemzetközi összetételű volt. A katonai sematizmus még a világháborúban is olyan vezérkart mutat fel, amelyben megtalálhatók franciák, vallonok, írek, svájciak, olaszok, spanyolok, lengyelek,

[14] John, Michael – Lichtblau, Albert: Schmelztiegel Wien – Einst und jetzt. Zur Geschichte und Gegenwart von Zuwanderung und Minderheiten. Aufsätze, Quellen und Kommentare. Wien – Köln, 1990. 16., 18 ff., 46 ff.

[15] Le Rider, Jacques: Modernité viennoise et crises de l'identité. Paris, 1994[a] (Das Ende der Illusion. Die Wiener Moderne und die Krisen der Identität. Wien, 1990.)

[16] Pezzl, Johann: Skizze von Wien. Ein Kultur- und Sittenbild aus der josefinischen Zeit. Hg. von Gustav Gugitz und Anton Schlossar. Graz, 1923. 22 f.

horvátok utódai is, olyanok, akiknek az ősei a 17. vagy 18. században úgyszólván ebben a hadseregben leltek hazára. ... Ehhez járul még a Délkelet-Európával való természetes kapcsolat."[17] Hasonlóan érvelt Stefan Zweig is: „Összefolyt itt az európai kultúra minden áramlata, az udvarban, a nemességen és a népen belül a német vérrokona volt a szlávnak, a magyarnak, a spanyolnak, az olasznak, a franciának, a flandriainak, és a zene városa tulajdonképpen azért volt zseniális, mert minden ellentétet feloldott egy új és sajátos osztrák, bécsi harmóniává. Ez a város, amely bárkit szívesen és gyorsan fogadott be, a legellentétesebb elemeket vonzotta, megnyugtatta, ellazította és megszelídítette őket; nyugodt és szelíd volt itt az élet, a szellemi egyetértés légkörében, s tudat alatt a város minden polgára nemzeten felül állóvá, kozmopolitává, világpolgárrá nevelődött."[18] Ezt a jó néhány német várossal ellentétben Bécsre jellemző szituációt elsősorban a nem bécsiek érzékelték, ami annál figyelemreméltóbb, minthogy itt nem az érintettek esetlegesen nosztalgikus-idillikus önértelmezéséről, hanem „kívülről" történő megítélésükről volt szó. „Amikor Bécsbe jöttem – írja Franz Servaes Bécs-könyvében (1907) –, naivan azt gondoltam, hogy egy német városba érkeztem. Hamarosan rá kellett azonban jönnöm, hogy magammal hozott fogalmaim igencsak meginogtak, sőt nagyrészt nem bizonyultak érvényesnek. Nem, Bécs nem német, hanem osztrák város. Bár ezt minden gyerek tanulja földrajzórán, Németországban csak kevesen gondolkodnak el azon, mit is jelent ez valójában."[19]

Az 1900 körüli években élők közül sokak számára világos volt ez a többnemzetiségű és multikulturális szituáció. Közép-Európa valójában egy olyan „földrajzi-társadalmi térség" volt (Maurice Halbwachs), amely jellegzetes, sokszínű tartalmakkal rendelkezett, tipikus kulturális kódjai pedig pluralisztikus mivoltukban olyan közös „mémoire"-t alkottak, amely a bécsi modernség korában is a multipoláris azonosságok meghatározó kritériuma lett.[20] Ez a „mémoire" azonban nem csupán számos, egymás mellett létező kulturális kódot tartalmazott, sokkal inkább olyan szimbiotikus rendszerként jelent meg, amelyben a különböző, az első megközelítésben „más" meghatározó tényezőként olvadt bele a saját individuumba, s így egy sajátos, speciális kulturális konfiguráció létrejöttét eredményezte.

A különböző regionális kódok éppen a századfordulón egészültek ki összeurópai (exogén) eredetű kulturális elemekkel is. A nyugat- és észak-európai innovatív művészi és esztétikai álláspontok recepciója, illetve az ezekkel való vitatkozás tette lehetővé azt az új helyzetmeghatározást, amely képes volt ösztönözni az autochton művészi kreativitást. Az 1897-től kezdve Bécsben megrendezett szecesszió-kiállítások túlnyomórészt európai és nem osztrák művészek munkáit mutatták be. Nem ok nélkül gúnyolódott Karl Kraus, amikor megjegyezte, hogy Gustav Klimt kezdetben Makartot utánozta, újabban azonban csak azért van sikere, mert kizárólag Fernard Khnopff festményeit veszi mintául. Ugyanez érvényes az irodalomra is. Többek között Baudaleire, Amiel, Bourget, D'Annunzio, Ibsen voltak a nagy példaképek, az írók és költők velük szemben érezték elkötelezettnek magukat, az Ifjú Bécs írói belőlük merítettek ihletet. A bécsi modernség tehát konkrét tartalmait és az érvelésben használt terminológiáját tekintve is európai volt, és az összeurópai összefüggések intellektuális hálózatában gyökerezett, s csak ez utóbbiaknak a saját, regionális kulturális kódokkal történő összekapcsolása alakította ki a rá jellemző, összetéveszthetet-

[17] Hofmannsthal, Hugo von: Bemerkungen [1921]. In: Hofmannsthal, Hugo von: Gesammelte Werke. Reden und Aufsätze II., Frankfurt/M. 1979. 473–474. Vö. még: Hofmannsthals I. und II. Wiener Brief. In: Uo. 272 ff., 185 ff., különösen 195 f.

[18] Zweig, Stefan: Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers. Frankfurt/M., 1982. 26 ff.

[19] Servaes, Franz: Wien. Briefe an eine Freundin in Berlin. Leipzig, é. n. (=1907) 44.

[20] Burke, Peter: Geschichte als soziales Gedächtnis. In: Assmann, Aleida – Harth, Dietrich (Hg.): Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung. Frankfurt/M., 1991. 293 f.; Halbwachs, Maurice: Les cadres sociaux de la mémoire. Paris, 1935.; Halbwachs, Maurice: La Mémoire collective. Paris, 1950.; Joutard, Philipp: Mémoire collective. In: Burguière, André (Hg.): Dictionnaire des sciences historiques. Paris, 1986. 447 ff.

len kulturális konfigurációt. „Franciát lehet itt találni, németet, minden irodalom nyomát, hiszen szellemünk mindenkivel kereskedett."[21]

A pluralitás, a differenciáltság, az „éclatement" mint a bécsi és a közép-európai modernség specifikus kritériuma és feltétele nem csak annak közvetlen tartalmaiban jutott kifejezésre; valószínűleg lényegi motívuma volt sok olyan elmélet kialakításának, amely a bécsi modernségnek tartós befolyást biztosított a 20. század intellektuális fejlődésére. Bár a modern nyelvfilozófiai koncepciót természetesen az analóg, összeurópai elméletekkel összefüggésben kell szemlélni, a nyelvfilozófiával való foglalkozás itt minden bizonnyal más, a sajátos helyzetnek köszönhető impulzusokat is kapott. A régió nyelvi pluralitása, amely számos lakójának többnyelvűségében folytatódott, úgyszólván személyesen megélt hátteret adott a nyelvvel való intenzívebb foglalkozásnak. Valószínűleg nem véletlenül jelent meg éppen a soknyelvű és multikulturális Kolozsváron az egyik első összehasonlító irodalomtudományi folyóirat, az 1877 és 1890 között Hugo Meltzl és Brassai Sámuel által szerkesztett *Acta Litterarum Comparationis*. Szemmel láthatólag a többnyelvűség és az irodalom sokszínűsége indított sokakat arra, hogy különböző nyelveket és irodalmakat hasonlítsanak össze egymással. Hasonló volt a helyzet a szűkebb értelemben vett nyelvfilozófia esetében is. Itt is több nyelv jelenléte és használata volt a kiindulópontja annak, hogy elkezdtek foglalkozni a szavak és mondatok tartalmával, illetve azok belső logikájával. Ez a feltételezés persze tisztán hipotézis maradna, amennyiben nem olvashatnánk olyan konkrét kijelentéseket, amelyek kifejezetten megerősítik ezt. Fritz Mauthner, az a nyelvfilozófus, aki *Philosopie der Sprache* című munkájával Karl Kraust és közvetetten Ludwig Wittgensteint is befolyásolta, a következőképp emlékszik vissza első nyelvfilozófiai gondolataira és ír azokról az élményeiről, amelyek kora ifjúságától kezdve meghatározóak voltak számára: „... egyébként is sokat el lehetne mondani azokról a viszonyokról, amelyek szenvedéllyé fokozták a nyelv pszichológiája iránti érdeklődésemet. Ez az érdeklődés már kora ifjúságomtól kezdve erős volt bennem. Nem is értem, hogy lehet az, hogy van olyan zsidó, aki Ausztria valamely szláv vidékén született, és nem hajtja valami, hogy nyelvtudós legyen. Akkoriban ... szigorúan véve három nyelvet tanult meg egyszerre megérteni: a németet mint a hivatalnokok, az oktatás, a költészet és a mindennapi érintkezés nyelvét; a csehet mint a parasztok és szolgálók, valamint a dicsőséges Cseh Királyság nyelvét; egy kis hébert mint az Ótestamentum szent nyelvét és annak a „mauscheldeutschnak" (zsidó-németnek) az alapját, amelyet a zsibárus zsidóktól, de esetenként a környezetében lévő jól öltözött zsidó kereskedőktől is hallott. ... És az egymástól teljesen különböző nyelvek keveredése a közönséges cseh konyhanyelvben és a még közönségesebb mauscheldeutschban már gyermekkorában ráirányította a figyelmét olyan nyelvi törvényszerűségekre, mint amilyen például a szókölcsönzés és a szóvegyülés, amelyeket teljesen a mai napig sem ért a nyelvtudomány."[22] Fritz Mauthner nyelvfilozófiai érdeklődése tehát – legalábbis részben – arra vezethető vissza, hogy gyermekkorától kezdve mindennapos tapasztalat volt számára a közép-európai régió konkrét életvilágának többnyelvűsége. A nyelvről való reflexió, a bécsi és a budapesti modernség jellemző jegye a régió soknyelvűségének és annak a többnyelvűségnek volt a következménye, amely számos társadalmi réteg számára magától értetődő volt, és amely lehetővé tette, hogy valakinek ne csak egy, hanem több „anyanyelve" legyen: „Igen, nyelvérzékemet és nyelvkritikámat fejlesztette az, hogy nemcsak a németet, hanem a csehet és a hébert is 'őseim' nyelveinek tekinthettem, tehát hogy három nyelv holttesteit kellett szavaimban magammal hordoznom. Igen, nyelvfilozófus nőhetett fel ilyen pszichológiai hatások között."[23]

A pluralitások reflexiója – legalábbis átvitt értelemben – magában foglalja a machi ismeretelméletet is, illetve egy illékony, folyékony, inkonzisztens „Én" megalapozását, amelyet

[21] Bahr, Hermann: Oesterreichisch. In: Wunberg, Gotthart (Hg.): Das Junge Wien. Österreichische Literatur- und Kunstkritik 1887–1902. Bd. II. Tübingen, 1976. 761 f.

[22] Mauthner, Fritz: Erinnerungen. München, 1918. (a továbbiakban: Mauthner) 32–33.

[23] Mauthner 51.

csupán különböző és gyorsan változó érzéklet-elemek összességének tartottak. Ha abból indulunk ki, hogy az ilyen elméletek sohasem a meglévő és megtapasztalt társadalmi-kulturális kontextustól függetlenül jönnek létre, akkor – anélkül, hogy ebből törvényszerű okokozati összefüggést akarnánk levonni – legalábbis figyelemreméltó, hogy Mach pontosan olyan időpontban kezdte lejegyezni Prágában az elemek egyenértékűségéről szóló koncepcióját, amikor a társadalmi-politikai diskurzusban az egyes elemek különböző értékéről beszéltek, és kijátszották egymás ellen a nemzeti elemeket, felnagyítva a köztük lévő eltéréseket. Ez utóbbi aztán ahhoz vezetett, hogy nemzeti törésvonalak mentén szétszakadt a prágai egyetem, ahol Mach akkoriban tanított, és amelynek az egységéért állandóan síkraszállt.

Machhoz (és a filozófus Franz Brentanóhoz) kapcsolódva az „osztrák" filozófia mindig újra és újra vitatott témájává vált a sokszínűség és az egység viszonyának kérdése, amely figyelemreméltó módon már a pluralisztikus hellenisztikus világbirodalom ókori filozófusait is foglalkoztatta. Hogy lehet az – teszi fel a kérdést Christian von Ehrenfels az „alakminőségekről" (Gestaltqualitäten, 1890) szóló gondolataiban –, hogy egy tizenkét hangból álló dallam hallgatása közben „a harmadik, negyedik stb. hangnál már mindig kialakul bennem egy alakképzet az éppen hallottak egységesüléseként?"[24] Ehrenfels ennek magyarázatát a gondolkodás később Edmund Husserl által kifejtett intencionalitásában találja meg. Feltűnő, hogy később Anton Webern is Christian von Ehrenfelshez hasonlóan érvel a dodekafónia magyarázata során, amikor is a dallam egységét tizenkét hang teljes egyenértékűségével magyarázza.[25]

Sigmund Freud pszichoanalízisében szintén arról van szó, hogy egyenértékűként kell kezelni a személyiség alapjául szolgáló számos, különböző elemet; valamely elem figyelmen kívül hagyása vagy elfojtása következésképpen az egész zavarához (neurózishoz) vezet, amelyet csak az elfojtott dolog tudatos felismerése szüntethet meg. Nemrégiben Mario Erdheim megpróbálta következetesen a bécsi századforduló konkrét társadalmi-kulturális kontextusából magyarázni a freudi elméletet.[26] Végül hadd említsük meg, hogy Wilhelm Jerusalem bécsi filozófus és a fiatal Lukács György budapesti „Vasárnapi Köréhez" tartozó Mannheim Károly tudásszociológiája szintén egy pluralisztikus társadalmi környezetet tematizál, és létét ennek köszönheti csakúgy, mint Husserl tanítványának, Alfred Schütznek az „életvilág-elmélete".

Jean François Lyotard ismert művében, a *La condition postmoderne*-ben megjegyzi, hogy Bécsben az életvilág erőteljes differenciáltsága miatt olyan helyzet uralkodott, amely szimptomatikus jellegű volt a modernségre nézve, és hogy a modern sok képviselője ennek teljességgel tudatában is volt: „Ez az a pesszimizmus, amely a századfordulós Bécs generációját táplálta: az olyan művészeket, mit Musil, Kraus, Hoffmannsthal, Loos, Schönberg, Broch, de a filozófusokat is, mint Machot és Wittgensteint. Kétségkívül ők voltak azok, akik annyira kiterjesztették a delegitimáció tudatát és elméleti, illetve művészi felelősségét, amennyire ez csak lehetséges volt. Ma már elmondhatjuk, hogy lezárult ez a gyászos munka, s hogy nem kell újra kezdeni. Wittgenstein erős volt, és nem a bécsi modernség által kidolgozott pozitivizmus felé tért ki ez elől, s a szójátékokat vizsgálva a performativitástól eltérő legitimáció perspektíváját vázolta fel. Ehhez van köze a posztmodern világnak. Az elveszett mesélés iránti vágyakozás az emberek nagy része számára elveszett..."[27]

---

[24] Ehrenfels, Christian von: Über Gestaltqualitäten. In: Fabian, Reinhard (Hg.): Christian von Ehrenfels. Psychologie, Ethik, Erkenntnistheorie. Philosophische Schriften. Bd. 3. München – Wien, 1988. 129. 155 ff.

[25] Webern, Anton von: Der Weg zur neuen Musik. Hg. von Willi Reich. Wien, 1950. 55.

[26] Erdheim, Mario: Die gesellschaftliche Produktion von Unbewußtheit. Eine Einführung in den ethnopsychoanalytischen Prozeß. Frankfurt/M., 1982.

[27] Lyotard, Jean-François: Das postmoderne Wissen. Graz – Wien, 1986, 121–122. (La condition postmoderne. Rapport sur le savoir. Paris, 1979. 68.)

A hagyományos identifikátorok delegitimációja – s ezt Lyotard nem említi közvetlenül – éppen itt egészen bizonyosan összefüggött a legitimációs módoknak az etnikai-kulturális pluralitásból következő megnövekedett kínálatával, és az új, performatív legitimációs mód kutatása nem utolsósorban az identitások múltipolaritásával, illetve azzal magyarázható, hogy egyének és egész társadalmi csoportok többszörös identitása már magától értetődővé vált. Hogy ez személyes „deuil"-lel, gyásszal járt, azt jelzi, hogy az ilyen szituációk könnyen válságba torkollnak. Ezért egyre többen a teljességre törekvő, holisztikus ideológiákban, mint például a nemzeti ideológiákban kerestek menedéket, s így próbáltak úrrá lenni a széttöredezettség állapotán.

Ha a közép-európai modernség kritériumait kutatjuk, akkor az egyik ilyen kritérium minden bizonnyal az a differenciáltság, illetve heterogenitás, amely erősítette a modernizálódás okozta kollektív és egyéni fragmentálódást, elősegítette a kreativitást, ugyanakkor azonban elmélyítette a válságokat és kiélezte a konfliktusokat. Ezzel összefüggésben más árnyalatok is felfedezhetők, amelyeket zárásképpen csupán röviden említünk meg.

A történelmi szemlélet konjunktúrája az egész 19. század jellemző jegye. A historicitásnak mint identitásalkotó tényezőnek a hangsúlyozását azonban célszerű azokkal a társadalmi változásokkal egységben szemlélni, amelyek összefüggtek az új azonosulási módok keresésével. A történetiség hangsúlyozása azonban egy soknemzetiségű régióban különleges jelentőséggel bírt. Hiszen a vélt közös múltra való emlékezés hozzájárult ahhoz, hogy a jelenben koherencia keletkezzen, még ha a megtalált történelem csupán mesterséges konstrukció, „invention of tradition" volt is. Mindezekből következően a közép-európai modernségben is kiemelt szerepet játszott a történelmi hagyományok felidézése. Bár a modern jellemzője volt, hogy kizárólag a jelennek akart élni, és kritizálta a historizáló attitűdöket, gyakran hivatkozott a történelmi összefüggésekre, hogy azokat a jelenbe integrálja és segítségükkel magyarázza a jelent. Így értendők Hermann Bahr korai feljegyzései is az Ifjú Bécsről: „Tisztelik a hagyományt. Nem akarnak szembeszállni vele. Csupán rajta akarnak állni. Csupán az új időkhöz akarják igazítani ősapáik művét. Azt akarják, hogy üssön annak az utolsó órája. ... Ez az a távoli, sötét ösztön, amely áthatol a hagyományon, mégis óv azoktól a francia, skandináv és orosz mintáktól, amelyeket a legújabb Németország majmol. Nem elégszenek meg a mai új művészettel, mert az nem osztrák, és nem elégszenek meg az osztrák művészettel sem, mert az nem mai. Nem akarják hiányolni egyiket vagy másikat sem. Mindkettőt akarják. Az osztrák szót és a nap szagát akarják."[28]

A történelmiség hangsúlyozásával szorosan összefügg a modernségnek a nemzeti célképzeteket szolgáló instrumentalizálása. A nemzeti autenticitásról szóló különböző elképzelések ugyanis jórészt azon a feltételezésen alapultak, hogy magukat történelmileg legitimálják. A különböző formákban megjelenő nemzeti ideológiák ezt az érvelési módot alkalmazták. A modernség jelenbéli jelentőségét, az új művészet és építészet elkötelezettségét olyan szimbólumokkal fejezték ki, amelyek egyrészt mindenki számára érthetők voltak, másrészt pedig képesek voltak közvetíteni azokat a tartalmakat, amelyek a nemzeti egységet voltak hivatottak megalapozni. Ilyen szimbólumok például a folklórból kölcsönzött virágmotívumok, amelyek Bécs, Budapest, Krakkó vagy Zágráb Jugendstil-épületeit díszítik. Az ilyen szimbólumokat azonban az építészeti nyelv céltudatos kódolásával is lehetett közvetíteni, ezt példázzák többek között a Grazi Városi Színház épületének, illetve több ljubljanai középületnek német-nemzeti jellegű elemei.[29]

[28] Bahr, Hermann: Das junge Oesterreich. In: Bahr, Hermann: Studien zur Kritik der Moderne. Frankfurt/M., 1894. 77–78.

[29] Vö. mindenekelőtt Uhl, Heidemarie: Leipzig und Laibach/Ljubljana: Zur Strukturentwicklung urbaner Leitkulturen am Beispiel zweier zentraleuropäischer Städte in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Kannonier, Reinhard – Konrad, Helmut (Hg.): Urbane Leitkulturen 1890–1914. Leipzig – Ljubljana – Linz – Bologna. Wien, 1995. 17–71.; Vö. továbbá: Schiffer, Josef – Senarclens de Grancy, Antje – Stromberger, Monika – Uhl, Heidemarie – Wilding, Peter: Urbanität

Mindezzel közvetetten utaltunk egy további kritériumra, amely a közép-európai modernséget jellemzi: ez a tradicionális és a modern ambivalenciája, a nem egyidejű egyidejűsége volt, az a tény, hogy a művészi érvelésben az egyrészt a múlt, másrészt a jelen szavait használó művészi nyelv ezen kettőssége szükségszerűen ellentmondáshoz vezetett. Természetesen az egész közéletben is létezett egy hasonló ellentmondás. Nem csupán arról volt szó, hogy a modernség képviselői egyrészt régi bútorokkal rendezkedtek be, másrészt viszont koruk „idegességét" juttatták kifejezésre műveikben: „Néha úgy érzi az ember, mintha apáink, Offenbach kortársai, nagyapáink, Leopardi kortársai, és a számtalan előttük élt generáció csak két dolgot hagyott volna hátra nekünk, későn születetteknek: a szép bútorokat és a túlérzékeny idegeket. A bútorok költészete múltként, az idegek játéka jelenként tárul elénk."[30] A társadalmi-politikai életvilágot alapvetően ez az ellentét határozta meg. A Monarchia politikai struktúrái egy olyan rendszernek köszönhették létüket, amely nem felelt meg a jelen igényeinek, sőt azokkal néha szöges ellentétben állt. Az egyik oldalon a modernség ideáljai álltak (függetlenség, politikai beleszólási jog, demokratikus játékszabályok), a másik oldalon pedig a messzemenően autoriter elvek iránt elkötelezett állami apparátus megkövesedett elemei. Mindennek nemcsak elbizonytalanodás, hanem a kilátástalanság hangulata lett a következménye. Annak belátása, hogy ily sok nép és kultúra együttélése egy államalakulaton belül már nem lehet tartós, nem csupán az 1900 körüli időszak nemzetiségi viszályaira vezethető vissza: abban a politikai pragmatizmusban gyökeredzik, amely – hogy meg ne bontsa ily sok ellentétes etnikai-kulturális elem érzékeny egységét – politikai elemzésekben, s nem pedig politikai cselekvésben kereste üdvösségét. Ennek egyik következménye egy általános világvége-hangulat volt, a letargia, a kilátástalanság érzése, amely már jóval az első világháború kitörése előtt érzékelhető volt. Egy másik következmény az átvitt értelemben vett esztétikai szempont hangsúlyozása volt. A politika és a közélet esztétizálása nem volt más, mint a realitás elől való menekülés a lehetőségek világába. Ez utóbbit pedig végül könnyen lehetett az igazi valóságként értelmezni, és fontosabbnak lehetett tekinteni, mint azt, amely ténylegesen körülvette az embert.

Végezetül felvetődik az a kérdés, hogy a modern specifikus kritériumainak ilyen tárgyalása csupán az 1900 körüli évtizedek Közép-Európájának jelenségeit világítja-e meg, vagy pedig ezek az ismeretek a modernségről folyó diskurzus egészére nézve relevánsak. Hiszen ha arra gondolunk, hogy a modern városokat természetszerűleg a kulturális és etnikai heterogenitás határozta meg, s a múlthoz való visszatérés a 19. század óta egész Európában fontos jelenség volt, továbbá hogy a nemzeti szimbólumok más országok – például Franciaország – modernségében is szerepet játszottak, akkor a közép-európai modernség alapján nyert ismeretek régiókon túlnyúló jelentőségűek lehetnek, és hasznára válhatnak a modernség általános tematizálásának. Ugyanakkor azonban egy olyan korszellemet is leírnak, amely mind a posztmodernt, mind a kulturális globalizációt jellemzi. Ezért úgy vélem, hogy a modernség egy speciális változatával való foglalkozás nemcsak a modernről szóló diskurzust gazdagítja, hanem képessé tesz bennünket arra is, hogy élesebben lássuk a saját jelenünket érintő kulturális folyamatokat is.

Fordította: **Görbe Tamás**

und Moderne. Technik, Architektur, Kultur und Wissenschaft als Symbole städtischer Identität um die Jahrhundertwende. Zeitgeschichte 23. (1996) 213–242.

[30] Hofmannsthal, Hugo von: Gabriele D'Annunzio [1893]. In: Hofmannsthal, Hugo von: Gesammelte Werke. Reden und Aufsätze I: 1891–1913. Hg. von Bernd Schoeller und Rudolf Hirsch. Frankfurt/M., 1979. 174.

CSÁKY, MÓRICZ

The criteria of modernity in Central Europe

It is a mistaken attempt to thematize modernity on the basis of a national/state system of concepts and thus talk about „Austrian," „French," or „Croatian" models. Modernity is not a unified school of style, nor a unified cultural conception, but a network of manifold phenomena and sometimes controversial tendencies, and calling these by the unifying name of modernity is a cultural historical construction. At the same time, modernity must be interpreted in a European context since cultural circulation was pan-European. Nor should one, in addition, forget about the knowledge-sociological environment of modernity, its being embedded in a specific socio-economic life.

Differentiatedness, fragmentedness, individual and collective uncertainty, and the crisis of identities are experiences that were reflected upon by the representatives of modernity from Charles Baudelaire to Robert Musil. For a background to all this, industrial modes of production suddenly multiplied, and, as a result, whole social groups were linked in a differentiated way to individual work processes. This process resulted, on an aesthetic level, in the disintegration of old models of interpretation and the pluralization of modes of expression.

The differentiation of life in connection with modernization was also felt in Vienna around 1900, and this, to an increasing extent, defined individual and collective consciousness. There were, however, specific regional factors, since the whole as well as the parts and sub-regions of the Central European region had been characterized by a dense ethnic, cultural, and linguistic differentiatedness for centuries. Thus, in addition to the continuously stregthening inner pluralization and vertical differentiation (the results of modernization), the ethno-cultural heterogeneity of the region, that is, traditional horizontal differntiatedness also strengthened it. Multiethnicity and multiculturality, as well as multilingualism have always been the sources of cultural innovation in this region. The central role of historical traditions was a peculiar feature, which can be traced back to the multinational character. This, in turn, resulted in the ambivalence of traditional and modern elements. This led to uncertainty on the one hand, and a mood of hopelessness, on the other. The aesthetization of politics and public life was but an escape from reality into the world of possibilities.

Knowledge of Central European modernity can have a significance that reaches across regions, contributing to the general analysis of modernity. At the same time, this knowledge describes a *Zeitgeist* that characterises both the post-modern and cultural globalization.

SOMOGYI ÉVA

Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon*

A Monarchia és/vagy a nemzet szolgálatában?

„Én azt tartom, hogy Bécsben igenis nagy hazafias missziót lehet, s kell teljesíteni, de az úgy nem megy, ... hogy az ideges pesti közhangulat hazaárulásnak nyilvánítsa a közvetítést" – adja meg Thallóczy Lajos a bécsi magyar hivatalnok frusztráltságának magyarázatát.[1] Pedig az 1867-ben elgondolt dualista paritás gyakorlati megvalósítása nagyrészt ezekre a közösügyes hivatalnokokra hárult, akiket a pesti politikai közbeszéd valamiképpen kiiktatott a hazafiak sorából, mintha nem vette volna észre, hogy a bécsi magyar hivatalnok többé nem az abszolut hatalmat szolgálja, hanem az alkotmányos dualista Monarchia közös kormányzatát.

Az osztályfőnöki állás

1877 márciusában Andrássy Gyula gróf közös külügyminiszter hosszú felterjesztést intézett az uralkodóhoz, amelyben minisztériuma átszervezésének jóváhagyását kérte.[2] A szöveg hangneme olyan volt, mint a hasonló aktáké általában. A miniszter azt hangsúlyozta, hogy nem akar lényeges változást, csak olyan reformot, amely a gyakorlatban már amúgy is végbement: a megtörténtek jóváhagyását, utólagos szentesítését. A hosszadalmas magyarázkodás mégis azt sejteti, hogy fontos dolgokról volt szó. Andrássy ebben a felterjesztésében szögezte le elvileg, hogy a dualista átalakítás hatást gyakorolt a külügyminisztérium szerkezetére és bizonyos fokig hatáskörére is. A külügyminiszter mint a közös minisztertanács, a közös kormány feje sajátos pozícióba került, olyan kapcsolatba a két ország kormányával és alkotmányos testületeivel, a delegációkkal, amilyen korábban nem létezett. Ehhez pedig ismernie kellett mindkét birodalomfél belső viszonyait. Az új szituáció azt hozta magával, hogy a korábban egységes államtitkári funkciót 1868-ban két tisztségviselő vette át, akik közül – folytatta Andrássy – az egyik a nyugati, a másik mindig a keleti birodalomfélből származik és azt képviseli. Ezt a gyakorlatot a továbbiakban is fenn kell tartani. E vezető tisztségviselők osztályfőnöki titulust viselnek, mégpedig rangidősségüknek megfelelően első, illetve második osztályfőnökként sorolják be őket.

Tekintettel azonban arra, hogy a külügyminisztérium hatáskörébe nagy mennyiségű és fontosságú kereskedelempolitikai és a konzuli ügy tartozik, Andrássy szükségesnek tartja a korábbi kettő mellett egy újabb, harmadik osztályfőnöki állás létesítését.[3]

* A tanulmány a 029455 sz. OTKA pályázati támogatásával készült.

[1] Thallóczy Lajos Naplója 1894 [közelebbi dátum nélkül]. Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), Kézirattár, Fol. Hung. 1677 f. 27. Thallóczyról mint a bécsi magyarok társasági-társadalmi központjáról; Thallóczy nemzettudatáról: Glatz Ferenc: Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról. Budapest, 1980. 126–136. (a továbbiakban: Glatz)

[2] Vortrag von Andrássy, 1877. március 13. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (HHStA), Administrative Registratur (AR) Fach 4, Karton 452.

[3] Az első osztályfőnök a III., a 2. és 3. osztályfőnök a IV. rangosztályba tartozott.

Az első osztályfőnök a miniszter helyettese, azaz olyan közös tanácskozásokon, amelyeken a miniszter nincsen jelen, ő elnököl. Ő tartja fenn a kapcsolatot az udvari hivatalokkal. Külpolitikai ügyekben a két osztályfőnök egyenrangú, kölcsönösen helyettesíti egymást, a miniszter nevében egyaránt fogadja a külföldi diplomatákat. A harmadik osztályfőnök a saját reszortjában éppúgy kapcsolatot tart a külországok képviselőivel, valamint a két ország kormányával. Andrássy szolgálati érdeknek tartja a minisztérium szerkezeti átalakítását és egyben azt reméli, hogy a reformokkal eleget tesz a „megváltozott viszonyoknak és a kor megnövekedett igényeinek."

Kétségtelen, hogy Andrássy részben már végbement folyamatot foglalt írásba, a dualizmus érvényesítését a külügyek vezetésében. Nem egyszerűen arról volt szó, hogy az egyik osztályfőnöknek magyarnak kellett lennie, akár első osztályfőnöki rangban is, hogy szükség volt egy magyarra, a magyar viszonyokban jártas, a külügyminisztert a delegációban képviselni tudó magyar osztályfőnökre, a miniszter magyar helyettesére.

Amikor Beust külügyminiszter 1868-ban Orczy bárót osztályfőnöknek hívta, őt nyilván ez a szempont vezérelte. De aztán Andrássy megtartotta hivatalában a magyar bárót, pedig annak elege volt a bécsi szolgálatból és szívesen hazatért volna.[4] Andrássynak nyilván nem magyar tolmács kellett. Mégis úgy látta – 1877. évi felterjesztése ezt tükrözi –, hogy nem egyszerűen a napi hivatali ügymenet, hanem a *közösügyes rendszer* teszi szükségessé a birodalom mindkét felének képviseletét a közös minisztériumban. E célból hívott az országok belső viszonyaiban jártas osztályfőnököket, osztrákot és magyart egyaránt. Csak így vált lehetővé, hogy a külügyeket – az 1867. évi törvényeknek megfelelően –, a két ország kormányával egyetértésben, azok befolyásával vezessék.

Bármiként alakultak is a következő évtizedekben a külügyminisztérium hivatali viszonyai, szervezése és működése, az 1868 óta létező és 1877-ben elvileg is deklarált rend a Monarchia egész időszakában fennmaradt. Andrássy felterjesztésének kitétele, hogy tudniillik hivatali reformja megfelel „a kor megváltozott viszonyainak", a *dualista és az alkotmányos* átalakulást egyaránt jelentette. A két osztályfőnök a két országos kormánnyal és a két alkotmányos testülettel tartotta fenn a kapcsolatot.

A hivatali reform személyi vonatkozásban is változást hozott. Az első magyar tisztviselők meghívásával egy időben nyugdíjba küldték az abszolutista hagyományokhoz leginkább kötődő régi bürokratákat, a magyarok meghívása egy modernebb szellemű ballhausplatzi bürokrácia kiépülésének irányában hatott.[5]

A magyar osztályfőnökök nem csak magyar ismereteiket, nyelvtudásukat és a magyar politikai viszonyokban szerzett jártasságukat, a magyar politikával – a kormánnyal és a parlamenti erőkkel – való kapcsolatukat vitték Bécsbe. A magyar osztályfőnök kinevezése a dualista *paritás* követelménye volt.

[4] HHStA, Nachlaß Erb, Karton 1.

[5] Beust 1868. május 19-i Vortragjában azzal indokolja néhány nagyra becsült öreg hivatalnok nyugdíjazását, hogy azok túlzottan kötődtek a régi rendhez. HHStA, Politisches Archiv (PA) I, Karton 560, Nr. 566. Az alkotmányosság elvének térhódításában fontos szerepet tulajdonít a dualista átalakításnak a minisztérium történetét elsőként feldolgozó Clemens Erb is (Erb báró maga is külügyminisztériumi osztályfőnök, kéziratos munkája: HHStA, Nachlaß Erb K. 1.), valamint Brettner-Meßler, Horst: Aus vier Kontinenten. Wiederentdeckte Personalakten des k.u.k. Ministeriums des kaiserlichen Hauses und des Äußern. In: Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas. Hrg. von Elisabeth Springer und Leopold Kammerhofer. (=Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit Bd. 20.) Wien, 1993. 240–267.

A külügyminiszter és osztályfőnökei

Andrássy már magyar miniszterelnökként (1867–1871) mindent elkövetett annak érdekében, hogy magyar államtitkár kerüljön a Ballhausplatzra, és Beust külügyminiszter (1867–1871) ebben a vonatkozásban egyetértett és együttműködött vele.[6] Nagyra értékelte Orczy szerepét; 1871 januárjában titkos tanácsosi rangot kért számára, hangsúlyozva, hogy a két kormánnyal való együttműködésben a birodalmi és az országos érdekek egyeztetésében milyen nélkülözhetetlen számára a magyar osztályfőnök munkája.[7]

Az Andrássy korszakban (1871–1879) az osztrák és a magyar osztályfőnöki pozíció mellett – mint láttuk – egy harmadik, ún. kereskedelempolitikai osztályt és annak megfelelően osztályfőnöki állást is létrehoztak. Oda tartozott a két birodalomfél közti vám- és kereskedelmi szövetség, valamint a konzuli ügyek.[8] Olyan tárgyak ezek, amelyekben a két birodalomfél érdekei nemcsak ténylegesen ütköztek egymással, hanem a dualista jogalkotás is megengedte az eltérő érdekek érvényre jutását. Különös jelentősége volt ezért annak, hogy ki vezette a kereskedelempolitikai osztályt; hiszen rendszerint ő elnökölt a vám- és kereskedelmi konferenciákon, nagyrészt rajta múlott, kit neveznek ki konzuli tisztviselőnek. Mégis úgy alakult, hogy ez az állás gyakran betöltetlen maradt. Majd a századforduló közjogi harcainak részeként a magyar delegáció követelésére neveznek ki ismét rendszeresen kereskedelempolitikai osztályfőnököket.[9]

Kálnoky külügyminiszter (1881–1895) újraszabályozta a külügyminisztérium ügyrendjét, s az ő 1882. évi „Geschäftseinteilung"-ja némi módosítással és természetesen személyi változásokkal lényegében a háborúig érvényben maradt.

Ismeretes, hogy Kálnokyt hivatalba lépésének kezdetétől nyomasztotta a dualista Monarchia külügyminiszterének sajátos helyzete, többször kifejtette, milyen nehéz eredményes politikát folytatni egy olyan birodalomban, ahol a külügyminiszter a két birodalomfél fölött a levegőben lóg, nincs igazi támasza a két országban, ugyanakkor tekintettel kell lennie a két ország miniszterelnöke igényeire, elképzeléseire. Szenvedett attól is, hogy nem ismeri kellőképpen a két ország belső ügyeit. Szerette volna külpolitikát jobban függetleníteni a belső alkotmányos kötöttségektől, Reichskanzler funkciót kívánt magának, és sohasem bocsátotta meg Andrássynak, hogy ő, akinek módjában állt volna, nem tette a külügyminisztert a birodalom miniszterelnökévé.[10] Kálnokynak sikerült együttműködnie Tisza Kálmán magyar miniszterelnökkel, Szapáryval kifejezetten jó viszonyban volt,[11] az őt kö-

[6] Andrássy 1868 májusában magyar osztályfőnök kinevezését kéri az uralkodótól, „aki politikánkat a magyar delegáció kebelében képviseli." Somogyi Éva: Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában (A közös minisztertanács 1867–1906) (=História Könyvtár. Monográfiák, 8.) Budapest, 1996. (a továbbiakban: Somogyi 1996.) 31. Vö. Gemeinsamer Ministerrat (GMR) 1868. január 10. GMCZ 2.; GMR 1868. január 21. GMCZ 8.; GMR 1868. január 30. GMCZ 9. In: Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1867–1870. Bearbeitet von Éva Somogyi (=Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie Bd.I/1.) Budapest, 1999. (a továbbiakban: Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1867–1870) 7–9., 48–56.

[7] Részletesebben: Somogyi 1996. 48.

[8] Organisation der handelspolitischen Sektion des k.u.k. Ministerium des Äußern 1876. július 7. HHStA, AR Fach 4, Karton 450.

[9] Kanzleiverordnung 1900. december 31. HHStA, AR Fach 4, Karton 450. Nr. 130.

[10] Engel-Janosi, Friedrich: Graf Kálnokys Rücktritt als Außenminister im Mai 1895. In: Engel-Janosi, Friedrich: Geschichte auf dem Ballhausplatz. Essays zur österreichischen Außenpolitik 1830–1945. Graz – Wien – Köln, 1965. 233–259.

[11] Külügyminisztériumi tisztviselők egyenesen úgy tudják, Kálnokynak meghatározó szerepe volt Szapáry miniszterelnöki kinevezésében. Friedjung beszélgetése Wolkenstein nagykövettel 1898.

vető kormányfőkkel azonban rendre konfliktusba került. Olyan magyar osztályfőnökökre volt szüksége, akik otthon tekintéllyel bírnak, és akiket a Szürke Házban is elfogadnak, amilyen például Kállay Béni vagy Szögyény Marich László volt. Ezt tudta, ragaszkodott is hozzájuk. Amikor azonban Szögyényt az uralkodó a Felség személye körüli miniszternek nevezte ki, minisztériumában nem talált megfelelő utódot. Cziráky Bélát, a Ballhausplatz első számú magyar hivatalnokát egy esztendeig nem nevezte ki osztályfőnöknek. Ezzel olyan botrányt provokált a magyar parlamentben, amilyet bizonyára nem kívánt, s véglegesen le kellett mondania arról, hogy magyar osztályfőnökében támaszt nyerjen. Amikor a századvégen Heinrich Friedjung Kálnoky biográfiájának előmunkálataként az oral history módszerét megelőlegezve egy sor interjút készített vezető osztrák és magyar személyiségekkel hőse bukásának körülményeiről, szinte egyhangú volt a vélemény: Kálnokynak szüksége lett volna olyan magyarra, akivel rendszeresen konzultálhat. 1895-ben azonban nem állt ilyen ember mellette, s ez mindenképpen hozzájárult ahhoz, hogy a magyar miniszterelnökkel kialakult konfliktusa végzetessé vált.[12]

Goluchowski (1895–1906) nem akarta felborítani a külügyminisztérium rendjét, érinteni a dualizmus rendszerét, bár a Cabinet des Ministers posztjának felállítása bizonyos fokig Beust birodalmi kancelláriájának restaurálásaként tekinthető.[13] Igyekezett megfelelő osztályfőnököket találni. A szentpétervári követség éléről éppen Bécsbe rendelt Aehrenthalt szerette volna megnyerni helyettesének, azaz első osztályfőnöknek, aki nemcsak kiváló diplomata volt, hanem a ciszlajtán belső viszonyok szakértője, s igazán alkalmas lett volna. Csakhogy Aehrenthal nem erre vágyott, s ezért Goluchowski kénytelen volt beérni a szokásos diplomata pályát megjárt Rudolph Welsersheimb gróffal, aki akkor már négy évtizede szolgálta a császárt. Magyar osztályfőnöknek pedig olyan külügyi tisztviselőket választott, akik a Ballhausplatzon nevelkedtek: a Theresianumot végzett Széchsen Miklóst, majd Mérey Kajetánt.

A 20. század elején relativizálódik az „osztrák" és a „magyar" osztályfőnök szerepe, s valószínűleg nem csak azért, mert az osztályfőnökök száma jelentősen megnövekszik. 1904-ben az első és a második osztályfőnök is magyar honos (Mérey Kajetán és Müller László),[14] s így marad szinte a háborúig: Aehrenthal külügyminisztersége idején (1906–1912) Esterházy Pál, a miniszter régi szentpétervári kollégája és barátja, valamint Müller László töltik be az első és második osztályfőnöki posztot.

A külügyminisztériumi feladatok diplomáciai és adminisztratív teendőkre oszlottak. A diplomáciaiakat a politikai ügyosztályok (Referaten) országcsoportonként intézték. Rendszerint működött egy német államokkal foglalkozó, egy a Szentszékkel és az egyházpolitikával kapcsolatos ügyekben kompetens osztály, egy pedig a latin országok számára. A Monarchia külpolitikai érdekeltsége folytán a legfontosabb mindig a keleti ügyosztály volt, ahová Oroszország és a balkáni államok tartoztak. Az adminisztratív ügyeket általában tíz Departement között osztották fel, amelyek közül a legfontosabbak a császári házzal kapcsolatos teendőket, a közös minisztertanácsot, az egyházpolitikai-, a sajtó ügyeket, valamint a minisztérium és a teljes diplomáciai apparátus személyzeti politikáját intézők vol-

október 7. Friedjung, Heinrich: Geschichte in Gesprächen. Aufzeichnungen 1898–1919. Hrg. von Franz Adlgasser und Margret Friedrich (=Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs Bd. 87.) Wien – Köln – Weimar, 1997. 2 Bde. (a továbbiakban: Friedjung) I. 190–194.

[12] Friedjung I 160–165. Beszélgetés Szögyénnyel 1898 májusában.

[13] A kérdésről lásd Somogyi 1996. 80.

[14] Kanzleiverordnung, 1904. március 12. HHStA, AR Fach 4, Karton 451.

tak. Az osztályfőnökök és más vezető tisztviselők hatáskörébe is egy időben különféle természetű diplomáciai és adminisztratív feladatok is tartoztak.[15]

Voltak olyan esztendők, amikor a politikai ügyosztályokat (Referaten) nagytekintélyű udvari tanácsosok vezették, akik közvetlenül a miniszternek referáltak és befolyást gyakoroltak annak döntéseire. Idővel azonban csökkent a szerepük, és a Sectionschefek léptek elő a miniszter politikai tanácsadójává. Mindenképpen és mindenkor meghatározó szerepük volt a külügyminisztérium személyzeti ügyeiben. Amellett, amennyiben létezett ilyen, a *közös kormány* vezető tisztségviselői voltak.

Számuk különösen az 1890-es évektől növekedett. 1904-ben hat, a háború előestéjén már tíznél is több tisztviselő dolgozott osztályfőnöki rangban. A harmadik fizetési osztályba tartozó első és a negyedik fizetési osztályba sorolt második és harmadik osztályfőnök mellett ugyanis különleges alkalmazásba (besondere Verwendung) léptettek elő tisztviselőket, vagy egyszerűen hosszú szolgálati múlttal rendelkező személyeket. Így lett osztályfőnök „in besondere Verwendung" Alphons Freiherr de Pont, a régi kancelláriai tisztviselő és Ernst Teschenberg, a német ügyek szakértője még az Andrássy korszakban; Walterskirchen, Kuefstein, Zwiedenek a Kálnoky érában. A magyarok közül hosszú szolgálati múltja elismeréseként pedig Johann Falke. Goluchowskitól osztályfőnöki „címet" kapott (legalábbis kezdetben „rang", azaz megfelelő fizetés nélkül) Vavrik Gábor, Dóczy Lajos, Tallián Dénes, Aehrentahltól Mihalovich János – később közülük többen tényleges osztályfőnökök lettek.

A magyar osztályfőnökök életútja

A következőkben megkíséreljük a magyar osztályfőnökök pályáját felvázolni; elsősorban azokét, akik a külügyminisztérium *magyar referensei* voltak, és néhány olyan magyar *honos* osztályfőnökét is, akinek nem az volt a funkciója, hogy magyar, de magyarként (pontosabban magyar állampolgárként) vezető állást tölött be a közös külügyminisztériumban. Nincs azonban terünk olyan mennyiségű életutat bemutatni, hogy belőlük klasszikus kollektív biográfiát formálhatnánk.[16] A nem nagyszámú pálya mégis bizonyos tendenciák bemutatására alkalmasnak látszik.

1868 tavaszán kerül első ízben magyar osztályfőnök a Ballhausplatzra, báró *Orczy Béla* (1822–1917) személyében.[17] Orczy maga írta, hogy Andrássy ajánlotta a posztra. A külügyminisztérium sajtóosztályán tevékenykedő, roppant tájékozott Przibram kifejezetten a magyar kormány emberének tartotta őt, aki a magyar kormány álláspontjáról ellenőrizte a külügyeket és informálta miniszterelnökét. Nyilvánvaló – írja Przibram –, hogy milyen súlyos fegyver volt Orczy kezében, különösen ha meggondoljuk, hogy tájékoztatásait ritka kivételtől eltekintve privát levél formájában küldte Pestre, amire a kancellár semmiféle befolyást nem gyakorolhatott.[18]

---

[15] Stropp, Robert: Die Akten des k.u.k. Ministeriums des Äußern 1848–1918. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 20. 1967. 389–506. Geschäfts- und Referatseinteilung des Ministeriums des Äußern 390–401.

[16] Vö.: Schröder, Wilhelm Heinz: Kollektive Biographien in der historischen Sozialforschung. Eine Einführung. In: Schröder, Wilhelm Heinz: Lebenslauf und Gesellschaft. Zum Einsatz von kollektiven Biographien in der historischen Sozialforschung. Stuttgart, 1985. 7–17.

[17] Orczy pályájáról részletesebben lásd Somogyi Éva: Magyarok a közös minisztériumokban. (Báró Orczy Béla önéletrajza 1890-ből.) Levéltári Közlemények, 66. 1995. 235–243. (a továbbiakban: Somogyi 1995.)

[18] Przibram, Ludwig Ritter von: Erinnerungen eines alten Österreichers. I. Stuttgart – Leipzig, 1910. 200–201.

Orczy viszont amiatt panaszkodott, hogy helyzete kezdetben igen kellemetlen volt. A minisztériumban mindenütt gyanakvással találkozott, „benne csak Andrássy bizalmi emberét akarták látni". Pedig koránt sincs arról szó, hogy Orczy egyszerűen a magyarok embere lett volna. *Magyar* volt a közös minisztériumban. Ugyanakkor a *közös* miniszter álláspontját igyekezett elfogadtatni a magyar delegációban. Évek kellettek, amíg személyes helyzete megszilárdult: a bécsi hivatalban és a magyar közvéleménnyel is sikerült elfogadtatnia köztes helyzetét. Emberi kvalitásai, szerénysége, s különösen az, hogy a személyes intrika számára megközelíthetetlen volt, segítették abban, hogy nehéz feladatának megfeleljen.

Báró Orczy Béla Pesten született. A piaristáknál tanult, majd a pesti egyetemen jogot végzett. 1841-ben szerzett doktorátust, s aztán, amint ez a hozzá hasonlóknál szokásos volt, nagyobb utazást tett Németországban, Belgiumban, Hollandiában. 1846-ban állami hivatalt vállalt. 1847-ben a pozsonyi országgyűlésen részt vett a főrendi tábla munkájában, a nevezetes diéta berekesztése után elhagyta az állami szolgálatot. 1848-ban nemzetőr, harcol a Délvidéken (ahol családi birtokai is fekszenek), ott van az augusztus 19-i sikertelen szenttamási ütközetnél. Az 1849. júniusi kassai ütközet után felhagy mindenfajta közéleti tevékenységgel, visszavonul a család ujszászi birtokára: írogat, fest, muzsikál, beutazza Németországot, Franciaországot, Angliát. Az 1865. évi országgyűlésen tagja lesz annak a 67-es bizottságnak, amely formába önti a közösügyes törvényeket, majd az 1868. évi Bécsben ülésező első delegációnak is. Innen vezet útja a külügyminisztériumba. „Deák kívánsága volt, hogy elfogadjam ezt a posztot, és bár akkor tulajdonképpen beteg voltam és a telet Nerviban akartam tölteni, Deák és Andrássy felszólítását nem utasíthattam vissza."[19]

Tizenegy és fél évig szolgált a külügyminisztériumban, akkor a megüresedett király személye körüli minisztérium vezetését vette át a magyar kormányban, ahonnan 1890-ben 68 esztendős korában vonult nyugalomba.

Orczy természetesen magyarnak vallotta magát, a nemzeti identitás problémája bizonyára sohasem merült fel benne. Magyar birtokos, 1848–49-ben védi családi birtokait a szerbek, hazáját pedig a császári és az orosz csapatok ellen. Negyvenhat esztendős, amikor Bécsbe kerül közös tisztviselőnek, de továbbra is a magyar közélet részvevője maradt. Talán neki sikerült a legzavartalanabb kapcsolatot fenntartania a magyar (nemesi) társadalommal, vagy őt ragadta legkevésbé magával a ballhausplatzi szolgálat szent tüze, az előrejutás, a politikai érvényesülés szelleme. „Sohasem képzeltem, hogy államférfi vagyok" – írta pályája összegzéseként,[20] csupán azt, hogy államférfiak munkáját segítettem. S e személyiségek sorában (az uralkodón kívül), jellemző módon csak magyarokat említ: Deákot, Andrássyt és Tisza Kálmánt.

1879 őszén Andrássy Gyula távozó külügyminiszternek sikerül keresztülvinnie, hogy a magyar osztályfőnöki posztra ismét az ő bizalmasát nevezze ki az uralkodó: *Kállay Bénit*.[21] Kállay (1839–1903) régi magyar nemesi családban született. Apját, aki királyi tanácsos, Csanád vármegye adminisztrátora volt, hatesztendős korában elveszítette. A pesti egyetemen tanult jogot és szlavisztikát, nagy műveltségű író, értelmiségi ember lett, az ő fordításában és kommentárjával jelent meg 1867-ben John Stuart Mill *Szabadságról* című munkája, amelyet a korabeli Magyarországon a liberalizmus alapművének tekintettek. Ismer-

[19] Somogyi 1995.

[20] Somogyi 1995.

[21] Kállay Béni pályájáról újabban kitűnő összefoglalás olvasható Ress Imre tollából: Magyarok a közös pénzügyminisztériumban. In: Császár és király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország 1526–1918. Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár Dísztermében. 2001. március 8. – május 1. Katalógus. Szerkesztette: Fazekas István – Ujváry Gábor. 89–96. Magam erre az írásra építettem. Csak sajnálhatjuk, hogy Ress egy évtizede írt disszertációját, amelyben Kállay belgrádi főkonzuli tevékenységét dolgozta fel, mindmáig nem tette közzé.

tető és polemikus írásokat közölt Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciójáról. Andrássy figyelt fel tehetségére, széles körű érdeklődésére, s a kiegyezés utáni első hullámban, amikor keresték a magyarokat a közös minisztériumokba, külügyi tapasztalatok nélkül azonnal belgrádi főkonzulnak ajánlotta. Belgrádban hivatali-politikai munkája mellett folytatta történeti tanulmányait. Szerb forrásanyag felhasználásával elsőként írta meg a szerb fejedelemség 19. század eleji történetét, elismerve az önálló szerb állam létrejöttének jogosságát. 1875-ben egészségi okokra hivatkozva otthagyja belgrádi állomáshelyét, rendelkezési állományba kerül.[22] Valójában inkább arról volt szó, hogy elege lett a belgrádi hivatalból. Az 1870 után kialakult nagyhatalmi konstelláció nem kedvezett többé az ő (és persze Andrássy korábbi) irányvonalának, a szerb fejedelemség támogatásának. A Szerbiához való viszony a Monarchia és Oroszország kapcsolatának függvényévé vált. Kállay szívesen tért vissza tudományos kutatásaihoz s a magyar politikához. Sennyey konzervatív programjával szerzett képviselői mandátumot, majd a következő években az ellenzék padsoraiból védelmezte Andrássy keleti politikáját. 1879 szeptemberében tért vissza a külügyi szolgálatba: második, 1880 végén pedig első politikai osztályfőnöknek nevezi ki az uralkodó,[23] hogy gyakorlatilag élete végéig mint külügyminisztériumi osztályfőnök, majd 1882-től 1903-ig mint közös pénzügyminiszter *a magyar* legyen a közös kormányban – „bécsi magyar", ahogy nem kevés negatív felhanggal a pesti klubokban titulálták. Kállay valóban értelmetlennek tartotta a függetlenségi ízű politizálást, a küzdelmet a formális nemzeti vívmányokért, jelképekért, kardbojtért; azon fáradozott, hogy növelje a magyarok súlyát és befolyását a közös kormányszervekben, úgy vélte, hogy a birodalom vezetésében tényleges paritás valósítható meg, s az nemzete javát szolgálja.

Szögyény-Marich László (1841–1916) Kállay Béni kortársa, tehát ahhoz a nemzedékhez tartozik, amelynek már nem kell számot adnia 48-ban viselt dolgairól. Régi császári hivatalnok családból származik. Apja, Szögyény László udvari kancellár, 1848-ban ő adta át hivatala kulcsait és aktáit az első felelős magyar kormánynak. Az 1850-es években konzervatív elvbarátaival a régi magyar alkotmány helyreállításáért lépett fel. 1860 októberében Vay Miklós báró mellett második kancellárrá nevezte ki a császár. 1861 tavaszán lemondott, s csak a kiegyezés után vállalt ismét hivatalt.

Az ifjú Szögyény-Marich László nemesi, zömében arisztokrata ókonzervatív környezetből indult. A szülői ház mindennapos vendége voltak Dessewffy Emil és Szécsen Antal grófok, a forradalom utáni konzervatív ellenzéki politika meghatározó személyiségei. 1882-ben, amikor a már nem is oly nagyon ifjú Szögyény a magyarországi politikai tanoncévek után a Ballhausplatzra kerül, apja éppen a magyar főrendiház elnöke.

Az ifjabb Szögyény jogot tanult Bécsben, azután (1864-ben) Kállay Béni társaságában beutazta fél Európát. Pályája az alkotmányos korszakkal egy időben indul. Deák párti, de nézetei a konzervatív ellenzék számára is rokonszenvesek. (1875-ben csatlakozik is Sennyey konzervatív ellenzékéhez.) 1869-ben választják először országgyűlési képviselőnek, a delegációban a külügyi bizottság tagja. Tulajdonképpen ez a tevékenysége tekinthető a diplomáciai karrierre való felkészülésnek, s természetesen nem Fejér megyei főjegyzősége.

A közügyekben való részvétel a Szögyény-féle birtokos nemes családokban tradíció, az élet természetes része, nem foglalkozás, mint az erre kvalifikált bürokraták számára. Némi restelkedéssel és öniróniával tudósítja bécsi barátját magyarországi sikereiről. „A lapokból alkalmasint olvastad, hogy ismét megválasztattam képviselővé. Nem frázis, ha azt mondom, hogy akaratom ellenére. Édes atyám kedvéért vállalkoztam újra ezen pályára."[24] Majd máskor a következőket írja: „A pénzügyi bizottság ülései ez idén igazán érdekesek

[22] HHStA, AR Fach 4, Karton 156. (Personalien Kállay)

[23] HHStA, AR Fach 4, Karton 156. (Personalien Kállay)

[24] Szögyény Kállaynak, 1881. július 21. HHStA, Politisches Archiv (PA) XL, Karton 334. (Nachlaß Kálnoky)

voltak ... Én nagy szorgalommal vettem a tanácskozásokban részt, s egyáltalában, úgy mint azt Neked Bécsben mondottam, szorgalmas képviselő vagyok. Talán még azt is meg fogod élni, hogy egy beszédet fogsz tőlem hallani vagy olvasni."[25] Szögyény napi kapcsolatot tartott fenn Kállay Bénivel, a külügyminisztérium első osztályfőnökével. A nyarat egy Klagenfurt melletti középkori eredetű falucskában, Viktringben töltötte, a wörthi tó mellett Festetics Béla kastélyában, innen küldte politikai elmélkedéseit ballhausplatzi barátjának: „A legnagyobb baja a mostani kormányunknak az, hogy nem bírja azon bizodalmas kontaktust a koronával fenntartani, mely különösen a mi viszonyaink között a nagyobb dolgok elérhetésére szükséges. Sőt mi több, nincs most az országban egy magyar ember sem, ki a korona teljes bizalmát bírná, s kellő időben a dolgokról és személyekről odafenn kellő felvilágosítást adhatna."[26] Szögyény minden bizonnyal szívesen vállalkozott erre a szerepre. Aligha tévedünk, ha Kállayhoz címzett levelét afféle felajánlkozásnak tekintjük. És ne feledjük, nem diplomatának ajánlkozik a Ballhausplatzra, hanem közvetítőnek a király és a magyar politika között. Hogy hogyan történt, nem tudjuk pontosan, de tény, hogy a következő esztendőben, amikor Kállay közös pénzügyminiszteri kinevezésével állása megürül, az uralkodó Szögyényt hívja meg a Ballhausplatzra második,[27] majd egy rövid esztendő múltán első osztályfőnöknek.[28] Valószínű, hogy Ferenc József döntésében Kállaynak fontos szerep jutott. 1882-től 1890-ig Szögyény töltötte be azt az állást, amelyet egy bécsi lap „Honvédposten am Ballplatz"-nak nevezett.[29]

Mint külügyminiszteri osztályfőnöknek része volt annak a memorandumnak a kidolgozásában, amely bevezette a *k.u.k* elnevezést a hadseregben.[30] Diószegi István egyenesen a külügyminisztérium magyar lobbijáról ír,[31] ami ilyen formában valószínűleg nem létezett. Flotow éppen a *schwarzgelb Ungar* tipikus alakját látja Szögyényben, s a hozzá hasonló ballhausplatziakban.[32]

Maga Szögyény azt mondja, hogy 1882–1890 között a külügyminiszter tanácsadója volt, s Kálnoky mindent megbeszélt vele. „Teljes bizalommal volt irántam. És jó volt, hogy egy magyar állt mellette, mert nem ismerte a magyar viszonyokat."[33]

Talán előnyére vált, hogy nem volt céhbeli diplomata. Nem ragaszkodott már-már komikus görcsösséggel a formákhoz, mint kollégáinak többsége.[34] S ha hozzávesszük, hogy sok évtizedes bécsi és berlini szolgálata alatt németsége megőrizte sajátos magyar zamatát, s végül is bürokrataként mágnások posztján mert önmaga lenni, azt is mondhatjuk, egyéniség volt.[35]

---

[25] Szögyény Kállaynak, 1881. december 28. HHStA, PA XL, Karton 334.

[26] Szögyény Kállaynak, 1881. július 26. HHStA, PA XL, Karton 334.

[27] Vortag von Kálnoky, 1882. június 12. HHStA, AR Fach 4, Karton 343. (Personalien Szögyény)

[28] Vortag von Kálnoky, 1883. április 28. HHStA, PA XL, Karton 334.

[29] Neue Wiener Tagblatt, 1883. május 3.

[30] Diószegi, István: Die Tätigkeit des gemeinsamen Ministerrates 1883–1895. In: Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1883–1895. Bearbeitet von István Diószegi (=Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie Bd. IV.) Budapest, 1993. 145. l. (a továbbiakban: Diószegi)

[31] Diószegi 145.

[32] [Flotow, Ludwig von]: November 1918 auf dem Ballhausplatz. Erinnerungen Ludwigs Freiherr von Flotow, des letzten Chefs des österreichisch-ungarischen auswärtigen Dienstes 1895–1920, bearbeitet von Erwin Matsch. Wien – Graz – Köln, 1982. 62. Persze ő a későbbi évekről, a berlini nagykövet Szögyényről ír.

[33] Friedjung beszélgetése Szögyénnyel 1898 májusában, in: Friedjung I. 160–165.

[34] Stürgkh, Josef: Politische und militärische Erinnerungen aus meinem Leben. Leipzig, 1922. 170., 195–197.; Csáky, Eva-Marie (Hrg.): Vom Geachteten zum Geächteten. Erinnerungen des k. und k. Diplomaten und k. ungarischen Außenministers Emerich Csáky 1882–1961. Wien – Köln – Weimar, 1992. 152–158.

[35] Csak 1910-ben nyert grófi címet.

Nyolc évet töltött Kálnoky alatt a Ballhausplatzon. Ekkor alakult ki bizalmas viszonya a trónörökössel, ami utóbb nyilván meghatározta kapcsolatát az uralkodóval.

1890-ben a külügyminisztériumból kerül – rövid időre, egy majdani nagy diplomata karrier beköszöntőjeként – a király személye körüli minisztérium élére. 1892-től 1915-ig a Monarchia berlini nagykövete. S bár többnyire fenntartással nyilatkoztak képességeiről, a század végétől egyre gyakrabban emlegetik, mint a külügyek esetleges vezetőjét.[36]

Magyar volt, vagy egyszerűen bécsi bürokrata? Bizonyára a kettő együtt. Az 1860–70-es években benne élt a magyar politikában. Politikus családban nőtt fel, a múltat a családi história részének érezte. Amíg osztályfőnök a Ballhausplatzon, az a dolga, hogy a külügyminisztert magyar ügyekben informálja. Berlinből persze nehezebb a magyar kapcsolatot tartani, de beválasztják a MTA igazgató tanácsába,[37] a Magyar Nyelvtudományi Társaság alapító tagja,[38] s ez nyilvánvalóan fontos számára. Hogy mit jelent a magyarság és a dinasztiahűség jól ismert sajátos kompromisszuma, azt talán egy Thallóczyhoz intézett, nyilvánvalóan őszinte megnyilatkozása érzékeltetheti. „A Kossuth demonstrációknak, mint reménylem, most már vége szakad. [Kossuth születésének 100. évfordulóján.] Magyar ember mindazt, mi e tekintetben előfordult, érti és kellően méltányolja. De Bécsben a rosszakarat és külföldön a tájékozatlanság azt eredményezi, hogy ezen ötletből is, amúgy is csekély számú barátaink újra megapadjanak."[39] Szögyény és környezete visszafogná a Kossuth kultuszt és szeretné elérni, hogy december 2-át, Ferenc József trónra lépését a nemzet saját ünnepének tekintse.[40] Szögyény azok közé a diplomaták közé tartozik, akik megrettennek a magyar államjogi követelésektől, úgy gondolja, legfelső helyen határozottan ki kellene nyilatkoztatni, „hogy a Monarchia közössége szempontjából nem lehet további engedményeket tenni, sem a lényeget, sem a külsőségeket tekintve".[41] Mereven elutasította nemcsak a magyar ellenzék, hanem a kormánypárt igényeit is, tartott „a meglévő államjogi kötelék további lazításától",[42] s úgy gondolta annak az országnak az érdekében cselekszik, amelyet feltétlenül hazájának tekintett.

A határozott formátumú politikus-osztályfőnökök után, akik valamennyien közvetlenül vagy közvetve Andrássy környezetéből jöttek, 1890-ben váratlanul gondot okozott megfelelő magyart találni a külügyminisztériumba. Ez alkalommal nem vagyunk feltételezésekre utalva, az új hivatalnok kiválasztásának történetét pontosan ismerjük; *Cziráky Béla*

---

[36] Dóczy szerint Szögyény már Kálnoky bukásakor számít rá, hogy ő lesz az utód. Friedjung I. 173. Ernst Plener beszélgetése Friedjunggal 1898-ban: Friedjung I. 175. A magyar válság idején ismét gyakran felmerül a neve lehetséges utódként: Jettel Aehrenthalhoz, 1905. október 11. Aus dem Nachlaß Aehrenthal. Briefe und Dokumente zur österreichisch-ungarischen Innen-und Außenpolitik 1885–1912. In 2 Teilen. Hrg. von Solomon Wank unter Mitarbeit von Christine M. Grafinger und Franz Adlgasser (=Quellen zur Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts Bd. 6.) Graz, 1994. (a továbbiakban: Aus dem Nachlaß Aehrenthal) I. 371; Friedjung Aehrenthalhoz, 1906. június 20. Friedjung I. 383.

[37] Szögyény Thallóczyhoz, 1903. május 24. OSZK., Kézirattár, Fond XI/966.

[38] Szögyény Thallóczyhoz, 1904. március 8. OSZK., Kézirattár, Fond XI/966.

[39] Szögyény Thallóczyhoz, 1902. október 11. OSZK., Kézirattár, Fond XI/966.

[40] Szögyény Géza, László testvéröccse közzétesz egy brossurát „1848. december 2. – 1898. december 2." címmel. Ebben Rákosi Jenő Budapesti Hirlapbeli cikkét, Rákosinak azt az álláspontját vitatja, hogy Magyarország legfeljebb tiszteletteljesen tudomásul veheti december 2-át, mást nem szabad tennie. A diskurzusról lásd Szögyény Géza levelei Thallóczyhoz, OSZK. Kézirattár, Fond XI/ 965.

[41] Szögyény Aehrenthalnak, 1903. március 7. Rutkowski, Ernst (Hrg.): Briefe und Dokumente zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie unter besonderer Berücksichtigung des böhmisch-mährischen Raumes. Teil II: Der Verfassungstreue Großgrundbesitz 1900–1904. München, 1991. (a továbbiakban: Rutkowski) 693.

[42] Szögyény Aehrenthalhoz, 1904. február 7. Rutkowski 827–828.

(1852–1911) gróf Fejér vármegyei főispán ugyanis élete minden mozzanatát, ha szűkszavúan is, de feljegyezte.[43]

1890 karácsonyán kapta meg „Orczy Béla bácsi" levelét, aki Kálnoky külügyminiszter, valamint gróf Szapáry Gyula magyar miniszterelnök megbízásából „a külügyminisztériumba szolgálattételre" felhívta. Bármilyen keveset ír is élete eme minden bizonnyal legfontosabb karácsonyáról, e kevés is szokatlanul sok és fontos információt tartalmaz. A megürülő külügyminisztériumi állásra a magyar kormány ajánlja a Fejér megyei főispánt; a távozó felség személye körüli miniszter és az éppen hivatalba lépő új, Szögyény-Marich László, akinek a külügyminisztériumból történt távozása folytán lett égetően szükség egy magyarra a Ballhausplatzon. Cziráky magától értetődően elsősorban Szapáryval tárgyal a dologról, neki mond igent, aztán Szögyénnyel, ő viszi el Kálnokyhoz, s mutatja be a miniszternek, aki kifejezetten azért tart rá igényt, „hogy minisztériumának e magas állását a magyar birodalomfél parlamenti és politikai viszonyaiban jártas személyiség töltse be."[44] Cziráky a magyar kormány javaslatára, formailag is a magyar kormány kezdeményezésére kerül a külügyminisztériumba, minden bizonnyal kifejezetten azzal a céllal, hogy a magyar belső viszonyokról nyújtson tájékoztatást a külügyminiszternek. Mást aligha várhattak tőle, a külügyekhez sem végzettsége, sem érdeklődése folytán nem sok köze volt.

Cziráky egy dunántúli tradicionálisan aulikus grófi család sarja. Nagyapja, Cziráky Antal a metternichi kor ismert szereplője, országbíró, aki az 1830–40-es években a nemesi reformtörekvések ellenében az udvar mellé állt. Atyja, Cziráky János (1818–1884) a Bach rendszer idején Bécsben, majd Pesten viselt bírói hivatalt, az 1865. évi nevezetes országgyűlésen a főrendiház alelnöke. 1866 végétől részt vett a Beust vezette érdemi kiegyezési tárgyalásokon. Ellenezte, hogy az uralkodó a 48-as törvények revíziója előtt kinevezze a felelős kormányt.

Cziráky Béla János grófnak Louise Dezasse grófnővel kötött házasságából született negyedik gyermekként 1852-ben a Fejér megyei Lovasberényben. 1872-ben kezdte hivatali szolgálatát a magyar igazságügyi-, majd a belügyminisztériumban. 1876-ban azonban felhagyott a hivatalnokoskodással, és 1884-ig, amikor Fejér vármegye főispánjának nevezték ki, főként a gazdálkodásnak él tekintélyes Sopron környéki és Fejér megyei birtokain. 1885-ben a főrendiház örökös tagja lett, és részt vett annak tevékenységében.

Hogy miért éppen őt hívta a valószínűleg tehetséges és mindenképpen ambiciózus Szögyény helyébe Kálnoky a Ballhausplatzra, vagy miért éppen őt ajánlották neki a vezető magyarok, nehéz megindokolni. Cziráky gróf nem felelt meg a szigorúan előírt hivatali alkalmazási feltételeknek, nem volt diplomata vizsgája, külföldi gyakorlata, és nagyon valószínű, hogy meghívását a miniszter kényszermegoldásnak tekintette. Ezért nem kapta meg Szögyény állását, és be kellett érnie a miniszteri tanácsosi címmel és ranggal. Már 1891 tavaszán, amikor a minisztériumban három új osztályfőnököt neveztek ki, ami azt jelentette, hogy az előléptetésre neki esetleg évekig kell várakoznia, fontolgatta lemondását,[45] s csak Szapáry rábeszélésére vállalta, hogy az őszi delegációs ülésszakig marad.[46]

---

[43] Cziráky Béla Naplója: dénesfai és ciráki Cziráky család iratai. Győr-Sopron megyei 2. sz. Levéltár, Sopron. (a továbbiakban: Cziráky)

[44] Kálnoky felterjesztése az uralkodóhoz 1891. december 3. (Visszautalás egy 1891 januári felségfolyamodvány indokolására). HHStA, AR Fach 4, Karton 65. (Personalien Cziráky)

[45] A kinevezésekről lásd Jahrbuch des Auswärtigen Dienstes 1897. Wien, 1897. Dienstbeschschreibung der Beamten. Továbbá Cziráky 1891. április 7., 11., 16.

[46] Cziráky 1891. május 16: „Szögyényhez mentem, vele elmeneteli, ill. lemondási szándékom miatt beszéltem. A hivatalban Szapáry Gyula és Szögyény látogattak meg, sokáig beszélgettünk ügyemben, reá iparkodtak beszélni a maradáshoz, védekeztem, végre abban állapodtam meg, hogy a delegációkig, melyek az ősszel lesznek, maradok. Nem örömmel egyeztem bele."

Nem csak személyes ügyéről volt szó. 1868 óta mindig volt magyar osztályfőnök a külügyminisztériumban. A Szögyény távozása következtében beállt változást a magyar politika joggal tartotta nemzeti sérelemnek. „Hogy Magyarországot egy udvari tanácsos képviselje a monarchia külügyi hivatalában a külügyminiszter kegyelméből, ebbe csak az nyugodhatik bele, akire nézve közönyös hazánk hatalmi állása a monarchián belül."[47] Kormánypárti és ellenzéki képviselők is interpelláltak.[48] A király személye körüli miniszter az uralkodónál is közbenjárt a magyar osztályfőnök kinevezése érdekében.[49]

Az év végén aztán, nyilván a magyar politika nyomására megkapja az osztályfőnöki címet, s néhány hónap múlva a hozzá tartozó státuszt is.[50] De bármilyen rangra jutott is, Cziráky nem volt Orczy vagy Kállay formátumú személyiség. Feltételezhetjük, Kálnoky egyszerűen azért nem csinált osztályfőnököt belőle, mert alkalmatlannak tartotta erre.[51]

Cziráky szűkszavú feljegyzéseit nyilván önmaga számára, emlékeztetőül írta, s valószínűleg a név elegendő volt számára, hogy a beszélgetések tartalmát is felidézze, ezért nem írt szinte semmit sem róluk. Mégis valószínű, hogy nem érdeklődött olyan nagyon a Monarchia külpolitikája iránt, arról nem voltak határozottabb, önálló ítéletei, mint azoknak a magyar arisztokratáknak, akikkel Bécsben és Pesten, a kaszinóban vagy a klubban együtt whistezett, vacsorázott, s akikhez legalábbis hivatalból kevesebb információ jutott el, mint a külügyminisztérium osztályfőnökéhez. Nem járt külföldön. Szabadságát öt esztendei minisztériumi szolgálata idején mindig magyarországi birtokain töltötte. Naplójában külföldi eseményekről sohasem írt.

Cziráky feleségével, Esterházy Mária grófnővel és három fiával költözött 1891 tavaszán Bécsbe, lakást bérelt az Opern-Ringen. Magyar arisztokrata volt, aki Bécsben is házat vitt, vagy magas rangú állami hivatalnok, akit munkája a császárvároshoz kötött? Cziráky mindennapjait e kétféle lét sajátos elegye határozta meg. A család birtokai közelebb feküdtek Bécshez, mint Budapesthez. A Czirákyak századok óta kötődtek a Habsburg fővároshoz. Cziráky Béla a közös külügyminisztériumi osztályfőnök a magyar arisztokráciának ahhoz a csoportjához tartozott, amely magyarnak vallotta magát, magyarnak, akinek királya (és 1867 előtt állama vezető szervei is) Bécsben székelt. A dinasztiahűség magyarságának része volt.

Bécsi környezete magyarnak tekintette, aki bécsi hivatalban teljesít szolgálatot. A *király* az udvari fogadásokon magyar dolgokról beszélt vele, a magyar közigazgatási reformról, a prímási szék betöltéséről,[52] amihez a külügyi hivatalnoknak nem sok köze volt. Ő maga naplójában következetesen a *királyról* ír, Kálnokyval, Goluchowskival is a *király* tárgyal, Cziráky Bécsben is a *királyi* palotába megy.

Naplójában egyetlen szót sem ír németül, annyit sem, amennyire mindenki hajlamos, aki idegen nyelvterületen végzi munkáját. A bécsi lét számára nyilván átmenet. A cselédség nagyobb részét Dénesfáról viszi Bécsbe, s amikor szabadságra hazatér, a személyzet természetesen vele tart. Nem Bécsben, hanem Székesfehérváron, Cirákon, Dénesfán van otthon.

[47] A Magyar Hirlap 1891. április 15-én felháborodottan így kommentálja a külügyminisztériumi kinevezéseket, hangsúlyozza a miniszterelnök felelősségét, neki kellett volna az osztályfőnöki állást kivívnia.

[48] Pázmándy interpellátja Szapáryt a külügyi kinevezések tárgyában: Cziráky 1891. április 23. A delegációban Beöthy Ákos nyújtott be interpellációt a külügyminiszterhez ugyanezen tárgyban. Cziráky 1891. november 9.

[49] Thallóczy Lajos Naplója OSZK, Kézirattár, Quart. Hung. 2549. 351.

[50] 1891. december 6-án, illetve 1892. március 1-jén. Lásd Jahrbuch des Auswärtigen Dienstes 1897. Wien, 1897. Dienstbeschschreibung der Beamten.

[51] Thallóczy Lajos Naplója OSZK, Kézirattár, Quart. Hung. 2549. 351.

[52] Cziráky 1891. április 6.

Nem lett vérbeli hivatalnok. Nem csak és nem is elsősorban azért nem, mert a *nemzetfeletti* bécsi állameszmét sohasem fogadta el, az számára egyszerűen értelmezhetetlen volt. Főként *hivatalnok* nem volt. Sértette, ha mellőzték, ugyanakkor az élet célja az ő számára nem a ranglétrán való előrejutás volt. „Negyven éves lettem. Hála istennek teljesen megelégedett, mert családom boldogít".[53] Semmi szó nem esik munkáról, karrierről. Egy alkalommal Thallóczy Lajosnál tárgyalt ilyesmiről a magyar kompánia, s akkor Tallián Dénes kijelentette: „Nem Beamter, hanem úr vagyok, ki passióból szolgál ott és addig, amíg neki tetszik."[54] Cziráky is úr volt, távol egy polgári karrierorientált értékrendtől (éppen ez olyan megnyerő, kedves és naiv naplójában), esze ágában sem volt küzdeni. A címet, rangot, vagyont apáitól örökölte.

Tulajdonképpen egyetlen politikai tárgyat érzett annyira személyes ügyének, hogy annak naplójában is helyet adott: az egyházpolitikai törvényeket. Naplójából nem rekonstruálható, hogy a reformtörekvés mögöttes politikai tartalmát: a 48-asok és 67-esek összefogását, a király és nemzet konfliktusát mennyire érzékelte. Vallásos, mélyen hívő katolikus volt, személyes életében a templomba járás, a vallási ünnepek meghatározó szerepet játszottak. Az egyház világi hatalmának őrzése világnézetének szerves részét alkotta. Gyakran írt némi öniróniával „ultramontán, reakcionárius" voltáról.[55]

1894 januárjában Cziráky Budapestre utazik, hogy részt vegyen a katolikus nagygyűlésen, májusban szabadságot kér, ismét a magyar fővárosba megy. Esterházy Miklós Móric lakásán rendszeresen találkoznak a kötelező polgári házasság főrendű ellenfelei, Cziráky is eljár ide. Politikai szerepet vállal Magyarországon, mégpedig a magyar kormány programja ellenében. Mint magyar főrend teszi, de a pesti kaszinóban a bécsi hivatalnok politikai aktivitása megütközést kelt.

1895 májusában, amikor eladdig példátlan konfliktus tört ki a magyar miniszterelnök, Bánffy Dezső és a közös külügyminiszter között, a közös és az országos kormányok viszonya ismét a politika homlokterébe került. Ez lehetett volna Cziráky nagy pillanata, a közvetítés nagy lehetősége. A magyar osztályfőnök pontosan regisztrálta az eseményeket, de hogy súlyukat értette vagy érteni akarta volna, az kérdéses. „A crisis tart. Jósika és Kállay igyekeznek a dolgot applanálni [elsimítani]" – írja. Tehát két magyar: a király személye körüli miniszter és a közös kormány magyar tagja, a közös pénzügyminiszter játaszanak fontos szerepet. Czirákynak láthatóan nincsen tere. A válságos napokban otthagyja az udvart és a Ballhausplatzot, egy bécsi építésszel Dénesfára utazik, hogy kúriájához verandát építtessen. Körülnéz Dénesfán, béledi birtokain, részt vesz a Rábaszabályozó Társulás értekezletén, aztán visszamegy Bécsbe: „Aehrenthal mesélt egyet mást, amiből az tűnik ki, hogy Kálnoky gróf a lemondás mellett ragaszkodik." Ezen izgalommal teli napokban nem volt szükség rá Bécsben, és nem is áltatta magát ilyesmivel.

Az új külügyminiszter, Goluchowski gróf nem akarta az első osztályfőnöki feladatokat Czirákyra bízni, s akkor ő némi sértettséggel felmentését kérte. A hivatalos kérelemben elhatározását „nagyrészt privát jellegű indokokkal" magyarázta, és folyamodványához orvosi igazolást is mellékelt, amely az ülő életmódból következő gyakran visszatérő szédülési rohamokról tanúskodik és életmód változást javasol a negyvenhárom esztendős tisztviselőnek.[56] Indokoltan. A ballhausplatzi életforma valóban nem Czirákynak való volt.

Szécsen Miklós (1857–1926) éppúgy, mint Cziráky Béla vagy Szögyény-Marich László konzervatív-aulikus politikusvilágból érkezett a bécsi szolgálatra, elmagyarosodott horvát arisztokrata családból. Apja, Szécsen Antal 1848 előtt az udvari kancellária tisztviselője, a forradalom után az ókonzervatívok egyik meghatározó személyisége, jelentős szerepe volt

[53] Cziráky 1892. május 23.

[54] Tallián Dénes Thallóczy Lajoshoz, 1898. január 28. OSZK, Kézirattár, Fond XI/977.

[55] Levelei Thallóczy Lajoshoz, OSZK, Kézirattár, Fond XI/191.

[56] HHStA, AR Fach 4, Karton 65. (Personalien Cziráky)

az októberi diploma kidolgozásában: 1860 októberétől 1861 júliusáig tárca nélküli miniszter.[57] A kiegyezés után pedig őt ajánlotta Andrássy miniszterelnök a Ballhausplatzra magyar osztályfőnöknek.[58] Anyja annak a Lamberg grófnak a leánya, akit 1848 szeptemberében mint a magyar fővárosba rendelt császári főparancsnokot a pesti nép felkoncolt. A fiatal Szécsent tehát teljes bizalommal fogadhatta a császár, mint olyan család sarját, amely a nehéz időkben is a trón feltétlen támaszának bizonyult.

Szécsen Miklós egy lényeges vonatkozásban különbözött osztályfőnök elődeitől: ő az első olyan vezető magyar hivatalnok a Ballhausplatzon, akinek nincsen magyarországi politikai múltja. Hivatásos diplomata, aki a Monarchia külügyi apparátusában szocializálódott. Huszonkét éves korában fogalmazó gyakornok a belgrádi követségen. 1881-ben leteszi a külügyi szolgálat feltételének tekintett diplomata vizsgát, s ettől kezdve a szabályoknak megfelelően halad előre.[59] Egy sor fővárosban teljesít szolgálatot, 1894-ben követségi tanácsos. 1895 májusában a minisztérváltás heteiben Bécsbe rendelik, s augusztusban a császár kinevezi őt az éppen akkor létrehozott Cabinet des Ministers vezetőjének. 1895 novemberében osztályfőnök, 1899 novemberétől ideiglenes megbízással, 1900. január 27-től definitíve I. osztályfőnök, egészen 1901 novemberéig, amikor a Monarchia nagykövete lesz a Szent Széknél.[60] A Goluchowski éra jelentős részében ő a miniszter magyar tanácsadója.

Magyar volt? Hivatali kollégái úgy ítélték meg, hogy Bécsben volt otthon, alig tartott fenn magyar kapcsolatot.[61] Ő maga fontosnak tartotta, hogy a diplomata pályán megfelelő számú magyar legyen jelen, s a tehetséges magyarokat megtartsák a szolgálatban.[62] Azt azonban kínosan kerülte, hogy diplomataként közvetlen érintkezést tartson a magyar kormányokkal.[63]

Tisztában volt a bécsi magyarok kényes helyzetével; átélte és a maga módján értelmezte a dinasztiahűség és a magyarság újra és újra jelentkező konfliktusát. A családi tradíció, a Lamberg rokonság a magyar közéletben nem könnyítette helyzetét. Apja 1894 májusában lemondott Történeti Társulati elnöki tisztjéről, mert a Társulat testületileg részt vett Kossuth temetésén. Szécsen Miklós úgy érezte, erkölcsi tekintetben vállalnia kell apja eljárását. Két év múltán, már külügyminisztériumi osztályfőnökként így ír Thallóczynak: „Ma olvasom az újságban, hogy kegyednek jutott a feladat, édes atyámról, mint a Történeti Társulat volt elnökéről emlékbeszédet mondani ... én a kegyeletnek azon jelét, mely az emlékbeszéd tartásában megnyilvánul, csak hálás köszönettel láthatom; sajnálattal olvastam azonban egyszersmind Pauler úrnak megjegyzéseit, hogy ti. »Thallóczy Lajos tud talán oly körülményeket felhozni, amelyek Szécsen Antal elhamarkodott eljárását némiképpen menteni, vagy tisztázni fogják.« – úgy vagyok meggyőződve, hogy boldogult édesatyám szellemében járok el, ha kegyedet nagyon kérem, hogy az ő eljárását egy esetleg elmon-

[57] Szécsen Antal első pályarajza: Thallóczy Lajos, Gróf Szécsen Antal. Századok, 35. 1901. 189–309.; 385–411.

[58] Szécsen, akit Andrássy kifejezetten államtitkárnak gondolt, nem vállalta a megbízatást. GMR. 1868. január 21. GMRZ. 8. In: Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungariscen Monarchie 1867–1870 I/1. 52.

[59] Még a diplomata vizsgára készülve levélben fordul a miniszter első helyetteséhez megtudakolni, mire számíthat, mi lesz következő állomáshelye. A nála 18 esztendővel idősebb Kállayhoz „Kegyelmes uram, tisztelt barátom" megszólítással fordul, tegeződő levélben. 1881. január 19. HHStA, PA XL, (Nachlaß Kállay) Karton 334.

[60] A Vatikánnál egy évtizedig teljesít szolgálatot, majd Párizsba helyezik. HHStA, AR Fach 4, Karton 339. (Personalien Szécsen)

[61] Szögyény beszélgetése Friedjunggal, 1898 májusában. Friedjung I. 164.

[62] Szécsen Méreyhez, 1902. október 21. HHStA, Nachlaß Mérey, Karton 16.

[63] Szécsen Méreyhez, 1902. november 2.; 1904. március 8. HHStA, Nachlaß Mérey, Karton 16.

dandó emlékbeszédben sem menteni, sem pláne tisztázni ne szíveskedjék. Midőn boldogult atyám a Történelmi Társulat elnökségéről lemondott, ő ezen lépését, ... jól megfontolta, és meg vagyok arról győződve, hogy a tisztességes emberek, még ha nem is osztották véleményét, tisztelettel meghajoltak egy komoly consequens meggyőződés előtt."[64]

Vállalta apját és némi keserűséggel a maga szerepét is. Úgy vélte, bármit tesz is valaki a bécsi hivatalban, azt Pesten úgysem méltányolják. Szimptomatikusnak érezte Kállay Béni közös pénzügyminiszter elismerő, de hideg méltatását a magyar sajtóban. „»Sok éven át távol állt tőlünk« – ezt mondják egy olyan emberről, ki több mint húsz éven át az Osztrák–Magyar Monarchia minisztere volt ... és több szolgálatot tett hazájának, mint akár száz fecsegő képviselő. Nálunk aki nem lopja az Úristen idejét a pártkörben és a képviselőház folyosóin, az már nem számít, az csak fél magyar, és azután csodálkoznak és sajnálkoznak az emberek, hogy nincs több magyar a diplomáciánál, a hadseregben..."[65]

Szécsennel egy időben került a Szürke Házba *Mérey Kajetán* (1861–1931). Régi magyar nemesi családból származott. Apja, Mérey Sándor maga is államhivatalnok, az 1870-es években a közös pénzügyminisztériumban szolgál. Kállay csinál belőle minisztériumi osztályfőnököt. 1887-től a Creditanstalt Bankverein igazgatóságának tagja, egy ideig igazgatója is. De a bankvilágban is Kállay emberének, a magas bürokrácia képviselőjének tekintik.[66] Fia, Kajetán Standach Emma bárónővel kötött házasságából született.

A család Bécsben élt, a fiú a rangos Schottengimnáziumban, majd a Theresiánumban tanult, a bécsi egyetemen szerzett doktorátust, 1884-ben lépett a külügyminisztériumba. A következő évben tette le a diplomata vizsgát. Rendkívüli tehetségnek és roppant ambiciózus hivatalnoknak tartották, feltűnően gyors pályát futott be. Rövid belgrádi és bukaresti szolgálat után 1886-ban a minisztériumba rendelték, ahol öt esztendőn át a kereskedelempolitikai osztályra volt beosztva. Az ottani munkán kívül az volt a feladata, hogy Szögyény osztályfőnök, majd Cziráky miniszteri tanácsos mellett a magyar delegációval kapcsolatos ügyeket intézze.[67] A bécsi után párizsi és konstantinápolyi szolgálat következett. Amikor 1895-ben az új külügyminiszter Goluchowski elhatározta, hogy a minisztérium személyi állományát felfrissíti, Mérey is Bécsbe került miniszteri tanácsosi rangban. 1895 őszétől a miniszter kabinetirodájának vezetője, azaz a közös (birodalmi) kormánynak, amennyiben volt ilyen, adminisztratív vezetése tartozott hatáskörébe: államjogi kérdések, a delegációs ülések előkészítése, a közös minisztertanácsi ülések jegyzőkönyvvezetése, az állandó kapcsolattartás a két miniszterelnökkel.[68] 1901-től második, 1903-tól 1907-ig első osztályfőnök, majd a római követség élére nevezték ki. Harmincöt esztendős korában a rangidősséget kínosan betartó szervezetben a minisztérium egyik vezető tisztviselője lett.

Mérey nyilván értette dolgát, szinte gyerekkorától készült a karrierre, eminens volt a Schottengimnáziumban és a belgrádi, bukaresti követségen is. Nagyszabású előterjesztésekkel árasztotta el feletteseit, és gondosan mérlegelte, hogy az ő rangjában miről lehet véleménye, s milyen ismeretekkel szabad rendelkeznie.[69] Minden lépését előrejutásának kilátásai határozták meg. Levelezésének uralkodó témája a karrier: méltánytalannak tartja, hogy csak címzetes követnek nevezték ki, amikor ő tényleges követi rangot várt, hogy kollégája megkapott egy címet, ami őt illette volna. Vagy éppen ellenkezőleg: főnöke kegyesen nyilatkozott róla, olyan utalást tett, amely pályája szempontjából kedvezően értelmezhető.

[64] Szécsen Thallóczynak, 1896. október 3. OSZK, Kézirattár, Fond XI/945.

[65] Szécsen Thallóczynak, 1903. július 21. OSZK, Kézirattár, Fond XI/945.

[66] Ein Jahrhundert Creditanstalt-Bankverein. Wien, 1957. 83., 113.

[67] Vö. Vortrag von Kálnoky, 1891. november 25. HHStA, AR Fach 4, K. 213. (Personalien Mérey)

[68] Vortrag von Goluchowski, 1898. szeptember 8. HHStA, AR Fach 4, K. 213.

[69] Levelei apjához. HHStA, Nachlaß Mérey, Karton 6. Lásd párizsi leveleit 1892–93-ból.

Anyjához, apjához, kollégáihoz címzett írásait mind ez a téma tölti ki. Kedvező volt a helyzete, alapképzettsége, legendás munkabírása, jó családi kapcsolatai is hasznára voltak. Apja szívélyes kapcsolatot tartott fenn hivatali főnökeivel, magával a miniszterrel is. A pályaindulásnál ott állt mellette, ő tárgyalta meg Pasetti osztályfőnökkel, hogy meddig maradjon a fiú Párizsban, hogy tökéletesítse francia tudását. Ám Kajetán hamar emancipálódott. Apja később inkább visszatartotta, aggódott amiatt, hogy a fiatal diplomata emberi viszonyai túlságosan is alárendelődnek a hivatalnak, hogy törekvéseit mások nagyravágyásnak találják.[70]

Méreynek nemcsak a neve magyar. Elődei derék somogyi szolga- és táblabírák voltak. Ő maga, minthogy a császárvárosban nevelkedett, nem sajátította el maradéktalanul atyái nyelvét. A Theresiánumban is produkciónak érezte, amikor a magyar kormánymegbízott kérdésére sikerült szabatos magyar mondattal felelnie, később ugyan rendszeresen tanult magyarul. Már magas hivatalt töltött be, amikor Thallóczy nyelvtanárt szerzett mellé.[71] A magyar delegációban osztályfőnökként mégis nehezen érvelt anyanyelvén, ellenzéki lapok szerint egyenesen belesült beszédeibe. Egy évtizeddel párizsi küldetése után a delegációs ülések alkalmával fedezte fel magának a magyar főváros szépségét.

A hivatalban sohasem okozott gondot „nemzeti identitása." „Honosságának" kérdése először sorozása alkalmával merült fel. Akkor bécsi illetőségűnek (Zuständigkeit) mondotta magát, minthogy az is volt: „Hogy történt ez, és hogy helyes volt-e, azt én 1881-ben még kevésbé tudtam megítélni, mint ma." Tíz év múltán a tartalékos tiszteket rendesen átsorolták valamelyik honvédség kötelékébe, s valószínűnek tűnt, hogy a bécsi illetőségű Mérey az osztrák Landwehrbe kerül. Zavarba jött. Nem szerette a magyar honvédséget, nem vágyott oda az ott uralkodó „soviniszta hangulat" miatt, és tartott attól, hogy rossz magyarsága miatt kellemetlenségei támadhatnak. A Landwehrben viszont automatikusan osztrák állampolgárnak nyilvánították volna, amit szintén nem kívánt. Hónapokig munkálkodott azon, hogy a honvédséget meg a Landwehrt is megkerülve tartalékosként a közös seregben maradhasson – hiszen lelkében a birodalom állampolgára (ha jog szerint ilyen nem létezett is) és az (össz)osztrák nemzet tagja volt, amely csak a közös hadseregben és a közös hivatalokban tenyészett.

Bármit gondolt, érzett ő maga, a *beosztása magyar* osztályfőnök volt. Osztrák és magyar kollégái is magyarnak tekintették. Jettel úgy gondolja, Mérey éppúgy magyar, s az Andrássy kultuszban él, mint ballhausplatzi honfitársai. Ambróczy Lajos, Okolicsányi Sándor, Thallóczy Lajos és sokan mások magyarként leveleztek vele, belső dolgokról, a „mi" ügyeinkről, arról hogy a dolgok „nálunk" hogy mennek; Tallián Dénes magyar nyelven ösztönzi, hogy tanuljon, „remélve, hogy a magyar nyelvre több szükséged lesz, mint ma magad is gondolnád." Mérey az összeomlás után, mint kevesen a magas rangú magyarok közül, Bécsben maradt. Amikor 1931-ben meghalt, a bécsi hagyatéki bíróság nyilvános felhívást tett közzé, az örökösöket keresve. Senki sem jelentkezett.[72] Nemcsak halálában maradt egyedül, pályája során is magányos volt, életútja bizonyos fokig eltért ballhausplatzi honfitársaiétól.

1904-ben Mérey Kajetán mellett egy másik magyar, Müller László (1855–1942) is osztályfőnöki rangra emelkedett. Müller polgár volt, apja német származású pesti patikus.[73] Azt az utat járta, amely egy polgárfiú számára egyedül volt lehetséges: a Keleti Akadémiát végezte el, e rendkívül magas színvonalú tanintézetet, amely a Monarchia keleti politikája

[70] Mérey Sándor levelei fiához. HHStA, Nachlaß Mérey, Karton 7.

[71] Thallóczy Méreyhez, 1899. június 15. HHStA, Nachlaß Mérey, Karton 17.

[72] Claar, Maximilian: Die römische Mission des österreichisch-ungarischen Botschafters von Mérey (1910–1914). Berliner Monatshefte, 10. 1932. 245–261., itt 245.

[73] Cormons, Ernst [=Emanuel Urbas]: Schicksale und Schatten. Eine österreichische Autobiographie. Salzburg, 1951. 78.

és főként gazdasági érdekei képviseletére képzett szakembereket – nem diplomatákat, hanem kifejezetten konzulátusi tisztviselőket.[74] Korszakunkban már volt bizonyos átjárás a konzuli és diplomata szolgálat között, eredetileg azonban a diplomatákat egy világ választotta el a konzuli tisztviselőktől. A konzulátusok 1859-ig nem is a külügy, hanem a kereskedelmi minisztériumhoz tartoztak. Még 1900-ban is azt magyarázza Szécsen osztályfőnök a magyar delegáció előtt, hogy a diplomáciai és a konzuli szolgálatnak mások az igényei. A konzulátusi kar nem is tudna megfelelni azoknak a pénzbeli és társadalmi igényeknek, amelyek a diplomáciában megköveteltetnek. „De talán szükségtelen arra rámutatnom, hogy mindazok, akik tehetség, szorgalom által kitűntek, s a szükséges qualifikációval egyáltalán bírtak, azok a konzuli szolgálat révén is fényes karriert csináltak."[75]

Így érthető, hogy Kálnoky miniszter 1884-ben hosszan, Müller különleges szorgalmával és teljesítményével indokolta szokatlan elhatározását, hogy a konstantinápolyi követségre beosztott huszonkilenc esztendős konzuli tisztviselőt diplomáciai státuszba veszi.[76] Müller László Konstantinápolyban szolgált 14 hosszú éven át. Eredetileg lényegében tolmács volt, kevés diplomáciai feladattal, s a konzuli tisztviselő nehezen vergődött át a diplomaták jóval előkelőbb társadalmi-társasági szférájába. Ez valójában csak akkor sikerült, amikor nemességet kapott, s 1896-ban a Balkánról végre Rómába helyezték. Ott egyszeriben megváltozott az élete. Pasetti nagykövet mellett a követség második embere volt, főnöke távollétében helyettese, és Pasetti nagyra becsülte.[77] 1900-ban visszakerült a Balkánra, ekkor már a szófiai követség élére követ és meghatalmazott miniszteri rangban. 1903-ban hívták először a Ballhausplatzra, a betegeskedő Mérey helyettesítésére. 1904-ben második, 1909-ben első osztályfőnök lett.[78] Ez az az időszak, amikor egyszerre több magyar osztályfőnök is működött a Ballhausplatzon, s bár ott volt Mérey, majd 1907-től Esterházy Pál, éveken át (1903–1907) Müller képviselte a külügyminisztert a magyar delegációban, az ő feladata volt a magyar kormánnyal való kapcsolattartás, beosztását tekintve ő volt a *magyar* a Ballhausplatzon. Az 1904–1905-ös válság idején neki kellett tanácsokkal ellátnia miniszterét. A konfliktus megkerülését ajánlotta az amúgy is arra törekvő Goluchowski külügyminiszternek.[79] Furcsa kis ember volt ez a szentgyörgyi Müller László. 1905-ben a szabadelvű kormány bukásakor úgy viselkedett, mint Cziráky Béla az Agliardi válság idején: nem érezte igazán a dolog súlyát.[80] Az eszes Aehrenthal mégis jó viszonyt tartott vele. 1911-ben betegsége idején őrá bízta hivatalát (talán azért, mert az akkor

[74] Pfusterschmid-Hardtenstein, Heinrich: Von der Orientalischen Akademie zur k.u.k. Konsularakademie. Eine Maria-Theresianische Institution und ihre Bedeutung für den auswärtigen Dienst der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hrg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. VI: Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen, 1. Wien, 1989. 122–195.

[75] Őfelsége által 1899. évi november hó 30-ára Bécsbe összehívott Bizottság Naplója. Budapest, 1900. 43. 1900. január 11.

[76] Vortrag von Kálnoky, 1884. február 23. HHStA, AR Fach 4, Karton 228. (Personalien Müller) Vö. Godsey, William D.: Aristocratic Redoubt. The Austro-Hungarian Foreign Office on the Eve of the First World War. West Lafayette, Indiana, 1999. (a továbbiakban: Godsey) 51–52.

[77] Pasetti Goluchowskinak, 1899. október 23.; október 30. HHStA, AR Fach 4, Karton 228.

[78] 1911-ben konstantinápolyi, majd tokiói követ, a háború alatt ismét első osztályfőnök a minisztériumban. A külügyi hivatalnokok azon döntő többségéhez tartozik, amely a felbomlás után magyar honosnak tekinti magát és Magyarországon telepszik le. Vö.: Amtsbestätigung von Österreichisches Staatsamt für Äußeres, 1919. június 2. HHStA, AR Fach 4, Karton 228.

[79] Müller Méreyhez az 1904. évi delegációs ülésről. 1904. május 29. HHStA, Nachlaß Mérey, Karton 14.

[80] Lásd leveleit Méreyhez, 1905. augusztus – szeptember. HHStA, Nachlaß Mérey, Karton 14.

ugyan már *báró* szentgyörgyi Müllert senki sem tekintette Aehrenthal lehetséges utódjának).[81]

Müller sohasem lett diplomata nagyúr, bürokrata maradt, „zu ängstlich bürokratisch" – ahogyan Aehrenthal mondotta.[82] Hivatalnok, aki rágódik főnöke minden apró megjegyzésén, és hosszú levelezést folytat elejtett bíráló szavairól. „A szolgálat érdekében nagy súlyt helyezek arra, hogy hibáimat felismerjem, és ha lehetséges megszabaduljak tőlük" – írja, az engedelmes nebuló, a Habsburg Monarchia szófiai követe bécsi kollégájának és barátjának.[83] „Kétségtelen, hogy nagyon rezervált, szófukar és majdnem emberkerülő vagyok. Nehezemre esik az információszerzéshez szükséges ismeretségek fenntartása és ápolása."[84]

Müller a konzuli akadémia etoszát vitte magával pályájára, amely az összbirodalomhoz, s a magyarsághoz egyaránt kötötte. Jól tudott magyarul, magánérintkezésben is természetesen váltogatta a két nyelvet. Szülei, testvérei Magyarországon éltek, a család Magyarországhoz kötötte. De a hivatalban, amíg nem lett magyar osztályfőnök, a nemzeti hovatartozása közömbös volt számára. Amikor Calice, konstantinápolyi nagykövet nemességet kért számára, felterjesztéséből egyszerűen kifelejtette Müller állampolgárságát.[85]

A magyar osztályfőnöknek viszont állást kellett foglalnia, szakmailag megalapozott véleményt kialakítania a birodalom közjogi kérdéseiben: a két állam és a birodalom viszonyáról, arról a korántsem pusztán elméleti jogi problémáról, hogy a dualista Habsburg Monarchia kül- és hadügyeit, közös pénzügyeit egy közös kormány vagy pusztán közös miniszterek intézik-e. Müller a magyar közjogászokkal és politikusokkal tartott, Thallóczyval és másokkal együtt tagadta a Reichsregierung s ezzel valójában a két ország felett álló birodalom létét.[86] Nagyon indulatosan utasította el az osztrák politika centralista attitűdjét, és azt tette felelőssé a két ország közti közjogi konfliktusokért: „Amíg lesznek emberek [...] akik az »oszták-magyar birodalmi alkotmányról« és »az összbirodalom császáráról« beszélnek, és azt állítják, hogy Magyarország a közös ügyek szempontjából egyenrangú a Reichsratban képviselt országokkal és tartományokkal, addig nem szabad csodálkozni azon, hogy idáig jutottunk."[87]

Müller László a rangidős Sektionschef, amikor 1907-ben Aehrenthal külügyminiszter újabb magyar osztályfőnököt hoz a hivatalba, nem Konzuli Akadémiát végzett polgárt, hanem egy az európai fővárosokban diplomáciai gyakorlatot szerzett Esterházy grófot. *Esterházy Pál* (1861–1932) tizenhét esztendei londoni, szentpétervári majd párizsi szolgálat után első osztályú követségi tanácsosi rangban hat esztendeje rendelkezési állományban birtokai, és saját egészsége ápolásával foglalkozott.[88] Valószínűleg sértetten, hiszen az ő

[81] 1910-ben kap bárói címet. Müller Méreyhez, 1911. február 25. HHStA, Nachlaß Mérey, Karton 14.

[82] Rutkowski II. 566.

[83] Müller Méreyhez, 1901. november 16. HHStA, Nachlaß Mérey, Karton 14.

[84] Müller Méreyhez, 1901. november 16. HHStA, Nachlaß Mérey, Karton 14. Egyénisége valószínűleg nem állt távol Méreyétől, ezen is alapulhatott barátságuk. Bár Müller volt az idősebb, a hivatali rangban és társadalmi státuszban felette álló Méreyt mindig a neki kijáró tisztelettel kezelte.

[85] Müller Méreynek, 1896. július 30. „Messze még nem jutahatott a dolog – számol be Méreynek a nemesítési eljárásról – mert csak három hete kérdeztek honosságom felől." HHStA, Nachlaß Mérey, Karton 14.

[86] Thallóczy és köre államjogi felfogásáról: Glatz 134–135. Somogyi 1996. 64.

[87] Müller Méreyhez, (1906) dátum nélkül. HHStA, Nachlaß Mérey, Karton 14.

[88] Esterházy Londonban (1885–1889), Szentpéterváron (1889–1894), Párizsban (1894–1901) teljesít szolgálatot. Személyi anyaga: HHStA, AR Fach 4, Karton 85. Wolkenstein párizsi nagykövet a külügyminiszternek, 1901. január 20. megindokolja Esterházy féléves szabadság iránti kérelmét. Goluchowski Esterházy rendelkezési állományba vételét kéri, 1901. szeptember 29. HHStA, AR Fach 4, Karton 85.

évjáratából való diplomata és ballhausplatzi urak közül néhányan (így Mérey is) az övénél látványosabb karriert futottak be. 1907 elején azonban Aehrenthal Bécsbe hívta, új osztályfőnöki állást hozott létre számára. Aehrenthal még Szt. Pétervárról ismerte ezt a nagyműveltségű, kissé különc magyar arisztokratát és rendkívül sokat tartott felőle.[89] A külügyminiszter vissza akarta szerezni a közös kormány súlyát és hatalmát, amit – nézete szerint – Goluchowski elvesztegetett, s ebben vagy ebben is várta Esterházy Pál segítségét.[90] Olyan hatáskörrel ruházta fel, amilyennel korábban a magyar osztályfőnökök nem rendelkeztek. Elrendelte, hogy minden politikai természetű iratot, amely valami módon a magyar korona országait érinti, expediálás előtt be kell mutatni a magyar Sektionschefnek.[91] Aehranthal e rendelkezése nemcsak Esterházy személyes hatalmát növelte, hanem kiterjesztette a magyar osztályfőnöknek, mint a *közös kormány* legmagasabb rangú hivatalnokának illetékességét. Esterházy tárgyalt az alkotmánybiztosítékokról a magyar miniszterekkel[92] Aehrenthal nevében a magyar delegációval is, és persze elkísérte miniszterét valamennyi fontos diplomáciai tanácskozásra. Ám aligha érezte nemzeti küldetésnek a bécsi szolgálatot. Pártfogóját, barátját és miniszterét (és persze az uralkodót) szolgálta a Ballhausplatzon. 1912. február 16-án, egy nappal Aehrenthal halála és Berchtold kinevezése előtt sietve lemondott állásáról.

Berchtold Wickenburg Márk (1864–1924) grófot nevezte ki magyar osztályfőnöknek. Wickenburg a magyar állam szolgálatában kezdte. Pénzügyminisztériumi tisztviselő, 1898-ban a Magyar Államvasutak igazgatója, 1902-ben kereskedelmi minisztériumi államtitkár, majd országgyűlési és delegációs képviselő. 1912-ben, 46 esztendős korában hívták a külügyminisztériumba a kereskedelempolitikai szekció élére, s ami gyakran megesett, ebben a funkcióban látta el egyben a magyar osztályfőnök tisztét is. Berchtold bízott abban, hogy Wickenburg parlamenti tapasztalatait is felhasználja majd új állásában, s megfelelően képviseli miniszterét a magyar delegációban.[93] Wickenburg életútja – arisztokrata volta ellenére – inkább a ballhausplatzi polgári szakemberekére hasonlít, és pályája átvezet bennünket azok közé az osztályfőnökök közé, akiknek – éppúgy, mint neki – nem volt diplomata képzettségük és előéletük, osztályfőnökök voltak ugyan, 4. fizetési osztályban, de nem a miniszter közvetlen helyettesei, hanem valamely speciális terület *szakemberei*. Ilyen a sajtóosztály két vezetője, Falke János[94] (1827–1895) és Dóczy Lajos[95] (1845–1919). Mindket-

[89] Baernreither, Joseph Maria: Fragmente eines politischen Tagebuches. Berlin, 1928. 90. Lützow, Heinrich Graf von: Im diplomatischen Dienst der k.u.k. Monarchie. Mit einer Einleitung von Reinhard Wittram. Hrg. von Peter Hohenbalken. Wien, 1971. (a továbbiakban: Lützow) 47.; Treichel, James: Magyars at the Ballplatz: A Study of the Hungarians in the Austro-Hungarian Diplomatic Service 1906–1914. Georgetown University, Ph. Diss. 1971. 97–98. szerint ifj. Andrássy Gyula és Széll Kálmán is ajánlják Aehrenthalnak Esterházyt.

[90] Aehrenthal beszélgetése Friedjunggal, 1907. április 29. Friedjung II. 64–67.

[91] Referats- und Geschäftseinteilung, 1907. január 23. HHStA, AR Fach 4, Karton 85.

[92] Az ún. alkotmánybiztosítékokkal azt kívánták elérni, hogy a közigazgatási bíróságok a kormánnyal szemben is megvédhessék a megyei és városi törvényhatóságok önkormányzatát. Dolmányos István: A koalíciós kormány első szakasza 1906–1907. In: Magyarország története 1890–1918. Szerkesztette: Hanák Péter. Budapest, 1978. 617. A tárgyalásokról 1907. június 23-án számol be a miniszter a trónörökösnek. Aus dem Nachlaß Aehrenthal II. 514.; továbbá 521–522, 527–528.

[93] Vortrag von Berchtold, 1912. március 30. HHStA, AR Fach 4, Karton 458. Wickenburg személyi anyaga: HHStA, AR Fach 4, Karton 378. Tisza Istvánnak nem volt nagy véleménye Wickenburgról: Godsey 131–132.

[94] Személyi anyaga: HHStA, AR Fach 4, Karton 86. 1879. október 7. ruházza fel a császár osztályfőnöki címmel és jelleggel. Pályájáról lásd A magyar sajtó története. Szerkesztette: Kosáry Domokos – Németh G. Béla. II/1. 1848–1867. Budapest, 1985. 340–41.; Kammerhofer, Leopold: Diplomatie und Pressepolitik 1848–1918. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918.

ten német anyanyelvű igyekvő hivatalnokok voltak. Falke budai születésű schwarzgelb bürokrata, „Bach huszár és pecsovics", mint maga magáról mondta. Dóczy asszimiláns zsidó, ahhoz a generációhoz tartozik, amely megélte a nemzeti liberális politika nagy tettét, a polgári jogegyenlőség megvalósítását. Mint nemzedékéből oly sokan, meggyőződéssel állt a liberális politika szolgálatába, úgy érezte, ebben és ezáltal maradéktalanul magyar lehet. Dóczy a dualista államkoncepció feltétlen híve: „Magyarország az osztrák szövetség nélkül a nemzetiségek prédája – az osztrák szövetséget pedig tiszta perszonálunió formájában megtartani lehetetlen."[96] Ám közös hivatalnokként is a magyar politika exponensének tekintette magát, egy majdani magyarországi szerepre készült, *magyar* író akart lenni.

Wickenburghoz hasonlóan magyar minisztériumból gazdasági szakemberként hívták a közös kormányzatba Mihalovich Jánost, Wolf Károlyt és még néhányukat. Mihalovich (1843–1917) Verőce megyében, Szlavóniában született, német családban. Pesten magyar gimnáziumban tanult, és a budapesti egyetemen szerzett jogi doktorátust. A kereskedelmi minisztériumból 1892-ben Kálnoky hívta a közös kormányba, mint kiváló szakembert, aki hosszú éveken át a magyar minisztérium képviseletében részt vett a külállamokkal folytatott kereskedelmi tárgyalásokon. Mihalovich munkájára, szakértelmére szükség volt Bécsben, amellett arra is, hogy ott a „magyar elemet szaporítsa, ami nagyon is kívánatos."[97] Mihalovich valószínűleg Kállay Béni tágabb köréhez tartozott. Legalábbis testvérbátyja, Mihalovich Ödön, a jeles operaszerző és a Zeneakadémia igazgatója szívélyes levelezést folytatott a közös pénzügyminiszterrel.[98] A Mihalovich család német és magyar kultúrájú volt. A közös háztartásban élő két fivért (mindketten agglegények) láthatóan szoros szellemi szálak kötötték egymáshoz. A wagneri muzsika valószínűleg nem csak Ödön életének volt meghatározó része. Annak viszont nincsen nyoma, hogy a szlavóniai születésű Mihalovich tudott volna valamilyen szláv nyelvet.[99]

Pénzügyi szakember az erdélyi szász Wolf Károly (1842–1919), aki csak pénzügyi végzettséggel (Staatsrechnungswissenschaften) rendelkezett, jogi doktorátussal nem. Helyette viszont végigjárta a hivatali szamárlétrát: volt adótisztviselő Erdélyben a Schmerling érában, a magyar, majd a közös legfelső számvevőszék alkalmazottja. Őt is Kálnoky hívta a külügyminisztériumba. 1907-ben sok évtizedes pályája végeztével osztályfőnöki címet és rangot kapott.[100] A hasonló típusú pályák sorát idézhetnénk még.

A Monarchia és/vagy a nemzet szolgálatában?

Tanulmányunkban a magyar osztályfőnökök pályáját vizsgáltuk, akiknek állása legszorosabban kapcsolódott össze a Monarchia dualista átalakításával. A vezető elitre összpontosítottuk figyelmünket, s kérdéses, hogy ezeket az embereket egyszerűen tisztviselőknek vagy politikusoknak kell-e tekintenünk. Akik diplomaták is vagy talán elsősorban azok voltak, mint Szögyény, Szécsen, Mérey, Müller és Esterházy Pál, s akiket elkapott a Ballhaus-

Hrg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. VI. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen, 1. Wien, 1989. 479–480.

[95] Vö. Somogyi Éva: Egy magyar hivatalnok a bécsi külügyminisztérium szolgálatában (Báró Dóczy Lajos). In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Szerkesztette: Angi János – Barta János. Debrecen, 2000. 203–219. (a továbbiakban: Somogyi 2000.)

[96] Herczeg Ferencnek, fiatal íróbarátjának írta ezt, magánlevélben. Somogyi 2000. 213.

[97] Kálnoky felségfolyamodványa 1892. november 18. HHStA., AR Fach 4, Karton 218. (Personalia Mihalovich)

[98] Mihalovich Ödön „Édes Béni" megszólítással ír a közös pénzügyminiszternek. HHStA, PA XL. Nachlaß Kállay, Karton 334.

[99] Minősítési lapján csak magyar, német, angol és francia nyelvismeret szerepel.

[100] Wolf Károly (Carl Wolf) személyi anyaga: HHStA, AR Fach 4, Karton 384.

platz „szent tüze",[101] úgy hitték, nemcsak jelentéseket, utasításokat fogalmaznak, hanem rajtuk is múlik a Monarchia hatalmi helyzetének vagy legalábbis a hatalmi helyzet fikciójának megőrzése.[102]

Nem pusztán kényelemből korlátoztuk kutatásunkat e szűk körre, hanem főként azért, mert olyan kérdéseket igyekeztünk elemezni, amelyekre a nagyobb tömegek vizsgálatához rendelkezésünkre álló sztenderd források – mint a Jahrbuch des Auswärtigen Amtes, a hivatalnokok minősítési anyaga – nem nyújtanak feleletet. Olyan személyeket igyekeztünk kiválasztani, akikről viszonylag sokrétű forrás áll rendelkezésünkre.

A Monarchia vagy a nemzet szolgálatában álltak a vezető tisztviselők? Vagy kevésbé irodalmiasan fogalmazva, biztosította-e személyük és tevékenységük, hogy a Monarchia külpolitikáját a dualizmus szellemének és a törvényes előírásoknak megfelelően a magyar kormány egyetértésével, annak beleegyezése mellett vezessék?[103]

A választ nyilvánvalóan különböző megközelítésben kell keresnünk.

1) Hogyan kerültek az osztályfőnökök magas posztjukra?

A dualizmus első évtizedeiben a magyar osztályfőnökök a magyar politikából jöttek a magyar kormány javaslatára. Orczy, Kállay, Szögyény-Marich, Cziráky Béla magyar miniszterelnökök bizalmi emberei. Egyikük sem készült diplomatának. S bár a kiegyezés után a külügyi szolgálatot szigorú szakmai feltételhez, diplomata vizsgához kötötték, a magyar osztályfőnökök az 1890-es évekig ilyen vizsgával nem rendelkeztek.[104] A külügyminisztériumi szolgálat többségük számára nem feltétlen és végleges életpálya. Orczy, Szögyény magyar osztályfőnökből utóbb a magyar kormány tagja, a felség személye körüli miniszter lett. Kállay komolyan gondolt arra, hogy a bécsi szolgálatot követően ismét szerepet kaphat a magyar közéletben, Cziráky külügyminisztériumi felmentése után vissza is vonult szűkebb pátriájába.

A Goluchowski érában félreismerhetetlen fordulat következett be. 1895 után soha többé nem esik meg az a nemzeti sérelem, hogy nem neveznek ki magyar osztályfőnököt a Ballhausplatzra. A Theresianumban tanult, diplomata vizsgát tett, tehát a Ballhausplatzon szocializálódott, szakképzett hivatásos bürokraták kerülnek a magyar osztályfőnöki posztra. A *Ballhausplatz felneveli a maga apparátusát,* a magyar honos közös tisztviselőket. A diplomatavizsga szigorú rendje kétségkívül a szakszerűsödést és a polgárosodást (vagy inkább annak elvi lehetőségét) szolgálta. De egyben azt is, hogy az új generációnak szükségképpen

[101] Engel-Janosi, Friedrich: Der „Ballhausplatz" 1848–1918. In: Engel-Janosi, Friedrich: Geschichte auf dem Ballhausplatz. Essays zur österreichischen Außenpolitik 1830–1945. Graz – Wien – Köln, 1965. 11.

[102] Lützow 21–22.

[103] Az 1867: XII. tc. 8. § írja elő, hogy a birodalom külügyeit a közös külügyminiszternek „mindkét fél minisztériumával egyetértésben és azok beleegyezése mellett" kell intézni.

[104] 1869-ben szabályozták az un. diplomata vizsga rendjét. Jogvégzett fiatalemberek jelentkezhettek diplomata vizsgára, akik legalább egy évi minisztériumi, vagy két esztendei külszolgálati gyakorlatot követően készültek fel a szigorú, több napig tartó megmérettetésre. Történeti, jogi és közgazdasági ismereteikről kellett szóban számot adniok, s megadott politikai természetű kérdésről német és francia nyelven zárthelyi dolgozatot írniuk. Nem egyetemi vizsga volt ez, holmi szabad szellemű tudósok előtt, hanem a minisztérium vezető tisztviselői jelenlétében tanúságtétel arról, hogy a jelölt alkalmas a külügyi szolgálatra. A diplomata vizsga bevezetése a Ballhausplatz polgárosodását mutatta: a diplomata pálya (elvileg, sok-sok, itt nem tárgyalható korláttal) szakképzettséghez kötött polgári foglalkozás lett; de a diplomata vizsga egyszersmind a kiválasztott kasztba való felvételi, beavatási szertartás. Erfordernisse für den Eintritt in den inneren oder äusseren Dienst des k. u. k. Ministerium des Äussern. In: Jahrbuch des auswärtigen Dienstes, 1897. 261–264. A kérdésről: Stimmer, Gernot: Eliten in Österreich 1848–1970 (=Studien zu Politik und Verwaltung Bd. 57/I.) (a továbbiakban: Stimmer) 58., 63., 421.; Godsey 33–58.

másfajta kapcsolata lett a magyar politikával, mint annak, amely a pesti pártklubban vagy a megyében tanulta a közéletet. Szécsent, Méreyt, Müllert, Esterházyt külszolgálat után rendelik a Ballhausplatzra, Szécsent és Méreyt először a Cabinet des Ministers élére, tehát afféle közös miniszterelnökségi hivatalnoknak, s csak azután magyar Sektionschefnek. Nem a magyar kormány, hanem közös minisztériumi felettesük protezsálja őket, Méreyt különösen Pasetti osztályfőnök,[105] Müllert Calice, aki hosszú konstantinápolyi szolgálata idején volt hivatali főnöke, Esterházy Pált Aehrenthal, Wickenburgot pedig Berchtold külügyminiszter.

2) Milyen társadalmi szférából érkeztek?

A *császári ház* és a külügyek minisztériumában a polgári korban is csak nemes ember, jobbára arisztokrata lehetett vezető tisztviselő. Orczy báró, Cziráky, Szécsen, Esterházy és Wickenburg grófok voltak. Kállay, Szögyény,[106] Mérey Kajetán régi magyar nemesi családból származtak.[107] Müller László, aki polgárként kezdte, másfél évtizedes szolgálat után nemességet kapott, ami valójában további karrierjének előfeltételét jelentette, 1910-ben pedig bárói címmel tüntette ki az uralkodó. Igen gyakran nemességet szereztek a szakember osztályfőnökök is, tehát azok, akik csak a minisztériumban tevékenykedtek és sohasem teljesítettek külszolgálatot: mint például a régi kancelláriai tisztviselőből lett közös hivatalnok, Vavrik Gábor, aki a kiegyezés után hevesi előnévvel nemességet, életpályája jutalmaként osztályfőnöki címet kapott; vagy a soproni zsidó bőrkereskedő fia Dóczy,[108] akit Andrássy nemesnek, Goluchowski bárónak tett meg, vagy az erdélyi szász Wolf Károly, aki 1902-ben törcsvári előnévvel kapott nemességet.[109]

Általánosan ismert, hogy a diplomácia, a külügyminisztérium maradt leghosszabb ideig, a Monarchia egész korszakában szinte változatlan mértékben az arisztokrácia társadalmi menedéke.[110] A külügyminisztérium a *császári ház* minisztériuma is, „udvari" hatóság. Ezért a vezető tisztviselők udvari rangot is kaptak, valamennyi első és második osztályfőnököt titkos tanácsosi méltósággal ruháztak fel, „hogy az udvarban és a külföldi diplomatákkal való érintkezésben hivatali rangjuknak megfelelő állást foglalhassanak el".[111]

Vezető tisztviselőink társadalmi hátterének áttekintése nem hoz meglepetést, a köztudottat erősíti meg.[112] Az is ismert, hogy a Monarchiában, amint a német államokban is a „Hochbürokratie" utánpótlásának jelentős része saját soraiból verbuválódott.[113] A Szö-

[105] Gyakran írja anyjának, hogy Pasetti és Aehrenthal a pártfogója és jóakarója a minisztériumban, nekik köszönheti ballhausplatzi meghívását. Vö.: 1895. május 20.; május 28. HHStA, Nachlaß Mérey, Karton 6. Hasonlóan ír 1892-től apjának is egy sor levelében. HHStA, Nachlaß Mérey, Karton 6. Figyelemre méltó, hogy Mérey papa is mindig Pasettivel és nem Cziráky Béla magyar osztályfőnökkel tárgyal fia dolgairól.

[106] Csak 1910-ben mint berlini nagykövet kap grófi címet.

[107] Azok az első és második osztályfőnök, akik Őfelsége többi országaiból és tartományaiból jöttek valamennyien arisztokraták voltak. Bár a tízből ketten, Hofmann és Schwegel pályájuk során hivatali működésük elismeréseként kaptak bárói címet. (Osztályfőnökök még: Freiherr v. Calice, Graf Wolkenstein, Graf Hoyos, Freiherr v. Pasetti, Graf Welsersheimb, Graf Lützow, Freiherr v. Call, Baron Macchio.)

[108] 1878-ban németkeresztúri előnévvel nemességet, 1900-ban báró címet nyer.

[109] Lásd a 100. jegyzetet.

[110] Godsey 16–32.; Stimmer I. 55–77.

[111] Vö. például: Kálnoky titkos tanácsosi címet kér Szögyény számára 1883. május 5. HHStA, AR Fach 4, Karton 343.

[112] Természetesen ezt a dolgozatot nem tekintem társadalomtörténeti elemzésnek, a vizsgált anyag mennyisége általánosabb következtetések levonására nem elegendő.

[113] Steindl, Walter: Die Hochbürokratie. Ihre Funktion im Herrschaftssystem und ihre Zusammensetzung mit besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in der österreichischen Reichshälfte der Donaumonarchie zwischen 1840–1870. Wien, Diss. phil. 1974.; Goldinger, Walter:

gyény, Cziráky, Szécsen, Mérey típusú családi tradíció természetesnek tekinthető. Feltűnő azonban a liberális korszak osztályfőnökeinek erősen konzervatív családi háttere, hogy az apák az ellen a berendezkedés ellen küzdöttek, amelyet a fiaik majd szolgálnak. Ugyanazt a Ferenc Józsefet – vethetjük ellene. De a dolog nem ilyen egyszerű. Az a tartós és makacs ellenszenv a bécsi Beamterek ellen, amely a dualizmus hosszú évtizedei során, ha csökkenő intenzitással, mégis megmaradt, e vezető hivatalnokok családi kötöttségeivel *is* magyarázható. Hiszen a Szögyény név a magyar politikában nagyon sokáig az ókonzervatívokat, az októberi diplomát jelentette, a Cziráky pedig a nagytekintélyű ókonzervatív, „Béccsel" együttműködő Antal grófot. Szécsen Antal magatartását nem a messzi múltban, hanem a múlttal megbékéltnek hitt 1890-es években is „menteni", „tisztázni" látszott szükségesnek.[114] A bécsi hivatalnok megítélésében 1867 nem hozott éles fordulatot: a magyar politikai közvélemény a külügyminisztérium magyar osztályfőnökeiben csak lassan és fenntartással ismerte el a magyar kormány, a magyar külpolitikai érdek bécsi exponensét, a dualista paritás megtestesítőjét. Ilyen volt a politikai közbeszéd.

3) A valóság pedig: a vezető bécsi magyaroknak meghatározó szerepük lett a közös minisztérium apparátusának alakulásában. A század végéig Andrássy Gyula, Kállay Béni közös miniszterek emberei ültek a közös hivatalokban. Ha utóbb Burián befolyása kevésbé érezhető, ez aligha róható fel a közös pénzügyminiszter személyes mulasztásának. A századfordulóra átalakul, professzionalizálódik a külügyi munka és az utánpótlás nevelése is, olyanfajta életutakra, mint amilyet annak idején maga Kállay járt be, nincs többé sem lehetőség, sem szükség.

A magyar osztályfőnökök gondoskodnak arról, hogy megfelelő számú és színvonalú magyar kerüljön a közös hivatalokba. Elsősorban persze úgy, ahogy az ő apáik is tették: saját fiaikat küldik, segítik a Szürke Házba. Falke János fia ugyan csak konzuli tisztviselő lett; Dóczy katolikus hitben született egyetlen gyermekét Kálnoky miniszter támogatásával a Theresiánumban taníttatta, majd a katonai műszaki akadémián, s Péter báró 1918-ban minisztériumi titkári rangban fejezi be közös minisztériumi pályafutását. Cziráky Béla három fia tanul a Theresianumban részben éppen a Cziráky család tagjai számára létesített alapítványi helyeken, majd a bécsi és pesti egyetemen. Közülük Miklós kerül a külügyminisztérium szolgálatába. Nagyon sok családban tradíció a diplomáciai szolgálat: Szécsen Miklós , Wickenburg Márk fia is folytatta apja hivatását.[115]

A külügyminisztérium személyzeti ügyei az első osztályfőnök hatáskörébe tartoztak.[116] S a Ballhausplatzon 28 esztendőn át magyar volt az első osztályfőnök. Valamennyien tudták, hogy megfelelő számú és színvonalú magyar honos tisztviselő alkalmazására nem csak azért kell törekedni, hogy a birodalmi kormányzat „jó szándékát demonstrálja"[117] a magyar közvélemény irányába, s mert a hivatali ügymenet igényeli a magyar nyelvben és viszonyokban jártas tisztviselőket. Ha volt közös meggyőződésük a Bécsben szolgáló magas rangú hivatalnokoknak, akkor az abban állt, hogy erősíteni kell a magyarok pozícióját a birodalom vezetésében, nem pedig csatákat vívni a magyar különállás tényleges és formai elemeiért. Mérey Kajetán Tallián Dénessel, Müller Lászlóval, Szécsen Miklóssal folytatott

Die Wiener Hochbürokratie 1848–1918. Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, 117. 1980. (a továbbiakban: Goldinger) 325–332.

[114] Lásd a 64. sz. jegyzetet.

[115] Ez természetesen nemcsak a magyar családokra vonatkozik, hanem általában a Monarchia diplomáciai karára. Vö. Godsey 34 ff.

[116] Ideértve természetesen a külszolgálatot is.

[117] Ez Andrássy kifejezése a közös minisztertanácson 1868. január 30. GMCZ. 9. In: Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1867–1870. 54–56.

levelezésének központi témája, hogy bizonyos állásokra magyart kellene keresni, ám nagyon nehéz megtalálni az alkalmas embert.[118]

A diplomatavizsga bizottságának elnöke rendszerint az első osztályfőnök volt, tehát hosszú éveken át a magyar Sektionschef, akinek, ha korábban nem, ekkor alkalma nyílt találkozni a magyar jelölttel, felfigyelni azokra, akik a külügyi szolgálatra tehetségük vagy más indok alapján megfeleltek, támogatni közös hivatalba jutásukat. Szerepük volt a vizsga anyagának összeállításában, abban, hogy legalábbis a 20. század elején a hallgatók megismerkedhettek a magyar közjogi nézetekkel, az 1867. évi törvények magyar értelmezésével.[119] A diplomata vizsgán a gazdasági kérdéseket külső szaktudós tette fel, egy jó évtizeden keresztül az a Wickenburg Márk a magyar kereskedelmi minisztériumból, aki utóbb a külügyminisztérium első osztályfőnöke lett. (Elődje a szintén magyar Láng Lajos.)[120] A Konzuli Akadémia ösztöndíjas helyeinek elosztásában az első osztályfőnöknek döntő szava volt. Úgy tűnik tehát, hogy a magyar osztályfőnöknek módja volt arra, s bizonyos fokig hivatali teendői közé is tartozott, hogy gondoskodjék a „magyar elem" képviseletéről a közös minisztériumban.[121]

4) Általános az a felfogás, hogy a bécsi magas tisztviselői kar a Monarchia végéig zárt elit maradt, az uralkodóhoz és birodalmához hű nemzetfeletti állameszme hordozója.[122] Clemens Erb báró, a Ballhausplatz szorgalmas krónikása szerint a Ballhausplatz csodát művelt, hivatalnokainak egészen a háborúig nem volt nemzete, „a hivatalnokok egy családot alkottak, és ez a későbbiekben sem változott".[123] Sokan írtak hasonlóan.[124] Valójában azonban a dualizmus nemcsak államjogi, hanem személyi konzekvenciákkal is járt: a közös ügyeket a két birodalomfél hivatalnokainak közreműködésével kellett intézni. A Hivatalnak szüksége volt a magyarokra, azok tudására és kapcsolatára, ahogy a magyar Politikának is arra a vívmányra, hogy magyar honosok megfelelő számban legyenek képviselve a Ballhausplatzon. Az a jozefinista birodalomfelfogás, amelyen a modern osztrák bürokrácia

[118] HHStA, Nachlaß Mérey, Karton 14., 16., 17. Pasetti osztályfőnök anyagában egy csomó irat található Károlyi Árpádnak, a Staatsarchiv igazgatóhelyettesének igyekezetéről, hogy magyar fiatalokat hívjon a bécsi levéltárba. De sem a Magyar Tudományos Akadémia elnöke [helyesen volt főtitkára] Fraknói püspök, sem a közös pénzügyminisztérium levéltárának igazgatója Thallóczy nem tud megfelelő embert ajánlani. Még a delegációs ülés előtt referálni kell az ügyről a magyar miniszterelnöknek – írja Alfred Arneth a HHStA igazgatója Pasettinek 1892 szeptemberében. HHStA. PA XL, Karton 325.

[119] A kérdésről lásd HHStA, AR Fach 6, Karton 39. Diplomataprüfungen. Vö. Thallóczy összeállítását: a magyar közjogra vonatkozó kérdések a konzuli vizsgán. OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 1684.

[120] Láng Lajos kitüntetése a diplomatavizsgákon való sokévi közreműködése elismeréseképpen 1896-ban: HHStA, AR Fach 6, Karton 39. Vö. Godsey 57.

[121] Mindezzel csupán a magyar osztályfőnök funkciójára utaltunk. Hogy a gyakorlatban milyen arányban voltak képviselve a magyarok a külügyminisztériumban, az más kérdés. Az 1890-es évektől készültek hivatalos összeállítások a magyar honos tisztviselőkről. Vö. Somogyi 1995. 237.

[122] Az újabb történeti irodalomban a kérdésről árnyalt képet nyújt Rumpler, Helmut: Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Außenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hrg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. VI. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen, 1. Wien, 1989. 109–113. Vö. továbbá: Stimmer 83., 447.; Goldinger 310–333.

[123] HHStA, Nachlaß Erb, Karton 1.

[124] „Der Beamtenkörper des Ministeriums bot ein so vollkommen einheitliches, harmonisches Bild, als ob er aus einem Gusse, aus einer Sprache und aus einem Stamme gewesen wäre." Musulin, Alexander: Das Haus am Ballplatz. Erinnerungen eines österreichisch-ungarischen Diplomaten. München, 1924. 136.

felnövekedett, a bürokráciát osztrák szelleműnek akarta, de akceptálta a Birodalom sokszínű-soknyelvű voltát. Az elitintézetekben (például a Theresianumban) tanították az alattvalók nyelvét. Törzsökös osztráknémet hivatalnokok, mivel a szolgálat érdekében állónak gondolták, tanultak magyarul, így a fentebb idézett Erb is. A diplomata vizsgán igyekeztek olyasmit kérdezni a jelölttől, ami szűkebb pátriájára vonatkozott,[125] privát élete „nemzeti" voltát is tiszteletben tartották. Diplomaták családi viszonyaikra hivatkozva kérhették áthelyezésüket: férjhez adandó lányaiknak magyar társaságot, fiaiknak magyar nyelvű oktatást kellett biztosítaniuk.[126]

Kétségtelenül a magyar politika nyomására és hatására kinevezésnél, előléptetésnél formálisan és informálisan is egyre gyakrabban merült fel a nemzeti hovatartozás. Mérey Sándor például ezt írta fiának: „neked mint magyarnak" előnyöd van a poszt megszerzésénél.[127] Kitüntetések, nemesítések alkalmával nem csak abban az esetben említették a jelölt állampolgárságát, amikor az ügyet a magyar miniszter hatáskörébe utalták. A közös miniszter is meg akar felelni: „számára, mint magyar számára különös elismerés volna a Szt. István rend" – írja Berchtold Nemes Albert grófról, a balkáni ügyosztály vezetőjéről.[128] A szolgálati szabályzat összekapcsolhatóvá tette az országos és közös minisztériumi karriert, a pesti szolgálat beleszámított a bécsi nyugdíj éveibe. A század elején pedig olyan rendelkezést hoztak, mely szerint a magyar honos közös tisztviselők nem 40. hanem már 35. szolgálati évük után teljes fizetéssel vonulhattak nyugalomba, kifejezetten azzal az indokolással, hogy a hosszú bécsi szolgálatból hazatérve és akklimatizálódva részt vehessenek a magyar közéletben.[129] Magyarok maradhattak tehát a tisztviselők, nem kellett identitásukat feladva osztrák bürokratává válniuk, legalábbis az általam vizsgált legmagasabb posztokon éppen *nem* ezt kívánták tőlük.

[125] Godsey 44.

[126] Okolicsányi Sándor azzal az indokkal kérte, hogy Hágából Münchenbe helyezzék, mert két eladó lánya van, akiket be kell vezetni a magyar társasági életbe, s ez Münchenből könnyebben megoldható. Okolicsányi Goluchowskinak, 1899. december 21. HHStA, AR Fach 4, Karton 238. Velics Lajos nem fogad el egy távoli diplomáciai posztot, mert ott nem tudna gondoskodni gyermekei magyar oktatásáról. HHStA, Nachlaß Mérey, Karton 17. Velics Méreynek, 1902. november 7.

[127] Mérey Sándor fiának, 1892. július 8. HHStA, Nachlaß Mérey, Karton 7.

[128] Vortrag von Berchtold, 1913. július 7. HHStA, AR Fach 4, Karton 338.

[129] Vö. Tallián Dénes levele Thallóczynak: Élve az új lehetőséggel, amiért maga is harcolt, nyugalomba vonul 1912. szeptember 9. OSZK, Kézirattár, Fond XI/977.

SOMOGYI, ÉVA

Senior Hungarian officials at Ballhausplatz. In the service of the Monarchy and/or the nation?

During the decade following the Compromise of 1867 the official structure of the Foreign Ministry underwent a transformation. Two section heads (*Sektionschef*), i.e. quasi deputy ministers, were created in order to ensure that the foreign minister had connections with the two national governments and the representative bodies of the two halves of the empire. The post of the Hungarian section head helped the minister to conduct the foreign policy of the Monarchy in accordance with the Compromise laws, with the influence and cooperation of the two national governments.

The essay, presenting the careers of the Hungarian section heads, attempts to find an answer to the question whether the Hungarian section heads were in fact serving the Monarchy or the „nation".

1) It would seem that while during the first part of the period under discussion the Hungarian section heads came from the Hungarian political arena, by the late 1890s the Ballhausplatz had brought up its own apparatus, which would, by necessity, have a relationship with Hungarian political life different from that of its predecessor.

2) The leading Hungarian officials of the Ballhausplatz, especially during the early decades, were tied with strong family connections to the loyal (to the dynasty) traditions of Hungarian conservative politics. This fact made it difficult for Hungarian politics to regard them not as Viennese *Beamters*, but as the representatives of Hungarian interests in Vienna.

3) The post of Hungarian section head provided an institutional possibility to secure Hungarian replacements for the Foreign Ministry.

4) The generally accepted thesis that service in Vienna required the abandonment of one's national identity would seem to be highly questionable, at least in the case of high ranking officials.

KÖVÉR GYÖRGY

A bécsi Rothschildok és az 5%-os magyar papírjáradék

(1881–1893)

1945 nyarán a szovjet Vörös Hadsereg 59. hadtestének parancsnoka szolgálati úton jelentette felettesének, hogy az alsó-sziléziai Althorn várából titkos német levéltár került elő.[1] Egyetlen történeti kijelentés mennyi meglepetést és kalandot tartogat. És hány tisztázatlan kérdést. Nem biztos ugyanis, hogy a titkos levéltárra valóban 45 nyarán bukkantak rá a szovjet csapatok. Ismerünk olyan beszámolót, amely szerint a szovjet felderítés valójában már 1945. január végén, február elején megtalálta a Reichssicherheitshauptamt VII. ügyosztályának 1943 augusztusában az alsó-sziléziai Schlesierseenél elhelyezett iratait.[2] Az egyértelműnek tűnik, hogy valójában többféle német és külföldi irattár anyaga került az 1946 márciusában kialakított, s közvetlenül a Szovjetunió Belügyminisztériuma alá rendelt ún. Különleges Archívum (Osobyj Arhiv) anyagába.[3]

Egy hadizsákmány-levéltár különös históriája

A teljes nevén Szovjetunió Központi Állami Különleges Archívumába (CGOA SZSZSZR) irányított első szállítmány – az 1946-os jelentést idéző jubileumi faliújság szerint – 1945. augusztus 8-án érkezett a csehszlovákiai Česká Lipából. Ez alkalommal 905 800 őrzési egységnyi, franciaországi eredetű anyagot fogadtak. 1945 szeptembere és decembere között még további 2 636 láda beraktározására került sor, Németországból származó iratokkal. Hogy bonyolultabb legyen a helyzet, a forrás ezúttal Welfelsdorf várát nevezi meg bevagonírozási helyszínként, Hebelswert városa mellett, Felső-Sziléziában. Természetesen újabb és újabb ládák érkeztek Lengyelországból és Romániából is. Ez az, amit az eredetről a faliújság az 50 éves jubileum alkalmából saját dolgozóinak és látogatóinak hírül ad. S azt, hogy a munkatársak nekiláttak a hatalmas anyag rendezéséhez, aminek eredményeként leltárkönyvek és cédulakatalógusok készültek. Azt is tudomásunkra hozza a faliújság, hogy második világháború előtti külügyi dokumentumokat és a nürnbergi perrel kapcsolatos aktákat kivételezett kutatók már használhatták.

Valójában azonban – 1990 februárjáig – a Különleges Archívum létezéséről nem volt a külvilágnak tudomása. Vagy ha volt, hát nem sejtette, hogy mi minden rejtezkedik benne. 1990 februárjában az Izvesztijában E. Maximova hívta fel a figyelmet egy ötrészes cikkben a hadizsákmány-archívum létezésére. A tudósítások előszeretettel „trophy-archive"-ról

[1] Aly, Götz – Heim, Susanne: Das Zentrale Staatsarchiv in Moscau („Sonderarchiv"). Düsseldorf, 1992. (a továbbiakban: Aly – Heim 1992.) 7.

[2] Lenz, Wilhelm: Die deutschen Bestände im Sonderarchiv in Moskau. Der Archivar, 1992. Heft 3. (a továbbiakban: Lenz 1992.) 458. A szerző idéz egy harmadik beszámolót, amely szerint az iratok valójában 1945 szeptemberében kerültek elő, mégpedig az alsó-sziléziai Althann (sic!) grófok várából, Glatz városa közelében. Uo.

[3] Intézménytörténeti szempontból fontos információkat merítettünk a volt különleges archívum folyosóján kifüggesztett képes faliújság feliratairól, amely „A CHIDK – 50 éve" címmel ünnepelte a levéltár fennállását.

vagy Beutelaktenről beszéltek, hiszen a titkos archívum létének jogcíme az volt, hogy az itt őrzött iratkötegek hadizsákmányként kerültek a Szovjetunió birtokába, nyilván az onnan elhurcolt más értékek fejében, egyfajta jóvátételként.

1990 után a levéltár kénytelen volt megnyitni kapuit a kutatók előtt, s a kor szellemének megfelelően hazai és külföldi látogatók egyaránt érkeztek. A faliújság szerint ez a hullám 1993–1994-ben tetőzött. 1992. július 1-jével új nevet kapott az intézmény, a korábbinál nem kevésbé eufemisztikus Központ a Történeti-Dokumentációs Gyűjtemény Őrzésére (CNIDK) címet. Úgy érezhették, ez mégiscsak jobban hangzik, és szimbolikusan is kifejezi a levéltár megváltozott státusát, ugyanis a fennhatóságot már a levéltári irányítás gyakorolta. Nyilvánosságra kerültek az első iratjegyzékek is. Az alapvető probléma ugyanis az volt, hogy a leltárak, repertóriumok cirill betűs szövegeit a külföldi kutatók zöme el sem tudta olvasni. Pedig a külföldiek zömét nem kifejezetten az orosz tematika érdekelte. Ennek feloldására különböző megoldások alakultak ki: volt olyan intézmény, amely egy ott helyben alkalmazásban álló levéltárossal lemásoltatta és lefordíttatta az őt érdeklő anyagokat. De a Vyborgskaja ulica 3-ban székelő intézmény kutatótermében nem ritka a vastag aktatáskás nyugat-európai vendég, akinek a helyszínen a magával hozott tolmácslány hangosan olvassa fel a fondjegyzéket. Közben megjelentek az első nyomtatott, idegen nyelvű állagismertetések is, a legrészletesebb a már idézett Aly–Heim-féle, de készültek speciális beszámolók is.[4]

A már többször idézett faliújság azt állította, hogy az archívum 857 külföldi eredetű és 169 szovjet vonatkozású fondot őriz. Az „eredet" és a „vonatkozás" finom megkülönböztetése ellenére a beszámolók alapján világos, hogy a levéltár lényegében kétféle anyag begyűjtésére szakosodott. Egyfelől a német birodalmi vagy náci megszállás alatti területek állami és helyi igazgatási anyagát „zabrálták össze" (például Reichsministerium des Innern, Zentralbauleitung der Waffen-SS und der Polizei in Auschwitz, Reichswirtschaftsministerium, SA, s mellette olyan politikusi fondok, mint Goebbelsé, Rathenaué, Schachté stb.), de ide kerültek a hadifoglyokról szóló iratok, kimutatások is. Másfelől egyszerűen felpakolták azokat a náci „levéltári" gyűjteményeket, amelyeket a német elhárítás, a Gestapo az ellenségeiről felhalmozott (a már említett VII. Ügyosztály képében a háború vége felé). Ebbe azután minden belefért, szervezetek és személyek egyaránt: szabadkőművesek, emigránsok és zsidók, egyházak, ókonzervatívok, liberálisok és marxisták stb.[5] Az „ellenségeink ellenségei a mi ellenségeink" sajátos logikája alapján az NKVD nyilván úgy gondolta, hogy jó lesz ez még egyszer valamire. Ennek jóvoltából olyan hagyatékok hevernek az archívumban egymás mellett, mint Walter Benjaminé, Arthur Koestleré, vagy Ludwig von Misesé, Otto Neurathé és Othmar Spanné, hogy írókat, filozófusokat és közgazdákat egyaránt említsünk.

Nyilván valamelyik utóbbi jogcímen került a gyűjteménybe a bécsi Rothschildok anyaga, amelyet a nácik az Anschlusskor foglaltak le, de itt kötött ki a párizsi ház levéltárának egy része is (a másik fele Franciaországban vészelte át a háborút és az államosítás után megőrzésre az Archives Nationales-ba került). A különleges levéltár anyagának eredet szerinti rétegződése jelentőséggel bír a fondok későbbi sorsa szempontjából. Ezt a kétféle

[4] A mi szempontunkból az első ilyen: Trentmann, Frank: New Sources on an old family: the Rothschild papers at the Special Archive, Moscow – and a letter from Metternich. Financial History Review, 1995. 2. szám, 73–79. (a továbbiakban: Trentmann 1995.) Jómagam erre a cikkre hivatkozva szereztem tudomást a különleges levéltár létezéséről a londoni Rothschild Archívumban. Személyes élményekre az MTA – RAN csereegyezmény jóvoltából tehettem szert 1997 novemberében. Az ottani zavartalan kutatási hozzáférhetőséget pedig Tofik Iszlamov kollegámnak köszönhetem. A feldolgozás munkájához a Széchenyi professzori ösztöndíj biztosított nyugodt lehetőséget.

[5] Lenz 1992. 457–458.

Rothschild-cég iratainak útja jól szemlélteti. A francia Rothschildok anyaga két részletben került a Különleges Archívumba: az egyik már 1945-ben a Belügyminisztérium központi irattárából, a másik az ukrán állami levéltárból 1960-ban.[6] 1990 után a francia Rothschild-iratokra nehéz volt a hadizsákmány jogcímet fenntartani, hiszen az, hogy a németek azokat elhurcolták Franciaországból, meglehetősen gyenge érv a szovjet kisajátításra a franciákkal szemben. Végső soron minden diplomáciai, belpolitikai és pénzügyi szempont összjátékaként alakult, ezért ezek az iratok a kilencvenes évek közepén visszakerültek a tulajdonoshoz, majd pedig egy francia kikötőből behajózva Londonban találták meg remélhetőleg végleges őrzési helyüket. A londoni ma az egyetlen működő Rothschild-cég, amelynek magánlevéltára (pontosabban: a jelenlegi belső szabályozás szerint annak 1910 előtti része) 1981 óta – két szakmai ajánló támogatása esetén – megnyílhat a kutató előtt.[7] A bécsi Rothschildok anyagát azonban hiába igényelte vissza mind a család, mind Ausztria, hosszú ideig úgy nézett ki, hogy a hadizsákmány-jelleg – a „csatlakozott" Ausztriáról lévén szó – változatlan jogcímként érvényesíthető marad.[8]

A bécsi Rothschildok levéltára hajdanán a frankfurti ág anyagának egy részét is megörökölte, miután az a századfordulón bezárta kapuit.[9] Az eredeti kétkötetes orosznyelvű fondjegyzék őrzési egységeket ismertető részének végén lila tintás bejegyzéssel dátum is szerepel: 1948. július 14-e, ami arra utal, hogy az NKVD munkatársai erőltetett menetben haladtak a leltározással.[10] A fondjegyzék egyébként egy érdekes epizódról is tanúskodik: feltünteti ugyanis, hogy 1960 júniusában az eredetileg 19–22. ügyiratszámmal (delo) beleltározott aktákat (Metternich kölcsönök, 1827–1850) átadták Ausztriának. S hogy a 18. számú akta is hasonló témamegjelölést viselt, ennek ellenére Moszkvában maradt, csak emeli a különleges archívum rejtélyeinek a számát.

A különleges levéltár magyar szempontból sem csak a had- és politikatörténet kutatója számára jelent szinte kimeríthetetlen kincsesházat, hanem a gazdaság-, társadalom és eszmetörténet búvárának – ha lehet – még több anyagot kínál. Gazdaságtörténeti szempontból a bécsi Rothschildok levéltárának előbukkanása rendkívüli jelentőségű. Anélkül, hogy a londoni és párizsi levéltár értékeit alábecsülni akarnánk – ez már személyes okokból is, ott végzett kutatásaink jóvoltából is távol áll tőlünk – tudomásul kell vennünk, hogy a magyar ügyekben mégiscsak a bécsi ág által vezetett cég volt a legilletékesebb.

Az alábbiakban egy olyan államkölcsönügylet (az 5%-os papírjáradék) példáján kívánom ezt illusztrálni, amelyet kifejezetten a Monarchia publikumának szántak (és amelyről a londoni és párizsi anyagban legfeljebb elszórt nyomokat találhatunk).

Az 5%-os papírjáradék története

Az értékpapíroknak ugyanolyan élettörténete van, mint egy pénzügyminiszternek vagy egy bankárnak. A „szülők" a kölcsönművelettel kapcsolatos tárgyalások során (kormányzat

[6] Az 58. számú fond ismertetője 1985-ben készült és az 1826–1944 közötti évkört fogja át.

[7] Knight, Gershom A.: Das Rothschildische Banken- und Wirtschaftsarchiv in London: Empfangerüberlieferung im Überblick. Teil I. Bankhistorisches Archiv, 1979. 1. szám, 61–66.

[8] Tanulmányunk írása idején újra friss hírek röppentek fel az anyag visszaszármaztatásáról.

[9] Trentmann áttekintése szerint Moszkvában az 58. „osztály" a francia águhoz, a 637. pedig a német oldalhoz tartozott. Trentmann, 1995. 74. (A dolog pikantériája, hogy a cikk megjelenésekor a francia iratok már nem voltak Moszkvában.) Aly – Heim és Lenz levéltárosi szempontból beavatottabb jegyzéke az „osztrák eredetű" Rothschild-iratoknál a 637. fondot 416 őrzési egységgel említ. Aly – Heim 1992. 32., Lenz 1992. 467.

[10] CGOA SZSZSZR Rothschild – venszkie bankiri. (fond No. 637) op. 1. za 1769–1938 gg., op. 2. za 1883–1939. gg. A jegyzék profi munka. Földrajzi és (család)névmutatóval is kiegészül, amelyet 1983-ban egy archeográfus munkatárs állított össze. Ez alapján készült a londoni Rothschild-archívumban (RAL) található német és angol nyelvű kivonatos összeállítás.

a bankkonzorciummal, kormány a parlamenttel) megegyeznek a szerződéses feltételekben, és a törvényes felhatalmazás birtokában megtörténhet a kötés és a kötvények kibocsátása. A tranzakció meghatározott időre szól, s közben csak évente kétszer, a kamatok kifizetésekor kell a teremtményről gondoskodni. Végül, a lejárat közeledtével sor kerül a kötvény beváltására – többnyire valamilyen újabb kölcsönre konvertálás útján, s a ciklus kezdődhet elölről, az államok adósságteremtő képességének határáig.

Csakhogy egy államadóssági kötvény teljes történetének megírása, a kibocsátástól a törlesztésig, talán még több nehézségbe ütközik, mint egy biográfia elkészítése. Mindenekelőtt azért, mert sem az adósságteremtő kormányzat, sem a hitelező bankár nem igazán érdekelt abban, hogy a publikumot az egyes életszakaszok kulisszatitkaiba beavassa. Futam közben azért nem, mert nem akarnak fölösleges izgalmat okozni sem a potenciális érdeklődőknek, sem egymásnak (ezért aztán óvakodnak megosztani a teljes információtömeget, amelynek birtokában vannak, többnyire igencsak egyenlőtlenül), utólag meg már minek borzolni a kedélyeket a múlt felhánytorgatásával, hiszen az újabb tranzakcióban az épp aktuális hitel ügyében kell együttműködniük. Emiatt (és pénzügyi tudatlanságunk okán) is lengi be meglehetősen misztikus homály az államkölcsönüzletek történetét. Az utókor történésze számára azonban kevés érdekesebb lelet van, mint amikor a kortársak elől többnyire rejtve maradt információk kerülnek elő a titkos levéltárak rejtekeiből. A bécsi Rothschildok levéltára pedig elegendő meglepetéssel szolgál. S ha egy kölcsön-ügylet izgalma minden bizonnyal a nagy többség számára elmarad egy csata vagy egy béketárgyalás mozgalmasságától, sosem szabad elfelejtenünk, hogy egy sikeres pénzügyi tranzakció révén hadjáratot lehetett nyerni, vagy akár egy békekötés útját egyengetni.

A korábbi államadóssági címletek unifikációja során, 1868-ban az osztrák törvényhozás kétféle kötvényben „egyesítette" az addigi, már áttekinthetetlenné kuszálódott sokféleséget: a 4,2%-os papírjáradékban és a 4,2% ezüstjáradékban. Azt is bevezették, hogy ezek mindegyike után kuponbeváltáskor szelvényadót is kellett fizetni.

A „kettős" konverzióra az ún. „párhuzamos valutarendszer" miatt volt szükség: az Osztrák-Magyar Monarchiában ugyanis az osztrák értékű ezüstforint és a Osztrák-Magyar Bank ezüstre nem kötelezően átváltandó, tehát nem konvertibilis forintra szóló bankjegyei egymás mellett forogtak.[11] A nemzetközi forgalomban az ezüstforintnak ezüstbeltartalma alapján más ezüstpénzekhez és az aranyhoz viszonyított értékaránya szerint alakult ki az árfolyama. A „bankértékű" ún. papírforintért is lehetett a tőzsdén Londonra, fontra szóló váltókat vásárolni, s ez a kurzus azok mindenkori keresletétől és kínálatától függően ingadozott. Ennek következtében az ezüstforint és a papírforint nemzetközi viszonylatban egymástól eltérő értéket képviselt: 1878-ig az ezüstforint ért többet névértékénél (ezüstázsió), 1878 után pedig – a demonetizálódó ezüst árhanyatlása miatt is – az ezüstforint leértékelődött a papírforinthoz képest (disázsió).

A párhuzamos valutarendszernek értelemszerűen a tőkepiacra is komoly hatása volt. Az arany-, ezüst-, illetve papírvaluták, az értéktőzsdék eltérő szokványai, valamint a központi bankok irányadó kamatlábai szerint fragmentált nemzetközi tőkepiacokon az értékpapír-kibocsátás is igazodott a különböző pénzügyi központok feltételrendszereihez. Hogy az emisszió milyen címletekben és milyen valutanemben történjék, azt az határozta meg, hogy a kibocsátó bank a potenciális befektetők mely körére és mely piacokon számíthatott az elhelyezésnél.

A kiegyezéssel önálló államháztartáshoz jutó Magyarország az első évtizedben inkább törlesztéses kölcsönöket kapott, s csak a hetvenes évek második felében gondolhatott az első járadékkölcsön (rente) kibocsátására. Az előbbinél a kamatokon kívül a felvett tőke-

[11] Varga István: Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai. Budapest, 1964. 21–24.; Kövér György: Az Osztrák-Magyar Bank, 1878–1914. In: A Magyar Nemzeti Bank története I. Szerkesztette: Bácskai Tamás. Budapest, 1993. 261–263.

összeget is részletekben törleszteni kellett, az utóbbinál már nagyobb volt a bizalom, jobb volt az adós bonitása és a hitelezők beérték a kamatfizetéssel. Az első kölcsönökkel a magyar állam inkább a nemzetközi publikumot vette célba, ezért ezek ezüstre vagy aranyra szóltak. Hogy azután milyen arányban jutottak (illetve maradtak) nemzetközi kezekbe(n), az egy külön kérdés.[12]

A nyolcvanas évek elejének pénzügyi sajtójában a legnagyobb visszhangot az ún. *aranyjáradék* konverziója váltotta ki. Ausztriában és Magyarországon 1881 tavaszán a legnagyobb szabású fináncoperációnak mindenesetre ez tűnt. Nálunk a felhatalmazást, hogy az 1877 óta kibocsátott, összesen 400 millió forintot kitevő 6%-os aranyjáradék helyett maximum 545 millió forintnyi 4%-os aranyjáradék hozassék forgalomba, a kormánynak az 1881: XXXII. tc. adta meg. Az 1881–1884 között több éven át zajló aranyjáradékkötvénycsere lebonyolítására a magyar kormány a Rothschild-konzorciummal szerződött.[13] Míg az aranyjáradékot a nemzetközi piacra szánták, az ún. *papírjáradék* kifejezetten a Monarchia közönségének szólt.

1. táblázat

Az 5%-os osztrák papírjáradék eladásai (o. é. frt, %)

Törvény dátuma	Névérték	Eladási ár
1881. ápr. 1.	54 347 800	92
1882. márc. 29.	40 776 200	92,125
1882. jún. 8.	9 829 200	92,125
1883. ápr. 16.	17 320 700	92,375
1884. ápr. 11.	31 746 000	94,5
1884. jún. 10.	400 000	100,0
1885. márc. 26.	7 920 800	101,0
1887. márc. 30.	30 000 000	94,5
1887. jún. 5.	18 000 000	97,05
1887. jún. 5.	7 445 100	90,80
1888. nov. 9.	21 091 300	96,6
Összesen	238 877 100	

Forrás: Fünfzig Jahre Staatsschuld, 1912. 319.

Ausztriában 1881-ben fogadták el az 5%-os, adómentes osztrák papírjáradék kibocsátásáról szóló törvényt, amelyet a pénzügyminiszterről a korban csak „Dunajewsi-rentekként" emlegettek. A cél az volt, hogy anélkül, hogy a külföldi pénzpiacokhoz fordulnának, „a belföldi tőkéknek kedvező kamatozást biztosító felhasználást kínáljanak".[14] Dunajewski arra hivatkozott, hogy a pillanatnyi konjunkturális helyzetben a kormányzat abban re-

[12] Kövér György: A dualizmus-kori tőkeimport historiográfiai és módszertani kérdései. Aetas, 1992. 5–19. A magyar államkölcsönök területi elhelyezése 1880-ban az alábbiak szerint nézett ki a szelvénybeváltás alapján (a névérték %-ában):

Magyarország	Ausztria	Franciaország	Anglia	Németország	Hollandia	Összesen
35,3	25,7	6,9	10,6	18,1	3,4	100

Lásd: Fellner Frigyes: A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon. Budapest, 1908. III. kimutatás.

[13] Matlekovits Sándor: Magyarország államháztartásának története 1867–1893. II. kötet. Budapest, 1894. 366–373. (a továbbiakban: Matlekovits 1894.); März, Eduard: Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Joseph I. Wien Frankfurt Zürich, 1968. 237–240.

[14] Fünfzig Jahre Staatsschuld 1862–1912. (Verf. Puregger, Joseph) Wien, 1912. 314.

ménykedik, hogy a papírban kamatozó járadékokat különösebb áldozat nélkül el tudja adni, és ezáltal az államot „mindenképpen terhes kötelezettségektől szabadítja meg".[15] Ráadásul az első cca. 50 millió forintos részletet az egyetemi tanárból lett, s az államnak nagyobb befolyást szánó pénzügyminiszter nem a Rothschild-csoportnak – akik, úgy tudni kedvezőbb ajánlatot tettek, ha erre egyáltalán lehetőséget kaptak volna –, hanem a Bontoux-féle Länderbankból és a Bodencredit-Anstaltból felálló konzorciumnak értékesítette.[16] Az osztrák kormány 1881 és 1888 között 11 részletben összesen 238 877 100 forint értékben hozott forgalomba ún. Dunajewski-rentéket.[17]

Az 5%-os papírjáradék születése Magyarországon jogi szempontból az osztráknál egy évvel korábbra, 1880-ra vezethető vissza. A magyar pénzügyminiszter az 1880. IX. tc.-ben kapott felhatalmazást arra, hogy „a magyar és erdélyi földtehermentesítési kötvények" törlesztésére „évenkint szükségelt pénzösszeg beszerzése céljából 5%-kal kamatozó adómentes járadék-kötvényeket" bocsásson ki.[18] Szapáry Gyula pénzügyminiszter bevallottan arra számított, hogy „ezen az arany hullámzásaitól függetlenebb címlet kedvelt befektetési papír lesz az ország határain belül".[19] Az, hogy magyar részről a kárpótlási kötvények a belső adósság részét jelentették, a kiegyezési tárgyalások során sem kérdőjeleződött meg. Ennek kapcsán nem vetődött fel sem a „beleegyezése nélkül tétettek" formula, sem az adósságtőke összegének el nem ismerése. Sőt a magyar pénzügyminisztérium első éveiről szóló jelentés egyenesen olyanként aposztrofálta, mint ami „specialiter magyar adósság gyanánt kizárólag a magyar állam terhére vétetett át."[20] Az induláskor, 1868-ban fennálló csaknem 280 millió forintnyi teljes magyar államadósságnak 86,6%-át a földtehermentesítési teher tette ki.[21] Meg kell említenünk, hogy az 1870. évi ún. nyereménykölcsönnel már Magyarország is bocsátott ki bankvalutára szóló értékpapírokat.[22]

A felhatalmazás alapján azonban 1880-ban nem került sor emisszióra, 1881-ben pedig az első kibocsátások már részben más célokat szolgáltak. Az 1881. évi költségvetési hiány fedezésére, a zágrábi földrengés károsultjainak nyújtandó kölcsönökre „5%-kal osztrák értékben kamatozó adómentes járadékkötvények kibocsátása és elárusítása útján 15 millió forintot" kellett beszerezni (1881: X. tc.). Az 1880: VIII. tc. még 6%-os aranyjáradék-kötvények kibocsátásával rendelte megteremteni a bevételi forrást a kiegyezés óta felvett törlesztéses kölcsönök (az 1867. évi XIII. tc. alapján felvett vasúti kölcsön, az 1871: XLV. tc. alapján felvett 30 millió forintos, az 1872: XXXII. tc. alapján felvett 54 millió forintos kölcsön, valamint a Magyar Keleti Vasút elsőbbségi kötvényeire és részvényei beváltására az 1876: L. tc. alapján kibocsátott kötvények) fedezéséhez. Az 1881: XI. tc. módosította ezt a felhatalmazást, és szabad kezet adott a pénzügyminiszternek, hogy vagy maximum 6%-os kamatozású aranyjáradék útján, vagy „5%-kal osztrák értékben kamatozó járadékkötvények kibocsátása" révén szerezze be az ehhez szükséges 5 756 030 forintot. De az év fo-

[15] Fünfzig Jahre Staatsschuld 1862–1912. (Verf. Puregger, Joseph) Wien, 1912. 316.

[16] März, 1968. 223, 232. A Länderbank 40%-al részesült a szindikátusban. Bouvier, Jean: Études sur le krach de l'Union Générale (1878–1885). Paris, 1960. 64.

[17] Fünfzig Jahre, 1912. 319.

[18] Magyar Törvénytár. 1879–1880. évi törvénycikkek. Budapest, 1896. 248–249.

[19] Matlekovits 1894. 321.

[20] A m. kir. pénzügyminisztérium öt évi működése 1867–1871-ig. Szerkesztette: B. Pongrátz Emil és Lukács Béla. Budapest, 1873. 88.

[21] Zawadowski Alfréd: Állami pénzügyeink fejlődése 1867 és 1921 között. Magyar Statisztikai Szemle, 1943. 9. szám, 512.

[22] A sorsjáték Magyarországon. H. é. n. [1943] 168–195.

lyamán a Budapest-Zimony vasútépítés költségeinek biztosítására is ez a hirtelen nagy népszerűségre szert tevő értékpapír-fajta, a papírjáradék szolgált.[23]

2. táblázat

Az 5%-os magyar papírjáradék kibocsátásai (o. é. frt, %)

	Kibocsátott névérték	Eladási ár	Befolyt készpénz	Tényleges kamatláb
1881	51 977 600	80,01	41 588 127,00	6,25
1882	53 524 700	86,29	46 187 916,90	5,79
1883	45 307 500	85,07	38 542 344,52	5,86
1884	36 604 300	86,45	31 645 882,85	5,79
1885	44 779 800	90,52	40 533 488,82	5,52
1886	51 203 900	92,26	47 241 034,25	5,42
1887	64 863 100	87,29	56 616 651,24	5,73
1888	6 500 000	85,93	5 585 761,12	5,82
1889	3 726 100	88,34	3 291 725,59	5,66
Összesen	358 487 000		311 232 932,29	

Forrás: A valutaügyre vonatkozó statisztikai adatok.
Az 1892. március havára összehívott valuta-enquête irományai. Budapest, 1891. 106–111.

Első ránézésre jól látható az osztrák és magyar papírjáradék-tranzakció párhuzamossága (ebben nincs semmi meglepő, hiszen az ötlet a „közös" konzorciumtól származott), s az is pontosan megállapítható, hogy a magyar pénzügyminiszter jóval nagyobb mértékben élt a papírjáradék adta kölcsönszerzés lehetőségével, mint osztrák kollegája. Az összehasonlítást ugyan nehezíti, hogy Magyarországon lehetetlen az osztrákhoz formailag illeszkedő kimutatást összeállítani. Ott ugyanis a felhatalmazó törvény alapján összegzik a konzorciumnak történő értékesítést, nálunk viszont egy évben többféle törvényi hivatkozással is bocsátottak ki 5%-os papírjáradékot, s az egyazon évben történt eladások különböző tételei sem azonos átvételi árfolyamon történtek. Ezért magyar vonatkozásban az évenkénti eladások szerinti táblázatos áttekintést választottuk. Abban is van hasonlóság, hogy az első alkalommal, 1881 januárjában, a magyar pénzügyminiszter sem a magyar államkölcsönüzletet egyébként monopolizáló Rothschild-csoportot, hanem a bécsi Uniobank konzorciumát választotta, amikor nyilvános árverésen értékesítette az első részletet. A pénzügyminisztériumi jelentés szerint az „unióbank-csoportozat 75,78%-os nettó árfolyamon 13 millió névértékű kötvényt s 78%-os árfolyamon még 1 millió névértékű kötvényt vett fix át".[24] Megjegyezzük, hogy a papírjáradékról szóló utólagos kimutatásban 1881-ben a jelzett 75,78-as áron csak 7 399 800 forint névérték átvétele szerepel.[25] Némi ellentmondás feszül tehát a kormányzat egyidejű és utólagos tájékoztatása között. Akárhogy is volt, a további kibocsátásokra a pénzügyminiszter (az aranyjáradék-konverziót is lebonyolító) Rothschild-konzorciummal szerződött.

[23] Pólya Jakab: Magyarország államadósságai. II. Nemzetgazdasági Szemle, 1882. február. 61. (a továbbiakban: Pólya)

[24] A m. kir. Pénzügyministerium működésének története az 1878/81-ki országgyűlés tartama alatt. Budapest, 1881. 35.

[25] A valutaügyre vonatkozó statisztikai adatok. Budapest, 1891. 106. Az 1881 folyamán kibocsátott papírjáradékok átvételi árfolyama egyébként töretlenül emelkedett. Január: 13 millió (75,78%), január: 1 millió (78%), február: 28 millió (81%), június: 12 millió (84%), november 10,4 millió (87%). Magyar Pénzügy, 1982. jan. 8. (Kibocsátások 1881-ben.)

A Rothschild-konzorciumnak a magyar pénzügyminiszter vagy bizományba, vagy fix áron (illetve opcióval) adta a papírokat. A konzorcium belső kimutatásai 1881 és 1887 között összesen 15 részletben tudósítanak 5%-os magyar papírjáradék eladásáról, de az általunk innen ismert eladások az összes kibocsátott kötvényeknek névértékben alig valamivel több mint felére vonatkoznak. A papírjáradék sajátossága volt, hogy ezek értékesítése nem nyilvános aláírásokon történt, hanem ún. szabadkézi eladások alkalmával. Ha tehát a 2. táblázat adatai a pénzügyminiszter konzorciumnak teljesített eladásait foglalják össze, a később bemutatandó 4. táblázat már a Rothschild-konzorcium mint közvetítő által a publikumnak értékesített mennyiséget és árat tartalmazza. Az egyidejű és utóidejű visszatekintő hivatalos információ mellett tehát az egyidejű pénzügyminisztériumi és konzorciumi elszámolások közötti eltérések is magyarázatra szorulnak.

A papírjáradék miatt a pénzügyi kormányzatot kezdettől fogva számos bírálat érte. Kifogás alá esett, hogy mivel tulajdonképpen a papírjáradék más kölcsönök törlesztésének fedezetéül szolgál, nem más, mint bújtatott és „részleges konverzió", amely az egyszeri nyílt konverzióval szemben „növeli az államadósságot névleg, de növeli a kamatterhet is". (A 6%-osról 4%-osra konvertált aranyjáradék növelte ugyan az adósságállományt, de csökkentette az éves kamatterhet.) Ráadásul a járadék eladásából befolyt összegek a költségvetésben a rendes bevételek közé kerültek, ami meglehetősen nehézzé tette az áttekintést, s hozzájárult a fent említett számbavételi problémákhoz is.[26] A nyolcvanas évek fiskális kormányzatát épp ezen tényezők miatt emlegették költségvetési szempontból Szapáry-féle rendszerként.[27]

3. táblázat

Az ún. magyar konzorcium tagjainak szerződéses részesedése (%)

	1881	1882	1886	1887
Credit-Anstalt (Bécs)	27	25 1/2	27 1/2	22
S. M. von Rothschild (Bécs)*	25	30	32	30
M. Wodianer (Bécs)	5	5	-	-
Bodencredit-Anstalt (Bécs)	-	-	-	11
Magyar Általános Hitelbank (Bp.)	12 1/2	10	11	11
Disconto-Gesellschaft (Berlin)	19 1/2	19 1/2	19 1/2	16
Bank für Handel u. Industrie (Darmstadt)	6	5	5	4
S. Bleichröder (Berlin)	5	5	5	6
	100	100	100	100

* A bécsi Rothschild-ház a frankfurtival közösen vett részt a konzorciális szerződésben. A névleg bécsi-frankfurti szerepvállalás árnyékában a Rothschild-házak változó alrészesedéssel bírtak.
1881: Bécs (11%), Frankfurt (8%), Párizs (5%), más (1%)
1882–1885: Bécs (15%), Frankfurt (10%), Párizs (5%)
1886: Bécs (15%), Frankfurt (10%), Párizs (5%), S. M. v. Rothschild a konzorcium számára (2%)
1887: Bécs (14%), Frankfurt (6%), Párizs (5%), London (5%)

[26] Pólya 1882. II. 61–62.

[27] Az 1888: XXXII. tc., amikor intézkedett „némely államadósságok beváltásáról" (többnyire az ezüstalapú korai törlesztéses kötvényekről volt szó), egyenesen kimondta, hogy „törlesztési járulékok fedezésére járadékkötvények nem bocsáthatók ki". A korszak államháztartás-történetének szerzője ehhez fűzi kommentárként: „Ezzel a gróf Szapáry pénzügyminisztersége alatt meghonosított rendszer, mely szerint az állami adósságok törlesztésére megkívántató összeg erejéig új járadékkötvények kibocsátandók s az így kibocsátott adósságból eredő összegek mint bevétel, mint fedezet szerepelt a költségvetésben, megszűnt." Matlekovits 1894. II. 744.

Első megközelítésben a pénzügyminiszterrel kötött szerződések alapján érdemes nyomon kísérni a Rothschild-konzorcium tagjainak szerepvállalását az évtized kibocsátásaiban (a táblázatban a változatlanul ismétlődő köztes évek arányszámait nem közöltük).

A különböző konzorciumi tagok súlya és a bécsi ház által vállalt hányadban a többi családi cég alrészesedései nemcsak az egyes cégek erőviszonyainak változását jelzik az évtized folyamán, hanem a különböző tőkepiaci centrumok érdeklődésének módosulását is a magyar értékpapírok, jelesül a magyar papírjáradék iránt. Ami egyértelműnek tűnik, az a német konzorciális társak súlyának némi visszaszorulása az utolsó részlet kibocsátásakor, elsősorban a DG hányadának csökkenése miatt, de megerősíti ezt a frankfurti Rothschild-ház csekélyebb alrészesedése is. Wodianer halála után az osztrák konzorcium a Bodencredit-Anstaltot, a korábbi riválist vette be társul, s így az osztrák részesedés érdemben nem módosult.

A Moszkvába hurcolt, majd megkerült bécsi Rothschild-archívum jóvoltából a 14 részletből 8 esetben a bécsi bank részletes elszámolásai alapján a tényleges eladásokat is dokumentálni tudjuk, mégpedig az eladás területi megoszlása szerinti bontásban. Az értékpapír-kibocsátás ilyen in statu nascendi alakban történő megragadására tulajdonképpen ritkán nyílik módja a történésznek, hiszen az emisszió és a plaszírozás a konzorcium belső információs körében a legszigorúbban őrzött téma volt, a kormányzatra leginkább csak annak tudása tartozott, hogy a megfelelő időpontokban – természetesen ismét az állambankár konzorcium segítségével – kellő összegeket utaljon a szelvénybeváltás kamatszükségleteinek fizetésére.

4. táblázat

Az 5%-os magyar papírjáradék konzorciális eladásainak területi megoszlása (o. é. frt, %)

		Bécs	%	Budapest	%	Külföld	%	Összesen
II.	1882.03.23–06.09.	11 177 700	41,39	12 744 700	47,19	3 083 500	11,42	27 005 900
III.	1882.11.13–1883.02.23.	15 838 000	51,95	13 991 400	45,90	656 000	2,15	30 485 400
IV-V.	1883.05.17–1884.01.04.	18 820 700	62,00	11 535 000	38,00	-	-	30 355 700
VII.	1884.11.02–11.09.	8 411 100	66,51	4 235 000	33,49	-	-	12 646 100
VIII.	1885.12.21–05.07.	8 112 600	63.15	4 735 000	36.85	-	-	12 847 600
XII.	1886.06.25–08.17.	15 449 000	65,28	5 005 000	21,15	3 211 500	13,17	23 665 500
XIV.	1887.03.28–09.22.	27 598 100	60,65	13 335 000	29,30	4 153 400	9,91	45 500 000
XV.	1887.11.21–12.06.	4 358 200	71,88	1 705 000	28,12	-	-	6 063 200
	Összesen	**109 765 400**	**58,21**	**67 286 100**	**35,68**	**11 104 400**	**5,89**	**188 569 400**

Forrás: CNIDK fond 637. op. 1. d. 46–51.

Ha az induláskor a papírjáradék kibocsátásának indoka az volt, hogy az „ország" megtakarítási hajlandóságát irányítsák e kötvény felé, akkor bár a megoszlás szerint ismert nyolc eladásból a teljes összegre nem is tudunk következtetni, az elhelyezés tendenciája egyértelmű. A piacon a nyolcvanas évek folyamán mind nagyobb hányadot szív fel Bécs, vagyis a belföldnek szánt értékpapírokból mind kisebb arányban vásárolnak magyarországi befektetők. A külföld pedig szinte kizárólag németországi elhelyezést jelentett, bár a nyolc-

vanas évek közepén a német érdeklődés átmenetileg visszaesett, s nyilván ennek a piaci visszajelzésnek lett a következménye a Disconto-Gesellschaft és a M. A. Rothschild's Söhne csökkentett konzorciális részesedése is az utolsó emissziónál.

Az értékpapírok konzorciális elhelyezésének fenti arányai nem voltak ismertek a kortársak számára, az azonban a magyar pénzügyminisztérium által közzétett adatokból legalább bizonyos évekre tudható volt, hogy a papírjáradék-kötvények birtokosai mely kifizetőhelyeken nyújtották be szelvényeiket, hogy felvegyék a nekik járó kamatot. Érdemes megjegyeznünk, hogy az idevágó visszamenőleges adatközlések zömmel a valutareform-munkálatokhoz kötődtek.

5. táblázat

Az 5%-os magyar papírjáradék szelvénybeváltási megoszlása (o. é. frt, %)

	Kamatozó tőke	Ausztria	Magyarország	Külföld
1886	283 397 800	51,64	44,66	3,7
1890	358 487 000	48,66	46,62	4,72
1892	358 424 350	31,13	63,57	5,31

Forrás: A valutaügyre vonatkozó statisztikai adatok. Budapest, 1891. 80–86.; Tabellen zur Währungs-Statistik. 2. Ausgabe. 2. Theil. Wien, 1900–1904. 466., 484.

1886-ban a teljes mennyiség még nem került elhelyezésre, 1890-ben és 1892-ben azonban már az utolsó kibocsátás kötvényállománya is forgalomban volt. S ha a konzorciumi elhelyezésnél a ciszlajtán részesedés növekvő arányát regisztráltuk, a beváltások 1886 után pontosan ellentétes irányzatot tükröznek.

Mivel mostanáig csak az utóbbi adatsor volt ismert, kérdés, hogyan oldható fel az elhelyezés és a szelvénybeváltás táblázatai közötti ellentmondás. Ausztria részesedése csak a teljes kiosztást követően zuhan rohamosan, tehát aligha lehet másról szó, mint a papírok gyorsütemű hazaáramlásáról a végső szakaszban. Természetesen a kortárs pénzügyi irodalomból jól ismert, hogy a kibocsátás (ex ante), illetve a szelvénybenyújtás helye (ex post) alapján nem okvetlenül tudjuk megállapítani a kötvénybirtokosok nacionáléját. A bécsi vásárló például lehetett magyarországi illetőségű, de az sem kizárt, hogy a magyarországi beváltó nem magyar állampolgár volt. Mivel a Monarchia területére szánt papírjáradék szelvényeinek benyújtásánál a valutaarbitrázs aligha játszott szerepet, ezért feltételezhetjük, hogy tisztán az árfolyam- és hozamkülönbségek befolyásolták a jegyzést.

Az osztrák 5%-os papírjáradékkal összehasonlítva egyértelműen kiderül, hogy a magyar járadék jegyzési ára alacsonyabb, ennek következtében (azonos nominális kamat mellett) tényleges hozama mindvégig magasabb volt osztrák megfelelőjénél.[28] Ebben rejlik a ma-

[28] Megemlítjük, hogy év végi adatok alapján hasonlítja össze az árfolyamokat Popovics Sándor, azonban közlésében az osztrák és magyar adatsorok vélhetően felcserélve, tévesen szerepelnek. Közgazdasági Lexikon, H. n. 1898. I. k. 154. A kortársak számára az árfolyam-differencia hosszú időn keresztül talány volt. „Ha végig tekintünk a tőzsde hivatalos árjegyzésén, azon szomorú tényt kell constatálnunk, hogy a magyar állampapírok kb. 5%-al olcsóbbak az osztrákhoz képest. Ennek oka valósággal megmagyarázhatatlan és oda vezethető vissza, hogy az európai piacok régebben ismerik az osztrák állam kibocsátásait, mint a magyar államét. Elfeledték már az erőszakos szelvény- és nyereményadó behozatalát." A cikkíró, Steiner József szerint ez az eljárás „komikus és könnyelmű", hiszen a „magyar állam minden tekintetben több garanciát nyújt". Magyar Pénzügy, 1882. április 16. (Államadósságok szaporítása.) Az értetlenséget a különbözet csökkenése sem mérsékelte: „Az utolsó árfolyammozgalom lényegesen csökkentette a magyar és osztrák járadékok közötti árfolyamkülönbözetet, de azért még mindig elég jelentékeny, és a különbözet ma már politikai abszurditás és pénzügyi igazságtalanság, ... évente milliókba kerül az államnak." Magyar Pénzügy, 1889. május 2. (A magyar államhitel alakulása.)

gyarázata annak, hogy a ciszlajtániai befektetők érdeklődése saját papírjáradékuk helyett inkább a magyar papírjáradék felé fordult. Másfelől viszont az árfolyam- és hozamdifferenciák a nyolcvanas évek végére csökkentek, sőt a konverzió előtti utolsó évre nagyjából ki is egyenlítődtek. Ezzel függhetett össze a magyar papírok hazaáramlása az évtized-fordulótól. Hasonló differencia, majd elsimulás mind az aranyjáradék-kötvények, mind a papírjáradék esetében megfigyelhető, ezért arra gyanakodhatunk, hogy a kétféle járadék között – a valutáris probléma kiküszöbölésének törekvése ellenére – legalábbis a hozzájuk fűződő várakozások szintjén a kapcsolat végig fennmaradt.

6. táblázat

Az osztrák és magyar papírjáradékok évi átlagos árfolyama és rentabilitása (%)

	Árfolyam		Rentabilitás	
	5%-os osztrák	*5%-os magyar*	*5%-os osztrák*	*5%-os magyar*
1881	95,48	88,35	5,24	5,6
1882	91,48	86,28	5,46	5,7
1883	93,20	86,59	5,36	5,7
1884	95,81	88,76	5,22	5,6
1885	98,98	91,03	5,05	5,4
1886	101,52	94,45	4,92	5,2
1887	96,26	87,83	5,19	5,7
1888	95,54	88,04	5,23	5,6
1889	99,99	95,79	5,00	5,2
1890	101,63	99,55	4,92	5,02
1891	102,09	101,22	4,90	4,93
1892*	101,14		4,94	

*A konverzió(k) elhatározása után.

Forrás: Statistische Tabellen zur Währungs-Frage der Österreich-Ungarischen Monarchie. Wien, 1892. 306.; Tabellen zur Währungs-Statistik. Wien, 1893. 253.; A valutaügyre vonatkozó statisztikai adatok. Budapest, 1891. 115.

Elsősorban a 4%-os aranyjáradékra vonatkozóan John Komlos egyenesen így fogalmazott: „nincs racionális magyarázat arra, hogy mitől javult meg ilyen hirtelen a magyar államhitel megítélése".[29] Több tényezőt is számításba vett: a piac tökéletlenségét, a konverziót, az 1893-as nemzetközi pénzügyi válságot, végül azonban az utóbbi kapcsán olyan következtetésre jutott: „nincs különösebben meggyőző magyarázat a magyar kötvények állandó repatriálására Ausztriából Magyarországra", bár szerinte a vizsgált tényezők „érintőlegesen befolyásolhatták" a folyamatot.[30] A kortársak azonban óvtak attól, hogy a magyar járadékok árfolyamemelkedéséből közvetlenül a magyar államhitel javulására következtessünk. A hol „véletlennek", hol „anomáliának" tekintett árfolyamkülönbözetnek két

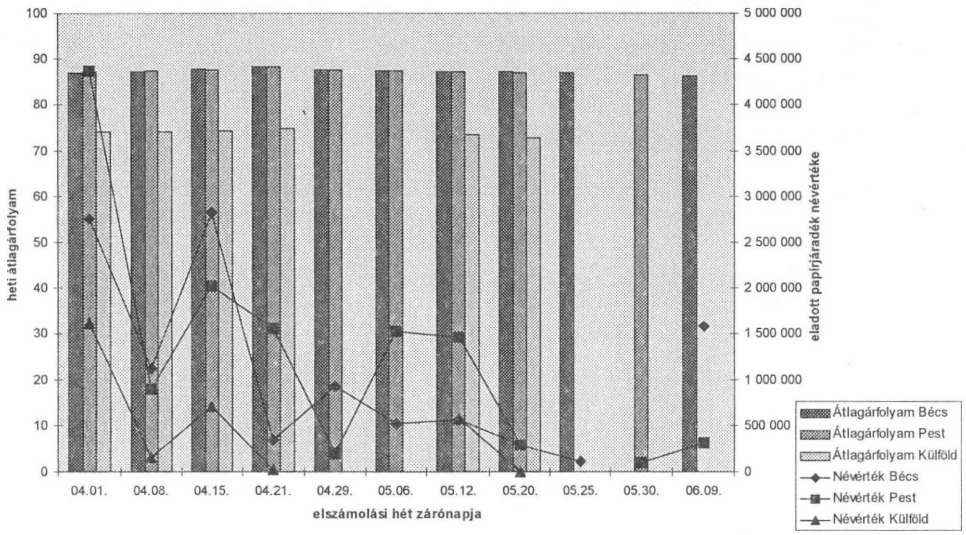
[29] Komlos, John: The Habsburg Monarchy as a Customs Union. Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century. Princeton, 1983. (a továbbiakban: Komlos 1983.) 175. A magyar kiadás fordítási hibáit az eredeti alapján korrigáltam. Vö. John Komlos: Az Osztrák-Magyar Monarchia mint közös piac. Ausztria-Magyarország gazdasági fejlődése a 19. században. H. n. 1990. 179–180.

[30] Komlos 1983. 175–179. Azt gondoljuk, hogy az aranyjáradék és a papírjáradék árfolyamdifferenciáinak magyarázata nem feltétlenül azonos tényezőkön alapul, de mindenképpen összefügg, s miközben az aranyjáradékot nem lehet a nemzetközi arbitrázstól elszakítva vizsgálni, a papírjáradékot viszont az nem befolyásolta számottevően. Mindenesetre Komlos sem az újabb kibocsátásokkal, sem a konverzióval kapcsolatos várakozásokat nem mérlegeli kellő súllyal, amint azt majd a bécsi Rothschildok értékpapírtárcájának alakulásából láthatjuk.

speciális okával azonban néhányan – már akkor – tisztában voltak: 1. „folytonosan szaporítanunk kellett a címletek számát", 2. a kibocsátott magyar papírjáradék nem talált piacra benn az országban".[31] Vagyis a magyar kormány az osztráknál jóval többet bocsátott ki, és azt nem elsősorban a honi közönség vásárolta. S innen már nincs messze a folyamatok inverzének értelmezése sem, vagyis amikor megszűnnek az újabb emissziók, elkezdődhet a papírok hazaáramlása.

Véleményünk szerint a problémát további alperiódusokra bontva érdemes vizsgálnunk. Egyfelől tekintettel kell lennünk az átvételi árfolyam és a viszonteladási ár viszonyára, másfelől pedig időben is külön kell választanunk a kibocsátás lezártáig terjedő első fázist és az utolsó kibocsátás és a konverzió közötti szakaszt, vagyis az elsődleges és a másodlagos piac közötti viszonyt is.

Természetesen nincs módunk, hogy minden egyes kibocsátásnál részletezzük az átvételi ár és a viszonteladási ár viszonyát, de a folyamat megértése érdekében érdemes két kiválasztott eladást alaposabban megvizsgálnunk.

1. ábra

Az 1882. évi II. kibocsátás eladási eredményei

Az 1882. április-júniusi eladásokat azért választottuk első illusztrációként, mert a bécsi Rothschild-levéltárban ez az első, amelyik megfelelő részletezéssel szolgál, s ráadásul az utólagos magyar pénzügyminisztériumi statisztikában is azonosítható összegszerűen a tétel.

Eszerint a 27 005 900 forintnyi névértéket a konzorcium 86,13%-os áron vette át, és ennek megfelelően érte 23 261 051 forint 14 krajcár folyt be az államkasszába. Jól nyomon kísérhető az értékesítés görbéje is. Lényegében az első heti tetőpontról induló eladásokat még két csökkenő nagyságrendű hullám követi, végül az eladások lezárásakor van még egy utolsó nekirugaszkodás. Április elején, az induláskor és május elején a pesti eladások vezetik a piacot, április közepén átmenetileg és június elején, a záráskor viszont Bécs veszi át a domináns szerepet. A külföldi eladások hullámai, amelyek zömmel németországi, valamint amszterdami vásárlásokat takarnak, nagyjából követik a monarchiabelieket, de jóval kisebb nagyságrendben. Ugyanez mondható el az eladási árakról is. Az indulást és az

[31] Magyar Pénzügy, 1889. december 19. (A papírjáradék és az államhitel.)

első hullámot emelkedő heti átlagárak jellemzik, majd fokozatos, lassú csökkenés következik.

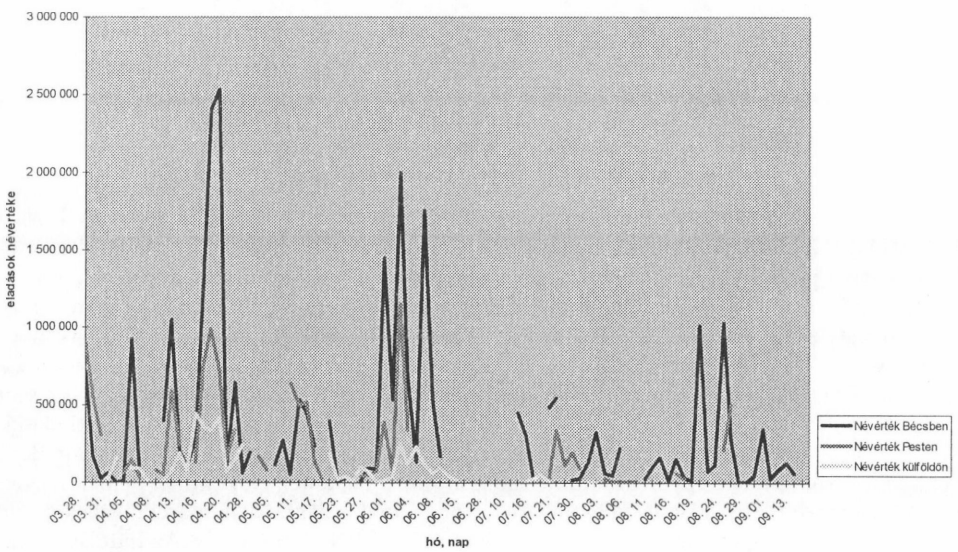
Rekapituláljuk végül a konzorcium elszámolását a tavaszi-nyári eladásokról:

Az egyszerűen csak 28 millió forintos papírjáradék-üzletként aposztrofált II. konzorcium

A. 1/2% províziót számolt fel a 27 000 900 frt. névérték után		135 029,50
B. Nyereségrészt a 86% fölötti bevételre		171 006.50
		306 036,00
Ebből lejött:		
a. Alkuszdíjként (senzarie)	13 510,11	
b. 1/16 provízió a 24 040 222,75 összegnyi bevétel után	15 025,14	
c. Költségek címén (szállítás, távirat, biztosítás, utazás)	1 898,30	
d. Az üzletrészesedéshez felhasznált szükséges befektetések („Anlage")	14 982,52	45 416,00
		(frt.) 260 620,00

Az 1882. június 23-án kelt elszámolás szerint minden konzorcium tag ez alapján kapott províziót és nyereségrészesedést. A kisebb közreműködőknél, mint a Wahrmann & fia cégnél a levonandó költségek közül csak a homályos tartalmú d. pont volt valamivel csekélyebb, így fajlagos nyeresége valamivel magasabb lett.

1882-ben egyébként 1881-hez képest – a Bontoux-krízis miatt – visszaesett a befektetések nagyságrendje, de azért így is jelentékeny maradt. A monarchia 116 milliós állami hitelszükségletéből 50 milliót az osztrák papírjáradék, 41 milliót pedig a magyar papírjáradék vont el.

2. ábra

Az 1887. XIV. kibocsátás eladási eredményei (o. é. frt.)

Az 1887-es kibocsátás – amely XIV. sorszámmal az utolsó előtti a papírjáradékok történetében – kimutatásai egyedi eladásokig (árral, helyszínnel) lebontva részletezik a tranzakciót. Kivételes alkalom ez az értékpapírpiac(ok) működésének szemügyre vételéhez. Itt a konzorcium tagjai fix 23 millió forint névérték 85,75%-on történő átvételére, valamint további 23 millió opciójára szerződtek, ez utóbbit felerészt 86,25, felerészt 86,75%-os áron kötötték le.

1887. március 28-án, az eladások megkezdésének napján a bécsi ház főnöke levélben fordult párizsi unokatestvéreihez, amelyben az induló tranzakció időzítését indokolta. A PM-mel kötött megállapodást meghatározta, hogy a fix 85,34-en átvett 23 millió elárusításának kezdetén a papírjáradék napi kurzusa 88,75-ön állt, s ehhez képest a későbbi opciók számára volt mód kitapasztalni a piac felvevőképességét. A tőzsde különösen a járadékokban zárt szilárdan, és a korábban átvett papírok maradékát is kiárusították az új realizálásának kezdetére. Aláírásra bocsátást nem tartottak szükségesnek, hanem lehetségesnek látták, hogy a fix átvett mennyiséget Bécsben, Pesten és talán Berlinben és Frankfurtban pulton át („Schalterwege") kiárusítsák.

S bár az eladások az első napokban, március végén Pesten indultak lendületesebben, az értékesítés görbéjét ez esetben is Bécs határozta meg. Az első szakaszt (június 11-ig) két nagyobb nekilendülés jellemezte, a korábbi április közepén tetőzött, a második május végén-június elején. Június közepén az eladásokat felfüggesztették. Eddigre azonban a kiárusítandó mennyiség csaknem négyötöde – zömmel Bécsben – gazdára talált. A pesti eladási hullámok – ahol az árfolyam a bécsivel tartott lépést – szépen simultak az ausztriai vásárlásokhoz. A második eladási szakasz csak július közepén vette kezdetét, de már jóval alacsonyabb intenzitással. A német piacokon szinte semmi sem történt, Pesten is lanyha volt az érdeklődés, s hogy egyáltalán önálló szakaszról beszélhetünk, annak két rendkívül nagyarányú bécsi vásárlási nap adja meg a súlyát (augusztus 19., 24.). Általában is az a jellemző, hogy a német vásárlásokat a kis kötések jellemzik, ehhez képest a Monarchiában gyakoriak a nagy tételű eladások. Könnyen lehet, hogy emögött a két ország tőzsdéinek eltérő szokásain túl másfajta befektetői kör húzódik meg. A mindig jól értesült pesti sajtó tudósított is arról, hogy Berlinben egy alkusz ajánlatot tett a DG-nek arra, hogy „3 milliót átvesz bécsi napi árfolyamon, hogy júniusban is ugyanennyire opciót gyakorolhasson". A Creditanstalt azonban elutasította az ajánlkozást, mégpedig azzal az indokkal, hogy „az illető alkusz az üzlet megkötése által *sarkallva lett volna a helybeli piacon rendes üzletet teremteni* a magyar papírjáradékban"..., s ez – úgy tűnik – nem tartozott a kívánatos jelenségek közé. (Kiemelés – K. Gy.) Az 1887-es papírjáradék-kibocsátás egyébként jócskán megterhelte a piacot. Aligha véletlen, hogy az 1887 utolsó negyedévében kirobbant tőzsdeválság idején a papírjáradék árfolyama október 11. és december 16. között 85,55%-ról 77,80%-ra esett.

Az 1887. október 11-én kelt konzorciumi elszámolás szerint:

Az értékpapírok átvételéért a konzorcium fizetett			39 617 500, 00 frt
Ebből 23 000 000 névérték után	à 85,75	19 722 500	
11 500 000 névérték után	à 86,25	9 918 750	
11 500 000 névérték után	à 86,75	9 976 250	
ami kitesz összességében	86,125%-os átvételi árat.		
Az eladásokból befolyt az alkuszdíj (sensaire) levonásával (ami 88,0862%-os árfolyamnak felel meg)			40 519 660, 05 frt
A haszon tehát (azaz 1,9612%)			902 160, 05 frt

A definitív 41 170 961.74 után számított 1/16% provízió		25 731.85
Kiadások Bécsben		
a. szükséges felhasználás	40 640.15	
b. szállítás, táviratok, bélyegek, biztosítási költségek & különböző befektetések	3 442.64	44 082.78
Kiadások Budapesten		
a.	6 500. -	
b. útiköltség stb.	6 539.89	13 039.89
		819 305.53
Beszedett címletkamatok és szelvények,		651 301.69
amelyből az átvételkor kifizettetett		532 847.22
A társak („Consorten") befizetése		3 270 000 frt
		33 637 760
Visszafizetendő		33 620 000 frt
felosztható		17 760 frt

Figyelmet érdemel a bécsi és pesti költségek számottevő különbsége: hiszen 1887-ben a költségekben való pesti részesedés messze elmaradt az egyharmados arány alatt maradó hazai vásárlásokhoz képest.

De vajon milyen alapon várták el a kortársak egy magyar befektetőtől, hogy magyar papírjáradékot vásároljon? Érdemes a befektető mikrolátószöge felé fordulnunk. Szerencsére egy árvaszéki ügyből kifolyólag a legfontosabb motiváció konkrétan bemutatható.

Kohner Károly, a Kohner Adolf fiai egyik cégtársa, aki korán özvegységre jutott, 1885 őszén azzal a kéréssel fordul a fővárosi árvaszékhez, hogy engedélyezze neki, hogy a fia örökségében található 5%-os magyar földhitelintézeti zálogleveleket gyámoltja számára 5%-os magyar papírjáradékra cserélje. A vásárlást már lebonyolította, most a cserét kérte engedélyeztetni. Érvelése logikusnak tűnt, bár törekvése hivatalosan meghiúsult az árvaszék bürokratikus óvatosságán. Ugyanis Kohner a 60 000 frt záloglevélért, akkori tőzsdei középáron 60 600 frt-on, 91 forintjával 66 600 frt névértékű 5%-os magyar papírjáradékot vásárolt, mely évenként tisztán 3330 frt-ot kamatoz, míg a földhitelintézeti záloglevelek, melyeknek évi szelvényértékéből, 3000 frt-ból tőkekamatadó fejében 300 frt, általános jövedelem-pótadó fejében 105 frt, községi pótadó fejében pedig 75 frt, azaz összesen 480 frt fizetendő, így összesen csak 2520 frt tiszta jövedelmet nyújtanak. Látható tehát, hogy az elsőszámú vonzereje a papírjáradéknak az ugyanolyan kamatozású záloglevélhez képest nem is annyira árfolyamában, mint adómentességében volt kereshető. Ezen kívül Kohner Károly hozzáfűzi azt is, hogy „hogy a magyar járadékkötvények, az érvényben levő miniszteri rendeletek szerint a pupilláris biztonság tekintetében a magyar földhitelintézeti záloglevelekkel egy fokon állanak."[32] Összességében tehát a kért és elutasított csere Kohner szolid befektetői stratégiája szerint „a vagyon jövedelmét egyenlő biztonság mellett tetemesen fokozná".[33]

Ha most a konzorcium magyar tagja, a Magyar Általános Hitelbank nézőpontjából közelítjük meg ugyanezt a kérdést, azt állapíthatjuk meg, hogy a Hitelbank (annak is főként a Creditanstalttal közösen működtetett bank- és áruosztálya) tárcájában 1881–1882-ben, 1884-ben, 1889-ben és 1892-ben tartott az 5%-os magyar papírjáradékból jelentősebb

[32] Budapest Főváros Levéltára (BFL) IV. 1411. b. 9884/ 1874. (1885. október 4.)

[33] BFL IV. 1411. b. 9884/ 1874. (1885. december 12.)

mennyiséget. Természetesen tudjuk, hogy a szindikátusi állományban levő értékpapírok még nem csapódnak le a bank értékpapírtárcájában, az azonban elég valószínűnek tűnik, hogy a nyolcvanas évek első felében előforduló jelentősebb állomány inkább azt a szakaszt tükrözte, amikor a bank a kedvezőbb értékesítési lehetőségre várva tartotta tárcájában a nevezett papírokat. Különösen igaz lehet ez 1882 és 1884 kiugró készletére. Az 1889-es és 1892-es állomány azonban nyilvánvalóan nyíltpiaci vásárlások eredménye, a felfelé kúszó árfolyam mellett (a konverzióra váró) nagybefektetők várakozásainak megnyilvánulása.[34]

Az osztrák befektetők magyar állampapírok iránti érdeklődését elsősorban az árfolyamok és hozamok alapján szokás értékelni. A mikroperspektíva bekapcsolása nélkül azonban – mint láttuk – nehezen vizsgálható a kérdés. S ebből a szempontból nemcsak az adóztatást, hanem a kibocsátást lebonyolító bankok, bankárok eladásait (és vásárlásait!) is tekintetbe kell venni, hiszen mi mutatná jobban a befektetői stratégiát, mint a szerződött közvetítők piaci viselkedése.

Mielőtt a történet lezárására sort kerítenénk, vizsgáljuk meg, milyen piaci magatartást tanúsított a konzorcium papírjáradék-üzletben leginkább érdekelt tagja, a bécsi Rothschild-ház az 5%-os magyar papírjáradékkal kapcsolatosan. A konzorcium tagjainak természetesen illik gondoskodni a papír árfolyamának karbantartásáról, ugyanakkor az árfolyamalakulás függvényében az értékpapírtárca változásai, a vásárlások és eladások azt is jelzik, hogy a cég mennyiben használta ki a kurzus alakulását saját jövedelme érdekében.

7. táblázat

A S. M. Rothschild-cég magyar papírjáradék-birtokának alakulása (1888–1893)

(dec. 31., o. é. frt.)

	névérték
1888	900 000
1889	500 000
1890	1 250 000
1891	1 250 000
1892	2 060 000

Forrás: CNIDK fond 637. op. 1. No.163.

A kibocsátás utolsó részletének eladása után, 1889 elején (jan. 31, márc. 8.) még 93–94 körüli árfolyamon 1888. december 31-hez képest először újabb 1,5 millió forint névértékű járadék vásárlására került sor, majd ugyanazon év májusától 97 fölötti áron, majd júliustól már csak 95 fölött eladásokba kezdtek (máj. 8, máj. 20–25., jún. 21., júl. 10., okt.

[34] Az 5%-os magyar papírjáradék a MÁH értéktárcájában (névérték, frt):

	Központi osztály	Bank- és áruosztály	Árfolyam
1881	-	241 000	89,75
1882	206 000	354 000	84,50
1883	-	6 300	85,70
1884	-	449 600	90,70
1885	-	-	
1886	-	-	
1887	-	-	
1888	-	1 500	93,50
1889	-	388 000	98,35
1890	-	-	
1891	-	-	
1892	-	233 200	100,50

A Magyar Általános Hitelbank üzleti jelentései, 1881–1892.

7., 14., 16–17.), míg az év végére csak 500 ezer maradt a készlet ebből a papírból. Ez az év tehát egy sikeres hausse spekulációt eredményezett a bécsi Rothschildok számára. 1890-től azonban megváltozott a magatartás, ebben az évben, majd legközelebb csak 1892-ben, előbb 99, majd 100 feletti árfolyamon egy-egy alkalommal kerül sor komoly tételek vételére, így alakul ki a konverzió előttre a 2 milliós névértéket meghaladó tárcaállomány. Ezekben az években tehát már egyértelműen a konverzióval kapcsolatos várakozás határozta meg a bécsi ház magatartását.

A magyar értékpapírok piacának konverzió előtti stádiumát Wekerle Sándor pénzügyminiszter elődjénél, Szapárynál jóval kritikusabban ítélte meg, amikor az 1891. január 15-i minisztertanácson megtette előterjesztését a valutareform ügyében: „Papírértékeink elhelyezése a külföldön majdnem lehetetlen, mert a valuta esélyei által befolyásolt értékek iránt nem tudnak bizalommal viseltetni. Az a külföldi tőkepénzes, aki nem számíthat biztos jövedelemre, hanem a valuta-esélyei szerint ugyanazért az 5 o. é. forintot képviselő papírjáradék-szelvényért hol 9, hol 8 márkára tarthat igényt, nem viseltetik sem előszeretettel, sem bizalommal a papírérték iránt, hanem, ha meg is veszi a papír- vagy ezüst értékre szóló címletet, a kisebbik tételre alapítja számítását és kisebb árt ad csak a címletért."[35] Az előadó minden érvet a valutarendezés mellett kívánt felvonultatni, s mintha megfeledkezni látszana arról a mozzanatról, hogy a papírjáradékot eredetileg kifejezetten a belföld számára találták ki (túlontúl nagy mennyiségben is), bár az sohasem volt tisztán kimondva, hogy a valutabelföld a Monarchia egészét és nem pusztán annak magyar felét jelenti. A gondot a kormányzat számára mégis az okozta, hogy az értékpapírt nem sikerült nagyobb mennyiségben itthon elhelyezni, s ezt csak tetézte, hogy a nyolcvanas évek végén megkezdődött a járadékok rohamos hazaáramlása, bár ez valójában nem mondott ellent a hajdan kitűzött célnak. A folytatásban maga Wekerle is azért kárhoztatja a rendezetlen valutaviszonyok között a papírjáradékot, mert „a bizalmatlanság nemcsak a papírértékekre szorítkozik, hanem az aranyértékekre is kihat, amennyiben ezek értéke is az oscilláció folytán alacsonyra taxált papírértékekhez szokott arányulni, simulni".[36] Az állampapírok közötti munkamegosztás elképzelése tehát idejétmúlttá vált a kilencvenes évek elejére, mivel kiderült, hogy az értékpapírpiac működése a mind tágabb övezetet átfogó aranyvalutájú országok pénzügyi centrumaitól egyoldalúan részben sem függetleníthető. Az új (arany)valutára) való áttérés megoldást ígért a párhuzamos valutarendszerből (és annak tőkepiaci következményeiből) származó problémákra.

*

Az 5%-os magyar papírjáradék élettörténete 1893 februárjában a konverzióval zárult, amelynek során alacsonyabb kamatozású, 4%-os koronajáradékra cserélték. Az 1892: XXI. tc. felhatalmazta a pénzügyminisztert „némely államadósság beváltásáról s a koronaérték behozatalához szükséges arany beszerzéséről."[37] A pénzügyminisztériumot is vezető miniszterelnök 1893. január 7-én számolt be a kormányülésen arról, a bennünket azért igazán nem meglepő hírről, hogy „a papír és ezüstcímletek konverziója iránt a Rothschild-bankárcsoporttal egyezményt kötött".[38] A konverzió során 35 872 950 K értékben váltot-

[35] [Wekerle Sándor]: Előterjesztés a m. k. minisztertanácshoz a valutarendezés ügyében. Budapest, 1891. 13. (a továbbiakban: Előterjesztés 1891.) A minisztertanácsi ülésre lásd A Szapáry- és Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1890. március 16. – 1895. január 13. Összeállította: Lakos János. Budapest, 1999. (a továbbiakban: A Szapáry- és Wekerle-kormány 1999.) 1. k. 422–429.

[36] Előterjesztés 1891. 13.

[37] Az 5%-os papírjáradék beváltása mellett ekkor került sor számos más kötvény (maradvány- és irtásföldváltság), vasúti részvény, elsőbbségi kötvény megváltására. Lásd Matlekovits II. k. 1994. 1012–1014.

[38] A Szapáry- és Wekerle-kormány 1999. 2. k. 818.

tak be 5%-os papírjáradék-szelvényeket, s ezeket a statisztika Magyarországnál kifizetésként jelzi. A konverziós célra kibocsátott 4%-os magyar koronajáradék 1893-as plaszírozásánál viszont ugyanez a forrás 1 062 000 000 korona összes névértéket tüntet fel, amelynek több mint fele Magyarországon, csaknem egyharmada pedig Ausztriában került elhelyezésre.[39]

A kamatteher csökkenése megkönnyebbülést hozott az államkincstárnak, de azok sem jártak rosszul, akik élve a felkínált lehetőséggel papírjáradékukat koronajáradékra cserélték. A pari fölé srófolt árfolyamon ez a lehetőség egyben biztosította a kimúlt papír újjászületését egy másik alakban, s ezáltal kontinuitást vitt a magyar államhitel hullámzó folyamatába, hiszen nyitva állt a lehetőség, hogy akik eddig magyar állampapírokat birtokoltak, továbbra is ebbe fektethessék megtakarításaikat. A bécsi Rothschild-ház mindenesetre az 1893 februárjában birtokában levő 2 060 000 forint névértékű (az akkori 100 1/4-es árfolyamon 2 064 500 forintot érő) 5%-os magyar papírjáradékait 4%-os koronajáradékká konvertálta. Az értékpapírkönyvben 4 468 700 koronát kitevő új koronajáradékot 92 1/2-es árfolyamon vette fel, ami forintban 2 111 460 tett ki (plusz kamatok). A konverzió útján szerzett új járadékokat egy jó ideig nem is nagyon mozgatta, komolyabb értékesítésre csak 1895 májusában került sor, immár 99 1/5-ös árfolyamon. 1895 májusa és 1897 nyara között azután több részletben ebben az értékpapírban 1 289 200 K névértékre redukálta tárcáját.[40] De ez valójában már egy másik história, a koronajáradék története.

[39] Tabellen zur Währungs-Statistik. 2. Ausgabe, 2. Theil. Wien, 1900–1904. 484., 493. A 4%-os koronajáradék elhelyezésének pontos arányai: Magyarország 52,45%, Ausztria 28,26%, külföld 19,29% (ezen belül elsősorban német, de számottevő holland részesedés is).

[40] CNIDK fond 637. op. 1. No. 163., op. 2. No. 7.

KÖVÉR, GYÖRGY

The Viennese Rothschilds and the 5% Hungarian Paper Rente

The essay has two parts. The first sketches the way the Rothschild archives found their way to Moscow. The second sums up the history of the issue, sale, and finally conversion of the 5% Hungarian Paper Rente, a government bond meant explicitly for investors in the Austro-Hungarian Monarchy, on the basis of the sources found in the archives in Moscow. The Rothschild archives in Vienna — along with other documents — were first seized by the Nazis, kept at the end of the war in Lower Silesia, among the papers of Department VII of the *Reichssicherheitshauptamt*, and then transferred, in the autumn of 1945, to the so called Special Archives of the Soviet NKVD. The contents of the archives, regarded as a prize of war, became public in 1990. The author was able to research the archives of the Rothschilds' Vienna branch in an institution called Centre for Keeping the Historical Documentary Collection, under 3, Vyborgskaja ulitsa.

Hungary, having regained its relative autonomy after 1867, first received amortization loans from her creditors, then was able to move in the late seventies on to annuity loans (rentes). The annuity loans, meant to be placed abroad, were usually issued in denominations for gold since foreign investors had more trust in the gold standard. From 1881, Austria and Hungary each issued separately a 5%, so called, Paper Rente, intended for a domestic cirle of investors, good for so called bank value, that is the Austrian *Gulden*, the non-convertible paper currency of the Monarchy. Between 1881 and 1888, the 5% Hungarian Paper Rente was sold fifteen times. Apart from the first time, the government always sold the bonds to an Austrian-German-Hungarian group led by the Viennese Rothschilds, who then went on to sell them, without public subscription, in Central European capital markets. The sales records of the Viennese firm indicate that between 1881 and 1888, a constantly increasing part of the Hungarian loan was placed in Austria. Austrian 5% Paper Rentes were also issued simultaneously, but on account of the more favourable conditions, the investors from west of the Leitha showed more interest in buying the Hungarian rather than the Austrian annuity. As to the cashing of the interest coupons, the papers contain data concerning that between 1886 and 1892. During this period, interests of the Rentes were presented by an increasing number of bond holders from Hungary. This could happen only if between 1881 and 1888, the Austrian owner sold his old Hungarian annuity before the new issue, so that he could buy the latter under favourable conditions. After 1888, the returns deteriorating with the rising prices, the conversion of the 5% Rente into a Rente of lower interest became opportune, and it was indeed effected with the issue in April, 1893, of the 4% Crown Rente.

According to the case study, the only way the money and capital market of the western half of the Austro-Hungarian Monarchy was able to absorb an increasing part of the new issues intended for domestic sale was that it allowed an increasing portion of the stock purchased earlier to flow back to the territory of the issuing country. Thus the history of the 5% Paper Rente is not simply that of Austrian capital continually flowing into Hungary, but also the history of the growing rate of the repatriation of Hungarian bonds, up until the new conversion.

BÁCSKAI VERA

„Csak saját erőmre és teljesítményemre utalva"

A „self-made man"-ek világa

A címben szereplő mondat idézet Havel Lipót építőmester családi naplójából, melyben többször is visszatérően leszögezi, hogy sikeres pályafutását, a szegénységből jómódú, tiszteletreméltó polgárrá emelkedését ugyan elsősorban Isten segedelmének köszönheti, de nem kis szerepet tulajdonít – nem kevés öntudattal – saját szorgalmának, önképzésének, teljesítményeinek is. Ha csak a naplóíró pályáját ismernénk, azt mondhatnánk, hogy tipikus „self-made man" karriert futott be. Ám mivel igen részletesen ismerteti felmenőinek és oldalági rokonainak életútját is, a forrás alkalmas arra, hogy egy család különböző generációinak sorsát végigkövetve alaposabban megismerjük azt a mechanizmust, amellyel a régi polgárok igyekeztek az új tőkés viszonyokba minél sikeresebben beilleszkedni. Tesztelhető, hogy a mobilitás intézményes csatornái közül melyeket és milyen sikerrel tudtak felhasználni, s nyomon követhető az is, hogy az egyéni képességeknek, a szocializációnak, a véletlennek és a személyes sorscsapásoknak milyen szerepe volt a sikerekben és kudarcokban.

A „napló"-ról

A napló Havel Lipót építési vállalkozó irathagyatékában maradt fenn.[1] Feljegyzései nem a napi eseményeket rögzítő klasszikus napló típusához tartoznak. Erre utal már a címe is: *Familien Journal*, célját a naplóíró a címlapon pontosan meghatározta: „Feljegyzések rokoni kapcsolataimról, valamint családom és saját életem fontosabb eseményeiről". Havel Lipót a naplót 1881 januárjában, 34 éves korában kezdte írni német nyelven. Nehéz lenne magyarázatot adni arra, hogy miért éppen ekkor, s nem például házasságkötésének időpontjában kezdett hozzá a napló vezetéséhez. Talán az ösztönözte erre, hogy első gyermeke, Imre fia már betöltötte élete első évét, és ekkor érezte szükségesnek, hogy utódai számára rögzítse és tanulságul rájuk örökítse saját és rokonai életútjának tapasztalatait.

Havel feltehetően kétnyelvű volt, erről tanúskodnak a gót betűs német nyelvű feljegyzésekbe, tökéletes helyesírással, latin betűkkel beiktatott magyar szavak, valamint az a tény, hogy gyermekei mindkét szülőnek szóló levelei magyar nyelven íródtak. Azt, hogy inkább a német nyelvben volt otthon, nemcsak a napló tanúsítja, hanem az a tény is, hogy gyermekeinek írt levelei német nyelvűek, csakúgy, mint a csak neki szóló névnapi, születésnapi üdvözletek, levelek.

A napló az anyai és apai család tagjainak felsorolásával kezdődik, kitérve azok és gyermekeik (szórványosan unokáik) életútjára. Ezután írja le részletesen saját pályájának fontosabb állomásait, házasságkötését, kitérve felesége családjának bemutatására. Csak ezt követően kerül sor a tulajdonképpeni napló megkezdésére, amely ugyan az események datálásával – főképp az első évtizedben – naplószerű benyomást kelt, bár nem napról napra

[1] Budapest Főváros Levéltára. XI.814. Havel Lipót építési cég iratai. Családi iratok. Bár a tanulmány alapforrásául a napló szolgált, bőven merítettünk a fennmaradt egyéb családi iratokból: levelekből, anyakönyvi kivonatokból, feljegyzésekből is.

vezeti, hanem csak a fontosabb dátumokra szorítkozik. Az évek során a bejegyzések mind hézagosabbakká válnak, előfordul, hogy csak decemberben készít mérleget az elmúlt év eseményeiről, eredményeiről. A napló egyre szűkszavúbbá válik: jellemző, hogy például első gyermekének fejlődéséről (az első fogak megjelenése, az első lépések megtétele stb.) elég részletesen beszámol, a többi gyermeknél már ilyen részletekkel nem bíbelődik.

A célkitűzésnek megfelelően a napló szinte kizárólag a családi események regisztrálására szorítkozik, s négy témakört ölel fel: 1. Családtagok születése 2. Családtagok betegsége vagy halála 3. Utazások 4. Minden év végén megvonja az elmúlt év anyagi mérlegét, néha egy-egy jelentősebb építkezés említésével állapítja meg, hogy az elmúlt év gyarapította-e vagyonát, emelte-e tekintélyét, vagy éppenséggel veszteséggel zárult. Ennek kapcsán megemlékezik az építőipari konjunktúrákról és dekonjunktúrákról, a munkabérek alakulásáról is. Ezen túlmenően a külvilág hírei alig szűrődnek át: az első világháború kitöréséig egyedül Ybl Miklós haláláról emlékezik meg meleg szavakkal, de ezt a közöttük fennálló szoros üzleti kapcsolatok miatt csaknem családi veszteségként éli át. A háborús események is elsősorban a fronton levő fiúk szempontjából kerülnek terítékre, a két forradalom időszakát és az utána következő éveket főleg a drágaság, a vagyon felélése, a családi háztartás mind nehezebbé váló fenntartása szempontjából említi szűkszavúan.

A feljegyzések szinte egy fél évszázadon át változatlan szerkezete önmagában is érdekes, mert azt tükrözi, hogy mit tartott egy beérkezett polgár családja története szempontjából fontosnak és említésre méltónak. A klasszikus naplóknak a mindennapi élet megismerése szempontjából oly fontos információit viszont nélkülöznünk kell, illetve bizonyos mozzanatokat csak a gyerekeknek a távollevő szülőkhöz írott, illetve a távollevő gyerekek haza küldött leveleiből lehet hézagosan rekonstruálni.

A család első és második generációjának sorsa

Havel Lipót felmenői apai és anyai ágon egyaránt kőművesek, kőművespallérok voltak, s mint látni fogjuk, a család kiterjedt építőipari „dinasztiát" alkotott.

A család mindkét ága a katolikus vallást követte. Apai nagyapja, Simon kőművespallér Csehországból vándorolt Pestre, ismeretlen időpontban, de bizonyosan 1822 előtt. Felesége, vezetéknevéből ítélve (Pruppecz), szintén csehországi eredetű lehetett.

Lipót apja, János már Pesten született 1822-ben. Segédként Kasselik építőmesternél volt 10 hónapig alkalmazásban, majd Bécsben és más ausztriai városokban töltötte vándoréveit 1839 és 1842 között. Pestre hazatérve csaknem három évig másodpallérként dolgozott Kasseliknél, majd másoknál állt pallérként alkalmazásban, de önállóan is vállalt munkát. 1847-ben, 25 éves korában házasodott, sógornőjét, az ugyancsak 1822-ben született Bartek Klárát vette el. A családi élet kezdetben rendezett volt, Jánosnak volt rendszeres munkája, de rövidesen, mint befolyásolható ember, rossz társaságba keveredve iszákossá vált. Egyre kevesebb munkához jutva még saját (ital)szükségletét sem tudta fedezni, a család eltartásáról az anyának kellett gondoskodnia. Az elhatalmasodó alkoholizmus először súlyos betegséghez vezetett, majd elméje is megbomlott, és 1857-ben önkezével vetett véget életének.

A feleség édesapja, Bartek Alexander kőműves Morvaországból származott, ismeretlen időpontban telepedett le Pesten, s Ekker Anna személyében helyi születésű lányt vett feleségül, első gyermekük születési dátumából ítélve az 1810-es évek elején. A házasságkötéskor a vőlegény körülbelül 23, a menyasszony 20–22 éves lehetett.

Az első, férfiágon bevándorolt generáció tehát mindkét oldalról kőművesek közül került ki, s a második generáció férfitagjainak többségét is építőipari pályára irányították.

Havel részről naplóírónk apjának egyetlen fivére, Mátyás is kőműves lett, de „rendetlen ember" (unordentlicher Mensch) lévén nem vitte sokra. 1850-ben elutazott Pestről, s ettől az időtől kezdve a család semmit sem tudott róla. Teréz nővére Bartek Antal kőműveshez

ment férjhez, másik lánytestvére, Barbara Uhlwurm festőmester neje lett. Két további lánytestvére pártában maradt, közös háztartásban éltek és kezük munkájával tartották el magukat.

A Bartek család második generációja négy fiúból és egy lányból állt. A legidősebb fiú, Anton (Havel Teréz férje) először kőművesként kezdte pályáját, majd előlépett pallérnak és rajzolónak és rövidesen a vasútnál nyert alkalmazást. A Déli vasútnál mérnök-asszisztensként Pesten hagyott családjától távol húsz évet töltött a Ljubljana melletti Szentpéteren, majd az 1860-as évek második felében Budára helyezték át, és itt is ment nyugdíjba. „Vasszorgalma és páratlan takarékossága" révén csinos vagyonra és háztulajdonra tett szert, így pályája sikeresnek mondható.

A második fiú, Alexander szintén a kőművesmesterséget tanulta ki, ifjúkorában Németországban időzött, ott súlyosan megbetegedett, s betegsége következtében értelme is károsodott.[2] Visszatérve Pestre kőművesként dolgozott, családját csak szegényesen, nyomasztó körülmények között tudta eltartani.

A harmadik fiú, Karl a kőfaragó mesterséget választotta, majd fiatalon, 26 éves korában tüdőbajban meghalt.

A negyedik fiú, Stefan szintén kőművesként kezdte, de „különleges képességei, rendkívüli szorgalma és energiája, valamint felvilágosult világnézete[3] következtében igen gyorsan kiemelkedő és tiszteletreméltó társadalmi pozícióba került. Ehhez hozzájárult szeretetreméltó egyénisége és szívélyes érintkezése az emberekkel ..." – értékeli pályáját a naplóíró. Kezdetben ő is a vasútépítésnél nyert alkalmazást, majd a Trieszt melletti Miramare kastély építésvezetője lett. Az építkezés befejezése után a polai szárazdokk építésvezetője, s ott is házasodott. A generáció feltehetően legtehetségesebb és legsikeresebb tagjának felfelé ívelő pályáját 1866-ban, 35–36 éves korában bélbetegség következtében bekövetkezett halála vágta el.

A generáció egyetlen lány tagja, Anna Schumandl Mátyás kőművespallérhoz ment feleségül. Férje önálló munkákat is vállalt, de valamikor az 1850-es évek közepén meghalt, családját szerény körülmények között hagyva.

A 19. század első felében született második generáció tagjai tehát mindkét ágon szinte kivétel nélkül az építőiparban maradtak, illetve a lányok is ilyen foglalkozású férjeket találtak, ha egyáltalán férjhez mentek. Az anya fivérei közül kettőnek is sikerült a szülőkénél magasabb pozíciót elérnie, mint mérnök-segédnek, illetve építésvezetőnek. Mivel még a régi kézműves-kisiparos hagyománynak megfelelően csak mesterségbeli képzést nyertek, felemelkedésüket szakmai tudásuknak, szorgalmuknak, energiájuknak, jó képességeiknek köszönhették. Olyan erényeknek, amelyek a naplóíró értékrendjében igen magasan álltak, s amelyekkel saját sikereit is magyarázta. Sorsuk egyúttal a végzetes véletlenek szerepét is jól példázza: ígéretes karrierek akadtak el betegség vagy korai halál következtében.

Az apai és anyaiághoz tartozó családtagok nevelésében és ennek következtében életútjukban azonban nagy különbség észlelhető.

A naplóíró kevés szót ejt apai ági rokonságáról, csupán a legfontosabb életrajzi adatok közlésére szorítkozik. Nagyszüleiről – holott halálozásuk dátumából következően ismernie kellett őket – semmiféle személyes emlékkel nem szolgál, míg nem sokkal később elhalt anyai nagyszüleiről igen szeretetteljes hangon, személyes élményeket és emlékeket felelevenítve emlékezik meg. Apja szomorú sorsát is a szülők nem megfelelően szigorú, felületes nevelésének tulajdonítja, míg az anyai nagyszülők érdeméül tudja be gyermekeik sikerét, akik „... bár nem voltak különösebben művelt emberek, de józan eszükre hallgatva igyekeztek gyermekeiket jól nevelni, a lehetőségekhez képest megfelelő taníttatásban részesí-

[2] „... in Detschland, wo er eine sehr schwere Kopfkrankheit durchmachte, in Folge dessen sein Verstand erhebllich litt ..."

[3] „seine aufgeklärten Weltanschauungen"

teni ... Emellett munkaszeretők és takarékosak voltak ..." A nagyapa kőműves keresete ugyan szerény volt, de józan takarékosságuknak köszönhetően egy szép, nagy kertes földszintes házat birtokoltak a Józsefvárosban annak ellenére, hogy az 1838. évi árvízben mindenük elpusztult, és nem sokkal utána komoly tűzkárt is szenvedtek.

A második generáció sorsának ismertében úgy tűnik, hogy a naplóírónak a család két ágáról adott jellemzése nem (vagy nem csak) érzelmi töltetű: a Havel ág második generációja – annak ellenére, hogy a családalapító mint pallér magasabbról indult, mint egyszerű kőműves násza – kevésbé volt sikeres, mint az anyai ágé. A generáció szinte minden tagja kudarcot vallott.

János alkoholizmusáról már korábban szó volt. Lehetséges, hogy a már említett Mátyás fivére „rendetlensége" is hasonló magatartást takart. A lányok közül, mint láttuk, kettő is hajadon maradt. Teréz élete sem haladhatott a normális mederben, amennyiben férje, Bartek Antal feleségét és hat gyermekét itthon hagyva vállalt külföldön munkát, és 20 évig családját csak 3–4 évente látogatta meg. Amikor pedig Budára helyezték, külön lakást tartott, csupán vacsorára járt haza családjához. Csak nyugdíjba menetele után költözött össze a még otthon levő gyermekeivel. A naplóíró a férjet ember- és rokonkerülő különcként jellemzi, apai nagynénjéről pedig csak annyit állapít meg, hogy „tulajdonképpen elég jó asszony volt".

Az Uhlwurm festővel házasságot kötött Barbara élete sem volt sikeres: noha férje eredendően igen jómódú volt, mindkét házasfél hibájából (feltehetően pazarló életmódjuk következtében) teljesen tönkrementek, a férj 1857-ben öngyilkos lett. Az asszony munkájával és hajadon nővérei támogatásával nevelte fiát. Szenvedélyes és gyenge jelleme következtében nehezen viselte a szegénységet, elfordult családjától és barátaitól, s végül az őrültek házában fejezte be életét.

Ennyi kudarc kétségtelenül a családi élet bizonyos rendezetlenségét, a gyermekek kevéssé céltudatos vagy gondos nevelését sejtetik. Ezért a naplóírónak apai nagyszüleiről adott negatív, érzelmektől mentes jellemzése megalapozottnak tűnik.

A harmadik generáció

1. A két Havel fivér életútja

A harmadik generáció életútjának bemutatását kezdjük a naplóíró és fivérének személyével.

Havel Lipót életútja

Havel Lipót 1858-ban, 11 éves korában maradt félárva, Károly fivére ekkor 6 éves volt. Anyjuk ruha- és fehérnemű varrással tartotta el két fiát, idegeneknek volt kénytelen dolgozni,[4] mint fia a naplóban többször is keserűen megjegyezte, ami arra vall, hogy annak ellenére, hogy maga is hosszú ideig egy építési vállalkozó alkalmazottja volt, értékrendjében az önállóság, a nem idegeneket szolgáló munka előkelő helyen állt. Anyját nővére, Schumandelné – maga is szerény helyzetű, sokgyermekes özvegy – szeretetteljesen támogatta nehéz helyzetében, de segítették többi testvérei is, fiának elhelyezésében, taníttatásában, valamint az apai örökségre előlegként folyósított összegekkel.

A nehéz anyagi körülmények között Lipót csak a négy alsó (elemi iskolai) osztályt végezte el, de a szokásosnál hosszabb ideig és nagyobb buzgalommal látogatta a rajziskolát. Nálánál jóval idősebb unokatestvérei, a Schumandel fiúk tanították meg neki az építészethez szükséges elméleti ismereteket.

[4] „... musste unsere arme Mutter lange Zeit für fremde Leute arbeiten ..."

1861-ben inasnak szegődött Wechselmann Ignác építőmesterhez, feltehetően a már korábban ott dolgozó unokatestvérei, elsősorban a vállalati ranglétrán már magasan álló Bartek Johann üzletvezető támogatásával. A gyakorlati ismeretek megszerzése mellett a téli időszakban szorgalmasan látogatta a rajziskolát, mert minden vágya az volt, hogy rajzolóként az irodába kerülhessen és nagyobb anyagi támogatást nyújthasson anyjának.

Inasévei kezdetén egy gyermekes csíny miatt főnöke csaknem kirúgta, majd egy éven át nagy ellenszenvvel figyelte tevékenységét. Ez még nagyobb szorgalomra és pontosabb munkára sarkallta, ezen erényeit főnöke is kénytelen volt elismerni, és inasévei végére annyira megkedvelte, hogy kedvencévé vált. Lipót naplójában az esetből két morális következtetést vont le:

1. A tetterős embert a sorscsapás sem rendítheti meg, ha nem hagyja el magát, hanem mindent megtesz azért, hogy a szerencsétlenség következményeit elhárítsa, vagy legalább is enyhítse.

2. Wechselmann vállalkozásában befutott karrierjét kizárólag saját erejéből és teljesítményeivel alapozta meg, mert ha felvételében lehetett is szerepe az üzletvezetői posztot betöltő unokafivérének, a rokonnak szóló kedvezést saját ostobasága semmissé tette, s a főnök jóindulatát saját erőből szerezte vissza.

1864-ben felszabadult, kisebb megszakításokkal a cégnél maradt mint kőművessegéd, közben szorgalmasan gyakorolta a rajzolás művészetét, és önképzéssel mélyítette el elméleti ismereteit. 1866–67 telén rajzolói állást kapott egy gépésznél, ami az áhított munkán túl téli keresethez juttatta. 1867-től Wechselmann irodai munkát adott neki, párhuzamosan segédpalléri feladatokat kapott néhány nagy építkezésen, keresete ekkor ugrásszerűen megnőtt. 1869-ben unokatestvére, a korábbi üzletvezető Bartek Johann halálát követően főnöke az állást neki ajánlotta fel, azaz 22 éves korára a cég üzletvezetői posztját töltötte be. Ez jelentősen megnövelte jövedelmét, a család anyagi helyzete jobbra fordult, sőt ez időben kezdte saját vagyonát is megalapozni. A napló megkezdésekor már a cég csendestársa[5] volt. Valóban páratlanul meredeken emelkedő pályát futott be.

Egyébként hasonlóan gyors volt főnöke, Wechselmann Ignác gazdasági és társadalmi emelkedése is. A porosz-sziléziai születésű építőmester Berlinben és Bécsben tanulta ki a szakmát. 1854 körül 25–26 éves ifjúként érkezett Bécsből Pestre, amikor Förster építész megbízta a Dohány utcai zsinagóga építésvezetői teendőivel. Az építkezés befejeztével Pesten telepedett meg, ismert építőmesterré vált, olyannyira, hogy 1859-ben Neuschloss Károly gazdag fakereskedő hozzáadta Sophie lányát, akinek hozománya feltehetően hozzájárult jelentős, az 1880-as években már millióra rúgó vagyonának megalapozásához. (1903-ban bekövetkezett halálakor vagyona meghaladta a tízmillió koronát, ennek több mint felét értékpapírok tették ki.) Gyermektelen lévén 3,4 millió koronát hagyományozott jótékony célra, nyilván e nagylelkű adománynak köszönhető, hogy bekerült a Révai lexikon címszavai közé.

Építészi tevékenységének java részét az Ybl által tervezett és egyéb középületek kivitelezése tette ki, közöttük például a Vámpalota, a Várkert, az egyetemi épületeké. Ezen érdemeiért lovagi címet kapott, annak ellenére, hogy haláláig megmaradt a zsidó vallásban. Számos arisztokrata család (például a Festetich és Batthyány) palotáinak is ő volt a kivitelezője.

Wechselmann tehát éppúgy „self-made man" volt, mint Havel, s talán a hasonló sors és Lipót szakmai hozzáértése, szorgalma alapozta meg rokonszenvét iránta, emiatt választotta üzletvezetőjévé, majd csendestársává, s fogadta szinte fiává. (Szoros viszonyukra jellemző, hogy Lipótot nevezte ki végrendelete egyik végrehajtójának.) Naplóírónk mindenesetre leszögezi, hogy gyors előrehaladásában anyja gondoskodása mellett elsőrendű szerepe volt főnökének, aki nemcsak üzleti tevékenységét, hanem magánügyeit is gondos fi-

[5] „stiller Theilnehmer des Geschäftes"

gyelemmel kísérte, és mindkét vonatkozásban atyai tanácsokkal látta el.[6] Wechselmann kapcsolatai révén és segítségével ismerkedett meg feleségével, Fuchs Etelkával (szül. 1859).

Ha anyagi helyzetének megalapozását és a cégben elfoglalt magas pozícióját elsősorban személyes tulajdonságainak, részben a véletlennek (hogy éppen Wechselmannhoz került) és a rokoni szolidaritásnak köszönhette, a társadalmi befogadást és elismerést, egy jómódú polgárhoz illő környezet és anyagi kultúra megteremtését házasságával alapozta meg. Azaz a mobilitás intézményes csatornája, a házasságkötés megerősítette és tovább emelte saját teljesítményeivel megalapozott pozícióját.

1879-ben vezette az oltár elé Fuchs Ignác királyi udvari pénzváltó lányát.[7] Házasságukból öt gyerek született, két fiú és két lány megélte a felnőttkort, egy lányuk két hetes korában meghalt.

Apósa is meredeken felfelé ívelő pályát mondhatott magáénak. 1816-ban született a Józsefvárosban, Fuchsloch Mihály kapás fiaként. Az apa 1825-ben nyert polgárjogot, a polgárkönyvben mint józsefvárosi háztulajdonos szerepel. Fia, Ignác már Fuchs (alias Fuchsloch) néven szintén háztulajdonosként nyert polgárjogot 1845-ben. 1831 és 1835 között segédként dolgozott egy budai fűszerkereskedésben. Hogy mikor váltott foglalkozást, nem állapítható meg, de a naplóíró családi feljegyzéseiből tudjuk, hogy az 1840-es évek elején Lőw József Vencel pesti pénzváltó üzletében dolgozott, ott tanulta meg a szakmát, majd 1844-ben elvette főnöke lányát, a 19 éves Amáliát és megörökölte az üzletet. A házasság csak rövid ideig tartott, Amália – 4 gyermeket hátrahagyva – 1849-ben meghalt. Ignác 1858-ban házasodott újra, felesége, Brosi Adél, Brosi Ferenc dohánykereskedő lánya három gyermekkel ajándékozta meg, közülük a legidősebb, Etelka lett Havel Lipót felesége.

Fuchs Ignác jómódú és tekintélyes ember volt, 1861-től 1888-ig a fővárosi képviselőtestület tagjai közé tartozott. 1889-ben 73 évesen, két évvel halála előtt vonult vissza az üzleti életből, ekkor olvadt be váltóüzlete a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank váltóüzletébe.

Havel Lipót és Fuchs Etelka 1879. február 15-én kötöttek házasságot. Az esküvő előtt két nappal született házassági szerződés értelmében Fuchs tízezer forint hozományt és rangjához illő staffirungot (lakberendezés, ékszerek, ruhák, fehér-, asztal-, és ágynemű) adott lányának. Mindez az asszony magánvagyonát képezte, a szerződés a vagyonközösséget mind a hozomány, mind a későbbi közös szerzemények tekintetében kizárta. Az após ráadásul kikötötte, hogy a hozományt tetszése szerinti időpontban és részletekben adja ki, de az esküvő napjától számítva a tőke 6%-os kamatai lányát illetik.

Havel Lipót néhány évvel házasságkötése után, 1886-ban alapozta meg saját cégét. 1885-ben Wechselmann közölte társával, hogy hosszas betegeskedése miatt visszavonulását s a cég felszámolását tervezi. Ezért felszólította Lipótot, hogy a folyó építkezések folytatása érdekében szerezze meg az építőmesteri engedélyt és alapítson új céget, amire 1886-ban kerül sor. Az új cég sikerességéhez nagyban hozzájárult, hogy Lipót lényegében „megörökölte" a Wechselmann cég klienturáját – építészeket és építtetőket egyaránt –, valamint vezető pallérait, szakmunkásait.

A Havel Lipót cég 1886-tól a főnök 1933-ban bekövetkezett haláláig a cég (vagy család) által összeállított listából ítélhetően csaknem félezer építkezés kivitelezését végezte el (az első világháború után idősebb fiával, a cég örökösével együtt). A jegyzékből azonban

[6] „Nächst Gott sind es besonders 2 Personen denen ich diese Erfolge zu verdanken habe. – 1. Meiner guten Mutter ... 2. Herrn Ignatz Wechselmann, welcher mich, ich kann sagen nicht nur mit klingender Münze reichlich belohnte, sondern auch durch seine gediegene Welt und Menschenkenntnisse ungemein unterstützte und mein Thun und Lassen wie ein Vater, sowohl im Geschäfte als auch in meinen Privatangelegenheiten, überwachte und vor Thorheiten und Fehlgriffe bewahrte."

[7] Fuchs Ignác számára a Belügyminisztérium 1881-ben adta meg a címerhasználati engedélyt és ruházta fel az udvari szállítói címmel.

nem állapítható meg, hogy mennyi volt a cég által kivitelezett új épületek, illetve a renoválások és kisebb átalakítások száma. Havel naplójából ítélhetően az 1910 utáni időszakban az utóbbiak domináltak.

A cég fénykorának a 19. század utolsó évtizedei és a 20. század első évtizede tekinthető. Már az önállósulását követő első évben egyszerre öt építkezésre kapott megbízatást, és ezekben az évtizedekben, némi ingadozástól eltekintve, sikeres üzletmenetről számol be. Több középület építése is a cég nevéhez fűződött: legnagyobb megbízása a Kúria építésének kivitelezése volt, amelyet nemcsak jövedelmező üzletnek tekintett, hanem komoly erkölcsi sikerként könyvelt el. És nem is alaptalanul: ennek jutalmául nyerte el 1896-ban a Ferenc József rend lovagkeresztjét.

A Kúria építésével egyidejűleg kapott megbízatást a Lujza malom, majd 1906-ban a Műegyetem épületének kivitelezésére. A három milliós vállalkozás büszkeséggel töltötte el a cégtulajdonost, de az építőmunkás mozgalmak miatt kockázatosnak is érzi: aggodalmai azonban nem igazolódtak, és az építkezés még a következő évben is komoly hasznot hozott.

A Balkán-háborúk kezdetétől azonban naplójában egyre gyengülő üzletmenetről számol be. Az I. világháború évei veszteséggel zárulnak, s a következő évek is vagyona „elolvadását" s nem gyarapodását eredményezik. Az 1920-as években, bár számos megbízatása van, az ebből eredő jövedelem a család fenntartási költségeit sem biztosítja. Mindezek ellenére fenn tudja tartani családja középosztályi életszínvonalát, és halálakor a vagyon rá eső fele 303 000 pengőt, a passzívák levonása után is 113 000 pengőt tett ki. A vagyon nagy részét az ingatlanok értéke alkotta: a lakásukként is szolgáló Izabella utca 40. számú házon kívül még négy ingatlant birtokolt.

Közéleti szerepvállalásáról tanúskodik, hogy alapító-, majd választmányi tagja volt az Magyar Építőmesterek Egyesületének. 1906-tól pedig a Magyar Országos Takarékpénztárnak.

Havel Károly életútja

Amikor öt évvel fiatalabb öccse, Károly állt pályaválasztás előtt, a család anyagi helyzete valamivel jobb volt, mint Lipót indulásakor, hiszen az anya jövedelmét ekkor már valamelyest kiegészítette az idősebb fiú szerény keresete is. Ez lehetővé tette, hogy Károly tovább járhasson iskolába, de mégsem volt elegendő ahhoz, hogy az igen jól tanuló fiú – tanárai tanácsát követve – tanulmányait tovább folytathassa. A három alreál osztály elvégzése után – némileg szakítva a családi tradícióval – a lakatosipart választotta. Inaséveit Oetl János vasgyárában töltötte le, majd szabadulása után másfél éven át egy prágai gépgyárban és az ottani ipariskolában gyarapította szakmai ismereteit.

Hazatérve Oetl Antal újonnan alapított vasgyárában nyert alkalmazást, rövid idő alatt üzletvezetővé lépett elő, igen jó fizetéssel. 1886-ban társas viszonyba lépve egy Dümmerling nevű úrral, bérbe vette és maga igazgatta az Oetl gyárat. A későbbiekben a cég beltagjává vált. 1886-ban jegyezte el a stuttgarti származású Geissler Ottiliát, akinek a családjáról bővebb adatok nem ismeretesek.[8]

Károly pályája is sikeresnek bizonyult, ő is „self-made-man" karriert futott be, ezúttal rokoni segítség nélkül. Csak egy ingatlan birtokáról van tudomásunk: a Havel cég által emelt több lakásos Bajza utcai villa, amely lakhelyéül is szolgált. A két fivér szoros testvéri kapcsolatban volt életük végéig.

[8] Szembeötlő, hogy mindkét Havel fiú jóval magasabb korban, 30-as éveik körül házasodtak, míg az előző generáció tagjai (Fuchs Ignácot is beleértve) 25–30. életévük körül vagy még fiatalabban kötöttek házasságot. Ez nyilván azzal magyarázható, hogy ők már a családalapításhoz nemcsak biztos egzisztenciát, állandó munkaalkalmat, hanem nagyobb anyagi jólétet tartottak szükségesnek.

2. A harmadik generáció oldalági tagjai

Míg az apai ág második generációjának pályáját kudarcok sora jellemezte, az ebből az ágból származó egyetlen unokatestvérnek, Uhlwurm Edmundnak sikerült a sorozatot megtörnie. Habár a naplóíró beszámolója szerint gyermekéveit rendkívül rossz családi és anyagi körülmények jellemezték, a helyzet mégsem lehetett olyan rossz, mint a beszámoló sejteti. A fiú – a család többi tagjával szemben – elkerülte az ipari szakma gyakorlati elsajátításának a többinél szinte elkerülhetetlen lépcsőfokát: 1881-ben a feltehetően a József Ipartanodában végzett műszaki tanulmányai után a Fővárosi Mérnöki hivatal napidíjasa volt. Mérnöki diplomát, illetve oklevéllel egyenértékű abszolutóriumot szerzett 1885-ben,[9] s ezt követően – ismét a naplóíró információja szerint – vasúti mérnökként tevékenykedett. Úgy tűnik, Havelék nem ápoltak szorosabb kapcsolatot e rokonukkal.

Az iskolázás mint mobilizációs csatorna az anyai ági unokatestvérek között is szép számmal fordult elő: gyakorisága inkább függött az egyes családok társadalmi aspirációitól, mobilizációs stratégiájától, mint azok anyagi helyzetétől.

A legkedvesebb „anyapótló" nagynéni, Schumandl Anna később nevüket Nádoryra magyarosító fiai pályájában is meghatározó szerepet játszottak a műszaki tanulmányok. Két fia, az 1834 körül született Ferdinánd és az 1838-as születésű Vilmos Havel Lipótnál jóval idősebbek voltak. A családi hagyományokhoz híven Ferdinánd (Nándor) először kitanulta a kőműves mesterséget, majd műszaki tanulmányokat folytatott. Tanulmányai végeztével Polában élő Stefan nagybátyja vette szárnyai alá, annak sógornőjét vette feleségül. Majd mint a fiumei kikötő építkezésének vezetője állami alkalmazásba került, de csak rövid időre, mert a naplóíró szerint irigyei eltávolították, és sokáig nem talált megfelelő munkát. Állást keresve családjával sok helyet bebarangolt felélve összegyűjtött vagyonát, míg végre 1880 körül újból állami szolgálatba lépett: a szolnoki vízépítésügyi hivatalba helyezték mérnökként[10] meglehetősen szerény fizetéssel. Ferdinánd pályája tehát – tanulmányai ellenére – elég rögösnek tűnik. Mivel a naplóíró többször is hangsúlyozza a Nádory fiúk iránti rokonszenvét és szeretetét, nem dönthető el, hogy a pálya megtorpanása személyes tulajdonságainak, vagy valóban szerencsétlen külső körülményeknek tudható-e be.

Vilmos fivére a családi tradíciótól eltérően először az asztalos mesterséget tanulta ki, majd műszaki tanulmányokat folytatott és mérnök lett (bár neve a műegyetemi diplomát kapottak között nem szerepel, hanem majd csak azonos nevű fiáé 1905-ben[11]). Követte bátyját Polába, állami alkalmazásba került és hosszú éveken mérnökként, majd főmérnökként tevékenykedett a magyar vasútépítkezéseknél, melyek során különböző városokba helyezték. Losonci tartózkodása során kötött házasságot egy helybéli lánnyal. Az 1873. évi „krach" után a vasútépítés leállt, sok más társával együtt Vilmost is elbocsátották. Eleinte rövid ideig talált némi munkát (a naplóíró nem közli, hogy asztalosmunkákról vagy mérnöki teendőkről volt-e szó), de munkanélküliségre kárhoztatva ő is felélte vagyonát. További csapást jelentett számára, hogy sógorának, egy losonci kelmefestőnek nyújtott több ezer forintos kölcsönét nem tudta visszaszerezni. Ugyan a sógor bevette társtulajdonosnak festőműhelyébe, az üzlet sikertelen volt, nem hozott jövedelmet, és tovább halmozta az adósságokat. Nyilván egyik fél sem rendelkezett egy nagyobb üzem sikeres működtetéséhez szükséges szakértelemmel. Az 1880-as évek elején kisebb építkezéseket vállalt, és bérelt földön gazdálkodott, keresetéből azonban még a család – három gyermeke volt – élelmezésére is alig futotta.

[9] Névjegyzéke mindazoknak, akik a M. Kir. József Műegyetemen 1928. Évi június hó végéig oklevelet, absolutoriumot, vagy oklevélhonosítást nyertek. Budapest, 1929. (a továbbiakban: Névjegyzéke...) 230.

[10] A mérnöki diploma megszerzéséről nincs adat.

[11] Névjegyzéke... 69.

Schumandl Anna egyik lánya egy lakatos mesterhez ment feleségül. A kis műhely csak igen szerény jövedelmet biztosított, a hattagú család az asszony hajadon testvérével együtt az özvegy édesanyával egy házban élt.

A sikeres pályát befutott Bartek Anton négy fia közül csupán egy végzett műszaki tanulmányokat, a többi három Wechselmann vállalatánál a gyakorlatban tanulta ki a szakmát. A legidősebb fiú, Johann is kőművesként kezdte, majd rajzolóként került Wechselmann irodájába. Lipót mint igen tehetséges és vasszorgalmú embert jellemzi, e tulajdonságainak köszönhetően üzletvezetői pozíciót nyert, és úgy tűnt, hogy főnöke rövidesen társául fogadja. Az építkezéseknél végzett túlfeszített munkája, valamint állandó nyelvtanulása azonban aláásta egészségét, és igen fiatalon, 30-as évei körül tüdőbajban elhalálozott.

A második fiú, Bartek József kőművespallér is hosszú időt töltött Wechselmann alkalmazásában, de könnyelmű ember lévén nem tudott megfelelni főnöke elvárásainak, aki elbocsátotta. Ezt követően egy másik építőmesternél dolgozott pallérként.

A harmadik fiú, a Havel Lipótnál csak két évvel idősebb Ferdinánd szintén kőműves volt, de már 1862 óta rajzolóként dolgozott Wechselmannál. Habár Lipótnál korábban került az irodába, János fivére halála után helyettesítésénél mégsem rá, hanem Lipótra esett a főnök választása. Utóbbi ezt azzal magyarázta, hogy bár Ferdinánd jó szakember volt, de szenvtelensége (leidenschaftlos) és flegmatikus jelleme következtében nem volt különösebben ambiciózus. Habár Lipót „lekörözte", a szívélyes rokoni viszony megmaradt közöttük: a naplóíró legalábbis azt jegyzi fel, hogy minden unokatestvére közül vele volt a legtöbbet együtt, iskolában és a vállalatnál egyaránt, és jó barátságban maradtak.

A legfiatalabb, Havel Lipóttal egykorú Bartek fiú, Ágost volt a családban az egyedüli, aki a szakma gyakorlati elsajátítását kikerülve műszaki tanulmányokat folytatott. 1871-ben a Műegyetemen mérnöki oklevelet kapott[12] és vasúti mérnökként dolgozott. Vidéki állomáshelyei után 1881-ben a Vasútigazgatóság alkalmazottjaként, szerény fizetést húzva Budapesten élt.

Bartek Anton két lánya hajadon maradt, a naplóíró véleménye szerint azért, mert a család a társasági életet (sőt a rokonokkal való érintkezést is) mellőzve, rendkívül visszavonultan élt.

A betegsége miatt pályájában megrekedt és szegénységben élő Bartek Alexander kőműves két fia a kisiparban maradt: Eduard a szerszámkészítést tanulta ki, az 1870-es években önálló műhelye volt, amely azonban könnyelmű természete miatt csak szerény jövedelmet biztosított számára 1883-ban bekövetkezett korai haláláig. A másik fiú, Károly a családi tradíciót követve kőműves lett. Bár elég jól rajzolt, nélkülözve a legcsekélyebb akaraterőt is, pályáján nem haladt előre, inkább terhet, mint támaszt jelentve apjának.

Az amúgy is szerény körülmények között élő szülők tehát nem számíthattak fiaik támogatására, s idősebb lányuk is csak tetézte gondjaikat. Anna lányuk ugyanis egy – a naplóíró szerint – könnyelmű szerszámkészítőhöz ment feleségül, rövidesen otthagyta férjét, és két fiával együtt visszatért a szülői házba, de munkát nem vállalt. Ebben az elhatározásában erős támaszt lelt nagyravágyó anyjában, akit a naplóíró a két fiú félresiklott pályájában is hibásnak ítélt. Úgy tűnik, e család legfelelősebb tagja fiatalabb, pártában maradt lányuk volt, aki a Lottóhivatalban végzett írnoki munkájának szerény keresetéből hősiesen tartotta fenn a család háztartását 29 éves korában bekövetkezett korai haláláig.

Végezetül a sikeres, de korán elhalt Bartek Stefán építésvezetőnek a naplóírónál jóval fiatalabb fia, Ermengildo Triesztben lett gyógyszerész. Pályaválasztását és indulását feltehetően mostohaapja, a polai jegyző egyengette.

Áttekintve a harmadik generáció életútját, megállapítható, hogy a pálya indítása még a hagyományos, kézműves tradíciónak megfelelően a szakma gyakorlati elsajátítása során (inas-segéd útvonalon) ment végbe. A magasabb aspirációval nem rendelkezők, az önálló

[12] Névjegyzéke... 222.

kis műhely alapítására áhítozók beérték ennyivel. De e generációnál már megfigyelhető a tanulás, iskolázás fontosságának tudata, melyben egyre inkább felismerik a társadalmi emelkedés, és egyúttal remélik az anyagi jólét elérésének fontos eszközét. A műszaki tanulmányokat a vasútépítés növekvő munkaerőigénye is ösztönözte. A magasabb iskolázás azonban nem mindig hozta meg a kívánt eredményt. A generáció tagjai közül ugyan többen mérnöki képesítést szereztek vagy mérnöki munkakört töltöttek be, de a mérnöki munka e korban elsősorban a korántsem jól fizető állami alkalmazást jelentette. Állásuk ugyan megalapozta középosztályi pozíciójukat és úriember rangjukat, jövedelem és vagyonosság szempontjából azonban teljesítményük messze elmaradt a Havel fiúké mögött. A jóval alacsonyabb iskolázottságú két Havel fiú, s elsősorban Lipót mutatkozott a legsikeresebbnek mind az anyagi eredményeket, mind az önálló egzisztencia megteremtését, mind a társadalmi emelkedést tekintve. Ő – bár a tanulást, önképzést fontosnak tartotta – a tehetségnek, szorgalomnak, képességeknek jóval nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint az intézményes tanulásnak. Jellemző, hogy bár rokonai műszaki tanulmányait megemlíti, mérnöki munkakörüket is feljegyzi, de egyetlen sort sem ír a mérnöki diploma megszerzéséről, pedig a rokonság néhány tagja – feltehetően mert tanulmányait megszakította – a diploma megszerzéséig nem jutott el.

A generáció tagjai mind társadalmi helyzetüket, mind vagyonosságukat tekintve a társadalmi hierarchia legkülönbözőbb fokán helyezkedtek el. Ennek ellenére Havelék a Budapesten élő rokonokkal elég szoros kapcsolatban álltak, a külföldön élők közül rendszeresen leveleztek és találkoztak Bartek Stefan özvegyével és fiával, és a vidékiekről is – legalábbis a legfontosabb családi eseményekről (betegség, halál, házasságkötés, gyermekek születése) – naprakész információkkal rendelkeztek. Rendszeresen megemlékeztek a rokonok születés- és névnapjáról, üdvözlő kártyákat küldtek egymásnak az ünnepek alkalmából. Jellemző, hogy e szokást Lipót fia, Béla még a fronton is megtartotta: szüleinek beszámol a küldött üdvözletekről, és kéri a névnapi dátumok megküldését, hogy továbbra is eleget tehessen ennek a családban oly fontosnak tartott kötelezettségnek. Havel anyagilag támogatta a „saját hibájukon kívül" elszegényedett rokonait, és 1914-ben gyermekeinek írott levelében életvitelükre, magatartásukra vonatkozó egyéb magasztos tanácsok mellett meghagyta e szokás további ápolását.

A negyedik generáció

E generáció pályaválasztásáról, életútjáról az oldalágon csak igen kevés információval rendelkezünk. Egyedül a nehéz körülmények között élt Bartek Vilmos Vilmos nevű fiáról tudjuk, hogy az 1910-es években Budapest városi mérnöke, majd főmérnöke lett.

Így a továbbiakban csak Havel Lipót gyermekeinek pályáját vázolhatjuk röviden.

Legidősebb fia, Imre, a háború után társa, majd Lipót halála után a cég örököse, 1880-ban született. Szakmai képzése részben követte a családi tradíciót, amennyiben alapismereteit a gyakorlati képzésben nyerte el. A reáliskolával párhuzamosan letöltötte kőműves inaséveit, 1896-ban szabadult segédként, majd rajzolóként működött apja vállalatánál és megismerkedett a költségvetés és számadás készítésének fortélyaival. Lehet, hogy e kettős elfoglaltság is hozzájárult rossz iskolai tanulmányi eredményeihez, ami egy 1895. évi naplóbejegyzés szerint apját erősen aggasztotta. Végül is – pótvizsgán – letette a reáliskolai érettségit, és egy év önkéntesi szolgálat után apja beíratta a Stuttgarti Műegyetemre (Polytechnikum), ahol négy évig tanult, majd építészi diplomát szerzett. E generációnál tehát a felsőfokú képzés, és általában a szervezett formában történő tanulás már jelentős szerepet játszott. A diploma birtokában hazatérve a József Műegyetemen az építőmesteri vizsgát is letette.

1913-ban nősült meg, ómoraviczai Heinrich Ferenc vasnagykereskedő és udvari tanácsos (majd később rövid ideig miniszter) lányát, Kornéliát vette el. Ez a házasság kétségte-

lenül jelentős társadalmi emelkedést jelentett.[13] Ettől kezdve – a frontszolgálat három évét leszámítva – apja társaként működött, majd 1932-től ő vezette a vállalatot. Vezetése alatt a cég – a család által készített építési jegyzék szerint – mintegy 30–35 épület kivitelezését végezte el, de már nem olyan nagyszabásúakat, mint apja idején. Házasságából három lánygyermek született.

A második fiú, a család legfiatalabb gyermeke, Béla 1889-ben született. 1907-ben érettségizett, majd az önkéntesi év letöltése után 1908-ban a jogi egyetemre iratkozott be. Apja megjegyzi, hogy ez nem éppen „a kívánságom szerinti döntés, de ilyen fontos, az életet meghatározó kérdésben nem akarok kényszert alkalmazni." Lipót toleranciája kétségtelenül méltányolandó, bár kérdéses, hogy ha Imre személyében nem lett volna már meg kvalifikált örököse, akkor is ilyen türelmet tanúsított volna. Béla 1912-ben doktorált, majd a bécsi és párizsi egyetemen folytatta tanulmányait. Tudományos pályára érzett hajlamot, és saját bevallása szerint egyetemi tanárnak készült. Terveinek a háború vetett véget. Négy évet töltött a fronton, a leghosszabb időt a galíciai frontszakaszon a 10. huszárezrednél, viszonylag kényelmes beosztásban, mint Horthy István tábornok parancsőrtisztje. Szinte minden nap küldött szüleinek egy-egy levelezőlapot vagy levelet, ezekből világosan kirajzolódik jó helyzetismerete (rendszeresen hozzájutott a hazai és osztrák újságokhoz, amelyek előfizetését többször is sürgeti szüleinél). A frontbeli tapasztalatok alapján érlelődött meg német ellenes érzülete (amelynek majd a német megszállás után is tanújelét adja). Illúzióktól mentesen várta-remélte a háború végét, s többször is megírta, hogy az élet a háború után nem fog szokott medrében folytatódni: forradalom, elégedetlenség várható minden hadviselő országban.

Hazatérte után még nem mondott le tudományos és írói ambícióiról, ezt tanúsítja, hogy 1919-ben, sógornőjével, ómoraviczai Heinrich Máriával kötött házasságakor az anyakönyvben foglalkozásként az író megjelölés szerepelt.[14] A családot azonban el kellett tartania, bár hosszabb ideig, önálló keresete nem lévén, szülei lakásában (a szalonban) éltek feleségével együtt, és két nővéréhez hasonlóan apja tartotta el őket. Így hát hivatalt kellett vállalnia. Nyilvánvalóan társadalmi kapcsolatai – egyrészt a kormányzó öccsével való szoros kapcsolata, másrészt apósa – révén kapott állást először 1921-ben a Miniszterelnökség sajtóirodáján, ahonnan 1923-ban távozott és a Nemzeti Gazdasági Liga igazgatója lett. 1927-ben a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt.-ben nyert alkalmazást mint kereskedelmi igazgató, 1932-től 1939-ig beosztása vezető igazgató. 1936-ban, amikor a Rt. ügyvezető igazgatói pozícióját töltötte be, megkapta „a közélet területén szerzett érdemei elismeréséül" a Magyar Érdemrend középkeresztjét. 1943-ban pedig miniszteri tanácsosi címmel ruházták fel. 1939-ben megvált a vezető igazgatói tisztségtől, ettől kezdve mint a MTI Rt. és társvállalatai választmányi bizottságának tagja, majd ügyvezető alelnöke kizárólag szervezési és gazdasági ügyekkel foglalkozott. Tisztségei mellett a vállalatokban jelentős részvénytulajdonnal is rendelkezett: az MTI és társvállalatai 9000 részvényéből 1044-et birtokolt, ezzel a harmadik legnagyobb részvénytulajdonosnak számított.[15]

---

[13] Érdekes lenne kideríteni, hogyan, a társasági élet mely szférájában ismerkedett meg jövendőbeli feleségével, mert a többi gyerek levelezéséből egészen más társasági kör képe rajzolódik ki. Azonban éppen Imre az, akiről – a napló bejegyzésein kívül – alig maradt fenn valami kiegészítő irat. Mindössze anyakönyvi kivonatok, valamint egy 1950-ben és 1951-ben írott önéletrajza található a családi iratok között.

[14] Jogi disszertációját 1912-ben „Ember és emberiség" címen írta, 1924-ben „Két nemzedék" címen írt tanulmányt és egy fordítása megjelent. 1946-ban népbírósági tárgyalása során előadta, hogy eredetileg tudósnak, egyetemi tanárnak készült, s csak családalapítása, a háború utáni nehéz viszonyok késztették e célja feladására és a hivatali pályára lépésre.

[15] Tanulmányok a Magyar Rádió történetéről 1925–1945. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadványa. Budapest, 1975. 282.

Országmozgósítási előadói tevékenysége során, jó összeköttetéseit is felhasználva, mintegy 200 katonai szolgálat, illetve munkaszolgálat alóli mentesítést eszközölt, közöttük számos baloldali elkötelezettségű és zsidó származású alkalmazott számára. Ez annál is figyelemre méltóbb, mert ifjúkorában, annak ellenére, hogy apja naplójában nem egyszer fejezte ki őszinte háláját és ragaszkodását pártfogója, a zsidó Wechselmann Ignác iránt, Béla csakúgy mint lánytestvérei, nem volt mentes az „úri antiszemitizmus" előítéleteitől.[16] Ezek az előítéletek azonban nem akadályozták meg a nyilas atrocitások elítélésében és bizonyos fokú mentési tevékenységben. A felmentések kieszközlésén kívül 1944. március 19-én az igazgatóság úgy döntött, hogy a Rádiónál még alkalmazásban levő néhány zsidó származású munkatársat azonnal fizetéses szabadságra küldik, mielőtt még a németek megszállják az épületet.

1939-től politikai szerepet sem az MTI-nél, sem a Rádiónál nem töltött be, amennyiben sem a műsor-, sem a hírszerkesztés nem tartozott hatáskörébe. Az Igazoló Bizottság, majd a Népbíróság tárgyalásain azt vallotta, hogy azért nem adta fel pozícióját a német megszállás után, mert úgy vélte, hogy a kormány napjai meg vannak számlálva, de addig is információi révén segítheti a kormányzó német-ellenes törekvéseit, majd kiugrási kísérletét. Nem tagadta azt sem, hogy anyagi okok: fizetése és főleg jelentős részvénytulajdona is maradásra késztették.

Kétségtelen, hogy a német megszállás után bizonyos, hivatali beosztásától független németellenes politikai tevékenységre vállalkozott. A Sztójay-kormány megalakulása után ő közvetítette a miniszerelnökségi sajtófőnöknek az igazgatóság határozatát arról, hogy nem vállalják a megváltozott politikai irányvonalat, ezért került sor Kolosváry-Borcsa Mihály személyében kormánybiztos kiküldésére a Rádió élére.

Közvetlenül a német megszállást követően felhívta a Külügyminisztérium sajtóirodájának figyelmét arra, hogy németeknek nincs tudomásuk az Alagútba rejtett Hell-rendszerű rádióadó készülékről, amelyet fel lehetne használni a külföld tájékoztatására. Kezdeményezése azonban nem realizálódott.

A Lakatos-kormány megalakulása után Horthy bizalmasait rendszeresen tájékoztatta a külföldi hírekről, október elején pedig a lakosság tárgyilagos tájékoztatásának megszervezése érdekében javasolta egy külföldi híreket is tartalmazó bizalmas tájékoztatónak több száz címre való elküldését, valamint a lakosság szélesebb körének „szájpropagandával" való informálását. Ez ügyben október 13-án a kormányzó is fogadta.

Már október elején tudomása volt a háborúból való kiugrás és az azt bejelentő proklamáció előkészületeiről. Október 15-én a bemondás zavartalanságának biztosítására őt is berendelték a stúdióba. Ezt követően a rádióban már nem jelent meg, letartóztatástól félve elhagyta lakását és bujkálni kényszerült.

Pest felszabadulása után a Részvénytársaság tulajdonosai nevében felajánlotta szolgálatait a kormánynak és kapcsolatba lépett Ortutay Gyulával, a Rádió kinevezett vezetőjével. 1945 februárjában az Ortutay által felállított házi igazolóbizottság igazolta, csakúgy mint 1945 nyarán a Magyar Nemzeti Gazdasági Bank Igazoló Bizottsága is, amely intézményben szintén az igazgatóság tagja volt.

A továbbiakban a tulajdonosok nevében ő tárgyalt a kormánnyal a részvénytársaság sorsáról. A tárgyalások 1945 júniusáig húzódtak: a tulajdonosok ajánlata az volt, hogy a hírközlési vállalatokat (Rádió, MTI, Filmiroda) a tulajdonjog fenntartása mellett átadják a kormánynak, lemondva a hírközlési jog még érvényben levő koncessziójáról, de megtartják a kereskedelemi jellegű vállalkozásokat. A Függetlenségi Front pártjai más megoldásokban

[16] A lányok leveleikben gyakran panaszkodnak, hogy az üdülőhelyi társaságban és más szórakozóhelyeken túl sok a zsidó. Béla önkéntesi éveire készülve elégedetten állapítja meg, hogy csapata tisztikarában erőteljesen csökkent a zsidó tisztek száma, ennek némileg ellentmondóan a frontról írott leveleiben viszont kárhoztatja a zsidókat azért, hogy nem vesznek részt a haza védelmében.

gondolkodtak: felmerült az államosítás vagy elkobzás gondolata is. Júliusban létrejött a pártok és a szakszervezet által alapított új vállalat: a Magyar Központi Híradó Rt.

Nyilván a tulajdonosi érdekek igen agilis képviselete miatt igyekeztek őt eltüntetni a porondról: 1945. június 17-én a Rádió immár hivatalosan kinevezett Igazolóbizottsága elé idézték.[17]

Az Igazolóbizottság tárgyalásán a vádat az a Szilágyi Ödön képviselte, aki mindvégig, Szálasi uralma alatt is, a Rádióélet főszerkesztője volt, ám idejekorán belépett a MKP-ba. Demagóg beszédének stílusa erősen emlékeztet a nyilas sajtó uszító hangjára, a tartalom természetesen éppen az ellenkező. A szónoklat a Rádiónak a háborús uszításban játszott sötét, reakciós szerepéről szól, Havel ellen azonban semmi konkrét vádat nem tudott felhozni. Ennek ellenére az Igazolóbizottság állásvesztésre ítélte, és ügyét „a folyamatosan elkövetett háborús és népellenes bűntett gyanúja miatt" a Népbíróság elé utalta. Havel Bélát augusztus 4-én letartóztatták, négy hónapot vizsgálati fogságban töltött el, majd 1946-ban mind első fokon, mind másodfokon felmentették. Ennek alapján 1948-ban (!) az Igazolófellebbezési Bizottság elismerte nyugdíjjogosultságát.

A tanúvallomások kivétel nélkül elismerték, hogy Havel Bélának a rádió politikai-szellemi irányvonalára semmiféle befolyása nem volt, s legfeljebb azt hányták szemére, hogy anyagi érdekből (fizetés, részvények) megmaradt a Rádiónál a német megszállás után. Mindebből világosan kitetszik, hogy Havelt nem a Rádiónál betöltött szerepe miatt hurcolták meg, hanem a tulajdonosi érdekek igen agilis képviselete miatt kellett eltüntetni a színről. Jellemző, hogy két héttel letartóztatása után, augusztus 16-án határozott a kormány az MTI és társvállalati vagyonának elkobzásáról.

Bélának egy fia és egy lánya született. Fia jogi tanulmányokat folytatott, de egyúttal letette az építőmesteri vizsgát is, mindkettőről oklevelet szerezve. Apja szerette volna, ha a fivére beveszi fiát a cégbe, de kérése elutasításra talált. Fia az 1940-es évek végén külföldre távozott.

Béla tehát szakított a családi hagyománnyal, ipari vállalkozás helyett tudományos pályára készült, ennek érdekében végezte el az egyetemet. Társadalmi helyzetét tekintve a család tagjai közül a két világháború közötti időszakban ő emelkedett a legmagasabbra: az úri középosztály befolyásos, rendkívül jó és fontos társadalmi kapcsolatokkal rendelkező, tekintélyes tagjává emelkedett.[18] Ugyanakkor a gazdasági tevékenységet is fontosnak tartotta, vagyona a háború előtt körülbelül 300 000 pengőre rúgott, amelynek jelentős részét részvényeinek értéke tette ki. Számos gazdasági jellegű intézmény vezető testületének aktív tagja volt. E tevékenysége bizonyos fokig ellentmond az úri középosztályról kialakított hagyományos képnek. A két háború között jelentős közéleti szerepet töltött be, anyagilag is jól szituált volt, társadalmi helyzetét tekintve magasabbra emelkedett, mint a család többi tagja. Úgy tűnik, ő az egyetlen, akinek kiforrott politikai álláspontja volt, amelynek csírái már a frontról küldött leveleiben is felismerhetők. Erősen németellenes (náciellenes)

[17] Az igazolóbizottság tagjainak kijelölése több szempontból is szabálytalanul történt. Egyrészt tagjait a Cégbíróságnál csak jóval később, július 27-én bejegyzett, tehát a bizottság kijelölésekor jogilag még nem létező új vállalat, a Magyar Központi Híradó Rt. delegálta, míg a régi vállalatok nem jelölhettek tagokat. Másrészt a bizottság három tagjával szemben is alapvető politikai, erkölcsi és elfogultsági kifogások merülhettek fel. (Lásd Magyar Nemzet, 1945. augusztus 1. szám.) E szabálytalanságokat Havel a Miniszterelnöknek, valamint a Budapesti Nemzeti Bizottságnak felpanaszolta, ami újabb ok lehetett sürgős elhallgattatására. Az igazolásfellebbezési tárgyaláson 1948-ban az is kiderült, hogy a bizottság alaki hibákat is elkövetett, ugyanis az iratismertetés zárt ülésen történt, ami az igazolás alá vontat megfosztotta a védekezés lehetőségétől. Ezt az alaki hibát az Igazolófellebbezési Bizottság elismerte és döntésénél figyelembe vette. Az igazoló Bizottság iratai: BFL. XVII. 789., a Népbírósági iratok: BFL. XXV. NB. 2666/1945, valamint a Havel cég családi iratai között.

[18] Tagja volt az Országos Kaszinónak is.

beállítottságú, politikai állásfoglalását konzervatív szemlélet, a kormányzó iránti teljes lojalitás határozta meg. A konzervatív, náciellenes, nemzeti szellemű úri középosztály felső rétege tipikus képviselőjének tekinthető.

A két lánygyermek közül Margit, az idősebb (szül. 1883) a kor szokásaihoz képest meglehetősen későn, 1910-ben ment férjhez Günther Fritz erdőmérnökhöz, s férjével együtt gödöllői házukban élt. 1912-ben született kislányuk három éves korában meghalt, röviddel ezután férje tüdőbajban megbetegedett és 1918-ban elhunyt. Az özvegy többé nem ment férjhez.

A fiatalabb lány, Elza 1884-ben született, s szintén viszonylag későn, 1918-ban jegyezte el magát Dr. Óhegyi Ede ügyvéddel, a Magyar Földhitelintézet jogi tisztviselőjével. A vőlegény, viszonylag fiatal kora ellenére – 40 éves volt – már a Ferenc József rend lovagja és a Főváros törvényhatósági bizottságának tagja volt, ehhez talán hozzájárult apja miniszteri tanácsosi pozíciója is. E házasság tehát a társadalmi felemelkedés újabb zálogának ígérkezett. Azonban a második lány sorsa is tragikusan alakult: vőlegénye néhány hónappal az eljegyzés után vérmérgezésben hirtelen meghalt. Elza ugyan – levelei tanúsága szerint – a csapást kiheverve élénk társasági életet élt, többek között cukorbaja gyógyítását célzó külföldi üdülőhelyi és szanatóriumi tartózkodása idején, de ő sem ment férjhez.

Talán elég késői házasságkötési koruk is hozzájárulhatott ahhoz, hogy egyik lány sem talált új férjet. E késői házasságok elég érthetetlenek, mivel a levelezésből tudjuk, hogy mindkettőt korán bevezették a társaságba, és elég élénk társasági életet éltek.

A Havel család életmódja

Havel Lipót számára a felemelkedés nem korlátozódott csupán az önálló egzisztencia megteremtésére, az anyagi jólét megalapozására. Házasságával életmódja is gyökeresen átalakult. Ifjúkorának a tisztes szegénységet súroló, a jobb napokban is legfeljebb kispolgári szintű viszonyaiból kikeveredve feleségével fokozatosan felső középosztályi életstílust alakítottak ki.

Feltételezésem szerint az asszony honosította meg a Havel családban a felső-középosztályi kultúrát, amelyet Lipót ifjúsága szerény anyagi körülményei között aligha sajátíthatott el. Igaz, hogy a hatvanas évek végétől, amikor jövedelméből jobban futotta, lehetősége nyílt egy polgáribb életvitelre, s feltehető, hogy mentora, Wechselmann Ignác e tekintetben is pallérozta, és talán bevezette a társasági életbe is. Így például a naplóból tudjuk, hogy eljárt a Lövészegyletbe, ott látta először jövendő apósát, s hogy a színház, illetve vendéglátóhelyek látogatása is már a házassága előtt szokásává vált. (A Fuchs családba való bevezetése után eleinte jövendőbelijével is ilyen helyeken találkozott, lakásukon csak később látogathatta.) A polgári életstílus kialakítására azonban csak rövid idő állt rendelkezésére, míg felesége már beleszületett a vagyonos polgári családba, és életvitelét – feltehetően – kezdettől a polgári értékrend, illem, magatartásforma határozta meg.[19] Az is valószínűnek tűnik, hogy a Fuchs család magyarosodása gyorsabb ütemű lehetett, mint Haveléké (Lipót naplójában az öreg Fuchsloch Mihályt mindig magyarul nagypapa névvel, apósát papának titulálta), és hogy az anya honosította meg a családban a magyar nyelv uralmát. Mindez csak feltételezés, az azonban a családi levelezésből is dokumentálható, hogy a modor és illem tekintetében az anya megfellebbezhetetlen tekintély volt a családban.

[19] Fuchs Etelka 1859-ben született apja második házasságából. Anyai nagyapja, Brosi Ferenc dohánykereskedő volt, cége a jobbak közé tartozhatott, hiszen lányának – Etelka anyjának – keresztapaságát Kunig József neves pesti dohánykereskedő vállalta. Nem ismeretes Fuchs Ignác vagyoni helyzete lánya születése idején, társadalmi presztízsére viszont jellemző, hogy 1861 óta a városi képviselőtestület tagja volt. Havel Lipót viszont csak 1864-ben szabadult mint kőművessegéd.

A gyermekek nevelése. Anya és lányai kapcsolata

Havel Lipót naplójában nagy szeretettel ír feleségéről, kiemelve tökéletes harmóniájukat és egyetértésüket A naplóból egy szelíd, beteges, törékeny asszony képe rajzolódik ki, akinek egészségi állapota férjének sok aggodalmat okozott, a levelezés viszont energikus, szigorú, az illemszabályok betartását, az engedelmességet – legalábbis a lányaitól – szigorúan megkövetelő anya képét vetíti elénk.

Margit lánya például 1892-ben, 9 éves korában írott levelében beszámol az anya távollétében történt eseményekről: arról, hogy gyónni volt, hogy szorgalmasan tanult és hogy befejezte a kézimunkáját. Aztán így folytatja: „Mamácskám édes ... jó vagyok? A kisasszony meg van elégedve velem, mert szófogadó voltam." 13 éves korában arra kéri szüleit, hogy sürgönyözzék meg, hogy kimehetnek-e elébük a pályaudvarra. 1907-ben, azaz 24 éves korában nyugtázva anyja levelét a következőket írja: „Az intelmeket most az egyszer igazán nyugodt szívvel olvastam, mert nem tehetek magamnak szemrehányást feltűnő viselkedés miatt." Ugyanebben az évben arra vonatkozóan kér tanácsot, hogy milyen ruhákat vigyen magával az üdülőhelyre.

A fiatalabb lány, Elza 1905-ben, azaz 21 éves korában (anyja e korban már férjes asszony volt!), amikor csatlakozni készült Meránban üdülő anyjához és nővéréhez, anyjától kér tanácsot, hogy milyen ruhákat és kalapokat vigyen magával. 1907-ben, amikor apjával van Budapesten, nem attól, hanem anyjától kér tanácsot, hogy milyen nászajándékot vegyen szegény sorsú unokatestvérének: „... kézimunkát, vagy valami becsületeset". Apjától csupán arra kér engedélyt, hogy az eljegyzési vacsorához két tortát küldhessen. Következő leveléből kiderül, hogy ő maga nem vett részt az eljegyzésen, de rokona állandóan hívja, hogy megismertesse vőlegényével, de nem mer elmenni, mert nem tudja, hogyan szólítsa a vőlegényt. Szólíthatja-e a keresztnevén, „... de mit szól hozzá a Mama?" Ugyanebben az évben levélben anyjától kér engedélyt arra, hogy régi szürke szoknyáját kékre festethesse. Ugyanebben a levélben dicsekszik azzal, hogy életében először mosott egyedül hajat (23 éves korában!). Tehát az illem kérdéseiben a legfőbb autoritás az anya volt, fel sem merült, hogy e „sorsdöntő" kérdésekben jelen levő apjától kérjen tanácsot, de e levelekből az is kitűnik, hogy az asszony meglehetősen szigorú, a lányok önállóságát erős korlátok közé szorító anya lehetett, ami talán szerepet játszhatott a lányok meglehetősen kései házasságában is.

A gyerekek egyébként igen gondos nevelésben részesültek. A fiúk iskoláztatásáról már szó esett, a lányok tanulását a naplóíró nem részletezte, csupán annyit jegyzett fel, hogy 1898-ig (azaz 14–15 éves korukig) jártak iskolába (hogy hová, nem tudjuk), ettől kezdve otthon tanultak. Csak feltételezhető, hogy főleg nyelv- és zenetanulmányokat folytattak, mert Elza még 1907-ben Margithoz írott levelében részletesen beszámol az énekórai hangverseny előkészületeiről, amelyen nővérére is feladatok hárultak. A levelekből azonban úgy tűnik, hogy ezekben az években elsősorban a háztartási teendők elsajátítása volt a lányok feladata, amit sikeresen teljesítettek is. Az 1900-as években az anya ritkán vitte el hosszabb időre mindkét lányt nyaralni, egyikük otthon maradt, és irányította, ellenőrizte a cselédek munkáját, részt vett a „befőzési hadműveletekben", nagytakarításban stb.

A zene fontos szerepet játszott a család életében. Nemcsak a lányok, hanem Béla is megtanult zongorázni, rendszeresen jártak operába és hangversenyekre. Elza 1907-ben egy hét leforgása alatt Bécsben a Faustot látta, néhány nappal később Pesten színházban, a következő napon pedig a budapesti operában volt egy vendégszereplő énekest meghallgatni. Ugyanebben az évben Béla is gyakori koncert-, színház- és operett látogatásairól számol be anyjának. Még a frontról írott leveleiben is érdeklődik a budapesti hangversenyélet eseményeiről. A zene szeretete felnőtt éveiben is végigkísérte, tagja volt a Filharmónia Barátai Egyesületének és a Liszt Ferenc Egyesületnek.

Az iskola, a kulturális érdeklődés mellett a sport is fontos szerepet töltött be a gyerekek életében. Mindannyian úsztak, korcsolyáztak, Margit teniszezett is, majd a századforduló idején rákaptak a síelésre (főleg a lányok), Béla pedig lovagolt. A lányokat korán, 12–13 éves korukban beíratták tánciskolába.

A szigorú nevelési elvek ellenére a levelek hangjából arra következtethetünk, hogy a gyerekek tisztelték és szerették szüleiket, a családtagok közötti kapcsolat igen bensőséges volt.

A család mindennapi élete

Mint már elöljáróban említettük, a napló csak a családi élet legfontosabb eseményeire tér ki, és nem foglalkozik a mindennapi élet kérdéseivel. Még a lakásviszonyok alakulásáról is csak igen fukarul számol be. Lakhelyeiket felsorolja: a lakások nagyságáról és berendezéséről azonban nem tesz említést.

Havel Lipót gyermek- és ifjúkorát különböző józsefvárosi bérlakásokban töltötte (leszámítva az apja halálát követő néhány évet, amikor Anton nagybátyja szintén józsefvárosi házában éltek). Házasságkötése után az anya és Károly a Belvárosba költözött, ő feleségével a terézvárosi Eötvös utcában bérelt lakást, amelynek szűkösségéért és rossz beosztásáért némi kárpótlást nyújtott, hogy igen közel esett apósa Király utcai házához. A lakás bútorzatát az asszony hozta a házhoz, és nyilván megfelelt a polgári kívánalmaknak. A berendezési tárgyak közül Lipót naplójában azonban csak a zongorát említette meg, amelyet az első gyermek születését követő helyhiány miatt ideiglenesen az após lakásába vittek.

Első gyermeke megszületése után a lakás egyre szűkebbnek bizonyult, ekkor határozták el, hogy saját házat építenek. 1882 tavaszán költöztek be Izabella utcai 40. szám alatti emeletes házuk földszinti lakásába, amelyet látogatóik igen szép és célszerűen kialakított otthonnak ítéltek. A gyermekek szaporodásával és növekedésével e lakás is szűk lett, 1895-ben, belső lépcsőt kialakítva, hozzácsatolták az emeleti lakás egy részét is. Azt is tudjuk még, hogy a falat tapéta borította, mely jó rejtekhelyül szolgált a poloskáknak, melyek 1909-ben igencsak elszaporodtak, csakúgy, mint a telefonszekrényke (azaz ekkor már telefon is volt a lakásban). Elza – a nagyszámú cselédség ellenére – ismét csak anyjától kér tanácsot végleges kiirtásukra.

A lakás beosztásáról, szobáinak rendeltetéséről nem esik szó, csak annyi ismeretes, hogy volt külön ebédlő (a bővítéskor ezt is megnagyobbították), valamint szalon (amely a háború után Béla és felesége otthonául szolgált). Az Izabella utcai ház maradt otthonuk a háború után is: ebben a házban élt – a háború előtt hat, a háború után három szobás lakásban – Béla és családja, valamint haláláig, külön lakásban és háztartásban megözvegyült édesanyja, valamint Elza is, noha Lipót több házat is birtokolt, többek között megvette apósa házának sógorára eső felét, valamint Schumandl nagynénje házát is, és mindkettőt átépítette nagyobbra. Úgy tűnik, egyedül Imre és családja élt külön Üllői úti, majd Baross utca 48. szám alatti házukban.

Jóval bővebb, mondhatnánk kimerítő információkat szolgáltat a napló nyaralási és utazási szokásaikról, illetve azok változásáról. Havel Lipót igen szeretett utazgatni: naplója szerint egyik legmeghatározóbb gyermekkori élménye egy unokafivérével tett rövid utazása volt Jászberénybe és környékére. Ahogy anyagi helyzete megengedte, kisebb utazásokat tett: 1871-ben Bécsben és Prágában járt, 1875-ben észak-olaszországi körutazásra került sor, 1876-ban anyjával Bécsbe, a Semmeringre és Grazba látogatott. Nászútját a kor polgári szokásainak megfelelően Velencében töltötte.

Az utazás, ismeretlen országok, városok megismerése tehát már házassága előtt is különös vonzerőt gyakorolt Lipótra. A nyaralási szokásokat viszont nyilván felesége honosította meg, hiszen az építőipari dinasztia tagjai nem nyaralhattak az építkezések legfőbb szezonjában. Az asszony családjában viszont a nyaralás megszokott rutin volt. 1878-ban,

amikor Lipót bejáratos lett Fuchsékhoz, a család ifjabb tagjai egy városligeti bérelt házban töltötték a nyarat, míg a családfő Párizsban és Londonban időzött. Lipót azonban még sokáig nem engedhette meg magának a nyaralás élvezetét, és csak az 1890-es évek második felétől kerített sort hosszabb nyári utazásokra.

Mivel Havel Lipótné sokat betegeskedett, ő – eleinte gyermekeivel, majd egymaga – a különböző fürdőhelyeket látogatta, ahol a család általában 4–6 hetet töltött. Lipót többnyire csak elkísérte és hazahozta családját, legfeljebb egy-két napot töltve velük. Kezdetben a szerényebb felvidéki fürdőhelyeket, majd az 1880-as évek végétől az osztrák, cseh divatos fürdőhelyeket keresték fel. A divatos fürdőhelyek a pihenés mellett a lányok társaságba való bevezetésének, a „házassági piacnak" is színteréül szolgáltak, így gyakorta előfordult, hogy míg a kisebb gyerekek rokonoknál Magyarországon töltötték a nyarat (elsősorban a távoli rokon, Holló Lajos képviselő kiskunfélegyházi tanyáján vagy Balatonföldváron), az anya először idősebb lányával, majd mindkettővel divatos fürdőhelyeken (Meran, Marienbad, Semmering stb.) időzött. Az 1900-as évektől a téli időszakban a Tátrába látogattak (kedvelt helyük Tátralomnic volt), ahol a „divatos téli sportokat", főleg a síelést gyakorolták. Ide – tél lévén – apjuk is elkísérte őket.

Nagyobb „turistautakat" többnyire tél végén tettek, szinte minden évben. Az 1880-as évek végén ausztriai és németországi körutazásokra került sor, ekkor még általában a gyerekek nélkül. 1896-ban Havel Lipót – már nyáron – 3 hetet töltött feleségével Dél-Franciaországban, a Rivierán, majd ugyanez évben az egész család megtekintette a berlini kiállítást, azután Hamburgon keresztül a tengerhez utaztak és Lipcsén, Drezdán, Prágán át haza. 1900-ban megint az egész család Svájcban utazgatott, majd Párizsban töltöttek tíz napot, megnézve a kiállítást. (A kiállításokat mindig szívesen látogatták: a millenniumi kiállításra az egész családnak bérlete volt, tehát többször is megnézték. A fényképes bérletek is megtalálhatók a családi iratok között.) 1902-ben Belgium és Hollandia került sorra, ahol a család az utazást tengeri fürdőzéssel toldotta meg. 1904-ben öt hétig utazgattak Olaszországban. A húsvéti rövid szünidőt többnyire a tenger mellett, Abbáziában töltötték. Első utazásairól Lipót külön feljegyzéseket vezetett, amelyekre naplójában többször hivatkozott is, ezek azonban nem maradtak fenn. Hogy később e szokását abbahagyta, jelzi, hogy az utazás számára a polgári élet megszokott időtöltésévé vált. Utazási szokásaik inkább nagypolgári, mint középpolgári életformát mutatnak.

A háború után az utazások elmaradtak: nyaralásra pedig eleinte távoli rokonaiknál, Félegyházán, majd leginkább Balatonföldváron került sor, ahol az időt általában a tágabb családdal töltötték.

A család mindennapi életére vonatkozó fő forrásul a levelek szolgálnak. Mivel az anya betegeskedése, gyógykúrái miatt egyre gyakrabban és egyre hosszabb időre volt távol, elég sok, bár töredékes információval rendelkezünk.

A háztartási teendőket elég nagy számú és változó összetételű cselédség és alkalmazott látta el. A felügyeletet – különösen az anya távollétében – a szinte családtagnak számító, és a levelekben igen sűrűn említett Kozl Paulina látta el (e szerepét az 1900-as évek végén Elza vette át). Paulina 14 éves korától szolgált a családnál, először Fuchs Ignác házában, majd Etelka férjhezmenetelétől 1924-ben bekövetkezett haláláig a Havel családnál. Rajta kívül szakácsnőt, szobalányt is tartottak, valamint német és francia nevelőnők váltogatták egymást. Alkalmilag járt a házhoz vasalónő (és feltehetően a kor szokása szerint mosónő is, de őt nem említik a levelekben), és javításokat végző varrónő is.

Az öltözködés – amint erről Elza leveleiből is meggyőződhettünk – fontos szerepet játszott a család életében. Feltehetően a házhoz járó varrónő dolga az átalakítás és javítás lehetett, a ruhákat részben külföldön (Elza egy ízben levélben köszöni meg a Bécsből küldött ruhákat), részben jobb pesti üzletekben vásárolták, alkalmanként jobb helyi varrónőnél varratták. A fiúk is nagy gondot fordítottak ruhatárukra: Béla még a frontról is elég különleges ruhákat kért (1914-ben például selyemujjas bőrmellényt, selyem hálósapkát,

két garnitúra selyem alsóruhát, 1915-ben selyemingeket stb.), gondosan megjelölve azt is, hogy mely üzletben vagy mely szabónál szerezzék be azokat szülei. Béla ruháinak megfelelő mosására és vasalására is gondot fordított, ezért Radkersburgban töltött önkéntesi szolgálata idején a mosnivalót hazaküldte.

A ruházkodással elsősorban az anya törődött, és úgy tűnik, bőkezűen gondoskodott saját és gyermekei ruhatáráról. Feltehetően költekezőbb volt, mint takarékos férje, aki az ausztriai hegyi kirándulásokhoz vásárolt kalapját Budapesten is hordta, ami – Margit beszámolója szerint – a városban mulatságosan hatott, de azt mondta, hogy ha már megvette, hordani is fogja. E szeretetteljes kritika is érzékelteti, hogy az apa divat tekintetében nem lehetett meghatározó. A takarékos apa némi iróniával kezelte felesége könnyedebb pénzkiadási szokásait, amennyiben Margit 1910-ben írott levelében tudatja anyjával, hogy „a papa üzeni, hogy ő végtelenül meg van hatva a fölött, hogy Mamának egyszer sok a pénze és Bélával 200 koronát visszaküldött."

Havelék barátairól, azokról az emberekről, akikkel társas életet éltek, kevés információval rendelkezünk. A napló és a családi levelezés többnyire csak rokonokról emlékezik meg, Lipót mindegyik gyerekének keresztszülői édesanyja, illetve apósa voltak. A szűkebb rokonságon túl egyedül Holló Lajos országgyűlési képviselővel érintkeztek rendszeresen. E kapcsolat szoros volt: Havel Lipót nagy összegű hiteleket nyújtott számára, a kölcsönt azonban nem kapta vissza. Viszonyuk ennek ellenére mindvégig szívélyes maradt, a család különböző tagjai rendszeresen időztek nyaranta házában. Azonban Holló Lajos is távoli rokonuk volt.

A rokonok, elsősorban Havel Károlyék foglalkoztak kitüntető figyelemmel a gyerekekkel a szülők távollétében. Gyakran hívták meg őket ilyenkor ebédre, és Károly felesége sokszor gardírozta a már szinte felnőtté vált Elzát zsúrokon és egyéb társasági eseményeken.

A rokonok egyébként is állandó szereplői a család társas érintkezéseinek. Gyakran vacsoráztak vendéglőkben, többnyire rokoni társaságban. Igaz, hogy az ilyen eseményekről szóló beszámolók általában a távollevő anyának szóltak, de nem a szükség, hanem a társas élet örömei ösztönözték e kiruccanásokat, hiszen a nagyszámú cselédség nyilván gondoskodni tudott volna a család otthoni étkezéséről. A gyerekeket fiatal koruktól kezdve szoktatták a nyilvános helyen való helyes viselkedéshez: így például Lipót 1888-ban hét éves Imre fiával (valamint testvérével, Károllyal és Ferdinánd sógorával) a Grand Hotelben ebédelt, ugyanaznap a Margitszigeten vacsoráztak. A következő napon Lipót sógornőjével a Márványmenyasszony étteremben vacsorázott. Elza szintén hét éves korában – miután Paulina kíséretében családi viziteket tett – a Hangliban uzsonnázott. Amikor a gyerekek felnőttek, rendszeresen jártak színház vagy operaelőadás után vendéglőbe vacsorázni. Így a gyerekek, s főleg a legtöbb levelet író Elza komoly szakértelmet tanúsított a budapesti vendéglők minősítésében.

Feltehető, hogy a társas élet otthoni eseményeire – ebéd-, vacsora meghívások vagy más együttlétek – csak a háziasszony, az anya Budapesten tartózkodása idején került sor, ezért nincs nyomuk a levelezésben. Így nem áll módunkban meghatározni azt a szélesebb társadalmi kört, amelyből barátaik, vendégeik toborzódtak. Az azonban kétségtelen, hogy a lányok – az anyai felügyelet alatt töltött – fürdőhelyi társas életen kívül, Budapesten főleg a rokonokkal érintkeztek. A fiúk világa nyilván ennél jóval tágabb volt, erről azonban nem igen van adatunk. Mindenestre Béla tisztában volt a társadalmi kapcsolatok fontosságával, mert a frontról írott egyik levelében – mérleget vonva a háborús élet negatívumairól és pozitívumairól – az utóbbiak közül a tapasztalatszerzés mellett azt emelte ki, hogy mennyi fontos új ismeretséget kötött.

A véletlenszerű, rendkívül töredékes adatok azt bizonyítják, hogy a Havel család tagjai – legalábbis az első világháborúig – élvezték a polgári életforma örömeit, életvitelüket annak normái vezérelték.

Összegzés

Nyilvánvaló, hogy egyetlen – még oly népes – család története alapján nem lehet a régi polgárság mobilitási útjairól általános érvényű következtetéseket levonni. A fenti esettanulmány csupán felhívhatja a figyelmet arra, hogy – legalábbis a 19. század derekán – a polgárság e csoportjánál az egyéni teljesítmény jóval nagyobb szerepet játszott, mint a későbbi évtizedekben, amikor a mobilitás intézményes csatornái több eredménnyel kecsegtettek. A Havel család történetének általános érvényét az is megkérdőjelezheti, hogy egy konjunkturális iparág, az építőipar nagyobb mobilitási lehetőségeket biztosított, mint számos hanyatlóban levő hagyományos szakma. Mégis, e korlátok ellenére is úgy vélem, hogy e család története is felhívja a figyelmet az egyéni életutak egyedi vizsgálatának fontosságára, valamint néhány megrögzült közhely felülvizsgálatára. Így például korrekcióra szorul az a közkeletű megállapítás, hogy a régi kézműves polgárság túlnyomó többsége képtelen volt vállalkozóvá válni, a középosztályba emelkedni. Igaz, a kutatók elismerték, hogy kivételes ellenpéldák is akadnak, de azt nem igen vizsgálták, hogy milyen eszközökkel valósították meg társaik többségétől eltérő karrierjüket. Igaz, hogy a kiterjedt család tagjai közül a vállalkozói pályát egyedül Lipót (s bizonyos mértékig testvére, Károly) futotta be, de több családtagnak is sikerült kisebb anyagi jólétet biztosító, állami alkalmazásban álló mérnökként kiszakadni a régi kézműves polgárságból, „úriemberré", középosztályi státuszba emelkedni. A mobilitás intézményes csatornáinak – köztük az iskolázás – vizsgálata tehát nem pótolhatja az egyéni és családi pályák alaposabb kutatását.

FÜGGELÉK

A Havel család családfája

Havel Simon
Pruppecz Viktoria

- 1. János
  Bartek Klára
  - 1.1. Lipót
    Fuchs Etelka
    - 1.1.1. Imre
      ómoraviczai Heinrich Kornélia
      - 1.1.1.1. Edit
      - 1.1.1.2. Éva
      - 1.1.1.3. Kornélia
    - 1.1.2. Margit
      Günther Frigyes
      - 1.1.2.1. Nóra
    - 1.1.3. Elza
    - 1.1.4. Béla
      ómoraviczai Heinrich Mária
      - 1.1.4.1. József
      - 1.1.4.2. Magda
  - 1.2. Károly
    Geissler Ottilia
- 2. Teréz
  Bartek Antal
  (lásd Bartek család)
- 3. Mátyás
- 4. Katalin
- 5. Anna
- 6. Barbara
  Uhlwurm N.
  - 6.1. Edmund Ödön
    =Petrikovics Lujza Elza

A Bartek család családfája

Bartek Alexander
Ekker Anna

- 1. Anna
  Schumandl Mathias
  - 1.1. Ferdinand (Nádory)
    Gelmi Giacomina
    - 1.1.1. Béla
    - 1.1.2. Pista
    - 1.1.3. Géza
  - 1.2. Wilhelm (Nádory)
    Székely Róza
    Székely Suzanna
    - 1.2.1. Aranka
    - 1.2.2. Vilmos
    - 1.2.3. Jenő
  - 1.3. Anna
    Sirch Karl
    - 1.3.1. Feri
    - 1.3.2. Vilmos
    - 1.3.3. Ilka
    - 1.3.4. Aranka
      Hauer N.
    - 1.3.5. Anna
  - 1.4. Louise
- 2. Anton
  Havel Teréz
  - 2.1. Johann
  - 2.2. Josef
  - 2.3. Ferdinand
  - 2.4. August
    Tomanoczy Berta
    - 2.4.1. Ilka
    - 2.4.2. Jenő
    - 2.4.3. Izabella

- 2.5. Marie
- 2.6. Adele

3. Alexander
   Modray Teréz
   - 3.1. Anna
     Nemeszsányi N.
     - 3.1.1. Alexander
     - 3.1.2. Julius
   - 3.2. Eduard
     Hess Mária
   - 3.3. Louise
   - 3.4. Karl

4. Karl
   - három meg nem nevezett gyerek

5. Stefan
   Gelmi Marietta
   - 5.1. Ermengildo
     Segrée Emilia
     - 5.1.1. Klára

6. Klára
   (lásd Havel család)

BÁCSKAI, VERA

„Relying on my own strength and performance only". The world of self-made men

The essay is a case study of how the members of two bricklayer families rooted in the guild system carved out places fro themselves in capitalist society and rose to various levels of the middle classes in the second half of the nineteenth century. The discussion is focussing on the career of Lipót Havel, building contractor, whose exceptionally rapid and successful rise shows that successfully adjusting to new challenges took much more than the institutional channels of mobility. The description of the careers of his numerous collaterals illustrates the individual and family strategies of rising from feudal burgesses to the new bourgeois middle classes. Besides professional careers, the issues of developing a middle class way of life, education, travelling customs, and everyday life are also discussed in the essay.

Although it would be far fetched to draw conclusions of general validity on the basis of the history of one family only, be it ever so extensive, the careers of the family members would seem to support the thesis that performance and talent played a much greater role in the case of this group of the middle classes in the mid-nineteenth century than in later decades, when institutional channels of mobility held out brighter prospects. Therefore, a scrutiny of individual careers might refine the conclusions drawn from macro-level examinations of social mobility, and move towards a revision of a number of deep-rooted clichés — such as the assumption concerning the inability of old guild craftsmen to adjust.

BATÓ SZILVIA

Közvélemény és büntetőjog a reformkori Magyarországon

A cím némileg értelmezésre szorul, hiszen a téma vizsgálatára jogtörténeti megközelítésben kerül sor. A köztörténet számára a reformkor 1830 körül kezdődik, az *operátum*ok vármegyei megvitatása hozta létre a tulajdonképpeni liberális ellenzéket, amely a rendi intézmények lebontásával a polgári berendezkedés kialakítását vette fel programjába.[1] A jogtörténeti reformkor kezdete viszont az 1790–91. évi országgyűlés,[2] amely kodifikációs bizottságok kiküldésével megtette az első lépéseket a modern jogrendszer kialakítása felé. Ekkor azonban még nem beszélhetünk a mai fogalmaink szerinti közvéleményről, amely csak a liberálisok egységes fellépésétől kezdett kialakulni. Így a büntetőjogi kérdések iránti szélesebb érdeklődés is csak az 1830–40-es évekre tehető. A közfelfogás a büntetőjog kifejezést általában a lehető legtágabb értelemben használja, beleértve az anyagi jogon kívül a büntetőeljárás és a büntetés-végrehajtás szabályozását is. Szűkebben viszont csak az anyagi jogot tekintjük büntetőjognak,[3] a továbbiakban csupán erről a jogterületről esik szó. A korábban egységes, tágan értelmezett büntetőjog ágazatokra bomlása éppen a reformkorban zajlott le, a büntető anyagi jog és törvénykezési jog mellett 1844-re a viszonylag önálló börtönügy is körvonalazódott.[4]

Az anyagi jognak két eltérő funkcióval rendelkező része alakult ki a 18–19. század folyamán: az ún. általános rész és a különös rész. Az előbbi olyan rendelkezéseket tartalmaz, amelyek az összes, vagy legalább több bűncselekményre vonatkoznak, valamint itt kerülnek szabályozásra a büntetések főbb vonásai is. A különös rész ezzel szemben az egyes bűncselekmény-fajtákat, ismérveiket és a konkrétan alkalmazható büntetési tételeket foglalja magában.[5] Az anyagi büntetőjognak ezt a történeti fejlődés során kialakult rendszerét követi a tanulmányban mind a kodifikációs lépések, mind a nyilvánossági fórumokon lezajlott viták ismertetése során az egyes problémák tárgyalása.

A korabeli büntető joggyakorlat tényleges ismerete nélkül nem tárható fel az adott időszak büntetőjog-történeti szempontból. A jogalkalmazás megismerése nemcsak a hatályos normák és tankönyvi megállapítások elemzése által, hanem a rendelkezésre álló összes levéltári forrás vizsgálatán keresztül is történhet. A büntetőjogi normák megismerhetőségét és ezek alkalmazását is magában kell foglalnia a kutatásnak.[6] Az 1830–40-es évekre kiala-

[1] Barta István: A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái. Történelmi Szemle, 6. 1963. 305–343., 339–340.; Barta István: A fiatal Kossuth. Budapest, 1966. (a továbbiakban: Barta 1966.) 150.

[2] Balogh Elemér: Reformkori büntetőjogunk „bűncselekmény-fogalma". In: Tokaji Géza Emlékkönyv, Acta Jur. et Pol. Szeged, Tom. XLVIII. Fasc. 2. 1996. 23–34. (a továbbiakban: Balogh E. 1996.) 27.

[3] Nagy Ferenc – Tokaji Géza: A magyar büntetőjog általános része. Budapest, 1998. (a továbbiakban: Nagy – Tokaji) 15.

[4] Mezey Barna: A börtönügyi szakirodalom kezdetei Magyarországon. Acta Fac. Pol-Jur. Univ. Sci. Budapest. Tom XXVIII. 1986. (a továbbiakban: Mezey 1986.) 64.

[5] Nagy – Tokaji 16.

[6] Hajdu Lajos: Jogtörténeti kutatómunkánk hiányosságairól és követelményeiről. (Töprengések Kállay István „Úriszéki bíráskodás a XVIII-XIX. században" című monográfiája kapcsán.) Századok, 120. 1986. 1095–1120., 1095.; Hajdu Lajos: A büntetőjogtörténet kutatásának kihasználat-

kuló közvélemény eddig még feltáratlan – és talán pontosan nem is feltérképezhető – befolyást gyakorolt a mindennapi emberek gondolkodásmódjára. A hirtelen fejlődésnek induló szakirodalom és a politikai sajtó sokféle modern eszme közvetítésére vált alkalmassá, megteremtve saját olvasóközönségét. A politikai és tudományos könyvek, sajtótermékek megrendelői, olvasói elsősorban a nemesi vagy nem nemesi származású értelmiségiek, vármegyei tisztviselők voltak.[7] A nyilvánosságon keresztül szerzett információk, megismert elméletek, más törvényszékek jogértelmezéséről szóló hírek nem elhanyagolható hatást gyakorolhattak a reformkori jogalkalmazókra. Békés vármegye sedriája például egy fegyveres rablóbanda tagjait ítélte szabadságvesztésre a „szelidültebb kor igényeihez alkalmazott gyakorlathoz képest a felperesileg kért halálos büntetés helyett".[8] Ennek a kölcsönhatásokban bővelkedő folyamatnak az alapos vizsgálata nélkül a vármegyei büntetőjogi praxis nem elemezhető teljességében. Mivel a törvényszékek gyakorlatának csak nagyon kis részlete ismert,[9] ezért a nyilvánossági fórumokon lezajlott vitákban kell megkeresni azokat a kérdésköröket, amelyek a közvélemény számára fontosak voltak. Nagy valószínűséggel ezeken a pontokon történhetett a legnagyobb változás a büntetőjogi gyakorlatban is. Ennek, a történettudomány szempontjából is érdekes kérdésnek a megvilágítása következik a teljesség igénye nélkül a továbbiakban.

A büntetőjogi kodifikáció

Az első lépés az önálló büntetőkódex felé az 1712–15. évi országgyűlésen történt, ekkor már elfogadták az új tárgyalási módszert és Bencsik Mihály nagyszombati jogtanár javaslatát, hogy a sürgős ügyeket rendezzék. Tíz pontot tartalmazó lista készült el, amelynek kilencedik pontja egy büntető törvénykönyv megalkotását irányozta elő. A *diéta* elfogadta a tíz pontot, de nem cikkelyezte be, hanem kiküldött egy bizottságot a törvények javítására. Az 1715:24. tc. felállította a *Sistematica Comissiót* a *Novum Tripartitum* megalkotására.[10] Ez a javaslat teljesen megfelel a kornak, hiszen a hagyományokat és az új elveket egyszerre jelenítette meg. A hagyományokhoz való kötöttség mutatkozik meg abban, hogy a *Tripartitum* rendelkezéseit csak ott változtatta meg, ahol a gyakorlat is eltért Werbőczy művétől, máshol csak kiegészítette. A fejlődés jelét kell látnunk abban, hogy a nyomozó elv, a tortúra és a vizsgálati módszerek megjelentek benne. A magyar büntetőjog hézagossága miatt a kiegészítés tulajdonképpen teljes rendezés a korabeli viszonyok között. A javaslat nagy előnye, hogy a gyakorlat oldaláról közelítette meg a kérdést, elsőként tartalmazott eljárásjogi szabályokat. A bűncselekményeket – eltérően a *Hármaskönyvtől* – már nem a büntetések szerint csoportosította, hanem a tényálláshoz kapcsolt szankciót. Három forrása van, a *Tripartitumon* és a magyar törvényeken kívül a *Praxis Criminalis,* valamint a gyakorlat

lan lehetőségeiről. (Rabtabellák és büntető-perkivonatok történeti forrásértéke.) Levéltári Közlemények, 55. 1984. 1. szám, 3–30., 3.; Hajdu Lajos: Bűnözés és büntetőbíráskodás a XVIII. század hetvenes éveinek Magyarországában. Budapest, 1996. 10.

[7] Erre bizonyíték a *Tudományos Gyűjtemény* előfizetői névsora is. Fenyő István: Haladás és maradiság harca a Tudományos Gyűjteményben. In: A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerkesztette: Kókay György. Budapest, 1979. 280–329. (a továbbiakban: Fenyő 1979a) 294.

[8] Békés vármegye törvényszéki iratai 1715–1848. Békés Megyei Levéltár, IV. A 10. a/16. 1844/79.

[9] A büntetőjog-történeti kutatások másodlagosságáról: Hajdu Lajos: Adalékok a magyar büntetőjogi kodifikációs kísérletek történetéhez. In: Jogtörténeti tanulmányok I. Szerkesztette: Csizmadia Andor. Budapest, 1966. 111–129. (a továbbiakban: Hajdu 1966a) 111–112; Horváth Tibor: Burzsoá büntetési elméletek Magyarországon. Állam- és Jogtudomány, 21. 1978. 3. szám. 277–305. (a továbbiakban: Horváth 1978.) 277.

[10] Bónis György: A magyar büntetőtörvénykönyv első javaslata 1712-ben. Angyal szeminárium kiadványai 26. Budapest, 1934. (a továbbiakban: Bónis) 7–11.

említhető meg.[11] Ezt követően a 18. század utolsó évtizedéig csak kisebb intézkedések történtek e tárgyban.[12]

A rendeleti úton II. József által megkísérelt büntetőjogi rendezés után II. Lipót már egészen más módszerekkel fogott a büntető jogszolgáltatás modernizálásához. Az 1790–91. évi diéta kilenc *regnicolaris deputatiót* küldött ki, amelyek közül a jogügyi elkészített egy tervezetet. Már 1792-ben kész volt, de csak 1795-ben tárgyalta a választmány, és 1807-ben mutatták be az országgyűlésnek.[13] Nagyon fontos jellemzője a tervezetnek, hogy a Bencsik-féle javaslattal ellentétben az egész büntetőjogot átfogta, a legfontosabb anyagi és alaki jogintézményeket tartalmazta.[14] Először kívánt rést ütni a nemesi privilégiumokon, a büntetési rendszer és a büntetőeljárás tekintetében nem tett nagy rendi különbséget. Kifejezetten eltiltotta a tortúrát, a fiatalkorú bűnelkövetőknek javítóházak felállítását írta elő.[15] Különösen lényeges, hogy határozottan elrendelte valamennyi, a törvénnyel ellentétes írott vagy szokásjogi jogforrás hatályon kívül helyezését. A tervezetből végül nem lett törvény, megbukott I. Ferenc és Metternich rendszerén, illetve a francia forradalom miatt a nemesség is visszariadt a reformoktól, az időszak nem kedvezett a modern büntető törvényhozásnak.[16]

Az 1825–27. évi országgyűlés a tervezetet a királyi előadások közé tűzte, és meghallgatása után újabb választmányt küldött ki az átnézésére,[17] így a büntetőjogi kodifikáció következő lépése az 1827:8. tc. alapján létrejött *regnicolaris sub-deputatio* 1829-re elkészített tervezete lett. Országgyűlési tárgyalás alá sem került, talán azért, mert nem egy új javaslatot készítettek, hanem az 1795-öst „glosszálták".[18] Szalay László szerint „az 1827-diki országos választmány' munkálatának főhibája abban állott, hogy annak szerzői az 1803-diki ausztriai törvénykönyvet [...] a' magyar szokásos jogból keletkezett rendelkezésekkel amalgámazhatónak vélték".[19] A tervezetet az előzőhöz képest határozott visszalépésnek lehet tekinteni.[20] Törölték az elvi szempontokat tartalmazó Előszót és Alapelveket, arra történő hivatkozással, hogy ezt az egyes bűncselekmények tényállásában kell tárgyalni vagy az oda be nem illeszthetőket tudományos művekben kell ismertetni.[21] Ez a tervezet

[11] Bónis 17–18.

[12] Ember Győző: A kormányzati szervezet. In: Magyarország története 1686–1790. Szerkesztette: Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Budapest, 1989. 437–499., 495–496.; Hajdu Lajos: Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet. Budapest, 1971. (a továbbiakban: Hajdu 1971.) 8; Hajdu Lajos: Bűntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. Budapest, 1985. 10.

[13] Finkey Ferenc: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok száz év távlatából. Budapest, 1942. (a továbbiakban: Finkey 1942.) 14. A tervezet elkészítéséről bővebben: Hajdu 1966a.

[14] Hajdu 1971. 383; Bónis György: Hajdu Lajos: Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet. Századok, 107. 1973. 1026–1208. 1027.

[15] Finkey 1942. 15.

[16] Hajdu 1971. 385; Király Tibor: Fejezetek a Magyar Büntető Eljárásjog tudományának történetéből. Budapest, 1980. (a továbbiakban: Király) 5.

[17] Szlemenics Pál: Magyar fenyítő törvény. Pest, 1865. (a továbbiakban: Szlemenics) 50.

[18] Balogh E. 1996. 28.

[19] Szalay László: Büntető törvénykönyv I. In: Publicistai dolgozatok II. Pest, 1847. 15–20. (a továbbiakban: Szalay 1847b) 17.

[20] Finkey 1942. 16.; Kovács Kálmán: Az esküdtszék és az „articularis bíráskodás" ügye az 1843–44. évi büntető-eljárási törvényjavaslatok előkészítésének vitáiban. In: Kovács Kálmán: A magyar állam és jog fejlődése. Budapest, 1981. 213–228. (a továbbiakban: Kovács K.) 213.; Horváth Tibor: Szemere Bertalan és a reformkor büntetőjogi gondolkodása. In: Szemere Bertalan és kora 1. Szerkesztette: Ruszoly József. Miskolc, 1991. 137–148. (a továbbiakban: Horváth 1991.) 138.

[21] Balogh E. 1996. 28–29.

még a szakirodalom számára nem feltárt,[22] így jogelveit sem lehet itt részleteiben ismertetni. A tervezetet a haladó követek kérésére 1830-ban kinyomtatták, és a nádor a vármegyéknek küldte megvitatásra.[23]

Az 1839–40-ben tartott országgyűlés a rendek és a kormányzat között létrejött egyezség eredményeképpen megalkotta az 1840:5. törvénycikket, amely egy választmányt küldött ki az 1829-es tervezet felülvizsgálatára és a börtönügyi kérdések megoldására. A Kancellária félt a túlzott reformoktól, a rendek pedig csak így tudták elérni a bizottság létrehozását, ezért kompromisszumos megoldás született. Az 1. § hármas feladatot határozott meg: a külföldi börtönrendszerek megvizsgálását, javaslat benyújtását, hogy milyen rendszerben, hol és milyen költséggel állítsanak fel egy intézetet, és ezzel összefüggésben az 1829-es javaslat tökéletesítését. József nádor a bizottságot 1841. november 28-ára hívta össze. A közvélemény szinte egyöntetűen támogatta a büntetőjogi kodifikációt, ezt kell látnunk abban is, hogy Deák Ferenc szállásánál a választmány első összejövetele előtt az ifjúság fáklyás felvonulást tartott.[24] December 1-jén került sor az első ülésre, ahol kidolgozták az elvi tételeket, majd két alválasztmányt jelöltek ki. Az egyiket gróf Teleky József elnöklete alatt a börtönügyi javaslat kidolgozásával bízták meg, a másik, amelynek elnöke báró Mednyánszky Alajos volt, a bűnöket, büntetéseket és az eljárást tartalmazó javaslat megalkotását kapta feladatul. Ezt az albizottságot kettéosztották, egy anyagi jogi és egy eljárásjogi csoportot hozva létre.[25] Az alakuló ülést a következő évben, január 3-án tartották, és a folyamatos munka eredményeként a börtönügyi és az eljárásjogi albizottság június 2-án a választmány elé terjesztette javaslatát. A harmadik albizottság később nyújtotta be az elkészült munkáját, amelynek tárgyalását november 11-én kezdte meg az országos választmány. Negyvenöt ülésen vitatta meg a bizottság a javaslatot, majd 1843. március 19-én az elnök a feladatot befejezettnek nyilvánította.[26]

A nádor a Helytartótanács véleményét összegezte a Kancelláriának az országgyűlési tárgysorozatról benyújtott tervezetéről. A Helytartótanács már eleve számolt azzal, hogy nem születik törvény a javaslatokból, és ez nem is volt nagyon ellenére. A testület 1843 áprilisában kifejtett véleménye szerint a büntetőjogi javaslatok tárgyalásától aligha várható valamilyen eredmény, mivel a büntetőeljárásra és a büntetés-végrehajtásra elképzelt rendszer inkább csak egy ideális kívánság, de az adott körülmények között nem vezethető be.[27] Az elkészült javaslatokat a kerületi ülések vitatták meg, az anyagi jogi „általános rendeletek" augusztus 16–21. között, a „különös rendeletek" augusztus 22–30. között kerültek sorra.[28] Az alsótábla a választmány szakbíróságokra vonatkozó javaslatát elutasította, és a bíráskodást esküdtbíróságokra bízta, Deáknak és tizenhat társának terjedelmes különvéleményét vette figyelembe a második eljárásjogi javaslat kidolgozásánál.[29] A büntetőjogi

[22] Kovács K. 213.; Balogh Elemér: A magyar büntető anyagi jog dogmatikatörténetének kezdetei. Jogtudományi Közlöny 52. 1997. 469–484. (a továbbiakban: Balogh E. 1997.) 481.

[23] Fayer László: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye I-III. Budapest, 1896., 1898., 1900. (a továbbiakban: Fayer 1896., 1898., 1900.) 1896/1. 12.; Gergely András: A „rendszeres bizottsági munkálatok" szerepe a magyar polgári reformmozgalom kibontakozásában. Tiszatáj, 28. 1974. 6. szám. 37–41. (a továbbiakban: Gergely) 38. A korábbi szakirodalomban kétértelműen használt „haladó" kifejezés alatt nem a legradikálisabb eszmék hirdetőit értem, hanem a liberális politikusokon kívül az újkonzervatívok mérsékelt büntetőjogi reformokat elfogadó csoportját is ebbe a körbe tartozónak tekintem.

[24] Fayer 1896/1. 22., 26., 36.

[25] Fayer 1898. 398.

[26] Fayer 1896/1. 121–122.

[27] Varga János: Kormányszervek előkészületei az 1843. évi diétára. Századok, 114. 1980. 727–751. (a továbbiakban: Varga 1980b) 44.

[28] Fayer 1900. 1–89.

[29] Finkey 1942. 29.

javaslatokból a halogató taktikának és a főrendi tábla merev ellenállásának következtében nem lett törvény, még a Kancelláriához sem került fel. A főrendek a később megküldött börtönügyi javaslattal kezdték a tárgyalást, és csak egy mintabörtön felállítását akarták. A rendektől azt követelték, hogy az anyagi jogi rész is ehhez igazodjon a büntetések kiszabásánál, valamint egyértelműen a halálbüntetés fenntartása mellett álltak ki. A követek természetesen ezt nem tudták elfogadni, és az esküdtbíráskodás bevezetéséhez is ragaszkodtak. Erre 1844. szeptember 18-án a főrendek azt üzenték, hogy csak szakbíróság alapján hajlandók tárgyalni. Ezzel a javaslat zátonyra futott.[30] A liberálisok 1844 után félretették a büntetőjogot és más közjogi kérdésekkel kezdtek foglalkozni.[31]

Még ebben az évben Lipcsében megjelent németül a javaslat,[32] amelyről Mittermaier az *Archiv für Kriminalrecht* című folyóiratban elismerő véleményt közölt.[33] A tervezet politikai és szakmai szempontból egyaránt korszerűnek tekinthető,[34] színvonala vetekedett a modern európai tervezetekkel, ennek fő oka az volt, hogy készítői nem a korabeli büntetőjogi gyakorlatot akarták módosítgatni, hanem teljesen új rendszert építettek fel.[35] Ez a Deák-féle javaslat minden részében megfelelt egy korszerű büntető törvénykönyv jellemzőinek, hiszen a korábbi tervezetekkel, javaslatokkal szemben önálló általános része volt.[36] Személyi hatálya az ország összes polgárára kiterjedt, nemesre, nemtelenre és egyházira egyaránt, kivételt csak a tényleges szolgálatot teljesítő katonák képeztek. A büntetőjogi javaslat a *bichotom* rendszert ismerte el, bűntetteket és kihágásokat különböztetett meg. Alaposan kidolgozták a szándék, kísérlet, részesség, büntetőjogi elévülés kérdéseit. Büntetési rendszerében újdonság, hogy nem alkalmazta a halálbüntetést, a testi és a becstelenítő büntetéseket, így fő büntetési nem a szabadságvesztés volt. A bírónak korlátlan enyhítési lehetőséget biztosított, a büntetési tételeknek csak a maximumát határozta meg, a speciális minimumot nem. A különös rész a bűncselekményeket négy csoportban tárgyalta: az ember személye elleni, vagyona elleni, társadalom elleni és az állam érdekét sértő bűncselekményeket ismert. Az eljárási rész az esküdtbíráskodást vezette be. A börtönügyi javaslat a magány-rendszer mellett tette le a voksot. A három törvényjavaslat közül az anyagi jogi rész tekinthető a legjobban sikerültnek.[37] A korabeli büntetőjogi irodalomban feltűnő haladó eszméket a választmány felhasználta a javaslat kidolgozása során.

A büntetőjogi kodifikáció politikai mozgatórugói

A társadalmi haladás kérdéseinek egy része büntetőjogi vonatkozásokat hordozott magában. Olyan problémákat lehetett a büntetőjogi kodifikáción keresztül megvitatni, amelyek a legszorosabb értelemben vett politikai kérdésnek minősültek. Így a viták nem pusztán politikai szócsatákban merültek ki, hanem a jog kevésbé érzelmes, pontosabb nyelvezetén folytak.[38] Mivel a társadalom átalakításának középpontjában a humanizmus és az emberek egyenlősége állt, a liberálisok óhatatlanul kiterjesztették reformtörekvéseiket

[30] Vörös Károly: A magyar reformellenzék harca a polgári átalakulásért. In: Magyarország története 1790–1848. Szerkesztette: Vörös Károly. Budapest, 1983. 855–976. 918.

[31] Mezey Barna: A büntetőhatalom és a magyar liberalizmus. In: Hatalommegosztás és jogállamiság. Szerkesztette: Mezey Barna. Budapest, 1998. 27–35. (a továbbiakban: Mezey 1998.) 32.

[32] Balogh E. 1997. 481.

[33] Fayer 1896/1. 89. A kérdésről bővebben Györgyi, Kálmán: Mittermaier und der ungarische Strafgesetzentwurf vom Jahre 1843. Annales Univ. Sci. Budapest, Sectio Iuridica. Tom. XXX. 1989. 15–26., (a továbbiakban: Györgyi) 20–23.

[34] Kovács K. 213.

[35] Mezey 1998. 32.

[36] Balogh E. 1997. 481.

[37] Finkey 1942. 26.

[38] Balogh E. 1997. 470.

a büntetőjog területére.[39] A haladó erők az új politikai nézetek megvalósításának módját és eszközét a büntetőjog területén keresték.[40]

Az 1832–36. évi országgyűlés fő feladatának tekintette a jobbágy és a földesúr viszonyának új alapokon való rendezését. A magánjogi megközelítést viszont nem tartották elegendőnek, mivel a jogszolgáltatás és ezáltal a valódi hatalom az úriszékekkel a földesúr kezében volt. Deák Ferenc a jobbágykérdés rendezését kiterjesztette mindenre, ami valamilyen kapcsolatban állt a jobbágyokkal,[41] így került a köztudatba a büntetőjogi kodifikáció is. Ezzel párhuzamosan a büntetés-végrehajtással, börtönüggyel kapcsolatos reformok is felvetődtek, hiszen a büntetőjog alkalmas volt a tovább már nem halogatható változtatásokra vonatkozó elképzelések megtárgyalására.[42] A liberális nemesség az önkény ellenszerét látta a kodifikációban, a rendőrállami felfogás elvetéseként követelte a büntető törvénykönyv és a büntetőeljárási törvény megalkotását.[43] A reformer politikusok gyorsan ráéreztek a fogházjavítás melletti propaganda lehetőségére is. A korabeli börtönviszonyok feltárásával a romantikus életérzés kihasználására, a szánalom felkeltésére törekedtek, így próbálták meg az eddig politikailag inaktívakat a reformerek mellé állítani.[44] A liberális ellenzék büntetőjogi reformokat szorgalmazó fellépése a szakjogi szempontokon túl, elsősorban politikai jelleget mutatott, a felhozott érveknek mögöttes politikai tartalma volt.[45]

A magyar liberálisok a sajtóban és a röpirat-irodalomban vitatták meg a polgári átalakulás kérdéseit, közöttük a büntetőjogi kodifikációt is. A 1843. évi javaslat előkészítésében az ország szinte valamennyi haladó jogász-politikusa részt vett.[46] A szoros értelemben vett jogirodalom viszont nem működött közre a javaslat munkálataiban. Ennek fő oka az volt, hogy a jogi iskolák nem töltötték be szerepüket, az egyetemen latin nyelvű tankönyveket adtak elő. A hivatalos jogtudomány képviselői lemaradtak a változásokról, nem tekintették az 1795. évi és az 1829. évi javaslatot a jogtudomány részének. Szlemenics Pál 1836-ban megjelent, szellemében fejlődést nem mutató tankönyvében még arról elmélkedett, hogy büntetőjog helyett nem lenne-e jobb „fővesztő jognak" nevezni ezt a jogágat.[47] A büntetőjog oktatása elmaradt a magánjoghoz képest, hiszen nemcsak önálló tanszékkel nem rendelkezett, hanem tantárgynak sem tekintették. A Pázmány Egyetem Budára történt átköltöztetésekor, 1777-ben lett csak önálló tantárgy a büntetőjog.[48] Az 1795. évi tervezet előkészítő munkálataiba egyáltalán nem kapcsolódtak be, nem küldtek javaslatokat sem a jogakadémiák, sem a pesti egyetem jogi kara.[49] A modern elméleti irányzatokat is ismerő Vuchetich Mátyás halála után 1824–1827 között Havas József, majd Szibenliszt Mihály következett a tanszék élén. Havasnak egyetlen műve jelent meg, Szibenliszt pedig nemigen

[39] Mezey 1998. 27.
[40] Kovács K. 213.
[41] Fayer 1896/1. 14.
[42] Balogh E. 1997. 470.
[43] Mezey 1998. 29.
[44] Mezey Barna: A magyar polgári börtönügy kezdetei. Budapest, 1995. 13.; Mezey 1998. 32.
[45] Király 11.
[46] Balogh E. 1997. 472.
[47] Szlemenics 1., Fayer 1896/1. 85–86.; Király 6.; Horváth 1978. 278.
[48] Pauler Tivadar: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez. Budapest, 1878. (a továbbiakban: Pauler) 291.; Kovács Kálmán: A büntetőjog oktatása a nagyszombati egyetem jogi karán 1667–1777. Jogtudományi Közlöny, 22. 1967. 280–287., 285–286.; Bellér Judit: A feudális (katedra) büntetőjog-tudomány fejlődéstörténetéhez. In: Összehasonlító jogtörténet. Bolgár Elek Emlékkönyv. Szerkesztette: Horváth Pál–Révész T. Mihály. Budapest, 1983. 33–49. (a továbbiakban: Bellér) 37.
[49] Hajdu Lajos: Javaslatok az 1795. évi büntetőkódex-tervezethez. Acta Fac. Pol-Jur. Univ. Sci. Budapest. Tom VIII. 1966. 109–111., (a továbbiakban: Hajdu 1966b) 110. Mária Terézia a nagyszombati egyetemet Budára helyezte át 1777. február 10-én kelt rendeletével, majd II. József Pestre költöztette 1784-ben. Pauler 289., 292.

foglalkozott büntetőjoggal. A harmincas évek közepétől büntetőjogot oktató Henfer János pedig csak a szabadságharc után vetette papírra kéziratban fennmaradt nézeteit.[50] Ilyen feltételek mellett a hazai jogtudomány nem tudott megfelelni a kodifikáció követelményeinek, ezért jogász képzettségű politikusok vállalták magukra a kódex kidolgozását.[51]

Büntetőjogi kérdésekben a konzervatívok is hasonló nézeteket vallottak, mint a reformerek,[52] de az újkonzervatív gróf Dessewffy Aurél felfogása az ellenzéktől átvett elemekkel együtt a büntetőjog területén is a konzerválást szolgálta.[53] Az országos választmány munkájának megkezdése előtt az újkonzervatívok a liberálisokhoz hasonlóan kidolgozták a követendő taktikát. Ennek során Dessewffy javasolta a törvény előtti egyenlőség elvének elismerését, és ezzel összefüggésben elfogadhatónak nevezte a büntetési rendszer átalakítását. A nemesi méltóság védelmében a becstelenítő és testfenyítő büntetéseket, esetleg a halálbüntetést is mellőzhetőnek tekintette.[54]

A politikai közvéleményt el kell határolni a közhangulattól és a megjelenő vélemények összességétől, hiszen határozott céllal és rendszerrel rendelkezik, valamint kifejlődéséhez meghatározott politikai és társadalmi feltételrendszer szükséges. Ez az öt elemből álló követelményrendszer az 1830-as évek elejére többé-kevésbé megvalósult, így az 1840-es évek első felében, a politikai sajtó megjelenésével tulajdonképpen kialakult Magyarországon is a politikai közvélemény. Mivel a 19. század közepéig a cél a polgári államberendezkedés megvalósítása, alkotmányteremtő a közvélemény, ebből következően polgári, egységes és ellenzéki jellegű.[55] A közvélemény megjelenése a nyilvánossági fórumokon lehetséges, amelyek a magyar viszonyok között két típushoz tartoztak. A reformkori Magyarországon megkülönböztethetünk ún. rendi nyilvánossági fórumokat és polgári eszközöket. Az előbbi csoportba az országgyűlés és a vármegyei közgyűlés, az utóbbiba a politikai sajtó és a későbbi pártok alapját képező egyesületek sorolhatók.[56] A továbbiakban a közvélemény és a büntetőjog kapcsolatának vizsgálatára a fenti nyilvánossági fórumokon lezajlott vitákon keresztül kerül sor.

Büntetőjogi kérdések a rendi nyilvánosság fórumain

A rendi országgyűlés és a büntetőjog

A büntetőjog megjelenését vizsgálva a nyilvánosság fórumain, először az ún. rendi fórumokat, a hagyományos területeket kell áttekinteni. Annak ellenére, hogy az egész reformkorban nem sikerült az országgyűlési tárgyalások nyilvánosságát megvalósítani, az 1830-as évektől a karzatról kiszivárgó hírek mellett kéziratos lapok és a formálódó politikai sajtó is mind nagyobb betekintést engedett a rendek tevékenységébe.[57]

---

[50] Bellér 41–42.

[51] Horváth 1991. 139.

[52] Fayer 1896/1. 237.

[53] Dénes Iván Zoltán: Közüggyé emelt kiváltságőrzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években. Budapest, 1989. 50.

[54] Varga János: Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete. Zalai Gyűjtemény, 15. Zalaegerszeg, 1980. (a továbbiakban: Varga 1980a) 8.

[55] Gergely András – Veliky János: A politikai közvélemény fogalma Magyarországon a XIX. század közepén. Acta Univ. Debr. Ser. Hist. XVIII. Magyar Történeti Tanulmányok, VII. Debrecen, 1974. 5–42., 6–7., 15.

[56] Pajkossy Gábor: Polgári átalakulás és nyilvánosság a magyar reformkorban. Előadások a Történettudományi Intézetben 14. Budapest, 1991. (a továbbiakban: Pajkossy 1991.) 3–4.

[57] Barta István: Kölcsey politikai pályakezdete. Századok, 93. 1959. 252–302. (a továbbiakban: Barta 1959.) 275.; Gergely 40–41.; Pajkossy 1991. 3–8. A sajtószabadság kérdéséről: Both Ödön: Az 1848. évi sajtótörvény létrejötte. (A sajtószabadság problémája Magyarországon a reformkorban.) Acta Jur. et Pol. Szeged. Tom. I Fasc. 4. 1956. (a továbbiakban: Both), valamint Bényei

A rendi országgyűlésen a 19. század elejére szokásjogi úton kialakult rendszer szerint a viták három szinten folytak, a kerületi ülések után az alsótábla, majd a főrendek tárgyalták meg a királyi előterjesztésben szereplő kérdéseket. Ez a törvényhozási szisztéma érvényesült a büntető anyagi jogi javaslat vitája során is. A reformkori magyar országgyűlés elé csak egy alkalommal került büntetőjogi javaslat, az 1843–44. évi *diéta* foglalkozott egy büntetőkódex létrehozásával. A téma alaposan feldolgozott,[58] ezért csak a legfontosabb vitakérdések ismertetése indokolt. Ezen az országgyűlésen a vármegyei közélet megélénkülése folytán hosszasan és alaposan megvitatott kérdések voltak napirenden, tulajdonképpen olyan vitatéma nem volt, amelyet valamelyik megyegyűlés nem érintett volna.[59]

Az általános részi kérdések közül öt bizonyult problémásnak. A törvénykönyv személyi hatályáról folytattak a kerületi ülésen hosszas vitát,[60] nem minden politikai felhang nélkül. A liberálisok a katonákra és az egyháziakra is ki kívánták terjeszteni a kódexet, ami határozott ellenkezést váltott ki a konzervatívokból és a katolikus egyház követeiből. Ez a szócsata lényegében a választmányi üléseken hangoztatott érvek ismétlésében merült ki, majd a harmincötödik országos ülésen megismétlődött.[61] Az ország területi egységének a helyreállítása és a törvény előtti egyenlőség eszméje szerepelt itt mögöttes politikai vitatémaként.

A legnagyobb vitát a büntetési rendszer váltotta ki,[62] politikai hovatartozás nélkül fejtették ki saját és megyéjük nézeteit a követek, ahogy ezt Lónyai Gábor zempléni követ megnyilatkozásain is láthatjuk. A közismerten liberális politikus a halálbüntetés mellett érvelt.[63] A kerületi üléseken elhangzott érvek kaptak hangot a karok és rendek tábláján is, miután gróf Majláth György országbíró felhívta a követek figyelmét a halálbüntetés kihagyására. Felvetődött az állam büntető hatalma terjedelmének kérdése is: Szentkirályi Móric szerint nincsen joga, Komárom megye követének, Ghyczy Kálmánnak a véleménye alapján van joga az államnak halálbüntetést alkalmazni. A büntetés célját vizsgálva többen jutottak arra a következtetésre, hogy a javítás eszméjének nem felel meg ez a büntetési nem (például Klauzál Gábor, Beöthy Ödön, Bezerédy István, Somsich Pál), de Lónyai és Zsedényi Ede az elrettentést is figyelembe véve hatékonynak tartotta. Az újkonzervatívok jellegzetes álláspontját képviselte Zsedényi, amikor az ilyen büntetéssel fenyegetett cselekmények szűkítését javasolta. A vita során elhangzott érvek az országos választmány alapelveket tisztázó ülésein már egyszer felvetődtek.[64] Ung megye követe, Orosz Elek csak zendülés és háború esetére tartotta kívánatosnak fenntartani a halálbüntetést. A 8. §-ban felsorolt büntetési nemek közül Békássy Imre, Vas vármegye követe a pénzbüntetés kihagyását javasolta, „az ország pénztelen állapotja tekintetéből". Vas megye követei következetesen ragaszkodtak a testi büntetés fenntartásához, a kerületi ülésen Tóth Lajos, az alsótáblán Békássy terjesztett elő ilyen javaslatot. Török Gábor Arad megyéből a száműzetés beemelését indítványozta a kerületi ülésen, Zemplén megye a polgári jogoktól való megfosztást kívánta az országos ülésen a büntetések közé illeszteni.

Miklós: Reformkori országgyűlések a sajtószabadságról. Debrecen (Nyíregyháza), 1994. (a továbbiakban: Bényei)

[58] Fayer 1896., 1898., 1900.; Varga 1980a.

[59] Varga János: Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843) II. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv, 12. Kaposvár, 1981. 155–194. 177.

[60] A 40–41. ülést szentelték ennek a követek 1843. augusztus 17–18. Fayer 1900. 8–17.

[61] Fayer 1900. 109–157.

[62] A 41–43. kerületi ülésen 1843. augusztus 18–21. között, az alsótáblán szeptember 2-án a 36. ülésen tárgyalták a büntetésekről szóló II. fejezetet. Fayer 1900. 24–59., 157–183.

[63] Fayer 1900. 160.

[64] Varga 1980a 37–38.

Az országgyűlési tárgyalás során érdemi vita az V. fejezet két szakasza körül bontakozott ki.[65] A felbujtó megítélése kapcsán a kerületi ülésen Zsedényi Ede Szepes megye követeként a felbujtóra súlyosabb büntetés kiszabását tette volna lehetővé, mint az elkövetőre, Szentkirályi Móric (Pest megye) viszont az egész 51. § kihagyását javasolta. Az alsótáblán az elnök véleményével szemben Kubinyi Ferenc, Bezerédy István és Békássy Imre a felbujtó büntetését csak akkor tartotta lehetségesnek, ha határozottan megjelölte a bűncselekményt. Rohonczy Ignác Sopron megye követe a felbujtó büntetését javasolta akkor is, ha a bűncselekmény nem jutott kísérleti stádiumba. Ez ellen szólalt fel Kubinyi, valamint két alkalommal Szentkirályi. Pest megye követe kifejtette, hogy a sikertelen felbujtást nem szabad büntetni, „ha csak a kisérletre való kisérletet is büntetni nem akarjuk". A 63. § a bűnszervezetből kilépő büntetlenségét feljelentéshez kötötte eredetileg, erről a kérdésről alakult ki kisebb véleménykülönbség a kerületi ülésen.

Több probléma merült fel az elévülést és a kegyelmezést szabályozó VIII. fejezet vitája során.[66] Kubinyi nógrádi követ a gyilkosságnál az elévülés kizárását javasolta, mert ilyen esetben a kárpótlás kizárt. Máramaros követe, báró Sztojka Imre kijelentette: „az elévülést igazságtalannak látom", mivel a meg nem torolt bűncselekmény nem enyészhet el. Kerületi ülés döntése alapján a király személye elleni bűncselekmények elévülési ideje egy év lett. A kegyelmezés körül kialakult vita politikai megfontolásokból eredt, a konzervatívok egyértelműen a korlátlannak tekintették az uralkodó kegyelmezési jogát, amint ez Zsedényi kerületi ülésen elhangzott beszédéből is kitűnik. A liberálisok viszont a kegyelmezés erőteljes korlátozása mellett foglaltak állást, például ide sorolható Szentkirályi és Bezerédy.

A különös rész tárgyalásánál néhány kivételtől eltekintve csak apróbb nézetkülönbségek adódtak, amelyek általában a jogi szaknyelv éretlenségével magyarázhatók. Ilyen kérdés volt a szándékos emberölés és a gyilkosság elhatárolása,[67] a feljelentés elmulasztójának és az orgazdának az elkülönítése.[68] Hasonló elhatárolási probléma jelentkezett a XXVII. fejezetben szabályozott rágalmazásnál és becsületsértésnél, valamint a XLVIII. fejezetben szereplő hivatalos személyekkel szemben elkövetett sértéseknél. Maga a javaslat is összemosta a két bűncselekményt, ugyanazt a tényállást egyszer rágalmazásnak (266. §), egyszer becsületsértésnek (271. §) nevezte. Bezerédy mindkét fejezet tárgyalásánál felhívta a követek és az elnök figyelmét a két bűncselekmény különbségeire: „Ismét azt állítom, hogy a rágalmat a becsületsértéssel nem kell összezavarni; rágalom esetében, az: mikor valamely elhatározott bűntett vagy erkölcstelenség van méltatlanul reám fogva, az kell nekem, hogy a biró ártatlannak mondjon, nem pedig visszavonás; de becsületsértő kifejezésekre nem mondhat a bíró ártatlannak." A hivatalviselőkkel kapcsolatban: „Itt ismét bátor vagyok megkérni excellentiádat: méltóztassék a rágalmat megkülönböztetni a becsületsértéstől."[69] A büntetési tételek aránytalansága merült fel a kútmérgezésnél (114. §), a lopás (395. §) és a gyújtogatás (387. §) összehasonlításánál. A „természet elleni közösködés" büntetését pedig kevesellték.[70]

A párbaj nem megfelelő szabályozására hívta fel a figyelmet Lónyai Gábor és Békássy Imre.[71] Az erőszakos közösülés sértettjének fizetendő díjról mind a kerületi ülésen, mind

[65] Kerületi ülésen a 43. napon 1843. augusztus 21-én, az alsótáblán szeptember 2-án a 36. ülésen került sor a megvitatására. Fayer 1900. 59–63., 184–200.

[66] A 43. kerületi ülésen 1843. augusztus 21-én, valamint a 36–37. alsótáblai ülésnapon szeptember 2–4-én szerepelt. Fayer 1900. 63–66., 201–236.

[67] Fayer 1900. 236–237.

[68] Fayer 1900. 303.

[69] Fayer 1900. 278., 349. Fayer László értékelése szerint a javaslat élesen elkülöníti a két tényállást. Fayer 1896/1. 184. Ezzel szemben a 271. § a 266. §-ra visszautalva becsületsértést említ, holott a hivatkozott törvényhely a rágalmazás elkövetési magatartását írta körül.

[70] Fayer 1900. 67., 71., 259.

[71] Fayer 1900. 238.

az alsótáblán szó esett.[72] A 228. § vonatkozásában az elkövetői kör kibővítését javasolta Szentkirályi.[73]

Hosszas politikai vita bontakozott ki az országos ülésen is a már korábban alaposan tárgyalt, felségsértésről szóló XLIII. fejezetről.[74]

A törvény előtti egyenlőség elvének sérelmét jelentő szabályozási forma maradt a törvényjavaslatban, az emberölés eseteinél ugyanis különbséget tettek törvénytelen és törvényes gyermek között. A 110. § vitája során merült fel a kerületi ülésen, hogy a 131–133. §-okban az anya által elkövetett emberölésnél a „törvényes ágyból született gyermek" nagyobb büntetőjogi védelmet élvez.[75] Ennek a megoldásnak az oka kriminálpolitikai indíttatású lehetett, a leányanyákkal szembeni elítélő magatartás miatt privilegizált esetnek tekintették.

Az anyagi jogi javaslat vitájának végén Lónyai követutasítására hivatkozva felvetette a „szándékos ünneptörők" büntetését is.[76] A rendőrségi kihágások tárgyalása során az elnök javasolta a káromkodás büntetőjogi szankcionálását, a követek részletesen megvitatták a kérdést.[77] A káromkodást politikai hovatartozástól függetlenül a liberálisok (Wenckheim Béla, Szentkirályi) és az újkonzervatívok (Zsedényi) is nem büntetőjogi problémának fogták fel, Wenckheim egyenesen nevelési feladatnak nevezte megszüntetését. Szathmáry Antal, a kalocsai főkáptalan követe a káromkodók ellen külön törvényt indítványozott, Kubinyi Ferenc a büntető törvénykönyvben történő szabályozást javasolta. Bács megye követe, Zákó István szerint először is meg kell határozni a káromkodás fogalmát. Ennek kapcsán kijelentette: „büntetőtörvénykönyv alá csak oly tény tartozik, mely szándékosan történik". Ez a megnyilatkozás szöges ellentétben áll a javaslat már elfogadott részével, amely a 41. §-ban szabályozta a „vétkes vigyázatlanságot", sőt Fayer szerint ennél a résznél a szerkesztők tankönyvi részletességgel határoztak meg fogalmakat.[78]

A főrendi tábla nem az anyagi jogi javaslat vitájába bocsátkozott először, hanem az október 28-án tartott ötvennyolcadik ülés során többséget kapott sorrend alapján a börtönrendszerrel kezdték a büntetőjogi javaslatok tárgyalását.[79] Mivel ragaszkodtak büntetési rendszer börtönrendszerhez való igazításához, az anyagi jogi javaslat érdemi vitájára nem került sor.

A vitatémák áttekintéséből is kitűnik, hogy a követek csak a legritkább esetben folytattak vitát szorosan vett dogmatikai kérdésekről. A hosszabban tárgyalt szakaszok nagyobb része kifejezetten politikai mögöttes tartalmat hordozott. Ezekben az esetekben a követek „pártállásuknak" megfelelően nyilatkoztak, ilyen a személyi hatály, a kegyelmezés, a felségsértés témaköre. A hozzászólások másik része inkább érzelmi tartalmúnak tekinthető törvényhelyekhez kapcsolható. A halálbüntetés kérdéséről az emberek többsége nem tudott és nem tud pusztán szigorúan vett tudományos szempontok alapján nyilatkozni, ennek a megnyilvánulását is megfigyelhetjük az országgyűlési vita során.

A vármegyékben felvetődő büntetőjogi problémák

Az 1790–91. évi országgyűlés által kiküldött bizottsághoz csak tizenegy vármegye küldte be javaslatait, amelyek kivétel nélkül a korábbi rendszer teljes visszaállítását, a *Jose-*

[72] Fayer 1900. 68., 239.
[73] Fayer 1900. 69.
[74] Varga 1980a 84–87.; Fayer 1900. 304–324.
[75] Fayer 1900. 67.
[76] Fayer 1900. 381.
[77] Fayer 1900. 383–413.
[78] Fayer 1896/2. 21.; Fayer 1896/1. 162.
[79] Fayer 1900. 430–476.

phina által bevezetett haladó intézkedések eltörlését követelték.[80] A vármegyei „közönség" számára büntetőjogi kérdések először az *operátumok* vitáiban merültek fel 1830–1832-ben. Az elfogadott véleményekben „az emelkedett hangnemű elvi liberális megfogalmazások valóságos tárházát" találhatjuk, de a javaslatok néhány megyében már szerves egészet, rendszert alkotnak.[81] A javaslatok megvitatása egyszerűen felrázta és véleményének kialakítására kényszerítette az országos ügyekbe korábban be nem avatkozó vármegyei nemességet.[82] Mivel az 1829. évi büntetőjogi tervezet és a körülötte kialakult vita még feltáratlan,[83] csak néhány vármegye jellemző álláspontja emelhető ki. Ezt követően gyakorlatilag minden országgyűlési követutasításban felmerült a büntetőjogi kodifikáció igénye, az 1839–40. évi *diétára* több vármegye követei érkeztek törvény-előkészítő bizottság kiküldését indítványozó utasítással, például Zala megye követei.[84] Deák Ferenc és Hertelendy Károly 1840-ben készített követjelentése is részletesen kitért a büntetőjogi kodifikáció szükségességére.[85] Az 1840. évi rövid országgyűlés és az 1843–44. évi *diéta* közötti időszakban a megyegyűlések jelentették a frissen létrejött politikai sajtó mellett a reformkérdések megvitatásának terepét. Különböző indítványok jelentek meg a vármegyei közgyűléseken, előfordultak régebbi témák, de teljesen újak is, csakúgy, mint megyei hatáskörbe tartozó és országos szabályozást igénylő tárgyak. Vas megye körlevelében szereplő javaslatnak megfelelően a követutasításokat kidolgozó bizottságok többé-kevésbé folyamatosan működtek.[86] Ez a folyamatos munka lehetővé tette, hogy a későbbi követutasításokban megjelenő álláspontok lényegesen kidolgozottabbak legyenek.

A vármegyék nemessége, szemben Szalay László 1841-ben kifejtett véleményével,[87] nem érezte a büntetőjogi kodifikációt minden politikai érdek felett állónak. Borsod vármegye 1839-es követutasításában ez szerepel: „igen ohajtjuk [...] egy olly igen szükséges büntető törvény könyv készítessék, de egyéb iránt [...] jobbnak véljük, ha az alkalmak és idők környülményeik által javaslott tárgy ki szemelési úton [...] az Országnak köz boldogságát gyarapító, vagy sürgetős köz ohajtásain és szükségein nyomosan segítő tárgyakrúl alkottattak törvények."[88] Erre rímel Szombathelyi Antal és Tomcsányi József békési követek nyomtatásban is megjelent összegző követjelentése 1844-ből. Kifejtették, hogy „talán nincs egy tárgy, mellynek szükségét a' status czéljainak a' vagyon és személy biztosításának elérhetése szempontjából inkább lehetne támogatni", de a törvény hiánya nem olyan, amely egy „nemzetet egyéb haladásában és fejlődésében akadályozna".[89] Ez így tulajdon-

[80] Hajdu 1966b 110., 115.

[81] Gergely 39–40.

[82] Molnár András: Deák Ferenc és a rendszeres munkálatokra tett zalai észrevételek. Századok, 129. 1995. 381–406. (a továbbiakban: Molnár) 381.; Horváth István: Politikai nézetek és viták a reformkori Nógrád megyében az 1830-as évek elején. In: Nógrád megyei múzeumok évkönyve. VI. Salgótarján, 1980. 5–30., 20.

[83] Kovács K. 213.; Balogh E. 1997. 481.

[84] Varga 1980a 4.; Degré Alajos: Zala megye reformkori követutasításai. Levéltári Közlemények, 44–45. 1974. 143–162., 157.

[85] Deák Ferenc–Hertelendy Károly: Követjelentés. In: Deák Ferenc beszédei I. 1829–1841. Összegyűjtötte: Kónyi Manó. Budapest, 1903. 488–553., (a továbbiakban: Deák–Hertelendy) 543–544.

[86] Varga János: Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843) I. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 11. Kaposvár, 1980. 177–243., (a továbbiakban: Varga 1980c) 186., 192., 206.

[87] Szalay László: A' büntető eljárásról, különös tekintettel az esküttszékekre. In: Publicistai dolgozatok I. Pest, 1847. 105–173., 107.

[88] Borsod vármegye képviselete a reformországgyűléseken. Követutasítások és követi végjelentések. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek, 21. Közreadja: Seresné Szegőfi Anna. Miskolc, 1987. (a továbbiakban: Borsod) 160–161.

[89] Követ-jelentés az 1843–44-iki országgyűlésről Szombathelyi Antal, Tomcsányi József Békés vármegyei követektől. Pest, 1845. 42–43.

képpen azt jelenti, hogy a követek és ezen keresztül a vármegye nemessége fontosnak és szükségesnek tartotta a büntetőkódex megalkotását, de ennél sokkal égetőbb közjogi problémákat helyeztek előtérbe. Ez is bizonyítja azt az álláspontot, mely szerint a büntetőjog rendezésének gondolata tulajdonképpen a törvény előtti egyenlőség és a szabadságjogok biztosításának gondolatából nőtt ki Magyarországon. Nem magát a büntetőjogi törvényhozást tartották fontosnak, hanem az ország közjogi átalakítását, ennek egyik fontos, de nem nélkülözhetetlen elemének tekintették a büntetőjogi kodifikációt.

Borsod megye követi végjelentése 1840-ben tartalmazta azt az igényt, hogy elsősorban az eljárási kérdésekkel kellene foglalkozni, „'s ekkor és csak ekkor! lehet azután a' köz állománynak célirányosan és lelket nyugtatólag a' vétkekről, és az ezeket sújtandó büntetésekről rendelkezni!"[90] Szalay ezzel szemben kitartóan hangoztatta még 1846-ban is, hogy az anyagi jog és a büntetőeljárás nem szabályozható külön.[91] Deák 1847-ben a büntetésvégrehajtás körülményeitől függő kérdésnek tekintette a szankciórendszert, ezért szerinte „előbb kell hát megállapítani a börtönrendszert, mint a büntetést".[92]

Tolna vármegye 1832-ben a büntető törvénykezés egységesítésére javasolta, hogy a régebbi törvényeket és „törvényes szokásokat" rendszerezve foglalják össze és az új törvényekkel együtt képezzék a bíráskodás alapját.[93] Ebből egyértelműen kiderül, hogy ekkor még nem egy mindent átfogó kodifikációra gondoltak a tolnai nemesek, hanem csak egyfajta kiegészítő-rendszerező változtatásra.

Az 1832–36. évi országgyűlésen Zemplén megye követutasítása a büntető anyagi jog területén tartalmazta a törvény előtti egyenlőséget: parasztot és nemest egyenlően fenyegessen büntetéssel a törvény.[94] Tolna vármegye is a rendi különbségek megszüntetését szorgalmazta büntetőjogi szempontból: „egy mértékben illetvén mindenkit az emberiségnek és tulajdonnak jussai, és személybeli tekintet nélkül egyaránt lévén ezek a törvény által őrzendők; [...] a büntetésnél a törvény személyes válogatást amúgy sem esmérhet."[95] Szatmár megye közgyűlése is elfogadta 1832-ben azt a követelményt, hogy a nemes és nemtelen helyzetét a büntetőjog területén közelíteni kell egymáshoz.[96] Ezekhez hasonlóan Temes, Baranya és Nógrád megye „közönsége" is a törvény előtti egyenlőség eszméjét támogatta az operátumok vitája során.[97]

A büntető törvénykönyv személyi hatályának megyei elképzeléséről csak Tolna megyéből van információnk, a későbbi 1843. évi javaslathoz hasonlóan csak a tényleges katonai szolgálatban levőkre nem terjesztették volna ki.[98] A *nullum crimen sine lege* elvének megjelenését figyelhetjük meg Palóczy László és báró Vay Lajos borsodi követek 1840-ben keletkezett végjelentésében: „nincs veszedelmesbb önkény, mint a' mellyet a' bírói hatalom azzal gyakorol, hogy magának új törvényt alkot, – 's azt ítélet által tettleg is alkalmaztatván – bűntetve sújt, – mielőtt tiltva figyelmeztetne."[99] A jogügyi *operátum*ra tett zalai észrevételekhez készített bevezetőjében Deák Ferenc a bűncselekménynek egyfajta fogalmát határozta meg: „minden vétek sérelmet ejt a polgári társaság köz bátorságán, minden vétek te-

[90] Borsod 207.

[91] Szalay László: Büntető eljárás III. In: Publicistai dolgozatok II. Pest, 1847. 133–136., 133.

[92] Deák Ferenc: Az 1847-diki országgyűlés elé terjesztett kir. előadásokról. In: Deák Ferenc beszédei II. 1842–1861. Összeállította: Kónyi Manó. Budapest, 1903. 169–175., 174.

[93] Csapó Mária: Tolna megye a reformkori politikai küzdelmekben. Értekezések a történeti tudományok köréből 111. Budapest, 1989. (a továbbiakban: Csapó) 41.

[94] Barta 1966. 167.

[95] Csapó 39–40.

[96] Barta 1959. 298.

[97] Barta István: Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása. Történelmi Szemle, 3. 1960. 224–240., (a továbbiakban: Barta 1960.) 235–236.

[98] Csapó 40.

[99] Borsod 191.

hát büntetést érdemel." Később a halálbüntetés kapcsán kifejtette, hogy „minden vétek nagyságát a cselekvők gonoszsága, és a megszegett kötelességek szentsége határozza meg."[100]

Az eddigi adatokból úgy tűnik, hogy a vármegyei közgyűléseken és a követutasításokban is az anyagi jogon belül a büntetési rendszer volt a központi kérdés. Borsod vármegyében a büntetés célját nemcsak a megtorlásban látták, hanem az elítélt nevelésében is: „a' fenyíték mellett – lehetőleg javítandó embert is látnak".[101] Tolna megyének az 1832–36. évi és az 1839–40. évi országgyűlésre készített követutasításában is – csakúgy, mint az 1840-es zalai követjelentésben[102] – megfogalmazódik, hogy az elkövető megbüntetésének egyik célja a javítása.[103] Ezt az elvet az 1840-es évek első felében minden liberálisok által beterjesztett büntetőjogi reformot szorgalmazó javaslatban tetten lehet érni, az ellenérv mindig az elrettentés hatásosságára történő hivatkozás volt.[104]

A rendi büntetőjogi szankciórendszer átalakításának két alapvető pontja a halálbüntetés és a testi büntetések visszaszorítása, megszüntetése. A vármegyei nemesség legtöbb reformterve a büntetési rendszeren belül a testi és megszégyenítő büntetéseket érintette. Kilenc megyében javasolták, hogy a végrehajtásról zárják ki a közönséget, de csak Nyitra, Bereg, és Ung hajtotta ezt végre 1844-ig, a többiben a régi gyakorlat mellett maradtak. Nem mindenhol sikerült elérni, hogy a végrehajtási eszközök (bitófa, deres, kaloda) legalább használaton kívül nyilvános helyen ne borzolják a kedélyeket. Néhány vármegyében csak a közhatalom nem nemes gyakorlóit vonták ki a becstelenítő büntetések alól, a legtöbb helyen csak ajánlásokat fogalmaztak meg a bíráknak, hogy ritkábban alkalmazzák ezt a büntetési nemet. Megszüntetését több megyében *diéta*i hatáskörbe tartozónak vélték, így a kodifikációtól várták, ahol viszont a nyilvános végrehajtást eltörölték, a Helytartótanács nem semmisítette meg a határozatot.[105] A botozás kapcsán elfoglalt álláspontok a követutasításokban közel azonosak: Szatmár[106] és Tolna[107] egyértelműen a megszüntetés mellett állt ki az 1830-as évek elején. Zemplén az *operátum*ok vitájában szintén az eltörlést javasolta,[108] majd egy 1833-ban megváltoztatott követutasítás alapján a követek az úriszéki törvényben a mulasztást elkövető jobbágyokkal szemben „mérsékelt testi büntetést" kívántak meghatározni.[109]

Az eddigi kutatások alapján úgy tűnik, hogy a követutasításokon kívül a vármegyei közgyűléseken nem érintették a legsúlyosabb büntetési nemet. A követutasítások alapján viszont a testi büntetésekkel szemben a halálbüntetés kérdése jobban megosztotta a közvéleményt és a politizáló nemességet. Zala megye Deák Ferenc javaslatai alapján a fenntartásának szükségességét hangsúlyozta 1832-ben,[110] Zemplén az eltörlését foglalta bele követutasításába.[111] Tolna megye közgyűlésének álláspontja a mindenkori politikai erőviszonyok hatását mutatja. Az 1832–36. évi országgyűlésen a megye követei a halálbüntetés

[100] Molnár 396–397.
[101] Borsod 207.
[102] Deák – Hertelendy 543–544.
[103] Csapó 40., 105.
[104] Varga 1980c 229.
[105] Varga 1980c 229–231. Ennek az is oka, hogy a zárt végrehajtást már a harmincas években több helyen bevezették. Kabódi Csaba–Mezey Barna: A büntető rendszer alapfogalmai. Budapest, 1997. 78.
[106] Barta 1959. 298.
[107] Csapó 40.
[108] Barta 1966. 167.
[109] Erdmann Gyula: Zemplén vármegye reformellenzéke 1830–1836. Miskolc, 1989. (a továbbiakban: Erdmann) 71.
[110] Molnár 397.
[111] Barta 1966. 167.

megszüntetését csak egy távoli időpontban látták megvalósíthatónak,[112] az 1843-as javaslat vitájában kiiktatását kérték,[113] majd az adminisztrátori rendszer hatékony működésének eredményeképpen a büntetési rendszerbe történő beillesztését támogatták.[114]

A büntetőjogi jogkövetkezmények ilyen mérvű átalakítása a szabadságvesztés körülményeinek meghatározását is maga után vonta. Az elítéltek munkára fogását Szatmár vármegyében Kölcsey és a közgyűlés ugyanúgy támogatta,[115] mint Tolnában a rendek.[116] A börtönbüntetés speciális minimumának és maximumának meghatározását javasolták a haladást támogató szatmáriak 1832-ben a bírói önkény megakadályozása céljából.[117] Ezzel szemben konzervatív javaslat 1847-ben Tolna megye kívánsága, a büntetési tételek alsó határának a szabályozása.[118] A büntetéskiszabási szempontok figyelembevételét Deák rendkívül fontosnak tartotta: „minden vétkesnek megítélésében méltó figyelmet kíván annak sorsa, nevelése s élete folyása".[119]

A Szatmár vármegye észrevételeit készítő Kölcsey Ferenc a korabeli gyakorlattól eltérően a részegséget nem enyhítő, hanem súlyosító körülmények közé sorolta be.[120] A *regnicolaris deputatiók* által készített javaslatok megyei megvitatása általában nem került szélesebb nyilvánosság elé, mert a tervezet országgyűlési tárgyalása elmaradt. Nógrád vármegye terjedelmes reformokat szorgalmazó véleménye viszont nyomtatásban is megjelent, így a formálódó közvéleményre is jelentős hatást gyakorolhatott.[121] A büntetőjogi kodifikációba igen aktívan bekapcsolódó vármegyékkel ellentétben a Jászkun Kerület és a Hajdúkerület minden polgári reformmal szemben, így ebben a kérdésben is igen közönyösen viselkedett.[122]

A nyilvánosság modern fórumain lezajlott büntetőjogi viták

A modern közvélemény szerves részét képező egyesületek tevékenysége büntetőjog-történeti szempontból nem értékelhető, mivel jellegüknél fogva nem rendelkezünk kellő mennyiségű információval róluk. A kaszinók szerepe emelhető csak ki, ahol az 1827-ben kiküldött bizottságok munkájáról a tagság folyamatosan értesülhetett, ahogy erről a titkosrendőri jelentések beszámoltak.[123]

A büntetőjogi reform kérdése nagyobb nyilvánosságot kapva először Széchenyi István *Stadium* című művében jelent meg 1833-ban egy külön fejezetben határozottan követelte a büntetőjogi kodifikációt.[124] Ez a program azonban inkább alkotmányjogi, politikai indíttatású volt, mintsem szakjogi. Büntetőjogi anyagi jogi kérdések csak a büntetési rendszer és a törvény előtti egyenlőség kapcsán vetődtek fel benne, a speciális perjogi javaslatok is hiá-

[112] Csapó 40.
[113] Fayer 1900. XVI. Bezerédy István az „átmeneti intézkedést lehetőnek nem tartja. Itt egyszerre kell megtörténni a döntő lépésnek."
[114] Csapó 179.
[115] Barta 1959. 298–299.
[116] Csapó 40., 179.
[117] Barta 1959. 299.
[118] Csapó 179.
[119] Molnár 396.
[120] Barta 1959. 298.
[121] Barta 1960. 137.
[122] Bagi Gábor: A Jászkun Kerület és a reformországgyűlések. Szolnok, 1991. 196.
[123] Barta 1960. 230.
[124] A Stadium ilyen jellegű elemzéséről bővebben Sarlós Márton: Széchenyi és a feudális jogrend átalakulása. Budapest, 1960. (a továbbiakban: Sarlós) 1–25.

nyoztak belőle.[125] Valójában ezek a gondolatok már korábban más szerzőknél megjelentek, de csak itt illeszkedtek be egy programba.[126] Egy évtizeddel később azonban már Széchenyi álláspontja nem tartozott a legkorszerűbbek közé, hiszen a halálbüntetést és korlátozottan a testi büntetést is fenntartandónak ítélte.[127] Az 1843. évi javaslatok tárgyalása során is csak egyszer jelent meg a főrendi táblán, és akkor is a botbüntetés mellett szólalt fel.[128] A statáriumot is szükségesnek tartotta a bűncselekmények megelőzésében,[129] így a külvilág számára teljesen azt a benyomást keltette, hogy az általa kezdeményezett reformokat megtagadta, bár inkább csak túl gyorsnak látta az átalakulást.[130]

Liberális és konzervatív politikusok Nyugat-Európában tettek utazásokat, amelynek alapján feldolgozták a polgári államokban működő törvényhozási, ítélkezési és börtönügyi rendszereket. Kezdetben útleírásokban, később önálló művekben osztották meg ezeket a tapasztalataikat a közvéleménnyel, mint Bölöni Farkas Sándor és Szemere Bertalan. Kialakult egy igen gazdag magyar börtönügyi irodalom, gyakorló jogászok is nagy érdeklődéssel fordultak jogelméleti kérdések felé, sokszínű könyv és folyóirat irodalom keletkezett, amely gyakran foglalkozott a büntetőjogi reformokkal.[131] A büntetőjogi kodifikáció szellemi előkészítése, a modern elvek megismertetése a formálódó politikai sajtóban és a szakirodalomban egyaránt folyt.[132] Sokan nyilatkoztak erről a közvéleményt is élénken érintő problémáról, de elsősorban a büntetési rendszer foglalkoztatta az 1830–40-es években formálódó büntetőjogi irodalmat.[133]

A büntetőjogi szakirodalom

Magyarországon, a nyugat-európai államoktól eltérően, a 18. század második felében nem születtek büntetőjogi kézikönyvek, tankönyvek.[134] Bodó Mátyás 1751-ben megjelent munkáját csak 1817-ben követte újabb Szlemenics Pál tollából. A hiánypótló tankönyv még két kiadást ért meg latinul (1827, 1833), majd 1836-ban magyar fordításban is napvilágot látott. Szellemében nem hozott újat, az általánosan elfogadott elveknek megfelelően határozta meg a büntetés célját, majd a törvénytárban szereplő büntetőjogi rendelkezéseket ismertette, az egyes bűncselekményeknél a gyakorlati szempontból lényeges elemeket tárgyalta bővebben.[135] Az első valóban tudományos igénnyel készült büntetőjogi kézikönyv Vuchetich Mátyás *Institutiones juris criminalis Hungariae* című műve 1819-ből.[136] Vuchetich az első magyar büntetőjogász, aki az új európai eszmék iránt nyitott volt, nemcsak a hazai jogot dolgozta fel, hanem a büntetőjog elméletével is foglalkozott. A jogössze-

[125] Balogh Jenő: A „Stadium" és Széchenyi büntető perjogi javaslatai. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1933. 73–83., 75., 81–82.; Finkey 1942. 4.

[126] Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. Századok, 57. 1923. 17–75., 38.

[127] Fayer 1896/1. 13., 72.

[128] Sarlós 113.

[129] Széchenyi István: A' Kelet Népe. Pest, 1841. 201–202.

[130] Fayer 1896/1. 73.; Sándorfy Kamill: Törvényalkotásunk hőskora (1825–1848). Budapest, 1935. 129.; Sarlós 114.

[131] Horváth 1991. 139–140. Az útleírások elemzésére: Fenyő István: A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt. ItK 68. 1964. 603–613. A börtönügyi elemzése: Mezey 1986. 67–70.

[132] Györgyi 17.

[133] Horváth Tibor: A büntetési elméletek és fejlődésük vázlata. Budapest, 1981. (a továbbiakban: Horváth 1981.) 178–179.

[134] Pauler 138.; Finkey Ferenc: A magyar büntetőjog tankönyve. Budapest, 1909. (a továbbiakban: Finkey 1909.) 86.

[135] Pauler 137–139.; Király 6.

[136] Finkey 1909. 86.; Mezey Barna: A büntetőjogi intézmények története a kezdetektől a polgári átalakulásig. In: Magyar jogtörténet. Szerkesztette: Mezey Barna. Budapest, 1996. 217–254., 229.

hasonlító módszer alkalmazása mellett külföldi szaktekintélyek munkáira is hivatkozott.[137] A büntetőjogi szakirodalom első magyar nyelvű tanulmányát Havas József tette közzé 1831-ben a Tudományos Gyűjteményben.[138] A tanulmány a magyar jogi szaknyelv kiművelését is célul tűzte.[139]

Pauler Tivadar szerint a büntetőjogi szakirodalom minőségi és mennyiségi változásának az 1830-as évek végén két oka volt. Egyrészt az Akadémia szankciótani pályázata, másrészt „a büntető törvénykönyvnek már harmadízben megkisérlett kidolgozása a jogászoknak figyelmét a jogtudománynak hosszabb ideig elhanyagolt e részére irányozta."[140] Ezt a nézetet Finkey is elfogadta,[141] Angyal Pál is a magyar büntetőjogi irodalom virágzásának tekintette ezt az időszakot, csakúgy, mint Horváth Tibor.[142] A korszak büntetőjogi szakmunkáit a szerzők általában ún. rendszeres munkákra és monográfiákra bontják. Az előbbi csoportot a teljes anyagi jogot magában foglaló kézikönyvek alkotják, a másikba tartozó művek egy-egy részkérdést tárgyaltak, például a büntetéseket.[143] Sajnálatos módon a 19. század első fele büntetőjogi szakirodalmának teljes körű feldolgozása még várat magára. Az anyagi büntetőjogot tárgyaló munkák ismertetése során elsőként a teljes jogterületet lefedő, majd a részproblémákkal foglalkozó tanulmányok következnek.

A büntetőjogi szakirodalom reformkori helyzetét vizsgálva nem hagyhatók figyelmen kívül a tudományos közlemények megjelentetésére szakosodott lapok sem. A tudományos sajtót Magyarországon először az 1817–1841 között havi rendszerességgel megjelent *Tudományos Gyűjtemény* képviselte.[144] Az Akadémia megalakulásáig a magyar tudományos közélet szervezője, a tanulmányok megjelentetésének és vitájának a fóruma volt. A szaknyelv kialakítása mellett a tudományos értekezés formai és tartalmi meghatározását is itt érhetjük tetten. Enciklopédikus jellege a harmincas évektől meginduló tudományági folyóiratokig megmaradt.[145] Szépirodalmat nem közöltek a három szerkezeti részből (Értekezések, Könyvvizsgálások, Tudománybéli jelentések) álló lapban, amelynek közleményei gyakorlatilag a polgárosodás eszméit tükrözték.[146] A szakmai közvélemény számára elsősorban irodalmi, történelmi és nyelvészeti folyóiratként ismert, tartalmának jelentős része azonban természettudományi, mezőgazdasági és műszaki volt.[147] A jogtudományi cikkek feldolgozása viszont a mai napig nem történt meg, ezért az anyagi büntetőjog szaklapokban

[137] Bellér 39.; Király 6–7.

[138] Bellér 42. Havas József (1796–1878) jogi doktor, királyi udvari tanácsos, egyetemi tanár. A pesti egyetemen 1824–27 között előadott, majd Pest város főbírája, országgyűlési követe. Ezt követően „helytartósági tanácsos és a tanulmányi osztály főnöke" volt. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I-XIV. Budapest, 1891–1914. (a továbbiakban: Szinnyei) IV. 532–534. Azonos a Pesti Hírlap első cenzorával, Havas József jogásszal. Megbíráltak és bírálók: a cenzúrahivatal aktáiból 1780–1867. Vál. ford. és sajtó alá rend.: Mályuszné Császár Edit. Budapest, 1985. (a továbbiakban: Megbíráltak) 205. 2. j.

[139] Havas Jósef: Gondolatok a' Büntörvény' okfejéről (principiumáról), és annak gyakorlási hasznáról. Tudományos Gyűjtemény, 15. 1831. 2. szám. 3–24., (a továbbiakban: Havas) 5. (a Tudományos Gyűjtemény a továbbiakban: TGy)

[140] Pauler 236.

[141] Finkey 1909. 86.

[142] Angyal Pál: A magyar büntetőjog tankönyve. Budapest, 1909. 35.; Angyal Pál: A magyar büntetőjog tankönyve I. Budapest, 1920. (a továbbiakban: Angyal) 32.; Horváth 1978. 278.

[143] Szlemenics 15–16.; Pauler Tivadar: Büntetőjogtan. Pest, 1869. 31–33.; Finkey 1909. 86–87.; Angyal 32–34.

[144] Fenyő 1979a 281., 323.

[145] Batári Gyula: A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon (1721–1867). Budapest, 1994. (a továbbiakban: Batári) 34., 50.

[146] Fenyő 1979a 283., 299.

[147] Batári 32.

való megjelenésének bemutatása a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent közlemények ismertetésén keresztül történik.

A *Tudományos Gyűjtemény*ben tizenegy közlemény jelent meg, amely a büntető anyagi joghoz kapcsolódik. Műfaját tekintve két hirdetés, három recenzió és hat önálló tanulmány különíthető el, de a megkülönböztetést nehezíti, hogy az ismertetést gyakran használták fel a szerzők saját álláspontjuk kifejtésére.[148] A tanulmányok egy része is hosszabb gondolatsorokat emelt át külföldi szerzők műveiből. Érdekes módon a hirdetések kivételével az anyagi büntetőjoggal foglalkozó cikkek „két hullámban" láttak napvilágot Az első csomópont az 1830-as évek eleje, amikor az *operátum*ok vitája zajlott a vármegyékben, és előtérbe került a kodifikáció. A második sűrűsödési pont 1840–1841, az 1843. évi javaslatok kidolgozását megelőző időszak. Ez azt mutatja, hogy a rendszeres büntető törvénykönyv létrehozásának a lehetősége a tudományos irodalomban fellendülést hozott. A kodifikációs munkálat tényleges megkezdésével viszont eltűntek a büntetőjoggal foglalkozó tanulmányok. Ez a meglepő jelenség azzal magyarázható, hogy egy 1841 őszén kelt központi rendelkezés alapján a nádori hivatalos közzététel előtt a sajtó nem tudósíthatott a büntetőjogi választmány vitáiról. A cenzorokat a következő év nyarán, amikor a munka a legélénkebben folyt, kifejezetten utasította báró Mednyánszky Alajos, hogy minél szigorúbban járjanak el minden liberális hangvételű országgyűlési tárgyat érintő cikkel szemben.[149] Ezzel gyakorlatilag lehetetlenné tették modern büntetőjogi eszméket hordozó szakcikkek megjelentetését. Ez a környezet inkább a nagyobb témát átfogó könyveknek kedvezett.

A *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent büntetőjogi cikkek közül téma szerint három nagyobb csoport különböztethető meg, egy cikk általában a kodifikációra hívta fel a figyelmet, az általános részen belül egy bűncselekmény-fogalommal, hat pedig szankciótannal foglalkozott, különös részi kérdést egy értekezés dolgozott fel. A büntetési rendszerrel foglalkozók között csak 1840-es évek elején keletkezettek fordultak elő.

Horvát István 1833-ban Mittermaier „fölötte jeles" büntetőeljárási kézikönyvének rövid ismertetését használta fel arra, hogy a „fenyítő törvények" modernizálásának európai jelenségét pár szóval jellemezze, és a hazai törvényhozóknak a figyelmébe ajánlja.[150]

---

[148] Hirdetés a Magyar törvénykezési szótárról: TGy, 21. 1837. 1. szám. 121–123.; 21. 1837. 11. szám. 126–127. Recenzió: Schedel Ferenc (Toldy Ferenc): Magazin für die philosophische, medizinische gerichtliche Seelenkunde Hrsg. Dr. J. B. Friedrich ... Erstes Heft, 150. lap. 223 lap. Würzburg, 1829. 8. R. TGy, 14. 1830. 2. szám. (a továbbiakban: Schedel) 102–109.; Horvát István: Das deutsche Strafverfahren in der Fortbildung durch Gerichts-gebrauch und Partikular-gesetzbücher und in genauer Vergleichung mit dem englischen und französischen Straf-prozesse von Dr. E. J. A. Mittermaier ... 2. kiad. Heidelberg, 1832., 1833. 8 v 0. I. köt. VIII, 440 és II. köt. IV, 482 p. TGy, 17. 1833. 3. szám. (a továbbiakban: Horvát) 117–119. ; Z.: Vélemény a' büntetésmód javitása iránt, irta Balla Károly ... Pesten, 1841. Trattner-Károly betűivel ... TGy, 25. 1841. 4. szám. 110–123. A szerzőt nem sikerült beazonosítani. (a továbbiakban: Z.) Az önálló tanulmányok közé tartoznak Havas cikke mellett: M-y-A. (Mindszenthy Antal): A' Marokkoi Császárság, és az afrikai Algier, Tunis, Tripolis, és Barca státusok le írása. TGy, 14. 1830. 11. szám. 3–91. A szerző (1786–1859 körül) ügyvéd, Komárom megye táblabírája, cikkei a 30-as években jelentek meg. Szinnyei VIII. 1435. (a továbbiakban: Mindszenthy); Dankó János: Fogházi dolgozó intézet, Aradvármegyében. TGy, 15. 1831. 3. szám. 45–57. A szerzőt nem sikerült beazonosítani. (a továbbiakban: Dankó); Boehm Károly: A' gyermekölésről orvostörvényi tekintetből. TGy, 17. 1833. 4. szám. 57–84. A szerző (1778–1844) orvos, 1817–1841. az egyetem rendes tanára volt, „állami orvostant" adott elő. Beköszöntő beszédét, amelyet magyarul mondott el, ebben a formában közölte. Szinnyei I. 1300.; Magyar életrajzi lexikon I. 258. (a továbbiakban: Boehm); V.: A' büntetések erkölcsi hasznairól. TGy, 24. 1840. 11. szám. 67–73. A szerzőt nem sikerült beazonosítani. (a továbbiakban: V.); –: Vázolatok a' büntető jog köréből. TGy, 25. 1841. 10. szám. 93–109. A szerzőt nem sikerült beazonosítani. (a továbbiakban: Vázolatok)

[149] Varga 1980b 732.

[150] Horvát 118–119.

Általános részi kérdések tárgyalói között található Havas József, aki az első magyar nyelvű büntetőjogi értekezést közzétette. Havas a bűncselekményt ilyen módon definiálta: „Minden azon szabad 's külső cselekedetek, mellyek tetemesen közveszedelmesek, bűnök – (következőleg tiltandók, és az elkövetés' esetére megbüntetendők)."[151] Ezzel a fogalommal próbálta meg áthidalni a törvénykönyv hiányát, de magát a meghatározást nem bontotta ki, hanem a törvényhozók, bűnvizsgálók és a bírák büntetőjog-elméletben való jártasságát hangsúlyozta.[152]

A hat büntetéstani cikk közül a M-y-A. szignó alatt megjelent nem büntetőjogi szakkérdésekkel foglalkozott, hanem az Észak-Afrikában található mohamedán államokról nyújtott útleírást. Mindszenthy Antal ezen belül mint Algéria jellemzőjét a büntetési rendszert, pontosabban a kivégzési módokat is ismertette.[153] A V. rövidítésű szerző a büntetésnek mint filozófiai kérdésnek a vizsgálatát végezte el, de közben a generális prevenció alapelvét is leírta. Szerinte az egyes ember által elszenvedett szankció „arra is szolgál, hogy másokat a' törvény áthágásától visszatartoztasson".[154]

Dankó János elsősorban a büntetés-végrehajtás körébe tartozó tanulmányt írt, de szorosan kapcsolódott a büntetési rendszerhez is. Az Arad vármegyében felállított dologház működését mutatta be részletesen az épületek leírásától a felhasznált eszközökön át egészen a belső szabályok ismertetéséig. Más törvényhatóságok számára is problémát jelentett a szabadságvesztés-büntetés terjedésével párhuzamosan az, hogy az elítéltek a tömlöcökben haszontalanul töltötték az idejüket, így a büntetés nem érte el a célját. A „fogházi dolgozó intézet" ennek a bűnmegelőzési szempontból is jelentős kérdésnek az egyik megoldási módja volt.[155]

Schedel Ferenc (Toldy Ferenc) egy ismertetés során a büntetési rendszer és a büntetés-végrehajtás gyökeres átalakítására hívta fel a figyelmet. „A törvényhozó test' minden tagjait 's minden bírákat figyelmeztetjük hamburgi Prof. Grohmann' értekezésére a' halálos bűntetés czéliránytalanságáról." Részletesen tárgyalta a halálbüntetés gyakori alkalmazásának negatív hatásait, az általános fásultságot és a visszatartó erő hiányát. A szerző leírta azt a jelenséget, hogy az ok nélküli kemény büntetés esetleg súlyosabb bűncselekmény elkövetésére ösztönöz, példaként a gyermekölést hozta fel. A halálbüntetés elrettentő hatása sehol nem mutatható ki, sőt Grohmann szerint az eltörlés után csökkentek a korábban ilyen büntetéssel fenyegetett bűncselekmények. Schedel egyértelműen támogatta a halálbüntetés visszaszorítását, a szabadságvesztésre ítélteknek pedig munkát javasolt.: „Dolgozóházakat a' bűnösök számára, hazámfijai! az emberiség kívánja ezt tőletek."[156]

Balla Károly szankciótani könyvének ismertetésénél a Z. szignójú szerző a halálbüntetéssel foglalkozó részt emelte ki és mutatta be részletesen, mivel „látni való, mikép a' halálos büntetések feletti vitatkozás, a' legfontosabb kérdések közé tartozik." Franciaország helyzetéből kiindulva még nem látta megfelelőnek a magyar viszonyokat az eltörlésére.[157]

---

[151] Havas 10.

[152] Bellér 41–42.

[153] Mindszenthy 61–63.

[154] V. 67.

[155] Dankó 45–57.

[156] Schedel 107–109.; Fenyő István: A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. H. n., é. n. (1997) (a továbbiakban: Fenyő 1997.) 113. A hivatkozott szerző J. Christian August Grohmann (1776–1847), a hamburgi „akademische Gymnasium" filozófia professzora, aki 1827-től büntetőjoggal és a halálbüntetés eltörlésével is foglalkozott. Allgemeine Deutsche Biographie. Neunter Band. Leipzig, 1879. 709–711. Grohmann halálbüntetés elleni értekezését 1832-ben Csatskó Imre fordította magyarra és látta el rövid értékeléssel. Pauler 234.

[157] Z. 112., 123. Balla Károly (1793–1873) Pest megyei kapitány 1846-ig, 1839-től az Akadémia levelező tagja. Szinnyei I. 427–428.

Ugyancsak 1841-ben jelent meg a *Tudományos Gyűjtemény*ben egy ismeretlen szerző műve, amely behatóan elemezte a büntetőjogi szankciók témakörét. Először a büntetés fogalmát határozta meg úgy, hogy a jog védelmének az eszköze, „jogsértő tettek jogszerű visszatorlása", majd a büntetési célokat vette sorra. Három ilyen kategóriát különböztetett meg: „fő és közvetett vég[cél] a' jogőrzés", „első és közvetlen [cél a] tettessel a' tett sulyának éreztetése", a „közép irány pedig mind a' jogduló javításában mind példányzásban állhat". Benthamnek a büntetőjogi jogkövetkezménnyel szemben felállított tizenegy kritériumának az ismertetése után az angol jogtudós által figyelembe vett jogszerűség és célszerűség mellé az „emberiség eszméjét" is bevonta. Így az egyes „büntetések nemeiben keresendő sark elvekül „e' hármat jog- czél- és szelidszerüség" elvét határozta meg. A halálbüntetés körüli vitában három tábort különített el, a támogatókat, a két csoportot alkotó ellenzőket és azokat, akik „a' halálbüntetéseknek föltételes helyességet engednek, 's e'kép kelletó eltöröltetését viszonyokhoz kötik". A szerző ez utóbbi véleményt képviselte, és a három szempont alapján tárgyalta. A nevelést tekintette a bűnmegelőzés legfontosabb elemének, majd a testi büntetések elemzésére tért rá, amely során megállapította, hogy „a' testi büntetések helyes- és jogszerűségét alig lehet védeni".[158]

Az egyetlen különös részi tanulmány a magzatelhajtást és a gyermekölést tárgyalta. Boehm Károly szerint ezek „legundokabb vétkeknek egyikük [...] mert azt úgy kell tekinteni, mintegy álnok és titkos gyilkosságot, melly olly személyen követtetik, a'melly olly szánakodásra méltó állapotban vagyon, hogy az öt fenyegető veszélyt nem is gyanithatja, annál kevesebbé elözheti meg, legkevesebbé pedig az ellen magát védelmezheti". Alaposan körüljárta a gyermekölések kiváltó okait és ajánlásokat tett a megelőzésére. A magzatelhajtás tényállásának szabályozását követte végig a Bibliától az Egyesült Államok törvényhozásáig, de Ausztriát, Magyarországot és a közeli német államokat nem vette sorra, mondván „ezek minden a' tudományokban járatos férfiju előtt esmértetnek". A magzati élet védelménél abból indult ki, hogy a magzatot fogantatástól élőnek kell tekinteni. A szerző igazságügyi orvos szakértői útmutatást adott tulajdonképpen, elhatárolta a magzatelhajtást a magzatöléstől és a megszületett gyermek megölésétől. Huszonhat pontban foglalta össze az ezekkel a bűncselekményekkel kapcsolatos tapasztalatokat és a bizonyítás lehetőségeit.[159]

A Magyar Tudós Társaság rögtön a megalakulása után elhatározta saját folyóirat indítását, amit 1833 novemberében el is fogadtak, de 1844 után már nem jelent meg több kötete.[160] Büntetőjogi kérdések is helyet kaptak a *Tudománytár*ban már a harmincas években, Toldy Ferencen kívül Tarczy Lajos és Kovách László foglalkozott szankciótani problémákkal.[161]

A későbbi centralisták által 1837-ben alapított, de csak három füzetet megért *Themis* az első kifejezetten jogtudományi lap. Az angol csődjogról, váltójogról és az esküdtszékekről jelentek meg közlemények, anyagi büntetőjoggal csak érintőlegesen foglalkoztak a szerzők. Eötvös Józsefnek itt látott napvilágot a szabadságvesztésről egy, a börtönügyi szakiroda-

[158] Vázolatok 93., 96–99., 101., 104–107., 109.

[159] Boehm 63., 65–72., 74–76., 78–84.

[160] Fenyő István: Akadémiánk első folyóirata, a Tudománytár. In: A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerkesztette: Kókay György. Budapest, 1979. 465–489., (a továbbiakban: Fenyő 1979b) 465, 488.

[161] Fenyő 1979b 467–468., 475., 480.; Fenyő 1997. 113–114. Tarczy Lajos (1807–1881) református főiskolai tanár, az Akadémia rendes tagja volt. Az „Elmélkedés a polgári büntetésekről" című tanulmánya 1837-ben jelent meg. Szinnyei XIII. 1302–1305. Kovách László (1816–1894) ügyvéd Debrecenben, 1840-ben közölte „A müncheni fenyitő dologház" címet viselő cikkét. Szinnyei VI. 1321–1325.

lomban alapvető, tanulmánya.[162] A „doktrinerek" második nagy tudományos lapalapítási kísérlete a tíz hónapot megért, folyóiratnak indult, de tanulmánykötetté vált *Budapesti Szemle* volt. Nagy terjedelmű, igényes tanulmányok jelentek meg benne, amelyek közül Szalay László és Lukács Móric értekezései a büntetőjogi szakirodalom jelentős művei közé tartoznak.[163]

A reformkori szakmai közvéleményre jelentős hatást kifejtő általános munka szerzője Szalay László, aki a kodifikáció elméleti és büntetőjogi alapkérdéseinek kimunkálásával szerzett hírnevet.[164] A *Budapesti Szemle* első két számában 1840-ben *Codificatio* címmel jelent meg tanulmánya. Teljesen új, modern szellemű tervezet elkészítését javasolta,[165] a külön anyagi jogi, eljárási és börtönügyi kódexben való szabályozást tartotta kívánatosnak.[166] A *Codificatio* az anyagi jogi kérdéseken belül nem foglalkozott az egyes bűncselekményekkel, csak általános részi problémákat vetett fel. Az 1829. évi tervezet által elfogadott *trichotom* rendszert elvetette, szerinte a bűncselekmény súlyát a büntetés nagysága mutatja. Ellenezte, hogy az előző tervezetben szereplő bűncselekmény-fogalom kerüljön be a kódexbe, mert az nem törvénybe való, hanem kommentárba. Felhívta a figyelmet az általános rész pontos fogalmazásának fontosságára.[167] Szalay minden részletben eltért az 1829. évi javaslattól, az országos választmány csak egyetlen ponton haladta meg az iránymutatását, azzal, hogy eltörölte a speciális minimumokat.[168] Nem utasította el eleve a halálbüntetést, csak a magyar javaslat rendszerétől tartotta idegennek: „készséggel megésmerjük a' társaság jogát a' büntetés alkalmazására".[169] Szerkesztői munkássága alatt a *Pesti Hírlap* nem foglalt állást egyértelműen a halálbüntetés eltörlése mellett, szemben a korábban Kossuth vezetése alatt működő lappal.[170]

Szokolay István 1848-ban megjelent három részre tagolódó tankönyvének első két része foglalkozott az anyagi joggal, külön általános részi kérdésekkel és tényállásokkal. A kodifikáció során felvetődött eszméket is beépítette munkájába.[171] Gyakorlatilag a forradalomig más a teljes anyagi büntetőjogot átfogó munka nem született, csak kisebb problémákat tettek vizsgálat tárgyává.

Szemere Bertalan 1839-ben fejtette ki nézeteit a halálbüntetésről, több éves kutatómunka után írta meg művét az Akadémia pályázatára, amelyre tizenkét pályamunka érkezett. Szalay László, Stettner György és Szlemenics Pál Szemere dolgozatát tartotta a legjobbnak, 1841-ben meg is jelent Budán.[172] Tanulmányában Szemere természetjogi alapokon vizsgálta a büntetések problémakörét.[173] Olyan büntetési elmélet megalkotása volt a célja, amely a büntetés alapját, célját, általános fogalmát és a büntetési rendszert is magá-

[162] Fenyő István: A centralisták folyóirata, a Budapesti Szemle (1840–1841). In: A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerkesztette: Kókay György. Budapest, 1979. 573–583., (a továbbiakban: Fenyő 1979c) 573–574.; Antalffy György: Szalay László a reformkor politikai-jogi gondolkodója. Budapest, 1983. (a továbbiakban: Antalffy) 30.

[163] Fenyő 1979c 579., 584.; Antalffy 31–32.

[164] Antalffy 32., 39–45.; Horváth 1991. 140.

[165] Szalay László: Codificatio. In: Publicistai dolgozatok I. Pest, 1847. 19–90., (a továbbiakban: Szalay 1847a) 61.

[166] Finkey 1942. 8.

[167] Szalay 1847a 66., 69., 89–90.

[168] Fayer 1896/1. 32–34.

[169] Szalay László: Büntető törvénykönyv IV. In: Publicistai dolgozatok II. Pest, 1847. 94–97., 96.

[170] Dombováry Géza: Fenyítő eljárás és büntetési rendszer Pest megyében a XIX. század első felében. Budapest, 1906. 383.

[171] Szokolay István: Büntető jogtan a' codificatio és tudomány legújabb elvei szerint, különösen bíráink 's ügyvédeink számára. Pest, 1848., Király 13–14.; Király Tibor: A Csemegi-kódex (1878:5. tc.). In: Magyar jogtörténet. Szerkesztette: Mezey Barna. Budapest, 1996. 281–292., 282.

[172] Fayer 1896/1. 84.; Horváth 1981. 180–181.

[173] Fayer 1896/1. 84.

ban foglalja.[174] Elutasította a relatív elméleteket, mert a haszonra épített büntetési rendszernek nincsen kellő erkölcsi alapja, de elvetette az abszolút elméletek közül az erkölcsi világrendre alapítottakat is.[175] „Szerintünk tehát a büntetés' jogalapja: az elkövetett bűn [...] és a szabadság s béke fenntartása, együtt."[176] Szemere álláspontja szerint a büntetés alkalmazásának hatása kettős, egyrészt hat általában a társadalomra, tanítja és félelmet ébreszt az emberekben, valamint az igazság győzelmét mutatja, másrészt hatást gyakorol a bűnösre, akit ártalmatlanná tesz, és a megjavulás lehetőségét nyújtja neki. Megfogalmazta a büntetés jogszerűségének kritériumait, kifejtette, hogy a büntetés célja nem lehet a boszszú. Polgári viszonyok között a szabadságvesztést tartotta ideális büntetési nemnek, a javítórendszer és a magánelzárás mellett állt ki. Elvi és gyakorlati okokból elutasította a halálbüntetést.[177] „Az emberi élet elidegeníthetetlen jó, mit egyéb jó gyanánt büntetésképpen elvenni nem szabad." Halálbüntetés gyakorlati hatását vizsgálva megállapította, hogy van, akire haszontalan, van, akire felesleges és van, akire szükségtelen.[178] Élharcosa volt a büntetőjogi rendezésnek, szigorú törvényesség és humanizmus tükröződött munkájában. Gyakorlatilag a megalkotandó büntetőkódex büntetéselméleti, büntetőpolitikai alapjait dolgozta ki.[179]

Lukács Móric egy évvel később a *Budapesti Szemlé*ben ismertette a büntetési elméleteket, cikke tulajdonképpen Szalay *Codificatio* című tanulmányának a kiegészítése. A hazai kodifikáció számára kívánta a külföldi eredményeket és szempontokat összefoglalni.[180] Rendkívül alapos tájékoztatást nyújtott a büntetési elképzelésekről, így megfelelő hivatkozási alapot teremtett a rendi büntetőjog megtorlásra és elrettentésre épülő rendszerének kritikájához.[181] A polgárosodás egyik legfontosabb feltételeként fogalmazta meg a korszerű büntetőjog kialakítását, „századunk szelídebb erkölcseihez s a tudomány jelen állásához" történő igazodást tartotta kívánatosnak. Négy nagyobb csoportban tárgyalta a szankciótani elméleteket. A büntetőjog eredetére vonatkozó szerződési és védelmi elméletek ismertetésénél kifejtette, hogy ez a kérdés megválaszolhatatlan és az állam büntető hatalmának elismerése folytán a válaszadás nem is szükséges. A büntetőjog céljára vonatkozó két alapvető irányzat közül az igazságosságra épülőt Kant, Rossi és Mittermaier alapján, a haszonra alapítottat Bentham munkáira támaszkodva foglalta össze. Büntetőjogi rendszereket tekintve megkülönböztetett bosszúállási, kárpótlási, megelőzési, javítási, fenyegetési és intési irányzatokat. A büntetőjogi büntetéssel szemben támasztott követelmények összefoglalása után Lukács kiemelte és alaposan körüljárta a halálbüntetés kérdéskörét. A legsúlyosabb büntetés alkalmazásával kapcsolatban két külön kezelendő problémát tárgyalt, az államhatalom jogát az emberi élet elvételére és a büntetési nem gyakorlatban kifejtett hatását.[182] A büntetési rendszert az Eötvös Józseffel 1842-ben közösen írt *Fogházjavítás* című művében is részletesen elemezte, érdemi mondanivalója megegyezik a korábbi önálló cikkében leírtakkal.[183]

Eötvös József a Kelet Népére válaszolva fejtette ki azt, hogy a bűnelkövető féljen az igazságszolgáltatástól, de soha ne legyen a büntetés bosszú, ne öltse kegyetlenkedés for-

[174] Horváth 1991. 141.
[175] Horváth 1981. 181.
[176] Szemere Bertalan: A büntetésről, különösebben a halálbüntetésről. Budapest, 1990. (a továbbiakban: Szemere) 41–42.
[177] Horváth 1978. 279–281.; Horváth 1981. 182–183.
[178] Szemere 127., 132.
[179] Horváth 1991. 147.
[180] Fenyő 1997. 171.
[181] Mezey 1986. 73.
[182] Lukács Móric: Büntetőjogi theóriák. In: Lukács Móric munkái I. Összegyűjtötte: Gyulai Pál. Budapest, 1894. 183–242., 183., 191., 194., 199., 232.
[183] Horváth 1978. 285–287.; Horváth 1981. 191–193.

máját és ne sértse az emberi méltóságot.[184] Eötvös a korszak jelentős börtönügyi szerzőjének tekinthető, hiszen 1838-ban a szabadságvesztésről jelentetett meg könyvet. Az emberhez méltó büntetés mellett foglalt állást, a fennálló állapotok kritikáját fogalmazta meg. A később Lukács Móriccal írt munka tulajdonképpen ennek a műnek a bővített változata.[185]

Balla Károly már gyakorlati jogász, Pest vármegye tisztviselőjeként vizsgálta a kérdést. Szerinte a társadalom kötelessége a rossztól megóvni tagjait, és orvosolni a polgárokat ért rosszat, ez az alapja a büntetőjognak. A büntetés „törvényes bosszúállás", „óvószer", és kárpótlás az okozott károkért a társadalom szemszögéből nézve. A szankció a bűnelkövetőkre tekintettel lehet megelőző, elrettentő, javító, vagy olyan, amely védi a társadalmat. A testi büntetéseket egyértelműen elutasította, a halálbüntetés alkalmazásának szűk keretet határozott meg, fő büntetési nemként a szabadságvesztést említette.[186] A büntetés sikerét a büntetési eszközök minőségétől tette függővé, így a büntetőjog centrumába a büntetésvégrehajtást emelte. A büntetés elméleti megközelítéséből kiindulva ismertette a büntetési gyakorlatot és fejtette ki nézeteit.[187] Valószínűleg az első magyar gyakorlati kriminálpolitikust tisztelhetjük benne.[188] A recenziót író kortárs is elismerte Balla alapos felkészültségét, amellyel a munkához hozzáfogott. Az ismeretlen cikkíró a halálbüntetésről szóló részt, mint „a' szó teljes értelmében igen életbe vágó" kérdést hosszasan ismertette.[189]

Csatskó Imre 1843-ban megjelent munkájában a büntetési elméletek áttekintését adta. Élesen elutasította az elrettentési elveket, fő célnak a jogrend épségének megőrzését tartotta, a javítást és a példamutatást csak eszköznek tekintette.[190] Ez a nagyobb szabású műve nem minden előzmény nélkül született, 1832-ben egy, a halálbüntetést ellenző cikk fordításával és ismertetésével kezdte büntetőjogi szakirodalmi munkásságát. Az 1830-as években több lapban jelent meg ismertetése, értekezése, például a *Társalkodó*ban 1838-ban a börtönökről.[191]

Sárváry Jakab 1844-ben kiadott, eredetileg az Akadémia pályázatán második díjat nyert művében elhatárolta a büntetés köznapi, erkölcsi és büntetőjogi fogalmát. A büntetés jogalapját a társadalom önvédelméből származtatta, egy arányos megtorlási elméletet vázolt fel. Megkülönböztetett közeli célt, amely a törvények sérthetetlenségének biztosításából áll, és távoli célt, amely a további bűncselekmények megelőzését szolgálja. Részletesen vizsgálta a büntetési elméleteket, majd a büntetési nemeket vette szemügyre. A testi és a megszégyenítő büntetéseket elutasította, a szabadságvesztést tartotta kívánatosnak. Halálbüntetés alkalmazását szerinte nem lehet elkerülni szükséges esetben.[192] Műve inkább szintetizáló jellegű, a külföldi és a magyar szakirodalom összefoglalását adta.[193]

---

[184] Eötvös József: Kelet Népe és Pesti Hírlap. Pest, 1841. 26.; Fayer 1896/1. 77.

[185] A részletes szankciótani elemzése: Horváth 1981. 191–193. A kötetek börtönügyi szempontú elemzése: Mezey 1986. 71–73.

[186] Művének részletes szankciótani elemzése: Horváth 1978. 284–285.; Horváth 1981. 189–190.

[187] A kötet börtönügyi szempontú értékelése: Mezey 1986. 70–71.

[188] Horváth 1978. 285.

[189] Z. 112–117., 123.

[190] Horváth 1978. 281–282.; Horváth 1981. 184. Csatskó Imre (1804–1874) akadémiai tanár Kassán, több törvényszék táblabírája, az Akadémia levelező tagja 1839-től. Részletes életrajza és művének elemzése: Pauler 231–244.

[191] Pauler 243., 237.

[192] Művének részletes szankciótani elemzése: Horváth 1978. 283–284.; Horváth 1981. 187–188. Sárváry Jakab (1800–1873) ügyvéd, herceg Eszterházy Pál derecskei uradalmának főügyésze, először Bihar vármegye, utóbb több megye táblabírája. Szinnyei XII. 247–248.

[193] A kötet börtönügyi szempontú értékelése: Mezey 1986. 74–75.

A reformkori sajtónak és tudományos szakirodalomnak meg kellett küzdenie az előzetes könyvvizsgálat által okozott problémákkal.[194] Eredetileg II. József a jogi irodalmat nem kívánta cenzúra alá vonni, de ez nem valósult meg.[195] Általában a tudományos művekkel elnézőbbek voltak a cenzorok, de a jogi-politikai tartalmú írások megjelenésével kapcsolatos eljárást nagyon megnehezítették.[196] A kormányzat politikájának változása lehetővé tette, hogy 1840-től az országgyűlési tárgyakról is szabadabban írjanak a lapok. Báró Mednyánszky Alajos vezetése alatt 1844 közepéig a cenzúrahivatal lényegesen nagyobb mozgásteret biztosított nemcsak a tudományos irodalomnak, hanem a politikai tartalmú írásoknak is.[197]

A cenzúra büntetőjogi tartalmú írásokkal kapcsolatos tevékenységéről meglehetősen kevés információ áll rendelkezésre a teljes körű áttekintéshez, csak néhány esetről lehet beszámolni. Nem ismert, hogy a cenzorok hány büntetőjogi kérdéseket tárgyaló munkát utasítottak el, és a megjelenésre alkalmasnak találtakba milyen mélyen javítottak bele. Mivel a büntetőjog, mint a jog általában, nagyon pontos meghatározásokkal, fogalmakkal dolgozik, egyetlen szó elhagyása is alapvetően megváltoztathatja a szöveg tartalmát. Deák Ferenc és Irinyi József is azért kárhoztatta az előzetes könyvvizsgálatot, mert a törölt részeken kívül esetleg nagyobb kárt okozott azzal a cenzúra, hogy a szerzők nem írtak bizonyos kérdésekről.[198] A tudományos folyóirat irodalomnak elméletileg nagyobb mozgástere volt, különösen a *Tudományos Gyűjtemény*nek, melyet szerkesztői gondosan „előcenzúráztak".[199] A büntetőjogi kérdések viszont olyan közjogi és politikai kérdéseket érintettek, amelyek miatt ezeknek a közleményeknek a megjelentetése bizonytalan volt. Ezt támasztja alá, hogy Nagy Antal cenzor a Helytartótanácshoz írott levelében 1831-ben a *Tudományos Gyűjtemény* kapcsán kifejtette, hogy a jelenkori politikai kérdésekről nem írhatnak a tudományos lapok. Három évvel később Fabriczy Sámuel a *Tudománytár*ban kívánta Széchenyi István *Világ* című művét ismertetni, de Nagy kijelentette, hogy tárgyalás alatt levő országgyűlési tárgyakról folyóiratokban közlemény nem jelentethető meg.[200] Ezek alapján feltételezhető, hogy több anyagi büntetőjogot tárgyaló tanulmány közzétételét akadályozták meg. Az udvar sajtóval kapcsolatos politikájának változása jótékonyan befolyásolta a büntetőjogi irodalmat is, de a kodifikációs bizottság vitáinak közlését megtiltó rendelkezés[201] nem kedvezett a politikai sajtó mellett a szakirodalomnak sem.

A szűken értelmezett jogi szakmunkák közül háromról vált ismerté a „könyvvizsgálók" véleménye. Nagy Antal a Helytartótanácshoz 1820-ban írott levelében az 1805-ben kiadott rendelkezéssel ellentétesnek találta Fabriczy Sámuel *A magyar büntetőjog történetének vázlata* címet viselő kéziratát. A Szepes megyei aljegyző két részből álló munkájában az első rész a magyar büntetőjog történeti áttekintését adta, a második fejezet pedig az álta-

[194] A reformkori cenzúra általános jellemzésére: Tarnai János: A censura Magyarországon. In: Tarnai János: Sajtójogi dolgozatok. Budapest, 1913. 86–117. (a továbbiakban: Tarnai); Dezsényi Béla: Kossuth a forradalmi publicista. Irodalomtörténet, 42. 1953. 5–63., (a továbbiakban: Dezsényi) 17.; Both; Kovács Magda: A Pesti Hírlap cenzúrázása 1841–1844. Magyar Könyvszemle, 85. 1969. 339–351. (a továbbiakban: Kovács M.); Kosáry Domokos: Az új politikai sajtó. In: A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerkesztette: Kókay György. Budapest, 1979. 660–664., (a továbbiakban: Kosáry 1979a) 661; Csizmadia Andor: Törekvések az emberi és polgári jogok biztosítására és büntetőjogi védelmükre a reformkori Magyarországon. In: Csizmadia Andor: Jogi emlékek és hagyományok. Budapest, 1981. 361–383., 366.; Mályuszné Császár Edit: Bevezetés. In: Megbíráltak 5–57. (a továbbiakban: Mályuszné); Pajkossy 1991. 15.; Bényei.

[195] Tarnai 95.

[196] Bényei 16–17.

[197] Bényei 68–69.

[198] Both 28.

[199] Mályuszné 13.

[200] Megbíráltak 190–191., 448.

[201] Varga 1980a 19.; Varga 1980b 732.

lános érvényű rendeleteket és az ítélkezési gyakorlatot vizsgálta.[202] Ugyancsak kéziratban maradt Kossovich Károly *Értekezések némelly Magyar Ország-Gyűlési tárgyakról* című írása, amelyről Descher Frigyes állapította meg, hogy nem nyomtatható ki. A szerző az utolsó fejezetben foglalkozott az igazságszolgáltatás reformjával és a büntetőjog helyzetével.[203] Balla Károly kétkötetes munkáját néhány kihúzástól eltekintve kiadásra alkalmasnak találta a cenzúra.[204] A fentiek alapján úgy tűnik, mintha a hatóságok idegenkedtek volna a büntetőjogi szakirodalomtól, de összehasonlító adatok hiányában ezt nem lehet teljes biztonsággal kijelenteni.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a reformkori büntetőjogi szakirodalomban a legnagyobb teret a büntetési rendszer kapott, a teljes anyagi jogot átfogó munkákon kívül egy-egy bűncselekmény-fogalommal és különös részi tényállásokkal foglalkozó tanulmány fordult elő. A szankciótani érdeklődés mögött egy nagy horderejű változás állt: az 1840-es évekre a legszélesebb körben alkalmazott büntetési nemmé a szabadságvesztés vált, és a testi és megszégyenítő büntetések fokozatosan visszaszorultak. A tanulmányok szerzői a Hugo Grotius által megfogalmazott általános büntetésfogalmat elfogadták, a büntetési célelméletek között pedig a közvetítő irányzat volt az uralkodó. Ezek a büntetéstani elméletek majdnem teljesen beépültek az 1843. évi javaslatba.[205]

A politikai sajtó

A politikai sajtó büntetőjog-történeti szempontból számos érdekes problémát vet fel. A húszas-harmincas évek országgyűlési vitáinak hatására az olvasóközönség elkezdett érdeklődni a sajtó iránt, a politikai aktivitás pedig fellendítette a hírlapirodalmat.[206] A korábbi ún. referáló sajtó helyett, amely események ismertetésénél tovább nem terjeszkedett,[207] és amelynek hasábjain ritkán vetődtek fel elvi kérdések,[208] 1841-ben megjelent a modern politikai sajtó. A korábbi kerülőutakra (ismeretterjesztő forma, melléklapok) már nem volt szükség, mert a cenzúrán a kormányzat lazított, és a megfelelő olvasótábor is kialakult. A hírlapok alkalmassá váltak csoportok programjának körvonalazására és a liberális eszmék közvetítésére.[209] A reformeszmék terjesztésének módját gróf Batthyány Lajos röpiratos formában képzelte el, de a pesti liberálisok a nagyobb közönségnek szóló, rendszeres sajtóorgánumot támogatták. Így többen próbáltak közülük lapengedélyt szerezni.[210] A *Pesti Hírlap* viszont nem ellenzéki lapként jött létre, hanem azzá lett,[211] mivel Kossuth Lajos felismerte a sajtó fontosságát, és tradíciók nélkül gyakorlatilag megteremtette a magyar politikai újságírást.[212] Már a *Törvényhatósági Tudósítások* eredeti célja is a társadalmi reformprog-

[202] Megbíráltak 171.
[203] Megbíráltak 434–435.
[204] Megbíráltak 453.
[205] Horváth 1978. 287–288.; Horváth 1981. 186., 195.
[206] Mályuszné 21.
[207] Pajkossy 1991. 10.
[208] Schridde Éva: A magyar vezércikk első évei. A Magyar Intézet értekezései, 24. Pécs, 1938. (a továbbiakban: Schridde) 13.
[209] Kosáry 1979a 660–661.
[210] Varga János: Kereszttűzben a Pesti Hírlap. (Az ellenzéki és középutas liberalizmus elválása 1841–42.) Budapest, 1983. (a továbbiakban: Varga 1983) 11.
[211] Viszota Gyula: Kossuth Lajos és a Pesti Hírlap. Századok, 63. 1929. 5–32., (a továbbiakban: Viszota) 18.
[212] Viszota Gyula: Bevezetés. In: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal I. 1841–1843. Szerkesztette és bev.: Viszota Gyula. Budapest, 1927. III–CLXXVIII., LXVI; Balla Antal: Kossuth Lajos, mint újságíró. A Sajtó, 1. 1927. 1. szám. 1–6., (a továbbiakban: Balla) 1.; Dezsényi 21.

ram népszerűsítése és a következő országgyűlés előkészítése volt,[213] de igazán nagy nyilvánosságot Kossuth, és ezzel együtt a liberális reformeszmék csak a *Pesti Hírlap*ban kaptak.[214] Záborszky Alajos is a sajtó alapvető fontosságát emelte ki: „a' gyors közlés ösvényén fejledező békés haladás egyik fő eszközének, az időszaki sajtónak, kissé tágasb köre is már nyitva áll előttünk".[215] A kormány 1845-re már kénytelen volt elismerni, hogy Magyarországon a sajtó hatalommá vált.[216]

A politikai sajtóorgánumok közül a *Pesti Hírlap* fejtette ki a legnagyobb véleményformáló hatást, ezért a legolvasottabb és a legkönnyebben megszerezhető lapnak a büntetőjogi vonatkozású cikkeinek ismertetésén keresztül nyerhetünk bepillantást azokba az anyagi jogi kérdésekbe, amelyeket az 1840-es évek elején a legfontosabbnak ítéltek. A Kossuth által szerkesztett 365 szám témaválasztása, stílusa és felfogása, némi bizonytalankodás után már az első hetekben kialakult, így a főbb tendenciák, elképzelések kimutatására az első harminc szám is megfelelő lehetőséget nyújt. Mindezt az is indokolja, hogy eddig még nem látott napvilágot egyetlen reformkori politikai sajtótermék büntetőjog-történeti szempontú teljes körű feldolgozása sem.[217]

A *Pesti Hírlap* első harminc számával párhuzamosan nem létezett konzervatív vetélytárs, hiszen a későbbi egyetlen jelentős példányszámot elérő lapot, a *Világ*ot még a liberális felfogású Vajda Péter szerkesztette, akit Gyurmán Adolf követett. A konzervatív hatalomátvétel a plebejus irányzatot követő lapnál augusztus 18-án zajlott, amikor a 66. számban Borsos Márton tulajdonos bejelentette, hogy Jablanczi Ignác átvette a szerkesztést. A jelentéktelen hevesi kisnemes alakította meg a szerkesztőbizottságot, ahova gróf Dessewffy Aurél is bekerült. Tulajdonképpen Dessewffy lett a hetente kétszer megjelenő hírlap tényleges irányítója, neki köszönhető, hogy megszerezték a liberalizmusból kiábrándultak támogatását.[218] Ez az egyik oka annak, hogy a konzervatívok sajtóban megjelenő büntetőjogi felfogása nem ismertethető, a másik az, hogy „a konzervatív érvelés nem tartalmazott pozitív programot".[219] Tehát igazán kimunkált büntető anyagi jogot érintő elképzelésük nem is

---

[213] Erdmann 105.; Pajkossy Gábor: Kossuth és a kormányzati „terrorismus" politikája 1825–1839. Századok, 128. 1994. 809–817., 812.

[214] Pajkossy Gábor: „...cserébe nyertem egész későbbi életemet" Kossuth és fogsága. In: Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára. Szerkesztette: Orosz István–Pölöskei Ferenc. Budapest, 1994. 157–174., 157.

[215] Záborszky Alajos: Szabadság és rend. Pesti Hírlap, 1841. 27. szám. 217. (a Pesti Hírlap a továbbiakban: PH) A hivatkozott közlemények közül csak a vezércikkek és az Értekező című rovatban megjelent tanulmányok szerzőjét és címét adom meg, Kossuth Lajos cikkeinél a szerzőt külön nem tüntetem fel, a többi híradásnál csak a helyet jelölöm. A vidéki tudósítók ugyanis nem azonosíthatók, nagyon sok a szignó nélküli híradás a kezdeti időszakban.

[216] Pajkossy 1991. 15.

[217] Sík Ferenc több tanulmányában foglalkozott Kossuth vezércikkeinek büntetőjogi vetületével, de a többi rovat ilyen irányú szisztematikus feldolgozása nem történt meg. Kossuth Lajos, az ügyvéd. Válogatta és Összeállította: Sík Ferenc. H. n., 1978. (a továbbiakban: Sík 1978.); Sík Ferenc: Kossuth Lajos zempléni táblabírói tevékenysége. Acta Fac. Pol-Jur. Univ. Sci. Budapest. Tom XXII. 1979. 165–190. (a továbbiakban: Sík 1979.); Sík Ferenc: Kossuth Lajos jogi reformtervei. In: Degré Alajos Emlékkönyv. Szerkesztette: Máthé Gábor – Zlinszky János. Budapest, 1995. 291–299. (a továbbiakban: Sík 1995.)

[218] Kosáry Domokos: A kétféle Világ és a konzervatívok. In: A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerkesztette: Kókay György. Budapest, 1979. 731–750., 731., 739.; Dénes Iván Zoltán: A kiváltságőrzés „hamis realista" logikája. (Dessewffy Aurél politikai publicisztikájának ideológiai konstrukciói.) In: Tanulmányok Kossuth Lajos politikai pályájáról. Acta Univ. Debr. Ser. Hist. XXVI. Magyar Történeti Tanulmányok, XI. Szerkesztette: Fehér András – Veliky János. Debrecen, 1979. 43–65., (a továbbiakban: Dénes 1979.) 45.

[219] Dénes 1979. 52.

lehetett, hiszen az eddigi gyakorlat fenntartását, vagy esetleg a nagyon lassú változtatását tartották megfelelőnek.

A büntetőjogi reformok szempontjából Kossuth szerkesztési elvei közül három tűnik jelentősnek. A szerkesztői programjában kifejtette, hogy „alig van egyegy sürgetőbb, mint olly időszaki lap, melly a' nemzet életének hű tükre legyen."[220] Ezt az elvet teljes szerkesztői tevékenysége során figyelembe vette, őszinte, mindent megmutató tükröt tartott az olvasók elé.[221] A sajtó feladataként határozta meg azt is, hogy „megvitassák és előkészítsék a' napnak nagy kérdéseit, mikben e' honnak jövendője rejtezik. [...] Ismernie kell tehát a' nemzetnek önmagát és ismernie kell szükségeit; aztán megvitatni czélt és eszközöket, dolgot és módokat, minden oldalról, 's ha ekkor következik a törvényhozás ideje, áldásdús leend mindenik törvény, mert egy-egy socialis meggyőződést mondott ki."[222] A törvényhozási kérdések tisztázásának, a „társadalmi vitának" a terepe tehát Kossuth véleménye szerint a sajtónyilvánosság.[223]

A sajtó ilyen jellegű érdemeit Szalay László hosszasan méltatta egy, az 1843–44. évi *diéta* berekesztése utáni cikkében. Kiemelte a büntetőjogi kodifikáció során a *Pesti Hírlap* által kifejtett ismeretterjesztési és propaganda tevékenységet, amelyre a legjobb példa az esküdtszék intézményének a „sikere" a közvéleményben. Eközben pontosan meghatározta a hírlapok feladatait a törvény-előkészítésben. „Ha azonban egy részről kötelessége a' sajtónak: megismerni mindazon gyakorlati tökélyeket, mellyeket ő nem kölcsönözhetett az ügynek, 's mellyeket ez utközben sajátjává tett; más részről meg' kötelessége: a' birálat' késével lenyesni azon kinövéseket, mellyek disztelenitik, mellyek további fejlődését gátolhatják."[224] Szalay véleménye alapján joggal állapítható meg, hogy a törvény-előkészítés terén a kitűzött célt elérte a *Pesti Hírlap* szerkesztője.

Már az első pillanatban kitűnik a *Pesti Hírlap* vezércikkeiből, hogy nem büntetőjogi dogmatikai kérdésekkel foglalkozik a szerzőjük, nem nyújt tudományos magyarázatot,[225] hanem a közvélemény tájékoztatása, a téma napirenden tartása volt a célja. Ezt Kossuth mint szerkesztési alapelvet részletesen ki is fejtette: „abban állapodtam meg, hogy ügyekezem könnyen irni, mert hírlapok nagy közönségnek irvák; gondolataimat szívemen eresszem keresztül, mert lelkesíteni a' jóra, és elhamvadni nem engedni a' lelkesedést, mert gondolkozásra ébreszteni, 's ébren tartani a' felösztönzött gondolkozást – tűztem ki czélul szerkesztésemben."[226] A *Felelet*ben is foglakozott ennek kapcsán büntetőjogi kérdésekkel, de itt sem elméleti igénnyel.[227] A tudományos értekezések stílusától elütő cikkei ennek ellenére jelzik azt, hogy szerzőjük a korabeli irodalmat és gyakorlatot ismeri.[228]

Az addig soha nem látott népszerűséget a szerkesztő egyrészt saját cikkeinek sajátos stílusával, másrészt vidéki eseményekről szóló nagy terjedelmű beszámolókkal érte el. Kossuth mindig a legalkalmasabb pillanatot kapta el és a közönséget legjobban befolyásoló formát adta cikkeinek. A *Pesti Hírlap* az első olyan lap, amely a törvényhatóságok politikai életét figyelemmel kísérte, így nagyobb olvasótáborra tett szert, mint bármelyik kortársa. Békés vármegyében kimutathatóan a helyi társadalom életét befolyásolni képes nyilvános-

[220] PH 1841. 1. szám. 1.
[221] Balla 2.; Szabad György: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Budapest, 1987. (a továbbiakban: Szabad) 50.
[222] PH 1841. 1. szám. 1.
[223] Dezsényi 34.
[224] Szalay 1847b 19–20.
[225] Sík 1995. 291.
[226] Kossuth Lajos: Felet gróf Széchenyi Istvánnak. Pest, 1841. (a továbbiakban: Kossuth) 66.
[227] Kossuth 163–174.; Fayer 1896/1. 78.
[228] Király 9–10.

sági eszközzé vált,[229] összehasonlító irodalom hiányában ez a többi megyéről csak feltételezhető.

Kossuth Lajos a politikai perekre tekintettel és a jobbágyság helyzetének könnyítésére szorgalmazta a büntető igazságszolgáltatás polgári átalakítását.[230] Nem volt tagja a javaslat kidolgozásával megbízott bizottságnak, de megalakítása után a *Pesti Hírlap*ban „azonnal agitátori hévvel karolta föl a büntetőjog és a bűnvádi eljárás kérdéseit." Izzóvá tette a légkört, állandóan ébren tartotta a közvélemény figyelmét.[231] Varga János megállapítása szerint az 1843–44. évi országgyűlés előtt a vármegyékben megjelenő indítványok, ezen belül a büntetőjogot érintőek, egy része bizonyosan a *Pesti Hírlap* agitációjából származott.[232] Kossuth az országos választmány tagjainak egy részével gyakran érintkezett, nagyon érdekelte a munkálat, és 1841-ben terjedelmes vezércikkekben foglalkozott a büntetőjogi reformok kérdésével, különösen az első öt hónapban.[233] A következő három évben már nem szerepelt a büntetőjogi reform a vezércikkekben, egyedül 1842-ben ismertette Eötvös József és Lukács Móric *Fogházjavítás* című könyvét.[234] Más fontos politikai és gazdasági problémák foglalták el a „szelid tortura" helyét. A komoly jogszabálykészítés aprólékos munkájába már nem kívánt beavatkozni Kossuth, akinek a figyelmét egyéb politikai kérdések kötötték le ekkor. Sík Ferenc szerint azonban Kossuth a kodifikációra igen nagy hatást gyakorolhatott, inspirálója is lehetett a bizottságnak.[235]

A büntetőjogi szempontú vizsgálatot érdemes az öt alapvető részből álló (Vezércikk, Fővárosi ujdonságok, a vidéki hírek, Külföldi napló, Értekező) lap[236] egyes rovataiban feltűnő anyagi jogi kérdések tárgyalásával kezdeni.

A vezércikk a *Hírlap* legnagyobb hatású rovata volt, amelyet kezdetben csak Kossuth írt, majd a Széchenyivel folytatott vita során fokozatosan bevonta a reformerek prominens személyiségeit is. A vezércikkek alapanyagát Kossuth a gondosan kiépített levelezőhálózattól gyűjtötte össze, amint ezt alkalmanként jelezte is. Egy-egy konkrét eseményből, jelenségből indult ki mindig, valamilyen felháborító vagy előremutató eset kapcsán ismertette véleményét. Az első harminc vezércikk között nagyon sok érzelmes, emberbaráti témájú figyelhető meg. Ezek a cikkek nem egy ütemterv részeit képezték, hiszen még csak ekkor alakultak programmá a különböző reformelképzelések.[237]

Az első tizenöt hét során hat vezércikk foglalkozott legalább érintőlegesen anyagi büntetőjoggal.[238] Kossuth itt mutatott rá a büntető igazságszolgáltatás visszásságaira, kifejezte felháborodását és felhívta a közvélemény figyelmét ezen keresztül a büntetőjog rendezésének fontosságára. A cikkek tulajdonképpen az olvasó igazságérzetére apelláltak, inkább ér-

[229] Viszota 415.; Schridde 16.; Erdész Ádám: Békés vármegye és Kossuth Pesti Hírlapja. In: Körösök Vidéke. Szerkesztette: Erdmann Gyula. Gyula, 1991. 42–73., (a továbbiakban: Erdész) 45., 51–55.

[230] Horváth 1991. 139.

[231] Fayer 1896/1. 36; Finkey 1942. 9.

[232] Varga 1980c 192., 242.

[233] Kosáry Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban. Budapest, 1946. (a továbbiakban: Kosáry 1946.) 202.; Kosáry Domokos: Kossuth és a Pesti Hírlap. In: A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerkesztette: Kókay György. Budapest, 1979. 665–713., (a továbbiakban: Kosáry 1979b) 679.; Szabad 52.

[234] PH 1842. 169. szám. 571–572.

[235] Sík 1978. 233.; Sík 1979. 188.; Sík 1995. 297–298.

[236] Kosáry 1979b 671.

[237] „Pécsről O jegyű levelezönktől" PH 1841. 26. szám. 209.; Kosáry 1946. 196., 200–201.; Dezsényi 22., 24.; Sík 1978. 184.; Sík 1979. 181.; Varga 1983. 25.

[238] Szelid tortura. PH 1841. 7. szám. 49–50.; Nyilvánosság. PH 1841. 8. szám. 57–58.; Gyermekgyilkolás. PH 1841. 10. szám. 73.; Bünper. PH 1841. 20. szám. 157–158.; Bot, vessző, korbács. PH 1841. 26. szám. 209–210.; Aprócska kényurak. PH 1841. 28. szám. 225–226.

zelmi síkon közelítették meg a problémát.[239] Elsőrendű kérdésnek a büntető jogszolgáltatást tekintette, a büntetőeljárás gyökeres átalakítását szorgalmazta minden eszközzel, mivel „az illy rendszer gyökereiben hibás és foltozásokkal javithatatlan". A *Bünper* című vezércikkében a büntetőjogi reform sorrendjét is meghatározta: „nézetünk szerint a' büntetés czélja fölötti bölcselkedések, a' büntetések nemei, fogház és fenyíték elrendezése mind igen fontos dolgok, de a' birói eljárás rende, a' bünper szerkezete, talán a' legfontosabb".[240] Az első időszak vezércikkei olyan befolyást gyakoroltak a megyei tudósítókra, köztük például a Békés megyei Óhalmi (Omaszta) Zsigmondra, hogy átvették az igazságszolgáltatási visszásságok, a büntetés-végrehajtás mostoha körülményei és a testi büntetések elleni hadjárat vezetését.[241]

A vezércikkek nemcsak önállóan fejtettek ki nagy hatást, hanem a teljes lap mondanivalóját tükrözték, a többi rovatban szereplő hírek, írások valamilyen módon alátámasztották a szerkesztő mondanivalóját. A legszorosabb kapcsolat az Értekezőben megjelent tanulmányokkal volt, a magvasabb tudományos magyarázatok itt kaptak teret.[242]

Közvetlenül a vezércikk után adott hírt a *Pesti Hírlap* a Magyar Tudós Társaság eseményeiről, amelyek között három foglalkozott büntetőjoggal. Az 1840. november 30-án tartott ülésen a *Néhány szó a' fenyiték általános szabályiról* címmel kiadásra beérkezett értekezést nem tartották megfelelőnek, ezért „az illető vizsgálók irott véleményei következtében, nyomtatástól elmozdíttatik". Itt értesülhetett az olvasóközönség, hogy Lukács Móric levelező tag „a büntetőjogi theoriákról értekezvén különösen az igazság és haszon elveit fejtegeté" a decemberi ülésen. Az Akadémia büntetéstani pályázatáról is innen szerezhettek információt az érdekeltek.[243]

A tudományos közélet hírei után szerepelt az egyetlen országos törvényszéki statisztika, amely a Királyi Tábla és a Hétszemélyes Tábla hatékonyságát vizsgálta. Részletesebb adatokat közölt az 1840. évi szentistváni és szentmártoni törvénykezési időszakról.[244]

A Frankenburg Adolf által szerkesztett Fővárosi ujdonságok a lap kicsit könnyedebb hangvételű része, de itt is található nyolc büntetőjoggal kapcsolatos hír. Általában rendőrségi tudósításokat olvashattak itt, de Kossuth az egyik hírhez, amely egy lopással gyanúsított gyermek megveréséről szólt, szerkesztői megjegyzést is fűzött: „Mi a' botot a' biró kezében sem tartjuk erkölcsjavitó eszköznek; minek nevezzük illy kezekben?"[245] A testi büntetés elleni fellépésre még ezt a lehetőséget is kihasználta. Ez a rovat szemmel láthatóan sokkal élesebben támadta a városi tisztviselők túlkapásit, mint a lap többi része. Ennek okát abban lehet felfedezni, hogy a cenzor, Havas József korábbi munkaadóival összetűzésbe került, és minden panaszukat kedvezőtlenül bírálta el.[246]

A vidéki tudósítások három rovatban jelentek meg, a Megyei dolgok a hosszabb leveleket, a Vidéki levéltárcza a rövidebb beszámolókat közölte, a Királyi városok köréből pedig a szabad királyi városok életéről számolt be. Az első harminc számban még nem szerepeltek a városi hírek között büntetőjogi vonatkozásúak. A megyei, városi és törvényhatósági levelezést Lángh Ignác ügyvéd intézte, de a levelezők számára az instrukciókat Kossuth adta, szabályosan megrendelte a cikkeket. Gondosan válogatta, rendezgette, jegyzetekkel

[239] Balla 3–4.; Kosáry 1946. 202.; Kosáry 1979b 679.; Sík 1978. 215.; Sík 1979. 181.; Erdész 45.; Sík 1995. 291.

[240] PH 1841. 20. szám. 158.; Sík 1978. 192.; Sík 1979. 183.; Rácz Lajos: Kossuth Lajos, az ügyvéd. Jogtudományi Közlöny, 34. 1979. 769–773., (a továbbiakban: Rácz) 772.; Sík 1995. 292.

[241] Erdész 49.

[242] Dezsényi 22–23.

[243] PH 1841. 2. szám. 10.; PH 1841. 3. szám. 17.; PH 1841. 19. szám.,150.

[244] PH 1841. 4. szám. 26.

[245] PH 1841. 3. szám. 19.; PH 1841. 4. szám. 27.; PH 1841. 6. szám. 44.; PH 1841. 9. szám. 66.; PH 1841. 14. szám. 106.; PH 1841. 18. szám. 140.

[246] Megbíráltak 205. 2. j.

látta el a tudósításokat. Nagyon fontosnak tartotta a vidékről származó információkat, a *Pesti Hírlap* ontotta az adatokat, amelyek a vezércikkeknek és az Értekező tanulmányinak is alapul szolgáltak. A megyei, törvényhatósági hírek válogatásával és közreadásával a megyei jogász közvéleményt is formálta, például táblabírák nézeteinek közreadásával.[247] Kossuth nemcsak a vezércikkekhez használta fel a levelezési anyagot, hanem egy adott eseményre rövid időn belül többször, eltérő rovatokban hivatkozott. Sokak által ismert Kossuth tömör megállapítása a botbüntetés aránytalanságáról: „veréb-nem-öléstől egész az útonálló rablásig mindent, de mindent bottal gyógyítunk".[248] A kijelentés alapja egy Máramaros vármegyéből érkezett tudósítás volt: „jövendőre a' szolgabiráknak utasitás adatott, hogy a' madárfejekkel tartozókat pálczabüntetéssel fenyitsék!! Boldog isten! hát már verebet nem ölni is criminalitas a' XIX. században".[249]

Az előforduló pontatlanságokra érkezett válaszokat Igazitások és czáfolatok címen tették közzé, mint a Rév-Komáromban működő megyei börtönre vonatkozó információkat.[250]

Bár a *Hírlap* elsősorban belpolitikai lap volt, minden számban közöltek külföldi híreket Stuller Ferenc és Gyurmán Adolf válogatásában, de csak a hazai viszonyok közt jelentőséggel bírókat. Példaként hoztak fel külföldi eseményeket, amelyek az adott szám programjához illeszkedtek.[251] Tulajdonképpen a korabeli közvéleményt foglalkoztató kérdések közül csak a protestáns unióra és a vegyesházasságokra nem tudott a szerkesztőség külhoni példákkal szolgálni.[252] Tizenkilenc büntetőjogi témájú cikk fedezhető fel ebben a rovatban az elemzett időszakban, általában büntetőjogi kodifikációról, súlyos vagy gyakori bűncselekményekről, felháborító büntetésekről szóltak a hírek.[253]

A *Pesti Hírlap* tudományosabb hangvételű, fajsúlyosabb témái az Értekezőben jelentek meg, ez tulajdonképpen a lap második rovata. Szoros összefüggést mutat a vezércikkekkel, az éppen napirenden levő kérdésekhez nyújtott elméleti alapozást.[254] Az első harminc számból csak négy hozható kapcsolatba az anyagi büntetőjoggal, de kettő csak feltételesen, mert az iskolákban alkalmazott fenyítéssel foglalkozott.[255]

---

[247] Dezsényi 22., 26.; Sík 1978. 184., 216.; Kosáry 1979b 671–672.; Sík 1979. 181., 187.; Erdész 49.

[248] Kossuth 168–169.; Fayer 1896/1. 79.

[249] PH 1841. 30. szám. 243.

[250] PH 1841. 15. szám. 116.

[251] Dezsényi 27–28.; Kosáry 1979b 671.

[252] Urbán Aladár: Reformtörekvések és történelmi tanulságok. Az alkotmányos fejlődés korabeli eredményei és a politikai publicisztika kezdetei Magyarországon 1841–1842. Századok, 114. 1980. 26–51., 28.

[253] Kodifikáció: PH 1841. 2. szám. 13.; PH 1841. 4. szám. 30.; PH 1841. 11. szám. 85.; PH 1841. 16. szám. 127.; PH 1841. 17. szám. 135.; PH 1841. 18. szám. 143.; PH 1841. 19. szám. 153–154.; PH 1841. 30. szám. 245. Egyes bűncselekményekről számoltak be: PH 1841. 1. szám. 5.; PH 1841. 2. szám. 13.; PH 1841. 6. szám. 45.; PH 1841. 7. szám. 53.; PH 1841. 8. szám. 62.; PH 1841. 10. szám. 76–77. Az angliai bűnelkövetők iskolai végzettségéről készült felmérést közöltek: PH 1841. 5. szám. 36. Felháborítóan súlyos büntetésekről szóló híreket vettek át: PH 1841. 8. szám. 62.; PH 1841. 15. szám. 118.; PH 1841. 19. szám. 153.; PH 1841. 21. szám. 171.

[254] Kosáry 1946. 198.; Dezsényi 23–24.; Kosáry 1979b 674.

[255] Puczolay: Büntetési rendszerről iskoláinkban. PH 1841. 9. szám. 70–71. A szerzőt nem sikerült beazonosítani. (a továbbiakban: Puczolay); Erdélyhoni: Hirlapszerkesztésről és iskolai fenyítékekről. PH 1841. 17. szám. 137. A szerzőt nem sikerült beazonosítani. (a továbbiakban: Erdélyhoni); A. – Z.: Falusi birák. PH 1841. 25. szám. 207. A szerzőt nem sikerült beazonosítani. (a továbbiakban: A. – Z.); Kenessey Kálmán: Pillanat fenyitékünkre. PH 1841. 25. szám. 208. A szerző (1822–1913) az ügyvédi oklevél megszerzése után megyei szolgálatba lépett Fejér megyében. Szinnyei VI. 18–21.; Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. XVII. Pótlás a XVI. kötethez. Sajtó alá rendezte: Viczián János. Budapest, 1995. 162. (a továbbiakban: Kenessey)

A lap utolsó oldalán található hirdetésekben is előfordulnak büntetőjogi vonatkozások, a *Budapesti Szemle* reklámja található öt számban.[256]

A rovatonként történő elemzés után érdemes megvizsgálni, hogy milyen témákat érintettek a cikkek. A *Pesti Hírlap* a kodifikáció eszméjének legnépszerűbb terjesztője volt, a kezdeti időszakban gyakran került elő ez a téma.[257] A büntetőjogi kodifikáció kérdését tizenhárom közlemény érintette, de jórészt csak felületesen. A hazai törekvéseknek szolgált például az a nyolc külföldi hír, amely az európai államok, mint például Poroszország és Anglia mellett Jamaicát is megemlítette.[258] Egy ismeretlen szerző felvetette, hogy „addig is, míg a' büntetőrendszer országosan elhatározva lesz", a vármegyék statútumokkal rendezzék a kérdést.[259] Ezzel gyakorlatilag a cikkíró a jogforrási rendszeren belül a statútumokat felértékelte, és szembefordult azzal az elvvel, hogy csak törvény állapíthat meg büntetőjogi szabályt. A többi hat hazai viszonyokat taglaló cikk közül csak egyetlen egy található, amely legalább valamilyen ütemtervet, sorrendet határozott meg, a többi csak általánosan a büntetőjog rendezését kívánta az országos választmány által.[260] A büntetőjogi kodifikációban Kossuth nemcsak a visszaélések, különösen az eljárási anomáliák megszüntetésének lehetőségét látta, hanem a közvélemény formálásának egyik eszközét is felismerte benne. A sajtó feladataként ezzel kapcsolatban az előkészítést határozta meg: „illynemű visszaéléseknek utját állni, és a' közvéleményt azon politicai oktatásra előkészíteni, melly a' n. m. országos választmány összeüléséből remélhető. Ez a' politicai oktatás talán nem igen kevéssel fontosabb eredmény leend, mint a munkatárgy maga."[261] Kossuth a *Bünper* című vezércikkében legfontosabbnak a büntetőeljárás szabályozását tekintette, az anyagi jogot második helyre sorolta.[262] Ennél mélyebben nem tárgyalta a törvényhozás büntetőjoggal kapcsolatos feladatait, de nem is volt rá szükség, hiszen aki alaposabb elemzésre vágyott, elolvasta Szalay tanulmányát a *Budapesti Szemlé*ben.

A P. L. monogram mögé rejtőzött Hont megyei levelező a törvényszéki statisztika és a büntetés-végrehajtás taglalása során a csavargásért letartóztatottak mellett emelt szót: „senki ne fogassék be addig, míg a' tetten rajta nem kapatik".[263] A szerző ezzel gyakorlatilag a *nullum crimen sine lege* jogelv helyi viszonyokra alkalmazott változatát fogalmazta meg. A passzus nélküli utazás elvileg nem minősült bűncselekménynek, mégis a törvényhatóságok előszeretettel tartóztatták le az ilyen embereket, hátha kiderül róluk valami. Amennyiben nem sikerült mást rábizonyítani a „csavargóra", ezért szabtak ki büntetést.

Lényegesen nagyobb teret kapott a büntetési rendszer, az anyagi jogi kérdések közül tulajdonképpen csak ezt járták körül a szerzők. Huszonkét különböző közleményben került elő a büntetések kérdése, kettő a vezércikkek, hat a külföldi hírek között, négy az Értekezőben, három az Akadémia hírei között, hét pedig a vármegyei tudósításokban.

A *Gyermekgyilkolás* című vezércikkben Kossuth csak érintette a szankciótant, hiszen a bűncselekmény megelőzésére tett javaslatokat. A túl kemény büntetés hatástalanságára hívta fel a figyelmet a gyermekölés kapcsán, így tett említést a büntetés egyik céljáról,

---

[256] PH 1841. 1. szám. 8.; PH 1841. 11. szám. 88.; PH 1841. 12. szám. 96.; PH 1841. 15. szám. 121.; PH 1841. 20. szám. 166.

[257] Kosáry 1946. 202.; Sík 1978. 190.; Sík 1979. 183., 188.; Rácz 772.; Sík 1995. 291–292., 297–298.

[258] PH 1841. 2. szám. 13.; PH 1841. 4. szám. 30.; PH 1841. 11. szám. 85.; PH 1841. 16. szám. 127.; PH 1841. 17. szám. 135.; PH 1841. 18. szám. 143.; PH 1841. 19. szám. 153–154.; PH 1841. 30 szám. 245.

[259] A. – Z. 207.

[260] PH 1841. 19. szám. 153–154.; PH 1841. 25. szám. 204.; PH 1841. 25. szám. 207.; PH 1841. 25 szám. 208.

[261] Szelid tortura. PH 1841. 7. szám. 49–50.

[262] Bünper. PH 1841. 20. szám. 158.

[263] PH 1841. 16. szám. 126.

a megelőzésről.[264] A testi büntetések megszüntetésének szükségességét hangoztató vezércikkében viszont felsorolta a korabeli közismert büntetési célokat: javítás, oktatás, elrettentés és példaadás.[265] A büntetőjogi szankció, különösen a szabadságvesztés céljáról vallott nézetek – a *Pesti Hírlap* korai számait vizsgálva – az ország nagy részén hasonlók voltak, Bács megyében, Borsodban és Komárom vármegyében ugyanúgy a javítást tekintették a büntetés céljának, mint Torontálban.[266] Az Értekezőben megjelent két iskolai büntetési módokat tárgyaló cikk szerzői is elvetették a puszta megtorlást, elsősorban a diák megjavulását tartották fontosnak.[267] Kenessey szerint viszont a modern büntetési elvek, eszmék jobbára csak jelszavakként hangzanak el, a valódi tartalmukat csak kevesen ismerik.[268]

Kossuth egy egész vezércikket szentelt március végén a testi büntetések kérdéskörének, amely *Bot, vessző, korbács* címen jelent meg. Egy pécsi levelező által lejegyzett jelenetből kiindulva fejtette ki álláspontját a verés, mint büntetés megszüntetése érdekében. A botozás lealacsonyító jellege mellett nem is célravezető, ezért eltörlését javasolta: „Ha tehát a' büntetésnek e' neme jogtalan, durva, kegyetlen, kiszámithatatlan; ha ugy javitásra, mint oktatásra, ugy rettentésre mint példaadásra egyaránt alkalmatlan: miért nem töröljük el?" Mondanivalója alátámasztásaként az „ujabb törvényhozások" áttekintését adta a testi büntetésekkel kapcsolatban.[269]

Az Erdélyhoni álnevet használó szerző kitért a verésre, mint a tanuló jó útra térítésének eszközére, amelyet „merőben helytelennek" tartott, mivel „korántsem szül czélnak megfelelő következményeket".[270] Nagyon lényeges felismerés, hogy a büntetési rendszer csak akkor változtatható meg, mentesíthető minden szükségtelen erőszaktól, ha a nevelés is elveti a verést mint fegyelmező eszközt. A falusi bírákat ért ok nélküli inzultusokkal példálózva fejtette ki álláspontját az A.–Z. szignójú szerző a botbüntetésről.[271] Kenessey is a büntetések kérdéskörét vizsgálta, a testi büntetés árnyoldalait hangoztatta, és bemutatta a hagyományos büntetések pártolóinak legfőbb ellenérveit. Hiszen „hiában hordod fel Benthamot, Beccariát 'stb., szent tüzedért az emberiség mellett, kinevettetel, ujságon kapkodónak neveztetel".[272] Ennél a kijelentésnél pontosabban nem is lehet a korabeli sajtó hatását megfogalmazni a büntetőjogi gondolkodásra, mert a lapok a korábbinál lényegesen nagyobb lehetőséget nyújtottak a tájékozódásra és a meggyőzésre.

Baranya megye Szabolcs nevű helységében egy katonának jelentkezőről kiderült, hogy nő, ezért „hősiességiért 'tizenkettővel' jutalmaztatott". A szerkesztő gyorsan megjegyzést is fűzött az esethez: „Boldog Isten! itt is bot és amott is bot, és mindig csak bot! Ugyan javitott e már valaha bot valakit?"[273] Máramarosban pedig – ahogy már a vezércikkekkel kapcsolatban szerepelt – a testi büntetést a kártékony madarak irtásának elmulasztásáért rendelték alkalmazni.[274] Nemcsak Magyarországon jelentett problémát a büntetési rendszer modernizálása, hiszen külföldről is közfelháborodást kiváltóan kegyetlen büntetési módokról számoltak be, ilyen például a *Times*ból átvett pellengérre szóló ítélet, amelyhez megjegyzést is fűztek. „Meddig fog még a' sötétebb századok igazságkiszolgáltatásának

[264] Gyermekgyilkolás. PH 1841. 10. szám. 73.
[265] Bot, vessző, korbács. PH 1841. 26. szám. 209–210.
[266] PH 1841. 13. szám. 100.; PH 1841. 23. szám. 185.; PH 1841. 27. szám. 220.; PH 1841. 30. szám. 243.
[267] Puczolay 70–71.; Erdélyhoni 137.
[268] Kenessey 208.
[269] Bot, vessző, korbács. PH 1841. 26. szám. 209–210.
[270] Puczolay 70–71. Erdélyhoni 137.
[271] A. – Z. 207.
[272] Kenessey 208.
[273] PH 1841. 14. szám. 108.
[274] PH 1841. 30. szám. 243.

eme' maradványa felmaradni a' polgáriasodott Európában!!"[275] Ugyanilyen felháborodással számoltak be egy francia bíróság „nyilvános piaczoni kiállitásra" szóló ítéletéről csakúgy, mint két belga váltóhamisító megbélyegzéséről, valamint egy hollandiai hírről: „Amsterdamban télutó közepe táján néhány gonosztevő, az emberiség szelidebb szellemének ellenére megbélyegeztetéssel és kikorbácsoltatással büntetteték."[276] Az elrettentő esetek mellett a büntetések enyhítésére is hozott a *Pesti Hírlap* példát Angliából és Jamaicából, a halálbüntetés eseteinek korlátozását és a korbácsolás teljes eltörlését mutatta be.[277]

A Jászkun Kerületből küldött levelében a H. L. szignójú szerző a 18. század végén gyakori szabadságelvonó büntetési formát mutatott be: „a' fenyitő törvényszék és ujonczállitás egy füst alatt tartatván, mintegy tizenhárman soroztatának be, még pedig nem önkintesnek, korántsem! hanem mind ollyanok, kik jóknak 's odavalóknak látszanak."[278] A börtönbüntetésről szankciótani szempontú cikk nem jelent meg április közepéig, a végrehajtási körülmények kerültek inkább előtérbe.

Különös részi kérdések komolyabb jogi előtanulmányok és gyakorlat nélkül nem tárgyalhatók, ezért a politikai sajtóban nem foglalkoztak ilyen jellegű problémákkal. Az egyes bűncselekmények tényállási elemei nem voltak érdekesek a közvélemény számára, csak a jogalkalmazókat foglalkoztatták az elhatárolások, ezzel magyarázható az, hogy a *Pesti Hírlap*ban az első harminc számban nem található különös részt érintő cikk.

A szorosan vett büntető anyagi jogon kívül büntetőjoggal kapcsolatos hírek, cikkek egész tömege látott napvilágot a *Pesti Hírlap* hasábjain. Három cikk foglalkozott egyebek mellett bűnmegelőzési kérdésekkel, a vezércikkek közül egy, a megyei tudósítások közül kettő. A *Gyermekgyilkolás* című vezércikk az újszülöttek sérelmére elkövetett emberölések okaival ismertette meg az olvasót. Kossuth úgy találta, hogy ez a bűncselekmény nem szorítható vissza a büntetések szigorításával: „ám irjon a' törvényhozó Draco kezeivel büntetőtörvényeket, a' gyermekgyilkolást ki nem irtandja." Az egyedüli megoldást a lelencházak létesítése jelentené.[279] Részben ehhez a témához fűzött megjegyzést Hont vármegye P. L. szignójú levelezője a Vidéki levéltárczában. Konkrétan nem hivatkozott erre a vezércikkre, csak utalt a szerkesztőre, valamint megismételte a lelencházakkal kapcsolatos véleményét. Más megközelítésben a bűnmegelőzés körébe tartozik az a megjegyzése is, hogy a börtönök „erkölcsrontóak".[280] Szintén a börtönökben uralkodó állapotokat okolta a bűnözés terjedéséért Bács megye ismeretlen tudósítója a Megyei dolgok hasábjain. A tömlöcök zsúfoltsága más problémák mellett a büntetés célját is veszélyezteti, hiszen „a' még országszerte létező romlási iskolában egyik a' másikat elgonoszbítja."[281]

Törvényszéki statisztika öt közleményben fordul elő, az első az országos felsőbíróságokról január 13-án jelent meg, ugyanitt közölték Pest „rabjelentményét" a Fővárosi ujdonságokban.[282] A külföldi hírek között Angliából származott az egyetlen a bűnelkövetők iskolázottságát, nevelését vizsgáló statisztikai kimutatás.[283] Az első harminc számban a vármegyék közül csak Hont és Bács vármegye elítéltjeiről küldtek számadatokat, de a szempontok eltérőek, így nem teszik lehetővé az összehasonlítást.[284]

A *Pesti Hírlap* első harminc számában huszonnyolc bűnügyi tudósítás található, ebből nyolc külföldi, három Franciaországból, kettő német területről és egy-egy Belgiumból, Ang-

[275] PH 1841. 8. szám. 62.
[276] PH 1841. 15. szám. 118.; PH 1841. 19. szám. 153; PH 1841. 21. szám. 171.
[277] PH 1841. 30. szám. 245.; PH 1841. 18. szám. 143.
[278] PH 1841. 26. szám. 211.
[279] Gyermekgyilkolás. PH 1841. 10. szám. 73.
[280] PH 1841. 16. szám. 126.
[281] PH 1841. 27. szám. 220.
[282] PH 1841. 4. szám. 26–27.
[283] PH 1841. 5. szám. 36.
[284] PH 1841. 16. szám. 126.; PH 1841. 27. szám. 220.

liából és Hollandiából érkezett.[285] A hazai „rendőrségi" hírek legtöbbje, hat eset Pestről származik, a többi vidékről került a lapba.[286]

A büntetőeljárás tizennégy közleményben tűnt fel, ezek a rovatokat tekintve két csoportra oszthatók. Kossuth kedvelt témái közé tartozott a büntető törvénykezés visszásságainak ismertetése és a rendezés sürgetése, az első tizenöt hét alatt négy vezércikkben foglalkozott ezzel a kérdéssel.[287] A legnagyobb gondot vidéken okozta az eljárás elavultsága, a hatóságok önkénye, így a megyei tudósítók számoltak be gyakran ilyen esetekről.[288]

A szabadságvesztés büntetések végrehajtási körülményeivel öt vidéki tudósítás foglalkozott.[289] Kenessey Kálmán is leírta a jelenlegi börtönökben uralkodó állapotokat, amelyeken mindenképpen változtatni kell, és beszámolt előremutató börtönépítkezésekről.[290]

A politikai sajtó és a cenzúra viszonyáról több információval rendelkezünk, mint a tudományos irodalomról, a *Pesti Hírlap*pal szemben folytatott cenzori gyakorlat bármely más lapnál sokkal jobban ismert. Az bizonyosnak látszik, hogy Kossuth semmilyen nyomásra nem írt le a saját álláspontjával ellentéteset,[291] így rengeteg problémát okozott a hatóságoknak. Ez odáig fokozódott, hogy az első cenzor, Havas József konkrét utasításokat kért, mert tehetetlennek érezte magát. Több cikket visszautasított, a megjelentek nagy részébe belejavított, de a reformeszméket ilyen módon nem tudta kiszűrni, összességében számok 55 %-át csak lényegtelen törlés érte, összesen hét Kossuth által írt vezércikket törölt a cenzor.[292]

A büntetőjogi reform jelentős problémákat okozott a cenzúra számára, mivel a kodifikáció számos alapvető közjogi kérdést is érintett. Az első harminc számban megjelent anyagi büntetőjogot érintő közleményekkel kapcsolatos fellépésről csak két eset ismert. A Helytartótanács már 1841 márciusának közepén két számban négy olyan hírt fedezett fel, amely az állami intézményekről vagy közhivatalokról közölt bírálatot. Alig egy hónappal később a Jászkun Kerület kisgyűlése két büntetőjogi vonatkozású híradást kifogásolt,

---

[285] PH 1841. 1. szám. 5; PH 1841. 2. szám. 13.; PH 1841. 6. szám. 45.; PH 1841. 7. szám. 53.; PH 1841. 10. szám. 76–77.; PH 1841. 15. szám. 118.; PH 1841. 19. szám. 153.; PH 1841. 21. szám. 171.

[286] Pesti bűnügyi tudósítások: PH 1841. 3. szám. 19.; PH 1841. 4. szám. 27.; PH 1841. 6. szám. 44.; PH 1841. 9. szám. 66.; PH 1841. 14. szám. 106.; PH 1841. 18. szám. 140. A vidékről érkezettek közül a két esztergomi egy számban jelent meg: PH 1841. 28. szám. 228.; Somogy megyéből a két jelentés között több mint két hónap telt el: PH 1841. 10. szám. 74.; PH 1841. 28. szám. 227. A többi törvényhatóságból és településről csak egy-egy ilyen jellegű híradás szólt: Gömör PH 1841. 29. szám. 234.; Heves PH 1841. 18. szám. 140.; Kővár vidéke PH 1841. 27. szám. 220–221.; Pápa PH 1841. 15. szám. 115.; Pécs PH 1841. 14. szám. 108.; Pozsony PH 1841. 13. szám. 99.; Ráckeve PH 1841. 12. szám. 92.; Szatmár PH 1841. 19. szám. 151.; Zilah PH 1841. 7. szám. 53.; Zólyom PH 1841. 9. szám. 67.

[287] Szelid tortura. PH 1841. 7. szám. 49–50.; Nyilvánosság. PH 1841. 8. szám. 57–58.; Bünper. PH 1841. 20. szám. 157–158.; Aprócska kényurak. PH 1841. 28. szám. 225–226.

[288] Borsod PH 1841. 23. szám. 185.; Esztergom PH 1841. 28. szám. 228.; Heves PH 1841. 18. szám. 140.; Jászkun Kerület PH 1841. 26. szám. 211.; Komárom PH 1841. 13. szám. 100.; Kővár vidéke PH 1841. 27. szám. 220–221.; P. PH 1841. 14. szám. 108.; Pozsony PH 1841. 13. szám. 99.; Ráckeve PH 1841. 12. szám. 92.

[289] Bács megye PH 1841. 27. szám. 220.; Hajdúkerület PH 1841. 25. szám. 204.; Hont PH 1841. 16. szám. 126.; Rév-Komárom PH 1841. 15. szám. 116.; Temesvár PH 1841. 26. szám. 211.

[290] Kenessey 208.

[291] Závodszky Géza: „Az eszmék jobbik része." Kossuth Lajos eszmerendszeréhez (1848-ig). In: Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára. Szerkesztette: Orosz István – Pölöskei Ferenc. Budapest, 1994. 195–213., 197.

[292] Viszota 22–23., 31; Kovács M. 350.

amelyben katonának besorozott bűnelkövetőkről számoltak be.[293] A későbbiekben sorozatban utasítottak el a cenzorok büntetőjoggal foglalkozó cikkeket. Kossuth vezércikkét a 95. számból Havas ezzel a megjegyzéssel húzta ki: „E vezércikket ez úttal közre bocsájtani nem lehet." A következő számból felsőbb utasításra hivatkozva törölt egy beszámolót, később Czech János és Karácsony János is élt büntetőjogi kérdéseket feszegető cikk esetében a teljes letiltással. Kovács Magda szerint felsőbb utasításra avatkoztak be minden ilyen témájú cikk esetén a cenzorok.[294] Ez a rendelkezés azonosítható a büntetőjogi választmány konzervatív tagjainak előzetes tanácskozásán felvetett – már említett – javaslattal, amelyet a jelek szerint szigorúan betartottak. Részben ez a következetesség lehet annak a magyarázata, hogy a vezércikkekből 1841 végére a büntetőjog teljesen eltűnik.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a *Pesti Hírlap* 1841 áprilisának közepéig megjelent számaiban gyakori téma volt a büntetőjog. Minden rovatban és két kivételtől – a huszonkettedik és a huszonnegyedik számoktól – eltekintve, minden számban valamilyen formában, legalább érintőlegesen foglalkoztak ezzel a témával. Ezeknek a közleményeknek csak kisebb részét alkották az anyagi büntetőjogot érintő hírek, cikkek, a tudósítások legnagyobb része átlépte a bűnügyi tudományok közötti határokat, és anyagi jogi kérdések mellett eljárásjoggal, börtönüggyel és kriminológiai problémákkal is foglalkoztak a szerzők. Az anyagi jogi kérdések közül a büntetéstan váltotta ki a legnagyobb érdeklődést, a szerzők következetesen a büntetési rendszer teljes átalakítását szorgalmazták. Érdekes módon a halálbüntetés problémáját nem érintették, pedig ekkor már több helyen felvetődött, a testi büntetésekkel szemben viszont határozottan felléptek. Nem szerepeltek a vagyoni jellegű büntetések sem, a szabadságvesztés végrehajtási körülményeiről írni viszont hálás téma volt. A büntetések elméleti kérdései csak elemeiben merültek fel, hiszen a politikai sajtó célja nem a komoly tudományos vita volt.

Összegzés

Az anyagi büntetőjog közvéleményben történő megjelenését vizsgálva megállapítható, hogy a hagyományos rendi nyilvánossági fórumokon csak és kizárólag a kodifikáció kapcsán merültek fel ilyen kérdések. Az országgyűlés egyetlen alkalommal vette tárgysorozatába és tárgyalta meg, az 1843–44. évi ülésszakán, amikor egy korszerű javaslatot vitattak meg. A vármegyék először igazán az *operátum*ok vitájában, 1830–32-ben találkoztak szorosan vett büntetőjogi kérdésekkel, majd az 1843. évi javaslat megyei tárgyalásában. A vármegyei nemesség büntetőjoggal kapcsolatos nézetei végső soron a büntetőjogi javaslat országgyűlési vitájára alakultak ki.

A kodifikációs tárgyalások során a büntető anyagi jogon belül a legfontosabbnak a szankciórendszer átalakítását tekintették, ennek kapcsán a korábbi büntetési rendszer két alappillére, a testi büntetés és a halálbüntetés alkalmazásáról alakult ki vita. Elméleti jellegű felvetések is csak az állam büntetéshez való jogát érintően születtek. Elvétve találunk különös részi vitatémát, akkor is inkább a büntetési tétel nagysága adott okot a megnyilatkozásra, vagy a nem kellően tisztázott fogalmak.

A modern nyilvánossági fórumokon az 1840-es évek első felében a büntetőjog előtérbe kerülésének egyik nagyon fontos oka a kodifikációs munkálatok megkezdése. Megállapítható, hogy mind a szakirodalomban, mind az időszaki sajtóban a büntetési rendszer volt a fő téma az anyagi jogon belül, de előfordultak jogelvekről és különös részi tényállásokról is cikkek. A szankciótanon belül a testi büntetéseket mind a szakmai, mind a politikai közvélemény korszerűtlennek találta, a halálbüntetésről viszont hatalmas vita alakult ki, amely tulajdonképpen a mai napig tart.

[293] Megbíráltak 203.
[294] Kovács M. 345.

A közvélemény számára ezek alapján a büntető anyagi jogon belül a kiszabható büntetés volt a legfontosabb kérdés. Ez a felfokozott érdeklődés a jelenlegi ismeretek szerint a büntetőjogi gyakorlat változásával párhuzamos volt, időben egybeesett a két jelenség. A közvéleményben megfogalmazódott vélemények, így a megszégyenítő és testi büntetések kiiktatása, a halálbüntetés minimális szintre szorítása és a szabadságvesztés modernizálása, valamint a napi törvénykezési gyakorlat közötti kapcsolatok feltárása azonban még hosszas kutatómunkát igényel.

BATÓ, SZILVIA

Public opinion and criminal law in Hungary during the Reform Era

Despite the difference between the concepts of the Reform Era in common history and in legal history, the appearance of the ideas of material criminal law in public opinion can be examined comprehensively from the emergence of public opinion in the modern sense, i.e. from the early 1830s and 1840s only. During the Reform Era, issues of material criminal law were raised in Hungary on public feudal forums (county assembly, national diet) as well as on civil forums (associations, press).

On feudal forums, such issues were raised in connection with criminal codification only, county assemblies facing criminal law for the first time in 1929, during the debate of the draft of the criminal code, the national diet discussing the modern proposal in 1843 only. In fact, it was during the debate of this proposal that the views present in the era manifested themselves most. Within material law, the transformation of the penal system was regarded as most important. There was a debate over the abolishment of two, nearly exclusive kinds of penalties in feudal criminal law, i.e. corporal punishment and the capital punishment, and there were differences of opinion concerning the extent of the penal authority of the state. Particular issues were random discussed, and even then the amount of punishment and the deficiencies of terminology were the issues.

Of the modern forums of publicity, associations cannot be examined, but the press can provide a number of interesting facts. The first golden age of penal literature can be dated to the last decade of the Reform Era, modern press coming into being by the early 1840s. Articles appeared on legal principals of criminal law and on particular cases, but most publications were writings on the system of sanctions. There was a consensus in the professional and the political press about the abolishing of corporal punishments, but the issue of the death penalty divided the authors.

Public opinion appearing in feudal forums of publicity and in modern means of communication regarded punishments as most important within material criminal law. This increased interest in sanctions, on the basis of researches so far, ran in parallel with the changes in sentencing practices

CSÁKY MÓRIC

Modernség – Bécs és Közép-Európa 1900 körül

Kutatási Program (Grazi Egyetem)[1]

Az ausztriai speciális kutatási területek (Spezialforschungsbereiche – SFB) a Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschungen (FWF) alap által indított, tíz éves időtartamú interdiszciplináris kutatási programok. Ezek lényege, hogy a speciális támogatás lehetővé teszi komplex kutatási tervek kivitelezését, illetve egyetemi „Center of Excellence"-ek létrehozását. A SFB beindításának előfeltétele nemzetközi szakértők pozitív szakvéleménye, akik az Alap kuratóriumán keresztül a jóváhagyás után is folyamatosan értékelik az SFB keretén belül folyó tudományos tevékenységet. Ausztriában jelenleg 12 hasonló kutatási egység működik.

A „Modernség" SFB egyike a grazi Karl Franzens Egyetemen működő három programnak, és az első az immár három humán tudományos SFB közül Ausztriában. Finanszírozását az Alap, Stájerország tartomány és Graz városa vállalta magára. Hét tudományághoz kötődő projekteket fog át, munkatársainak száma körülbelül 40. 1994 őszén történt beindítása óta figyelemre méltó tudományos teljesítményt mutatott fel, mely többek között a *Tanulmányok a modernről* (Studien zur Moderne) című sorozatban (eddig 14 kötet, 2 a Böhlau-Verlag, 12 pedig a Passagen-Verlag kiadásában jelent meg Bécsben 1996-tól kezdődően), kritikai kiadásokban (például Hermann Bahr naplójának eddig 4 kötetes kritikai kiadása), valamint számos tanulmányban, értekezésben és dolgozatban látott napvilágot. Mindezek a művek a projektek munkatársai által végzett kutatói munka minőségéről és intenzitásáról tanúskodnak.

*

A „Modernség" SFB az 1900 körüli bécsi és közép-európai modernitás kutatására irányul, és világos tudományos koncepciót követ. Bár az ún. bécsi modernség iránt továbbra is töretlen a nemzetközi érdeklődés, jogos az a kérdés, hogy mi az értelme egy ilyen nagy kutatói vállalkozásnak. Vajon nem csak „antikvár" jelentősége (Friedrich Nietzsche) van-e az 1900 körüli modernséggel való foglalkozásnak? A 20. század gazdasági, társadalmi és politikai problémák uralta utolsó éveiben megéri-e olyan problémákkal foglalkozni, amelyek száz évvel ezelőtt voltak aktuálisak, napjainkban viszont inkább csekély jelentőségűnek számítanak? Nem kellene-e ésszerűbben felhasználni a rendelkezésre álló összeget, például – amint azt nemrégiben egy osztrák kolléga nyilatkozta az ORF-nek adott interjújában – a koncentrációs táborok kutatására? Ilyen és hasonló kritikák érik azt a tudományosan megalapozott munkahipotézist, amelyre az SFB annak beindítása óta épül. Ezen munkahipotézis egy olyan, differenciált modernség-fogalomra épül, amely világossá teszi, hogy alapjában véve rendkívül aktuális kérdésfeltevésekről van szó. A következőkben e kijelentésemet fogom magyarázni.

Bár a SFB konkrét kutatásaival az 1900 körüli időszak modernségére koncentrál (a modernséget korszakként értelmezve), ezen túlmenően modernség alatt nem csupán egy olyan történelmi periódust ért, amelyet más korszakok, például a posztmodern váltott fel.

[1] Homepage: http://gewi.kfunigraz.ac.at/moderne/index.html

Sokkal inkább olyan átfogó, folyamatjellegű kulturális jelenségként tematizálja a modernséget (korszakokat átfogó folyamatként értelmezve), amely összefüggésben áll a 17–18. században kezdődött gazdasági és társadalmi átalakulásokkal (modernizáció: iparosodás, technicizálódás, racionalizálódás, szociális szegmentálódás), és amely a 19. század közepe óta általános jelentőségre tett szert az egész – a mindennapokat is magában foglaló – életvilág vonatkozásában. Az átfogó értelemben vett modernség jellemző jegye az individuális és a kollektív életvilág mélyreható társadalmi-gazdasági, társadalmi-politikai és társadalmi-kulturális változásainak felismerése és reflektálása.

Bár az 1900 körüli évtizedek életérzését különösen jellemzi az, hogy érzékeli az életvilág – a modernizációnak köszönhető – differenciálódását és pluralizálódását, ez a jelenség nem korlátozódik csupán erre az egy rövid időszakra. Sokkal inkább olyan tapasztalatról van szó, amely – mint ahogyan Jean-François Lyotard megállapította Das postmoderne Wissen (1979/1986) című művében – mindenekelőtt a 20. század második felében az individuális és a kollektív tudat „performatív" kritériuma lett. A mobilitás és a migráció egyre gyorsuló ütemű növekedése, a sokféle, egymással hálózatot alkotó új kommunikációs forma az életvilágok, az új azonosulási módok megsokszorozódását (pluralizálódását) hozta magával, amelyek abban különböznek a korábbi, tradicionális azonosulási módoktól, hogy már nem egyértelmű értékképzetek szerepelnek identifikátorként, hanem számos lehetséges identifikátor áll rendelkezésre. A 20. század vége individuumának újabb és újabb azonosulási formákra van szüksége, és ezért – mint azt többek között Richard Sennet is megállapította (Der flexible Mensch, 1998) – referenciáit tekintve rugalmassá vált. A „delegitimáció", a régi mintáktól való folyamatos „dezidentifikáció" (Marcel Gauchet) révén természetesen végbemegy egy olyan elbizonytalanodás is, amely a jelenkor jellemző tapasztalatává lett. Ez az új, a biztos tájékozódási rendszerek vélt elvesztésén alapuló életérzés azonban már az 1900 körüli európai modernségben jelen volt. Ezt fejezi ki Friedrich Nietzschének a dekadenciát illető kritikája: „Mi jellemez minden irodalmi decadence-t? Az, hogy az élet már nem hatja át az egészt. A szó függetlenedik és kiugrik a mondatból, a mondat túlárad és elsötétíti az oldal értelmét, az oldal önálló életre kel az egész rovására – az egész nem egész immár" (Friedrich Nietzsche: A Wagner-ügy, 1888).[2] Mindenekelőtt a bécsi, illetve a közép-európai modernség képviselői voltak azok, akik különös intenzitással érezték át ezt a szituációt: „A dolgok szilárdságával megszűnt az énnek a szilárdsága is; a tények elvesztésével elvesztek az értékek is. Nem maradt más, mint hangulat" – írta 1910-ben a fiatal Lukács György. Az ilyen tapasztalatok nemcsak az elbizonytalanodáshoz járultak hozzá, hanem lendületet adtak egyfajta apokaliptikus pesszimizmus kibontakozásának is, egy olyan pesszimizmusnak, amely – Jean-François Lyotard megállapítása szerint – elsősorban a századforduló bécsi generációját táplálta: az olyan művészeket, mint Musil, Kraus, Hofmannsthal, Loos, Schönberg, Broch, de az olyan filozófusokat is, mint Mach és Wittgenstein. Kétségkívül ők voltak azok, akik a delegitimáció tudatát, illetve elméleti és művészi felelősségét annyira kiterjesztették, amennyire ez csak lehetséges volt. „Ma már elmondhatjuk, hogy befejeződött ez a gyászos munka, s nem kell újból kezdeni" (J.-F. Lyotard: Das postmoderne Wissen).

Bár a „Modernség" SFB az 1900 körüli évtizedek konkrét jelenségeivel foglalkozik, nem hagyja figyelmen kívül ezeket az átfogó összefüggéseket. Célja nem elsősorban az, hogy az 1900 körüli modern és a „posztmodern", illetve saját jelenünk közötti – szemmel láthatóan meglévő – különbségeket kutasson elő, hanem hogy figyelemmel legyen a hosszú távú folyamatokra (*longues durées*). A modernséget tehát ebben az átfogóbb jelentésben kell értelmezni, a „poszt-modern" pedig nem egyszerűen a moderntől való búcsúként, hanem Marc Augé javaslatát (Orte und Nicht-Orte, 1994) követve modernség-felettiként (*surmo-*

[2] Magyarra fordította: Romhányi Török Balázs. Kalligramm, 1998. 11–12. szám, 36–60. (A fordító jegyzete.)

dernité) interpretálandó. Ennek az lenne a következménye, hogy a modernség saját jelenünk értelmezője lehet. Az 1900 körüli évtizedek bécsi és közép-európai jelenségeivel való foglalkozás során tehát olyan ismeretekre tehetünk szert, amelyek közvetetten segítenek megérteni saját korunk jelenségeit is.

*

A „Modernség" SFB egyik központi kutatási problémája az a kérdés, hogy milyen különleges feltételek határozták meg az életvilágokat, illetve azok gazdasági, társadalmi-politikai, intellektuális és kulturális tartalmait Bécsben és Közép-Európa városi centrumaiban 1900 körül (kb. 1870 és 1930 között). A gazdasági átalakulás (modernizáció) a 19. század folyamán nemcsak egységesüléshez, hanem ugyanakkor differenciálódáshoz is vezetett, s mindezek következményeként egyre erősödő társadalmi szegmentálódás („vertikális differenciálódás") és individuális fragmentáció (elbizonytalanodás, identitásválságok) ment végbe. Ezen folyamatok tudatos vagy tudattalan reflexiója, érzékelése és megnevezése (nem utolsósorban a filozófia, az irodalom, a művészetek, a zene területén, de a mindennapokban is) a 19. század közepétől kezdve az összeurópai modernség jellemző jegye lett. Ily módon a „modernitás" állapotát összességében „átmenetinek, illékonynak, véletlenszerűnek" (Charles Baudaleire) élték meg.

Ha konkrétan a bécsi és közép-európai, 1900 körüli modernséggel foglalkozunk, felvetődik az a kérdés, hogy vajon az általános, összeurópai tapasztalati értékeken kívül vannak-e további, specifikus kritériumok, amelyek jellemzők lehetnek a modernségre ebben a régióban. A modernség összeurópai helyzetéhez hasonlóan vagy éppen azzal ellentétben itt valóban megnevezhetők olyan jelenségek, amelyek specifikus regionális feltételekre vezethetők vissza. A közép-európai modernség egyik jellegzetessége éppen az, hogy a baudelaire-i „fugitív", a fragmentáltság és differenciáltság tudatát erősítette az a városi központokban megtapasztalható sokféleség is, amely a régió hagyományos etnikai-kulturális és nyelvi heterogenitásának („horizontális differenciáltságának"), vagyis a kulturális pluralitás állapotának, a „kulturális hibriditásnak" volt köszönhető. Itt nemcsak különleges érzékenységgel regisztrálták a különbségeket, az eltéréseket és az idegenszerűségeket, hanem ezek fel is erősítették az általános, egyéni és kollektív modern válságtüneteket. Az 1900 körüli bécsi és közép-európai modernség következésképpen nem redukálható csupán ezen évtizedek kulturális kreativitására, újító szellemű kulturális és művészi alkotó tevékenységére: magában foglalja individuális és kollektív válságok és konfliktusok (identitásválságok, sovinizmusok, xenofóbiák, antiszemitizmusok) meglétét is. A modernség kutatásának tehát ezekre a szempontokra kell koncentrálnia, olyan aspektusokra, amelyek éppen a globalizáció korában tesznek szert egyre növekvő jelentőségre.

*

Mindezeket figyelembe véve a „Modernség" SFB kutatási céljai többek között a következők:

1. *Konkrét kutatási témák kidolgozása* a közép-európai, illetve a bécsi modernség területéről. Ez az egyes tudományágakban definiált és konkrét projektekben (empirikus úton) vizsgált kutatási kérdéseket érinti. A program interdiszciplináris megközelítési módjának megfelelően azonban a modernségről folytatott diskurzusban kitüntetett szerepet kap a nézőpontok ebből adódó sokfélesége. Ezen interdiszciplináris kooperáció révén a SFB-on belül az utóbbi években kialakult egy olyan kritikus intellektuális potenciál, egy „Centre of Excellence", amely a problémaorientált kutatáson kívül az egyetemi oktatás tartalmait is képes volt befolyásolni.

2. *A közép-európai, illetve bécsi modernség specifikus kritériumainak tudományágakat átfogó kidolgozása.* Az ilyen specifikus kritériumok mindig részét képezik a konkrét projektben folyó munkának, ezeket közös viták során mélyítik el, illetve kérdőjelezik meg. A bécsi és közép-

európai modernitás jellemző jegyei nem olyanok, amelyek máshol nem lehetnének jelen, itt azonban különösen jól érzékelhetők. Ezek adták meg a modernség jellemző kontúrjait. Többek között a következők említhetők itt: a régió már tárgyalt etnikai-kulturális heterogenitása, a specifikus gondolkodói tradíciók (Bernard Bolzanotól az analitikus filozófiáig), a történetiség elfogadása és fontos szerepe (historicitás), a modernség instrumentalizációja a reprezentatív kultúra területén (nemzeti ideológia), az életvilág esztétizálása, valamint a nem-egyidejű egyidejűségének jelensége, vagyis a hagyományos és az „új" struktúrák állandó ellentéte, illetve ambivalenciája.

3. *A „Modernség" SFB kutatási eredményeinek az összekapcsolása az általános modernség-diskurzussal,* illetve a saját jelenünkről folytatott diskurzussal. Hadd világítsuk meg ezt egy példával: A „horizontális differenciáltságnak", vagyis a régió – a városi együttélést meghatározó – etnikai-kulturális heterogenitásának tematizálása valószínűleg bizonyos jelentőséggel bír az általános modernség-diskurzusban. Joggal tehetjük fel a kérdést, hogy vajon ez a szempont nem játszott-e szerepet a közép-európai régión kívüli városi központokban is, csak eddig esetleg nem vizsgálták. Ezen aspektus kétségkívül fontos a jelenkori társadalmi-politikai, társadalmi-gazdasági és társadalmi-kulturális folyamatok (globalizáció, egymással sok szálon összekapcsolódó kultúrák) magyarázatában is. A közép-európai modernséggel való foglalkozás semmi esetre sem csupán „helyi" és időben korlátozott érdek, hiszen ily módon a kutatási eredmények a régió határain túlmutató jelentőségre tesznek szert. Közép-Európát tehát egy olyan „laboratóriumnak" lehetne tekinteni, amelyben már 1900 körül olyan folyamatok játszódtak le, amelyek a következő évtizedekben, a posztmodernben, illetve a globalizáció korában világszerte végbementek, és ezért általános jelentőségűek. Ily módon a program kutatási eredményei nem utolsósorban ahhoz is hozzájárulnak, hogy saját jelenünkről kapjunk mélyebb ismereteket és elemzéseket.

*

A munka négy, egymással sokrétű kapcsolatban álló kutatási szinten zajlik:

I. *17 projekt,* amely a filozófia, a legújabbkori történelem, az osztrák történelem, a germanisztika, a művészettörténet, a zenetudomány és a szociológia egyes részterületeivel foglalkozik, és a bécsi, illetve közép-európai modernség konkrét, eddig még fel nem tárt problémáit kutatja:

1. *Filozófia* (Vezető: Rudolf Haller prof.)
   - „Válságok és átalakulások". A filozófia a metafizika és az antimetafizika közötti harcban
2. *Legújabbkori történelem* (Vezető: Helmut Konrad prof.)
   - A bécsi modernség kibontakozása. Kultúra – politika – technika a városi környezetben. 1889–90-től a 30-as évekig
   - Kulturális változások a modernségben. Graz és Lipcse 1880–90 és 1930 közötti kulturális modernizációs folyamatainak összehasonlító vizsgálata
   - Urbánus identitás és szupraregionális reprezentáció Graz és Ljubljana példáján
   - A zene mint az urbanitás ideálja az 1900 körüli Graz példáján
   - Kollektív azonosságok kialakítása az 1900 körüli Bécsben – „Bécs, a zene városa"
   - A technika és a modernség
   - Vallás és szekularizáció a modernség politikai kultúrájában
   - A nemzeti tudat a mindennapokban. Nem és nemzeti identitás 1900 körül
   - Tudomány és politika a századfordulón Bécsben
3. *Osztrák történelem* (Vezető: Csáky Móric prof.)
   - Hermann Bahr naplójának kritikai kiadása (5 kötet és egy kommentárkötet; 4 kötet már megjelent)
   - Az etnikai-kulturális pluralitás reflexiója Közép-Európában

- A kulturális szöveg többnyelvűsége a közép-európai modernségben
- Integráció és marginalitás között: Kísérlet a közép-európai intellektuális teljesítmények tipológiájára
- Modernizáció – regionális pluralitás. Centrum és periféria: Graz, Zágráb

4. *Germanisztika* (Vezető: Dietmar Goltschingg prof.)
   - A zsidóság és a modernség
   - Az osztrák modern az esztétikai fejlődési tendenciák és stílusirányzatok tükrében
   - Identitás és aisztézis: a megváltozott érzékelés irodalomesztétikai átalakulása az osztrák modernségben
   - Kultúraközvetítés az osztrák modernségben
   - Osztrák írónők az irodalmi modernségben
5. *Zenetudomány* (vezető: Rudolf Flotzinger prof.)
   - A modernségről folyó vita és ennek hatása a zenére
   - A zenei groteszk
   - A népzene és a modernség
   - A (poszt)modern mint a parametrizálás kritikája
6. *Művészettörténet* (Vezető: Götz Pochat prof.)
   - Hagyomány és újítás: okkultizmus a bécsi modernségben
   - Az allegória a bécsi modernségben
   - Okkultizmus a bécsi modernségben
   - Az európai szecessziós mozgalmak és művészi kölcsönhatásaik a modernben
7. *Szociológia* (Vezető: Karl Acham prof.)
   - A századforduló Ausztriájának etnikai, vallási és nyelvészeti relativizmusához
   - Egy ‚modern' közgazdász: Friedrich Wieser
   - A tartalom-forma-probléma a művészettudományokban 1900 körül: A bécsi iskola és a Warburg-iskola
   - Etnológiai kutatások Ausztriában és eredetük a Monarchia soknemzetiségű államában

II. 4 interdiszciplináris munkacsoport (Izmusok és világnézetek; A modernség esztétikája; Kultúra és társadalom; Kultúrtudományok), amelyek a legkülönfélébb tudományágakban tevékenykedő munkatársakból állnak és több diszciplínát átfogó, közös, centrális kérdésekkel foglalkoznak.

III. Havonta egyszer megrendezésre kerül egy közös *„jour fixe"* (szeminárium). Ennek során nemzetközi szakértők részvételével megvitatásra és a nemzetközi kutatás eredményeivel való összehasonlításra kerülnek a SFB vezérlő szempontjai (például modernség-modernizáció; nyelv és identitás; kultúra-kultúraelmélet-kultúrszociológia; Közép-Európa; modernség-vallás; modernség-tudomány).

IV. A SFB évente két alkalommal többnapos *workshop*ot rendez Grazon kívül, amelynek során megvitatják a közös célkitűzéseket és a konkrét eredményeket. Minden workshop egy bizonyos általános témát jár körül.

V. Évente kétszer (októberben) nemzetközi konferenciát rendezünk az egyik fontos kutatási területről.

Eddig megjelent publikációk:

Studien zur Moderne. Hg. Von Moritz Csáky, Rudolf Flotzinger, Dietmar Goltschnigg, Rudolf Haller, Helmut Konrad, Götz Pochat. Böhlau-Verlag, Wien-Köln-Weimar 1996–98 (Bd. 1–2). Passagen-Verlag, Wien 1998 ff. (Bd. 3 és a többi)

Bd. 1: Rudolf Haller (Hg.): Nach kakanien, Annäherungen an die Moderne, 1996.

Bd. 2: Sonja Rinofner-Kreidl (Hg.): Zwischen Orientierung und Krise. Zum Umgang mit Wissen in der Moderne. 1998.
Bd. 3: Rudolf Flotzinger (Hg.): Fremdheit in der Moderne. 1998.
Bd. 4: Heidemarie Uhl (Hg.): Kultur – Urbanität – Moderne. Differenzierungen der kulturellen Moderne in Zentraleuropa um 1900. 1998.
Bd. 5: Hildegard Kernmayer (Hg.): Zerfall und Rekonstruktion. Identitäten und ihre Repräsentation in der Österreichischen Moderne. 1998.
Bd. 6: Alice Bolterauer – Dietmar Goltschnigg (Hg.): Moderne Identitäten. 1999.
Bd. 7: Barbara Aulinger: Die Gesellschaft als Kunstwerk. Fiktion und Moderne bei Georg Simmel. 1999.
Bd. 8: Brigitte Spreitzer: Texturen. Die Österreichische Moderne der Frauen. 1999.
Bd. 9: Astrid Kury: Heiligenscheine eines elektrischen Jahrhunderts sehen anders aus. 2000.
Bd. 10: Helmut Konrad (Hg.): Krieg, medizin und Politik. Der Erste Weltkrieg und die österreichische Moderne. 2000.
Bd. 11: Barbara Boisits – Sonja Rinhofner-Kreidl (Hg.): Einheit und Vielheit. Organologische Modelle in der Moderne. 2000.
Bd. 12: Sabine A. Haring – Katharina Scherke (Hg.): Analyse und Kritik der Modernisierung in den Wissenschaften um 1900 und um 2000. 2000.
Bd. 13: Barbara Boisits – Peter Stachel (Hg.): Das ende der Eindeutigkeit. Zur Frage des Pluralismus in Moderne und Postmoderne. 2000.
Antje Senarclens de Grancy – Heidemarie Uhl (Hg.): Moderne als Konstruktion. Debatten, Diskurse, Positionen um 1900. 2001.

Hermann Bahr: Tagebücher – Skizzenbücher – Notizhefte. 5 Textbände, 1 Kommentarband, Wien–Köln–Weimar, 1994. ff.
Bd. 1: 1885–1890. Hg. Von Moritz Csáky, bearbeitet von Lottelis Moser und Helene Zand. 1994.
Bd. 2: 1890–1900. Hg. Von Moritz Csáky, bearbeitet von Helene Zand, Lukas Mayerhofer und Lottelis Moser. 1996.
Bd. 3: 1901–1903. Hg. Von Moritz Csáky, bearbeitet von Helene Zand und Lukas Mayerhofer. 1997.
Bd. 4: 1904–1905. Hg. Von Moritz Csáky, bearbeitet von Lukas Mayerhofer und Helene Zand. 2000.

Newsletter Moderne. Zeitschrift des Spezialforschungsbereichs Moderne – Wien und Zentraleuropa um 1900. Redaktion: Petra Ernst, Helga Mitterbauer, Werner Suppanz. Graz 1998 ff.

Karl Acham (Hg.), Geschichte der österreichischen Humanwissenschaften:
Bd. 1: Historischer Kontext, wissenssoziologische Befunde und methodologische Voraussetzungen. Wien, 1999.
Bd. 2: Lebensraum und Organismus des Menschen. Wien, 2000.

Moritz Csáky: Ideologie der Operette und Wiener Moderne. Ein kulturhistorischer Essay, Wien-Köln-Weimar, 1998.[2] = Az operett ideológiája és a bécsi modernség, Budapest, 1999.

Moritz Csáky – Richard Reichensperger (Hg.): Literatur als Text der Kultur. Wien, 1999.

Moritz Csáky – Peter Stachel (Hg.): Speicher des Gedächtnisses. Bibliotheken, Museen. Archive Teil 1 und 2. Wien, 2000–2001.

Dietmar Goltschnigg: Die Fackel ins wunde Herz. Kraus über Heine. Eine „Erledigung"? Wien, 2000.

Hildegard Kernmayer: Judentum im Wiener Feuilleton. Exemplarische Untersuchungen zum literarästhetischen und politischen Diskurs der Moderne. Tübingen, 1998.

Reinhard Kannonier – Helmut Konrad (Hg.): Urbane Leitkulturen 1890–1914. Leipzig – Ljubljana – Linz – Bologna. Wien, 1995. .
Lukas Mayerhofer – Kurt Ifkovits: Hermann Bahr – Mittler der europäischen Moderne. Publikation zur Ausstellung in der „Galerie im Stifter-Haus". Linz, 1998.
Maria Reicher: Zur Metaphysik der Kunst. Eine logisch-ontologische Untersuchung der Wertbegriffs. Graz, 1998.
Ingrid Spörk – Stefan Riesenfellner (Hg.): Minna Kautsky. Beiträge zu ihrem literarischen Werk. Wien, 1996.
Ingrid Spörk – Günther Höfler (Hg.): Der Dorfgeher. Ghettogeschichten aus Alt-Österreich. Leipzig, 1997.
Ulrich Tragatschnigg: Interpretationsparadigmen konzeptueller Kunst. Berlin, 1998.

*

Az elmúlt hat év során a „Modernség" SFB olyan intézménnyé fejlődött, amely új minőségi arculatot adott az Ausztriában folyó társadalomtudományi kutatásnak. A hallgatók külön egyetemi kurzusokon tájékozódhatnak a legújabb kutatási eredményekről. Ezenkívül nemzetközi tudományos kooperációkat kezdeményeztünk (partnereink többek között Párizs, Angers, Ljubljana, Pozsony, Pécs). A program belső dinamikáját jelzik továbbá a Grazban, Bécsben és más városokban megrendezett nemzetközi konferenciák, tanártovábbképző szemináriumok, valamint a projektek munkatársainak élénk nemzetközi előadói tevékenysége.

Fordította: **Görbe Tamás**

SZÍVÓS ERIKA

A „másik Bécs": az osztrák századforduló változó képe a Schorske utáni történetírásban

„Bécs 1900" mint történeti téma

A bécsi századforduló kora az utóbbi két évtized kultúrtörténetének egyik legtöbbet kutatott, legnagyobb érdeklődést kiváltó területének bizonyult. A téma bőséges irodalmáról jó áttekintést adnak a nemrégiben megjelent cikkek, például Heidemarie Uhl *Az 1900 körüli Bécs: a modernitás ambivalens színhelye* című tanulmánya.[1] A bécsi századforduló iránti érdeklődést több tényező magyarázza. Az egyik a korszak kiemelkedő kulturális termése, az a tény, hogy ott és akkor nagy számban, egyidejűleg jelentek meg olyan gondolkodók, művészek és tudósok, akiknek munkássága alapvető, régiójukon túlmutató hatást gyakorolt a 20. századi nyugati civilizációra. Ezzel függ össze a másik ok, tudniillik az, hogy Bécset a „modernitás bölcsőjének", vagy legalábbis egyik fontos bölcsőjének szokás tekinteni, olyan helyszínnek, ahol „kicsiben" megtalálhatók voltak mindazok az ellentmondások, amelyek a huszadik század történetére rányomták a bélyegüket. A történészek általában egyetértenek abban, hogy Carl E. Schorske *Bécsi századvég: politika és kultúra* című könyvéhez[2] köthető a bécsi századforduló iránti érdeklődés megélénkülése.[3] A könyv recenzálása a jelen cikknek nem feladata; ezt sokan mások megtették már.[4] E helyt Schorske művéről főként hatástörténete szempontjából szükséges szólni.

Annak ellenére, hogy mind történészi módszereit, mind pedig következtetéseit mára számos bírálat érte, Schorske művét lehetetlen kihagyni bármilyen historiográfiai áttekintésből. Ennek egyik oka az, hogy az ő munkája kulcs lehet számos utána következő történész megértéséhez is. Schorske már a hatvanas évektől kezdve megjelenő cikkeivel (melyek szerepelnek az 1981-es könyvben) sokakat inspirált pozitív és negatív értelemben egyaránt: hívei, tanítványai az őáltala felvetett kérdéseket kezdték el mélyebben kutatni, illetve az ő gondolatmenetének mentén indultak el,[5] bírálói pedig gyakran vele vitatkozva, az ő meghaladásának igényével fogalmazták meg következtetéseiket.[6] Michael Steinberg

[1] BUKSZ 2000/4. szám, 326–331. (a továbbiakban: Uhl) Főleg a téma amerikai irodalmának sokoldalú és alapos áttekintésére lásd: Steinberg, Michael P.: 'Fin-de-siècle Vienna' Ten Years Later: 'Viel Traum, Wenig Wirklichkeit'. Austrian History Yearbook, vol. XXII., 1991. 151–162. (a továbbiakban: Steinberg)

[2] Eredetileg angolul: Fin-de-siècle Vienna: Politics and Culture. New York, 1981. Magyarul: Bécsi századvég: politika és kultúra. Budapest, 1999.

[3] Lásd például Steinberg 151., vagy Uhl 326.

[4] Legutóbb például Vári Sándor „Bécsről-amerikai szemmel" című cikkében, a BUKSZ már említett 2000/4. számában (324–336); ugyanitt jelent meg Tholfsen, Trygve R.: Carl Schorske elmélete és gyakorlata. (406–411).

[5] Például William J. McGrath, aki Schorskénak dedikálta Dionysian Art and Populist Politics in Austria (New Haven, 1974) című könyvét.

[6] Például Steven Beller a Vienna and the Jews, 1867–1938. A Cultural History (Cambridge-London, 1989) című munkában. Beller azt vetette Schorske szemére, hogy átsiklott a zsidó bécsi polgárságnak a századfordulós kultúra kialakulásában játszott kiemelkedő szerepén. Lásd továbbá Boyers, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna: Origins of The Christian Social

szerint egyes amerikai monográfiák annak köszönhetik fogantatásukat, hogy a Schorske-esszék ezeket a témákat (például Karl Kraus, Robert Musil) még nem „foglalták le".[7]

Másrészt Schorske azért is megkerülhetetlen, mert a századfordulós Bécs, a *fin-de-siècle Vienna* toposza nagyrészt az ő révén került be a nemzetközi köztudatba, s nemcsak szakmai, hanem laikus körökben is. A könyv megjelenését követő években valódi divathullám indult meg, amelynek tetőpontjaként több nyugat-európai és amerikai nagyvárosban, például Párizsban, New Yorkban, Velencében és magában Bécsben rendeztek grandiózus, reprezentatív kiállításokat olyan címekkel, mint *Vienne 1880–1938: L' apocalypse joyeuse*, vagy *Traum und Wirklichkeit: Wien 1870–1938*. A téma iránti laikus érdeklődés, bár azóta némileg alábbhagyott, jelentősen azóta sem lanyhult, és méltán állíthatjuk, hogy a századfordulós Bécs Ausztria egyik alapvető „kulturális exportcikkévé" nőtte ki magát. Sajátos módon az osztrák történetírás is a Schorske nyomán támadt nemzetközi figyelem hatására fordult erőteljesebben a századforduló tanulmányozása felé, talán mert éppen a nemzetközi érdeklődés ébresztette rá az osztrákokat arra, hogy történelmüknek ez az egyik európai és amerikai szemszögből is legjelentősebb korszaka.[8]

A jelen tanulmány célja néhány olyan, főleg osztrák történészek nevéhez fűződő mű, illetve sorozat bemutatása, amely tudatosan a Schorske és követői által művelt kultúrtörténet-írás *ellenreakciójaként* fogant. Talán nem árt megjegyezni, hogy ennek az elégedetlenségnek nem tisztán tudományos alapja volt; osztrák részről biztosan belejátszott a századfordulós bécsi kultúra fentebb már említett tömegáruvá válása az 1980–90-es években. Sokan érezhették úgy, hogy a korábbi közkedvelt klisék (keringők, operettek, Sissy-legendárium stb.) mellett kialakult egy intellektuálisabb fogyasztásra alkalmas „Bécs 1900" sztereotípia is, amelyhez a kritikusabb szemlélők egyre növekvő türelmetlenséggel viszonyultak.

A hagyományos kultúrtörténetírás legfontosabb ismérve, hogy az utókor által kiemelkedőnek ítélt szellemi teljesítményekkel foglalkozik, és azokkal az alkotókkal, gondolkodókkal, akik ezeket a teljesítményeket létrehozták. Ezt a definíciót szerencsésebbnek tartjuk, mint a magaskultúra, illetve vele szemben a populáris/népi kultúra kategóriák használatát, ezek szigorú szétválasztása ugyanis mára már sok szempontból problematikusnak bizonyult. (A jelen tanulmány későbbi része is utal majd arra, hogy Bécsben a századelőn számos, a „magas" és a „populáris" kultúrát összekötő műfaj létezett, amelyeknek közönsége is különböző társadalmi rétegekből verbuválódott.) A hagyományos kultúrtörténet iménti meghatározásában hangsúlyozandó az utólagos legitimáció eleme: a kornak elsősorban azok a figurái fontosak, akiket az utókor annak ítélt, nem pedig azok, akiket a kortárs közvélemény annak tartott. Fordítva (és némileg sarkítva): egy művész korabeli hallatlan népszerűsége még nem indokolja azt, hogy a „nagy kultúrtörténet" figyelemre méltassa, hiszen lehet, hogy az illető csak a nagyközönség ízlését szolgálta ki (a népszerűség mindig gyanús!); olyan alkotók viszont, akiket saját korukban csak a beavatottak kicsiny köre méltányolt, ám akik a későbbiek szempontjából fontos „előfutárnak", „úttörőnek" számítanak, a „nagy kultúrtörténet" maximális figyelmét élvezik.

Ezekből a premisszákból kiindulva jobban érthető, miért korlátozódott sokáig az osztrák századfordulóval kapcsolatos kultúrtörténeti irodalom figyelme bizonyos körökre,

Movement 1848–1897. Chicago and London, 1981. Boyers szerint Schorske nem elemezte kellőképpen a keresztényszocialista mozgalom társadalmi és politikai kontextusát. Boyers Schorkéhoz fűzött feltűnően óvatos bíráló megjegyzései (Boyers XII., 427.) azonban azt is jelzik, hogy amerikai történészkörökben Schorske tekintélye már Boyers könyvének megírása idején, tehát 1981 előtt is meglehetősen nagy volt.

[7] Steinberg 155.

[8] Lásd Uhl 326. Figyelemreméltó az a tény, hogy a Schorskétól eredeztetett hatásokat Heidemarie Uhl, a grazi osztrák történésznő is minden további nélkül elismeri.

amelyeket – a teljesség igénye nélkül – nagyjából a következő névsorral lehetne jellemezni: Arthur Schnitzler, Robert Musil, Hugo von Hoffmansthal, Karl Kraus, Gustav Klimt, Egon Schiele, Oskar Kokoschka, Otto Wagner, Adolf Loos, Sigmund Freud, Ludwig Wittgenstein, Arnold Schönberg stb. Ez a vonulat mind a mai napig meghatározó; ha például nemrégiben megjelent tanulmánykötetet veszünk a kezünkbe, számos esetben azt látjuk, hogy a tartalomjegyzéket a fentebb felsorolt nevek uralják. Példaként említhető a Stephen Eric Bronner és F. Peter Wagner szerkesztette *Bécs: a tegnap világa, 1889–1914,*[9] a Jürgen Nautz és Peter Vahrenkamp által szerkesztett *A bécsi századforduló: Befolyások, környezet, hatások,*[10] vagy Michael Pollak franciául 1992-ben, németül pedig 1997-ben megjelent műve, a *Bécs 1900: egy megsebzett identitás*[11].

Van a jelenségnek egy másik, kevésbé nyilvánvaló aspektusa is. Amennyiben a „hagyományos kultúrtörténész" nem kizárólag életműre és életrajzra akar koncentrálni, hanem az alkotás közegének is figyelmet szentel (ezek elemei például a korabeli társadalmi viszonyok, erkölcsök, közönség, mecénások, kultúrpolitika, befogadói szokások stb.), akkor is korlátozott térben mozog: kutatói munkája során azzal a környezettel találkozik, amely az illető „nagy alkotót" körülvette; a művek szűrőjén keresztül pedig azok a társadalmi típusok „elevenednek meg" a számára, akikről az illető alkotónak volt valamilyen személyes tapasztalata, és akikről ezáltal például írni tudott (lásd az Arthur Schnitzler és Robert Musil műveiben megjelenő típusokat). Mivel pedig a bécsi századforduló „nagy nevei" legnagyobbrészt ugyanabból a társadalmi közegből kerültek ki (a nem kis részben zsidó származású közép- és nagypolgárságból), és műveik közönsége is jórészt erre a rétegre korlátozódott, belátható, hogy a velük foglalkozó kutatásnak általában miért nem sikerült igazán szerteágazó művelődéstörténeti és társadalomképet felrajzolnia. A kép, amely így elénk tárul, torzít: azt mutatja, hogyan festett a Monarchia fővárosának élete ezen társadalmi rétegek szemszögéből.

A „nagy kultúrtörténet" szempontjai gyakran rávetülnek a nem kultúrtörténeti kutatásokra is, kivált azokra, amelyek nem osztrák történészek nevéhez fűződnek. Stefan Zweig *A tegnap világa: egy európai emlékezései* című önéletírásának megjelenése óta (eredetileg 1941, magyarul 1981) szinte közhelyszámba megy az a megállapítás, hogy a századfordulós Bécs művészeti életének a nagyrészt zsidó liberális polgárság volt a fő fenntartó ereje; ettől aligha független az, hogy az összes akkor Bécsben élő társadalmi réteg és etnikum közül a bécsi zsidóság társadalomtörténete a legalaposabban feldolgozott.[12] Ehhez képest feltűnően csekély például a csehekkel foglalkozó irodalom,[13] holott számszerűleg ők alkották Bécs akkori legnagyobb etnikai kisebbségét, és az multikulturális együttélés vizsgálata szempontjából legalább annyira érdekesek lehetnek, mint a zsidók; csakhogy a *fin-de-siècle* kultúra perspektívájából a Bécsben élő csehek marginális jelentőségűek, társadalmi és nyelvi helyzetüknél fogva egyaránt.

Az a tény, hogy a bécsi századforduló irodalmában mind a mai napig hangsúlyosan jelen vannak a hagyományos kultúrtörténetként jellemezhető munkák, sajátos jelentőséggel ruházza fel ezt a területet. Nemzetközi mértékkel mérve épp a bécsi századforduló bizo-

[9] Vienna: The World of Yesterday, 1889–1914. New Yersey, 1997.

[10] Die Wiener Jahrhundertwende: Einflüsse, Umwelt, Wirkungen. Wien – Köln – Graz, 1993.

[11] Eredetileg franciául: Vienne 1900. Une identité blessée. Paris, 1992.; németül: Wien 1900: eine verletzte Identität. Konstanz, 1997.

[12] Lásd például Rozenblit, Marsha: The Jews of Vienna, 1867–1914: Assimilation and Identity. New York – Albany, 1983.; Wistrich, Robert S.: The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph. Oxford, 1989.; Steven Beller már említett könyve stb.

[13] Mind a mai napig Monika Glettler 1971-ben Bécsben megjelent könyve, a Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Großstadt, valamint annak egy szélesebb közönség számára átdolgozott változata (Böhmisches Wien. München, 1985.; a továbbiakban: Glettler 1985.) a két mérvadó munka.

nyult az egyik olyan fontos terepnek, ahol a magaskultúra történetének művelése töretlen tradíció maradt, amelyet máig sem szorított háttérbe a hetvenes-nyolcvanas évek nagy antropológiai fordulata. Ennek oka részben az a már említett tény, hogy Schorske tanulmányai, amelyek az angolszász *intellectual history* korábbi hagyományait követik, megírásuk idejénél jóval később kezdtek szélesebb körben hatni. Noha esszéi többségét a hatvanas években írta, azok egybegyűjtve, kötetként csak 1981-ben jelentek meg; és bár amerikai szakmai körökben korábban is ismerték azokat, Schorske igazán nemzetközi hatást ekkortól fogva fejtett ki. Ehhez a hatáshoz viszont már hozzájárult az amerikai történetírásnak az a vonulata is, amely a hetvenes évektől kezdve Schorske nyomán „állt rá" az osztrák századforduló problematikájára.

Az ellenreakciók: „a másik Bécs"

Mindazonáltal nem sokkal a „Bécs 1900" divathullám kitörése után megjelentek az ellenreakciók is az osztrák, idővel pedig a nemzetközi történetírásban. Sokan felfigyeltek a századfordulóval kapcsolatos kultúrtörténeti munkák egyoldalúságára, rámutatva egy új szemléletmód és egy tágabb témaválasztás szükségességére. E vélemény megjelenésében döntő szerepe volt a történeti antropológia térhódításának, illetve az antropologizáló történetírás sajátos német változata, az *Alltagsgeschichte* kibontakozásának. A Böhlau Kiadó 1984-ben indított új sorozata, a Böhlau Kulturstudien teljes egészében ennek az új, tágabban értelmezett kultúrafelfogásnak a jegyében született; a sorozat szellemiségét mi sem jelzi jobban, mint az első, programadó kötet címe, *Történelem alulnézetből.*[14]

E sorozat részeként jelent meg 1986-ban a Hubert Christian Ehalt, Gernot Heiß és Hannes Stekl által szerkesztett *Boldog, aki feledni tud...? A másik Bécs 1900 körül*[15] című kötet. A cím utalás *A denevér* című operett sokat idézett soraira: „Glücklich ist/ wer vergißt/ was nicht mehr zu andern ist", azaz „boldog, aki feledni tudja azt, amin változtatni úgysem lehet". Egyben pedig ironikus célzás arra, hogy a századfordulóval foglalkozó szerzők zöme mintegy „elfelejtette", hogy az akkori Bécs másból is állt, mint irodalmi kávéházakból, operából és művészetért rajongó nagypolgárságból. Az előszó nem hagy kétséget afelől, hogy a kötet célja a tudatos ellenakció volt. Írója, Hubert Ch. Ehalt szemére vetette az addig megjelent Bécs-irodalomnak, hogy aránytalanul nagyra értékeli a kultúra jelentőségét, s ráadásul annak egy szűken értelmezett fogalmával dolgozik, miközben sem a kultúra más formáiról, sem pedig az akkori élettapasztalat számos lényeges eleméről nem vesz tudomást; az például, hogy hogyan érzékelték a kisemberek az akkori világot és saját városi környezetüket, alig jelenik meg a történetírásban.[16]

Az előszó azonban nem csupán az „alulnézetből" perspektíva hiányát tette szóvá, azaz – az imént idézett rész itt kiegészítésre szorul – nem csak azt kérte számon a bécsi századfordulóval foglalkozó történészektől, hogy elfeledkeznek a kisemberről, és ezzel az akkori Bécs lakosságának többsége kimarad az általuk felrajzolt képből. Azt is a szemükre vetette, hogy a szokásos „Bécs 1900" kép *egyik* társadalmi réteg mindennapi életével *sem* foglalkozik, így azzal a közép- és nagypolgári rétegével sem, amely Mahlert, Schnitzlert, Wittgensteint stb. adta a világnak; így a történészek saját tárgyuk megértéséhez szükséges fontos adalékoktól fosztják meg magukat.[17]

Ebből következik, hogy a *Boldog, aki feledni tud...* kötetben összegyűjtött tanulmányoknak nemcsak az volt a céljuk, hogy az egykori szegények és elesettek életviszonyainak áb-

[14] Ehalt, Hubert Ch. (Hg.): Geschichte von unten. Fragestellungen, Methoden und Projekte einer Geschichte der Alltags. Wien – Köln – Graz, 1984.

[15] Glücklich ist, wer vergißt...? Das andere Wien um 1900. Wien – Köln – Graz, 1986. (a továbbiakban: Ehalt – Heiß – Stekl)

[16] Ehalt, Hubert Ch.: Wien 1900. Lebenswelten und Diskurse. In: Ehalt – Heiß – Stekl 11.

[17] Ehalt – Heiß – Stekl 13.

rázolásával egészítsék ki a fényes „Bécs 1900" képet, hanem hogy adalékokkal szolgáljanak az akkori városi társadalom különféle rétegeinek történetéhez, felvillantva azok hétköznapjait: családi életüket, neveltetésüket, lakásviszonyaikat, szexuális szokásaikat, az őket körülvevő iskolai és munkahelyi miliőt.[18] Különösen érdekes például az a tanulmány-pár, amely két különböző társadalmi réteg élményeit állítja egymás mellé: Hannes Stekl önéletrajzokon alapuló tanulmánya a polgári gyerekkorról és Reinhard Sieder cikke a század eleji bécsi munkáscsaládokban felnőtt gyerekek tapasztalatairól (az utóbbi munka alapjául a visszaemlékezőkkel készített szóbeli interjúk szolgáltak).[19]

A *Boldog, aki feledni tud...* kötet által fémjelzett újító szándék több irányba ágazott szét. Az egyik ilyen irányt képviseli maga a már említett Böhlau Kulturstudien sorozat, amelynek Hubert Christian Ehalt az egyik sorozatszerkesztője, s amelynek máig mintegy 30 kötete jelent meg. Ezek a kulturális és történeti antropológia számos területét ölelik fel; e helyt azonban a sorozatnak csak azokról a darabjairól szükséges szót ejtenünk, amelyek témánkkal összefüggésben állnak. Marina Tichy könyve a Bécsben élő cselédlányok világát és vágyálmait dolgozta fel, olvasmányaik elemzése segítségével.[20] 1995-ben jelent meg Ernst Gerhard Eder szellemes munkája, a *Fürdő- és úszáskultúra Bécsben: társadalomtörténeti és kultúrantropológiai vizsgálódások*.[21] A könyv megírása összhangban állhatott azzal a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójára jellemző jelenséggel, hogy a történetírás, nem kis részben Michel Foucault hatására, egyre erőteljesebben kezdett érdeklődni aziránt, hogy a mindenkori hatalom hogyan próbálta befolyásolni és szabályozni a közerkölcsöket, és ellenőrizhető csatornákba terelni az emberek magántevékenységeit is. Eder könyvében épp ezekre a kérdésekre helyezte a hangsúlyt. A szerző a fürdőzés kultúrájával kapcsolatban azt a folyamatot kívánta ábrázolni, melynek során lassan átalakult egyfelől a hatóságoknak a fürdőzéshez való viszonya, másfelől pedig a közfelfogás, és a gyakorlat egyre inkább a nyíltabb, egészségesebb, ám ugyanakkor szabályozottabb formák felé mozdult el. A korszakhatárokat tekintve Eder nem kizárólag a századforduló korára koncentrált, de természetesen a 19. század második felére és a századelőre nézve is rendkívül informatív. Hasonló foucault-i hatásokat mutat a Hubert Christian Ehalt és Ottmar Weiß által szerkesztett *Sport a fegyelmezés és az új szociális mozgalmak között*[22] című tanulmánykötet is, amely szintén nem csak a századforduló korát taglaló tanulmányokat tartalmaz, de e korszak mindennapi kultúrájáról is sokat elárul.

Egy másik fontos sorozat is mutatja a *Boldog, aki feledni tud...* kötet előszavában megfogalmazott célkitűzések hatását. A *Bürgertum in der Habsburgermonarchie* (Polgárság a Habsburg Monarchiában) című sorozatról van szó, amely Hannes Stekl révén – aki hol szerkesztőként, hol szerzőként járult hozzá az egyes kötetek megvalósulásához – kötődik a fentebb tárgyalt 1986-os tanulmánygyűjteményhez. 1990 óta eddig nyolc kötet látott napvilágot. A sorozatban megjelent tanulmányok a polgárság rétegződésének, anyagi viszonyainak tárgyalása mellett kezdettől fogva nagy figyelmet fordítottak a polgári mentalitás, a mindennapok kultúrája, a magánélet, az identitás és önreprezentáció kérdéseire. Noha a sorozat természetesen nem korlátozódik az osztrák, illetve a bécsi polgárság tárgyalására (a szerzők között rendszeresen szerepelnek cseh, magyar, szlovén történészek

[18] Ehalt – Heiß – Stekl 10.

[19] Lásd Stekl, Hannes: „Sei es wie es wolle, es war doch schön". Bürgerliche Kindheit um 1900 in Autobiographien; valamint Sieder, Reinhard: „Vata, derf ich aufstehn?" Kindheitserfahrungen in Wiener Arbeiterfamilien um 1900. Mindkettő in: Ehalt – Heiß – Stekl 15–91.

[20] Tichy, Marina: Alltag und Traum. Leben und Lektüre der Wiener Dienstmädchen um die Jahrhundertwende. Wien – Köln – Weimar, 1984.

[21] Bade- und Schwimmkultur in Wien: Sozialhistorische und kulturanthropologische Untersuchungen. Wien – Köln – Weimar, 1995.

[22] Sport zwischen Disziplinierung und neuen sozialen Bewegungen. Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 1996.

hazájuk témáival, valamint osztrák vidéki városokkal foglalkozó cikkek), jó néhány bécsi tárgyú cikk is megtalálható benne. A Monarchia más városairól szóló tanulmányok a századforduló bécsi polgári miliőinek megértéséhez is hozzájárulnak, különösen ha arra gondolunk, hogy a bécsi lakosság mekkora hányada nem a császárvárosban született. Az újabb tanulmánygyűjtemények közül kiemelendő két kötet. A Margret Friedrich és Peter Urbanitsch szerkesztette *Polgárokról és asszonyaikról*[23] című tanulmánygyűjtemény a férfi és női szerepek és ideálok korabeli felfogására, a nyilvános és magánszféra kettéválasztásának problematikus mivoltára, az elvárásokra és a valós élethelyzetekre koncentrál, több ponton megkérdőjelezve a konvencionális polgárság-képet. A Hanns Haas és Hannes Stekl által szerkesztett *Polgári önábrázolás: városépítészet, építészet és emlékművek*[24] tanulmányai a polgári önreprezentációra koncentrálnak, és egymás mellé helyezve remekül érzékeltetik, hogy az egyes formák, hatások hogyan terjedtek el Monarchia-szerte. Nemcsak építészeti megoldásokban és emlékművekben megtestesülő mentalitásokról van szó, hanem például lakás- és színház-típusokról is.

Ez utóbbi kötet kapcsán felvetődik az a szempont, hogy a konvencionális „Bécs 1900" felfogásnak nem egy-, hanem sokféle kritikája fogalmazódott meg az utóbbi másfél évtizedben. Ezeket Heidemarie Uhl jól áttekintette fentebb már hivatkozott cikkében, így itt csak ezek jelzésére szorítkozunk; a különféle irányzatok részletes tárgyalása amúgy is meghaladná a jelen tanulmány kereteit. Az egyik fajta kritikus attitűd maga ellen a Bécs-központúság ellen irányul, és hangsúlyozza más nagyvárosok és helyi centrumok jelentőségét a Monarchia társadalmi és szellemi életében. A *Bürgertum in der Habsburgermonarchie* sorozat, amelynek köteteiben olykor a tanulmányok többsége a mai Ausztrián kívüli területekkel foglalkozik (lásd például a polgári önreprezentációról szóló, imént említett gyűjteményt), véleményünk szerint maga is ennek a Bécs-központúság elleni kritikus magatartásnak a terméke. Uhl ide köti a Gerhard Melinz és Susan Zimmermann által szerkesztett *Bécs-Prága-Budapest: A Monarchia nagyvárosainak virágkora*[25] című tanulmánykötetet is, amely tudatos „decentralizáltsága" mellett egyben a *Boldog, aki feledni tud...* kapcsán már összefoglalt program elkötelezettje is: szerzői a városi szociálpolitikáról, szegénygondozásról, iskolaügyről, társadalmi rétegzettségről, bevándorlásról stb. írnak.

Egy másik fajta kritika a nőtörténet felől érte a korábbi időszak „Bécs 1900" irodalmát, felhíva a figyelmet annak szinte teljes férfiközpontúságára. A kifejezetten nőtörténeti indíttatású tanulmánykötetek egyébként szintén több ponton érintkeznek az eddig ismertetett alternatív Bécs-kutatás törekvéseivel, például a női munka és iskoláztatás kérdésein keresztül.[26] A művészeti életről kialakult és rögzült képet árnyalják a századfordulón élt képzőművésznők és írónők portréi, bár véleményünk szerint e tanulmányok némelyikében tetten érhető a feminista történetírás egyfajta görcsös igyekezete, mellyel igyekszik a *fin-de-siècle* panteon nagy (férfi)alakjaihoz fogható női szereplőket felvonultatni.

Egy harmadik típusú kritika a hagyományos Bécs-klisé idilli oldalát vette célba, és a Bécsben békésen együtt élő társadalmi rétegek és nemzetiségek képe helyett a válságok, a századfordulón egyre élesebbé váló nemzetiségi villongások, az egymás iránti intolerancia, a gazdasági bizonytalanság és az erre építő radikális-demagóg politizálás elemeit hangsúlyozta. A mi témánk szempontjából mindez azért fontos, mert ezekkel összefüggésben bizonyos politikai magatartásmódok, eszmék és a velük összefüggésbe hozható századfor-

[23] Von Bürgern und ihre Frauen. Wien – Köln – Weimar, 1996.

[24] Bürgerliche Selbstdarstellung: Städtebau, Architektur, Denkmäler. Wien – Köln – Weimar, 1995.

[25] Wien – Prag – Budapest: Die Blütezeit der Habsburgermetropolen. Wien: Promedia, 1996.

[26] Lásd például Heindl, Waltraud: „Frauenbild und und Frauenbildung in der Wiener Moderne" és Zimmermann, Susan: „Frauenarbeit, soziale Politiken und die Umgestaltung von Geschlechterverhältnissen im Wien der Habsburgermonarchie". Mindkettő in: Fischer, Lisa – Brix, Emil (Hg.): Die Frauen der Wiener Moderne. Wien – München, 1997.

dulós irodalom egymásra hatásából olyan szubkultúra alakult ki, amely ugyan igen távol esett a *fin-de-siècle* művelt polgári rétegeinek világától, ám Európára hagyott örökségét tekintve legalább akkora hatást gyakorolt, mint a bécsi modernizmus. A történetírás iróniája, hogy amiképpen a „nagy kultúrtörténet" apropóját nagy emberek adják, úgy ennek az imént említett szubkultúrának a felfedezése is jórészt Bécs később világhírre szert tett neveltjének, Adolf Hitlernek köszönhető.

Hitler mint apropó

Hitler hat Bécsben töltött ifjúkori évéről, és ezen keresztül az általa tapasztalt társadalmi és kulturális miliőről szól Brigitte Hamann *Hitler és Bécs. Egy diktátor tanulóévei* című könyve.[27] Hamann igazi fonákjáról megírt kultúrtörténetet ad a kezünkbe. A könyv koncepcióját tekintve ugyanazon az ötleten alapszik, mint Allan Janik és Stephen Toulmin *Wittgenstein és Bécs*[28] című, mára klasszikussá vált monográfiája: mint ahogy az érett filozófus Wittgensteint sem lehet megérteni anélkül, hogy ne lennénk tudatában azoknak a szellemi hatásoknak, melyek őt ifjúkorában Bécsben érték, ugyanúgy Hitlert, a diktátort sem érthetjük meg, ha nem ismerjük azt a szellemi és politikai közeget, amely őt életének bécsi korszakában körülvette. Csakhogy míg Wittgenstein ihletőinek köre csupa olyan, a „nagy kultúrtörténetből" jól ismert névből tevődik össze, mint a publicista és kritikus Karl Kraus, a zeneszerző Adolf Schönberg vagy az építész Adolf Loos, addig Hitler szellemi előfutárait kutatva egészen más világba érkezünk el. „Hitler Bécse", írja Hamann, „nem a »*fin-de-siècle*«, a századforduló már régóta sablonossá merevedett Bécse, amelyet Sigmund Freud, Gustav Mahler, Arthur Schnitzler vagy Ludwig Wittgenstein jellemez. Hitler Bécse a »kisemberek« Bécse, azoké, akik a legnagyobb értetlenséggel álltak szemben a bécsi modernséggel, s mint »elfajzottat«, nem népit, túlságosan internacionalistát, nagyon is »zsidót« és túl szabadelvűt utasították el. Ez a Bécs a jövevények, a lecsúszottak Bécse, a férfiszállások lakóinak Bécse, olyan embereké, akik tele voltak szorongással, s így könnyen áldozatul estek zavaros elméleteknek, főleg az olyasféléknek, amelyek azt sugallták, hogy minden nyomorúság ellenére mégiscsak kell »valami jobbnak« lennie. Számukra ez a »valami jobb« azt jelentette, hogy a soknemzetiségű állam »fajainak Babilonjában« a »felsőbbrendű német néphez« tartoznak, és nem szlávok vagy zsidók."[29]

Hitler 1907-ben érkezett először hosszabb időre Bécsbe. A Képzőművészeti Akadémiára akart felvételizni, de felvételije két ízben is sikertelen volt, azt pedig, hogy formális építészeti tanulmányokat folytasson, az akadályozta meg, hogy középiskolai tanulmányai végén nem tette le az érettségi vizsgát. Ezek után döntött úgy, hogy autodidakta módon fogja művelni magát. Hitler, a linzi nyugalmazott hivatalnok fia, aki családi forrásokból származó pénzzel és nagy reményekkel érkezett a császárvárosba, eleinte nem „szegényemberként" viszonyult Bécshez. Csodálta a város építészetét, pompáját, és amennyire csak anyagi lehetőségei engedték, részt vett annak kulturális életében: konzervatóriumban tanuló barátjával operába, színházba járt (mindig állójeggyel), ahol nemcsak a látott előadások színvonala ragadta magával, hanem a színház technikai megoldásai is.

Hitler tehát nem abban a kulturális miliőben képzelte el a jövőjét, amelyben végül kikötött. Ő akadémista festőnek (esetleg építésznek) készült, aki a polgári világban akart magának hírnevet szerezni. Csakhogy az intézményes kapukon nem jutott be, az az életmód pedig, amit Bécsben folytatott, hamarosan felemésztette az otthonról hozott, amúgy sem túlságosan sok pénzét. Mivel rendszeres munkát a Hamann által számba vett források

[27] Budapest, 2000. Fordította Kajtár Mária és Szántó Tamás. (a továbbiakban: Hamann) Eredetileg németül: Hitlers Wien. Lehrjahre eines Diktators. München, 1996.

[28] Wittgenstein's Vienna. New York, 1973.

[29] Hamann 5.

tanúsága szerint eleinte nem vállalt, megkezdődött a lecsúszás folyamata. Egyik albérletből a másikba költözött, végül pedig hajléktalan lett, aki menhelyeken tengette az életét. Az itt szerzett ismeretségek segítették hozzá, hogy végül rátaláljon arra a jövedelemforrásra, amely végre biztosítani tudta szerény megélhetését: képeslapokat és kisméretű akvarelleket festett, amelyeket társai segítségével értékesített. A menhelyről beköltözött egy akkoriban épült, a kor mércéjével mérve igen modern szociális intézménynek számító férfiszállásra az egyik munkáskerületben, ahol számos egyedülálló munkás és más kisegzisztencia lakott; itt töltötte hátralevő bécsi éveit 1914-ig, amikor is úgy döntött, hogy Münchenbe költözik.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a leendő diktátort nem csupán az anyagi lecsúszás terelte afelé a kultúra felé, amelynek összképe Hamann könyvéből kirajzolódik. Az is kiderül a monográfiából, hogy a fiatal Hitler már Bécsbe érkeztekor vallott bizonyos esztétikai és politikai nézeteket, amelyeknek révén azután érdeklődése logikus módon irányult bizonyos sajtótermékekre és az azokban megfogalmazott ideológiára. Egyrészt teljesen hidegen hagyta az akkori irodalmi és képzőművészeti modernizmus; a historizmus művészetéért lelkesedett, a szecessziót nagyrészt elutasította, az annál is újítóbb törekvésektől, például Kokoschka expresszionista művészetétől pedig egész egyszerűen viszolygott (ez utóbbi ítéletét egyébként az akkori bécsi közönség jelentős része osztotta). Hasonlóképpen vélekedett Hitler a drámával és az operával kapcsolatban is: a hagyományosabb darabokat kedvelte, rajongott Wagner operáiért, viszont fel volt háborodva azokon a modernebb darabokon, amelyek szókimondó módon kezelték a szexualitás kérdését, illetve amelyeknek szellemiségét frivolnak tartotta. Másrészt, politikai nézeteit tekintve, Hitler már Bécsbe érkezése előtt is a nagynémet eszme elkötelezett híve volt, és rokonszenvezett az akkor már visszavonult Georg Schönerer pángermán mozgalmával, amely a németség felsőbbrendűségét hirdette a Habsburg Birodalmon belüli más népekkel szemben, és a Németországhoz való csatlakozásban látta az ausztriai németek egyetlen lehetséges perspektíváját.

Amit Hitler Bécsben látott (például a soknemzetiségű birodalom parlamentjének bénultságát), az csak megerősítette őt abbéli hitében, hogy a Habsburg Monarchia mint politikai entitás halálra van ítélve. Mindezek után érthető, hogy miért fedezte fel magának a schöneriánus német nacionalista sajtót: ezek a lapok, *az Alldeutsches Tagblatt*, a *Deutsches Volksblatt* stb. nagyrészt azokat a nézeteket vallották, amelyekkel Hitler maga is egyetértett.

Nagy valószínűséggel ezeknek a lapoknak a cikkein, az általuk gyakran felhasznált idézeteken keresztül ismerkedett meg Hitler a fajelmélet ismert teoretikusaival, például Houston Stewart Chamberlainnel, valamint olyan, sokkal ezoterikusabb, „szektás" ideológusokkal, mint Guido von List és tanítványa, Georg Lanz von Liebenfels. Mindketten hirdették a germán faj felsőbbrendűségét és szorgalmazták – a germán faji tisztaság érdekében – a körültekintő párválasztást és a megfelelő (azaz kizárólag árja partnerrel kötendő) házasságot. Guido von List, aki híveivel együtt már használta a horogkereszt szimbólumát, megjövendölte egy „felülről érkező erős ember" eljövetelét, aki a germánokat vezeti majd, és aki legyőzhetetlen lesz.

Hitler Bécsben nemcsak eszmékkel, hanem bizonyos politikusi módszerekkel és stílussal is megismerkedett. A német nacionalista eszmék elkötelezett híveként eljárt különféle politikai gyűlésekre; hallotta Georg Schönerer utódjának, Franz Steinnek a beszédeit, amelyek ugyanazzal a demagóg érvelésmóddal éltek, mint a pángermán szellemiségű napilapok. Hallotta Bécs akkori keresztényszocialista polgármesterét, Karl Luegert, akinek politikai nézeteit nem mindenben osztotta ugyan, azt viszont fenntartás nélkül elismerte, hogy a polgármester mesterien ért a tömegek manipulálásának művészetéhez. A Hamann által idézett forrásokból világosan kiderül, hogy Hitler maga nem azonosult „a néppel", és amennyire tudta, igyekezett is távol tartani magát „a tömegektől"; többre tartotta magát

azoknál az egyszerű embereknél, akikkel együtt élni kényszerült, és valójában azokat csodálta, akik „a nép" érzelmeit fel tudták használni saját politikai céljaik megvalósítására.

Hamann nem távoli és áttételes kapcsolatba hozza Hitler későbbi világnézetét és politikai módszereit az általa Bécsben látottakkal, hanem későbbről, magától Hitlertől vagy környezetétől származó idézetek segítségével pontról pontra elemzi azt, hogy mennyiben merített a náci pártvezér a bécsi élményekből, illetve hogyan reflektált később az akkor tapasztalt és olvasott dolgokra. Hamann számára az alapvető kérdés az, hogy *valójában* mennyire volt kialakult Hitler világnézete a bécsi korszakban, illetve mennyi ebből az utólag alkotott mítosz. Miközben a történésznő számos kapcsolatot felfedez, illetve megerősít, egyes alapkérdésekben szokatlan következtetésekre jut. Amellett érvel például, hogy bécsi korszakában Hitler még nem volt elkötelezett antiszemita; nem maradt fenn hitelesként elfogadható dokumentum arról, hogy ilyenfajta kijelentéseket tett volna, továbbá közvetlen környezetében több zsidóval tartott fenn jó kapcsolatot. Ezen a ponton Hamann a *Mein Kampf*ban kreált Hitler-önkép egyik alaptételét teszi kritika tárgyává (számos más, kevésbé alapvető részlettel együtt).

Hamann egyébként nem az első volt, aki Hitler bécsi korszakát mint témát felfedezte. Minthogy bécsi éveinek fontosságát maga Hitler hangsúlyozta a *Mein Kampf*ban, többé-kevésbé minden Hitler-életrajz foglalkozik a kérdéssel; a Béccsel kapcsolatos obligát Hitler-idézet – mely szerint ez volt élete „legnehezebb, bár legalaposabb iskolája" („die schwerste, wenn auch die gründlichste Schule meines Lebens") – sohasem hiányzik a diktátor életét feldolgozó munkák vonatkozó oldalairól. Abban a tekintetben azonban igen nagyok a különbségek, hogy ki mennyire alaposan tárgyalja ezt az időszakot, és főleg hogy ki mennyire kritikusan viszonyul a Hitlertől eredő kijelentésekhez, ami Hamann számára kardinális kérdés.

E helyt csak legismertebb életrajzírók közül említünk néhányat. Allan Bullock például nagyon kevés forráskritikával kezelte a bécsi korszakot, és könyvének[30] e részét gyakorlatilag kizárólag a magától Hitlertől származó információkra építette; a kor és a miliő jellemzésének aránylag kevés figyelmet szentelt. Werner Maser művének[31] harmadik, *Künstler und Architekt* című fejezetében foglalkozik Hitler bécsi korszakával. Masert főként az érdekli, hogy Bécsben zátonyra futott művészi és építészi ambíciói hogyan motiválták Hitlert később, akkor, amikor már megvolt a hatalma, és megvoltak az eszközei, hogy ezeket az ambíciókat kiélhesse; hogyan akarta utólag igazolni, mi mindenre is képes ő, és hogy a bécsi felvételi elutasítás mennyire hibás volt annak idején. Maser ír Hitler építészet iránti élénk érdeklődéséről, valamint a színház iránti rajongásáról is.[32] Egy alapvető kérdésben azonban eltér Hamanntól. Maser elfogadja a Hitler által a *Mein Kampf*ban megfogalmazott állítást, miszerint világképe ott, Bécsben alakult ki: „Ebben az időben alakult ki az a világképem és világnézetem, mely jelenlegi tényked̈ésem gránit alapzatává vált",[33] idézi Hitlertől. S a diktátor motivációit kommentálva hozzáteszi: „1907/8 szeptembere óta táplálja ... [Hitler] a Habsburg Monarchia fővárosa és annak tarka nemzetiségi mozaikja elleni gyűlöletét, minthogyha ezek a különféle népcsoportok tehetnének arról, hogy nem sikerült neki az, amit illúziókkal teli gyerekként, apja akarata ellenére elhatározott".[34] A „gránit

[30] Hitler. A Study in Tyranny. London, 1952.

[31] Adolf Hitler. Legende, Mythos, Wirklichkeit. München – Esslingen, 1971. (a továbbiakban: Maser)

[32] Maser 106–107.

[33] „In dieser Zeit", sagt er in Mein Kampf, „bildete sich mir ein Weltbild und eine Weltanschauung, die zum granitenen Fundament meines derzeitigen Handelns wurden„. Idézi Maser 90.

[34] „Seit September 1907/08 nährt und artikuliert er seinen Haß gegen der Hauptstadt der Donaumonarchie mit ihnen bunt zusammengewürfelten Völkerschaften, als ob sie Schuld daran sei, dass

alapzatról" szóló kitétel Joachim Fest számára is olyan fontosnak bizonyult, hogy Hitler-életrajza,[35] egyik, Bécsről szóló fejezetének ezt a címet adta. Maserhez hasonlóan ő is komolyan vette Hitler kijelentését, és a bécsi környezetnek ennek megfelelően nagy teret szentelt. A tételt magát, azaz hogy a későbbről ismert *Weltanschauung* már Bécsben kialakult, Joachim Fest is vallotta.

Hamann két legfontosabb előzménye azonban két olyan történész, akik mindketten egész könyvet írtak Hitler Bécsben töltött ifjúságáról. Egyikük, Franz Jetzinger[36] Hamannak is fontos másodlagos forrása, mert ő volt az első, aki bizonyos korai Hitler-dokumentumokat (például Hitler bécsi korszakából származó leveleket, képeslapokat) közzétett. Sajnálatos, hogy Jetzinger energiáinak nagy részét az kötötte le, hogy cáfolatokat fogalmazzon a Hitlerrel kapcsolatos közkeletű tévedésekre, a *Mein Kampf*nak a bécsi korszakot illető utólagos fikcióira, valamint August Kubizeknek, Hitler ifjúkori barátjának és egy darabig bécsi albérlőtársának visszaemlékezéseire. Jetzinger volt az egyik olyan korai szerző, aki Hitlernek a *Mein Kampf*ban foglalt önéletrajzi állításait a legnagyobb fokú szkepszissel kezelte, és a bécsi korszak alaposabb megismerésének szükségességét hangsúlyozta. Így, noha a cáfolatok mellett a korrajzra neki magának jóval kevesebb ereje jutott, mégis fontos előkészítője a Hamann által képviselt kritikus, oknyomozó kutatásnak.

A másik előfutárt viszont épp az általa megrajzolt igen alapos „környezettanulmány" miatt fontos megemlíteni. (Hamann különös módon nem szerepelteti bibliográfiájában, és nem is hivatkozik rá; mivel egyébként is kevés angol nyelvű szakirodalmat használt, elképzelhető, hogy nem ismerte.) Az amerikai történész, William A. Jenks 1960-ban jelentette meg *Bécs és az ifjú Hitler*[37] című monográfiáját, amelyet a történetírás méltatlanul elfeledett, holott Jenks Schorskénél sokkal alaposabban és szerteágazóbban, ráadásul nem kevésbé szellemesen elemezte a század eleji bécsi társadalom és politika összefüggéseit. Az előfutárok közül leginkább ő az, akinek Hamannhoz hasonlóan – csaknem négy évtizeddel korábban – sikerült egy Hitler életműve szempontjából teljes kulturális-politikai kontextus megrajzolása.

A „másik Bécs" – másik világ?

Hitler alakján keresztül természetesen csak bizonyos területeit barangolhatjuk be a „másik Bécs" kultúrájának. Nem utolsósorban azért, mert a szórakozás számos, általa frivolnak vagy erkölcstelennek vélt formájától a különös lelki alkatú linzi fiatalember következetesen távol tartotta magát. Az olyan hívságos mulatságok, mint amilyeneket például a Práter kínált, őt sosem kísértették meg. Ezek a területek pedig fontos részét képezik Bécs „alternatív" kulturális körképének. Egyúttal azonban épp ezeknek a kulturális szféráknak a vizsgálata veti fel azt a nagyon lényeges kérdést, hogy mennyire indokolt éles határvonalat húzni az „egyik Bécs" és a „másik Bécs" között. Az utóbbi két évtized irodalmában több olyan munka akad, amely a közös terrénumokat, a választóvonalak gyakori elmosódottságát hangsúlyozza.

Az operett ideológiája és a bécsi modernség című könyvében[38] Csáky Móric a bécsi operett társadalmi beágyazottságát elemzi, egyúttal pedig olyan forrásokként kezeli a témául vá-

ihm nicht gelungen ist, was er sich schon als Kind voller Illusionen gegen den Willen seines Vaters vorgenommen hat." Maser 90.

[35] Hitler. Eine Biographie. Frankfurt am Main, 1973.

[36] Jetzinger, Franz: Hitlers Jugend. Phantasien, Lügen und die Wahrheit. Wien, 1956.

[37] Vienna and the Young Hitler. New York, 1960.

[38] Csáky Móric: Az operett ideológiája és a bécsi modernség. Kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról. Budapest, 1999. (a továbbiakban: Csáky) Eredeti német nyelvű kiadás: Ideologie der Operette und die Wiener Moderne. Ein kulturhistorischer Essay zur österreischen Identität. Wien – Köln – Graz, 1996.

lasztott zenés darabokat, amelyekből sok minden kiolvasható a célba vett közönség gondolkodásmódjával, vágyaival kapcsolatban (mivel a műfaj a közönségsikerre törekedett, ennek érdekében kész volt maximálisan megfelelni a közönség igényeinek). Mindazonáltal Csáky óvatosságra int az operett „kommersz műfajként" való sommás megítélésével kapcsolatban. Rámutat arra, hogy a mai kultúrtörténetírás nem utolsósorban azért hajlamos az operettet a színvonaltalan szórakoztatás kategóriájába sorolni, mert a századelő néhány mérvadó kritikusa, mint például Karl Kraus és Hermann Broch elítélően állt e műfajjal szemben. (Különösen igaz ez a bécsi operettnek a századelőhöz köthető ún. „ezüst" korszakára, amelyet a korábbi „arany" korszakhoz képest számos kortárs hanyatlásként érzékelt.) Csáky amellett érvel, hogy a „bécsi modernizmus" és az operett viszonya ennél összetettebb volt: a „modern" írói körök nem egy tagja (például Felix Salten) operettlibrettószerzőként is kipróbálta magát; Arnold Schönberg ifjúkorában számos operettet hangszerelt meg, és „egész életén át bizonyos gyengédséget érzett a bécsi operett iránt"[39]; sokan mások pedig nézőként, hallgatóként vonzódtak az operetthez, ha ezt nem is mindenki volt hajlandó nyíltan bevallani.[40]

Az operett túlnyomórészt polgári közönsége más értelemben sem volt homogén, mint ahogyan a bécsi polgárság sem volt az, és összetételét tekintve korszakról korszakra változott. Az „arany" korszakban, azaz az 1870–80-as években, amikor az operett megkezdte hódító útját, és lassan háttérbe szorította a népszínművet, a közönség meghatározó része a művelt közép- és nagypolgárság volt.[41] A századvégre azonban kialakult egy új városi középosztály, „amely nemcsak sokrétűbb volt a réginél, hanem amelynek gyengébb gazdasági alapja és beszűkültebb műveltségi horizontja bizonnyal azzal is összefüggött, hogy a népesség olyan középrétegeiből verbuválódott, amelyek a fokozott bevándorlás és a városok növekedése révén jöttek létre".[42] Az „ezüst korszak" operettszerzőinek már erőteljesen számolnia kellett ezzel a fajta közönséggel. A bevándorlás jelentőségére más szerző is rámutat. Silvia Ehalt magának az operett-műfajnak a felemelkedését is a nyelvi körülmények megváltozásához köti. E nézet szerint a 19. század első felének népszínművei, amelyek gyakran bécsi dialektusban íródtak, és amelyek gyakran éltek a humornak csak tősgyökeres bécsiek számára érthető (részben szintén nyelvi) eszközeivel, az 1860-as évektől kezdve azért is szorultak háttérbe az operettekkel szemben, mert az operett jobban szolgálta azok igényeit, akik – nem bécsi születésűek lévén – nem voltak „otthon" a helyi dialektusban, nem beszélve annak a század második felében egyre duzzadó rétegnek a helyzetéről, amelynek tagjai esetleg németül sem tudtak jól. Ezeknek az embereknek a számára a zenés műfaj mindenképpen megközelíthetőbb élményt jelenthetett.[43]

Az operett nézőtáborának összetettségére utalnak Csáky szerint a darabok tartalmi elemei is. Ő az operett egyik fő vonzerejeként azt tartja számon, hogy a nézők legalább a színpadon láthatták vágyaik teljesülését; hogy milyen vágyakét, az utal a nézők társadalmi helyzetére is. Két fő, visszatérő elemként említi egyrészt a polgárok és nemesek átmeneti szerepcseréit (például álarcosbálon), másrészt a rangkülönbség által elválasztott párok boldog egyesülését a happy endben. Ez utóbbiban a házasság révén való, olykor ugrásszerű rangemelkedés, illetve a szegény szereplő helyzetének hirtelen jobbrafordulása a fontos. Az operett-szüzsék tehát rímelnek a módosabb polgárság nemesi cím utáni titkos vágyaira éppúgy, mint a szegényebb rétegek álmodozásaira arról, hogy egy napon váratlan szerencse éri majd őket és sorsuk ettől jobbra fordul.

[39] Csáky 251.
[40] Csáky 252.
[41] Csáky 39., 54.
[42] Csáky 54.
[43] Ehalt, Silvia: „Wiener Theater um 1900". In: Ehalt – Heiß – Stekl. 329. (a továbbiakban: Silvia Ehalt)

A színházzal kapcsolatos más írásokból is kitűnik, hogy a századfordulón a bécsi színházaknak sok esetben heterogén lehetett a közönsége. A színházak hierarchiájában minden intézménynek volt természetesen valamilyen réteg-kötődése: a Burgtheater hagyományosan a nagypolgárság, az arisztokrácia és az udvari körök terrénuma volt, a nagy városi színházak, mint például a Theater an der Wien, a jobb módú polgársághoz kötődtek; a külvárosi színházak jobb helyeit a középpolgárság, olcsóbb helyeit a kispolgárság tagjai (kisüzem-tulajdonosok, kézművesek stb.) foglalták el; míg végül a hierarchia alján helyet foglaló, a „színház" kategóriájába már nem is mindig beleszámított intézményeket, például a Práter bizonyos fajta látványosságait általában az alsóbb rétegek látogatták. Azonban az egyes formák között meglepő átjárások létezhettek. Silvia Ehalt *Wiener Theater um 1900* című, fentebb már hivatkozott tanulmányában az átjárás több lehetőségére rámutat. Egyrészt a kisebb külvárosi színpadokon vagy az orfeumokban sokféle műfaj színpadra kerülhetett: daljáték, bohózat, de ugyanígy élőkép, mutatványos-produkció, és a vásárokat idéző olyan látványosságok is, mint például akváriumban látható „merülőművészek", távoli kontinensek egzotikus emberpéldányai stb. De nagyobb, „rendes" repertoárt felvonultató külvárosi kőszínházakban sem volt ritkaság, hogy a színházi műsort akrobaták, zsonglőrök és bohócok fellépéseivel tették változatosabbá.[44] Ehalt szerint az, hogy melyik produkcióra mely rétegek jutottak el, gyakran inkább attól függött, ki melyik intézmény belépőjegyét tudta megfizetni, nem pedig az ott látható dolgok jellegétől.

Ugyanakkor lehetséges volt egy másik irányú átjárás is. Minden nagyobb „komoly" színházban voltak olcsó, többnyire állójegyek, amelyeket viszonylag kispénzű nézők is megengedhettek maguknak olykor. Ha tehát valaki szegény volt, de az igényesebb fajta szórakozásra vágyott, nyílhatott lehetősége erre – mint ahogy ezt fentebb az első bécsi évét töltő Hitler példáján is láttuk. Hozzá kell azonban tenni, hogy bizonyos jövedelmi szint alatt ez sem volt lehetséges; egy gyári munkás fizetéséből például a „nagy" színházak legolcsóbb jegyeire sem tellett. Ezzel a ténnyel, valamint a polgárság felvilágosodásban gyökerező hagyományaival függött össze az, hogy a bécsi századvégen megjelent egyfajta népnevelő, népművelő szándék; ennek eredményeképp több nagyobb, polgári színházban vezettek be olyan napot, amikor rendkívül mérsékelt áron lehetett jegyet kapni – ily módon akarták a magasabb kultúrát a munkások számára is elérhetővé tenni.[45] (Igaz, azt már a századvégen is sokan felismerték, hogy a szegényebb rétegek polgári kultúrába való bevezetésének fő gátja nem is mindig a pénz, hanem sokszor az eltérő habitus és a művészet értékeléséhez szükséges műveltség hiánya.) Ahol viszont a munkások maguk is szorgalmazták az önművelést, mint például a szervezett szociáldemokrata munkásság köreiben, ott a kívülről jövő szándék jó fogadtatásra talált. Mutatják ezt például azok a „szimfonikus munkáshangversenyek", amelyekről Csáky tesz említést egy század eleji zenekritikussal kapcsolatban. Bécs lakosságának egy bizonyos rétege, nevezetesen a csehek esetében a műveltség terjesztésének szándéka összekapcsolódott a cseh nemzeti kultúra ápolásának igényével; a bécsi cseh közösség körében, amely egyébként a császárváros nagyipari munkásságának jelentős részét adta, ezzel a kettős céllal szerveztek színjátszó köröket és cseh nyelvű előadásokat, gyakran prágai társulatok vendégszereplésével.[46]

A népművelő szándék más módon is megnyilvánult. A Práterben szokás volt szabadtéri zenét játszani, amelyet a századvégen általában katonazenekarok szolgáltattak. Ez a zene a publikum szórakoztatását volt hivatva szolgálni, de a karmesterek között nem egy olyan akadt, aki egyben a közönség ízlésének javítását is feladatának tekintette. Ezért aztán a szórakoztató- és katonazene mellett komolyzenét is játszottak, olykor például Wagner-

[44] Silvia Ehalt 326–327.
[45] Silvia Ehalt 333.
[46] Glettler 1985. 87–88.

részleteket is.[47] Azaz még a tömegszórakoztatás klasszikus terepének tekinthető Práter sem volt mentes a „magaskultúra" beszivárgásától. Az sem mellékes, amit a Csáky által idézett zenekritikus, David Josef Bach említ, tudniillik hogy a legtöbb fiatal, pénztelen diák számára „ez volt az egyetlen valódi lehetőség zenehallgatásra"; jómaga és Arnold Schönberg is gyakran jártak ki a Práterbe ingyenzenét hallgatni.[48] És nyilván a színvonalas zenének erre a hozzáférhető mivoltára utalt a nosztalgikus Stefan Zweig is önéletírásában, amikor arról írt, hogy Bécsben minden rétegnek fejlett volt a zene iránti érzéke: „a helyes ritmus és a pontosan kimért tűz igénye ott élt az egyszerű közpolgárban is, aki az újbor mellett mulatott éppen, s úgy követelte meg a zenekartól a színvonalat, ahogy a kocsmárostól a jó bort; a Práterben is pontosan tudta a tömeg, melyik katonazenekar a leglendületesebb, a Deutchmeister vagy a magyar; aki Bécsben élt, a levegővel szippantotta magába a ritmusérzéket".[49]

A Práter egyébként is maga volt a (réteg)kultúrák találkozásának legjellemzőbb terepe. Bertrand Michael Buchmann *A Práter* című könyvében[50] leírja, hogy attól fogva, hogy a területet, amely addig császári vadászterületként szolgált, II. József megnyitotta a nagyközönség előtt, a szórakozás és a pihenés legváltozatosabb formái vertek ott gyökeret. A vendéglők, tekepályák, bábszínházak környezetében kezdettől ott volt a „Nobelprater"-nek nevezett rész, amely a felsőbb rétegek korzója és találkozási helye volt. A 19. század folyamán létrejött sokféle létesítmény is nagy változatosságot mutatott: a cirkusz, ringlispíl, céllövölde, zenés és táncos vendéglők mellé (melyek némelyike az elegáns étterem kategóriájába tartozott) a századvégen már színházak is társultak. Jellegzetesen „kevert" céllal épült a századvégen a Venedig in Wien („Velence Bécsben") nevű létesítmény, amely egyfelől Velence kicsiben felépített imitációja volt lagúnákkal, gondolákkal, pavilonokkal, éttermekkel stb., másrészt viszont színpadokat is magában foglalt, amelyeken, amint azt a vezetőség egyértelmű célul tűzte ki, a közönségnek csak a legszínvonalasabb produkciókat mutatták be minden műfajban, és ügyeltek arra, hogy neves művészek darabjait tartsák műsoron.[51]

A Práterben sok olyan rendszeres vagy egyszeri rendezvény is volt, amely bármely társadalmi réteg érdeklődésére számot tarthatott, és amelynek közönsége igen kevert lehetett. Ilyenek voltak egyfelől az olyan típusú népünnepélyek, mint például az uralkodóház tagjainak különféle jubileumai vagy a körmenetek; vagy májusban a virágkorzó, amelyen résztvevőként vagy nézőként a bécsi társadalom minden rétege jelen volt; ezt a Buchmann által polgári tavaszünnepnek minősített eseményt ellenpontozták 1890-től a munkásság május elsejei tömegfelvonulásai, amelyek szintén a Práterben értek véget.[52] Univerzális érdeklődést váltott ki 1873-ban a Práterben megrendezett bécsi világkiállítás is.

Végül jellegzetes határterületként érdemes megemlíteni a szórakozás egyes kevéssé emelkedett formáit, amelyet a művelt körök korántsem kerültek el. Bizonyos orfeumok és kabarék nagy népszerűségnek örvendtek a századforduló bécsi irodalmi elitje körében,

[47] Idézi Csáky 251–252.
[48] Csáky 252.
[49] Zweig, Stefan: A tegnap világa. Fordította Tandori Dezső. Budapest, 1981. 29.
[50] Der Prater. Wien, 1979. (a továbbiakban: Buchmann) A könyv a Wiener Geschichtsbücher sorozat 23. részeként jelent meg, amelyet témánk szempontjából egészében is érdemes megemlíteni: a 30 önálló monográfiából álló, a Paul Zsolnay Verlagnál (Wien – Hamburg) megjelent sorozat Bécs egyes negyedeit, fontos épületkomplexumait mutatja be nemcsak művészet- és építészettörténeti, hanem kultúr- és társadalomtörténeti szempontból is.
[51] Buchmann 79.
[52] Buchmann 76.

amint azt a kabarékról szóló több munka dokumentálja.[53] A kabarénak, igaz, lehetett intellektuális jellege is, ám a vulgárisabb humor jelenléte ezeket a színpadokat legalább annyira jellemezte.

*

Arra a kérdésre tehát, hogy létezett-e „egyik Bécs" és „másik Bécs", kitérő választ kell adnunk. Több jellegzetes és elkülönülő világ létezett, ám ezek számos felületen érintkeztek egymással. Az alternatív kultúrtörténet jelentőségét az adja, hogy rávilágít a bécsi századforduló szubkultúráinak sokféleségére, de egyben az ezek közt fennálló kapcsolatokra is. Ebben a mozaikban a polgári elitkultúra csak egy a sok mozaikkocka közül, s ráadásul nem is függetleníthető a többitől.

A fenti áttekintés nem a teljesség igényével íródott, hanem azzal a céllal, hogy felvázolja az osztrák századforduló historiográfiájának bizonyos vonulatait, és rámutasson azokra a hatásokra és ellenhatásokra, amelyeknek az egyes irányzatok létrejöttüket köszönhették. Mivel ezek eredete korábbi évtizedekbe nyúlik vissza, szükségesnek tűnt, hogy ne csak az egészen friss művek ismertetésére szorítkozzunk, hanem megemlítsük azok előzményeit is. Már csak azért is, mert a fokozatosság és a különféle formák együttélése a történetírás szemléletváltozásaira éppen annyira jellemző, mint magukra a történeti folyamatokra.

[53] Lásd például Veigl, Hans: Lachen im Keller: Kabarett und Kleinkunst in Wien. Wien, 1986., vagy Hackert, Fritz: „Cafés, Feuilletons, and Cabarets in Vienna 1900". In: Bronner, – Wagner, F. Peter (Eds.): Vienna: The World of Yesterday, 1889–1914. New Yersey, 1997.

Az 1867. decemberi ausztriai törvénycikkek a közös ügyekről és azok kezelési módjáról

Az ausztriai birodalmi tanács igen heves vitái után[1] 1867. december 21-én az Osztrák-Magyar Monarchia nyugati felén több állami alaptörvény is hatályba lépett:

– az 1861. február 26-i, a birodalmi képviseletről rendelkező alaptörvény módosítása (amely alaptörvényt a magyar kortárs köztudat és a történeti szakirodalom is csak februári pátensként tart számon),

– állami alaptörvény a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok állampolgárainak alapjogairól,

– állami alaptörvény egy birodalmi ítélőszék felállításáról,

– állami alaptörvény a bírói hatalomról,

– állami alaptörvény a kormányzati és a végrehajtó hatalom gyakorlásáról,

– törvény az Osztrák Monarchia valamennyi országát érintő közös ügyekről és azok kezelési módjáról.[2] Ezen törvények együttesét nevezték az 1867. évi állami alaptörvényeknek.

A kortárs magyarországi közvélemény is értesülhetett az ezen törvények elfogadását megelőző birodalmi tanácsi vitáról, s a törvények sorából három, az állampolgári alapjogokról rendelkező, a februári pátenst módosító, valamint a birodalmi ítélőszék felállítását elrendelő törvény születésükkel szinte egy időben egykorú fordításban megjelent a Pesti Napló hasábjain is.[3] Az a törvény azonban, amely Magyarországot legközelebbről érintette, a közös viszonyokat szabályozó, magyar nyelven nem látott napvilágot, ezzel azt sugallva, hogy az abban foglaltak csupán a már korábban, 1867. július 28-án szentesített magyarországi kiegyezési törvénycikk német nyelvű változatát adják.

Az osztrák és magyar történeti szakirodalom ezzel szemben már részletesen tárgyalta „Az Ausztriával közös érdekű viszonyokról" született magyarországi 1867:XII. tc. és a kiegyezési tárgyalások nyomán létrejött megállapodásokat Ausztriában is törvénybe iktató 1867. évi december 21-i törvény közötti tartalmi és formai eltéréseket, amelyek mögött

[1] A vitából kivonatokat közöl: Deák Ferenc beszédei. Szerkesztette: Kónyi Manó. 2. kiad. Budapest, 1903. 5. köt. 281–318.

[2] Gesetz wodurch das Grundgesetz über die Reichsvertretung vom 26. Februar 1861 abgeändert wird (Regierungsblatt, 1867. Nr. 141.); Staatsgrundgesetz über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder (Regierungsblatt, 1867. Nr. 142.); Staatsgrundgesetz über die Einsetzung eines Reichsgerichtes (Regierungsblatt, 1867. Nr. 143.); Staatsgrundgesetz über die richterliche Gewalt (Regierungsblatt, 1867. Nr. 144.); Staatsgrundgesetz über die Ausübung der Regierungs- und der Vollzugsgewalt (Regierungsblatt, 1867. Nr. 145.); Gesetz betreffend die allen Ländern der österreichischen Monarchie gemeinsamen Angelegenheiten und die Art ihrer Behandlung (Regierungsblatt, 1867. Nr. 146.). Kiadva: Bernatzik, Edmund (Hrsg.): Die österreichischen Verfassungsgesetze. Wien, 1911. 356–389.

[3] Az ausztriai állam-alaptörvények. I. Pesti Napló, 1867. december 28. 299–5303. sz.; Az osztrák állampolgárok alapjogai, A birodalmi ítélőszékről szóló alaptörvény. Pesti Napló, 1867. december 29. 300–5304. sz.

egyrészt a kialkudott megállapodás eltérő államjogi értelmezése, másrészt pedig a részleteket illetően néhány ponton eltérő szabályozás húzódott.[4]

Nem kívánván ez alkalommal az értékelések és elemzések számát szaporítani, közzé kívánjuk tenni a törvény magyar nyelvű fordítását.[5]

Törvény az Osztrák Monarchia valamennyi országát érintő közös ügyekről és azok kezelési módjáról
1867. december 21.

A birodalmi tanács mindkét házának egyetértésével a birodalmi képviseletről szóló állami alaptörvény kiegészítéseként a következő törvényt bocsátom ki:

1. § A következő ügyeket nyilvánítom a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok, illetve a magyar korona országai közötti közös ügyeknek:

a/ A külügyeket, beleértve ebbe a birodalom diplomáciai és kereskedelmi képviseletét a külföld irányában, valamint a nemzetközi szerződések tekintetében esetleg szükségessé váló intézkedéseket; a nemzetközi szerződések jóváhagyása azonban, amennyiben az az alkotmány értelmében szükséges, a két birodalomfél képviselőtestületeinek (a birodalmi tanácsnak és a magyar országgyűlésnek) a jogkörébe tartozik.

b/ A hadügyeket, beleértve a haditengerészet ügyeit is; kivéve azonban az újoncok megajánlásának jogát, a hadkötelezettség teljesítésének útjára és módjára vonatkozó törvényalkotást, a hadsereg elhelyezéséről és ellátásáról intézkedő rendelkezéseket, valamint a polgári viszonyoknak s a hadsereg tagjainak nem katonai szolgálatukkal kapcsolatos jogainak és kötelességeinek szabályozását.

c/ a pénzügyeket a közösen viselendő kiadások tekintetében, elsősorban az ezekre vonatkozó költségvetés elfogadását és az idevágó elszámolások ellenőrzését.

2. § Ezenkívül a következő ügyekben, bár azok nem közösen intéztetnek, időről időre közösen meghatározandó alapelvek szerint kell eljárni:

1. A kereskedelmi ügyekben, különösen a vámrendszerre vonatkozó törvényhozásban,
2. Az ipari termeléssel szoros kapcsolatban álló közvetett adókat illető törvényhozásban,
3. A pénzrendszernek és az általános pénzlábnak a megállapításában,
4. A mindkét birodalomfél érdekeit érintő vasútvonalakat illető rendelkezésekben,
5. A védelmi rendszer megállapításában.

3. § A közös ügyek költségeit (1. §) a két birodalomrész azon arány szerint viseli, amelyet a két képviselőtestület (a birodalmi tanács és az országgyűlés) a császár által szentesí-

[4] Žolger, Ivan: Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn. Leipzig, 1911.; Sutter, Berthold: Die Ausgleichsverhandlungen zwischen Österreich und Ungarn 1867–1918. Anhang. In: Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Seine Grundlagen und Auswirkungen. Hrsg. von Theodor Mayer (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Bd. 20.) München, 1968. 71–111.; Anhang. In: Uo. 159–185.; magyarul a legrészletesebben lásd: Galántai József: A Habsburg-monarchia alkonya. Budapest., 1985. 89–135.; Somogyi Éva: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig (Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez). Budapest, 1976. 200–218.; Somogyi Éva: Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában (A közös minisztertanács, 1867–1906). Budapest, 1996. 55–58.; Zachar József: Az osztrák-német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom 1861–1881. Budapest, 1981. 51–63.

[5] A fordításhoz felhasználtuk a Galántai József könyvében megjelent fordításrészleteket. Köszönjük Pajkossy Gábornak a fordításhoz fűzött észrevételeit és korrekcióit.

tendő megállapodása időről időre megszab. Amennyiben a két képviselőtestület között nem jön létre megállapodás, a császár határozza meg ezt az arányt, de csak egy évi időtartamra vonatkozóan. Az egyes birodalomrészekre eső teljesítések előteremtése azonban a birodalomrészek kizárólagos belső ügye.

A közös ügyek költségeinek fedezésére azonban közös kölcsönt lehet felvenni, melynél mindaz, ami a szerződés megkötésére, a kölcsön felhasználásának és visszafizetésének módjára vonatkozik, közösen intézendő.

Annak eldöntése azonban, hogy sor kerüljön-e közös kölcsön felvételére, a két birodalomfél törvényhozó testületeinek hatáskörébe tartozik.

4. § A jelenlegi államadósságok terheihez való hozzájárulást a két birodalomfél között kötendő megállapodás szabályozza.

5. § A közös ügyek igazgatásáról egy közös felelős minisztérium gondoskodik, amely azonban a közös ügyek mellett nem viheti az egyes birodalomrészek külön kormányzati ügyeit is.

Az egész hadsereg vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozó intézkedés kizárólag a császárt illeti.

6. § A két birodalomfél képviselőtestületei (a birodalmi tanács és a magyar országgyűlés) törvényhozási jogukat a közös ügyek vonatkozásában kiküldendő delegációk által gyakorolják.

7. § A birodalmi tanács delegációja 60 tagból áll, melynek egy harmadát az urak háza, két harmadát pedig a követek háza választja.

8. § Az urak háza a delegáció tagjaiból rá eső 20 főt abszolút többséggel saját köréből választja meg.

A követek házára eső 40 tagot oly módon választják, hogy az egyes tartománygyűlések követei az alábbi elosztási arány szerint delegálnak tagokat akár saját körükből, akár a követek házának más tagjai közül.

Az abszolút többséggel megválasztandó képviselők száma:

Cseh Királyságból	10
Dalmát Királyságból	1
Galícia Királyságból, Ladomériából és a Krakkói Nagyhercegségből	7
Enns alatti Főhercegségből	3
Enns fölötti Főhercegségből	2
Salzburgi Hercegségből	1
Stájer Hercegségből	2
Karintia Hercegségből	1
Krajna Hercegségből	1
Bukovina Hercegségből	1
Morva határgrófságból	4
Felső- és Alsó-Szilézia Hercegségből	1
Tirol hercegített grófságból	2
Vorarlbergből	1
Isztriai határgrófságból	1
Görzi és Gradiskai hercegített grófságból	1
Trieszt városából és annak területéből	1
	40

9. § Hasonlóképpen választ a birodalmi tanács mindkét háza a delegációkba póttagokat is, akiknek száma az urak háza esetén 10, a követek háza esetén 20.

A követek háza által választandó póttagok számát oly módon kell elosztani a kiküldendő delegátusok között, hogy minden 1–3 delegáció tagra 1–1, négy vagy annál több delegáció tagra pedig 2–2 póttag jusson. Minden egyes póttagot külön kell megválasztani.

10. § A delegáció tagjait és a póttagokat a birodalmi tanács mindkét háza évenként választja meg.

Addig a delegáció tagjai és a póttagok megtartják tisztségüket.

A delegáció tagjait újra lehet választani.

11. § A delegációkat évente a császár hívja össze; az ülések helyszínét a császár határozza meg.

12. § A birodalmi tanács delegációja saját tagjai közül választja meg elnökét, alelnökét, jegyzőkönyv-vezetőjét és további tisztségviselőit.

13. § A delegációk hatásköre a közös ügyeket illető valamennyi tárgyra kiterjed.

Más tárgyak azonban hatáskörükön kívül esnek.

14. § A kormányjavaslatokat a közös minisztérium külön-külön terjeszti a két delegáció elé.

Mindkét delegációnak joga van arra is, hogy a hatáskörükbe tartozó ügyekben indítványt tegyen.

15. § A delegációk hatáskörébe tartozó ügyekben minden törvényhez a két delegáció egyetértése vagy annak hiányában a két delegáció közös teljes ülésén hozott igenlő határozata, s minden esetben a császár szentesítése szükséges.

16. § A közös minisztérium felelősségre vonásának jogát a delegációk gyakorolják.

A közös ügyeket illető alkotmányos törvény megsértése esetén bármelyik delegáció a másikhoz intézendő indítványban vádat emelhet a közös minisztérium vagy annak valamely tagja ellen.

A vádemelés akkor jogerős, ha azt mindkét delegáció külön-külön vagy egy közös teljes ülésen elfogadja.

17. § Mindegyik delegáció javasol 24 bírót, de nem saját köréből, hanem az általa képviselt országok független állású és törvénytudó állampolgáraiból, amelyekből a másik delegáció 12-t kitörölhet. A vádlottnak, vagy ha többen vannak, a vádlottaknak együttesen szintén joguk van 12-t elvetni, azonban úgy, hogy az egyes delegációk által javasolt tagok egyenlő számban essenek ki.

Az ily módon maradó bírók alkotják a meginduló per bíróságát.

18. § A közös minisztérium felelősségéről szóló külön törvény fogja megállapítani a vádemelésre, az eljárásra és az ítéletre vonatkozó részletes rendelkezéseket.

19. § Mindegyik delegáció külön ülésben tárgyal, tanácskozik és hoz határozatot.

Ez alól kivételt képez a 31. §-ban meghatározott eset.

20. § A birodalmi tanács delegációjának határozatképességéhez az elnökön kívül legalább harminc tag jelenléte, a határozat érvényességéhez pedig a jelenlevők abszolút szavazattöbbsége szükséges.

21. § A birodalmi tanács delegációjának tagjai és póttagjai nem fogadhatnak el választóiktól utasításokat.

22. § A birodalmi tanács delegációjának tagjai szavazati jogukat személyesen gyakorolják; a 25. § szabályozza, mikor kerül sor póttag behívására.

23. § A birodalmi tanács delegációjának tagjai ebben a minőségükben ugyanazon sérthetetlenséget és felelősségre vonás alóli mentességet élvezik, amelyet számukra mint a birodalmi tanács tagjai számára a birodalmi képviseletről szóló alaptörvény 16. §-a biztosít.

Az ebben a paragrafusban az illető háznak biztosított jogosítványok, amennyiben a birodalmi tanács egyidejűleg nem ülésezik, a delegáció tagjai vonatkozásában a delegációt illetik meg.

24. § A birodalmi tanácsból való kiválás a delegációból való kiválást is maga után vonja.

25. § Amennyiben a delegáció valamely tagja vagy póttagja elhalálozik, új választást kell tartani.

Ha a birodalmi tanács nem ülésezik, a delegáció hiányzó tagjának helyére póttagja lép.

26. § Amennyiben a követek háza feloszlatásra kerül, a birodalmi tanács delegációjának működése is megszűnik.

Az újra összeülő birodalmi tanács új delegációt választ.

27. § A delegáció ülésszakát a delegáció elnöke az ügyek befejezése után császári engedéllyel vagy a császár megbízásából berekeszti.

28. § A közös minisztérium tagjainak jogukban áll a delegáció minden tanácskozásán részt venni s előterjesztéseiket személyesen vagy megbízott útján képviselni.

Kívánságukra minden alkalommal meg kell őket hallgatni.

A delegációnak joga van a közös minisztériumhoz vagy annak egyes tagjaihoz kérdéseket intézni, azoktól feleletet és felvilágosítást kérni, továbbá bizottságokat kinevezni, amelyek számára a minisztériumok kötelesek a szükséges információkat megadni.

29. § A delegáció ülései nyilvánosak.

Kivételképpen kizárható a nyilvánosság, ha azt az elnök vagy legalább öt tag kívánja, és a hallgatóság eltávolítása után a delegáció elhatározza.

Határozatot azonban csak nyílt ülésen lehet hozni.

30. § Mindkét delegáció közli egymással határozatait s szükség esetén azok indokait.

Az érintkezés írásban történik, a birodalmi tanács delegációja részéről német, a magyar országgyűlés delegációja részéről pedig magyar nyelven, mindkét részről mellékelve ahhoz a másik delegáció nyelvén fogalmazott hitelesített fordítást.

31. § Mindkét delegáció jogosult indítványozni, hogy az adott kérdést közös szavazással döntsék el, s ezt az indítványt a másik delegáció, amennyiben háromszori üzenetváltás sikertelen marad, nem vetheti el.

A két elnök megállapodik a két delegáció közös szavazás céljából tartandó teljes ülésének helyében és idejében.

32. § A teljes ülésen a két delegáció elnöke felváltva elnököl.

Sorshúzás útján kell eldönteni, hogy kettejük közül melyik kezdje az elnöklést. A további teljes üléseken mindig annak a delegációnak az elnöke elnököl, aki a közvetlenül megelőző ülésen nem látta el az elnöki teendőket.

33. § A teljes ülés csak akkor határozatképes, ha mindkét delegáció tagjainak legalább kétharmada jelen van.

Határozathozatalhoz a szavazatok abszolút többsége szükséges.

Amennyiben valamelyik delegáció részéről több tag van jelen, mint a másik részről, a többségben lévő delegáció tagjai közül csak annyian vehetnek részt a szavazásban, hogy a két részről leadott szavazatok száma egyenlő legyen.

Sorshúzás útján kell eldönteni, ebben az esetben mely tagok nem szavazhatnak.

34. § A két delegáció teljes ülései nyilvánosak.

A jegyzőkönyvet a két fél jegyzőkönyv-vezetői mindkét nyelven vezetik, s közösen hitelesítik.

35. § A birodalmi tanács delegációjának ügymenetét illető részletes rendelkezéseket a delegáció által elfogadott ügyrend fogja majd szabályozni.

36. § Azokban az ügyekben, amelyek nem közösen kezeltetnek ugyan, de közös alapelvek szerint szabályozandók, a megállapodás oly módon születik, hogy vagy a felelős minisztériumok dolgoznak ki közös egyetértéssel törvényjavaslatot, s azt mindegyik benyújtja az illető országgyűlés elé, majd azok egybehangzó döntését terjesztik a császár elé szentesítésre; vagy a két képviselőtestület választ saját köréből egy-egy azonos számú tagból álló küldöttséget [deputációt], amelyek a két minisztérium közreműködésével javaslatot dolgoznak ki, amelyet aztán a minisztériumok az illető képviselőtestületek elé benyújtanak, melyek azokat megtárgyalják, s a két testület egybehangzó javaslatát terjesztik az uralkodó elé szentesítés végett. E második eljárás alkalmazandó speciálisan a közös ügyek fedezésére fordított közös költségek viselési arányának megállapításánál.

37. § Ez a törvény a birodalmi képviseletről szóló 1861. február 26-i alaptörvény módosításával, az állampolgárok alapjogairól, a kormányzati és végrehajtó hatalom gyakorlásáról, a bírói hatalomról és a birodalmi ítélőszék felállításáról szóló állami alaptörvényekkel egyidejűleg lép hatályba.

Fordította és az előszót írta: **Deák Ágnes**

SZEKERES ANDRÁS

Mikrotörténészek és az antropológia: egy diszciplínák közötti transzfer mibenléte

A társadalomtudományokban minden elméleti konstrukció a tárgy egy meghatározott objektivációs princípiumán alapul, amely végigkíséri és biztosítja a konceptualizálás folyamatát. Mármost felmerül a kérdés, mi történik akkor, ha egy adott – nevezzük így – „tárgyrendszerre" beélesített elméleti építmény, amilyen például az antropológia, illetve annak meghatározott konstrukciói egy előre objektivált, és ennek következtében másképpen konceptualizált diszciplína – mondjuk a történettudomány – keretén belül kezd el működni?

Hogy kérdésünk ne maradjon retorikai, egy kölcsönzési folyamat elemzésével kísérletet teszünk közelebbről is szemügyre venni az oly sokat emlegetett „interdiszciplinaritás" konkrét megvalósulását. Erre igencsak alkalmasnak látszik a mikrotörténelem és az antropológia között kialakult, feszültségektől sem mentes kapcsolat. Hiszen a mikrotörténelem olasz művelői harminc éve hangoztatják, hogy az ilyen jellegű kölcsönzéseknek akkor sem szabad alá-fölérendelési képzeteknek engedelmeskedniük, ha a befogadó tudomány éppen a történelem. Botorság a történettudományt olyan szereposztásba kényszeríteni, ahol az egyéb tudományterületeken kimunkált teóriák puszta alkalmazásának nem túlságosan hálás alakítása jutna neki. A történettudomány igenis képes arra, hogy elméletekkel álljon elő a társadalmi világ működését illetően: végleg meg kell szabadulni attól az elképzeléstől, hogy csak passzív tesztelésre alkalmas.[1] A kölcsönzési folyamatok megvilágítására azért is égető szükség volna, mert az utóbbi évtizedekben – ahogy egyre többször kerül szóba a tudományterületeket elválasztó falak lebontása – olyan furcsábbnál furcsább hibridek alakultak ki, amelyek számtalan tisztázatlan szemléleti kérdést hordoznak magukban. A magam részéről szívesebben beszélek „diszciplináris transzferről", semmint „interdiszciplinaritásról", két okból is. Egyrészt az interdiszciplinaritás igen gyengén kidolgozott fogalmát az a hallgatólagos feltevés terheli, amely szerint a humántudományoknak a modernitásban sajnálatosan fragmentálódott diskurzusát újból egységbe lehetne gyúrni, visszatérve ezzel egy már-már mitikus „aranykorhoz". Másrészt vélekedésünk szerint a bármilyen szempontból is „köztes" kutatások éppen előfeltevéseik természetét, gyakorlatilag nehezen összeegyeztethető szemléleti alapjaikat illetően hagyják bizonytalanságban mind a tudományos közösséget, mind a társadalomtudományok közönségét.

Éppen ezért érdemes úgy tekinteni a diszciplínák között zajló cserékre, mint szervezett tudásterületek (egy tudásterület elméleti és gyakorlati szabályok együttese, amely lehetővé teszi művelői között a tapasztalatok és ismeretek kommunikálását) közötti, tudástöredékeket, gyakorlati eljárásokat, interpretációs sémákat „átemelő" folyamatra, amely során az importált elem éppen a befogadó diszciplína sajátos struktúrájából következő transzformáción megy keresztül. Hiszen egy adott diszciplína nem egyszerűen olyan kijelentések összessége, amelyeket a valóság meghatározott szelete tekintetében egyetértésben igaznak fogad el egy társadalom; hanem éppen az emígy kihasított szelet követeli meg, hogy vál-

[1] Vö. Levi, Giovanni: Herméneutique et rationalité. In: Philosophie et histoire, Centre Georges Pompidou, 1987. (a továbbiakban. Levi 1987.)

tozó mértékben kimunkált szemléleti tartalom is kapcsolódjék hozzá. Az átvett elemek szerepe kettős: egyrészt felforgatják a diszciplína keretén belül rögzült, rutinizálódott értelmező gyakorlatot oly módon, hogy korábban ismeretlen, éppen ezért jelentés nélküli fragmentumot vagy elméletet telepítenek meg; másrészt korábban már esetleg gyakorolt, de nem kellőképpen elfogadott, alacsony presztízsű álláspontot legitimálnak. Az újítás fogadtatása mindig a befogadó diszciplináris környezet aktuális helyzetétől függ: ha olyan időszakban érkeznek impulzusok, mikor úgymond „bizalmi válság" tapasztalható a tudományterület bevett gyakorlataival szemben, igen nagy az esély a tartós jelenlétre. Az is teljesen világos, hogy a kölcsönzések esetében mindig parciális értelmezések hasznosításáról van szó – vagyis soha nem találkozunk teljes elméleti építmények átvételével.[2] A fentebbiekből következik tehát, hogy a diszciplínák közötti kölcsönzéssel kapcsolatos valódi historiográfiai kérdés, vélekedésünk szerint, nem úgy hangzik, hogy amennyiben a történelem – például – a tudattalan tanulmányozásával foglalatoskodik, akkor ezt az antropológia hatására teszi-e, sokkal inkább az, hogy a tudattalan antropológiai és történeti tanulmányozása miben különbözik egymástól.

A két tudomány, történelem és antropológia viszonyáról az utóbbi idestova harminc esztendőben számtalan jelentős elemzés született (vélekedésem szerint ezek között Torre erősen szövegorientált értelmezése historiográfiai szempontból a legjobbak között van). Szó sincs tehát arról, hogy én magam egy újabbat kínálnék az olvasónak a következő oldalakon. Jóval szerényebb célokat tűz maga elé e dolgozat: e hosszú (és minden bizonnyal még sokáig élénk) párbeszéd egyetlen pillanatát szeretné vizsgálni.

Hadd kezdjem egy terminológiai jellegű kérdéssel. Sherry B. Ortner jó másfél évtizede még úgy vélte, hogy a történelem és az antropológia közötti közeledés „még túlságosan tág és körvonalazatlan. Inkább elfedi, mint feltárja a fontos distinkciókat. Amennyiben a történelmet mindenféle antropológiai munkába belekeverik, az inkább a területek ál-egyesülését jelenti, melyben a legmélyebb problémák elsikkadnak."[3] Megítélésem szerint a helyzet azóta sem sokat változott, és a *történeti antropológia* nagy tekintélynek örvendő fogalma továbbra is könnyű menedékül szolgál alternatív történeti kutatások nevesítéséhez. A mikrotörténelem esetében azonban nem érdemes megspórolni a fogalmi tisztaságot.

Két-három évvel ezelőtt úgy tűnhetett, a magyar történetírás olyan sajátos, voltaképp szerencsés helyzetbe kerül, hogy – a mikrotörténelem recepciójában tapasztalható megkésettséget mintegy erénnyé alakítva át – a koherens értelmezés esélyeit jócskán erősítő időbeli távolságnak köszönhetően, az eredeti szövegeket erősen „megolvasva", elkerülheti a későbbiekben rendre terméketlennek bizonyuló félreértéseket. (Különösebben erős elméleti bázissal rendelkező történetírói hagyomány ellenállása sem torzította volna el a megértést, mint például a francia esetben.) Sajnos nem ennek lehetünk tanúi: a megnevezés meglátásom szerint máris inflálódott, áldozatául esett annak a fogalmi éhségnek, amely minden „vad befogadás" velejárója. Igen széles ismeretekkel alátámasztott írások nem törekednek az álláspontokban megnyilvánuló finomabb különbségek feltárására. Szíjártó István például megelégszik azzal, hogy egészen más elméleti háttérrel rendelkező és eltérő nemzeti történetírási hagyományokból érkező szerzőket e fogalom alá rendeljen.[4] Amikor

[2] Lepetit, Bernard: Certains problèmes généraux des méthodes interdisciplinaires. Rivista di storia della storiografia moderna, 1993. 1–2. szám. 207–216.

[3] Ortner, S. B.: Az antropológia elmélete a hatvanas évektől. In: Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben. Szerkesztette: Hofer Tamás, Niedermüller Péter. Budapest, 1988.

[4] Szíjártó M. István: Történelmi antropológia és mikrotörténelem. Az új társadalomtörténet, BUKSZ, 2000. Nyár, 151–161. Mindenképpen szükségesnek tartom szóvátenni, hogy a geertzizmus veszélyeire természetesen nem Ginzburg, hanem Levi hívta fel a figyelmet: *I pericoli del geertzismo* című cikke a Quaderni storici 58-as számában (1985. 269–277.) jelent meg. Levi azon-

történeti antropológiáról, új narratív történetírásról és mikrotörténelemről beszél, az elemző számára – ezt maga hangsúlyozza – szinonim fogalmakról van szó. Az ilyesfajta olvasatok megértésbeli hozadékát legalábbis kétségesnek tartom; másrészt könnyen keltik azt a benyomást az elmélet területén esetleg „lusta" történészben, hogy egy csapásra egy nemzetközileg ismert – és többnyire elismert – irányzat művelőjének szegődött. Ebben a tekintetben fogalmi tisztázásra a nemrégiben megjelent *Történeti antropológia* kötet sem törekszik.[5]

Ezzel ellentétben eredeti olasz környezetében a mikrotörténelem számos (szoros olvasatokkal szétválasztható és azonosítható) elméleti állásfoglalás és az itáliai historiográfiai hagyomány eredőjeként elénk kerülő elméleti konfiguráció volt, amely sajátos kapcsolatot tartott fenn a társadalomtudományokat akkoriban jellemző konstellációval, illetve magával a politikával és az éppen aktuális társadalmi – kulturális összetevőkkel. Az alábbiakban igyekszem a „mikrotörténelem" kifejezést elsődleges értelmében használni.

Peter Burke a történettudomány antropológiai fordulatát értelmezve arra a megállapításra jut,[6] hogy e folyamat több tényező összjátékának következménye. Említi a „másság" felbukkanását a kulturális történetírás horizontján (amely harcba ereszkedett a nyugati világot régóta jellemző etnocentrizmussal), illetve a társadalomtörténeten belül zajló változásokat: terjednek a jelentős mélyfúrásokat végző, kis közösségek tanulmányozására összpontosító kutatások. A korábbi modellekkel az a probléma, jegyzi meg Burke, hogy homogenizáló olvasatot adtak a társadalmi világról: eltűntették a helyi változatokat, és egyáltalán nem közvetítették, semmilyen formában, a társadalmi változás individuális tapasztalatát. Burke „makro-olvasatának" – noha jellegéből következően elnagyolt – megállapításaival egyetérthetünk. A fentebb feltett kérdés azonban arra indít, hogy sűrűbb szövésű hálón „eresszük át" ezt az anyagot: fennakadó darabkákból hátha érdekes történet áll össze. Azt gondolom, hogy a vizsgált esetben legalább ennyire egy sajátosabb, a történeti kutatás napi gyakorlatában gyökerező problémáról van szó. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a később *mikrotörténészekként* számon tartott kutatók (a „négyek bandája", Ginzburg kivételével) szigorúan kvantitatív történetíróként indultak. Mindenekelőtt tehát a gazdaságtörténetre és a történeti demográfiára kell utalnom, illetve ezeknek a hetvenes éveket jellemző tájképére. A problematika a maga teljességében akkor bontakozhat ki előttünk, ha a *Quaderni storici* történetében egyik legfontosabb monografikus számhoz fordulunk. Ez pedig a *Famiglia e communitá* (Közösség és család) című szám.[7] Az itt sorakozó cikkeket olvasva világossá válik, hogy a szűkebb megismerésbeli kérdés, amely az antropológia felé irányítja a csoport figyelmét, a történeti demográfiától érkezik. Vegyük szemügyre egy kicsit közelebbről, hogyan is működött ez ekkoriban!

ban igen érzékenyen tesz különbséget az antropológus Geertz és történész követői között: mindenekelőtt Robert Darnton átemeléseit teszi kritika tárgyává.

[5] Történeti antropológia. Szerkesztette: Sebők Marcel. Budapest, Replika könyvek, 2000. (a továbbiakban: Sebők)

[6] Burke, Peter: Historians, Anthropologists, and Symbols. In: Culture Through Time. Anthropological Approches. Oknuki-Tierney, E. (Ed.) Stanford University Press, 1990. 268–283.

[7] „Famiglia e comunitá", Quaderni storici, 1976. No. 33. Nem szeretném azt a benyomást kelteni, mintha az antropológia csupán ezen az egy ponton jelentkezett volna: könnyen megjelölhetnénk másik három területet is, ahol döntő hatást gyakorolt a mikrotörténelem alakulására, így például a helytörténet, az oral history és a gazdasági antropológia említhető. Természetesen e hatások nemigen választhatók szét – én is csak az elemzés szükségleteit szem előtt tartva izolálom őket. Nyilvánvaló például, hogy amikor a nem teljesen merkantilizált társadalmakról van szó, Polányi hatástörténetéhez kellene nyúlnunk, és így tovább. E pillanat azonban olyan jelentős, hogy mindenképpen érdemesnek látszott kiemelten foglalkozni vele.

A francia történeti demográfiai iskola[8] – módszereinek, kérdéseinek kikristályosodása, tehát nagyjából az 1950-es évek végétől, az 1960-as évek elejétől fogva – egy kiaknázandó forráscsoport (az egyházi anyakönyvek – *registres paroissieaux*), egy szabályaiban pontosan kialakított munkamódszer (a családrekonstrukció) és egy pertinensnek elfogadott lépték (maga az egyházközség) hármasságán nyugodott. Ez a meghatározás hosszú időre rögzítette a kutatás fogalmi kereteit; sajátos struktúrájával, könnyen elsajátítható módszereivel is hozzájárult ennek perpetuálásához. E ma már nyugodtan hagyományosnak nevezhető formájában a történeti demográfia megfelelt a francia kvantitatív történettudomány igényeinek, amennyiben kitűnő eszköznek tűnt arra, hogy az ancien régime társadalmi-gazdasági modelljét kutathatóvá tegye; talán még azt is kijelenthetjük, hogy éppen a demográfia volt az egyik olyan terület, amely a leginkább szolid alapokkal szolgált ehhez, mivel pontosan illeszkedett a mindenekelőtt gazdasági struktúrák tanulmányozásának Labrousse által kialakított kereteibe.[9] Meghatározott irányba terelte a mentalitástörténet akkor már két évtizedes – ám elméletileg soha ki nem bontott – programját, sőt Ariès vélekedése szerint éppen a történeti demográfia szabadította meg a mentalitástörténetet a korábban ezt jellemző „anekdotikus impresszionizmustól", statisztikai dokumentációs bázist nyújtva számára.[10]

Burguière – komoly és roppant konzervatív (ön)értelmezője az *Annales* hagyományának – egyenesen amellett érvel a korai *Annales* és az antropológia közötti kapcsolatot boncolgató írásában, hogy a történeti antropológia hetvenes években tapasztalható térnyerése maga is annak tudható be, legalábbis részben, hogy a kvantitatív történetírás negyedszázados háborítatlan tevékenysége során igen tekintélyes mennyiségű felállított, de értelmezetlen „regularitással" (mindenekelőtt árgörbékkel) látta el a társadalomtörténet-írást. Kétségtelen, hogy az ancien régime Franciaországáról közel háromezer, a történészek által felállított időbeli sorozat áll rendelkezésünkre,[11] az is igaz továbbá, hogy a család antropológiája a történeti demográfia mentén bukkant fel Franciaországban. A hetvenes éveket követően valóban történtek kísérletek arra, hogy tapasztalható demográfiai viselkedéseket mentalitásbeli változásokhoz kössenek.[12] Nyilvánvalóan ilyennek tekinthető például a szexuális viselkedéssel kapcsolatos kutatások felfutása[13]. Ám ha azt az állítást tesszük, hogy

[8] A francia történeti demográfia alakulástörténetének magyar nyelven legjobb összefoglalását adja Őri Péter: Paradigmaváltás a francia történeti demográfiában? Demográfia, 1998. 4. szám. 414–455. (a továbbiakban: Őri)

[9] A Labrousse-féle történeti magyarázati modell felépítését illetően nem szándékozom részletekbe bocsátkozni: elég azt hangsúlyozni, hogy a módszer a megfigyelhető jelenségek, az adott társadalmi időpillanat dekomponálásán, tényezőkre bontásán alapszik, amelyeket a kutató immár azonosítva, igyekezett újból összeállítani. Az elemző tevékenység során alapvetően három idősík kötötte le a történészek figyelmét: a rövid időtartam (például az árak szezonális mozgása), egy-egy konjunktúra időtartama (a különböző, változó hosszúságú gazdasági ciklusok), és az akár több évszázadot is átölelő hosszú időtartam. Vö. Braudel, Fernand: Történelem és társadalomtudományok: a hosszú időtartam. Századok, 1972. 5–6. szám. A kérdéssel az időkezelés szempontjából korábban foglalkoztam. Vö. Szekeres András: Az idő urai? Történészek és időstruktúrák. In: A megfoghatatlan idő. Szerkesztette: Fejős Zoltán. Budapest, 2000.

[10] Ariès, Philippe: L'histoire des mentalités. In: La Nouvelle Histoire. Szerkesztette: LeGoff, J. – Chartier, R. – Revel, J. Paris, 1978. (a továbbiakan: LeGoff – Chartier – Revel); nyilvánvaló, hogy nem annyira a mentalitástörténet febvre-i képéről van szó, inkább a Bloch-féléről.

[11] Grenier, Jean-Yves: Séries économiques françaises (XVIe-XVIIIe siècles). Paris, 1985.

[12] Burguière, André: L'aventure des Annales: histoire et ethnologie. Hésiode. Cahiers d'ethnologie méditerranéenne, 1991. 59–72. Vö. továbbá Burguière, André: La démographie. LeGoff, Nora: Faire de l'histoire. II. Nouvelles approches. Paris, Gallimard, 1974. A hetvenes években beköszöntő fordulatról és általában a francia történeti demográfiáról Őri Péter idézett művét.

[13] Többek között Flandrin, J.-L.: Contraception, mariage et relations amoureuses dans l'Occident chrétien. Annales E. S. C. 1969.; Flandrin, J.-L.: Mariage tardif et vie sexuelle. Annales E. S. C.

a mikrotörténészek a történeti demográfiai kutatások eredményeképpen elénk kerülő, ancien régime-korabeli demográfiai viselkedések antropológiai igazolására tesznek kísérletet – vagyis a biologikum és a társadalmi szférája között fennálló kapcsolat természetére szeretnének rávilágítani –, ezzel mégsem csatlakozunk maradéktalanul Burguière értelmezéséhez. Az „igazoló munka" azonban mind előföltevéseiben, mind perspektívájában elszakadt a történeti demográfia programjától. Egészen a hetvenes évek közepéig ugyanis nem nagyon voltak olyan jellegű kutatások, amelyek azon hipotézis mentén szerveződtek volna, hogy az ilyesfajta viselkedésekben tapasztalható különbségek nem csupán az eltérő gazdasági viszonyokra vezethetők vissza, hanem szoros kapcsolatot mutatnak a társadalmi viszonyokban testet öltő sajátos, individuális, családi, esetleg csoporthelyzetekkel.[14]

Franciaországban egészen más kérdések mentén bonyolódott az antropológiával folytatott párbeszéd. Rögvest szembeötlő ez, ha egymás mellé helyezzük az *Annales* 1972-es családnak szentelt számát[15] és a *Quaderni storici* már említett, családdal foglalkozó számát. Árulkodók a prioritások: az *Annales* történészei a háztartásszerkezetek és az öröklési rendszerek régiók szerinti feltérképezését igyekeztek elvégezni, és hosszú adatsorok korrelációjának hipotézisét bizonyítani. Ezzel szemben a mikrotörténészek a család közösségen belüli társadalomszervező képességeit állították a középpontba. Ahol nem volt élő és erős kvantitatív történetírói hagyomány, ott a történeti antropológia behatolását éppen az jellemzi elsősorban, hogy érvénytelenítette a történeti demográfiai kutatások francia modelljéhez logikájában kapcsolódó egyoldalú értelmezéseket.

Burguière elemzése azért tetszhet reduktívnak, mert az általa ilyenformán „védelmezett" tudományos programban – és ez teljes mértékig kibontható az előfeltevések rendszeréből, amely felsejlik a francia történeti demográfiai iskola mögött – egyáltalán nem volt kódolva az antropológia felbukkanása. Az ilyen jellegű, tudományágak közötti cserét *externálisnak* nevezhetjük: nem történik más, mint szélesedik a befogadó tudomány területe anélkül, hogy komolyabb szerkezeti változásokon menne keresztül. A korszakos *Nouvelle Histoire* kötetben Burguière történeti antropológiával foglalkozó tanulmánya jószerivel témagyűjtemény: táplálkozástörténet, a test története, epidemológia, a szexuális viselkedés története.[16] Noha valóban impozáns a kvantitatív történetírás harminc évének termése, a történeti antropológia nem ilyen bázissal dolgozik. A szerző implicite olyan kérdezésmódot tulajdonít az antropológiának, amely alól időközben kicsúszott a talaj: mire a kutatók eljutnának a sorozatok értelmezéséhez, lezajlott a sokat emlegetett interpretatív fordulat, s ennek köszönhetően olyan kultúra-értelmezések kerültek a történészek kezébe, amelyek alaposan felborították az *Annales* alcímében is oly szépen visszhangzó alapállást: *Économies – sociétés – civilisations*.

1972.; Flandrin, J.-L.: Les amours paysannes. Amour et sexualité dans les campagnes de l'ancien France. Gallimard, Paris, 1975.; Chaunu, P.: Malthusianisme démographique et malthusianisme économique. Annales E. S. C. 1972.; Depauw, J.: Amour légitime et la société á Nantes. Annales E. S. C. 1972.; Roissaud. J.: Prostitution, jeunesse et société dans les villes du Sud-Est au Xve siècle. Annales E. S. C. 1976.

[14] Érdekes például az a cikk, amely éppen a fentebbi megfontolások mentén arra vállalkozik, hogy a személyes viszonyok hálózatának magyarázó erejét fedje fel egy piemonti faluban, Bassignanában tapasztalható demográfiai viselkedésekkel kapcsolatban a 18. században. Vö. Bigi, Patrizia – Ronchi, Anna – Zambruno, Elisabetta: Demografia differenziale di un villaggio alessandrino: dall'analisi quantitativa alle storie di famiglia. Quaderni storici, 1981. No. 46. 11–60.

[15] Annales E. S. C. 1972. No. 4–5. olyan szerzőkkel, mint Duby, Le Roy Ladurie, Laslett, Bourdieu. Burguière, Gouesse, Depauw.

[16] Burguière, André: L'anthropologie historique. In: Le Goff – Chartier – Revel idézett műve; magyar nyelven Burguière, André: Történeti antropológia. In: Sebők 49–73.

Mi is volt a konkrét probléma? Metodológiai szinten *M. Fleury* és *L. Henry* kézikönyve és modellként is szolgáló monográfiája[17] óta az alakulások lénygében az ellenőrzés finomítására és az adatok (országos szintű) felhalmozására és korrekciójára szorítkoztak. Pedig az eljárás egy jelentős következményekkel járó módszertani hiányosságot rejt annak köszönhetően, hogy kialakítása idején mire is szándékozták használni: ez pedig a „természetes termékenység" – azóta igen sokszor kritizált fogalom, amely voltaképpen a modern értelemben vett születésszabályozás előtti korszakot jellemezné – mérhetővé tétele volt. A ránk maradt történeti dokumentáció adatokká alakítása során, a módszernek megfelelően, minden egyes cédulát önálló statisztikai egységként kezelnek, s ezzel eltekintenek attól, hogy a családi cédulák között felállítható kapcsolatot tekintetbe vegyék (sem a családcsoportok, sem ezeken belül a generációk nem vehető figyelembe; mellőzték többek között a keresztszülők nevének feldolgozását). Nincs is ezen mit csodálkozni: demográfiai arányszámok kalkulálására használták fel a cédulákat, nevekre nem volt szükség. A kialakított családi cédulákra csak „közbeeső állomásként" tekintett Henry és mindazok, akik módszerét alkalmazták; kizárólag sorozatokat akartak felállítani. Az adatok meghatározott feldolgozásával egyrészről nagymértékű megismerésbeli nyereségre tettek szert, ugyanazzal a mozdulattal a történeti anyagból nagy mennyiségű információt el is távolítottak. És, mint látni fogjuk, éppen ezzel kapcsolatban tesznek megjegyzéseket a mikrotörténészek.

A hetvenes évek közepén természetesen nem a francia az egyedüli rendelkezésre álló történeti demográfiai modell. A személyes életpálya kacskaringói[18] következtében az angolszász, brit családtörténeti kutatások talán még fontosabb beszélgetőpartnert jelentenek a mikrotörténészek számára. Mikor Peter Laslett és a körülötte szerveződő cambridge-i csoport kidolgozta azt a háztartástipológiát, amely a későbbi kutatások kereteként szolgált, akkor a családot „hangsúlyozottan nem a néprajzi értelemben vett rokonsági csoportként" kezelték.[19] E választás azonban messze ható következményekkel jár. A módszertani szükségszerűség az egész elméleti bázist átalakítja: világosan látható, hogy a háttérbe tolt problémával – a rokonsági rendszerek mérlegelése – együtt a lasletti alapokon nyugvó történeti kutatás képtelen szembenézni a társadalomszerveződés komplexitásával (ráadásul teleologikus értelmezésekhez vezet). Holott a családot nem csupán rezidenciális egységként lehetne felfogni, ez ugyanis feltétlenül a belső tipológiák elburjánzásához fog vezetni, és nyilvánvalóan kevés figyelmet fordítanak a későbbiekben azokra a viszonyszerűségeket tükröző hálózatokra, amelyekbe a család beágyazódik, és amelyek meghatározzák – és egyáltalán: jelentéssel ruházzák fel ezt. Levi egy évtizeddel későbbi nagy könyvében azt is hozzáteszi,[20] hogy azok a történeti nyomok, amelyekre egy lasletti tipológia felépül, kódoltak: a represszió és a társadalmi kontroll nyelvét beszélik, és távolról sem a korabeli szereplők percepciójáról tanúskodnak. Persze a demonstratív bizonyosság bűvöletében élő történészek örömmel indultak el e tendenciáiban szörnyen etnocentrikus és igencsak egyszerű okszági magyarázatok felé vezető ösvényen.

Berkner kritikája[21] nagyjából egy időben érkezett a mikrotörténetivel: több íven bírálta a lasletti tipológiát (főleg módszertanilag), és megjegyzései hasonló irányba mutattak,

[17] Fleury, Michel – Henry, Louis: Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien. Paris, PUF, 1956., illetve Gautier, Etienne – Henry, Louis: La population de Crulai. Paroisse normande. Paris, PUF, 1958.

[18] Edoardo Grendi, a csoport legidősebb tagja a *London School of Economics* kutatója volt a hatvanas években. Kiváló angolszász historiográfiai és antropológiai ismeretei innen veszik eredetüket.

[19] Husz Ildikó: Az angolszász családtörténeti kutatások és hatásuk a magyarországi történeti demográfiára. Szociológiai szemle, 2000. 2. szám. 81–104.

[20] Giovanni Levi: Ereditá immateriale. Carriera di un esorcista nel Piemonte del seicento. Einaudi, Torino, 1985. Második fejezet.

[21] Berkner, L.: The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure. Journal of Interdisciplinary History, 1975. tavasz. Továbbá Berkner, L.: The Stem Family and the

amennyiben a rokonság kutatását jelölte meg követendő útként. A látkép tehát változik: ha a korábbi lasletti tipológiát konfigurációs tengelyként képzeljük el, akkor Berknerrel behúzhatjuk mellé az életút tengelyét is. Ám ez még mindig kevés ahhoz, hogy definiáljuk vele a mikrotörténelmet. A vizsgálatok terméketlenségét tapasztalva a mikrotörténészek a közösségre fordították figyelmüket, és ennek megfelelően léptek ki a „tiszta" történeti demográfia horizontjából.

Cambridge-i antropológusok, amint Grendi említi is a számot bemutató írásában, a populáció reprodukciójának biológiai ciklusát már tízegynéhány évvel korábban összekötötték a társadalom mint rendszer újratermelődésének ciklusával, vagyis az adományok, kölcsönök, örökségek, a tulajdon feletti jog, a funkciók átadását jellemző időbeliséggel (ezek a háztartáscsoport fejlődésének legfontosabb faktorai).[22] Az olasz történészek kísérletének azonban egyedülálló jelleget adott, hogy e kérdéseket a közösség mikroszintjén akarták vizsgálni (tegyük hozzá, hogy nem kizárólag a családhoz kapcsolódó történeti sajátszerűségről van szó: a perspektíva természetesen másutt is megismételhető). A lépés, amelyet a mikrotörténészek megtettek, a „család mint önmagáért való intézmény" fogalmától elvezette őket egy adott történeti viszonyrendszer sűrűsödési pontjaiként felfogott családig (maga a rendszer természetszerűleg meghaladja a család dimenzióját).

Ezért szerepel tehát hangsúlyosan egymás mellett család és közösség: senki sem vitatja – így Grendi sem – a történeti demográfia szerepét a történetírás átalakulásában, hiszen korábban elképzelhetetlen módon kiszélesítette a történelem szereplőinek körét. Mondhatni, demokratizálta a történetírást. De arról sem szabad megfeledkezni, hogy minden kvantifikációs procedúrának ára van: a kutató kénytelen lemondani jó néhány történeti nyomról – ciklikusan ismétlődő, izolált viselkedésekkel foglalkozik, kutatási módszerével csak ezek válnak jelentésessé és értelmezhetővé. Az eljárás dinamikája ekkor már magával ragadja a kutatót: a sorozatoknak csak más sorozatokhoz képest lehet értelme, ko-variációk felállítása válik szükségessé, amely aztán szélesebb kontextushoz utal, így a konkrét viselkedés megint kívül kerül a hálón.

Grendi olvasatában tehát egyaránt elutasításra kerül egy gondolati forma, amelyet etnocentrizmusnak[23] nevez, illetve egy módszertani eljárás: a történeti demográfia klasszikus felfogása (a kettő kapcsolódásának mikéntje elég nyilvánvaló). Az antropológia megismerésbeli hozadékát egy *nem-etnocentrikus* olvasatban jelöli meg, a módszer tekintetében pedig azt tekinti követendőnek, hogy a történész mindenekelőtt az emberek egymással szembeni viselkedésének tulajdonítson értelmet, mielőtt egy sorozat időbeli ismétlődésébe zárná ezeket (ez természetesen nem a modellek használatának elutasítását jelenti, csak a társadalomtudományi modellről kialakult kép felforgatását).

Levi igen világosan felvázolta azt a fundamentális problémát, amely a társadalomtörténeti kutatást lényegileg meghatározza, és egyszerre megadja a maga jelentőségét az antropológiai nézőpont behatolásának is.[24] Az absztrakt, tipizáló modellek hiányosságai szem-

Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth-Century Austrian Example. The American Historical Review, 1972. ősz. Laslett és Berkner családfelfogásáról, a kettő módszertani hozadékáról ad mélyrehatóan áttekintést Granasztói György: The Hungarian Bourgeois Family in the Late Middle Ages. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 30 (3–4), 1984.

[22] Vö. Goody, J.: The Developmental Cycle of Domestic Groups. Cambridge, 1958.

[23] Hans Medick pár évvel később érvelésében igen hasonló cikkében „centrisztikus látásmódról" beszél. Vö: Medick, Hans: „Misszionáriusok a csónakban?" Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben. In: Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben. szerkesztette: Vári András. Budapest, 1988. (a továbbiakban: Medick)

[24] Levi, G.: Terra e strutture familiari in una communitá piemontese del '700. Quaderni storici, No. 33. 1095–1121., illetve ennek később átdolgozott változata: Un cavaliere, un oste e un mercante.

beötlők: ahogy közelítünk az individuális felé, úgy bizonyulnak túlzottan mechanikusnak és egyszerűsítőnek. A viselkedésformák magyarázatában ezért bukkan fel újból a család és a közösség témája. Viszont itt születik a probléma: mindaz, amit úgy látunk, érdemes lenne megvizsgálni, maiságunk perspektívájából látszik annak, ami – eltérések láncolata, ahol a különbségek összehasonlításának folyamatával járunk el. Ez persze lehetővé teszi, hogy tipológiákat alkossunk, és ezek felhasználásával magyarázatokat hozzunk létre stb. Ám a világ, amelyet elvesztettünk, mondja Levi, olyan világ, ahol nincsenek a felállított típusok mentén szerveződő különbségek, s ezeknek csak a mi analogikus procedúráink és zavaros megidézéseink adhatnak értelmet. A történész akkor járna el helyesen, ha az *akkori* szükségszerűségek és a cselekvések logikájának összetett struktúráját sikerülne feltárnia. Az elénk toluló kérdésnek – a *másság* problémájáról van szó – nyilvánvalóan van egy episztemológiai és egy módszertani oldala. Ami az egyiket illeti, Levi megismerésbeli lehetőségeink tekintetében szkeptikus, mégis módszertanilag javasol megoldást. És ezt az antropológiai módszerekre támaszkodva teszi.

Azért lehet ez jelentős, mert a másság megismerésének problémája valamiképpen az antropológia alapításával egyidős, hiszen ez éppen tárgyának *idegenségére* hivatkozva jelölte ki tevékenységének határait. (Való igaz, hogy az idegenen keresztül az ember változhatatlan lényegéig kellett eljutni, ami aztán mégiscsak alapot adhatott volna a megértésre, ha végső soron önmagunk felismerése kínálkozott volna tétként. Éppen ezért maradhatott hosszú időn keresztül homályban a megismerési kérdés.) A két diszciplína közötti különbséget David Gaunt is a „másság" tapasztalatára próbálja alapozni[25] – eszerint az antropológia valamivel előnyösebb helyzetben volna, mert számára biztosított az a kulturális sokk, amely a mindenkit jellemző, eredendő etnocentrizmus levetkőzését könnyíti meg. Ezzel szemben a történettudomány látszólag mereven ragaszkodik azokhoz a gondolkodásbeli sémákhoz, amelyek mentén a korábbi történész-generációk faggatták a dokumentumokat. „Tulajdonképpen az embernek az az érzése, hogy a másságot szinte helytelenítik az újkori történetírásban" – jegyzi meg. A történettudomány kérdezésmódjára vonatkozó diagnózis megkérdőjelezhetetlen (és ennek a miértje feltétlenül megérne egy misét), de a tulajdonképpeni kérdést, tudniillik hogy egyáltalán miképpen gondolható el és férhető hozzá egy tőlünk *radikálisan* idegen mentális univerzum, nem teszi fel. Pedig az elképzelés, hogy az időbeli távolság hasonlóképpen funkcionálhat a megismerés módozatainak tekintetében, mint a térbeli, már Lévi-Straussnál felbukkan (noha ő egészen más következtetéseket vont le ebből), hiszen „abban sem lehetünk bizonyosak, hogy például a középkorban a társadalmi csoportok, a hatalmi intézmények, a gazdasági cserekapcsolatok ugyanolyan elkülönült formában, ugyanolyan racionalitás alapján, ugyanolyan hierarchia szerint szerveződtek, határozták meg egymást, mint ahogy mi őket rendszerezni szoktuk".[26]

Levi éppen ezzel viaskodik: az adott probléma kezelésén túl (amelyre rögvest rátérek) nyilvánvalóan a magyarázat – megértés évszázados kettősége sejlik fel. Csak felsejlik, mondom, mert Levi határozottan elutasítja, mintegy érvénytelennek tekintve azt. Az „abszolút ész" kudarca[27] után nem a hermeneutikához kell fordulni, ha a társadalomtudományok elméletének meghatározásáról van szó: Geertz törekvése, hogy a szöveg fogalmának átemelésével, a tapasztalat dialektikus struktúrájára fektetve a hangsúlyt, módszert kínáljon az antropológiának és közvetve a többi tudománynak, veszélyt rejt magában. Ha ennek meg-

Terra e rapporti sociali in una communitá piemontese del Settecento. In: Levi, G.: Centro e periferia in un stato assoluto. Torino, 1985.

[25] Gaunt, David: Történelem és antropológia. Világtörténet, 1984. 2. szám, 3–16., 1985. 4. szám, 3–76.

[26] Klaniczay Gábor: „Történeti antropológia". In: Klaniczay Gábor: A civilizáció peremén. Budapest, 1990. 98.

[27] Vö. a korszakban Garganai, A.: Crisi della ragione. Nouvi modelli nel rapporto tra sapere e attivitá umane, Torino, 1979. különösen Levi 1987.

felelően a történészi tevékenység középpontját a feltételezett globális szöveg interpretációja képezi, ezzel ugyan elkerülhetővé válik bármiféle, a századfordulón Dilthey törekvéseit is megbénító pszichologizmushoz, „beleérzéshez" való visszatérés,[28] a kutató azonban újfent igen távol kerül a valóságos élet informális logikájától.

De lássuk, mit állít ezzel szembe Lévi! A folyóirat fentebb említett számában az a megállapítás jelenti a kiindulópontot, hogy az *ancien régime* paraszti társadalmaiban a házasodási viselkedés egyfajta szabályrendszernek engedelmeskedik, ám ezt igen sommásan a státus megőrzésére irányuló viselkedésre, illetve az azonos nagyságú vagyonokra és a foglalkozások hasonlóságára redukálják a történészek. Próbáljunk meg más elemeket bevonni a házassági viselkedés vizsgálatába, javasolja Levi, és a következő hipotézissel él: korreláció áll fenn e paraszti társadalmak nem teljes merkantilizációja és a tapasztalható viselkedések formái között. Első lépésben a kataszterek alapján meghatározza a birtokfajták szokásos megoszlását. Eredményképpen eléggé szignifikáns modális adódik. Ezután azt vizsgálja, hogy a házasságkötés, illetve a hozománnyal ellátandó gyermekek születése miként befolyásolja a családok birtokösszetételét (hozományként szántót kapnak, egy évtizedig ezt egészítik ki egyéb művelésű földekkel, később, ahogy születnek a gyerekek, ismét szántót vásárolnak). A földpiac működését ennek megfelelően az jellemzi, hogy a különböző nagyságú területek változó sebességgel forognak, ahogy éppen az önellátás szükségletei megkívánják, továbbá az árak is igen változók. A házassági stratégiára nézvést fontos következménnyel jár mindez: a hozomány összeállításánál elsősorban nem a terület nagysága számít, inkább az, hogy a lehető legjobban biztosítsa a család önellátását. Általában elmondható, hogy a földbirtok struktúrája és az örökösödési stratégia rendkívül bonyolult akadályt állít a házasodás elé minden társadalmi réteg számára, és jóval szűkösebb lehetőségeket biztosít annál is, amit korábban a státuszmegőrző viselkedésnek tekintettek. Szakítani kell tehát azzal a feltételezéssel, hogy a kései házasság szokása kizárólag a termékeny periódus rövidítésének érdekében állt. Ha ezek után a keresztapasággal létrehozott fiktív rokoni viszonyt tekintjük, akkor arra leszünk figyelmesek, hogy akár klientúrának is tekinthető vertikális osztások szabdalják ezt a közösséget, tovább szűkítve a házasfelek lehetséges körét, ami egyben szigorú akadályokat állít a földforgalom elé is. A különálló társadalmi csoportosulások földrajzi kifejeződést nyernek a két parókiában. Az összetett rendszer hosszú távon a hozomány visszakerülését szolgálja. A két csoport (a családok, és nem az egyének) közötti tranzakció a reciprocitás alapelvét figyelembe véve a hosszú időtartamban mindkét fél megelégedésére zajlik. A 18. századi paraszti társadalom által *értéknek* tekintett viselkedésmódok alkotják tehát a modell elemeit; egy ilyesfajta folyamatszerű modell a valóság egyes fragmentumait anélkül foglalja magában, hogy absztrakt, végső formákba merevítené ezeket, ám mégis strukturált egésznek tekinti azt. Fontos továbbá, hogy a krízisek lefolyása is modellezhetővé válik, nem csupán a társadalomtudományok által sokáig privilegizált nyugalmi időszakok.

Úgy gondolom, a mikrotörténészek esetében ez a szemléleti elv tekinthető az antropológiával folytatott párbeszéd legfontosabb eredményének: elemzéseik nem azt keresik, hogy a rendszer egyik része hogyan vonatkoztatható a másikra, ezzel adva magyarázatot sajátosságairól, inkább a rendszert mint egységes egészet értelmezik a gyakorlati tevékenységhez való viszonyában (de arról szó sincs, hogy harmonikusan integrált rendszerről volna szó). A fogalmi kölcsönzések szerencsés esetben ennek a szemléleti alapnak a működtetését teszik lehetővé.

[28] Hans Medicknek a német *Alltagsgeschichte* törekvéseit tisztázó, magyarul is megjelent írása sajnálatos módon félbehagyja az elemzést. Ugyan felteszi Geertz-öt követve a kérdést: „Mi lesz a Verstehenből, ha az Einfühlen hiányzik?", s utána az amerikai antropológus módszereit mutatja fel válaszként, mégis mikor a sűrű leírás történettudományi megfelelőjét keresi, Ginzburg és Poni cikkére utal. Vö: Medick idézett művét.

Milyen hagyomány érkezik a hermeneutikát és a „valóság-szöveg" metaforát kétkedéssel fogadó történészek segítségére? A hetvenes évek közepén-végén a humántudományokban megfigyelhető fordulattal[29] a strukturál-funkcionalista hagyomány háttérbe szorult az antropológiában is (ehhez alapjaiban járult hozzá az a tapasztalat, hogy az úgynevezett primitív társadalmak egyszerűen nem omlottak össze a nyugati kultúra behatolására, hanem meglepő alkalmazkodóképességről tettek tanúbizonyságot). A társadalmi magyarázat olyan elméletei kerültek ekkor előtérbe, mint a *network analízis*, a szimbolikus *interakcionizmus*, általában a jelenségvilágot komolyan vevő szociológiai és antropológiai megismerési programok. Noha Torre munkájában saját nemzeti történetírásáról kevés szó esik (úgy tűnik, mintha Olaszországot a hetvenes éveket megelőzően elkerülték volna a történésztársadalmat máshol alaposan felkavaró viták), mégis említi, hogy a goffmani szimbolikus interakcionizmus a történészek között szinte kizárólag Itáliában lelt visszhangra. Ismerős nevek: Edoardo Grendi, Giovanni Levi, Osvaldo Raggio.[30]

Rögvest felmerül a kérdés, hogy lehet egy előfeltevéseiben ennyire történetietlen társadalomképet alkalmazni. Hiszen Goffman „radikálisan megtisztított szemléletet indítványoz, amely messzemenően empirikus, óvakodik az értékítéletektől, és bár figyelembe veszi a kulturális civilizációs meghatározókat, néhol még azok történetiségéről sem feledkezve meg, mégis lemond minden történeti mélységről: időzónája az interakciós jelen, mely nem tudni honnan jön és merre tendál".[31] Éppen itt mutatkozik meg, mit jelent egy *végigvitt* kölcsönzési folyamat. A történész, az eredeti koncepciót sajátos anyagával konfrontálva, szükségképpen elvet bizonyos elemeket, viszont képes úgy beépíteni a fennmaradó gondolattöredékeket, hogy igen fontos belátásokat nyerjen ezzel a diszciplína.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy a történettudomány nem lehet úgymond „eszköztelen": konstitutív összetevője az időhorizont. Az antropológia és a történettudomány közötti kapcsolat lehetőségeit mérlegelve nemrégiben ezzel a kérdéssel is megpróbált szembenézni Gyáni Gábor.[32] Érvelése szerint nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a történész

---

[29] Ragaszkodni szeretnék a historiográfiai perspektívához, ezért nem térek ki e szélesebb gondolkodástörténeti folyamat megvitatására, amely egyébiránt meghaladná kompetenciámat. Lényeges támpontokat és koherens értelmezést találhatunk azonban Gauchet, Marcel: Changement de paradigme en sciences sociales? Le Débat, 1988. No. 50. A szerző amellett érvel, hogy a „gyanú gondolkodását" (amelynek a referenciaelmélete a marxizmus és a pszichoanalízis) felváltja a „tudat visszatérése", amit a cselekvés elgondolt és explicit részének rehabilitációja kísér. „Nem arról van szó, hogy visszatérnénk a tiszta tudat fikciójához. Egyszerűen inkább részleges vagy korlátozott tudattal kell számolnunk, semmint valamilyen misztifikált tudattal. Nem az a feladatunk, hogy leleplezzük ezt: inkább értékelnünk kell megalapozottságának kiterjedését, visszahelyezve abba a keretbe, amelyre visszautal, és amelyet retrospketíve a maga egységében kell explicitté tennünk. Az elgondolhatót kell helyreállítani, amelyben elhelyezkedik egy korszak gondolkodása, s nem az ezeket irányító elgondolatlant kell kisajtolni ebből." (169. o.)

[30] A 80–90-es évek fordulóján kimerülni látszik a tranzakcionizmus ihlette megismerési nyereség. Cerutti például azért kritizálja, mert nem kínál eszközöket a társadalmi csoportok létrejöttének és fennmaradásának elgondolásához. Cerutti, Simona: Processus et expérience: individus, groupes ez identités à Turin, au XVIIe siècle. In: Revel, Jacques (Ed.): Jeux d'échelle. La micro-analyse à l'expérience. Paris, Gallimard – Seuil, 1996.

[31] Hernádi Miklós: Erving Goffman szociológiája. In: Kisbetűs történelem. A mindennapi élet elméletéhez. Budapest, 1990. 202.

[32] Gyáni Gábor: A mindennapi élet mint kutatási probléma. Gyáni Gábor: Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940. Budapest, 1999. Gyáni Gábor azokat az akadályokat veszi számba, amelyek a kulturális antropológiában kialakított „sűrű leírás" történettudományi használata előtt tornyosulnak. Egyetlen megjegyzést tennék az elsőként említett diszciplináris sajátossághoz. Észrevétele szerint a történész soha nem dolgozhat olyan forrásfeltételek mentén, mint mondjuk az antropológus, ráadásul még a hiányosan megőrzött nyomok is előre kódoltak (egyszerűen a hatalom működésének következtében). A szociológusok ellenben maguk állítják elő

munkája során nem állapot, hanem folyamat jellegű valósággal találja szemben magát,[33] s ezt a kérdést a mikrotörténelem sem söpörheti a szőnyeg alá. Azon a belátáson nyugszik megállapítása, miszerint a múltbéli életvilág fragmentumait „csak a történész számára hozzáférhető jövőhorizont ruházza fel jelentőséggel". A *történeti* tudást konstituáló perspektíva elsődlegességét nem vitatjuk. Mindazonáltal, paradox módon a közhelyszerűen (és minden bizonnyal tévesen) a struktúrák kutatásával, az állandósággal azonosított antropológiát azért vonták be a mikrotörténészek a történeti kutatásba, hogy ez végre *valódi történetiséghez* jusson: olyanhoz, amely egy cseppet sem teleologikus. Vélekedésem szerint ez volt a mikrotörténelem egyik nagy tétje: *úgy kell elgondolni a történelmet, hogy közben elutasítunk minden logikájában történet-jellegű konstrukciót.* A kérdés tehát éppen az, hogy miképpen lehet a történeti kutatást leválasztani erről a túlságosan kényelmesen adódó jelentéstermelődéstől, amelyet a történész helyzeti előnye biztosít?

A goffmani elmélet – és általában a tranzakcionizmus – ennek a lépésnek a megtételéhez segített hozzá. Tehát a tranzakció, redisztribúció, csere, rokonsági rendszer, hálózat, szituáció, közvetítő, szimbolikus funkció, rítus stb. fogalmak, és a bennük kifejeződő szemléleti tartalom a hermeneutikával (ill. annak történettudományi alkalmazásával) szembeállított *korlátozott racionalitás* elméletének hordozói. (De a goffmani elmélet mögött rejtező feltételezést, tudniillik hogy egyik valóság sem előrébbvaló a másiknál, az olaszok elutasítják. Az ismeretelméleti relativizmus,- úgy látszik, idegen a hetvenes évek eleji mikrotörténelemtől.)

Valójában Torrét is a kölcsönzés problémája nyugtalanítja, amikor azzal a kérdéssel zárja nagy ívű áttekintését az antropológia és a történettudomány kapcsolatának utóbbi negyven évéről, hogy vajon mikor kezdünk el, mi, történészek, új történeteket írni. Amelyeket úgy szerkesztünk meg, hogy tisztázzuk: ha ilyen és ilyen modellt választunk a történeti világ magyarázatára, akkor az ilyen és ilyen elméleti következményekkel jár.

A kilencvenes évek közepén megjelent jelentős munkája – *Il consumo dei devozioni* („A Kegyesség használata" címmel fordíthatnánk magyarra)[34] – azt a kritikai elemet viszi tovább és ülteti át a konkrét történeti kutatás gyakorlatába, amelyet a mikrotörténelem kapcsán is jelezett ebben az időpontban. Elemzésének gyújtópontja világos: úgy véli, egészen a nyolcvanas évek végéig a különböző irányú antropológiai elemzések közös nevezőre hozhatók azzal, hogy képtelenek voltak a kulturális rendszerek dinamikus jellegét megragadni. (Az időhatárokat akár a kilencvenes évek közepéig is kitolhatjuk, hiszen egy későbbi, rendkívül polémikus írásában,[35] ahol a mára vészesen megterhelődött „gyakorlat" fogalmának pályafutását elemzi, a látlelet nem változik – néhány kivételtől eltekintve.)

forrásaikat, ami aztán számos előnyhöz juttatja őket, szól az érvelés. Az akadémiai tudásterületek felosztása kétségkívül továbbra is jórészt az eltérő dokumentáción nyugszik, amellyel hozzáférhetővé válik a megélt tapasztalat. Mármost ami a kéznél lévő dokumentáció használatát illeti (tehát azt a problémát, hogy a fennmaradt levéltári anyag olyan véges dokumentum-együttes, amely teljes egészében külsődleges faktorok által determinált, és a legcsekélyebb mértékben sem illeszkedik a történész „szükségleteihez"; ezzel szemben a terep vagy a szociológiai interjú virtuálisan kimeríthetetlen információ-bánya volna), én hajlanék arra, hogy ezt az elemet ne hangsúlyozzuk túl. Noha kétségtelen, hogy kivételesen gazdag forrásfeltételek mellett dolgoznak a mikrotörténészek, a hasonló érvelések, úgy tűnik, mintha elvetnék a kérdés elsőbbségét a történeti tudás konstitúciójában. A múltra vonatkozó dokumentumok megértése logikailag nem különbözik azoknak a jeleknek a megértésétől, amelyek a jelen tapasztalatában lehetővé teszik számunkra a másik megismerését (Marrou). Miért is lenne a szociológusok vagy más társadalomtudósok generálta forrás episztemológiailag szerencsésebb helyzetben, mint a történeti?

[33] Egyébiránt: vajon a »nem történeti tudományok« állapotjellegű valósága nem a tárgy konstrukciójának következménye? Tekinthetjük-e az »etnográfiai jelent« másnak, mint kivetítésnek?

[34] Torre, Angelo: Il consumo dei devozioni. Velence, Marsilio, 1995.

[35] Torre, Angelo: Percorsi della pratica. Quaderni Storici, 1995. No. 90.

Mindez köszönhető annak, hogy a szimbolikus dimenziót és a társadalmi élet viszonyszerű dimenzióját egymástól elkülönültnek tekintették, s ennek következtében külön is vizsgálandónak. A „kultúra mint jelrendszer" felfogás nagy problémája röviden az, hogy valójában nem számol el azzal, miként keletkezik a jelentés. A kutatók e fogalommal együtt, úgy tűnik, elkerülhetetlenül magukévá teszik az elképzelést, mely szerint a formálisan és szinkrón jegyekkel meghatározott jelrendszer adekvát általános struktúrát nyújt a kulturális jelenségek számára egy közösségen belül: az adott kontextusban végső soron megfigyelhető gyakorlat sajátosságait a struktúra történeti megvalósulásával járó szeszélynek tekintik. Felmerül persze a kérdés, hogy ha a cselekvők teljes egészükben kulturális lények, hogyan képesek bármit is tenni, ami nem az alapvető kulturális előfeltevéseket erősíti meg. E perspektívából e kérdés nemigen válaszolható meg. Az ilyesfajta elemzések számára már az is nehézséget jelent, hogy azonosítsák azt a kulcsfontosságú jelet vagy funkciót, ahol a feltételezett absztrakt jelrendszer birodalma valamiképpen csatlakozik a szélesebb intézményes környezethez. Ilyenkor gyakorta igen csökött redukcionizmus csapdájába esnek. Mint említettem, a mikrotörténészek egy csoportja részéről ez a minta egyértelmű elutasítást kap. A kritika egyes állomásait most nem idézném fel; lássuk ellenben, Torre milyen javaslatokat tesz saját történészi gyakorlatában.

Az már az évtized közepén[36] világossá lett, hogy a *mindennapi politikum* szférája kínálkozik megfelelő terepként azon társadalomszemléleti premisszák és a történettudománnyal kapcsolatos nézőpontok érvényesítésére, amelyek gondolkodásának előterébe nyomultak. Két feladat áll Torre előtt: új szereplőket kell kijelölnie a történetben az antropológiától kölcsönzött fogalmak segítségével, majd ezekhez megfelelő módszert kell társítani. Hangsúlyozza: munkája során nem véletlenül ragaszkodott a választott kutatási stratégiához, vagyis az apró események főszereplői által elfoglalt különböző pozíciók minuciózus megvilágításához, ezzel érzékeltetve egy összetett politikai folyamatot. Éppen e stratégia segítségével sikerült kérdőjelet állítani néhány, korábban túl könnyedén elfogadott alapfeltevés mögé, továbbá megvilágítani az intézmények cselekvők általi „használatának" mibenlétét a premodern társadalmakban. Éppen azok a társadalmi egységek, amelyeket a politikai harc alapegységeinek tekintettek, úgy bukkannak fel, mint valódi konstrukciók (vagyis mint a történeti cselekvők „élettervei" közötti feszültségek termékei), és egyáltalán nem strukturális adottságokként. Bármilyen rokonsági közösség vagy társadalmi intézmény választások eredményeképpen tesz szert jelentésre, és ezeket a választásokat pedig a viselkedések határozzák meg. Egy megfigyelés alatt tartott mikrovilágban tapasztalható viselkedések együttesét viszont helytállóbb pontos célok mentén formálódó idiómának tekinteni, semmint egy strukturális háttér automatikus kifejeződésének. A „faida"-t (informális igazságszolgáltatás) sem tekinti tehát egy rokonsági struktúra automatikus kifejeződésének, azonban adott pillanatban hasznosítható alapként szolgál a konfliktusok ellenőrzésére.[37]

A társadalmi intézmények „használata" később is központi probléma marad munkáiban: fentebb említett könyvében Torre a koraújkori vallásos társulásokról régóta vezetett kutatásait foglalja össze. Legfontosabb forrásai a korábban szisztematikusan egyáltalán nem hasznosított egyházlátogatási jegyzőkönyvek, amelyek a poszttridenti időszakban, hála a püspökök megélénkülő látogatásainak, bőven rendelkezésre állnak. Az elemzés a társadalmi gyakorlatok értelmezése által felvetett kérdések továbbgondolására fut ki: ha egy adott társadalomban a különböző normák együttélését a társadalmi aktorok cselekedeteinek szempontjából tekintjük, akkor azt tapasztaljuk, hogy a számukra alapvető jelentőségű a normarendszerekkel szemben saját cselekvési terük kialakítása. Ilyenformán a gya-

[36] Torre, Angelo: Faide, fazioni e partiti, ovvero la ridefinizione della politica nei feudi delle langhe tra sei e settecento. Quaderni storici, No. 63. 775–810.

[37] A faidáról vö. Raggio, Osvaldo: Faide e parentele. La Reppublica visto da Fontanabuona. Torino, 1993.

korlat dimenziója az a pillanat, amikor sajátos intézményekhez fűződő jogok kapcsán újra meg újra meghatározzák a társadalmi szerepeket és a státuszt. Így aztán egy társadalom kulturális manifesztációit – természetesen a vallásosságot is – „tekinthetjük olyan gyakorlatok együttesének, amelyek sajátos csoportokat hoznak létre, ezek pedig a cselekedeten és ennek jogi tartalmán keresztül újradefiniálják a szimbólumok helyi jelentését". A laikusok folyamatosan alakíthatják az olyan kulcsfontosságú kategóriák jelentését, mint helyi identitás, örökösödési jog, politikai konszenzus stb. Torre pozíciója radikális: a cselekedet megváltoztatja a személyek állását, a gyakorlat sokkal inkább létrehozza a társadalmi státuszt, semmint attól volna meghatározott. Átalakítja a valóságot és nem korlátozódik arra, hogy valamiképpen a tapasztalatot megelőző jelentéseket reprodukáljon (az amerikai új „cultural history" gyakran ehhez az álláspontho vezet). Át kell helyeznünk figyelmünket a vallásosság *előállítóiról* a *felhasználóira*: azokat a modalitásokat kell tehát értelmezni, amelyekkel a hívők felépítették, elrendezték és használták a kultuszhelyeket, és tisztelték azokat a kegytárgyakat, amelyek gondjukra voltak bízva (ezzel az analitikus váltással magyarázható a könyv első pillantásra kicsit meglepő címe). Egyetlen, kicsit elbizonytalanító kérdés fogalmazódik meg Torre nézőpontjával kapcsolatban: ha a vallásos viselkedés valóban ennyire a társadalmi konstruálásának helye, akkor milyen fogalmakban beszélhetünk egyáltalán még vallásosságról?

Nem szeretném tovább nyújtani ezt a már amúgy is hosszúra nyúlt bevezetőt Angelo Torre írásához: ha további támpontokra volna szükség a mikrotörténelem és az antropológia között zajló kölcsönfolyamatok értelmezéséhez, akkor Edoardo Grendi Cervóval kapcsolatos írásaihoz utalhatnék.[38] Itt közelről figyelhetjük, miként támogat egy korábban nem használt fogalom egy teljes interpretatív építményt. Torre historiográfiai-elméleti jellegű elemzéséhez külön nem fűznék hozzá semmit – magáért beszél. Az olvasat nyilván vitát hozhat magával: egy antropológus egészen másképp is értékelhetné például Levi-Strauss és az *Annales* viszonyát. Egyetlen helyen árnyalnám a képet: Michel de Certeau kései munkáinak interpretálásáról van szó. A szerző jóformán ismeretlen Magyarországon, noha a 70–80-as évek francia humántudományi gondolkodásának igen fontos szereplői között találjuk: talán elegendő azt említeni, hogy a mindenekelőtt az USA-ban hódító *cultural studies* egyik legfontosabb elméleti kiindulópontjára lelt de Certeau munkáiban.[39] Torre a vélekedésem szerint nem kellőképpen meghatározott „új szubjektivista, de-centrált és hermeneutikai" irányzat franciaországi képviselőjeként említi. De Certeau-nak a „gyakorlatról" írott kései munkái azonban aprólékosabb elemzést követelnek.

[38] Grendi, Edoardo: Introduzione all'analisi storica delle comunitá liguri: Cervo in etá moderna. In: Studi di micro-analisi storica. Miscellanea storica ligure, VIII. 1979. No. 2. Grendi, Edoardo: Il sistema politico di una comunitá ligure: Cervo fra Cinque e Seicento. Quaderni storici, 1981. No. 1.

[39] De Certeau értékeléséhez vö. Maigret, Eric: Les trois héritages de Michel de Certeau. Un projet éclaté d'analyse de la modernité. Annales H. S. S. 2000. No. 3.

ANGELO TORRE

Társadalmi antropológia és történeti kutatás*

I.

A francia történetírói kultúrában az antropológiával fenntartott viszonynak a lévi-strauss-i strukturalizmus volt a kötelező hivatkozási alapja. E viszony mindenekelőtt az *Annales* környezetében – ez a csoport programszerűen nyitott volt az interdiszciplináris együttműködésre – kezdettől fogva egyoldalú jelleget öltött: a történészek függésbe kerültek a Lévi-Strauss kidolgozta fogalmi apparátustól, amelynek gyökereit a legcsekélyebb mértékben sem vizsgálták. Néhány évvel ezelőtt François Furet világosan rekonstruálta azokat az ideológiai okokat, amelyek meghatározták a strukturalizmus doktrinér franciaországi fogadtatását az 1955–65 közötti évtizedben.[1] Először is a dekolonizáción keresztül a kultúrák sokféleségének és időbeli állandóságának felfedezését a tizenkilencedik századból származó történelemfilozófiák és ideológiák bukása kísérte, másrészt az etnológiát a történelem ellentéteként, amely képes rámutatni az emberrel kapcsolatos *igazságra:* mindez a hegeli dialektikától megtisztított marxizmust és egyfajta anti-empirikus hozzáállást eredményezett. Világos interpretáció, ám korlátja, hogy nem vesz tudomást azokról a metodológiai választásokról, amelyek előkészítettek és megérleltek egy hasonló ideológiai fordulatot.

Ehhez a Furet javasolta periodizációnál néhány évvel korábbra kell visszanyúlnunk, és a háború utáni évtized vitáit kell vizsgálat alá vennünk. A háborút közvetlenül követő évek, mint köztudott, az *Annales* számára válságos évek: kevés elképzelés, kevés kutatás, dezorientáltság jellemzi a folyóiratot. Lucien Febvre abszolút dominanciájának évei ezek. Minden adandó alkalommal csillogtatja retorikai képességeit: hol „annalesszerűségük" fényében mutat be kutatásokat, hol pedig régi barátokat csepül, jelenléte már-már tolakodó. Bloch halála, akiről mindig nagy tisztelettel emlékeznek meg, úgy látszik, pótolhatatlan mozgatójától fosztotta meg a szerkesztőséget. A kirobbanó viták avíttasak: ezekben az években kedvelt célpontot jelentenek a geográfusok, és az „életformákból következő általános feszültségeket" pedig sznob módon, lekicsinylően elutasítják (erről az elgondolásról jócskán megváltoztatják majd véleményüket egy rövid évtized leforgása alatt).

Kulcsfontosságúnak látszik az 1950–52 közötti időszak, nem is annyira a bágyadozó kutatások, inkább a kitekintések miatt, amelyeket a folyóirat a világra vet, és a készülődő intellektuális választások következtében; a légkört nagy bizonytalanság jellemzi. Mindenekelőtt komoly figyelmet fordítanak a gyarmati helyzetre, akár rövid kutatási kiindulópontok, akár egyszerű utazási beszámolók formájában. E bizonytalanság, első pillantásra úgy tűnik, abból az aggasztó felismerésből táplálkozik, hogy a faji-etnikai kérdés a Negyedik Köztársaság számára belső politikai problémát jelent. Ám nem a dekolonizációval kapcsolatos történészi gondolkodásról van szó; mindez inkább úgy jelenik meg, mint a háborúról, különösképpen a nácizmusról való gondolkodás utóhatása. Henri Brunschwig német

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: Antropologia sociale e ricerca storica. In: Pietro Rossi (Ed.): La storiografia contemporanea. Indirizzi e problemi. Il saggiatore, Milano, 1987.

[1] Furet, François: Les intellectuels français et le structuralsime. Preuves, XVI. 1967. 192., 3–12.

nacionalizmusról szóló cikkeitől[2] az ártatlanabb recenziókig a vonatkoztatási pont megegyező: a nemzetiszocializmus elemzése. Febvre esetében az etnikai rögeszme újfent megbéklyózó módszertani választások egymásba kapcsolódó szimptómájaként bukkan fel: amint Carlo Ginzburg nemrégiben rámutatott,[3] Bloch már 1938-ban némi bizonytalanságnak adott hangot, mikor Georges Dumézil árja mítoszról készített metakulturális olvasatát támogatta; Lucien Febvre tovább tetézi ezt, de filozófiai síkon, áthelyezve a vitát a választás és a szabadság kérdésére a történelemben. Ennek során eljut odáig, hogy tagadja a két világháború közötti tanításának legértékesebb aspektusát, a posszibilista történelmet. Erre újfent Dumézil, és mindenekelőtt Lévi-Strauss ad lehetőséget; neki már volt alkalma arra, hogy felismerje, Febvre utolsó munkáit mennyire átitatja az etnológia, mivel azok folyamatosan olyan pszichológiai magatartásokra és logikai struktúrákra mutatnak rá, amelyeket csupán „indirekt módon lehet megragadni, mert soha nem voltak jelen a beszélők és írók tudatában".[4] Febvre szinte mindenhová követi Dumézilt és Lévi-Strausst, és azok a gondolatok, amelyeket a francia történésznek sugallnak, valójában rémült önrevíziót jelentenek számára. Példaként lássuk Lévi-Strauss egy cikkét az emberi arc megkettőzéssel történő reprezentációjáról, amelyet az új-zélandi maoriknál vizsgált a 15–18. században és a kínai civilizációban Kr. e. az első évezredben. Az erőteljes stilizálás, a kontextuson kívüli részletek használata és mindenekelőtt az arc reprezentációja két, egymás mellé helyezett profilon keresztül Lévi-Strauss szerint nem vezethető vissza a két terület közötti kulturális kapcsolatra és az ebből következő kölcsönzésre; Febvre számára az eset mindenekelőtt az állandók használatát kérdőjelezi meg a történelemben, s arra vezet, hogy a pszichológiához, egy azonos civilizáción belüli logikai és pszichológiai természetű kapcsolatokhoz vagy akár a valószínűségek játékához forduljon.[5] Az üzenet világos: ha a diffuzionizmus interpretációs kategóriái használhatatlanná váltak, az intézményi homológiának a kollektív pszichológiában kell magyarázatra lelnie. Módszertani előrejelzésnél ambiciózusabb üzenetről van szó: néhány oldallal korábban szintén Febvre kommentálja Dumézil írását Zoroaszterről és Ciceróról, amelyben hangsúlyozza az analógiát a monoteizmus és a politeizmus közötti közvetítés – ez Zoroaszter műve – és azon korrekció között, amelyet Ciceró javasolt Róma első királyainak értelmezéséhez. Dumézil célját, vagyis annak kimutatását, hogy mindkét esetben egy igen régi indoeurópai szuperstruktúra túléléséről van szó, a recenzens is teljes mértékig osztja: egy tradicionális mitológián végrehajtott módosításokról van szó – Zoroaszter esetében ezzel a hithez, Ciceró esetében pedig a doktrínához igazították azt –, s ez olyan „konkordanciát" jelent, amely egészen magával ragadja Febvre-t: „Mindketten eredetiek, azt hihetnénk, nem meghatározottak, szabadok. És mindketten ugyanazt teszik".[6] A szöveg talán túlságosan rejtett tárgya éppen a választás: Febvre számára az ember, a természeti tények jelenlétében, „nem érdekeinek alapján választ, hanem rítusok, szokások, technikák alapján". „Társadalmi problémáról van szó, veszi észre, az érzelmek problémájáról". A strukturalisták azért olyan fontosak, mert a választás szabadságnak logikai lehetetlenségét állítják: az emberi cselekvésben „az igazi gátakat a számok tör-

[2] Különösen: Propos sur les nationalismes allemands. Annales E. S. C. V. 1950. 9–14. Vö. továbbá Febvre, Lucien: Allemagnes et Allemands (recenzió R. Minderről). Annales E. S. C. V. 1950. 272–277.

[3] Ginzburg, Carlo: Mitologia germanica e nazismo: su un vecchio libro di Georges Dumézil. Quaderni storici, XIX. 1984. 852–82.

[4] Lévi-Strauss, Claude: Bevezetés: történelem és etnológia. Strukturális antropológia I. Budapest, 2001. 32. (a fordítást módosítottam – Sz. A.)

[5] Febvre, Lucien: ismertetés C. Lévi-Strauss: Dédoublement de la représentation dans les arts de l'Asie et de l'Amérique című munkájáról. Annales E. S. C. VI. 1951. 377–80.

[6] Febvre, Lucien: ismertetés G. Dumézil: Les Archanges de Zoroastre et les Rois Romains de Ciceron című munkájáról. Annales E. S. C. VI. 1951. 345–350., idézet a 349. oldalon.

vényei, a kollektív szenvedélyek és az emberiség társadalmi kényszerei alkotják".[7] Kulcsfontosságú szövegrész ez: az emberi történelemben a választás szerepének korlátozottnak kell lennie, a „szenvedélyek" és a társadalmi kapcsolatok meghaladhatatlan akadályokat képeznek. Az újítás egyéni erőfeszítései, ha (mint Dumézilnél) hosszú időre terjedő történeti-kulturális perspektívába helyezik őket, felfedik a pszichológiai rend, a veszélybe került egyensúlyok visszaállítása felé ható természetüket.

Az elemzés tehát olyan dimenziót tár fel, amelyet az emberi szellem valamiképpen homológ viselkedése alkot. E viselkedés egyesíti és elsimítja a különböző civilizációk közötti ellentéteket és orientációbeli eltéréseket. A Dumézillel fennálló nézetazonosság itt tehát mély és nyílt, és hamarosan cikkei is megjelennek a folyóiratban. Így aztán a különböző kollektív reprezentációk közötti viszonyt szabályozó homeosztatikus elvek felértékelésének lehetünk tanúi: a reprezentációban nyer kifejezést egy adott civilizáció, illetve a civilizációk mentális univerzuma. Ami a társadalmi viszonyokat illeti, ezek tisztán kényszerítő funkciót gyakorolnak, ami felmenti a történészt a pontos kutatás alól; olyan tömör alapot képeznek, amelyet a cselekvések nem oldanak fel.

A „mentálishoz" mint a homeosztatikus és funkcionális viszonyok önálló dimenziójához való visszatérés fontosságát tökéletesen megerősíti a strukturalizmussal kapcsolatos gondolkodás. A strukturalizmus egyáltalán nem vesz tudomást az empirikus igazolás szintjéről – a személyek közötti viszonyok konkrét területéről mint a kultúrák logikai mátrixának próbakövéről –, és az individuális cselekedetek szintjét a „hosszú időtartam" metatemporális dimenziójába tördeli szét.[8] Az egyének gesztusai, az individuális életutak így kiüzetnek a társadalmi dimenzióból; a figyelem a tudattalan rendszere felé fordul, amely az emberi tevékenységeken húzódik végig az egyén számára felfoghatatlan vagy jelentés nélküli időben.

Minden bizonnyal igazságtalan volna kizárólag Febvre választásának tulajdonítani a felelősséget, amiért a francia történészek függő viszonyba kerültek a lévi-straussi strukturalizmustól. Az ehhez hasonló választások inkább általánosabb jellegű feltételek következményei. Mindenekelőtt úgy tűnik, az empirikus szociológia hiánya könnyítette meg, hogy Franciaországban a háború utáni húsz esztendőben a funkcionalizmus és a marxizmus örököseként fellépő strukturalizmust azonosítsák a humántudományok általános elméletével. A francia szociológia mély válsága rögvest a háború után még a diszciplína önállóságát is veszélybe sodorta. Lévi-Strauss ezt jól kihasználta: már 1945-től azt hangsúlyozta, hogy a szociológia inkább az „emberi jelenségekhez való viszonyulási mód", semmint egy „speciális diszciplináris mező".[9] A szociológia egyébként a diszciplínán belül marginálisnak tekintett szektorokban, az etnográfiában és a demográfiában aktív maradt. Nemrégiben Karády Viktor mutatott rá, hogy az '50-es éveket jellemző elméleti űr – Marcel Mauss és Georges Davy, az utolsó durkheimiánusok halálával – miképpen tette komoly megrázkódtatássá a társadalomtudományok eltávolodását attól a problematikától, amely születésük idején és 19. század végi fejlődésükben még jellemezte ezeket: mindenekelőtt a társadalmi konfliktusok és az ideológiai ellentétek tanulmányozásáról van szó. Így a politikai-társadalmi helyzet változása és a diszciplináris válság adna magyarázatot arra, hogy a szociológusok új generációjának képzése vajon miért tér el a társadalmi tény autonóm voltáról szóló durkheimi tanítástól. Ők német irányultságúak lesznek, mint Raymond Aron, vagy pedig a klasszikusok felé keresnek közvetítést, mint Gurevics. Követőik (Crozier, Touraine, Mendras, Reynaud, Dampère) már észak-amerikai iskolákhoz csatlakoznak: pa-

[7] Annales E. S. C. VI. 1951. 381.: A. Allix homályos cikkének recenziójáról van szó, amely a L'Education nationale-ban jelent meg 1950-ben L'humanité, prison de l'humanité címen.

[8] Braudel, Fernand: Histoire et sciences sociales. La „longue durée". Annales E. S. C. XIII. 1958. 725–753. Magyarul: Századok, 1972. 4–5. szám, 988–1012.

[9] Lévi-Strauss, Claude: French Sociology. In: Twentieth Century Sociology. Szerkesztette: G. Gurevics – W. E. Moore. New York, 1945. 503–537.

radox módon az amerikai funkcionalista szociológián keresztül durkheimi problémákhoz találnak majd vissza.[10]

A szociológia, mindenekelőtt az empirikus szociológia támogatásának hiánya talán magyarázatot adhat a '60-as évek elején az *Annales*-ban kibontakozó, Lévi-Straussról folytatott vita jellemzőire. Csupán olyan kérdésekben találkozhatunk polémikus állásfoglalásokkal, amelyek tárgyalásához most nem foghatunk hozzá. Egyrészről a filozófusok, másrészről maguk a strukturalizmus környezetéből érkező antropológusok, elsőként Edmund Leach jelzik, hogy Levi-Straussnál az etnográfiai anyag elfogadhatatlan szelekción megy keresztül, és hangsúlyozzák megközelítésének empirikus követhetetlenségét – ám ezt a történészek számára nem túl szignifikáns szinten, az Arabama, Aranda, Kaitish és Warramunga törzsek etnográfiájával kapcsolatban teszik.[11] Egyébként egyetlen történész sem száll vitába Lévi-Straussal, mikor azt állítja, hogy a társadalmi jelenségek analitikusan nem izolálhatók, s a kultúra marad a humántudományok valódi, titokzatos problémája. Nem tesznek ellenvetést Lévi-Strauss elképzelésével szemben, hogy ezt a kultúrát a jelenségek tudatos és tudattalan dimenziója közötti kiegyenlítetlen, aszimmetrikus oppozíción belül kellene megragadni: míg az előbbi, a tudatos dimenzió kizárólag statikus, egyfajta ütköző a tudattalan rendszerek sokasága között, addig ez utóbbi dinamikus és egyben kohéziót teremt a kulturális rendszerek között.[12] Ezzel valójában elfogadottá válik, hogy a természeti rend és a kultúra rendje közötti viszonyokat a kontinuitás fogalmaival kell megragadni: a társadalom önmagában nem fejez ki semmi jelentőset.

Episztemológiai szinten jelentős következményekkel jár, hogy a történészek nem adnak válaszokat az antropológusnak: a Lévi-Strauss indította támadások célpontjai sommás képet közvetítenek az angol antropológiáról, és megerősítik a marxizmussal fennálló analógiát. Lévi-Strauss támadása valójában Radcliffe-Brown társadalmi struktúráról alkotott elképzelése ellen irányul – amely az emberek közötti kapcsolatok látható rendjét feltételezi –, ám ezt az '50-es években a brit antropológusok nagy része már nem osztotta. Mindenesetre a következő évtized vitái, a társadalmi cselekvők öntudatlanságának közös meggyőződésére alapozva, a strukturalizmus és a marxizmus között meglepő konvergenciát hívnak életre. Kettejük párbeszédében a marxizmus nem úszhatta meg, hogy Lévi-Strauss egyes marxista állásfoglalásokat kritikával ne illessen: a rokonsági viszonyok funkciójának alulbecslését; a társadalmi viszonyok formális architektúrájának előtérbe helyezését a konkrét történetiség kárára; az ember és a természet közötti viszonyok privilegizálását; s végül magát a munkamódszert, vagyis az etnográfiai anyagok kiemelését, elválasztását attól a társadalmi kontextustól, amelybe beilleszkednek. De, úgy tűnik, itt magán a strukturalizmuson belüli vitáról van szó, amely valójában a filozófiai doktrína bűvölete alatt állt.[13]

Az egyedüli marxista jellegű válaszok, Claude Parain válaszai[14] az anyagi kultúra történetének mindenképpen helytálló, ám részleges síkján bontakoznak ki. Parain Lévi-Strausst a francia humánföldrajz eredményeinek fényében olvassa: ám ebből a nézőpontból, hangzik az ellenvetés, valójában mennyire áll távol magyarázata az egyazon társadalmakban zajló kollektív választásokból eredő etnográfiai változatosságtól, Vidal de la Blache tanítványainak humánföldrajzától? Vajon nem úgy gondolta már a 20-as években Jules Siontól

[10] Karády, Viktor: Stratification intellectuelle, rapports sociaux et institutionalistaion: enquête sociohistorique sur la naissance de la discipline sociologique en France. Paris, 1974. És újabban: The Prehistory of Present-Day French Sociology (1917–1957). French Sociology. Rupture and Renewal since 1968. Szerkesztette: C. C. Lemert. New York, 1981. 54–78.

[11] Pividal, R.: Signification et position de l'oeuvre de Lévi-Strauss. Annales E. S. C. XIX. 1087–99.; Leach, Edmund: Telstar et les aborignes ou „La pensée sauvage". Annales E. S. C. XIX. 1100- 16.

[12] Lévi-Strauss, C.: L'anthropologie sociale devant l'histoire. Annales E. S. C. XV. 1960. 625–637.

[13] Vö. Kallscheuer, O.: Marxismo e teorie della conoscenza. In: Storia del marxismo. VI. kötete. Il marxismo oggi. Torino, 1962. 409–82.

[14] Parain, C.: Structuralisme et histoire. La pensée, XXIII. 1967. 38–52., különösen 47–49.

Lucien Febvre-ig és Maximilien Sorre-ig mindenki, hogy az életmódok – az anyagi, vallási vagy mágikus technikák együttese – nem racionális választások gyümölcsei? Ilyenformán a történészek viszonya a strukturalizmushoz, úgy tűnik, csupán „visszatérés a gyökerekhez", a megújított és ragyogóvá varázsolt eredethez, ám mégis a folyamatosság keretében, ahol a referenciát továbbra is Durkheim és a kollektív reprezentációk jelentik, a kultúra ökológiai mátrixai.

II.

A hatvanas évek folyamán a történészek és a strukturalizmus közötti kapcsolat még virtuális, nincs hatással a kutatásra. Azonban kötelező útvonallá válik, amikor az évtized végén megjelennek az első történeti antropológiai munkák. Ezek különböző kutatási szálak mentén bontakoznak ki: a legközvetlenebbül a strukturalizmus hatása alatt állók mindenekelőtt a szimbolikus rendszerek és a rokonság struktúráinak elemzésével foglalkoznak, míg egy harmadik kutatási irány – amelyet kényelmi szempontokból, Charles Tillyt követve, a retrospektív etnográfia terminussal fogunk illetni[15] – nagyobb függetlenséget élvez a lévi-straussi hagyománnyal szemben, mint a febvre-i. Egyfajta kísérlet ez arra, hogy továbbfejlesszék – noha nem homogén módon – Marc Bloch metodológiai útmutatásait, különösen az interperszonális viszonymezők és a normatív rendszerek közötti kapcsolat felismerésében, amit az *Annales* alapítója az új történeti kutatás központi problémájaként jelölt meg. Mindenekelőtt Maurice Agulhon,[16] e „kiugrott" kommunista kutató úttörő jellegű munkája kelti ezt a benyomást, ő kezdi meg az ilyen jellegű tanulmányokat, ezzel a kutatás és nem az elméleti vita szintjén találva viszonyt antropológia és történelem között. Monumentális doktori értekezésében, melyet a 17–18. századi Provence-ról készített, inkább egy, a '60-as évek francia kultúrájában marginális témát fedez fel: ez a társadalmi viselkedések és a politikai struktúra témája. A népi politikai viselkedésnek a Forradalom és 1848 között bekövetkező gyors változását magyarázandó Agulhon a társadalmi élet egy kevéssé ismert és ellentmondásos dimenziójához fordul: a szociabilitás szintjén, amelyet az eleinte vallásos majd laikus népi társulások mechanizmusain keresztül követ, diffúz, spontán és kapilláris politikai viselkedések halmazából kiindulva módot talál társadalmi csoportok – és nem osztályok – azonosítására.

A tanulmány, ma újraolvasva, a történelem és az antropológia közötti kapcsolat tekintetében már egyáltalán nem tűnik marginálisnak. A két diszciplína közötti viszony konkrétan éppen a kollektív viselkedések tanulmányozásához igen gazdag anyagot nyújtó folklór szintjén alakult ki. Az elemzés azonban korlátozott mélységű: csupán helytörténészekre hivatkozik, a népi hagyományok 19. századi gyűjtögetőire, és meglepő, hogy nem utal Maussra és Robert Hertzre, egyszóval a durkheimi etnográfiára. Elméleti támaszpontok persze Gurevics és mindenekelőtt Gabriel de Tarde, Durkheim nagy és félreismert („kudarcot szenvedett") ellenfele, a kollektív viselkedések és mindenekelőtt az imitáció mikroszociológiájának kutatója. Végül Agulhon közvetlenül hivatkozik Paul Leuillot-ra, aki az '50-es években valójában jelentős kutatások nélkül tett javaslatot egy kutatási programra, az agrárrendszerekről és a folklórban kifejeződő népi pszichológiáról.

A szociabilitás elemzésén kívül a retrospektív etnográfia sokkal fontosabbnak tekintett szociológiai témák felé fordult, a reciprocitás fogalma történeti relevanciájának feltárásától és az ajándék elemzésétől egészen a család és a paraszti közösségek tanulmányozásáig. E kutatásokban néhány közös vonást fedezhetünk fel, a lévi-straussi strukturalizmus nyílt

[15] Tilly, C.: Anthropology, History, and the „Annales". Review, I. 1978. 207–213.

[16] Gemelli, G. – Malatesta, M.: Le avventure della sociabilitá. In: Forme di sociabilitá nella storiografia francese contemporanea. Szerkesztette: Gemelli, G. – Malatesta, M. Milano, 1982. 9–120., vö. továbbá Leuillot, P.: Ethnographie et folklore. Annales E. S. C. V. 1950. 371–374.

kritikájától egészen a blochi programmal való hangoztatott azonosulásig.[17] A középpontban a család szerepéről kibontakozó vita áll a középkori és modern társadalmakban: itt módszertani érdeklődés és ideológiai elfogultság keveredik egymással. Egyrészt vannak, akik – például a kései Georges Duby – az angol társadalmi antropológiától, mindenekelőtt Jack Goodytól kölcsönzött családtörténettől indulva új szintézis kialakításának szükségességét hangsúlyozták a középkori társadalomról az interperszonális viszonyok, a csereszférák és társadalmi csoportok alapján, amelyeket ezek a perspektívák meghatározni szándékoznak. De olyanfajta nézőpontról van szó, amely, legalábbis egyelőre, mindenekelőtt kínosan ügyel arra, hogy egy adott társadalom kulturális manifesztációit a termelési struktúrákra vezesse vissza a marxista történetírásból származó, noha a gazdasági determinizmustól megtisztított sémák alapján.[18] Másrészt viszont mindenképpen meglepő, hogy például a „család és társadalom" témájának szentelt *Annales*-szám programcikkében André Burguière úgy beszélt a családról, mint olyan társadalmi egységről, amelyre a *historizáló történelem* és az állam etnocentrikus történetének alternatívájaként másfajta történetírás építhető fel. Burguière a társadalmi élet családi dimenziójának megragadásával az individuum holisztikus koncepcióját is meghaladja, s ezzel együtt felfedezi a formális hatalom alternatíváját képező viszonyok területét. Egymással versengő entitásokként interpretálja a családot és az államot, így az egyik emelkedése egybeesik a másik hanyatlásával s fordítva. A *Gemeinschaft* és *Gesellschaft* 19. századi szembeállítását idéző kijelentés mindenesetre az ideológiai túlderminált ság jele – mintha a történeti antropológia egybeesne a „mindennapi" történetével –, ami végső soron, mint reduktív egyszerűsítő értelmezés, akadályt jelent, főként a preindusztriális társadalmak esetében. A családot mint nem szerződésszerű, a politikai intézményekhez képest alternatív hatalom megnyilvánulását nem tekinti olyan dimenziónak, ahol kimunkálódik és megkonstruálódik a hatalom: másképp fogalmazva, nem ez a megkülönböztető jegy, amelyen a hatalom institucionális kialakulását alátámasztó és bizonyos határok között meghatározó társadalmi rétegződés alapszik. Ebből a perspektívából nehéznek bizonyul magyarázattal szolgálni a családok együttesének – amelyet így a paraszti közösséggel azonosítunk – belső politikai dinamikájára: éppen Burguière esetében, plozevet-i kutatásai során a házasodási és örökösödési politikák tanulmányozása nem vezetett el a társadalmi rétegződés mátrixának felismeréséhez; a helyi elitet csupán a kívülről érkező hatások – mint például a Harmadik Köztársaság iskolázási és laikus politikája – interpretálására való képességén keresztül azonosította.[19]

További kutatást igényelne annak megvilágítása, hogy a család elemzése miért fordul át könnyen társadalmi-rétegződési modellekbe. Bizonyos, hogy a tanulmányok eleinte nyíltan inkább érték-, semmint politikai rendszert láttak a paraszti társadalomban, legalábbis abban az értelemben, hogy mihelyst felvázolták a gazdasági struktúrát, rögvest az erkölcsi értékek tárgyalásába fogtak: ezek felismerhetőek voltak a népesség vallásos magatartását tükröző dokumentumokban. E nézőpont nyilvánvalóan sokat köszönhet a '40-es évek amerikai antropológiájának, amelynek sikerét talán nem értékelték kellőképpen a '70-es évek francia retrospektív etnográfiájában, ám minden bizonnyal felelős azért, hogy a kutatók igen gyakran hajlamosak a kontinuitás elemeit keresni a társadalmi-gazdasági szerveződés és a szimbolikus rendszerek között, semmint felvetnék a hatalom mikroviszonyainak

[17] Vö. a Polányinak szentelt számot: Annales E. S. C. XXIX. 1974. 1309–1379.; vö. továbbá Duby, G.: Guerriers et paysans. Paris, 1973.; és Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme. Paris, 1978.; Burguière, A.: The New Annales: A Redefinition of the Late 1960's. Review, I. 1978. 195–205., és The Fate of the History of „Mentalités" in the Annales. Comparative Studies in Society and History, XXIV. 1982. 424–37.

[18] Duby, G.: Les sociétés médievales: une approche d'ensemble. Annales E. S. C. XXVI. 1971. 1–13., és In the Interest of the Church. Times Literary Supplement, 1983. október 14. 1107.

[19] Burguière, A.: Famille et société. Annales E. S. C. XXVII. 1972. 800., és Bretons de Plozevet. Paris, 1975.

problémáját mint az impulzusok közvetítésének és az egyik szintről a másikra (és viszont) történő átfordításának pillanatát.[20] Maga a politikai dimenzió újraértékelése, amely a retrospektív etnográfia fejlődését követte a '70-es években, Franciaországban inkább az esemény strukturális dimenzióinak, s nem a hatalom operatív dimenzióinak hangsúlyozásával járt együtt.[21] Így az sem meglepő, ha a retrospektív etnográfia célját a kulturális és társadalmi állandók tanulmányozásával azonosítják. Ebben az értelemben Febvre-nek igaza volt, mikor 1950–51-ben profetikus hangsúllyal kijelentette: a választások, amelyek folyamatosan alakítják az emberi viselkedést, nem jelentenek központi problémát a múlt tanulmányozásában.

Ez még inkább igaz, ha megvizsgáljuk a '70-es évek második felében útjukra induló, a retrospektív etnográfiai tanulmányokkal vitázó kutatásokat: ezek ama szélsőségesen formalizált modellekből merítettek ihletet, amelyeket Françoise Héritier állított fel az Alto Volta-beli házassági stratégiák vizsgálatára.[22] Ebben a vonalban helyezkednek el Françoise Zonabend és Yvonne Verdier munkái Minot közösségéről. E tanulmányokban, úgy látszik, a lévi-straussi kategóriák merev alkalmazása győzedelmeskedik: inkább a rokoni struktúrák súlyának igazolására törekednek az *ancien régime* társadalmaiban, semmint meghatároznák azok funkcióját a társadalmi változás folyamatában. A társadalmi átalakulás folyamatai iránti érdektelenség olykor nyilvánvaló korláttá válik, mint Elizabeth Clavérie és Pierre Lamaison újabb munkájának esetében a Gévaudan-beli erőszakról és a rokonságról. Itt a hozományok visszaszerzésének szigorú módozatai megváltoztathatatlan vázat alkotnak, és e „csontváz" köré épül a közösség önállósága és átjárhatatlansága. Másutt azonban ez a perspektíva alkalmatlannak mutatkozik a társadalmi változás elemzésére, például Gérard Delille munkáiban, aki arra használja az egymással ellentétes családi reprodukciós stratégiák jelenlétét (virilokalitási, uxorlokalitási és neolokalitási rendszerek), hogy ezekkel határozza meg a különböző, és a piacgazdasággal eltérő módon összeegyeztethető gazdasági és társadalmi viselkedések pólusait, egyszóval az alternatív családi modellek közötti választásból egyfajta mátrixot alakítson ki, amely különbözőképpen kompatibilis a „gazdasági fejlődéssel".

Ám a szimbolikus rendszerek tanulmányozása volt az a terület, ahol a febvre-i orientáció súlya és a választás problémájának ebből következő ellaposítása ennél makacsabban kapcsolódott össze a strukturalista örökséggel: ezzel a mentalitástörténet kiterjedt, ám az általánosságoknál megmaradó területét alakították át oly módon, hogy az egyén és a környezet (ökológiai és emberi egyaránt) közötti viszonyok pszichológiai értelmezése került előtérbe a *civilisation* keretében. A '70-es évek kísérleteit a szimbolikus rendszerek funkcionalista olvasata jellemzi: ekkor a kollektív mentális reprezentációk éppannyira koherens, mint tudattalan (akár azt is mondhatnánk, koherens, amennyiben tudattalan) együtteseinek homeosztatikus természetére kerül a hangsúly. Csak később keresik majd ezekben

[20] Bouchard, G.: Le village immobile. Sennely-en-Sologne au XVIIIe siècle. Paris, 1972.; Zink, A.: Azereix. La vie d'une communauté rurale à la fin du XVIIIe siècle. Paris, 1969. Vö. hasonló irányban Castan, Y.: Honnêteté et relation sociales en Languedoc. Paris, 1974., aki nem vesz tudomást a tárgy angol bibliográfiájáról, csupán az amerikairól. (Ruth Benedict, Margaret Mead és Melville Herskovitz)

[21] Duby, G.: Le dimanche de Bouvines. 27 juillet 1214. Paris, 1973.

[22] Vö. Héritier, F.: L'exercice de la parenté. Paris, 1981. Ebbe az irányba tartanak Jolas, T., Verdier, Z., Zonabend, F. munkái: Parler famille. L'Homme, X. 1970. 5–26., Jolas és Zonabend: Cousinage, voisinage. In: Echanges et Communications. Mélanges offerts à Claude Lévi-Strauss. Paris – La Haye, 1970. I. kötet, 169–180.; Zonabend, F.: La parenté baptismale à Minot (Côte d'Or). Annales E. S. C. XXXIII. 1978. 656–676.; újabban Delille, G.: L'ordine dei villaggi e l'ordine dei campi. In: Annali della Storia d'Italia, VIII. kötet: Insediamenti e territorio. Torino, 1985. 502–560., és Claverie, E. – Lamaison, P.: L'impossible mariage. Violence et parenté en Gévaudan 17e, 18e et 19e siècles. Paris, 1982.

a különféle társadalmi környezetek kifejeződését, ám ezek igencsak parttalannak és homályosan meghatározottnak bizonyulnak az elemzés során. Így aztán továbbra is a mentális struktúrák kényszerítő jellegét emelik ki, párhuzamosan a földrajzi, gazdasági és demográfiai kötöttségekkel.

E tanulmányok tárgya mindenekelőtt a folklór, s különösképpen ennek narratív nyomai, az európai mítoszok és hiedelmek, amelyeket „hosszú időtartamban" vizsgálnak, az antik világtól az *ancien régime* végéig terjedően. A strukturális nyelvészet és az irodalom strukturális elemzése nyújtanak eszközöket a kifejezési formák „társadalmi" konnotációjához. Két hatás látszik ebből a szempontból meghatározónak. Egyik oldalról, Vladimir Propp újrafelfedezésétől indulva, a mese „népi" anyagát elemezték formális funkciók szempontjából, tehát nem tartalmilag. Ez nyilvánvalóan funkcionalista ihletettségű megközelítés: noha jogosan hangsúlyozza a szimbolikus formák autonómiáját azokkal a társadalmi viszonyokkal szemben, amelyekben megmutatkoznak, mégis hajlamos ez utóbbiakat úgy kezelni, mint a látens funkciók pusztán empirikus variációit, s inkább annak szenteli erejét, hogy rekonstruálja a különböző megállapított funkciókat összekapcsoló viszonyokat. Ez a kérdésfeltevés összeforrt Dumézil tanításával, többé-kevésbé nyílt javaslatokban nyilvánulva meg az európai civilizáció szimbolikus rendszerének rekonstrukciójáról. A szimbolikus formák katalógusától indulva a preindusztriális Európa népeinek kollektív képzeletvilágát törekedtek rekonstruálni, és – ennek alárendelve – társadalmi vegyértékeit azonosítani. E kutatási irány legérettebb javaslata a generikus népi kultúra alapján kifejlődő elitkultúra tétele. Ezzel együtt láthatóvá válnak leginkább szembeötlő korlátai is, mindenekelőtt az, hogy ilyenképpen nehéz felmérni a kulturális átalakulások implikációit a hatalom vonatkozásában.[23] Másrészről az irodalom strukturális elemzése – különösképpen Bahtyin – lehetővé tette e keret gazdagítását és megvitatását, a népi kultúrát a *bas corporel* kódján alapuló szimbolikus rendszerré alakítva. Ezen az úton, amely egy évtizedre felélénkítette az úgynevezett népi kultúra tanulmányozását, a történészek végül elérkeztek oda, hogy újraértékeljék a néptömegeket elnyomó és ellenőrző folyamatokat, különösképpen az ellenreformációét, amelynek így aztán egyoldalúan az agresszív aspektusait emelték ki, és a feltételezett mögöttes kulturális egység felbomlasztójaként tűntették fel.[24]

A szimbolikus rendszerek elemzésének e két szála közös nevezőre lel abban a lévi-straussi eljárásban, amely a formából vezeti le a funkciót.[25] Világos, hogy olyan kibúvóról van szó, amellyel könnyű mentség található a kontextus – ahol a tanulmányozott folyamatok zajlanak – gyakorta fáradságos rekonstrukciójának hiányára, azonban súlyos interpretációs korlátokat állít a kutató elé. Lássuk a hetvenes évek történetírásának kedvelt tárgyait, mint például a *charivari* világi rituáléját: a kollektív viselkedés formáinak elemzését nem egyértelmű perspektívából végzik, s ez azzal a kockázattal jár, hogy normatív értékeket tulajdonítanak kulturális sztereotípiáknak. Ez nyilvánvaló például, amikor az inverzió rituáléját azonosítják az alsóbb néposztályok tipikus kulturális kódjaival, ami viszont abból

[23] Lévi-Strauss, C.: La structure et la forme: Réflexions sur un ouvrage de Vladimir Propp. In: Anthropologie structurale deux. Paris, 1978. De vö. LeGoff, Jacques – Vidal-Naquet, Pierre: Lévi-Strauss en Brocéliande. Esquisse pour une analyse d'un roman courtois. In: Lévi-Staruss. Paris, 1979. Vö. továbbá Le Goff, J.: Mélusine maternelle et déficheuse. Annales E. S. C. XXVI. 1971. 587–622.; továbbá Schmitt, J.-C.: „Religion populaire" et culture folklorique. Annales E. S. C. XXXI. 1976. 941–53.; Les traditions folkloriques dans la culture médiévale: quelques réflexions de méthode. Archives de sciences sociales de religions, LII. 1981. 5–20., és mindenekelőtt Schmitt, J.-C.: La parola addomesticata. San Domenico, il gatto e le donne di Fanjeaux. Quaderni storici, XIV. 1979. 416–39., és Il santo levriero. Guinefort guaritore di bambini. Torino, 1981.

[24] Bahtyin, M.: L'opera di Rabelais e la cultura popolare. Torino, 1979. (Magyar nyelven: François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. Budapest, 1982.) Bahtyin egyfajta alkalmazásához vö. Muchembled, R.: Culture populaire et culture des élites. Paris, 1978.

[25] LeGoff, J. – Schmitt, J.-C.: Le Charivari. Paris – La Haye, 1981.

az *a priori* feltevésből ered, hogy az inverzió rituáléjának – mint például az ünnepi harangozás –, amely „népi" konnotációkat vesz fel, *minden esetben* az a funkciója, hogy tagadó formában hangsúlyozza a morális rendet. Eljárásuk teljes mértékig összeegyeztethetőnek tűnik a lévi-straussi útmutatással, amely szerint a normák a társadalmi cselekvők által tudattalanul osztott értékeket fejeznek ki, és az egyének tudatától függetlenül létező struktúrához képest minőségileg alacsonyabb szinten helyezkednek el. Ebben a keretben az ellentétes eljárás, vagyis ha az empirizmus nevében lemondunk a formák (kifejezési, rituális stb.) kutatásáról, hogy csupán a viselkedések és a mögöttes formák leírására szorítkozzunk, hasonlóképpen reduktívnak bizonyul. A probléma talán másutt keresendő. A formális struktúrák éppúgy, mint a normatív rendszerek, a tanulmányozott társadalmi formációk egyensúlyi helyzetét feltételezik abban az értelemben, hogy mindkettő a cselekedetek és a szimbolikus nyelvezetek közötti viszonyok adott állapotának rendjét tükrözi. Kizárólag az tenné lehetővé a jelrendszerekben disszonáns nyelvezetek megragadását, ha a változást, a történeti folyamatokat fogadjuk el az elemzés alapjául, s nem csupán azért, mert e nyelvezetek képesek elkendőzni a valóságot, hanem mert az egyének magához a változáshoz alakíthatják őket. Hasonlóképpen úgy tűnik, hogy csak egy mítosz vagy bármilyen egyéb kifejezési forma variációinak türelmes, különböző területi, népességi és társadalmi környezetben, s éppígy ezeken belül különböző helyzetekben történő leltározása képes előre juttatni a szimbolikus rendszerek elemzését. Egy ilyesfajta olvasat, amelyet a hetvenes évek elején Edmud Leach kísérelt meg,[26] azzal az előnnyel jár, hogy jelzi az egy adott folyamatban jelenlévő – mitikus, rituális és normatív – alternatívák skáláját, és rekonstruálja az eltérő kulturális opciók (és minden, ami ebből következik) közötti választások vagy a nem választás logikáját. Persze ez feltételezi, hogy létezhet – módszertani és elméleti értelemben – olyan történeti antropológia, amely nem egyensúlyi modelleken alapszik. És éppen ez volt a témája azoknak a vitáknak, amelyek ekkoriban az angolszász kulturális antropológiát foglalkoztatták.

III.

A társadalmi antropológia hatása a történeti kutatásra konkrétan Angliában is csak a '60-as évek végétől mutatkozik meg. Az időpont kétségkívül az évtized második felének tömegmozgalmaiban lel magyarázatra: a fiatalok és nők, etnikai kisebbségek és marginális csoportok előreláthatatlan és ki nem számítható aktív közéleti jelenléte néhány történészt arra indított, hogy az antropológiához – és hasonlóképpen a pszichoanalízishez[27]– forduljanak értelmezési kategóriákért, amelyek alkalmasak a múltbéli nyugati társadalmakban a kortárs események főszereplőivé emelkedőkhöz hasonló csoportok jelenlétének bemutatására. Ebből a szempontból az antropológia kettős és ellentmondásos funkcióval bírt. Eleinte főleg kutatási témákat nyújtott: az etnográfiai esetek kimeríthetetlen változatossága így aztán ellensúlyként működött a nyugati történetírás etnocentrizmusával szemben. Kivételeket és változatokat mutatott fel, amelyek a jelen relativista nézőpontját vetítették rá a történész kutatási tárgyaira, ezzel olyan képet alkottak a múltról, amely „tőlünk eltérő" ugyan, mégis analógiás olvasat adható róla. Másrészt az „eredet utáni vágy" olyan hatással volt a történészekre, hogy az etnográfiai adatokkal együtt átemelték saját munkáikba az ezekről adott interpretációkat is. Ez az antropológiai kategóriák univerzalisztikus értelmű használatához vezetett. Mindenekelőtt a *women's history* esetében nyilvánvaló ez, amely az antropológusok által kidolgozott néhány fogalmat és dichotómiát próbált sommásan iga-

[26] Leach, E. R.: Political Systems of Highland Burma. A Study of Kachin Social Structure, London, 1964.

[27] Vö. Weinstein, F. – Platt, G. M.: Sociologia, storia, psicoanalisi. Torino, 1983.; Starace, G.: La psicostoria. Milano, 1988.

zolni – például a szexuális szférák közötti megkülönböztetés, férfiak és nők közötti hatalmi aszimmetria, a nő-természet és férfi-kultúra, domesztikus és publikus közötti oppozíció, a kettő között húzódó kulturális határok, mint például a nők veszélyességének és alávetettségének metaforája, a tisztátalanság –, ám a kísérlet végül kudarcba fulladt.[28]

Mindenestre a hatvanas évek konfliktusai bizonyos értelemben meghatározták a történelem és antropológia közötti közeledést, a társadalmi változás definíciója körüli közös kutatás és az értelmezéshez szükséges eszközök kialakítása felé fordult a figyelem. A közeledés a két tudományterületen működő magyarázó paradigmák általánosabb válságának és a sokáig elfogadott társadalomelméletek, a marxizmus és a funkcionalizmus ezt követő revíziós folyamatának[29] egyik aspektusa. Hosszú és zavaros folyamat, több szempontból is. Egyrészt az antropológia expanziója a komplex társadalmak irányába a nagyobb kiterjedésű aggregátumok elemzésénél problémákat vetett fel, s végül megrendítette a kutatók abba vetett hitét, hogy a sajátos társadalmi egységekben a szerepek és a státusz világának aprólékos ábrázolása előreláthatóvá tenné a társadalmi változás irányait. Ez a tendencia közös az egész angol nyelvű antropológiában, ám a brit társadalmi antropológiában a birodalom széthullása a gyarmati adminisztráció ideológiájával és követelményeivel – amely az antropológust az alávetett népek viselkedésének „felügyelője" szerepbe igyekezett kényszeríteni – való nyílt szakításhoz vezetett. Az angolszász társadalmi antropológusok eltávolodása a gyarmati kormányzat céljaitól minden bizonnyal felelős néhány ideológiai állásfoglalásért; ennek visszatükröződését láthatjuk abban, hogy az '50-es években néhányan közeledtek a *Past and Present* körül gyülekező marxista történetíráshoz. Peter Worsley, Edmund Leach és Max Gluckman néhány munkájukat a folyóiratban jelentették meg,[30] az évtized végén pedig Jack Goody a szerkesztőségbe is bekerült. Ám a történelem és az antropológia közötti konvergencia nem korlátozódik e radikális állásfoglalásokra. A fordulat szembeötlő aspektusai abban a módszertani vitában körvonalazódnak, amelyben a történelem és az időbeli dimenzió elsőrendű helyet foglalnak el. Radcliffe-Brown követője, Edward Evans-Pritchard már 1951-ben számba vette kollégái azon hibáit, amelyek a történetírás iránti érdektelenségük következményei – az írott források gyermeteg kezelésétől az idő mint magyarázó faktor alábecsléséig –, és Malinowski és Radcliff-Brown szinkrón funkcionalizmusával vitatkozva a történelem és az antropológia közötti eltérést technikai eltéréssé és a perspektívák különbözőségére redukálta, a kivételezett beszélgetőpartnereket a *historiens-sociologues*-ban és a gazdasági-jogi történészekben jelölte ki. Ő maga, és nyomában Nadel, a tanulmányozott népek *történetét* írták.[31]

Ebben a kontextusban úgy tűnt, a társadalmi antropológia lehetséges megoldást – és egyben politikai-kulturális nyitást is – jelent a történészek számára a magyarázó paradigmák válságára. E második vonás uralkodó a marxista történetírásban, amely Eric Hobsbawm-mal Worsleynek és Gluckmannak a komplex társadalmakon belüli konfliktusról

[28] Vö. Pomata, G.: La storia delle donne: una questione di confine. In: Il mondo contemporaneo. Gli strumenti della ricerca. Vol. II: Questioni di metodo. Szerkesztette: G. De Luna, G. Ortoleva, M. Revelli, N. Tranfaglia. Firenze, 1983. 1434–69., lásd továbbá Zimbalist Rosaldo, M.: Usi e abusi dell'antropologia. Nuova DWF, V. 1981. 61–87., és Davis, N. Zemon: La storia delle donne in transizione: il caso europeo. Nuova DWF, I. 1977. 7–34.

[29] Elias, Norbert: What is sociology? London, 1978.; Smith, A. D.: The Concept of Social Change. A Critique of Functionalist Theory. London, 1976.; Cole, J.: Anthropology Comes Part-Way Home: Communities Studies in Europe. Annual Review of Anthropology, VIII. 1977. 349–79.

[30] Worsley, P.: Asian Contacts with Australia. Past and Present, 1954. No. 7. 1–11.; Gluckman, M.: The Peace in the Feud. Past and Present, 1955, No. 8. 1–14.; Leach, E.: Hydraulic Society in Ceylon. Past and Present, 1958. No. 15. 2–26.; Goody, J.: Indo-European Society. Past and Present, 1959. No. 16. 88–92.

[31] Evans-Pritchard, E. E.: Essays in Social Anthropology. London, 1965., és The Sanusy of Cyrenaica. Oxford, 1948.; Nadel, S. F.: A Black Byzantium. London, 1942.

szóló munkáiban felfedezi a lehetőséget, hogy ebbe az irányba terelje az alsóbb osztályok történetírását a dekolonizáció érintette területeken. Másrészről az antropológia bűvölete főleg módszertani vonatkozásokban jelentkezett: a társadalmi antropológiát jellemző funkcionalista magyarázathoz – vagyis: „minden egyes dolgot egy másikkal magyarázunk" – terápiaként fordultak a történeti paradigmát tipikusan jellemző vulgáris marxizmussal szemben; mint egyfajta ellenszerhez a történetírásban uralkodó *sensus communis* és a források felszínes, teleologikus olvasatával szemben. Különösképpen Keith Thomas alakított ki ebből a '60-as évek elején egyfajta *passe-partout*-t, amely képes volt magyarázatot adni a legkülönfélébb történeti jelenségekre, a preindusztriális társadalmak rituális és ünnepi kalendáriumától a boszorkányságig, a konfliktusformáktól a tiltakozási mozgalmakig, a gazdasági intézményektől az iparosodás folyamataig.[32]

A válságot kiváltó tényező, amelyet figyelemmel kell kísérnünk, mindenesetre a hagyományos közgazdaságtan mint vezető diszciplína hanyatlása, ami annak köszönhetően következett be, hogy képtelen volt empirikusan igazolható hipotéziseket felállítani a piacgazdaság kialakulásáról a „megkésett" társadalmakban, illetve a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenetről. Később szükségessé vált, hogy az átalakulás elemzésébe nem gazdasági változókat vezessenek be, mint például kulturális értékek, társadalmi normák, a politikai rendszerek stb., amelyek késleltették a paraszti társadalmakban a csere és a kormányzás nyugati modelljeinek elsajátítását.[33]

A kutatás lehetséges irányainak egyikeként kínálkozott, hogy a társadalmi antropológiához forduljanak. Lényegében azt sugallta ez a történészeknek, hogy az *ancien régime* falusi népességét és a városi *menu peuple*-öt a jelen Európán kívüli népességéhez hasonlítsák. Ezt az analógiát különféle, egymással ellentétes módon használták ki. Eleinte a hagyományos és szokásszerű értékek és normák összességével azonosított kutatási tárgyak idegenszerűségét adottnak fogadták el. Meglepő és magyarázatra vár, milyen erőteljes változással szembeni ellenállás tapasztalható azokban a társadalmi együttesekben, amelyekről feltételezték, hogy egyazon kultúrában osztoznak. Így az E. P. Thompson által a 18. századi angliai éhséglázadások alapján azonosított „morális ökonómia" dimenziója feltételezi a közösség morális kohézióját; ez végül sikerrel befolyásolja a helyi politikai és adminisztratív elitet, erős protekcionista attitűdöt kényszerítve rájuk akár a politikai hatalom centrumával, akár az elitet jellemző szabadpiaci elvekkel szemben. Amint látható, teljes egészében a kultúra primátusát hangsúlyozó nézőpontról van szó, amely közvetlen kontinuitást állít fel viselkedések és népi értékek között: a törések inkább feljebb és a közösségen kívül lelhetők fel, nemzeti társadalmi és politikai eliteket határozva meg, és csupán ezeknek tulajdonít újító képességet. Thompson nyomán más tanulmányok megkísérelték a koraújkori Európa átalakulásait normatív rendszerek közötti konfliktusok fogalmaiban olvasni. John Bossy interpretációi az ellenreformációról, Thomas kutatása a mágia hanyatlásáról s később Peter Burke-é a koraújkori Európa népi kultúrájáról[34] előfeltevésképpen olyan képet fogadnak el

[32] Hobsbawm, E. J.: Per lo studio delle classi subalterne. Societá, XV. 1959. 436–439.; Thomas, K.: History and Anthropology. Past and Present, 1963. No. 24. 3–24.

[33] Vö. Arrighi, G.: Sviluppo economico e sovrastrutture in Africa. Torino, 1969., különösen I. fejezet. Hasonló irányba tartanak a Polányi-iskola munkái, például Polányi, Károly (Ed.): Traffici e mercati negli antichi imperi. Le economie nella storia e nella teoria. Torino, 1978., és A. V. Csajanov újbóli felfedezése, The Theory of Peasant Economy. Szerkesztette: D. Thorner, B. Kerblay, R. E. F. Smith. Homewood, 1966., erről vö. Thorner, D.: Peasant Economy as a Category in Economic History. In: Deuxième Confèrence Internationale d'histoire économique. Paris, 1962. E témákat tárgyalta Grendi, E.: Polanyi. Dall'antropologia economica alla microanalisi storica. Milano, 1978., és L'antropologia economica (Ed.) Torino, 1972.

[34] Thompson, E. P.: The Moral Economy of the English Crowd in the XVIIIth Century. Past and Present, 1971. No. 50. 76–136.; Bossy, J.: The Counter-Reformation and the People of Catholic Europe. Past and Present, 1970. No. 47. 51–70.; Thomas, K.: Religion and the Decline of Magic.

a változásról, mintha összeegyeztethetetlen kulturális hagyományok közötti konfliktus terméke lenne. Bossynál és Burke-nél a hivatkozási alap Robert Redfield iskolája[35] és abbéli meggyőződése, hogy a kultúrák hierarchiája („nagy" és „kicsi" hagyományok) társadalmi hierarchiát rejt maga mögött, míg Thomas számára az a probléma, hogy azonosítsa a változást a mentális kategóriák újraosztályozásával.

E zsákutcából két irányban kísérleték meg a kijutást – eltérő eredménnyel. Egyrészről mindenekelőtt Jack Goody munkái mentén erőfeszítések történtek a normatív rendszerek globális, főleg térbeli összehasonlítására.[36] A módszer nyíltan Blochra, Vinogradovra, Maitlandra és Homansra hivatkozik azon normák komparatív tanulmányozásában, amelyek olyan egyetemes társadalmi egységek struktúráját határozzák meg, mint például a család. A hangsúlyt inkább a folyamatosság tényezőire helyezik (az intézmény reprodukciójára), semmint a dinamikusakra, s a család struktúrája és a „termelési módok" (intenzív, extenzív, feudális) struktúrájának korrelációját kívánják kimutatni, noha ezzel együtt arra is törekednek, hogy rámutassanak a következményekre, amelyeket a normatív rendszer határoz meg a háztartáson belüli szerepek elosztásában. Hogy e módszertan mennyire nyilvánvalóan adósa a strukturál-funkcionalista paradigmának, azt az egyének által betöltött formális szerepek hangsúlyozásában érhetjük tetten; ez utóbbiak meghatározása lehetővé teszi, hogy az áramlathoz tartozó kutatók visszanyúljanak a szimbolikus rendszerekhez, amelyeken keresztül a társadalom reprodukciója az egyénekre hatást gyakorol. Az a gyanúnk, hogy a szimbolikus rendszerek ebben az esetben is közvetlenül visszatükrözik a személyek közötti viszonyokat. Valójában az európai család etnográfiája hiányzik, amelyet egyedül és gyakran elszigetelten kutatnak olyan kutatók, mint Diane Owen Hughes és Christiane Klapisch.[37]

Éppen a szimbolikus rendszereket és a személyközti viszonyokat összekötő kapcsolat kiaknázása tette lehetővé az angol társadalmi antropológia számára, hogy összetettebb képet alakítsanak ki a viselkedések és értékek közötti viszonyról, távol maradva azoktól a konceptualizációktól, amelyek akárcsak halványan is hasonlítanak a marxi teóriákhoz. Különösképpen Max Gluckman és iskolája nyitott nemzetközi vitát ezekről a témákról az '50-es években, amelyben részt vettek kisebbségben lévő, ám harcra kész angol és északamerikai tudósok; a vita az *Association of Social Anthropologists* kiadványaiban öltött formát. A történeti diszciplínákkal fenntartott kapcsolat felszabadítóan hat, egyrészt *History and Social Anthropology* sokatmondó címen közleményeket hívva életre, másrészt egy kollektív kötetet a boszorkányság témájáról történészek és antropológusok közös tanulmányaival.[38] Ez a viszony nem azon alapszik, hogy az antropológusok közvetlenül elfogadják a történeti magyarázó és elbeszélő paradigmákat, amint azt Evans-Pritchard a megelőző évtizedben

London, 1971., erről vö. Geertz, H. – Thomas, K.: An Anthropology of Religion and Magic. Journal of Interdisciplinary History, VI. 1975. 71–109.; Burke, P.:Popular Culture in Early Modern Europe. London, 1978., magyar nyelven: Népi kultúra a kora újkori Európában. Századvég, 1991.

[35] Redfield, R.: The Little Community and Peasant Society and Culture. Chicago, 1956.

[36] Family and Inhertitance. Rural Society in Western Europe. 1200–1800. Szerkesztette: J. Goody, J. Thirsk, E. P. Thompson. Cambridge, 1976.; Goody, J.: The Development of the Family and Marriage in Europe. Cambridge, 1983.

[37] Owen Hughes, D.: Toward Historical Ethnography: Notarial records and Family History in the Middle Ages. Historical Methods Newsletter, VII. 1974. Újranyomva In: Medieval City. Szerkesztette: A. Miskim. New Haven (Co.), 1978. 163–79.; Klapisch, C.: „Parenti, amici e vicini": il territorio urbano d'una famiglia mercantile nel XV secolo. Quaderni storici, XI. 1976. 953–82.

[38] Lewis, I. (Ed.): Tavistock. London, 1968.; helytállóak M. I. Finlay kritikái: Uso e abuso della storia. Torino, 1981. (a továbbiakban: Finlay), különösen a VI. fejezet 149–176. Az ASA történetét M. Gluckman és F. Eggan vázolta fel a General Introduction-ben az első négy monográfiához, M. Banton (Ed.): Witchraft. Confessions and Accusations. London, 1970., olaszul in: M. Douglas (Ed.): La stregoneria. Confessioni e accuse, nell'analisi di storici e antropologi. Torino, 1980. (a továbbiakban: La stregoneria)

feltételezte: inkább a komplex társadalmak elemzésének olyan módszerét kívánják kidolgozni, amely számol az idővel és a változással. Ebben a folyamatban döntő szerepre tesznek szert az interperszonális viszonyok analitikus relevanciájáról folytatott elmélkedések: ezek mind az úgynevezett manchesteri iskola, mind az Eric Wolfhoz kötődő amerikai tudóscsoportok kedvelt kutatási tárgyai. Ez utóbbiak, Közép-Amerikában végzett terepkutatásoktól kiindulva az interperszonális viszonyok egész skáláját fedezték fel, szélesebb viszonyuniverzumokba – politikai és gazdasági, az állammal és a piaccal fenntartott viszony – helyezett paraszti közösségeken belül, hangsúlyozva az úgynevezett kétpólusú viszonyok (például kliens – patrónus) szerepét a lokális társadalmi rétegződésben. A terepen tapasztalt hatalmi aszimmetriák előfeltételezik és bizonyos értelemben vissza is tükrözik a paraszti társadalom és a külvilág közötti átfogóbb viszonyokat – sajátos konfigurációkat, amelyeket az állam és a piac helyi viszonyokra gyakorolt nyomása határoz meg.[39]

Hasonló irányba tartanak Max Gluckman és a manchesteri iskola[40] munkái is. A '40-es évek végéig kimutatták, hogy a partikuláris helyzetek tanulmányozása mennyiben teszi lehetővé egy komplex társadalom strukturális elemeinek illusztrálását. E megfigyelési és adatgyűjtési módszer lehetőségeit az ezt követő két évtizedben J. Clyde Mitchell és Toden Van Velsen bontotta ki. Egy specifikus társadalmi helyzet, a kalela tánc aprólékos elemzésén keresztül Mitchellnek sikerült rekonstruálnia a törzsek közötti viszonyok szövedékét, amelyek Copperbelt egész régióját átszövik. Van Velsennél ellenben a fehér jelenléttől nagyon erősen átalakított törzsi szerveződés hozza napvilágra, hogy egyének és kisebb csoportok miképpen adoptálnak különböző szerepeket és igazodnak különböző érdekekhez. Heterogén, változatos helyzetekhez vezet ez, amelyeket csupán az egyedülálló individuum és viszonyhálózatának elemzése tárhat fel igazán mélyen: azok a pillanatok, amikor az egyének kapcsolataikat használják saját hatalmi pozícióik növelésére és védelmére.

Az új megfigyelési módszer Gluckman tanítványainak csoportját a funkcionalista elemzésen túlra vezeti. Az elemzés klasszikus kategóriái, a társadalmi szerepek öntőformái továbbra is a rokonság és a nyelvezetek, ám összetettebb politikai viszonyok részeiként fogják fel ezeket, s nem meghatározó struktúrákként. A komplexitás felismerése lehetővé teszi a konfliktus olyasfajta elképzelésének meghaladását, amely szerint ez a társadalmi egyensúlyon belül működne – a Nuer társadalom evans-pritchard-i elemzését még ez jellemezte –, és azt is, hogy – Gluckman megfogalmazása szerint – úgy tekintsenek magára az egyensúlyra, mint törések és összeilleszkedések folyamatára. Olyan állásfoglalásról van szó, amely – noha nem foglalkozik az idővel – a társadalmi struktúra diakronikus olvasatát teszi lehetővé, éppen ismétlődő krízisei mentén. Victor Turner ad példaszerű illusztrációt erről: a konfliktus megszokott dolog, de léteznek rituális mechanizmusok, hogy legalább időnként megvalósuljon a csoportok egysége. A cselekedeteket magában foglaló kontextus aprólékos meghatározása normák és viselkedések viszonyának új olvasatát teszi lehetővé, és a nagyobb társadalmi egységek esetében a rituális területét önálló elemzés tárgyává teszi. A gyarmatosítás kialakította helyzetekben a törzsi kultúrák nyújtják a társadalmi valóság értelmezési kategóriáit, modelleket, amelyek között konkrétan választani kell. Így aztán a Mitchell által megfigyelt törzsek közötti viszonyok szimbolikus keretet nyújtanak, amelyhez adaptálni kell az új, a városi környezetben kialakított kapcsolatokat.

[39] Wolf, E.: Peasants. Englewood Cliffs (III.), 1966.

[40] Az alapszövegek a következők: Gluckman, M.: Analysis of a Social Situation in Modern Zululand. Manchester, 1958.; Mitchell, J. C.: The Kalela Dance. Aspects of Social Relationships among Urban Africans in Northern Rhodesia. Manchester, 1956.; Van Velsen, J.: The Politics of Kinship. Manchester, 1964.; Turner, V.: Schism and Continuity in an African Society: a study of Ndembu Village Life. 1957.; Epstein, Q. L.: Politics in an Urban African Community. 1958. A manchesteri iskola kutatási irányát bemutatja G. Arrighi a La politica della parentela Bevezetőjében (szerkesztette: G. Arrighi és L. Passerini), Milano, 1976. 11–31. Vö. továbbá Gellner, R.: Sociology and Social Anthropology. In: Cause and Meaning in the Social Sciences. London, 1973.

Ezek a javaslatok a társadalmi változás összetett megfogalmazására ösztönöznek: a városi környezetben létrejövő társadalmi interakciók különböző szférái eltérő ritmussal és intenzitással változnak, konfliktusokat és krízisekét eredményeznek; a törzsi társadalmi struktúrából örökölt kategóriák idegen helyzetekbe átemelve konfliktusokat és konkurenciát táplálnak. Más esetekben ellenben ezek a normák és szokások tudatos, a cselekvők rendelkezésére álló örökségnek tűnnek, és ők stratégiai céljaikhoz alkalmazva használják ezeket.

A felsorolt eredmények nyilvánvaló hozadéka, hogy magyarázattal szolgálnak arra, miért látjuk úgy, hogy a normákat és a szokásokat – ha pontos kontextusukban tanulmányozzák őket – gyakran különböző célok torzítják és térítik el. Ez a szimbolikus rendszerek és a normatív kódok „vissza-fordításának" végeláthatatlan folyamata: a történészek számára természetesnek tűnik mindez. A meghatározások, amelyeket erről a manchesteri iskola adott, lehetővé tették, hogy igen fontos problémákat gondoljanak újra. Különösen olyasfajta hitekről derült ki, mint a boszorkányság – ha azokban a társadalmi egységekben helyezi el őket a kutató, amelyekben megjelennek –, hogy a társadalmi változás folyamatával állnak kapcsolatban, noha nem közvetlenül, inkább sajátosan torzítva. Az Alan Macfarlane tanulmányozta angliai esetekben a vádak, amelyeket a hanyatló közösségi szolidaritási rendszerek peremre szorult képviselői vontak magukra, úgy látszik, a gazdasági átalakulás folyamatával állnak kapcsolatban, e modell szerint talán túlságosan szorosan is. A Paul Boyer és Stephen Nissenbaum vizsgálta észak-amerikai esetben a vádakat helyi frakciók konfliktusára vezetik vissza.[41] A boszorkányság mint az irigység intézményesülésének hipotézise – ezt Evans-Pritchard fogalmazta meg először – testhez állónak mutatkozott a komplex társadalmak változási folyamataiból eredő helyzetekre. Az extrém kontextualizálás módszere mindenesetre gyümölcsöző volt. Úgy látszott, nem csupán a kulturális formák elemzésére alkalmazható, a tisztességtől[42] egészen a modern kori vallásosság változásáig, hanem a preindusztrális Európa társadalmi struktúráján belüli konfliktusok természetének újrafogalmazására is ösztönzött. A tizenhetedik századi angliai helyi konfliktusok elemzése arra vezette Thompsont, hogy felismerje a hatalomelosztás változásának jogi következményeit, amely egybeesett a Whigek emelkedésével, míg Robert Harding a helyi konfliktusok megoldásának procedúráját a 16. század végi Franciaországban olyan folyamatnak látta, amely az intendánsi intézmény születéséhez vezetett. Végül éppen a helyi hatalom dinamikáját szem előtt tartva Peter Brown azonosítani tudta a szentkultusz gyökereit, amellyel egy mély kulturális változást hagytak jóvá, az élők és a holtak közötti viszony változását: de amint saját maga pontosítja, e konklúziót éppen azzal tudta elérni, hogy elhagyta a szentkultusz terjedésének a két vallási szint (magas és népi) elméletére alapozott magyarázatát. Ebben az irányban a legsikerültebb eredménynek Natalie Zemon Davisé tűnik, aki a 16. századi francia városi népesség társadalmi viselkedéséből a paraszti társadalmi struktúrából örökölt, ám az új életkörülményekhez alakított szimbolikus rendszereket elemzett ki.[43]

---

[41] MacFarlane, A.: La stregoneria nell'Essex in epoca Tudor e Stuart. In: La stregoneria 121–143.; Boyer, P. – Nissenbaum, S.: Salem Possessed. The Social Origins of Witchraft. Cambridge, (Mass.), 1974. (Magyar fordítása előkészületben.)

[42] Vö. James, M.: English Politics and the Concept of Honour. 1485–1642. Oxford, 1978.; Cavallo, S. – Cerutti, S.: Onore femminile e controllo sociale della riproduzione in Piemonte tra Sei e Settecento. Quaderni storici, XV. 1980. 346–83.; Cavallo, S.: Assistenza femminile e tutela dell'onore nella Torino del XVIII secolo. Annali della Fondazione Einaudi. Torino, 1980. 127–55.; Grendi, E.: Ideologia della carità e società indisciplinata: la costruzione del sistema assistenziale genovese (1470–1670). In: Timore e carità. I poveri nell'Italia moderna. Szerkesztette: G. Politi, M. Rosa, F. Della Peruta. Cremona, 1982. 59–75.

[43] Thompson, E. P.: Whigs and Hunters. The Origin of the Black Act. London, 1977.; Harding, R.: The Anatomy of a Power Elite. New Haven (Conn.), 1981.; Brown, P.: The Cult of the Saints. Its

A múltbéli társadalmakra alkalmazott „szituációs" elemzés lehetővé teszi tehát a kulturális kódok és szimbolikus rendszerek visszavezetését az interperszonális viszonyok sajátos kötelékeihez, amelyeken keresztül megragadható a társadalmi változás: ám az illusztrációt nem keverhetjük össze a magyarázattal; s valóban, az ilyesfajta elemzés nem igazolja a változást, megelégszik azzal, hogy visszavezesse – amennyiben külső hatásra következett be – a tanulmányozott helyzetekre. A változás belső gyökerei azonosításának problémája továbbra is megoldatlan maradt. A következő évtizedben az angolszász társadalmi antropológia bizonyos fejleményei ezzel a kérdéssel foglalkoztak; a *network analysis*en keresztül a normák és viselkedések közötti távolság problematikájának elhagyásához vezettek, és közvetlenül e feszültséget tették meg a státusz és az ezt meghatározó szimbolikus rendszerek kialakításnak alapjává. E felfogásában a társadalmi antropológia a módszertani individualizmustól származó interpretációs sémákat foglal el, felfüggesztve a strukturál-funkcionalista hagyományt. A *network analysis* – amely egymástól függetlenül alakult ki az Egyesült Államokban és angol-afrikai kutatóközpontokban – azokat a módozatokat kívánja meghatározni, amint egy adott társadalomhoz tartozó egyéneket egyesítő kötelékek elágazásai meghatározzák azok viselkedéseit.[44] A személyek közti viszonyháló néhány formális jellegzetessége – kohézió, mélység stb. – lehetővé teszi a komplex, hiányosan strukturált társadalomban a háló természetének, kiterjedésének és tartalmának meghatározását: a viszonyok különböző típusai egy norvég párókiában, a háztartási feladatok megosztása egyes londoni családokban, a városi viselkedés Rhodesiában, a választások egy indián faluban képezik az első „etnográfiai" példákat.[45] A viszony intenzitása – amely a kölcsönös kötelezettségek figyelembe vételére késztet – és formája közötti korreláció lehetővé teszi ezután az egyéni cselekvés során megmutatkozó társadalmi kohézió fokozatainak megkonstruálását: az egyén hatalmát és szerepét saját viszonyhálója határozza meg, és nem genealogikus helyzete. A szerepelmélet mély átalakulásáról van itt szó: sikerül végül lefednie az egyének és a formális csoportok közötti bizonytalan területet.

Noha a *network analysis* lényegileg egyén-központú információgyűjtési technika, az amerikai szociológia egy szegmensével – a csereelmélettől a játékelméletig és a szimbolikus interakcionizmusig, különösképpen Erving Goffman munkásságával – találkozva nyilvánvalóvá vált, milyen anti-funkcionalista lehetőségek rejlenek benne.[46] E találkozás az egyéni cselekvés elválaszthatatlanul dinamikus jellegének elemzését szolgáló analitikus eszközök kidolgozását segítette elő. Alapját a tranzakció, vagyis két cselekvő közötti, a kölcsönösség által szisztematikusan irányított interakció fogalma képezi; tehát az az elv, amely szerint az interakció során nyert értékeknek egyenlőknek vagy nagyobbaknak kell lenniük az elvesztetteknél. A hatalmi különbségek tehát a tranzakció folyamatából születnek, és nem a cselekvők korábbi státuszából, sem az ellenőrzésük alatt tartott gazdasági forrásokból. Az egyének képesek manipulálni, mozgásba hozni saját viszonyhálójukat, hogy gazdasági, politikai stb. választásoktól meghatározott céljaikat elérjék; e stratégiai hozzáállás alakítja

Rise and Function in Latin Christianity. Chicago, 1981. (Magyar nyelven: A szentkultusz. Atlantisz, Budapest, 1993.); Zemos Davis, N.: Society and Culture in Early Modern France. Stanford (Cal.), 1975. Magyarul: Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban. 2001.

[44] Mitchell, J. C.: Social Networks. Annual Review of Anthropology, III. 1974. 279–99.

[45] Barnes, J. A.: Class and Committees in a Norvegian Island Parish. Human Relations, VII. 1954. 39–58.; Bott, E.: Family and Social Networks. London, 1957.; Epstein, A. L.: The Network and Urban Social Organization. The Rhodes-Livingstone Journal, XXIX. 1961. 29–62.; Mayer, A. C.: The Significance of Quasi-Groups in the Study of Complex Societies. In: The Social Anthropology of Complex Societies. Szerkesztette: M. Banton. London, 1966. 37–68. Vö. Finlay 149–76.

[46] Blau, P. M.: Exchange and Power in Social Life. New York, 1964.; Goffman, E.: The Presentation of Self in Everyday Life. Garden City, 1959. A szimbolikus interakcionizmusról vö. Maines, D. R.: Social Organization and Social Structure in Symbolic Interactionist Thought. Annual Review of Sociology, V. 1977. 235–59.

a cselekvők társadalmi vállalkozókészségét, s ennek eredménye lehet akár a rend, akár a konfliktus. Ha végső konzekvenciáit is levonjuk, a reciprocitás fogalma inkább folyamatként, semmint önszabályozó rendszerként értett társadalom-felfogáshoz vezet.

Ez a kérdésfelvetés mindenesetre képes magyarázatot adni a társadalmi struktúra néhány olyan aspektusára, amelyek elkerülték a strukturál-funkcionalizmus figyelmét. Első helyen arra, hogy miként strukturálódnak az interperszonális viszonyok az intézményes csoportokon túl: olyan képlékeny formációk, mint például a koalíciók válnak a társadalmi elemzés főszereplőivé, és a kutatók úgy tekintenek ezekre, mint a társadalmi valóság átalakítóira. Másrészt a tranzakciók elemzése megvilágítja azt a folyamatot, amelynek alapján a normák kialakulnak: a társadalom mélystruktúrái, szerepek és értékek állandóan termelődnek az interperszonális viszonyok során, átalakítva magát a struktúrát.[47] Így aztán napvilágra kerülnek a tranzakcionizmus anti-strukturalista implikációi: értékek és normák nem egy meta-társadalmi dimenzióhoz tartoznak, s nem is innen erednek: inkább úgy kell tekintenünk rájuk, mint a státuszok megvitatásának eredményére. Ennek fényében az az elképzelés, miszerint kontinuitás áll fenn a kollektív reprezentációk kialakulásának modelljei és az egyének társadalmi és kulturális tapasztalatainak konceptualizációja között, nem tűnik helytállónak. Ám a tranzakcionizmus gyökeresen anti-historicista: a mikrotársadalmi alapok nem magyarázhatók fejlődési tendenciáik alapján, vagy önmagukban egyáltalán nincsenek fejlődési tendenciáik; a normák kialakításának folyamata független a korábbi állapotoktól. A tranzakcionista *network analysis* ilyenformán mind a szabadság, mind a konszenzus (és éppígy a konfliktus) értelmezésének eszközévé válik: a szabadságé, amikor a cselekvés akadályai csupán a cselekvők racionalitásának meghatározásában állnak; a konszenzusé, amikor a folyamatok a státusz alapjainak és az organikusan összekapcsolódó szerepek kialakítása felé tartanak. A státuszok vitájának egyik lehetséges kimenetele a konfliktus.

A *network analysis* és a tranzakcionizmus útmutatásai csupán nemrégiben találtak némi visszhangra a történeti kutatásban.[48] A források újfajta olvasására ösztökéltek, különféle dokumentumok közötti keresztezéseket indítványozva biográfiai és prozopográfiai perspektívában: élet- (házasságkötések), rituális (keresztszülőség) és gazdasági események (tranzakciók stb.) olvashatók úgy is, mint az interperszonális viszonyhálózaton belüli tranzakciók jelei. Az egyéni vagy csoportos életutak használhatók úgy, mint stratégiai viselkedések jelzői, amelyek a maguk részéről a társadalmi rétegződés megannyi kategóriáját alkotják. Az ilyen jellegű elemzések azért fontosak, mert vállalkozói viselkedések jelen-

[47] Boissevain, J.: Friends of Friends, Networks, Manipulators and Coalitions. Oxford, 1973., és Barth, F.: Process and Form in Social Life. London, 1980.

[48] Macfarlane, A.: The Family Life of Ralph Josselin, a Seventeenth-Century Clergyman. An Essay in Historical Anthropology. Cambridge, 1970.; Blok, A.: Tha Mafia of a Sicilian Village. 1860–1960. A Study of Violent Peasant Entrepreneurs. New York, 1974.; Levi, G.: Strutture familiari e rapporti sociali in una communita pimeontese fra Sette e Ottocento. Annali della Storia d'Italia, I. kötet: Dal feudalesimo al capitalismo. Torino, 1978.; Grendi, E.: Intorduzione all'analisi storica delle communità liguri: Cervo in età moderna. Miscellanea di Storia Ligure, IX. 1978. 135–212., és Il sistema politico di una communità ligure: Cervo fra Cinquecento e Seicento. Quaderni storici, XVI. 1981. 92–129.; Gribaudi, G.: Mediatori: antropologia del potere democristiano nel Mezzogiorno. Torino, 1980.; Piselli, F.: Parentela ed emograzione, Mutamenti e continuità in una comunità calabrese. Torino, 1981.; Ramella, F.: Terra e telai. Sistema di parentela e manifattura nel Biellese dell'ottocento. Torino, 1984.; Levi, G.: L'eredità immateriale.Carriera di un esorcista nel Piemonte del seicento. Torino, 1985. (Magyar fordítása előkészületben.) A viszonyhálózat metaforikus olvasata jellemzi Weissman, R.: Ritual Brotherhood in Renaissance Florance. New York, 1982.; ez szembefordítja R. Trexler elemzésével, Public Life in Renaissance Florence. New York, 1982. Vö. továbbá D. V. és F. W. Kent: Neighbours and Neighbourhood in Renaissance Florence: The District of the Red Lion in the Fifteenth Century. New York, 1982. és Kent, D.: The Rise of the Medici, Factions in Flora, 1426–1434. Oxford, 1978.

létére utalnak az intézmények világán túl is, az informális viszonyok szférájában: az *ancien régime* paraszti közösségeiben például a közvetítők presztízspolitikája jelzi, hogy az interperszonális viszonyok manipulálása mennyire fékezi a gazdasági és társadalmi átalakulást. Hasonlóképpen a maffiózók viselkedése a 19. és 20. századi Szicíliában, vagy pedig a politikusoké a dél-olaszországi mezőgazdasági régiókban jelzik, hogy az interperszonális viszonyok miképpen képesek a hatalomnak magát az anyagát létrehozni, kialakítva és reprodukálva a társadalmi egyenlőtlenséget. Végül a történeti változás elveszíti azt a konnotációt, miszerint a hagyományos, egységes és szolidáris társadalmi szövetbe kívülről behatoló erők eredménye volna: a textilipar gépesítése Biellesében a 19. század második felében, amelyet Franco Ramella a proto-indusztriális családi és közösségi viszonyok kontextusában vizsgált, úgy látszik, széles társadalmi alku eredménye, ahol a bérmunka távolról sem integráló faktor, és a szövőiparban dolgozó családok az önellátásukat és hitelképességüket biztosító földművelés mellett ciklikusan folyamodnak ehhez.

Ennek fényében a társadalmi struktúra problémája gyökeresen újrafogalmazható. Ma úgy jelenhet meg, mint a viselkedés életrajzok láncolata mentén felrajzolt kartográfiája; a homológ (stratégiai) hozzáállások összesűrűsödése fejezi ki a különböző státusz-csoportokat. Az eredmény kétségkívül a formális csoportok és az intézmények feloldódása egy ezeket keresztező viszonyrendszer szövedékében. A hálózatok átalakulásai határozzák meg a társadalmi változást éppúgy, mint az egyének lehetőségeinek átalakulását, racionalitásuk határain belül. Az életrajz ezzel új módszertani jelentőségre tesz szert. Az interperszonális viszonyok szövetének rekonstruálásán keresztül lehetséges a klasszikus interpretációs kategóriák újbóli meghatározása, például a béré, Ramella esetében, ám mindenekelőtt a piacé: Giovanni Levi rámutatott, hogy a föld ára Piemontban a 17. század végén mennyire nem absztrakt entitás, hanem az eladó és a vásárló társadalmi távolságával fordított viszonyban alakul.

Noha nyilvánvalók a tranzakcionista alapú elemzések érdemei, hangsúlyoznunk kell e megközelítés határait is: a tranzakciók lehetővé teszik az innováció magyarázatát, ám implicite azt a meggyőződést hordozzák, hogy a kommunikáció mindig lehetséges. A társadalmi térben jelenlévő „integráló" faktorok hangsúlyozása valójában a racionalitás egyoldalú olvasatán nyugszik: ez utilitárius és maximalizáló; másképpen fogalmazva nem ad magyarázatot a nem vállalkozókra. Ezenkívül nem képes számot vetni sem a társadalmi egyenlőtlenségekkel, sem azzal a nyomással, amelyet a szimbolikus rendszerek gyakorolnak az egyének viselkedésére,[49] s a rituális szférájának ebből származó olvasata tisztán instrumentális jellegű. Ebben az irányban kell áttekintenünk a történelem és az antropológia közötti viszony további fejlődését s azokat az ellentmondásokat, amelyeket létrehozott.

IV.

A hatvanas évek végén az antropológiát sújtó válság hatására az antropológusok a történelem felé közeledtek: ez jellemezte az eddig említett iskolák nagy részét. Az antropológusok ma már a „történelem fogyasztói". Ugyanez a válság mindenesetre, egyfajta centrifugális logikának engedelmeskedve, új orientációkat eredményezett, olyannyira, hogy még a diszciplína – homogén nyelvezetet értve ezen, amelyet egy problémacsoport meghatározására használnak – eltűnése is szóba került, s végül több irányból is olyan hangokat hallhattunk, hogy újra kellene alapítani.[50] Ehhez érkezett el az utóbbi tizenöt évben – úgy

[49] Transaction and Meaning. Szerkesztette: B. Kapferer. New York, 1976.

[50] Vö. például Turner, V.: Process, System, and Symbol: A New Anthropological Synthesis. Daedalus, 106/1. 1977. Tavasz, 61–80.; Cohn, B.: History and Anthropology: Tha State of Play. Comparative Studies in Society and History, XXII. 1980. 198–221. (Magyar nyelven: Történelem és antropológia: hogy áll a meccs? In: Történeti antropológia. Szerkesztette: Sebők Marcell. Replika könyvek, 2000.); Ortner, S.: Theory in Anthropology since the Sixties. Comparative Studies

tűnhetne – Clifford Geertz az interpretatív antropológiával:[51] olyan javaslat ez, amelynek a történeti kutatás iránti affinitása állandóan megerősítést nyert, mert inkább egy kutatási stratégiával, semmint elméleti sémákkal jellemezhető diszciplína érdekében emel szót, erős szembenállást tanúsítva a makro-szociológiával és a viselkedést maximalizáló racionális számítás eredményének tekintő olvasattal.

A geertz-i módszertani javaslatokat a történészek mindenekelőtt úgy fogadták el, hogy öntudatlanul azokat az elemeket válogatták ki az antropológus műveiből, amelyek nem kapcsolódtak a terepen végzett kutatás konkrét kontextusához. Hiszen Geertz nem annyira annak köszönheti hírnevét a történészek között, hogy az '50-es évektől kezdve vizsgálat alá vette a második világháború utáni Indonézia politikai és ceremoniális struktúrájának és piacának működését, hanem annak a gyökeres kritikának, amellyel az etnográfiai adatoknak a diszciplínában megszokott gyűjtésmódját illette. Geertz vélekedése szerint az etnográfus egyfolytában igyekszik megfeledkezni arról, hogy fogalmi struktúrák sokaságával áll szemben, s közülük sok egymásra épül vagy összeszövődik; és épp e szövedéket, amely különös, szabálytalan és implicit, nem sikerül a leírásnak megragadnia. Másképpen fogalmazva: az etnográfiai leírás nem teszi fel a kérdést, hogyan interpretálja ezeket a „mozgásban lévő dokumentumokat", amilyenek a megfigyelt viselkedések. Maga a diszciplináris státus akadályozza, Geertz szerint, ezt az értelmező nézőpontot. Vitája egyrészt azok ellen irányul, akik – különösen a strukturalisták – úgy vélekednek, a kultúra egy szuper-organikus valóság, saját erővel és célokkal, amelyek ránehezednek az egyénekre; másrészt a redukcionizmus minden formája ellen, amely a kultúrában viselkedésbeli események, cselekvések kidolgozatlan modelljét látja. Ezzel szemben Geertz számára a kultúrát pszichológiai struktúrák alkotják, amelyeken keresztül egyének vagy csoportok vezetik viselkedésüket. Ennek alapján határozza meg a diszciplína tárgyát és célját: a tárgyat – egy Paul Ricoeurtől kölcsönzött metaforából kiindulva – a szövegekbe íródott jelentések alkotják, amelyek szimbolikus tartalma egyéb jelentésekkel, egyéb szövegekkel korrelál; a cél pedig az, hogy felfejtse ezt a jelentéshálót, amely a kultúrát alkotja. Geertz még Ricoeurnél is tovább megy, és a szöveg fogalmát kiterjeszti az írott szón túlra, és gesztusokat, cselekedeteket, rítusokat stb. is belefoglal: összegezve, inkább a cselekvés hordozóit figyeli, mint magukat az eseményeket, minthogy a jelentések léteznek a cselekedeten túl is. Éppen ezért magát a szöveget úgy értik ezen irányzat képviselői, mint a társadalmi viszonyokat kifejező pillanatot, jelentést tulajdonítva ezeknek. Az antropológiának következésképpen a kom-

in Society and History, XXIV. 1984. (a továbbiakban: Ortner) 126–66.; a történelemmel fenntartott viszonyról vö. Davis, J.: Social Anthropolgy and the Consumption of History. Theory and Society, IX. 1980. 519–37.

[51] Geertz, C.: Agricultural Involution. The Process of Ecological Change in Indonesia. Berkeley, 1963.; Peddlers and Princes. Social Development and Economic Change in two Indonesian Towns. Chicago, 1963.; The Religion of Java. Glencoe, 1960.; Islam Observed. Religious Development in Marocco and Indonesia. New Haven, 1968.; Geertz, C. – Geertz, H. – Rosen, L.: Meaning and Order in Moroccan Society. Cambridge, 1979.; The Social History of an Indonesian Town. Wesport, 1965.; Thick Description: Toward an Interpretative Theory of Culture, in The Interpretation of Cultures. New York, 1973. 3–32. (Magyar nyelven: Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások. Budapest, Századvég, 1994.); Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight. New York, 412–53., és Negava. The Theatre State in Nineteenth-Century Bali. Princeton, 1980. Róla vö. R. G. Walters kritikáit: Signs of the Times: Clifford Geertz and Historians. Social Research, XLVIII. 1980. (a továbbiakban: Walters) 537–56.; Roseberry, W.: Balinese Cockfights and the Seduction of Anthropology. Social Research, XLIX. 1982. (a továbbiakban: Roseberry); Asad, T.: Anthropological Conceptions of Religion: reflections on Geertz. Man, N. S. XVIII. 1983. 237–59.; Shankman, P.: The Theoretical Issue of Clifford Geertz. Current Anthropology, XXV. 1984. 261–79., és mindenekelőtt Clifford, J.: On Ethnographic Authority, Representations. I. 1983. 118–46. Olaszországban vö. Gallerano, N.: Cercatori di tartufi contro paracadutisti: tendenze recenti della storia sociale americana. Passato e presente, II. 1983., 181–96.

mentár „művészi" formájára kell szorítkoznia a társadalmi differenciák létezéséről, arra kell szorítkoznia (vagy azzá nemesedik, ez nézőpont kérdése), hogy „valamiről mondjon valamit".

Amint az angol társadalmi antropológia, mivel a szinkron dimenzióra fektette a hangsúlyt, hajlott nem tudomást venni az időről és a változásról, úgy az interpretatív antropológia adottnak veszi a kontextust, és végül feláldozza a vizsgált társadalmi egység jelenségei közötti kölcsönviszony fogalmát, nem véve tudomást annak különösségéről. Feltehetnénk a kérdést, honnan ered a közöny, amely valójában az egész diszciplináris hagyománytól megkülönbözteti ezt az irányzatot. Néhány kommentátor szerint abban az elméleti felsőbbségben gyökerezik, amelyet Geertz tulajdonít az interpretatív antropológiának a diszciplína egészét jellemző „pozitivista" tendenciáikkal szemben. Ebből a szempontból központi szerepet játszik a magyarázat helyét elfoglaló *thick description* (sűrű leírás) fogalma. E hozzáállás a *Geisteswissenschaften* dilthey-i fogalmát alkotja újra, és a megfigyelő és a megfigyelt tárgy viszonyát hangsúlyozza. A történelem éppúgy, mint az interpretatív tudomány, az események egyediségének megértésére korlátozódik. Geertz mindenesetre, szemben Dilthey-jel, nem gondolja úgy, hogy az interpretatív antropológiának egyszerűen a nomotetikus tudományok mellé kellene állnia, hanem felsőbbségét elméleti alapokra fekteti.

Most már érthető, hogy a történelem és az antropológia együttműködését erősítő, a fentiekből következő javaslata régi és kockázatos historiográfiai szokásokat idéz: a társadalmi valóság nem figyelhető meg autonóm léttel bíró egészként, csupán jelentések együtteseként, amelyet tagjai hoztak létre. Következésképpen egy kultúra úgy jelenik meg a megfigyelő előtt, mint az a mód, ahogyan egy kontextusban az individuumok elrendezik saját pszichológiai univerzumukat, rendelkezve a cselekedeteiket irányító jelentések felett. Amint Geertz nyomán Bernard Cohn mondta, az új történelem elsődleges tárgya az intenciók és cselekedetek átalakulása lesz a kultúrában. Csupán ezen a ponton válik majd lehetségessé az intézményi rend leírása, elkerülhetetlenül úgy, mintha a már azonosított kulturális rend következménye volna.[52]

E ponton feltehetnénk a kérdést, mi lehet a kulcsa Clifford Geertz amerikai és nemzetközi sikerének. Franciaországot illetően David Kertzer úgy vélte, ez az interpretatív antropológia mentalitástörténet iránti affinitásában keresendő.[53] Létezik egyfajta „prediszpozíció" a két irányzatban e kapcsolatra, ám a választ inkább Geertz kulturális mintáiban kellene keresni, különösen abban a viszonyban, amelyet az etnometodológiával és annak fenomenológiai mátrixával tart fenn. Néhány tényből indulhatnánk ki: éppen Harold Garfinkel, az etno-tudomány egyik első teoretikusa segíti Geertzet első gyökeres elfordulásában a klasszikus antropológiától,[54] és Gilbert Ryle támasztja alá a geertzi *thick description* elméletét. Husserl és Wittgenstein állandó hivatkozási pontok műveiben, és Gadamerrel együtt a szubjektivizmust megalapozó inspirációt jelentik. Ráadásul az évek során Geertz egyre inkább kapcsolódni látszik a fenomenológia szubjektív elemzési modelljéhez: a társadalmi valóságot teljes mértékig helyettesítette a társadalmi cselekvők „beszámolóiról

[52] Cohn, B.: Anthropology and History in the 1980's. Toward a Rapprochement. Journal of Interdisciplinary History, XII. 1981. 227–52.

[53] Kertzer, D. I.: Anthropology and Family History. Journal of Family History, IX. 1984. 201–16.

[54] A fenomenológiai szociológia vagy etnometodológia programjához vö. Garfinkel, H.: Studies of the Routine Grounds of Everyday Activities. In: Studies in Social Interaction. Szerkesztette: D. Sudnow. Glencoe, 1972. 1–30.; Cicourel, A. V.: Basic and Normative Roules in the Negotiation of Status and Role. In: Patterns of Communicative Behavior. Szerkesztette: H. P. Dretsel. New York, 1974. 229–58. Vö. Gellner, E.: Ethnomethodology: the Re-enchantment Industry of the California Way of Subjectivity. Philosophy of the Social sciences, V. 1975. 431–45. A Geertz és az etno-tudomány közötti kapcsolatokról vö. Keesing, R.: Theories of Culture. Annual Review of Anthropology, III. 1974. 73–98.

szóló beszámoló". Továbbá abban a meggyőződésben is osztozik Geertz a fenomenológiával, hogy a társadalomtudomány lényegileg a társadalomtudományról folytatott diskurzus.

Geertz felbukkanásával így aztán az amerikai szociológia éles fordulatot vett. Ennek következtében lényegében a strukturalizmussal azonos pozíciókhoz jutott el: ez a homológia, ahogy Charles Lemert érvelt,[55] a de-centrált elemzés megegyező szerkezetén alapul, amely – meglehet, paradox módon – a nyelvezet autonómiáját feltételezi. Míg a társadalmi világ alkalmi szubjektív gyakorlatokon alapszik, a nyelvezet olyan társadalmi konvenció, amely nem az egyéni tudat produktumaként működik. Ez magyarázza, hogy a társadalmi rend felé fordított figyelemtől – e rendet ismertnek tartották – hogyan térnek át, mindkét megközelítésben, azokhoz a módszerekhez, amelyeket a tagok alkalmaznak a rend érzetének megteremtéséhez; a társadalmi struktúra kognitív attribútummá válik, maga a társadalmi struktúra „értelmévé". Lemert igencsak helyénvalóan Lévi-Strauss ismert passzusához utal: „... így aztán nem törekszünk arra, hogy rámutassunk, hogyan gondolkodnak az emberek a mítoszokban, hanem éppen fordítva, hogyan gondolkodnak a mítoszok az emberekben, úgy, hogy nem is tudnak róla". A strukturális antropológia tehát az olvasás tudománya, a szituációi a diskurzusok, pontosan ahogy Foucault megjelöli *A tudás archeológiájának* előszavában. Ennek fényében Geertz humanizmusa nem az emberek iránt bizonyul figyelmesnek, hanem a módszerek iránt: az etno-metodológiai zsargonban az egyéneket tagokként határozzák meg, nem szubjektumokként, hanem egy nyelvezet kompetens használóiként.

Az új de-centrált, szubjektivista és hermeneutikai társadalomtudomány sikere nemrégiben erőfeszítésekre késztette az egyes kulturális tradíciókat, közvetítésre és egyeztetésre. Az egyesült államokbeli marxista kulturalizmus például az új társadalomtudomány tárgyának egyrészt a narratívák (a geertzi „szöveg" reduktív változata) és a társadalmi valóságok közötti konfrontációt javasolta, másrészt pedig a gyakorlatok antropológiáját, amely nem annyira azt kívánja tanulmányozni, hogy a kultúra mit tesz lehetővé, hanem inkább azt, hogy a kultúra miképpen korlátozza a szubjektumok kezdeményezéseit.[56] Francia környezetben a szubjektivizmus elismerése jóval erőteljesebbnek mutatkozott. A jelentések termelését, amely a cselekedeteket jellemzi, olyan eszközként ismerték el, amely a szubjektív szabad választásoktól kiindulva képes újra meghatározni a társadalmi struktúrát. Az egyének cselekedeteinek – mint a jelentés hordozóinak – a társadalmi valóságot strukturáló elemek szerepét tulajdonítva Pierre Bourdieu és Michel De Certeau a *pratique* (gyakorlat) tanulmányozásához folyamodtak, ám megtisztították a stratégiai elemektől, ami megkülönbözteti őket a tranzakcionizmustól. Ők tehát a viselkedés mint sztereotípia tanulmányozására tettek javaslatot, amely nem manipulálható, mindazonáltal a konceptuális sémák működő választékából származik. Mindenekelőtt De Certeau hárítja el a módszertani individualizmussal szemben felmerülő kétségeket: az egyén „az a hely, ahol a viszonyszerű meghatározások inkoherens (és gyakran ellentmondásos) pluralitása lép működésbe"; ezért kell előnyben részesíteni „az operatív módozatok és a cselekvési sémák elemzését, és nem közvetlenül a szubjektumot, amely ennek szerzője és hordozója". Így aztán ez alkalommal is elvész az egyén, hiszen cselekedetei (és nem ennek modalitásai) csupán egyfajta *braconnage*-zsá (vadorzássá) lesznek az adott cselekvési módok között. Ellenben Bourdieu számára az az alapvető probléma, hogy eltávolodjon a társadalmi struktúra valóságosságának tételétől, amelyhez – a személyközti viszonyok korlátozó súlyát feltételezve – az objektivizmus vezet, s a mentális szokások tanulmányozásának útjára lépjen. Ezeket, Panofskyt követve, *habitus*nak nevezi: „a létezés sajátos feltételeinek osztályához kötődő meghatározottságok hozzák létre a habitust, e tartós és áthelyezhető diszpozíciós

[55] Lemert, C. C.: De-centered Analysis: Ethnometodology and Structuralism. In: Theory and Society, VII. 1979. 289–306.; a Lévi-Strauss idézet a Le cru et le cuit-ből való, Párizs, 1964.

[56] Roseberry idézett műve; Ortner idézett műve.

rendszert. Olyan eleve rendelkezésre álló strukturált struktúráról van szó, amely strukturáló struktúraként működik, vagyis olyan elvekként, amelyek saját céljukhoz objektíve adaptált reprezentációkat és gyakorlatokat alakítanak ki és szerveznek, anélkül azonban, hogy feltételezhetnénk a célok tudatos figyelembevételét, az ennek eléréséhez szükséges operációk feletti explicit uralmat, amelyek objektíve szabályozottak és szabályosak volnának, anélkül, hogy bármiféleképpen is a szabályoknak való engedelmeskedés termékei lennének".[57]

Mikor kezdünk hozzá az új történetek írásához? Ha annak alapján ítéljük meg, hogy miként mentek a dolgok az utóbbi negyven évben, akkor igencsak hamar. Egyelőre megelégedünk azzal, hogy – egyfajta illuzórikus szabadsággal – ehhez vagy ahhoz az iskolához csatlakozzunk, és ne foglalkozzunk választásunk elméleti implikációival. Lássuk Geertz esetét! Natalie Zemon Davis használta fel először, aki a vallás mint kulturális rendszer geertzi meghatározását alkalmazta, hogy rendkívüli megidéző erővel hangsúlyozza a katolikus vallásosság pluralisztikus univerzumának nagyobb plaszticitását a 15. század második felében, a nagyobb kifejezési szabadságot, amelyet a társadalmi csoportoknak biztosított, a fiataloktól a nőkig és a kézművesekig, amit azonban a kálvinista teológia eltörölt.[58] A nyolcvanas években viszont Geertz hatása, úgy tűnik, általánosabb és ezzel együtt mindent elborít.[59] A család historiográfiájában – amelyre egészen addig a brit szociálantropológia gyakorolta a leginkább nyilvánvaló hatást – geertzi indíttatású kutatók új, a „bennszülöttek" beszámolóiból kiindulva kimunkált konceptualizációkhoz folyamodnak; e konceptualizációk nevében végül megmerevítik az intézményt, elválasztva az őt körbevevő valós viszonyok együttesétől.[60] Mások, például Robert Darnton szerint, az interpretatív történelemnek mindenekelőtt azt a célt kell maga elé tűznie, hogy kozmológiákat illusztráljon, a mentális szerveződés módozatait, amelyek a viselkedésekben lelnek kifejezésre. Csupán a „rend értelmét" megragadva lehetséges érzékelni azt az eltörölhetetlen másságot, amellyel az *ancien régime* Európájának népessége „olvasta" saját világát; a harmónia kialakításának egzotikus, ám kötelező taxonómiájában mindenesetre mindenkinek részt kell vennie. A kultúrák alakítják a gondolkodási módokat, a kényszereket, a nyelvi konvenciókat: a költők és a gondolkodók sem tudják kivonni magukat a nyelvezet korlátjai alól, csupán annak árán, ha „összeütköznek a gondolkodás külső struktúrájával".[61] A jelentések kórusszerű

[57] De Certeau, M.: L'invention du quotidien. Paris, 1980. 10/18. (az idézet az első kötetből való, Arts de faire, 9–10. – a szerző kiemelése); Bourdieu, P.: Le sens pratique. Paris, 1980. (Idézet a 88. oldalon.) A habitus fogalmának panofskiánus származását hangsúlyozza Chartier, R.: Intellectual History or Sociocultural History? The French Trajectories. In: Modern European Intellectual History. Reappraisals and New Perspectives. Szerkesztette: La Capra, D. és Kaplan, S. L. Ithaca (N. Y.) 1982. 13–46., különösen 18. oldal, a német történész Gothic Architecture-énak bourdieu-i fordításával és kommentárjával kapcsolatban. Bourdieu-ről vö. McKay, I.: Historians, anthropology and the Concept of Culture. Labour/Le Travailleur, 1981–82. 8/9. 185–241.

[58] Zemon Davis, N.: Some Tasks and Themes in the Study of Popular Religion. In: The Pursuit of Holiness, Szerkesztette: Oberman, H. és Trinkaus, C. Leiden, 1974. 307–336., és The Sacred and the Body Social in Sixteenth-Century Lyon. Past and Present, 1981. No. 90. 40–70.

[59] Azokról a szerzőkről, akik így vagy úgy, visszanyúlnak Geertzhez, vö. Walters idézett műve; az utóbbi években a lista tovább gazdagodott. Vö. különösképpen Sewell, W. H.: Work and Revolution in France. The Language of Labour and Politics. Cambridge, 1982,, és Olaszországban Calvi, G.: Una metafora degli scambi sociali. La peste fiorentina del 1630. Quaderni storici, XIX. 1984. 35–64.

[60] Megjegyzések és bibliográfia in Yanagiasko, S. J.: Family and Household: The Analysis of Domestic Groups. Annual Review of Anthropology, VIII. 1979. 161–205.

[61] Darnton, R.: The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History. New York, 1984. (Magyar nyelven: Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.); erről vö. Bourdieu, P. – Chartier, R. – Darnton, R.: Dialogue à propos de l'histoire cultu-

konstrukcióját nem determinisztikus módon is felhasználták. David Sabean württenbergi *ancien régime* korabeli jogi források segítségével a népi kultúrát olyan „diskurzusként", a társadalmi viszonyok metaforájaként definiálta újra, amely hűen feljegyzi az állami és egyházi tekintélyi rendszerek változásait.[62]

Ha így értik, a geertzi üzenet felszabadító jelentésű: a múlt bármely epizódja ama társadalom jelentős aspektusait (Sabeannél a személy modern fogalmának hiányát) hozza felszínre, amelyben megmutatkozik. Mindazonáltal az interpretatív modell hajlamos tautológiába fordulni át: nincsenek olyan eljárások, amelyekkel igazolásnak vethetnénk alá a „diskurzusokat", hogy ama valóság fényénél vizsgáljuk meg ezeket, amelybe mindenesetre belemerülnek. Az egyén és a társadalmi struktúra, vagy másképp szólva, a választás rendszerei közötti viszony marad továbbra is a nyitott kérdés, hogy megérthessük a társadalmi átalakulások logikáit.

Fordította: **Szekeres András**

relle. Actes de la recherche en sciences sociales, 59. 1985. 66–93., és Levi, G.: I pericoli del geertzismo, Quaderni storici, XX. 1985. 269–77.

[62] Sabean, D.: Power in the Blood. Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany. Cambridge, 1984. (Magyar fordítása előkészületben.)

A múlt hangjai és együttélés a jövőbeli énjeinkkel

Interjú Peter Laslett történeti szociológussal[1]

Ön hangsúlyozottan történeti szociológusnak nevezi magát és nem történésznek, szociológusnak, sőt még nem is társadalomtörténésznek. Miért?

A történeti szociológia számomra felöleli a társadalmi leírás és elemzés minden formáját. A társadalmak vizsgálata során folyamatokat kell feltárnunk, és az emberi helyzetet időben kell elrendeznünk. Nincsenek pillanatképek az emberi helyzetekben, ezt a tévképzetet a televízió és a filmek sugallják. Az ok-okozati összefüggést az elemzés minden egyes pillanatában figyelembe kell venni. Ezért minden történésznek, bármivel is foglalkozzon, a múltbeli helyzetről átfogó képet kell nyernie. És nem teheti meg, hogy kihagyja például a családot. Gondoljuk végig például, hogy milyen volt egy történész élete akkor, amikor megalapítottuk a *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* elnevezésű kutatócsoportot. Még senki sem írta meg a család történetét. Egészen bizonyosan senki sem vizsgálta meg direkt módon, hogy milyen idős korban házasodtak az emberek, mekkora volt az a csoport, amelyben éltek, s nem ismertük a háztartások nagyságát és szerkezetét. Gyakorlatilag semmit sem tudtunk őseink valóban fontos életkörülményeiről, azaz a történészek nem voltak olyan helyzetben, hogy a jelent szembe tudták volna állítani a múlttal. Nem ébredtek rá, hogy aligha értik meg magukat, mivel a megértés előfeltétele az összevetés. És a jelen emberi körülményeket csupán a múlttal lehet összevetni. A történetírók, még ha politikával is foglalkoztak, nem tudták ezeket a dolgokat, például a magyarokról sem. Ezért zavarodott össze Magyarország az elmúlt két világháborúban. Ezért az első számú pont az, hogy minden valódi történésznek szociológusnak kell lennie abban az értelemben, hogy társadalmi elemzést kell végezniük, máskülönben olyan emberek, mint én, azt mondják, hogy az ok-okozati összefüggésről kialakított képük, azaz a megértés kulcsa tökéletlen.

A második pont az, hogy a szociológus a társadalmat saját terminusai alapján szeretné megérteni és nem a múltjával való összefüggésben, és figyelmen kívül hagyja a lehetséges fejlődést. Ez olyan, mintha egy olyan vonatot próbál megérteni, amely egy kereszteződésnél áll és nem képes mozdulni. Nem jön sehonnan és nem tart semerre. Ezért egy elemző vagy egy író, akit én fontosnak tartok, aki más emberek javára alkot, az történeti szociológus. A tevékenységét másképpen nem nevezheti el. Ez a rendkívül kis hatékonyságú szókapcsolat sajnos magában hordozza mindazt a haszontalanságot, amelyet gyakran összekapcsolnak az üres, túlzó szociológiai általánosításokkal. De mint az általam képviselt álláspontból következik, másképpen nem nevezhetjük el. Épp ezért szeretném még egyszer hangsúlyozni, hogy a történeti szociológia minden társadalmi vizsgálat alaptípusa.

A történeti szociológia terminus használata mögött az idő sajátos értelmezése is meghúzódik, amely eltér például a történészek időfogalmától. Ezt az időfogalmat nevezi ön strukturális időnek. Elmondaná, hogy mi is ez az időfogalom és milyen következményekkel jár?

[1] Az interjú 1998 decemberében készült Budapesten, amikor Peter Laslett megtartotta az „Andorka előadások" nyitó előadását. Minden lábjegyzet a későbbi szerkesztés során került a szövegbe.

Erről külön esszét is írtam.[2] Mint ismeretes azért használtam ezt a kifejezést, mert az érzékeny társadalomtörténész által lejegyzett fontos társadalmi változások időrendje lassabb, mint a személyes idő. Itt kell kiemelnem, hogy a politika a személyes időben zajlik. A politikában csupán az események és az időről-időre előforduló ismétlődéseik számítanak. Ezek az események gyors és változatlan ütemben követik egymást. Ami holnap történik, vagy ami tegnap lezajlott, az a személyes időhöz tartozik. És nem szabad elfelejteni, amint azt a radikális történeti szociológusok új képviselői is hangsúlyozzák, hogy gyerek-, illetve fiatalkoromban a történetírás kizárólag a politikai történelmet vette számba. Mintha minden jelentős társadalmi változás ebbe a személyes időrendbe illeszkedett volna. Ez ostobaság. A társadalmi folyamatok jellege nem ilyen. Tehát először is ezt értem a társadalmi szerkezeti idő alatt. Ez az az időrend, amelyben a fontos társadalmi változások bekövetkeznek, s ennek tempója lassabb és sokkal változatosabb, mint a személyes vagy a politikai időé. A forradalmak megértéséhez is hasznos lehet ez a koncepció. Nagyon érdekes történelmi kérdés például az, hogy megőrizhetik-e, illetve milyen mértékben a társadalmak az időben haladva állandóságukat. Bár én azon az álláspontón vagyok, hogy a társadalmi változások ideje nem a személyes idő, nem tagadom, hogy vannak olyan, a társadalmi szerkezet szempontjából rendkívüli jelentőségű események, amelyek nagyon rövid idő alatt következnek be. Olyan gyorsan, hogy az megközelíti a személyes vagy politikai időt. Vegyük példának Magyarországot, amikor 1989-ben a társadalmi szerkezeti idő, illetve a személyes és politikai idő elkezdett összekapcsolódni. Ugyanakkor az alapos és aprólékos elemzés ebben az esetben is megmutatja, hogy a társadalmi átalakulás nem követte a politikai eseményeket. Ezért kell elismerni a kulcsfontosságú társadalmi változások ideje iránt érdeklődő embereknek, mint például Andorka Rudolfnak, hogy ezek az időrendek nem kapcsolódnak össze, bár nagyon közel kerülhetnek egymáshoz, és ennek következtében alkalmazzák erre a rendkívül elcsépelt és lejáratott *forradalom* elnevezést.

Térjünk vissza még egy pillanatra a történelem iránt érzéketlen szociológia kérdéskörére. Mint Philip Abrams[3] írta, a klasszikus szociológia még igazi történeti szociológia volt. Karl Marx, Max Weber és a többi nagy klasszikus szerző történeti szociológus volt. Mi történt később, esetleg nem az amerikai szociológia térnyerése változtatta meg a helyzetet a huszadik század közepére?

Csak megjegyezem, hogy Philip Abrams az egyik legsikeresebb diákom volt. De vissza a tárgyra. Természetes, hogy voltak jelentős elődök, bár Marx nem teljesen elfogadott a szociológia világában. Weber sokkal inkább. De beszéljünk néhány olyan emberről, akik körülöttem voltak a hatvanas években, a klasszikus szociológusok második, jórészt amerikai csoportjáról. A doktori disszertációm megírása idején, bár végül nem doktoráltam le, két konzulensem volt. Nem tudom, tudja-e, hogy én nem a filozófia doktora vagyok, hanem az irodalomé, és ez utóbbi fokozatot az írásaim minőségéért kaptam saját egyetememtől.[4] Az egyetem egyik konzulensként egy rendkívül tradicionális, cambridge-i lelkészt jelölt ki mellém. Engem a királyok isteni joga érdekelt, és a fafejű történelem tanszék ehhez az emberhez rendelt, mert ő foglalkozott isten mibenlétének kérdésével. Képzelheti, miképpen viszonyult az az arrogáns fiatalember, aki akkoriban voltam, ehhez az emberhez. Szóval egy nap elhagytam, és Karl Mannheim pártfogása alá helyeztem magamat, aki akkoriban a London School of Economics-on tanított. Én tehát Karl Mannheim diákja vagyok. Ma

[2] Peter Laslett: *The world we have lost: further explored.* New York, Scribner, 1984. (a továbbiakban: Laslett 1984.) 182–185., különösen 276–77.

[3] Abrams, Philip: Historical Sociology. Ithaca, N. Y. Cornell University Press, 1982.

[4] Peter Laslett a következő fokozatokkal rendelkezik Laslett Thomas Peter Ruffell MA LITTD CBE FBA

pedig a Magyarországról származó, de Angliában dolgozó, kiváló tudós, John Hajnal a munkatársam. Különböző témákon dolgozunk együtt.[5]

Mindenesetre Mannheimhez kerültem, és ott ismertem meg Parsonst, akit vendégprofesszorként hívtak Cambridge-be. Ő volt az első azon amerikai tudósok sorában, akiket azért hívtak, hogy lendületet adjanak a társadalomtudományi tanszéknek. George Homans később érkezett szintén vendégprofesszorként, és mi ketten jó barátok lettünk. Nem állítanám, hogy ezen személyiségek tökéletlenségei és ostobaságai indították el a Cambridge Csoportot az úton. De Parsons és a parsons-i iskola korlátait mindenki ismeri, és Philip Abramsot sokkal jobban érdekelte Parsons, mint jómagamat. A funkcionalizmus egyszerűen nem fért bele abba a világba, amiről akkoriban beszéltünk. Homans jóval jelentősebb személyiség volt, mint Parsons, és nagyon jó történész. Ellentmondásos személyisége miatt azonban ő sem volt mindig segítőkész. Miután közöltem vele, hogy a középkori Anglia szabad területein (open field) élő családok nem kiterjesztett családok voltak, nagyon mérges lett.[6] Azt mondta: „Peter, ha ezt publikálod, akkor minden folyóiratban megtámadlak és leszámolok ezzel a nevetséges elméleteddel, amiben azt állítod, hogy hamis az a bevett szociológiai elmélet, amely szerint a családok a múltban kiterjesztettek voltak és ma pedig már nukleárisak." Ez a nuklearizálódás számára nagyon fontos volt. Ennek ellenére a társadalmi cselekvés általa felvázolt elmélete fontos és lenyűgöző. Ebben a küzdőtérben, ezen emberek társaságában fogalmazódott meg az a program, amely alapján létrejött a Cambridge Csoport. De ne gondolja, hogy mi előre tudtuk volna, hogy mi fog ebből kisülni. Csak annyit tudtam, hogy elégedetlen vagyok, és tisztában voltam azzal is, hogy nem foglalkoznak eleget az elmúlt korok érzelmi életével, a múlt kreatív oldalaival, a mindennapok tapasztalataival. Én pedig ezeket akartam vizsgálni. De nem tudatosan alapítottuk meg a cambridge-i iskolát. Hiszen ez az iskola nem is létezik. Csupán egy sor könyv van, néhány doktrína, ráadásul ezeknek csak egy része származik Cambridge-ből.

Karl Mannheim nevét említette, akinek a leghíresebb könyve az „Ideológia és utópia", amely a tudásszociológia alapkönyve.[7]

Amennyiben ismeri ezt a könyvet, jól láthatja, hogy beszélgetésünk témáinak egy része abban már szerepel.

Igen. Nos, az 1960-as években kétfajta kritikával illette a fent már megnevezett szociológiai elméleteket. Az egyiket már említette, mely miszerint semmit sem lehetett tudni a múltbeli társadalmak szélesebb értelemben vett társadalmi életéről. A másik kritikai észrevétel, amelyet például a „Household and Family In Past Time" című kötet bevezetőjében fogalmaz meg, abba az irányba mutat, hogy a társadalomtudományok túlideologizáltak, és azok csak az elit és semmiképpen sem a szélesebb társadalom által vallott értékeket tükrözik.[8] *Ez a kritika összefüggött Karl Mannheim megközelítésével?*

Ez azt a kérdést veti fel, hogy mennyit köszönhet az ember azoknak, akiktől tanácsot és iránymutatást kér. Erre a kérdésre nem tudom a pontos választ. Azt tudom, hogy van egy ritka könyvem, az *Ideológia és utópia* első kiadása saját széljegyzeteimmel, amelyek a Mannheimmel és róla író szerzőkkel folytatott beszélgetések során születtek. Ő tehát

[5] John Hajnal legnagyobb hatású munkája : Hajnal, John: European marriage patterns in perspective. In: Glass, D. V. – Eversley Publication, D. E. C. (Eds.): Population in History. essays in historical demography. London, 1965.

[6] Homans álláspontja kapcsán lásd például: Homans, G. C.: English Villagers of the Thirteenth Century. Cambridge, Massachusetts, 1941. 1970.

[7] Mannheim, Karl: Ideológia és utópia. Budapest, 1996.

[8] Laslett, Peter – Wall, Richard (Eds.): Household and family in past time. Comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe. Cambridge University Press, Cambridge, 1972.

mindenképpen hatással volt terveinkre, és kétségtelenül antielitista irányba terelte gondolkodásunkat. De voltak más, ennél talán jóval meglepőbb hatások is.

Emlékszem, hogy amikor egy időben voltam a BBC producere, a Trinity College történelemtanára, illetve egyetemi előadó, érdekelni kezdett a kortárs filozófia. Russell és a pozitivisták. A BBC 3. csatornájára például az én kezdeményezésemre kerültek fel a filozófiával foglakozó adások, és ennek kapcsán személyesen is megismerkedtem velük. Amikor Cambridge-ben politikaelméletet oktattam, az előadások mellé kiadtunk egy sorozatot is, amely a *Filozófia, politika és társadalom* címet viselte.[9] Talán ezt Ön is ismeri. A sorozat második darabjától kezdve az egyik diákom, Garry Runciman is segített a kiadványok elkészítésében. Ő azóta Lord Runciman lett, elismert társadalomfilozófus, a Brit Tudományos Akadémia jövendő elnöke. Ebbe a kiadványba írt John Rawls, de A. J. Ayer és az ötvenes, hatvanas években működő oxfordi iskola több más tagja is. Ez a fajta pozitivista elemzés minden korlátja ellenére is nagyon fontos volt a számomra. Mannheim ezt nem értette meg, és ebben az értelemben kora szellemi és filozófiai törekvéseit nem képviselte megfelelően. Természetesen a logikai pozitivizmus nem oldott meg minden problémát, de nagyon fontos közjáték volt az angolszász filozófiában és társadalmi közgondolkodásban. Ez tehát a válaszom, amely csak közvetetten kapcsolódik az Ön kérdéséhez, de hát mint említettem, az ember nem igazán tudhatja, hogy mit is kapott a mentorától.

Mannheim abból a szempontból nagyon fontos, hogy elemezte azokat a módszereket, amelyek segítségével az értelmiség kivételezett helyzetre törekedett a társadalmon belül. Az ideológia és utópia cím részben válasz erre a kérdésre. Ön, ha jól látom, mindvégig küzdött ez ellen a modern tendencia ellen, azaz elégedetlen volt azokkal az értelmiségiekkel, akik kivételezett helyzetre törekedtek a múltra, jelenre és a jövőre vonatkozó ismereteik alapján. Egyetért ezzel a megállapítással?

Nagyon érdekes témát vet fel, miután erről határozott véleményem van. Nem igazán értek egyet Önnel, bizonyos szempontból még romantikusabb vagyok és még kevésbé praktikus. Úgy vélem, az értelmiségi nem független korának gazdasági és társadalmi szerkezeteitől. És ennél a játszik szerepet kálvinista neveltetésem, amely miatt rendkívül határozott véleményem van arról, hogy az embernek mit kell kezdenie a tehetségével. Én ugyanis azt tartom, hogy az értelmiséginek saját különleges tapasztalatait, felfedezéseit és előnyeit felhasználva kell szolgálnia a társadalmat, ugyanakkor nem szabad pusztán értelmiségi mivoltához kötődő előjogokat elfogadnia. Ami a saját pályafutásomat illeti: 1945-ben a brit titkosszolgálat tisztjeként részt vettem abban a „kisebb vitában", amelyet a németekkel és a japánokkal folytattunk. Ezek után lett belőlem kutató diák Cambridge-ben, és ott alakult ki bennem az a tudósokkal és az akadémiai élettel kapcsolatos elégedetlenség, amelyről ebben a beszélgetésben nagyon futólag már ejtettem néhány szót. Ezzel csaknem egy időben, a BBC 3. csatornájának producereként bekerültem a világ egyik legmozgalmasabb fővárosának szellemi, érzelmi és esztétikai vérkeringésébe. Akkoriban – a nagybetűs Rádió korában, ahogyan azóta is – a BBC-nek ez a csatornája példa nélkül álló minőségben közvetített kimagasló esztétikai és szellemi értékeket. Nem csoda, hogy meglehetősen vonakodva tértem vissza Cambridge-be kutatónak, és tanári állást kellett vállalnom, hogy eltartsam magamat. Erre csak akkor került sor, amikor világossá vált, hogy az effajta, a magas kultúrát szolgáló tömegtájékoztatás napjai meg vannak számlálva, és a piac fel fogja falni ezt a típusú rádiózást. Ez így is történt.

Viszonylag hosszú ideig, legalább két-három évig egyszerre voltam a BBC producere és a Cambridge-i Egyetem tanára. Cambridge-ben gyanakodva figyeltek, mert újságíró voltam. Még a harmadik csatorna is a „média" része volt, és a cambridge-i dékánok nem akartak semmiféle kapcsolatba kerülni azzal. Ezért úgy döntöttem, hogy megbecsültséget szer-

[9] Peter Laslett itt a neves politikatudósokkal együtt szerkeszett Philosophy, Politics and Society elnevezésű sorozatokra gondol. Lásd a válogatott irodalomjegyzéket az interjú végén.

zek magamnak. Feltettem magamban a kérdést: mi az, ami egyszerre elégítené ki filozófusi, történészi és politikaelméleti érdeklődésemet? Így kezdtem John Locke-ot kutatni. Hiszen mi lehetett volna tisztelettel jesebb téma, mint John Locke? Samuel Johnson szerint Kínától Peruig ez a legtiszteletreméltóbb név, amely szóba jöhet. Akkori tanácsadóm[10] figyelmeztetett, hogy a témát túlságosan sokan dolgozták fel: „Peter, mit gondolsz, mivel járulhatsz hozzá a John Locke-kal kapcsolatos ismereteinkhez?" De én nagyon szerencsés voltam. Két vagy három hónap múlva megtaláltam Locke teljes könyvtárát. 900 könyvet találtam Locke leszármazottainak házában, és kötelességemnek éreztem, hogy a kollekciót megmentsem. Végül sikerült elérnünk, hogy a könyvtárat Locke egykori oxfordi egyetemének ajándékozzák. Később kiderült, hogy ez csak Locke könyveinek egy része volt, a többi kötet szétszóródott, bár párat ezekből is sikerült felkutatni, ezek most saját cambridge-i könyvtáramban vannak. Egy éven belül többet tudtam Locke-ról, legalábbis tudományos módszereiről és a könyvekről, amelyeket forgatott, mint előttem bárki.

És megbecsültté vált?

Ezt döntse el Ön. De természetesen írtam Locke-ról, és ha jól sejtem, ma is a terület egyik szaktekintélyének számítok. Én szerkesztettem a *Két értekezés a kormányzatról* című kötetet,[11] amely nagyobb példányszámban kelt el, mint a *The World We Have Lost,*[12] miután mindenütt olvassák, ahol literátus népek élnek. Ennyit a tudományos munkámról. Ugyanakkor a BBC-ben szerzett tapasztalataim és a tanári pályám alapján én vetettem fel először egy nagyon fontos és tiszteletreméltó személyiséggel, Michael Younggal (Lord Young of Dartington)[13] együtt, hogy a televíziót az egyetemi oktatásra is fel lehetne használni. Így született meg az 1970-es években a Trinity College-ban az Open University első tervezete. Sikerült a kormány érdeklődését is felkeltenünk Michael Young segítségével, aki kiváló diplomata és egy sor más tekintetben is kiváló férfiú volt, ráadásul jó kapcsolatai voltak az angol Munkáspárttal. Én akkoriban egy elit intézményhez, nevezetesen a Trinity College-hoz tartoztam, így Young is elismerést szerezhetett a segítségemmel az akadémiai körökben. Ez az egyetem közel áll a királyi családhoz is, és Károly herceg az egyik tanítványom volt. Így már meglehetősen könnyű egy, az Open Universityhez hasonló intézményt megalapítani, amely véleményem szerint a legfontosabb kezdeményezés volt a 20. századi brit oktatás történetében. Harold Wilson a negyedik munkáspárti kormányzati ciklus végén, visszavonulásakor azt mondta, hogy az Open University megalapítása volt pályafutása legnagyobb eredménye. Meg kell jegyeznem azonban, hogy az Open University gondolatával szemben erős ellenállás mutatkozott különösen a természettudósok részéről. A kísérleteket nem lehetett képi szinten bemutatni, ráadásul az első időszakban eleve csak rádióadások léteztek. Michael Young és az én elképzelésem a következő volt: elképzeltünk egy kismamát, aki noha éppen a legmegfelelőbb korban van, mégsem tudja kihasználni az egyetemi oktatás nyújtotta lehetőségeket, mivel nem tud kimozdulni a házból. Mi azonban az információt házhoz szállítottuk. Úgy gondoltuk, hogy tanulhatna azután, hogy befejezte a mosogatást, és lefektette a gyerekeket. Szóval azt képzeltük, hogy mi majd küldünk neki egy nagy csomagot, amelyet odarakhat a mosogatóhoz, és majd a konyhában megtanulja a kémialeckét. Képzelheti, hogy a tudósok mit gondoltak erről.

Az egyetemmel mint intézménnyel szembeni egyik legfontosabb kifogás az, hogy szentségként kezeli az oktatásra vonatkozó előírásokat, mintha azok az élet objektív tényei

[10] Sir Herbert Butterfield

[11] A Laslett-féle Locke kiadásokkal kapcsolatban lásd a válogatott bibliográfiát.

[12] Lásd a válogatott bibliográfiát a különböző kiadásokkal kapcsolatban.

[13] Michael Dunlop Young a fentieken túlmenően az 1945-ös munkáspárti nyilatkozat kezdeményezője és olyan könyvek szerzője, mint „Family and Kinship in East London", „The Rise of Meritocracy and Social Scientists as Innovators".

lennének. Az Open University azért volt nagyon fontos, mert az embereknek a diploma megszerzéséhez nem kellett egy másik városba költözni, és mindent feláldozni csak azért, hogy a megfelelő akadémiai szinten tanulhassanak. A minőségi előírások természetesen nagyon fontosak, de nem szabad hagyni, hogy a szellemi életre túlzottan rányomják a bélyegüket. A tudósok szellemi világát már így is meghatározzák. Valóban nagyon szerencsés voltam, a megfelelő tapasztalat és a megfelelő pozíció birtokában. És ne felejtse el, hogy nem ez volt az egyetlen intézmény, amelyet ennek a tevékenységnek a során megalapítottunk. A 'harmadik kor' (Third Age) elnevezésű egyetemek szintén ekkor jöttek létre. Lassan már 450 van belőlük és 200 ezer idős emberhez érnek el. Ők egymást tanítják, ami meglehetősen egyedi módja az egyetemi oktatásnak és meglehetősen eltér a másutt működő 'harmadik kor' egyetemek gyakorlatától. Ugyanabban a Trinity College-beli szobában, ugyanazok az emberek hozták létre, nevezetesen Young és én, noha természetesen sokan mások is segítettek. Az efféle intézményeket csakis többekkel összefogva lehet létrehozni.

Miután a tanításból kiöregedtem, úgy döntöttem, hogy az öregedés témájával, az öregedés történeti szociológiájával kezdek el foglalkozni. Erről írtam is.[14] A 'harmadik kor' egyetemek szerencsés megalakulása annak köszönhető, hogy a megfelelő tapasztalatok birtokában voltam, és feltételezem, a személyiségem is megfelelt erre a célra. Sok más újítással is próbálkoztam, és egyetlen oka van annak, hogy ezekből nem lett semmi. A szerencse. A tanulság az, hogy egyetlen történésznek sem szabad elfeledkeznie a puszta valószínűség és valószínűtlenség hihetetlen fontosságáról, amikor azt vizsgálják, hogy egy dolog mitől működik.

A világhírű Cambridge Csoport meglehetősen ambivalens viszonyban volt magával a Cambridge-i Egyetemmel. Milyen volt ez a kapcsolat, és miért alakult így?

Talán az alapítók és az egyetemi tanárok eltérő személyisége miatt. A cambridge-i professzor fogalma alapjában véve paradox. Igen eredeti, önálló munkára képes személyiségnek kell lenni, ugyanakkor rendkívül tiszteletreméltó és hagyománykövető magatartást várnak el az embertől. Ilyen lenne tehát egy cambridge-i professzor. Ezek az emberek elutasították az együttműködést, a szervezett kutatást, különösen akkor, amikor a bevett történészi gyakorlattól eltérően akartuk vizsgálni a múltbéli viselkedési formákat. A viszony azóta rendeződött, de továbbra is ambivalens maradt.

A „World we have lost" című könyvében úgy érvelt, és az előzőekben is utalt rá, hogy a történész feladata, hogy tükröt tartson a jelen társadalma elé annak érdekében, hogy megértse azt. De mindeközben Ön egy másik tükröt is használ, nevezetesen a nemzetközi összehasonlítást, főképp az angol fejlődés sajátosságának a megértése céljából.[15] *Mit tanult meg az angol identitásról kutatásai közben?*

Szeretnék egy előzetes megjegyzést tenni. Nevezetesen azt, hogy az angol megbocsáthatatlanul provinciális nemzet, és az általános történelmi fejlődésre nem az angol a legjobb példa. A *World We Have Lost* című könyvemben már megírtam, hogy én angol vagyok, és az angol forrásokat ismerem a legjobban, ezért ezeket vetettem össze a többi nemzetével. Ehhez azonban először a saját őseimet kellett megismerni. Elmentem az angol templomokba és körbenéztem, hogy lássam, mit hagytak rám elődeim, megbámultam a sírokra vésett arcokat. Valójában azt próbáltam kifigyelni, hogy miről mesélnek. Szemrevételeztem a házakat, az utcákat, a mezőket és az általuk hátrahagyott holmikat, elolvastam

[14] Lásd például a Fresh Map of Life című könyvet az irodalomjegyzékben.

[15] Laslett, Peter (Ed.): *Household and family in past time; comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe.* Cambridge, Cambridge University Press, 1972. 49–51.; Laslett 1984. 276–81.

a könyveiket és a magánlevelezésüket. Az így megszülető összehasonlítás természetesen nagyon angolra sikeredett, egy angol tudós műve lett, aki két időben különböző angol népet írt le. De eredeti szándékaim szerint minden fejlett társadalmat össze akartam hasonlítani a múltjával. Ez a meglehetősen balszerencsés történet jól illusztrálja a történészek egyik dilemmáját. Ha meg akarja győzni olvasóközönségét – és az én olvasóközönségem angol volt –, akkor ismernie kell a tények egy adott csoportját, uralnia kell azt, azaz a szó szoros értelmében érteni kell, hogy miről beszél. Épp ezért én csakis Angliáról írhattam. Kielégíti ez a válasz?

Megfelelő összefoglalása lenne az eredményeknek, ha úgy fogalmazunk, Ön és az Ön hatása alá kerülő személyek az elmúlt húsz-harminc évben átírták Anglia történelmét abban az értelemben, hogy az olyan társadalmi jelenségek mint a családszerkezet, a házasodási kor magyarázó tényezővé váltak Anglia és Észak-Nyugat-Európa egyedülálló és gyors iparosodásának értelmezésében?[16]

Ez a kérdés több irányba mutat. Azzal kell kezdenem, hogy ennél a pontnál a beszélgetés kezd nagyon személyessé válni. Ne feledkezzen el arról a világról, amelyben az általunk megvitatott dolgok lezajlottak. Én sosem voltam egyedül. A Cambridge Csoportot Sir Tony Wrigley és jómagam alapítottam. Sir Tony Wrigley egyértelműen az intézményesített elit tagja,[17] a Cambridge-i Egyetem professzora és a Brit Akadémia elnöke. A csoportunkban tíz vagy tizenkét másik tag is helyett kapott, közülük néhányan nemzetközi szaktekintélynek számítanak, és már maga a cambridge-i jelző is tekintélyt kölcsönöz egy szervezetnek, amely engedélyt kapott annak használatára. Csak remélni merem, hogy befolyásunk az általunk feltárt eredményeknek a számlájára írható. De a nemzetközi tudományos világra maga a Cambridge Csoport gyakorolt hatást, nem én személy szerint, noha a csoport munkájában fontos szerepem volt, annak ellenére is, hogy Tonytól eltérően én nem vagyok az angol elit oszlopos tagja, még csak professzori címem sincs. Ráadásul az angol nyelv mindenütt, így Magyarországon is elterjedt, és az angol társadalmi és családi szerkezet kutatásával kapcsolatos eredményeinket, a nukleáris családszerkezet és az angol ipari forradalom eredete közötti kapcsolatot feltáró kutatásainkat gyorsan megismerték az egész világon, csakúgy, mint azokat a családi és demográfiai paramétereket, amelyeket szintén a Cambridge Csoport dolgozott ki. Ez azonban szinte semmiféle hatással sem volt a Cambridge-i Egyetem történelem tanszékén uralkodó történelemfelfogásra. Azt a tényt, hogy a Cambridge Csoport jobban elfogadott a Cambridge-en kívüli értelmiségiek, társadalomtudósok, de még történészek között is, mint a Cambridge-ben folytatott hagyományos történetírás teljes korpusza, nem ismerik el a Cambridge-i Egyetemen. És a fenti módszerekkel, megközelítésekkel szembeni ellenséges hozzáállás továbbra is fennmaradt. Az Oxfordi Egyetemen és más angol egyetemeken a helyzet kicsit jobb. Természetesen a családtörténet iránt érdeklődő fiatalok között sikerült némi elismerést kivívnunk. De nem sikerült megváltoztatnunk az angol történelmet úgy, hogy abba beleférjen a rokonság, az egy háztartásban élő emberek, a törvénytelen születések, a házasság története, szóval minden olyasmi, ami fontos volt az egyszerű emberek számára a mindennapi életben.

[16] Lásd: Laslett, Peter: The European family and Early Industrialization. In: Baechler, Jean – Hall, John A. – Mann Michael (Eds.): Europe and the Rise of Capitalism. Oxford [Oxfordshire] – New York, NY, USA, B. Blackwell, 1988.

[17] E. A. Wrigley néhány fontosabb munkája: Wrigley, E. A. – Davies, R. S. – Oeppen, J. E. – Schofield, R. S.: English population history from family reconstitution, 1580–1837. Cambridge Studies in Population, Economy and Society in Past Time. Cambridge University Press, New York – New York – Cambridge, England. 1997. XXII. 657.; Wrigley, E. A.: People, cities and wealth: the transformation of traditional society. Basil Blackwell, New York, New York – Oxford, England. 1987. X. 348.; Wrigley, E. A. – Schofield, R. S.: The population history of England, 1541–1871: a reconstruction; with contributions by Ronald Lee and Jim Oeppen. Cambridge, Mass., Harvard Univ. Press, 1981. XV. 779.

Ez annak köszönhető, hogy a rangos egyetemek értelmiségét nem érdeklik az egyszerű emberek gondjai. Vagy ha igen, amint az a marxizmus esetében történt az 1960-as években, annak politikai okai voltak. De a marxisták nem szerettek minket, mert nem voltunk hajlandók a társadalom strukturális változásait kizárólag osztályszemszögből elemezni. Természetesen nem voltunk antimarxisták, és nem a támogattuk a politikai jobboldalt sem. Én például tagja voltam a Munkáspártnak. De sohasem publikálták anyagainkat az angol nyelvű világ legjelentősebb baloldali-marxista folyóiratában, a *Past and Present*ben. Ellenünk fordult a konzervatív elit is, mert nem fogadta el, hogy amennyiben a történeti szociológiai dogma igaz, akkor a magunkfajtà történeti szociológusoknak elsősorban az egyszerű emberek problémáit, hétköznapi tapasztalatait kell vizsgálni, ez a hivatásunk, nem pedig az, hogy a korábbi történelemfelfogásnak megfelelően a politikai eseményeket rögzítsük. Ezt a nézetet sosem tudtuk elfogadni. Ennek ellenére nagyon keveset foglalkoztunk ezzel a létfontosságú területtel, csupán a *World We Have Lost* utolsó fejezete szól erről, amely a 2000-ben megjelent kiadásban már átdolgozott formában szerepel.

A legújabb előrejelzések szerint 2050-re Magyarország népessége akár több millióval is csökkenhet, és a társadalom is rohamos elöregedésnek néz elébe.[18] *Mit szól mindehhez?*

Ha most azt várja, hogy aggódni kezdjek, mert a magyar népesség valószínűleg csökkenni fog, akkor csalódni fog. A demográfia túlságosan is a nemzeti büszkeség és az emberek puszta létszámának bűvölete alá került. Párizsban él az egyik munkatársam, Hervé Le Bras, aki még nálam is radikálisabb és kezelhetetlenebb ember. Ő sokat írt erről a témáról, és elemezte a demográfiai tudomány jobboldali, sőt nemegyszer fasiszta felhangjait.[19] Annak ellenére, hogy még nemrégiben is a *Population* című lap szerkesztője és az Institut National d'Etudes Demographiques (INED) vezető munkatársa volt, ő vetette fel, hogy az INED-et számolják fel, mert az intézményt eredetileg a francia népességszám alakulása és a társadalom elöregedése feletti aggodalom miatt hozták létre. A fenti véleményekből kitűnik, hogy az öregedés miatti riadalom annak a jele, hogy nem vagyunk hajlandók szembenézni az öregedésből adódó elkerülhetetlen tényekkel, és nem tudjuk, hogyan viselkedjünk az idősebbekkel szemben. Én ebben a kérdésben képtelen vagyok osztani a magyarok aggodalmát, és továbbra is az a véleményem, hogy a történeti szociológus elsődleges feladata az, hogy ezeknek az aggodalmaknak és félelmeknek az okát tárja fel.

Éppen most fejeztem be egy elemzést az ezen számokkal kapcsolatos érvelésekről.[20] *Abból az derül ki, hogy a legtöbb értelmiségi azt gondolja, hogy a népességszám és a népességszám-csökkenés megállítása önmagában érték. És csak az értelmiség egy kisebb csoportja mondja azt, hogy ez nem így van. Mindenesetre a fenti érvelés mögött van egy racionális érv, miszerint a generációk közötti arányok drámai módon meg fognak változni, és ez jelentős gazdasági nehézséget fog okozni, miután a 65 év felettiek aránya elérheti a 35 százalékot a társadalomban. Mit gondol erről a típusú érvelésről?*

Remélem, nem mondtam semmit, ami ellenkezne a józan ésszel. A könyvben, amit most írok, a következőképpen foglalom össze ezt a kérdést: együtt kell élnünk jövőbeli énjeinkkel. Ön is megöregszik egyszer és másoktól fog függeni; ez az az ár, amit azért fizetünk, hogy saját halálunk időpontját kitoltuk. Minden tapasztalatunkat annak a felismerésnek a fényében kell átrendeznünk, hogy mind a társadalmak, mind az egyének manap-

[18] Hablicsek László: Demográfiai forgatókönyvek, 1997–2050. KSH NKI, 1998.

[19] Lásd például: Le Bras, Hervé. The devil in the roots: demography and the extreme right. Le démon des origines: démographie et extrème droite, Editions de l'Aube: La Tour d'Aigues, France. 1998. 261.; Le Bras, Hervé: Foreign descent: a flawed concept. [L'impossible descendance étrangere.] Population, Vol. 52. No. 5. Sep.-Oct. 1997. 1,173–85. Paris, France.

[20] Melegh Attila: Ki mitől fél? Kommentár a népesedési körkérdésről. Demográfia, vol. 42. 1999. No. 3–4.

ság hosszú ideig élnek, és el kell fogadnunk azt is, hogy ez néhány ember számára nehézséget okoz. Talán még abba is bele kell törődnünk, hogy az anyagi jólét nem fog olyan ütemben nőni, ahogy ezt eddig tette, bár ezt kétlem. Ez az első, amit le kell szögezni. Másrészt hangsúlyozni kell, hogy a gazdasági és a társadalmi fejlődés eredményeképpen hosszabb lesz az élet, és több lesz az öreg. Éppen amiatt siránkozunk, amit el akartunk érni. Ezzel csak saját dőreségünket ismerjük be. Harmadszor pedig terhekről beszélni ebben az esetben csupán az önsajnálat egy formája, és azt bizonyítjuk ezzel, hogy nem bízunk abban az elosztási rendszerben, amelyet a fejlett társadalmak oly sok szenvedés árán alakítottak ki a jólét maximálása érdekében. Mire valók a politikai rendszerek, ha nem arra, hogy azokat a költségeket, amelyek az öregek számának példátlan növekedéséből erednek, egyenletesen osszák meg a társadalom tagjai között? Épp ezért én ezt a kérdést nem látom olyan sötéten, és semmiképpen nem sajnálkozom azon, hogy a népességen belül növekszik az öregek aránya. Ha így tennék, azzal előítéleteket gerjesztenék, és ezek az előítéletek önmagunk, saját öregebb énünk ellen irányulnának.

A *Fresh Map of Life*[21] című könyvem néhány fejezetében történeti szociológiai szempontból valóban vizsgáltam azt, hogy az eltartott emberek milyen terheket rónak a népességre. Viszont arra is felhívtam a figyelmet, hogy ezeknek a terheknek az összessége még mindig jóval alacsonyabb, mint a múltban volt – Angliában legalábbis. Magyarországon talán gyorsabban éri el a múltbeli szintet, de ez az ún. 'teher', amely a könyvemben a 'második kornak' nevezett rétegre, tehát a munkaképes lakosságra nehezedik, csak akkor lesz valóban teher, ha a nyugdíjazás szabályai változatlanok maradnak. Még nem értettük meg, Angliában biztosan nem, hogy az eltartott gyermekek, iskolások száma csökken, miközben az öregeké növekszik. És még mindig nem költünk annyit az öregedés miatt fellépő kiadásokra, mint amennyit a múltban költöttünk az eltartott fiatalokra. Azt kell mondanom – és itt az egyetlen Nobel-díjas történészt, Bob Fogelt idézem[22] –, hogy ezzel a problémával egyszerűen szembe kell néznünk. Éljünk már végre a gazdasági tevékenység és a kollektív elosztás valós világában! Fogel tökéletesen bebizonyította, hogy a jelenlegi nyugati társadalmak termelékenysége oly mértékben növekszik, hogy egyszerűen helytelen az öregedést olyan vészjósló színben feltüntetni, ahogy azt az Ön érvelése és grafikonjai teszik. Pontatlan történeti szociológia.

Azt jelenti ez, hogy nincs szükség semmiféle beavatkozásra ezekben a kérdésekben?

Természetesen igen nagy szükség van a beavatkozásra, hiszen folyamatosan át kell rendezni az eltartás terheit. És az embereknek többet kell fizetniük. Az életszínvonaluk csökkenni fog, amennyiben a termelékenység nem nő elég gyorsan. Amennyiben hosszú ideig szeretnénk élni, nyilván tisztes életet szeretnénk magunknak. Nem akarjuk, hogy életünk egy részében úgy éljünk, mint Marci Hevesen, máskor pedig nyomorogjunk. A nyilvánvaló megoldás az, hogy újraosztjuk az újraoszthatható forrásokat az életciklus folyamán, vagy nem? Mindenkinek bele kell nyúlnia a pénztárcájába, annak az öregnek, aki kap, épp úgy, mint annak a fiatalnak, akitől elvesszük. Ez a megoldás, amelyet a *Fresh Map of Life* című könyvemben, illetve egy most készülő munkámban, az *In Championship of old people*-ben javasoltam. Gondolom, világos, hogy ez igencsak eltér a hagyományos érveléstől, csakúgy mint a vízfejű politikusok véleményétől. Gondolkodásunkat alaposan át kell alakítanunk, és ennek a feladatnak egy jó része éppen magukra az idősekre hárul. Nem szabadna hagyniuk, hogy nyugdíjasnak titulálják őket. Nem szabad engedniük, hogy olyan jelzőkkel jellemezzék őket, amelyek az eltartottságra és az elaggottságra utalnak. Fel kell ismerniük

[21] Lásd Laslett, Peter: A fresh map of life: the emergence of the Third Age. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1991.

[22] Fogel, Robert William 1993-ban kapott Nobel díjat Douglass C. North-szal együtt a kliometria használatáért a gazdaságtörténeti elemzésben.

eltartotti mivoltukat, és épp emiatt össze kellene fogni a fiatalokkal, hogy az egész népesség vállalja ezért a felelősséget, ne csak azok a fiatalabbak, akikre már így is túl sok teher és felelősség nehezedik. Mindkét félnek be kell látnia, hogy ez a demográfiai teher nem nagyobb, mint amekkora a korábbi generációkra nehezedett. Az a közvélekedés, hogy az idősek 'terheit' a fiatalok vállalják át, tévképzet, és ezt mindenképpen gyökeresen kell megváltoztatnunk.

Köszönöm szépen a beszélgetést, s mindenképpen el kell olvasunk legújabb könyvét!

Az interjút készítette: **Melegh Attila**

Fordította: **Bojtár Péter**

Peter Laslett könyveinek válogatott bibliográfiája

Laslett, Peter (Ed.): *The physical basis of mind; a series of broadcast talks*. Oxford, Blackwell, 1950.

Laslett, Peter (Ed.): *Philosophy, politics, and society*. New York, Macmillan, 1956.

Locke, John: *Two treatises of government; a critical edition with an introduction and apparatus criticus by Peter Laslett*. Publication info: Cambridge, Cambridge University Press, 1960.

Laslett, Peter: *The World We Have Lost*. London, Methuen, 1965.

Laslett, Peter (Ed.): *Philosophy, politics, and society, third series*: Oxford, Basil Blackwell, 1969.

Laslett, Peter – Runciman, W. G. – Skinner, Quentin (Eds.): *Philosophy, politics and society*, fourth series. Oxford, Blackwell, 1972.

Laslett, Peter (Ed.): *Household and family in past time; comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1972.

Laslett, Peter: *Family life and illicit love in earlier generations: essays in historical sociology*. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 1977.

Laslett, Peter – Wachter, Kenneth W.: *Statistical studies of historical social structure* (with the participation of Robert Laslett and Hervé Le Bras.) New York, Academic Press, 1978.

Laslett, Peter (Ed.): *Philosophy, politics, and society*. Fifth series: a collection. New Haven, Yale University Press, 1979.

Laslett, Peter – Oosterveen, Karla – Smith, Richard M. (Eds.): *Bastardy and its comparative history: studies in the history of illegitimacy and marital nonconformism in Britain, France, Germany, Sweden, North America, Jamaica, and Japan*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1980.

Richard Wall in collaboration with Jean Robin and Peter Laslett: *Family forms in historic Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

Laslett, Peter: *The world we have lost: further explored*. New York, Scribner, 1984.

Laslett, Peter: *A fresh map of life: the emergence of the Third Age*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1991.

Laslett, Peter – Fishkin, Richard M. (Eds.): *Justice Between Age Groups and Generations*. Philosophy, Politics, and Society, Sixth Series. Yale University Press, New Haven, 1992.

Laslett, Peter – Kertzer, David I. (Eds.): *Aging in the past: demography, society, and old age*. University of California Press, 1995.

PETER LASLETT

A nyugalomba vonulás társadalomtörténete: a rokonság és a közösség szerepe az öregek támogatásában[1]

Nehéz eldönteni, hogy a nyugdíjas lét mennyire új jelenség korunkban, mennyiben újszerű mint elfogadott társadalmi státus, tapasztalat és személyes élmény. A nyugdíj mai formája és gyakorlata mindenesetre olyan helyzeteket teremtett, amelyek példa nélküliek voltak a múltban. Bár a „nyugdíjas férj, dolgozó feleség" szituáció nem mindennapos, a mi generációnkban elég gyakorivá vált ahhoz, hogy kutatások szalagcímévé váljon, amelyek célja kideríteni, hogyan is alakul az öregkor ma, s ez alapvetően új jelenség. A nemi szerepek alapvető és hirtelen felcserélődése, a házastársak között meglévő korábbi attitűdök és feltételezések felborulása olyan jelenség, amelyet szokványosnak, sőt elvárhatónak kell tekintenünk, amennyiben követni akarjuk a kor szellemét.

A nyugalomba vonulás Angliában már több mint egy évszázada elfogadott intézmény, habár ez kezdetben nem jelentett semmiféle imperatívuszt, sem univerzális elvet mindazok számára, akik megérték az öregkort. Ezen felül az európai társadalmak történetét áttekintve nehéz olyan példát idézni, amellyel meggyőzően lehetne bizonyítani, hogy a nyugdíj – ilyen vagy olyan formában – egyáltalán nem létezett. Az egyetlen lehetséges példát a cári Oroszországban, a misinói jobbágyok folyamatosan-többcsaládos háztartásában kell keresnünk, amit az előző fejezetben tárgyaltunk. Ott még a férfiak számára is változatlan társadalmi környezetet tartottak fenn még akkor is, ha fizikailag már annyira legyengültek, hogy a házon kívül már képtelenek voltak dolgozni.

Mint már eddig is láthattuk, az ilyen háztartások igen ritkán jelennek meg a történelem során. Minden más családi rendszerben az életpálya ennél a szakasznál megváltozik, nemcsak a férfiak, hanem feleségeik esetében is. Tudjuk, mennyire átalakíthatja a családi életet az, ha a férfi – az egykori kenyérkereső – állandóan otthon tartózkodik, ahelyett, hogy dolgozni menne. Japánban, a hosszú életpályának és a mindig távollevő kenyérkeresőnek köszönhetően, a nők lehullott falevélnek nevezik nyugdíjba vonult férjüket, aki végre egész napját otthon tölti. A nők nyugdíjba vonulása csak a közelmúlt történelmében vált lehetővé. A történészek szerint az angol történelem során, a középkortól egészen Alice George idejéig, földművelő őseink nyugalomba vonulása akkorra tehető, amikor a család idősödő feje örököseire hagyományozta a földet. Azonban korántsem rendelkezett mindenki földbirtokkal, és csak igen keveset vagy szinte semmit sem tudunk a földnélküliek nyugállományba vonulásáról. Ez persze nem jelenti azt, hogy a munkától nem vonultak vissza még a legszerényebb körülmények között élők is. 1688-ban a Notthingamshire-i Clayworth faluban például azt a családfőt, aki feltehetően már átment ezen, „levetkőzött kisgazda"-ként írták le.

[1] A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Retirement and Its Social History: Kin and Collectivity in Support of the Old. In: Laslett, Peter: A Fresh Map of Life. The Emergence of the Third Age. 2nd Edition, Macmillan Press Ltd, London, 1996. 155–176.

A visszavonulás és az öregekről gondoskodó törzscsalád

A misinói birtokon élő jobbágyok helyzetét szélsőségesnek neveztük. Azonban vannak és biztosan voltak olyan lakhatási megoldások, amelyek a miénknél is melegebb családi kört biztosítottak az idős és visszavonult emberek számára, még ha nem is azon a szinten és azzal a teljességgel valósult ez meg, mint amely a folyamatosan-többcsaládos háztartásra jellemző. Amikor létezik egy olyan szokás, amely előírja, hogy az egyik gyermeknek otthon kell maradnia, gondoskodni korosodó szüleiről, még ha ez a házasságról való lemondással is jár, akkor valamiféle családi társaság – ha nem is családi kör – biztosítható az öregek számára egészen életük végéig. Ez így volt és ma is így van még Nyugat Európában is. Mivel ebben a térségben a nők a világ többi részéhez képest mindig is rendkívül későn kötöttek házasságot, és mivel sokan nem is házasodnak meg, nyugaton mindig voltak olyan lányok, nők és sokszor férfiak is, akik úgy döntöttek vagy úgy érezték, hogy emiatt otthon kell maradniuk. Egyesek bizonyára feladták máshol megkezdett karrierjüket, hogy hazamehessenek végrehajtani a kötődés és a családi hűség által rájuk rótt kötelességet.

Mindazonáltal nehéz eldönteni, hogy az öregeknek e felnőtt társai nem azért találhatók-e a szülői otthonban, mert nem találtak maguknak házastársat. Nincsenek olyan feljegyzések, amelyek meggyőzően bizonyíthatnák, hogy a múltban vagy a jelenben létezett vagy létezik olyan normatív szabály a nyugati rendszerben, amely előírná az egyik gyermeknek, hogy eljátssza ezt a szerepet. Ez alól talán kivétel az észak-amerikai gyarmati társadalom, másutt azonban túl sok példa van a családi fészket egymás után – bár nem időrendi sorrendben – elhagyó fiúkra és lányokra, aminek következtében a szülők vagy a megözvegyült szülő végül egyedül marad.

Ez megtörténhetett, annyi világos, még akkor is, ha a házas gyermekeik – vagy legalábbis közülük egyesek – ott éltek a szülőfaluban. Dániában, amelynek családmodellje igen hasonlított az angliaihoz, Odens (Hans Anderson városa) nyilvántartásában a következőhöz hasonló bejegyzéseket találtak egy koldus temetéséről a 18. században: „A gyermekek nem fogják fedezni a temetés költségét, mert állításuk szerint anyjukkal vagy apjukkal már régóta nem tartják a kapcsolatot."[2] Ugyanakkor a törzscsalád típusa – amely különösen Közép- és Dél-Európa hegyes vidékein fordul elő – intézményesítette azt a megoldást, hogy az egyik utód, a megházasodott örökös otthon marad segíteni a visszavonult öregnek vagy az idősebb házaspárnak. Németország egyes vidékein a visszavonulásnak ezt a formáját *Leibgedinge*nek nevezik. Ez nagyjából 60 éves korban történt meg, amikor a földbirtokos visszavonult a nála lakó, általában már házas utódja javára, aki továbbvitte a törzset. Azonban nincs arra utaló feljegyzés, hogy a nyugalomba vonult földbirtokos attól kezdve nem művelte a földjét, azaz hogy valóban visszavonult-e a szó mai értelmében.

Ez a hely nem alkalmas annak kifejtésére, hogy milyen elterjedt volt is valójában a törzscsalád a tradicionális Európában, vagy hogy mennyire volt fontos ahhoz, hogy valóban lényeges szerepet játsszon az öregek jelentős hányadánál egyfajta családi kör biztosításában. Angliában nem igazán vannak a törzscsalád létezésére utaló jelek. Véleményem szerint e családtípus szerepét ebben és más vonatkozásokban is némileg eltúlozzák.[3] A törzs-

[2] Lásd: Johansen, H. Chr.: Growing Old in an Urban Environment. Continuity and Change, 2,2. 1987.

[3] Lásd: Laslett, P.: The Stem Family Hypothesis and its Privileged Position. In: Wachter, K. W. – Hammel, E. A. – Laslett, P.: Statistical Studies in Historical Social Structure. London, 1978. Steven Ruggles könyvének (The Transformation of American Family Structure. American Historical Review, 1994. 105–128.) 8. fejezetében amellett érvel, hogy a 19. századi Amerikában a nagycsalád volt domináns, vagy legalábbis túlsúlyba került, mégpedig azért, mert egy megházasodott gyermek (nincs meghatározva, hogy fiú- vagy leánygyermek) otthon maradt házastársával, és nem azért, mert az idős szülők bevonultak immár megházasodott gyermekeik házába. Megeshet, hogy ez a kisbirtokosok körében előfordult, ámbár az amerikai népesség egésze, úgy tűnik, kissé más

család típusához két jellegzetességet szokás társítani, amelyek azért fontosak, mert mi is megörököltük. A törzscsalád egyik ilyen sajátossága a visszavonulás nyilvánvaló elismerése, amikor a gyermeknevelléssel és munkával eltöltött éveink gyümölcseit élvezhetjük. Másik jellegzetessége a nyugalomba vonulási dokumentum elkészítése, amelyben rögzítik a régi tulajdonos-ügyvezető jogait, valamint az új tulajdonos kötelezettségeit. Az effajta dokumentumok azonban nem korlátozódnak csupán olyan területekre, ahol a törzscsaládok együttlakó csoportokként jelennek meg. Nagy számban megtalálhatók számos európai levéltárban, bár Angliában előfordulásuk nem olyan gyakori a középkor után. Csábító úgy tekinteni erre, mint a mai értelemben vett nyugdíjazás eredetére, amely napjainkban szinte kivétel nélkül a Harmadik Kor kezdetén ránk vár.

Azonban sok minden szól ellene annak, hogy a visszavonulásnak ez a formája a korábbi európai társadalmak elfogadott intézménye, a visszavonulás pedig a minden egyén életének várható szakasza volt. Először is ez a gyakorlat Angliában Alice George nemzedékében csupán a tulajdonosi és főként a földbirtokosi vagy földfoglaló kisebbségre korlátozódott, és nem szabad azt feltételezni, hogy ez a réteg kontinensünkön valaha is nyilvánvaló többséget alkotott volna. Nincs értelme azt feltételezni, hogy Alice George vagy bármely földnélküli munkás nyugdíjat remélhetett vagy ebben az értelemben biztosíthatott volna magának, amikor egyszerűen nem lett volna miből élnie a visszavonulás után. A kézművesek vagy a kiskereskedők esetleg tehettek ilyen irányú lépéseket, de ez nem tűnik valószínűnek, és eddig nem találtak erről tanúskodó forrásokat. Egy nyugalomba vonulási dokumentum megírása sem utal szükségszerűen bevett megoldásra. Erről inkább az mondható el, hogy a tényleges visszavonulás inkább váratlan, mintsem az elvárt lépés volt. E könyv 6. fejezetében is amellett érveltem, hogy a történelmi múltban élő emberek és különösen a szegények igazából sohasem számoltak az öregséggel.

Még ha előfordulásuk ritka is volt, a nyugalomba vonulási megállapodások még arra is utalhatnak, hogy e dokumentumok megfogalmazói nagyon jól tudták, hogy az öregek eltartásának kérdése nem volt kellően szabályozva. Tehát azok, akik gyengélkedtek, és úgy érezték, nem tudják magukat ellátni, valamilyen hivatalos okirat garanciái nélkül aligha bízták meg utódaikat gondozásukkal. Egyes középkori források megindító olvasmányok, amelyekben az idősek azt követelik, hogy helyet biztosítsanak nekik a tűz körül. Ezek a megállapodások gyakran – bár nem mindig – azt a benyomást keltik, hogy a Negyedik Kor már küszöbön volt. A helyhatóság, a középkori falvakban az úriszék [manor court] olykor azt követelte, hogy megállapodást kössenek egyesek földbirtokával és egyebekkel kapcsolatban, mert ők már nem számítanak illetékesnek. Minden egyes írásos nyugalomba vonulási dokumentumra több száz vagy ezer szóbeli megállapodás juthatott.

Izlandon, ahol Európa egyik legkisebb és legrégebbi államigazgatása jött létre, a korai törvények igen érdekesek a mi szempontunkból annak ellenére, hogy nem rendelkeznek írásos megállapodásokról. Ebben a rendkívül szegény országban a magáról gondoskodni nem tudó idős személy jólétének biztosítása gyermekei jogi kötelezettsége volt. Rászoruló szüleiket gondozniuk kellett, még ha ezért szolgának kellett is beállniuk, hogy előteremtsék a szükséges pénzt. Amennyiben ez a megoldás nem működött, a távolabbi rokonok voltak felelősek, de csak akkor, ha jómódúak voltak, és a rászoruló idős személyt tudták felváltva gondozni. Ha ez sem működött – és ez az ismétlődés azt sejteti, hogy ezek a megoldások gyakran hatástalanok voltak –, akkor a felelősség a közösségre hárult, vagyis az izlandi esetben a *faellig*re. Ez jómódú helyi lakosok felelős csoportja volt, akik házról házra adva, felváltva tudták gondozni az idős személyt, és ebben az esetben nem a rokonok háztartásairól van szó. A legszűkebb családi körön kívüli rokonokra való támaszkodás igen

volt, mint ahogyan azt az elmélet megkövetelné, ráadásul a nagycsaládok egyéb jellegzetességei sem voltak megfigyelhetők körükben. Az angol családoknál ezek a jegyek csak a háztartások jelentéktelenül kis hányadánál kimutathatók a történelem során.

ritka a múlt jóléti rendeleteiben, bár osztrák és spanyol feljegyzésekben szerepelnek erre történő utalások. A család, a rokonság és a közösség közös fellépésére az idősek gondozása terén pedig nem is lehetne szebb példát találni, mint az izlandi jogban.[4] Ez a gondozási forma, mely csak a 80 éven felülieket illette meg, s valószínűleg ilyen kis számú lakosságnál csak igen kevesen érhették meg ezt a kort, különösen érdekes. Ez nem ösztönzött utód nevelésre, de ha egy mégis feltűnt, akkor az nem örökölhetett.

A kis földbirtokosok körében a visszavonulás és a nyugalomba vonulási szerződés inkább csak egyszeri eszköznek tekinthető, mintsem a társadalmi szerkezet elfogadott és szokványos részének.[5] Bár ezek a hagyományos megoldások is hatottak a nyugdíjról alkotott elképzeléseinkre, a 20. század végi gyakorlatra sokkal nagyobb hatással volt a politikától és az elit körökben való aktív részvételtől való visszavonulás, amit a privilegizáltak minden korban megengedtek maguknak.

Tíz évvel Goody George-dzsal folytatott beszélgetése után, azaz 58 éves korában maga John Locke is így „vonult vissza" egy vidéki házba Essexben. Heti egy fontot fizetett önmaga és szolgája ellátásáért, valamint heti egy schillinget (5 pennyt) a lováért. Bár helyzetét többször is nyugalomba vonulásként írta le, az év száz legmelegebb napját londoni lakásán töltötte hivatalos ügyeinek intézésével. Az elit ilyen értelemben vett nyugdíj intézménye – amelyet a 19. század eleji orvosok és hivatalnokok kötelezővé akartak tenni – akkor kezdett elterjedni a lakosság körében Európa szerte, amikor azt a közalkalmazottakra és az üzleti vállalkozásokra is kiterjesztették.

A múltban a nyugalomba vonulást tehát, úgy tűnik, nem garantálták elfogadott szokások vagy intézmények, ezt csak különféle egyedi eszközökkel lehetett biztosítani. De miért is számítanánk másra, hiszen az öregkort megérők száma alacsony volt, és igen kevesen számítottak hosszú életre. Ahol a családi körön belül biztosítottak helyet az idősek számára – mint például az állandó többcsaládos háztartás vagy, bár kevésbé hatékonyan, a törzscsalád esetében –, ott ez csak mellékesnek tűnik e családtípusok más funkcióihoz képest. Ebből az az általános következtetés vonható le, hogy az együttlakó családmodell igen nehezen alkalmazkodik az egyén életében történő változásokhoz, s az idősek ellátása valójában meghaladja lehetőségeit. Ebből a szempontból ez a modell csak a misinóihoz hasonló szokatlan helyzetekben tekinthető sikeresnek. A legfontosabb feltétel, úgy tűnik, az a szokás volt, amely megengedte a többcsaládos háztartás létét, nem csupán a kiterjesztett

[4] Vö. Laslett: Family, Kinship and Collectivity. As Systems of Support in Pre-Industrial Europe: a Consideration of the Nuclear Hardship Hypothesis. Continuity and Change, 3,2. 1988. 153–175. (a továbbiakban: Laslett 1988a) Az Izlandra vonatkozó információt Frederik Pedersen közölte velem. Szerinte az izlandi rendszabályokhoz hasonló szabályrendszer – egyébként az izlandi a legrégebbi, amely ránk maradt – lehetett alapja az összes skandináv ország gyakorlatának. Gisli Gunnlaugusson (Living Arrangements of the Elderly in a Changing Society: the Case of Iceland, 1880–1930. Continuity and Change, 8,1. 1993. 103–125.) kimutatja, hogy az idős izlandiak ellátásának megoldásai a 19. században és később mind kora középkori mintákból származtak, ami minden itt tárgyalt nyugalomba vonulási formát megvilágít.

[5] Lásd: Gaunt, David: The Property and Kin Relationships of Retired Farmers in Northern and Central Europe. In: Wall, R. – Robin, J. – Laslett, P. (Eds.): Family Forms is Historic Europe. Cambridge, 1983. (a továbbiakban: Wall – Robin – Laslett); valamint Held, Thomas: Rural Retirement Arrangements in 17th to 19th Century Austria. Journal of Family History, 7,3. 1982. 227–234. A középkori Anglia vonatkozásában különösen fontos Clarke, Elaine: Some Aspects of Social Security in Medieval England. Journal of Family History, 7,4. 1982. 107–120. Az efféle megoldásoknak piaca alakulhatott ki, idegen is gondozhatott egy visszavonult személyt. A vagyonos embereknek más megoldásokra is volt kilátásuk, például kolostorba vonulhattak. Lásd: Mitterauer, M. – Sieder, R.: The European Family. Oxford, 1986. Angliában és másutt a középkor végén kórházakban élő visszavonult személyek adományokat adtak az őket gondozó intézmények alapítványainak. Lásd: Horden, Peregrine: A Discipline of Relevance: The Historiography of the Later Medieval Hospital. Journal of Social History of Medicine, 1,3. 1988.

családét – a többcsaládos modell pedig szinte nem is létezett nyugaton. Az öregkort megérő nyugati ember családjával és rokonságával szemben a legkülönfélébb helyzetekben találta magát. Ezek közül az egyik – amelyiket talán a legtöbben preferálták volna – Alice George helyzete volt: intimitás távolból, fizikai érintkezés nélkül.[6]

1618-ban egy Hunwickban, Durham megyében élő „idős és beteg hölgy" végleg visszautasította lánya ismételt kérését, hogy „nála lakjon ... mivel nincs, aki ellássa". Az idős nő szemmel láthatólag egyedül akart meghalni.[7] Itt tehát a következő kérdést kell feltennünk: kívántak-e vagy kívánnak-e az idősek családi körben élni, ha az a kör nem házastársaikból és felnövekvő gyermekeikből áll? Vajon mindig előnyükre válik-e ez a megoldás?

Manapság az idősek nyilvánvalóan a független életet részesítik előnyben addig, amíg tudnak magukról gondoskodni, és – mint láttuk – ez a preferencia a múltban is létezett. Azonban a dolog árnyoldalát is szemügyre kell vennünk, hiszen az idősektől való megszabadulásról való bűnös fantáziálás nem az egyetlen bizonyítéka az öregekkel szembeni ellenséges magatartásnak a tradicionális társadalomban. Egyes jelek szerint időnként gondok jelentkeztek, amikor az idősek generációjának bizonyos körülmények folytán – megszilárdult társadalmi gyakorlat vagy kényszer hatására – együtt kellett laknia a fiatalabb nemzedékkel. Ez manapság is igaz egy társadalomra nézve: a Kínai Népköztársaságban, ahol a generációk együtt élnek – és ezt normaként el is várják tőlük –, s az idősek hangoztatják is, hogy szívesebben élnek gyermekeikkel együtt, mint egyedül. Ezeknek a megoldásoknak közismert hátránya az elhanyagolás, sőt az erőszak lehetősége is. Ezt a témát kínai kutatók és hivatalnokok is elismerik.[8] Az együttélés hazánkban is megdöbbentően kínos és kellemetlen helyzeteket szülhet a családtagok számára. Miközben megszabadulunk attól a mítosztól, hogy az angol öregek a múltban rokonaik körében éltek és haltak, nem muszáj elfogadnunk azt a hiedelmet, hogy mindig és szükségszerűen jobb lett volna számukra, ha ilyen körülmények között élnek.

---

[6] A nyugalomba vonulás Harmadik és Negyedik Korhoz fűződő viszonyának hosszabb fejtegetését lásd: Laslett, P.: What is Old Age? Variation over time and between Cultures. Paper to the meeting of the International Union for the Scientific Study of Population, Sendai, Japán (előkészületben) (a továbbiakban: Laslett 1993.) Ez a dolgozat amellett érvel, hogy az idős kor differenciálatlan fogalma mára idejét múlttá vált azokban a társadalmakban, ahol a Harmadik és a Negyedik Kor megkülönböztethető.

[7] Issa, Christine, PhD disszertáció, Faculty of History, University of St. Andrews. 1986. 251. Ezt nevezik elszigetelt esetnek. Margaret Stanford (1974) végrendeletek alapján kimutatta, hogy az özvegyek lakhelyét illető szokások birtokról birtokra változtak. A legtöbb esetben a végrendelet írója úgy rendelkezett, hogy özvegye megházasodott fiánál vagy lányánál lakjon; más esetekben egyedül éltek, vagy egy velük rokonságban nem levő személlyel, esetleg szegényházban.

[8] Lásd Zhang Chun Yuan hozzájárulása, in: Zeng, Yi – Zhang Chun Yuan – Laslett, P. (Eds.): Changing Population and Family Structure in China (Peking, 1989) című könyvhöz, amely a kínai és angol kutatók részvételével 1987 októberében Pekingben megtartott nemzetközi konferencia előadásait tartalmazza. A disszonancia mértékét nehéz felmérni, és nem szabad eltúlozni. Az angol családokban jelentkező feszültségekről lásd: Gordon, Chris: Familial Support for the Elderly in the Past: the Case of London's Working class in the Early 1930's. Ageing and Society, 8,3. 1988. (a továbbiakban: Gordon 1988.) A japán példa alátámasztani látszik azt, hogy a rokonokkal való együttlakás nem mindig szerencsés, sőt tragikus kimenetelű is lehet az idős emberek számára. Ott, csakúgy mint Kínában, az együttlakás mértéke sokkal nagyobb mint nálunk, viszont az öregek körében elkövetett öngyilkosságok aránya a legmagasabb a világon, még az ifjúkorban elkövetett öngyilkosságok arányát is meghaladja. Mostanáig azonban tudomásom szerint egyértelmű oksági kapcsolatot nem mutattak ki ezen a téren.

A munkások „visszavonulása" és annak finanszírozása

Ha újra elővesszük Alice George-ot és előkelő beszélgető partnerét, hallhatjuk Alice-t, amint épp arról beszél társának, hogy „saját ellátása volt a munkája". Mint hatalommal rendelkező, tevékeny nő ebben nyilvánvalóan igen sikeres volt, és azzal büszkélkedett, hogy ugyanazért a munkáért ugyanannyit kapott, mint egy férfi. A beszélgetés idején azonban már szemmel láthatóan nem így élt. Még ha a közvetlenül mellette lakó fia és menye vigyáztak is rá, és bementek hozzá, amikor csak segítségre volt szüksége – ahogy ezt az idősek gyermekei ma is olyan magas szinten művelik –, nincs utalás arra, hogy a fiú anyagilag is támogatta volna anyját. A történészeknek ebben a témában eddig pusztán annyit sikerült kideríteniük, hogy az öregedés száz éve megindult szekularizációja előtt igen valószínűtlennek tűnik, hogy az idősödő fiú pénzt adott volna igen koros szülejének, vagy hogy a gyermekek (életük bármely szakaszában) anyagilag is segítették volna öreg édesanyjukat vagy apjukat. Amennyiben a család rendelkezett ingatlannal, inkább az idősek segítették a fiatalokat, mintsem fordítva, ami pedig elvárható lett volna egy olyan társadalomban, ahol a fiatal felnőttektől elvárták, hogy önállósítsák magukat, főleg ha házasságról van szó. A „visszavonulás" után az ilyen felfelé irányuló „pénzátutalások" sokszor inkább egyfajta adósság-visszafizetésként történtek. E tények egy véletlenszerű és mégis igen lényeges velejárója az, hogy Anglia történelmi múltjában a gyermekvállalás motivációja – és itt sokkal több gyermek vállalásáról van szó, mint manapság – nem lehetett pénzügyi jellegű, legalábbis nem olyan mértékben, mint ahogyan azt sokszor feltételezzük. Ez igaz ezeknek a szülőknek és gyermekeknek az egész életére vonatkozóan, de különösen fontos, hogy ennek az élet késői és utolsó szakaszára nézve is igaznak kellett lennie.[9]

A nagy 19. századi társadalomkutató, Frédérick le Play és társai különböző országokban – nemcsak Európában –, ahol kutatásokat végeztek, találtak arra utaló jeleket, hogy az utódgeneráció közvetlenül anyagilag is támogatta az időseket. Ezek a felajánlások azonban olyan csekélyek voltak, hogy ez inkább megerősíti, mintsem cáfolja az eddig mondottakat. A Le Play által szolgáltatott adatokban az az igazán megdöbbentő, hogy az idősek milyen nagy mértékben támaszkodtak saját forrásaikra. Mindazonáltal léteznek feljegyzések arról is, hogy az iparosodás előtti Angliában a beteg szülőket a gyermekek támogatták. A 73 éves Abner Croker erre kiváló példa, aki 1790-ben a gyönyörű dorseti Corfe Castle faluban élt vele egykorú feleségével. Ekkor már kiürült a családi fészek, mert a falu lakóinak jegyzékében nincs nyoma velük lakó utódoknak. A jegyzékben szereplő tétel mellett azonban a következő megjegyzés olvasható: „Abner Croker vak. Gyermekei gondoskodnak róla, stb."[10]

Az idézetben szereplő utolsó szó, „stb." lényeges, mivel a további források egyike valószínűleg a Szegénytörvény lehetett, amely Abner Croker ellátásáról legalább annyira gondoskodhatott, mint maguk az ifjabb Crockerek. Figyelemre méltó az a tény, hogy 1790-ben Corfe Castle-ben a 60 éven felüliek 80 százalékának ellátásáról a Szegénytörvény gondoskodott. Úgy tűnik, elterjedt volt az öregek „nyugdíjazásának" szokása, amikor azokról úgy ítélték meg, hogy már nem tudnak munkát vállalni. A Devonshire-i Colyton városkában, amelynek idős lakosságáról történelmileg a legtöbb adattal rendelkezünk, a 19. század közepén – közvetlenül azokban az években, mielőtt az öregség szekularizációja megkezdődött volna – a „nyugdíjba vonulásra alkalmas kor" 70 év körül alakult.

Magát a „nyugdíj" szót azonban nem használták, Colyton pedig kivétel volt – bár egyáltalán nem egyedülálló –, mert egy gazdag és jól megalapozott helyi jótékonysági szervezet, valamint a Szegénytörvény jóvoltából is egy segélyalap állt rendelkezésre. Ennek

[9] A múlt európai társadalmaiban a gyermekek szüleik számára általában nem képviseltek gazdasági értéket. Ennek jól megalapozott érvelését lásd: Cleland, J. – Wilson, C.: Demand Theories of the Fertility Transition: An Iconoclastic View. Population Studies, 41. 1987. 5–30.

[10] Laslett, P.: Family Life and Illicit Love in Earlier Generations. Cambridge, 1977. 180. (a továbbiakban: Laslett 1977.) Le Play eredményeit R. Wall elemzi, in: Robin – Laslett 28–32.

a jótékonysági szervezetnek a dokumentumait a Cambridge Groupnál kutató Jean Robin használta fel, hogy a következő adatokat közölje a „nyugdíjazás" koráról és tartamáról a dolgozó szegények körében. Ezek az első adatok, amelyek ismertté váltak. A táblázatban közölt tényeket a segélyalap vagyonkezelőinek abból a gyakorlatából lehet kikövetkeztetni, hogy nem támogatták azokat a személyeket, akik a Szegénytörvény jóvoltából segélyben részesültek az előző három hónap során. Előfordult, hogy a vagyonkezelők Colyton szegényeinek karácsonykor fejenként egy schilling segélyt adtak. A segély végleges megszakítása egy 70 év körüli ember számára – aki sok éven keresztül részesült ebből a segélyből, és aki később még több évig abban a községben élt – arra enged következtetni, hogy a Szegénytörvény oltalmából átkerült az állandó községi segélyezés rendszerébe, és ily módon a segélyalap felől már nem részesülhetett további támogatásban.[11]

Ez a figyelemreméltó adat a nyugalomba vonulás társadalomtörténetének több vonatkozását is megvilágítja, mint például a Harmadik Kor felbukkanását és annak viszonyát a Negyedikhez. Ez a táblázat megerősíti, hogy a férfiak nyugalomba vonulási kora igen változó volt, több mint húszévnyit is ingadozhatott, bár a 70-es életévek eleje a legjellemzőbb. Jelentős az a tény, hogy csupán egy ember volt nyolcvan éven felüli, amikor az öregség és fizikai gyengeség miatt nyugalomba vonult. Habár a rokkantság és a betegség valószínűleg szerepet játszott a „visszavonulás" eldöntésében vagy abban, hogy ezt megengedjék – máskülönben miért mutatkozna ekkora szóródás a „nyugalomba vonulás" korát illetően, s miért lenne átlagon aluli azok nyugdíjban eltöltött éveinek száma, akik még 60-as éveikben visszavonultak –, azt nem feltételezhetjük, hogy ez a betegség rendszerint vagy gyakran halálos lett volna. Ezeknek a Devonshire-i szegényeknek a várható élettartama 1850 és 1870 között valószínűleg az országos átlagnak körülbelül a kétharmada lehetett, ami már önmagában véve is meglepő, tekintve, hogy mennyire nincstelenek lehettek ezek az emberek.[12]

Életkor a „nyugalomba vonulás"-kor, valamint a „visszavonultságban töltött idő" hossza a Devonshire-i Colyton munkásainál			
(a) Életkor a „visszavonuláskor"-kor		(b) A „visszavonulás"-ban eltöltött évek átlaga	
60–64	5		5,6*
65–69	7		4,9
70–74	19		7,6
75–79	4		3,75
80+	1		9,0
Összesen	36		
Átlagkor	**71,3**	**Átlag**	**6,4**

[11] A Szegénytörvény szerint az emberek három csoportja részesülhetett segélyben: a sokgyerekes családok, a betegek és az idősek. Ezek közül az idősek csoportja volt a legjobban meghatározva és támogatva, lásd: Laslett, P.: Gregory King, Robert Malthus and the Origins of Scientific Realism. Population Studies, 39. 1985. 351–362. A szegényügyi tisztviselők és a colytoni jótékonysági szervezetek közötti együttműködés kitűnő példája annak, hogy a rászorulók segélyezése miként zajlott az angol *ancien régime* idején.

[12] Az 1860-as években a férfiaknál születéskor a várható élettartam országos szinten 46 év körül alakult, akik viszont megérték a 70 éves kort, azoknál a várható élettartam még kilenc év volt, a 75 éveseknél pedig még hét (princetoni életkortáblázatok, Coale, A. J. – Demeny, P. – Vaughan, B.: Regional Model Life Tables and Stable Populations. 2. Ed. New York, Academic Press, 15. szint, Észak, Férfiak). Az összehasonlító számadatoknál a település kedvező vidékies jellegét is figyelembe kell venni, valamint azt is, hogy – mint már említettük – az idős szegény emberek meglepő módon csaknem olyan hosszú életet éltek, mint a vagyonosok.

* Ha a számításban nem vesszük figyelembe azt az egyént, aki kivételesen hosszú ideig, 13 évig élt visszavonultan, akkor a 60–64-es korcsoportban a visszavonultságban eltöltött évek átlaga 3,75 év. *Forrás*: Jean Robin közlése.

Az ebből levonható legfontosabb következtetés az, hogy miután abbahagyhatták a rendszeres munkát, a fent említett szegények közül sokan egyfajta átmeneti állapotba kerültek, amikor pihenhettek. Így felmerül a kérdés, hogy ez az „intermezzo" valóban tekinthető-e a Harmadik Kornak, legalábbis annak kezdetleges állapotának.

Colyton társadalma az 1850-es évektől az 1870-es évekig demográfiai szempontból biztosan nem felelt meg a Harmadik Kor kritériumainak. Azt sem lehet állítani, hogy az ország egésze vagy legalábbis az a része elég gazdag lett volna, hogy biztosítsa azokat a további feltételeket, amelyek a Harmadik Korbeli élet velejárói. Bár az írni-olvasni tudás szintje gyorsan emelkedett abban a korban, azok az emberek, akikről most szó van, még a nagy változásokat hozó reformok előtt abbahagyták az iskolát. Szabad idejüknek csak igen kis részét használhatták olvasásra vagy tanulásra, kivételt talán csak azok képeztek, akik bemagolták a Szentírást. Szabad idejüket legtöbben valószínűleg semmittevéssel töltötték, esetleg kocsmázással – már amikor azt megengedhették maguknak. Egy ismert Viktória korabeli képregény egy idős munkásembert ábrázol viskója előtt egy székben ülve, aki kijelenti, hogy „néha csak ülök és gondolkodom, néha pedig csak ülök". Egyesek valószínűleg kertjükben dolgoztak, már ha rendelkeztek ilyennel. Ez a tevékenység a Második Kor jellemzője, amely a rendszeres munka megszűnésével még erőteljesebbé válik. Ugyanakkor mások bizonyára vallásuk gyakorlásának szentelték magukat, ami a tradicionális társadalmakra jellemző, igen időigényes foglalatosság. Azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy amennyiben felmerült egy olyan munkalehetőség, amelyet bármelyikük elvégezhetett, örömmel kaptak rajta.[13]

Ezek után azonban el kell ismerni, hogy ez a váratlan rálátás a szekularizáció előtti „visszavonulásra" és annak időtartamára azt sugallja, hogy van igazságtartalma annak az elvnek, amely szerint az emberek „intermezzo" nélkül léptek át a Másodikból a Negyedik Korba, azaz a lankadatlan munka után az elaggás és a halál következett. Bár a múltban a betegségben eltöltött időszakok viszonylag rövidek voltak, bőséges bizonyíték van arra, hogy a szegények akár éveket is rokkantságban töltöttek el, az úri hölgyek és a szabad foglalkozásúak jótékonykodásának nyilvánvaló célpontjaivá válva. Mindent összevetve azonban az önmagukat ellátni képtelen idősek gondozásának eszközei Colytonban főleg családi jellegűek voltak. 70 éves korukra azon szülők fele, akiknek gyermekei már házasok voltak, egyik gyermeküknél éltek, és gyakran a községtől is kaptak némi segítséget.[14] A betegek és a kisgyermekeket nevelő özvegyek hónapokig vagy akár hosszú éveken keresztül részesülhettek rendszeres heti segélyekben. Ilyen pénzküldeményekre történik utalás a Szegénytörvényben, és a jótékonysági szervezetek számlái állandó részeit képezhették az angliai szegények segélyezésének, nemcsak az új Szegénytörvény idején az 1830-tól 1940-ig terjedő időszakban, hanem a régi Szegénytörvény idején is az 1600-as és az 1830-as évek

[13] Hogy a Harmadik Kor beköszönte előtt hogyan éltek az idősek, lásd: Laslett 1993. Az iparosodás előtti angol társadalomban a proletárokat soha nem foglalkoztatták folyamatosan és teljes munkaidőben. A tél nagy részét a fent említett módon töltötték, az alulfoglalkoztatottság pedig igen széles körű volt.

[14] Jean Robin folyamatban levő munkája mellett lásd 1984-es (The Role of the Offspring in the Care of the Elderly. In: Ageing and Society különszáma), valamint 1990-es (The relief of poverty in nineteenth century Colyton. Rural History, 1,2.) cikkét. Lásd még Smith, R. M.: The Structured Dependence of the Elderlys a Recent Phenomenon. Ageing and Society különszáma, 4,4. 1984. 409–428. (a továbbiakban: Smith 1984a); Smith, R. M. (Ed.): Land, Kinship and the Lifecycle, Cambridge, 1984. (a továbbiakban: Smith 1984b)

között, sőt még korábban is. Az orvosok és nővérek szolgálatait és a gyógyszereket pedig egyre nagyobb rendszerességgel tették hozzáférhetővé.

Az az életkor, amelytől a régi Szegénytörvény alatt a népjóléti felügyelők, azaz amatőr tisztviselők, míg az új Szegénytörvény idején a szegényügyi tisztviselők megítélése szerint az előrehaladott kor alapján „nyugdíj" volt kifizethető, igen változó volt a helytől, az időtől és a körülményektől függően. Maga az életkor, úgy tűnik, sosem volt az egyedüli kritérium ennek meghatározásában, inkább a kor és az állandó munkaképtelenség együttvéve. Ez utóbbi veszélye különösen az élet derekán leselkedett mind a férfiakra, mind a nőkre. Colytonban például a tisztviselők többsége pusztán az életkor alapján csak akkor ismerte el, hogy egy szegény ember állandó segélyre jogosult, ha az már 70-es, 80-as éveit taposta. Ez megerősíteni látszik azt a vélekedést, hogy a mai fogalmaink szerinti visszavonulás még nem volt elfogadott, s abban a korban a valódi öregkor inkább annak felelt meg, amit mi a végső elaggásnak, a Negyedik Kornak nevezünk. Az emberek – csakúgy, mint a szegényügyi tisztviselők egészen a 20. századig – jól boldogultak az öregség definíciója nélkül vagy anélkül, hogy meghatározták volna pontosan, melyik életév után kezdődik is az.[15] Minden szeszélyük ellenére azonban a helyi lakosok nagyon is jól ismerték a segélyért folyamodókat. Mivel a közösségek átlagban igen kicsik voltak – mindössze két-háromszáz lakost számláltak –, annyira megbízhattak a feljegyzésekben és az alájuk rendelt „eseteket" jellegében, hogy azt egy mai szociális munkás megirigyelhetné. Ezek a tisztviselők azonban szájhősök, erőszakos gazemberek vagy kisstílű csalók is lehettek, ami miatt a szépirodalomban elég kedvezőtlen képet festenek róluk.

Mai szemmel nézve az ilyen idős szegényeknek kifizetett „nyugdíjak" igen szűkmarkúnak tűnnek, az orvosi ellátás pedig egyenesen haszontalannak. Ezeket az embereket szinte mindig lenézően, sokszor megvetéssel kezelték, olykor pedig kegyetlen bánásmódban részesültek: valószínűleg sosem érezhették magukat biztonságban. Az ipari forradalom előtt az ilyen viselkedés normái sokkal alacsonyabb szinten voltak, a viselkedési szokások pedig sokban különböztek a maiaktól. Ennek ellenére azonban a kutatók ma már kritikusak azzal a vélekedéssel szemben, hogy a 20. századi jóléti állam abszolút mértékben különbözik a Szegénytörvény által diktált gyakorlattól, amelyből az végül is Angliában kifejlődött. Kimutatták, hogy az öregekkel szembeni bánásmód kegyetlenségéről elterjedt elképzelés – legalábbis az esetek egy részében – elég gyenge lábakon áll. Nem nevezhető például általános gyakorlatnak az, hogy a szegényeket utolsó éveikben a szegényházakba hurcolták: általában otthon maradhattak, hacsak egészségi állapotuk azt nem tette lehetetlenné. Amennyiben egy idős házaspár együtt érkezett a szegényházba, a fiatal párokkal ellentétben általában nem választották őket szét, ha pedig ott mégis külön éltek, akkor ez történhetett valamilyen betegség, sőt egyéni választás következtében is.[16]

A bánásmód a hely és a korszak függvényében igen változó volt, ezért a népjóléti tisztviselők egyáltalán nem érdemlik meg egyetemesen rossz hírnevüket. Az alábbi szemelvényben egy szegény nő temetésének leírása szerepel, amely 1800. szeptember 3-án, egy szerdai napon zajlott a cumbriai Grasmere faluban:

„Üde, hűvös reggel. Fél négyig vasaltam – most rendkívül meleg van. Azután átmentem John Dawsonékhoz [valószínűleg a szegényügyi tisztviselő] egy temetésre. Körülbelül 10 férfi, 4 nő. Kenyér,

[15] Ezt a bonyolult témát illetően lásd: Roebuck, Janet: When Does Old Age Begin? Journal of Social History, 12,13. 1979. 416–429., valamint Laslett 1993. Ami a „Negyedik Kor" ilyen kontextusban való használatát illeti, fontos szem előtt tartani, hogy az nem mindig csak előrehaladott korban következhet be. Ez a szekularizáció előtt, de olykor még napjainkban is, bármely életkorban beállhat.

[16] Ebben a tekintetben London kivételt képezett. A szegény öregasszonyok nagy tömegei a szegényházakban valószínűleg sokban hozzájárultak a Szegénytörvény rossz hírének megalapozásához a szegényekkel szembeni bánásmódot illetően. Lásd a VI. fejezet 16. jegyzetét.

sajt, sör. Okosan és vidáman beszéltek mindennapos dolgokról. Az 56 éves halott személyt a községnek kellett eltemetnie. A fekete koporsó szépírással volt díszítve és egy fehér ruhával volt letakarva. A holttestet az ajtóban letették, és miközben mi a küszöbön belül álltunk, a férfiak kalapjukkal a kezükben illendő és ünnepélyes arckifejezéssel énekelték az egyik temetési zsoltár egy versszakát. A holttestet ezután levitték a dombon és egészen addig énekeltek, amíg el nem hagyták a falu határát. Amíg ott voltunk a házban, előttünk a koporsó, annyira meghatódtam, hogy könny szökött a szemembe. Nem voltak közeli rokonok és gyermekek sem. Amikor kijutottunk a sötét házból, ragyogott a nap, és olyan istenien gyönyörű volt a kilátás, amihez foghatót még sosem láttam. Szentebbnek tűnt számomra, mint eddig valaha, és mégis mintha még jobban szövetkezett volna az emberi élettel. A zöld mezők a templomkert szomszédságában csodálatosan zöldek voltak, és a napfény ragyogásától igen vidámnak tűntek. Arra gondoltam, hogy békés helyre távozik szegény, majd sírva fakadtam."[17]

Ez abban az időben történt, amikor a Szegénytörvényt nemes nagylelkűséggel alkalmazták, és lehet, hogy Grasmere a bőkezű községek közé tartozott. A szegény nőnek, mint látható, nem voltak rokonai. A Szegénytörvény és a faluközösség töltötte be azt a szerepet, amit nálunk általában – és talán nem mindig indokoltan – kizárólag a család és a rokonság lát el. Ezt követően, az 1860-as évektől számítva azonban a jóléti hatóságok sokkal szigorúbbak lettek gyakorlatukban és magatartásukban is.

A későbbiek során a családok rákényszerültek arra, hogy az időseket saját maguk támogassák, sőt hosszabb időre fogadják be őket otthonukba, mint korábban. A segélyeket drasztikus mértékben csökkentették. Ezután egy viszonylag bőkezű időszak következett, ugyanis 1908-ban megkezdődött az állami nyugdíjak kifizetése egyes – de nem minden – idős személyek részére. Ez az irányváltás tipikus a társadalmi juttatások változékony történetében. A nyugdíjnak egy olyan váratlan hatása is volt, hogy bizonyos esetekben a nyomasztó helyzetben levő fiatal szülők azért a heti öt schillingért fogadták be saját szüleiket, amit az állam a 70 éven felülieknek fizetett. Amikor azonban sok viszontagság után a mai jóléti rendszer megkezdte karrierjét, nem feltételezhetjük, hogy a magukról gondoskodni nem tudó idősek támogatásának eddig példátlan mértéke vált normává először a történelem során. Természetesen nagy különbség van a Szegénytörvény és a jóléti állam nyugdíja között: korunkban az állami nyugdíjra mindenki jogosult. David Thomson azonban azt állítja, hogy a mindenkori életszínvonal viszonylatában a nagy-britanniai állami nyugdíj – amely mind abszolút, mind relatív értékben alacsonyabb, mint más gazdag országokban – az 1940-es évek óta nem emelkedett, sőt inkább csökkent.

Az idősek támogatásának két-három generációval ezelőtti forrásaiba, családi- és munkakörülményeikbe akkor nyerhetünk betekintést, ha megvizsgáljuk azt az immár idézett felmérést, amely során 1929 és 1931 között 28 000 munkásosztálybeli háztartást vizsgáltak meg Londonban. A felmérés összes szereplője közül kiválasztott 2300 idős férfimunkást vagy egykori munkást tartalmazó mintában nem kevesebb, mint 30 százalékra rúgott azok száma, akik 65 éves koruk után egyedül éltek, és ez az arány az életkorral csak nőtt: hatvanas éveik végén 23 százalék, hetvenes éveik elején 30 százalék, hetvenes éveik végén 36 százalék, 80 éves kor után pedig 44 százalék. A nők esetében a számok még drasztikusabb képet mutattak: 37 százalékuk élt egyedül, ezek fele pedig már nyolcvanas éveiben járt. Megdöbbentő, hogy az önálló életre való törekvés – amely sokak szerint csupán korunkra jellemző – ilyen elterjedt volt hatvan évvel ezelőtt, annak ellenére, hogy az idősek majdnem egy ötöde összetett háztartás tagja volt. Ami a kereseteket illeti, a 65 és 74 év közötti férfiak két ötöde, a nőknek pedig egy hatoda fizetett munkával járult hozzá ellátásának legalább egy részéhez. Azonban a teljes mintánál a bevételek háromnegyede állami juttatásokból származott, és csupán egy hatodot biztosított a „család".

[17] Dorothy Wordsworth, in: Journals. Moorman, Mary (Ed.) Oxford, 1987. (második kiadás) 38. Dorothy-t magát is a Grasmere-i templomkertben temették el 1855-ben. A temető a tóparton helyezkedik el, a falutól és egykori házától jóval lejjebb.

Ennek a megvilágító erejű tanulmánynak a szerzője csípős megjegyzéseket tesz a családnak és a rokonságnak a londoni munkásosztálybeliek támogatásában játszott szerepére az 1930-as években: „A család szerepe minimális volt. Bár egyes helyzetekben kétségtelenül nélkülözhetetlennek bizonyult, a család képtelen volt arra vagy nem akarta, hogy betöltse az elsődleges támogató mechanizmus szerepét az idősek számára." Tanulmányát szerényen azzal fejezi be, hogy az ő adatai arra engednek következtetni, hogy „az 1930-as évek Londonjában a rokonság szerepe az idősek támogatásában erősen korlátozott; olyan szerep ez, amelynél az állam többet vállal magára". Azonban vannak arra utaló jelek is, hogy a rokonok „értékesnek vélték a földrajzi közelséget, hogy a család az idős rokonok informális gondviselésének egyik fontos forrása volt, s ez a támogatás a lakóhely határain túl is átnyúlt".[18] Lehet, hogy London ezekben a vonatkozásokban különbözött az ország többi részétől, de akkor is tény, hogy az angolok tíz százaléka ebben a körzetben élt.

Ha alaposan megvizsgáljuk abszolút erőforrásaink hatalmas méretű megnövekedését, akkor akár arra a következtetésre is juthatunk, hogy a támogatást egy nyugdíjasra vetítve napjainkban – két vagy annál is több generációval később – az iparosodás előtti korhoz képest inkább rosszul, mint jól teljesítünk, az 1930-as évekhez képest pedig mindenképpen rosszabbul. Természetesen az 1990-es években már teljesen lehetetlen a család oltalmába visszahelyezni az időseket, mert – mint láthattuk – az angol családot soha nem jellemezte az a képesség, hogy az idősek nemzedékét is magába fogadja és ellássa. Nem nagyon vádolhatjuk magunkat pazarlással az idősek ellátása terén. Inkább fösvények vagyunk, mint adakozók, és az is elmondható, hogy ilyenek is maradunk egészen addig, amíg egyre növekvő gazdagságunk ellenére nem biztosítjuk, hogy minden szegény, magát ellátni nem tudó idős ember részesedését is megfelelően növeljük.

Az idősek és rokonaik

Az életük késői vagy végső szakaszát élő időseknek szánt viszonylag jelentős átutalások nyilvánvalóan nem számítanak újdonságnak a 20. század utolsó évtizedében. Ha már a társadalom napjainkban nem tesz többet a Harmadik és Negyedik Korban levőkért, mint amennyit történelmi felelőssége diktál, akkor vajon az eltartott idősek rokonai ugyananynyit tesznek-e értük vagy annál is többet? Vagy kevesebbet? A rokonság itt nemcsak az utódokat és a fiatalabb generációt jelenti, hanem a rokoni hálózat egészét, függetlenül attól, hogy mennyire közeli vagy távoli rokonokról van szó.

Talán túl sok időt szenteltünk már annak összehasonlítására, milyen lehetett az idősek családi élete a múltban és a jelenben. Mielőtt ennek a fejezetnek a zárszavához érnénk, a képzelet világában, az irodalomban és az elméletben elfoglalt helyüket is meg kell vizsgálnunk azzal a felkiáltással, hogy még ki kell találnunk új intézményeket és attitűdöket, amelyeket nem örököltünk és még nem birtoklunk. A múlt és a jelen rokoni támogatásának és interakciójának a kérdését azonban igen gyorsan meg lehet válaszolni. Pusztán annyit jelenthetünk ki teljes biztonsággal, hogy még nem találtak meggyőző bizonyítékot arra, hogy Angliában a rokoni kapcsolatok jelentősen változtak volna a történelem során. Ez mindenesetre így van a segítségre rászoruló, tehetetlen idősek és öregek rendszeres, megbízható támogatása terén.

Bár ez az átmeneti következtetés megdöbbentőnek tűnhet, és ellentmond annak a korábban idézett általános feltételezésnek, miszerint a rokoni kapcsolatok fontossága valószínűleg csökkent az idők során, s egy idős ember a múltban nagyobb mértékben támaszkodhatott az őt felügyelő rokonságra, s annak nagyobb szerepe volt, mint manapság.

Hogy ennek a feltételezésnek mi is az alapja, arra a következőképpen válaszolhatnánk: mivel korunk fejletlen társadalmaiban a rokonság dominanciája figyelhető meg, ezért fel-

[18] Lásd: Gordon 1988.

tételezhető, hogy a mi társadalmunk is ilyen lehetett egykor, ráadásul ugyanabban a mértékben – ez azonban ismét csak a modernizáció téveszméje. Az angol múlt vonatkozásában az eddig feltárt történelmi bizonyítékok nem igazán támasztják alá ezt a kijelentést, sőt egyre több bizonyíték épp ez ellen szól. Biztosan tudjuk, hogy az 1990-es években, különösen válságos helyzetekben, betegség vagy gyász idején az idősek számíthatnak a rokonok jelenlétére és segítségére. A megfigyelők gyakran meglepődnek a rokonok idősek iránti hűségén, bár semmi sem mutat arra, hogy ez korunk vagy társadalmi helyzetünk egyedi vonása lenne. Ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy elődeink igen hasonló módon viselkedtek, de azt már nem állíthatjuk biztonsággal, hogy a rokonság többet jelentett az idősek számára, mint ma.

Ebben az eléggé megfoghatatlan témában készültek összehasonlító tanulmányok – bár nem túl sok, tekintve a rendelkezésre álló kutatási anyag ritkaságát és nehezen kezelhető voltát –, amelyek azt a következtetést vonták le, hogy a rokonság ismerete és a rokoni kapcsolatok ápolása az angol történelem során nem volt hangsúlyos, a rokoni szálak pedig igencsak lazának bizonyultak. A feljegyzések megörökítenek néhány kirívó esetet, amelyek azt mutatják, hogy az öregeket még a közeli rokonaik is mennyire elhanyagolták. Az összes közül talán Francis Bacon esete a legnyugtalanítóbb, aki a Nottinghamshire-i Clayworthben élt az 1670-es és 1680-as években és hordókészítőként dolgozott. 1963-ban kimutatták erről az emberről, hogy apja halála után feleségével és gyermekeivel beköltözött a családi otthonba, megözvegyült anyját és lánytestvérét pedig a falu szegényházába vitette át. Sajnos, soha nem fogjuk megtudni az ilyen esetek összes körülményét, ráadásul sok olyan példa is akad, amely az előbbinek homlokegyenest ellentmond. Bár a tradicionális Angliában jellemző volt a lakosok folyamatos költözése egyik faluból a másikba, a helyi közösségeken belül kimutatható a rokoni összetartás. Annak ellenére, hogy a rokonok nem laktak együtt, az angol háztartás egyáltalán nem volt elszigetelve a rokonságtól.[19]

Azonban mivel a rokonok nem laktak egy háztartásban, a rokoni kapcsolatok soha nem voltak olyan fontosak, szorosak és hosszú életűek, mint ahogyan azt antropológusok afrikai és ázsiai országokban tapasztalták. Ez valószínűsíti azt, hogy az angol idősek kevésbé támaszkodhattak a rokoni kapcsolatokra a múltban. Mostanáig egyetlen olyan kutatást végeztek, amely a rokonok egymás közötti viszonyát próbálta összehasonlítani két különböző időszakban ugyanazon a helyen: Bethnal Greenben, London munkásosztálybeli külvárosában. Az eredmények azt mutatják, hogy az 1850-es, 1860-as és 1870-es években a lakosság sokkal gyorsabb költözködése miatt – de talán más hatások következtében is – a rokoni kapcsolatok jóval lazábbak voltak, mint például az 1950-es években. A Bethnal Greenben lakó öregedő anyukák a 20. század közepén minden bizonnyal több időt töltöttek gyermekeik, unokáik, testvéreik és unokatestvéreik társaságában, mint elődeik tehették egy évszázaddal korábban.[20] A lakosság állandó migrációja kisebb mértékű lehetett Európa

[19] Lásd: Laslett, P. – Smith, J. E.: La Parenté en Chiffres. Annales, 1988. No. 1., amely áttekinti ezt az irodalmat és a rokon-nyilvántartások egész sorát megadja. A releváns művek közé sorolható Alan McFarlaine klasszikus monográfiája: The Family Life of Ralph Josselin. Cambridge, 1970. Keith Wilson munkája in: Smith 1984b; valamint Chayter, M.: Household and Kinship. History Workshop, 10. 1980. Fontosak továbbá R. M. Smith (középkori rokoni kapcsolatok) és David Cressy (rokonság és emigráció) tanulmányai. A Bacon család, Clayworth kádárai, Laslett 1977. 2. fejezetében kerültek tárgyalásra. A Laslett 1988a-ban (Family, Kinship and Collectivity...) tett megállapítását, miszerint a háztartásközi rokonkapcsolatok markánsabbak is lehettek azokban a közösségekben, amelyekre a nukleáris család volt a jellemző, egy olasz példán megvizsgálták és nem találták megalapozottnak.

[20] Lásd: Clarke, M. A.: Household and Family in Bethnal Green, 1851–71. PhD dissertation, Cambridge, 1986., valamint Willmott, P.: Kinship in Urban Communities. Past and Present, 1987. Willmott áttekinti, hogyan alakultak a rokoni kapcsolatok Bethnal Greenben az idők során, és el-

más részein és máshol a világban, ezért a rokoni összetartás, a legtöbb ember számára fontos, talán sokkal fontosabb lehetett, ami nagy hatással járhatott az idősek életére nézve. Az olvasónak itt természetesen észre kell vennie a már eddig is leírt párhuzamot és a különbségeket a nyugati családtípus és a világ más részein létező családok között.

Az idősek rokonsághoz fűződő viszonyát a múltban és a jelenben itt nem tudjuk tovább elemezni, azonban a másokkal és a közösséggel fenntartott kapcsolatrendszerük egyik vonását még ki kell emelni. A társadalmi intézmények és az állam viszonylagos fontosságát tárgyalva meg kell jegyeznünk, hogy a közösség és a család nyilvánvalóan együttműködött az öregek ellátásához szükséges eszközök kidolgozásában és fenntartásában. A családon ebben az esetben általában a nem együtt lakó közeli rokonokat kell érteni, mint például azokat a gyermekeket, akik már nem laknak együtt szűkölködő szüleikkel, de ide tartoznak természetesen az unokák is, valamint az unokatestvérek. A családra (bármilyen értelemben vesszük is azt) nem úgy kell tekinteni, mint amelyik ellenszegül a kollektív társadalmi intézményeknek. Ezek mindig feltételezik egymást.[21] Napjainkban, amikor a rokonság és az állam szerepe az idősek gondozásában viták tárgyát képezi, fontos, hogy ezt a történelmi összefüggést ne veszítsük szem elől.

Azonban arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy azon idősek számára, akiken más eszközökkel nem tudtak segíteni, külön nekik szánt intézményeket terveztek és tartottak fenn a tradicionális világban. Megszámlálhatatlanul sok jótékonysági alap és intézmény létezett – mint például Colytonban –, amelyek alapítását és létezését azok a 16., 17., 18. és 19. századbeli kézírással teleírt hirdetőtáblák bizonyítják, amelyeket régi plébánia templomaink falára függesztettek fel. Ezeken az egyre halványodó feliratokon gyakran neveznek meg „öreg és elaggott" kisgazdákat, munkásokat és mesterembereket, „koros özvegyeket", „idős szegényeket" és arról értesítik őket, hogy kenyér- vagy ruhaadományban vagy pennykben mérhető alamizsnában részesülnek minden karácsonykor, sőt esetleg minden vasárnap. Aztán ott voltak például azok a szegényházak – vagy kórházak, ahogy sokszor hívták őket –, amelyekben keveredett a személyes és az intézményi élet. Ezen intézmények száma egyesek szemében ma is modellként szolgál napjaink nyugdíjas otthonainak kialakításában, ahol a már nem teljesen független idős embereket helyezik el.

A Norwichnél levő katedrális közvetlen közelében egy 13. századból származó kórház áll, amelyet az a VIII. Henrik erősített meg funkciójában és talán alakított át a beteg öregek otthonává, akire sokszor a nagy fosztogatóként emlékezünk. Falára ez van kiírva:

A nemes hírű Nyolcadik Henrik királyunk
Adományozta nekünk e tágas épületet,
S adta még hozzá a földet s bérletet,
Hogy enyhítse az öregség okozta sirámunk.

Itt már a Negyedik Kor kiszolgáltatottságáról van szó. A kórház, amely lakóházak hosszú-hosszú soraiból áll, mind a mai napig működik helyt adva a betegeskedő időseknek. A még mindig használatban levő ódon templom pedig lelki gyakorlatokat kínál az egész közösség számára, a közösségi élet központja. Témánk szempontjából a kórház jelentősége nem itt ér véget, hiszen a szegényházak betegek menhelyeként is működhettek, ahol orvosi

fogadja az itt kifejtett következtetést, miszerint ezen a téren szisztematikus különbséget még nem lehet kimutatni.

[21] Lásd: Laslett, P.: Family and Collectivity. Sociology and Social Research, 63,3. 1979. 432–453. és Laslett 1988a (Family, Kinship and Collectivity...), valamint Smith 1984a. Smith egy másik nemrég készült írása az említett hipotézist alátámasztó bizonyítékok mesteri áttekintését nyújtja, amely a család és a közösség szerepét is vizsgálja a rászorulók támogatásában Smith, R. M.: Welfare, Social Institutions and Demographic Regimes: The Case of Early Modern England. Contribution to the Conference on Population and Security, Centre for History and Economics. Kings College, Cambridge, 1995.

segélyben részesültek a rászorulók. Jean Robin szerint az a kis számú idős ember, akiket Colytonból a viktoriánus időkben ilyen szegényházakba szállítottak, azért kerültek oda, mert túlságosan betegek voltak ahhoz, hogy magukról gondoskodjanak, és családjuk sem tudta már őket ápolni.

A jótékonysági alapítványok igen különfélék lehettek felépítésükben. A Northamptonshire-i Rotwell templomában található metszetek például idős férfiak csoportjait ábrázolják, akik kongatják a misére hívó harangot, előkészítik az imaórákat, eltemetik a holtakat, és végzik mindezt térdnadrágban és lábszárvédőben, egyesek (különösen a koporsóvivők) cilinderben, mások pedig kalapban. És ez ráadásul 1918-ban volt. Egy helyi lakos jelentése szerint az 1591-ben alapított Jesus Hospital 26 dolgozója heti öt schilling fizetést kapott és ezüstgombokkal díszített sötétkék egyenruhát viselt. Ott a következő felirat olvasható:

Áldd meg, Krisztus, Vezetőinket és hosszabbítsd meg napjaikat,
Akik azért helyeztek bennünket ide, hogy áldjuk a Mennyek Országát,
Éljünk elégedetten, egymagunkban, mindennel megbékélve,
Messze az élet fáradalmaitól és az emberek szeszélyétől,
Megelégedve a bölcs AGUROK középszerűségével,[22]
Mely az irigységhez túl kevés, a megvetéshez túl sok.
Köszönettel birtokoljuk mindazt, amink van,
Amíg el nem cseréljük azt nagyobb boldogságra.

Henry Dormer igazgató, 1721

E furcsa és tiszteletre méltó intézmények mellett – amelyeket elődeink hagyományoztak ránk – azonban egy attitűdöt is megörököltünk: hanyagul úgy gondoljuk, hogy az idős embereknek visszahúzódónak kellene lenniük, hogy ne legyenek útban, és egyben hálásnak azért, amit tőlünk és a múlttól kaptak. Hálásnak azért, hogy együttérzésünk és nagylelkűségünk tárgyai lehetnek, s hogy leereszkedő modorban elfogadtatták velük ezt a jó alkut. Érdekes az a tény, hogy Angliában az iparosodás előtti korban és ma is minden huszadik öreg élt/él ilyen intézményben, vagyis az arány azonos.

Az idősekhez való viszonyulás a múltban: doktrína, irodalom és a képzeletvilág

Ha megvizsgáljuk az idősekkel kapcsolatos múltbeli képzeteket, egy némileg komikus és groteszk, de ugyanakkor rút és fenyegető alak tárul elénk: az öreg nő mint boszorkány. Alice George-ról írt beszámolójában Locke nem említi a macskát, vagyis az állati formát magára öltő démoni szellemet, de még a seprűnyelet sem, és leírása a manapság televízióban és képregényekben látható félőrült banyákra sem hasonlít. Mindazonáltal az öreg nők boszorkányokkal való azonosítását komolyan kell vennünk már csak a pszichológusok, pszichiáterek, szociológusok, antropológusok és történészek között e kérdésben lezajlott vita súlya miatt is, arról pedig nem is beszélve, hogy a feministák szerint ez a női nem kegyetlen megalázásának újabb bizonyítéka. Itt azonnal hangsúlyozni kell, hogy nem minden angol boszorkány volt nő, nem minden boszorkány volt öreg, és nem mindegyik boszorkány volt gonosz. A „fehér", jótékony boszorkányok sokkal inkább jelen voltak elődeink életében, mint a rosszindulatú „fekete" boszorkányok. A felvilágosodás eszméi már Locke korában kikezdték a boszorkány hitet, mire azonban bekövetkezett az öregedésben a szekularizációs fordulat, ez a hit már kihalt.

[22] Lásd: Példabeszédek 30, 8. A „középszerűség"-a szegénység és gazdagság közötti állapot, amit Agur Istentől kért.

Az 50 éven felüli nőknél a többiekhez képest két és félszer volt valószínűbb az, hogy boszorkánysággal vádolják őket.[23] De bármennyire is szánalmat keltő és feltűnő jelenségként tűnnek elő bizonyos korokból és bizonyos helyekről származó feljegyzésekben a korai Amerikában, Nagy-Britanniában és Európában, a boszorkányok és általában a boszorkányság körüli vita aránytalanul nagy méreteket öltött a történészek és a többiek körében is. A falusi feljegyzésekben, családi levelekben és naplókban – amelyek személyes adatokat is tartalmaznak, és amelyek fennmaradási esélye annyira bizonytalan, mégis ebben a témakörben ezekre kell támaszkodnunk – semmi sem utal arra, hogy a magányosan élő, beteg, idős nőket boszorkányként kezelték volna. Az öregedés történetét tárgyaló dokumentumok tanulmányozása során egyetlen ilyen utalásra sem bukkantam. A boszorkányság csupán az egykori öregek életének kegyetlen karikatúrája, amit a boszorkányok iránt akkoriban felkorbácsolt és a mai napig tartó irodalmi érdeklődés szült. A boszorkányság a jelen népi történelmében, azaz a média és a reklámcégek által prezentált történelemben is sajnálatos módon eltúlozva jelenik meg. És különösen kétségbeejtő e mítosz szembetűnősége a gyermekeknek szánt könyvekben.

Az idős emberek személyes státusa – ha reálisabban megnézzük – alapvetően kétértelműnek tűnik mind Angliában, mind az észak-amerikai gyarmatok angol mintájú társadalmában, ahol ezt a kérdést széles körben tanulmányozták. „A teremtésit," kiáltotta egy 23 éves férfi a massachussettsi Scituatében 1683-ban, „ha nem lennél öregember, már rég a földbe döngöltelek volna." Egy 65 év körüli emberrel veszekedett. Az anekdotát elmesélő amerikai tudós a következő kérdéssel folytatja: „Vehetjük-e ezt az idősek iránti tiszteletadás jelének? Szó szerint igen, de kontextusában nézve nem. Ez természetesen nem az öregség témakörét feldolgozó irodalomban leírt tiszteletadás volt, hiszen azt sugallja, hogy a fiatalember megveti ellenfelét gyengesége, vagyis öregsége miatt."[24]

A „Tiszteld atyádat és anyádat" parancsolat mellett a teológiai és a hitéleti könyvekben, a szentbeszédekben, a költészetben, a drámákban és egyáltalán mindenféle irodalomban rengeteg tanács és intelem volt található az öregkor iránti tiszteletet, sőt alázatot illetően. Előírták, hogy a szülők iránt mindig és mindenkor engedelmességgel tartozunk. Ezek a szövegek nagy hangsúlyt fektetnek a hálára, amellyel szüleinknek tartozunk, amiért világra hoztak bennünket és felneveltek. A valós magatartási formák azonban másként alakultak, vegyes jellegűek voltak. A hatalommal és ingatlannal rendelkező idős szülőknek általában engedelmeskedtek és megadták a kellő tiszteletet. A szegény, gyenge, betegeskedő, tehetetlen öregeket viszont másként kezelték, főként a nőket. Különösen az egyszerű emberek körében rendkívül fontos volt, hogy egy öregember keresett-e pénzt vagy sem, a háztartás ura volt-e, s hogy egy idős asszony csupán a családfő neje volt-e vagy esetleg a háztartás úrnője férje halála után. A magányos özvegyek és a korosodó vénkisasszonyok tulajdonképpen nem rendelkeztek társadalmi jelentőséggel.

Az előkelő szülők gyermekeinek haza írt levelei a szeretetet, kötelességet és engedelmességet sugározták, magatartásuk pedig jobbára megfelelt a tőlük elvárt mintának egészen anyjuk és apjuk haláláig. Azonban életkoruk előrehaladtával még a new englandi gyarmatok nagyhatalmú lelkészei is panaszkodtak befolyásuk elvesztésére. A szegényeket, akik az öregek viszonylag kis létszámú közösségének nagy részét kitették, együttérzéssel kezelték, és szükség esetén segítettek is nekik: számításba vették hátrányos voltukat, mint

[23] Lásd: Bever, Edward: Old Age and Witchcraft in Early Modern Europe. In: Stearns, Peter (Ed.): Old Age in Pre-Industrial Society. 1982. Különösen a jóindulatú boszorkány egyik kitűnő angol elemzését lásd: Thomas, Keith: Religion and the Decline of Magic. London, 1971.

[24] Demos, John: Old Age in Early New England. In: van Tassel, D. (Ed.): Ageing, Death and the Completion of Being. University of Pennsylvania Press, 1979. 115–164. Nagy-Britanniával e tekintetben nem igazán foglalkoznak, ezért ezen a téren a legjobb munka továbbra is Thomas, Keith: Age and Authority in Early Modern England. Proceedings of the British Academy, 1977. 205–248.

ahogyan azt a fent elmondott new englandi történet is szemlélteti. Koruk előrehaladtával azonban a gazdasági, társadalmi és politikai életben félretolták – azaz, hogy divatosan fogalmazzunk –, „marginalizálták" őket, csakúgy mint a 20. századi Nagy-Britanniában teszik azt az öregedő szegényekkel, betegekkel és (különösen a színes bőrű) nőkkel.

Nem kell túlzottan meglepődnünk azon, hogy a társadalom által hirdetett értékrend a mindennapi életben csak bizonyos fokig érvényesült. Azonban el kell ismernünk, hogy az öregek iránti tisztelet és a velük kapcsolatos elkötelezettségek, különösen a szülők iránti engedelmesség parancsa – amelyet ha valaki megszeg, akkor állítólag élete is megrövidül – kulturális örökségünk részét képezik, még ha nem is bírtak olyan erővel, mint egyes általunk vizsgált társadalmakban. Az öregedésnek azonban létezett egy másik doktrínája is, amelyben talán még határozottabban hittek és mégis gyakran megszegtek: a nyílt szexuális tevékenység tilalma az idősek esetében, mert azt helytelennek, erkölcstelennek és életellenesnek vélték.

A fennmaradó dokumentumok szinte hemzsegnek ettől a tabutól, de nehéz megítélni, hogy az időseket ez mennyire befolyásolta. Az egyedüli megbízható bizonyíték megint csak demográfiai jellegű lehet: annak vizsgálata, hogy egy még termékeny nőt feleségül vevő idős embernek milyen gyakorisággal lesz gyermeke. Ez elég gyakran megtörtént, ami azt sugallja, hogy a tabu mellőzhető volt, legalábbis a férfiak részéről és főleg házasságon belül. Az életerő megőrzésének legszembetűnőbb példája Edward Smith 1663. augusztus 14-én történő megkeresztelése, akinek apja, szintén Edward, „feltételezhetően 100 év körüli volt". (King's Lynn-i St. Margaret anyakönyve, Sheila Cooper közlése. Tisztában vagyunk azzal, hogy mennyire valószínűtlen az idősebbik Edward Smith 100 éves kora, de valóban igen idős ember lehetett.) A nők klimax utáni szexuális életéről szinte semmit sem tudunk, és erről többet talán soha nem is fogunk megtudni. „Az irodalom megszállott foglalkozását a buja özvegyek fiatal férfiakkal történő gyors újraházasodásával" nem kell a valóság pontos leírásaként vennünk, annak, hogy mi is történt valójában, miután a nők már „elvirágoztak".[25] Ugyanakkor azt sem feltételezhetjük, hogy kivétel nélkül erkölcsösek maradtak.

Érdekes tény, hogy idős korban mennyire ritka volt az újraházasodás, különösen a nők körében, de ez a férfiaknál is megfigyelhető. Az öregkori magány elkerülése érdekében az újbóli frigy egy hasonlóan idős társsal nem volt jellemző a múltbéli angol társadalomra. A gazdag és hatalommal rendelkező, megözvegyült idős emberek fiatalabb nőt is feleségül vehettek, egyrészt szexuális társnak, másrészt hogy legyen, aki ápolja őket életük végén. Olykor a jómódú idősebb özvegyek is megtették ezt, de természetesen inkább az első ok miatt. Bizonyos körülmények azonban ellentmondtak egy ilyen döntésnek, mert a hatalommal rendelkező özvegyek nem biztos, hogy elcserélték hatalmukat az új férj iránti aszszonyi kötelmekre. A tehetős férfiak özvegyeinek sikerült átvenniük a vezető szerepet a háztartásban és az ingatlan egy részét is megkapták, s minél idősebbek és agilisek voltak, annál magasabb volt a státusuk. Például felelősséget vállaltak az örökség gondozásáért és gyermekeik házasságának megszervezéséért.[26]

Egy másik korlát, amivel az akkori társadalom az idős nők szabadságát korlátozta, mára már gyakorlatilag eltűnt. Alice George leírásaiban nem esik szó özvegyi fátyolról. Azonban igen valószínű, hogy ezt a megkülönböztető ruhadarabot viselnie kellett és teljesen illendőként elfogadnia, mint ahogy azt is elvárták tőle, hogy alázatosan és rezignáltan viselkedjen, hogy kimutassa halott férje iránti gyászát és sajnálatát, amit az özvegyektől

[25] Ez a kifejezés a menstruációt jelentette. Lásd: Brodsky, Vivien: Widows in Late Elizabethan London. In: Bonfield, L et al (Eds.): The Word We Have Gained. Oxford, 1986. 126. Az özvegység nem korlátozódott pusztán az öregkorra: a 45 év alatti nők nyolcada volt özvegy, manapság ez az arány egy ötöd. Smith, J. E.: Widowhood and Ageing in Traditional English Society. Ageing and Society különszám, 1984. 433. 2. táblázata alapján.

[26] Lásd: Ezell, Margaret: The Patriarch 's Wife. Chapel Hill, 1987.

minden korban megkövetelték annak ellenére, hogy bár a jó feleséget nagy tisztelet övezte, egyes özvegyeknek viszont saját pozíciójuk volt. Ennek a múltbéli örökségnek a nyomai még ebben az évtizedben is láthatók a ruházat és a szexuális magatartás vonatkozásában, ami még mindig erősen befolyásolja az idős embereket önmagukhoz való viszonyulásukban, és ez különösen a nőkre jellemző. Ez is újabb bizonyítéka annak, hogy az áldozatok elfogadják az őket sújtó sztereotípiákat.

Csakúgy mint ma, az angol feljegyzések szerint a múltban is az élet derekán túl már a nők voltak többségben, annak ellenére, hogy gyerekkorukban valószínűleg rosszabbul táplálták és kezelték őket, mint a fiúkat.[27] Amit eddig tudunk a nők helyzetéről, kilátásairól és tapasztalatáról a történelmi időkben, alig tartalmaz olyan utalást, amely segíthetne a nőknek annak eldöntésében, hogy mit gondoljanak, tervezzenek és cselekedjenek most, hogy ilyen számbeli fölényt élveznek a Harmadik Korban levő személyek új társadalmában. Az 1990-es évek Angliájában a Harmadik Korban levő nők száma nagyobb, mint amekkora Goody George idejében Anglia teljes lakossága volt. Az idősek életének múltbéli világába tett rövid kirándulásunk, amely során megismerhettük a hozzájuk fűződő attitűdöket és doktrínákat, lehetővé tesz egy kurta ítéletet. A múlt nem sok mindenre tanít minket, férfiakat és nőket, ami alapján általános elméletet állíthatnánk fel a közelgő Harmadik Kort illetően. Magunkra vagyunk utalva, legalábbis az időben.

Kóda – könyörgés innovációért

A fenti nyilatkozat arcátlannak és a jelen irányában igen elfogultnak tűnhet, ráadásul a releváns ismeretek szélsőségesen korlátozott körén alapszik. A korral és a szellemi felfedezéseivel kapcsolatos bölcsességek egészét átugorja: nemcsak Arisztotelészt, Aquinói Szt. Tamást, Kantot és a filozófusok társaságának egyéb tagjait, hanem Shakespeare-t, Tennysont, Matthew Arnoldot és a többi költőt, valamint Rembrandtot és a többi idős korban is alkotó művészt is mellőzi.

Azonban egyetlen gondolkodó, író vagy festő sem alkothat magának képet vagy alakíthat ki elméletet olyanfajta emberi létről és társadalomról, amelyet nem tud felfogni. A 21. század és az ezt követő korok mint a Harmadik Kor időszaka az általunk megnevezett személyek előtt pusztán erőltetett fantáziaképnek tűnhetett, amely épp oly valótlan és nem meggyőző, mint Platón *Állam*a, Morus Tamás *Utópiá*ja vagy mondjuk Swift képzeletbeli világa a *Gulliver Utazásai*ban, ahol a halállal dacoló furcsa nevű figurák, a struldbrugok figyelmeztetésként szolgálnak az öröklétet keresőknek. Az erény, a bölcsesség, a türelem és a megnyugvás egyetemes elveinek, amelyek ennek az irodalmi anyagnak szinte minden darabjában ki vannak dolgozva, felvilágosodást és enyhülést kell hozniuk, a vallási meggyőződéssel és hittel együtt az időseknek és az aggoknak, bármilyen körülmények között éljenek is. Amikor azonban az öregedésnek egy, a történelemben eddig nem tapasztalt állapotát éljük meg, ezen elveknek igazából nincs gyakorlati értékük a mi magatartásunk számára.

A múltban az öregedés világát – amelyben még a világi fordulat előtt minden elődünk, csakúgy, mint a költők és a gondolkodók éltek – a Második Kor imperatívuszai irányították, és teljes mértékben ennek értékei határozták meg. A még az Első Korban levőkre – akik aránya a társadalomban soha többé nem lesz olyan magas, mint akkoriban – úgy tekintettek, mint akik még a valós élet előszobájában vannak, értékeik pedig a társadalom egészén belül még közel sem tölthették be azt a szerepet, mint manapság. A Harmadik Kort nem lehetett sem megvalósítani, sem elképzelni, a mai fogalmaink szerinti Negyedik Kor pedig, úgy tűnik, az akkori Második Kor és a halál közötti élettapasztalat egészét meghatározta, még ha nem is domináns módon. Vagy már akkor is jelen voltak az idősek

[27] Lásd a IV. fejezetet, a lányokkal való bánásmódot illetően pedig Wall, Richard: Women Alone in English Society. Annales de Demographie Historique, 1981.

megbélyegzésének jegyei? Akárhogy is van, az akkori kis számú és forrásokban szegény idős lakosságot – talán csak a hatalmasságok kivételével – gond nélkül mellőzni lehetett: az élet elindulásra váróinak várótermébe zárt, csendesen üldögélő férfiak és nők voltak ők.

Bár a szentírás szerint az élet tartama 70 év körül alakul, és elődeink hajlamosak voltak az öregkort kihagyni számításaikból, mégis tudatában voltak annak, hogy jóval tovább is élhetnek. Ez minden bizonnyal így lehetett a kora középkori Izlandon. Az ottani idősek, akik már túl voltak a változás korán, úgy tűnik, ellenszegültek annak a sztereotípiának, miszerint ők csupán egykori önmaguk árnyékai lehetnek. Az Európa-szerte fellelhető népszerű és többek között igen korai képek az idős férfiakat és nőket 70-es, 80-as, de még 90-es éveikben sem mindig a vénség groteszk állapotában ábrázolják. Ezek a 15. és 20. század közötti faldekorációk, amelyek szerény körülmények között élő európai és amerikai lakosok házaiban találhatók, az életet a következőképp ábrázolják: öt lépcső felfelé – ahol egy lépcsőfok egy évtizednek felel meg –, majd az ötvenes évek csúcsa következik, azután pedig négy lépcsőfok vezet lefelé, egyenesen a halálba.[28]

Ezek az ábrázolások aláássák azt a feltételezést, hogy régen sokkal korábban kezdtek el öregedni. Mindenesetre a Második Kor értékei – a fiatalos érettség, az életerő és a szülői szerep vállalása, a politikai és társadalmi kötelesség, a munka, a pénzkeresés, a felelősség, a fiatalok irányítása modellek felmutatásával – teljes mértékben uralják a múlttól kapott örökségünket az öregedés viszonylatában. Butaság lenne azt a benyomást kelteni, hogy a Második Kor elvei és tevékenységei nem folytatódhatnak és nem is kellene, hogy folytatódjanak a Harmadik Korban. A Második Kor elvei azonban nem elégíthetik ki a Harmadik Kor igényeit. Ezek példának okáért nem alkalmasak a Harmadik Korbeli élethez szükséges intézmények megteremtésére. A Második Kor, valamint értékrendjének átfogó dominanciája, amelyet az Első Kor értékei – a fiatalság, a fittség stb. – széles körben módosítottak, hátrányos számunkra most, hogy elérkezett a Harmadik Kor.

Mint ahogy az már másutt is elhangzott, helyzetünk elkerülhetetlenül és orvosolhatatlanul újszerű, ezért most inkább kreativitásra, mint puszta imitációra van szükség. Amit most meg kell teremtenünk, az az oktatási rendszerről, különösen a Harmadik Kor egyeteméről, valamint az idős angol lakosokra háruló felelősségekről szóló vitáink témája lesz. Ezek a gondok igen sokban különböznek Alice George, az 1680-as évek tisztes korú özvegyének, valamint John Lock úr felelősségeitől, aki az 1690-es évek során a korai és részleges visszavonulást választotta.

Fordította: **Vékony Attila**

[28] Lásd a Die Lebenstreppe: Bilder der Menschlicher Lebensalter című kötetet. Ez egy, a Rajna vidéken 1983 és 1984 során több helyen is bemutatott kiállítás bőségesen illusztrált katalógusa. Másutt is voltak hasonló kiállítások, például Amszterdamban 1993-ban.

BANYÓ PÉTER

Válasz Homoki Nagy Mária bírálatára

Amikor olvasni kezdtem Homoki Nagy Máriának az *Aetas* 2000/3. számában megjelent, a leánynegyed jogintézményének problémáival foglalkozó cikkemhez írott megjegyzéseit, megvallom, eleinte találva éreztem magamat. Bírálóm legfőbb kifogása írásommal szemben ugyanis az, hogy „túl nagyvonalúan, jogilag pontatlanul használ magánjogi fogalmakat". Mindig is úgy véltem, hogy aki jogtörténeti kérdések tanulmányozására adja a fejét, rendelkeznie kell a modern jog történetének és elméletének – legalábbis – bizonyos fokú ismeretével ahhoz, hogy ne kövessen el fölösleges terminológiai és értelmezési hibákat, amelyek félrevezethetik a modern jog nyelvezetéhez és kategóriarendszeréhez szokott olvasókat, vagy – rosszabb esetben – téves következtetésekhez vezetnek. Ennek ellenére a modern jog területén szerzett ismereteim meglehetősen hézagosak, és ez bizonyos fokig tükröződhet cikkem szóhasználatában is. Korántsem mentségül, inkább csak „enyhítő körülményként" három dolgot tudnék felhozni védelmemre. Először is a leánynegyed problémájához én nem a jogtörténet, hanem a társadalomtörténet felől jutottam el. Nemesi családok történetével foglalkoztam, amikor felfigyeltem arra a jelenségre, hogy – különösen a 14. században – láthatóan többször fordult elő birtok átadása leánynegyed címén, mint azt az ősiség, illetve a nemesi klán szolidaritása megengedné. Ez két dologra engedhet következtetni: a) az ősiség ebben az időszakban korántsem jelentett olyan erős kötöttséget, mint azt általában feltételezni szokás, b) a leánynegyed kiadásának olyan – az általános birtokjogi rendszerbe illeszkedő – jogi szabályozása volt, amelyet nem ismerünk pontosan. Mindkét lehetőség érdemesnek tűnt alaposabb vizsgálatra, így hát bizonyos értelemben kitérőt tettem a jogtörténet területére, mindazonáltal a kérdés társadalomtörténeti vetületének előtérbe helyezése mellett.

Másodszor, a modern jog felületes ismerete nem feltétlenül jelent hátrányt középkori jogintézmények tanulmányozásánál. Minthogy a mai jog a legtöbb szempontból nem folyománya, inkább csak afféle leszármazottja a középkori jognak, a modern jogi fogalmak használata középkori jelenségekre sok esetben igencsak félrevezető, de legalábbis indokolatlan lehet. Egy alapvető példa erre a köz- és magánjog közti különbségtétel. Ez mai szemmel nézve teljesen nyilvánvaló, a középkorban viszont nemigen választották külön a kettőt. Még Werbőczy is keverve tárgyal magán- és közjogi kérdéseket a Hármaskönyvben, jóllehet ő ezeket már kifejezetten a jogtudós szempontjából és rendszerezési igényével vizsgálja. Ez persze nem jelenti azt, hogy a történész ne használhatná ezt a fajta kategorizálást, azonban mindig szem előtt kell tartania azt, hogy ezzel olyan fogalmakat használ, amelyeket a középkor nem ismert vagy – legalábbis – amelyekkel nem élt.

Végül harmadikként a jogászok és történészek közötti párbeszéd hiányát hoznám fel, amely a 20. század közepe óta a középkori (jog)történetírást jellemzi. Az utóbbi évtizedekben egy-két ritka kivételtől eltekintve a történészek általában nemigen értettek a modern joghoz, a jogászok pedig a középkori történelemhez. Erre Homoki Nagy Mária bírálata is jó példa.

És itt el is érkeztem válaszom második részéhez, amelyben, az előbb mondottak ellenére, csaknem teljes egészében vissza kell utasítanom bírálóm kifogásait, mégpedig több okból is. Egyrészt a bírálat okfejtése saját célkitűzésének sem tesz eleget. Noha Homoki Nagy Mária fő érve írásommal szemben a jogi fogalmak helytelen használata (miként ezt bírálata konklúziójában hangsúlyozottan meg is ismétli), az általa felhozott ellenvetések legtöbbje nem terminológiai természetű, hanem tárgyi vagy koncepcionális tévedést vél fel-

tárni. Mindössze egy olyan kifogást említ, amely valóban beleillhet a „pongyola fogalmazás" tárgykörébe, ez pedig a Szinyei Merse özvegye által tett „adomány"-ra vonatkozik.[1] Nem gondolom, hogy a 14. század elején különösebb különbséget tettek volna adomány és ajándékozás között, miként azt az oklevél szövegezése is mutatja: „Nicolai et Petri ... dedisset, donasset et contulisset."[2] Királyi megerősítést pedig az olyan adományra kellett kérni, amelyet magszakadás esetén idegen részére tettek, minthogy az ilyen adomány sértette volna a király háramlási jogát.

Bírálóm további megjegyzései nem terminológiai jellegűek.

A kifogásolt „merev öröklési rendszer", illetve a helyette használt „kötött birtokrendszerünk" kifejezések között én nem találok lényegi különbséget, egyik sem *terminus technicus*, viszont mindkettő ugyanazt a jelenséget próbálja leírni: egy olyan birtokjogi rendszert, ahol a birtokok átruházása csak egy szigorúan szabályozott nemzetségi öröklési rend keretében történhet. Azt gondolom, a merev jelző jól jellemzi ezt a rendszert. Ezt a fajta öröklést aligha lehet összevetni a mai magyar öröklési joggal – miként azt Homoki Nagy Mária teszi –, amelyben az oldalági rokonok csak speciális esetben örökölnek, és az egyén szabad végrendelkezési jogát alapjában véve csak az egyenesági leszármazók joga korlátozza, és az is csak bizonyos mértékig. (Ha jól sejtem, ez inkább római jogi intézmény és nem a középkori szokásjog folyománya.)

Az a megjegyzésem, amely szerint a „fivér által vett birtokból a nővér nem örökölhet",[3] valóban teljesen fölösleges. Ám ez nem helytelen fogalomhasználat, hanem tautológia.

A „birtoktalan, azaz nemtelen" kifejezést nem használhattam helytelenül, mivel az okleveles anyagban gyakran felbukkanó formuláról van szó (*impossessionatus seu ignobilis*).

Azt, hogy Werbőczy „csak a pénzbeli megváltásról beszél", természetszerűleg úgy értettem, hogy a korábban említett kivételen, a nem nemessel kötött házasság esetén kívül.

Valóban félrevezető és helytelen az a kijelentésem, hogy a Werbőczy által leírt rendszerben a „nemességet és a vagyont a törvényes fiági leszármazottak öröklik",[4] mivel a vagyon szó alatt itt nem a tényleges anyagi eszközöket, hanem elsősorban a társadalmi presztízst biztosító „ősi" javakat értettem. A nemességet pedig természetesen a lányok is öröklik, csak ők maguk nem örökíthetik tovább, mert „az atya a nemző, az anya csak a nemzés alakját adja meg".[5]

A közbecsű nem a valós értéknek, hanem az örökbecsűnek a tizedrésze, amely viszont nem azonos a valós értékkel, hanem – akárcsak a közbecsű – rögzített érték. A mai értelemben vett „piaci" értékkel Werbőczynél egyáltalán nem találkozunk. Homoki Nagy Mária azon megállapítása, miszerint a közbecsű a birtok jövedelmének tízszerese, szintén helytelen: 13. századi felbukkanása óta a közbecsű mindig is rögzített értéket jelentett. Werbőczy is csak a makkoltató erdőnél és a halastavaknál használja a jövedelem alapján vett számítást, a többi érték rögzített, függetlenül a birtok jövedelmétől.

Az a megállapítás, hogy „leánynegyedet birtokban csak magszakadás esetén lehet kiadni, ilyenkor a lány házasságkötéséig használatra kapja a birtok negyedrészét",[6] csaknem szó szerinti idézet a Hármaskönyvből,[7] tehát eleve nem lehet helytelen egy olyan szöveg-

[1] Banyó Péter: Birtoköröklés és leánynegyed. Aetas, 2000. 3. szám. (a továbbiakban: Banyó) 86-87.

[2] Anjou-kori okmánytár I. Szerkesztette: Nagy Imre és Nagy Gyula. Budapest, MTA, 1878. 108. sz., 207.

[3] Banyó 79.

[4] Banyó 78.

[5] Werbőczy István Hármaskönyve. Magyar Törvénytár, Budapest, Franklin Társulat, 1897. (a továbbiakban: Hármaskönyv) I. 7. 3. §

[6] Banyó 79.

[7] Hármaskönyv I. 29. 5-6.

részben, amely a Werbőczy által vallott nézeteket foglalja össze. (Mellesleg, teljesen feleslegesnek érzem a hajadoni jog kifejezés bevezetését a középkorra vonatkozóan, különösen mivel nem lelhető fel önállóan, hanem „összemosódik" más, a leányokat megillető jogokkal.)

Mindezek a megjegyzések azon kívül, hogy – amikor helytállóak – nem fogalmi, hanem fogalmazási pontatlanságokat tárnak fel, tanulmányom lényegét tekintve nem különösebben relevánsak. Relevánsak viszont a bírálatnak azon szövegrészei, amelyek a középkori öröklési rendszert, illetve magát a leánynegyedet érintik. Ezek a bekezdések gyakorlatilag a 20. század eleji jogtörténeti irodalom (Illés, Timon, Holub, Kelemen, Frank) nézeteinek dióhéjban való összefoglalásai és nem az én állításaimnak cáfolatai (vagy a rájuk való reflexió), de nem is lehetnek azok, hiszen tanulmányom alapvetése volt, hogy a gyakorlatból próbálok kiindulni, és nem a Hármaskönyvet, a szórványos dekretális forrásokat és egyes oklevelek sablonos formuláit veszem alapul (mint azt az említett szerzők általában tették). Sőt, szándékosan kerülni kívántam a korábbi jogtörténetírás azon törekvését, hogy mindenáron koherens, a modern jogi gondolkodásnak megfelelő választ találjak a leánynegyed problémáira (amit ezért Homoki Nagy Mária hiába is kér számon rajtam). Végül arra a megállapításra jutottam, hogy arra az antagonisztikus ellentmondásra, ami az általában érvényes középkori örökösödési jogszokások és a leánynegyed eléggé gyakori birtokban történt kiadása között fennáll, nem lehet tisztán jogi magyarázatot adni. Az általam – óvatosan – javasolt magyarázat inkább a középkori szokásjogi felfogásnak a modern tételes jogtól való jelentős különbözőségében látja a megoldást. Nevezetesen, hogy az általában érvényes szokásjogi normáktól való eltérés, vagy akár azok felrúgása sem számított feltétlenül jogsértésnek, mindig a szereplők aktuális társadalmi pozíciója és konkrét érdekei határozták meg, hogy végül milyen eredmény született. Ez a gyakorlat természetesen nemcsak a leánynegyeddel kapcsolatos ügyekben érvényesült, hanem itt – a komoly koncepcionális ellentmondás miatt – különösen jól érzékelhető.

Végül, de nem utolsó sorban, nem mehetek el szó nélkül Homoki Nagy Mária írásának két – a téma szempontjából nem túl lényeges, ám meglehetősen komoly – történeti fogalmi tévedése, ha úgy tetszik, pongyolasága mellett. Az egyik a félnemesek emlegetése. Ezt a fogalmat sem a tényleges középkori szokásjogi gyakorlat, sem Werbőczy nem ismerte, különben nem kellett volna a Hármaskönyvben komplikált magyarázattal élnie a nemes anyától, de nemtelen apától születettek nemtelenségének okát illetően.[8] A másik tévedés az, miszerint a városi polgár birtokosnak minősült volna, mert városi házzal, földterülettel rendelkezhetett. Ez a középkorra nézve biztosan nem igaz, mivel a birtok, a *possessio* nem pusztán földbirtoklást jelentett, hanem a nemesi jogállás legfőbb biztosítéka volt (ezért válhattak nemessé feleségük leánynegyede révén a nemes lányt feleségül vevő nemtelenek). Így a *homo impossessionatus* kifejezés sem az ingatlanvagyon létére vagy nem létére vonatkozik. (Itt meg kell jegyeznem, hogy a 15. századi okleveles anyagban és Werbőczynél is felbukkannak szórványosan rejtélyes *homo possessionatus*ok, akik nem tűnnek ugyan nemeseknek, de polgároknak sem.)

Mindezek alapján Homoki Nagy Mária azon állítását, miszerint a jogi fogalmak pongyola használata jelentősen rontja munkám értékét – úgy vélem –, joggal utasíthatom vissza. Az általa felhozott kifogások többsége nem állja meg a helyét, és bár némelyikük valóban kisebb kifejezésbeli pontatlanságokra hívja fel a figyelmet, tanulmányom lényegét gyakorlatilag nem érintik. Ami viszont érinti, az mondanivalóm meg nem értéséről tesz bizonyságot.

[8] Hármaskönyv I. 7.; I. 22.

A római jog új magyar kézikönyve

Földi András – Hamza Gábor:
A római jog története és institúciói
Ötödik, átdolgozott és bővített kiadás,
Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
2000, XXXVIII + 715 old.

Földi András és Hamza Gábor „A római jog története és institúciói" című műve 1996-ban jelent meg először, ismertetését mégis az teszi aktuálissá, hogy 2000-ben az ötödik kiadása látott napvilágot, és ugyanebben az évben a könyvet tudományos és didaktikai értékeiért az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara nívódíjjal tüntette ki. A díjra való érdemét pedig az ELTE joghallgatóinak körében a HÖK által végzett felmérés is bizonyítja (lásd Jurátus, 2001. május 9., 4. o.). A kérdőívek értékelésekor kiderült, hogy az I. évfolyam az elmúlt félévben a legjobb tankönyvnek találta, sőt a joghallgatók 78%-a szerint az eddigi tanulmányaik során szintén ez a könyv bizonyult a legjobbnak tanulhatóság és tagoltság szempontjából.

Bár a felmérés szerint az elismerés egy *tankönyv*nek szól, terjedelmét, részletességét és az alapvető római jogi regulákon túlmutató jellegét tekintve a mű nemcsak tankönyvként, hanem *kézikönyv*ként is haszonnal forgatható. A tankönyvön túlmutató jellegét bizonyítja az egyes fejezetek elején az adott jogintézményhez kapcsolódó, legfontosabb szakirodalmi munkák feltüntetése, mely a téma iránt érdeklődők számára biztos alapot nyújt a további kutatásokhoz. A könyv elején szerepel a forráskiadványok jegyzéke, majd a *Corpus Iuris Civilis* fordításainak felsorolása. Ezt követi nyelvenként csoportosítva a római jog újabb szakirodalmának, tankönyveinek és kézikönyveinek jegyzéke, ami lehetővé teszi, hogy mindenki nyelvtudásának megfelelően választhassa ki az őt érdeklő művet.

Azzal is túlmutat egy alaptudást nyújtó tankönyvön, hogy ahol több, egymásnak ellentmondó nézet alakult ki, ott mindig utal rá, hogy a kérdéssel kapcsolatban nincs egységesen kialakult álláspont. A mű pontosságát, precizitását támasztja alá, hogy az egyes kifejezések eredetét, a forrásokban fellelhető különféle alakjait, és a mai jogászi nyelvben a rómaitól eltérő használatát is megvilágítja, valamint más országok törvénykönyveiben fellelhető jelentését is feltünteti. A római jog nyugat-európai oktatásának irányvonalát követve az egyes jogintézményeknél a szerzők a hatályos polgári törvénykönyvünk azon paragrafusszámait is megjelölik, melyek tartalma csaknem azonos az egykori római jogi szabállyal, ezzel is utalván arra, hogy a római jog még napjainkban is mennyire érezteti hatását, valamint arra, hogy kétezer év elmúltával sem tudtak a mai törvényalkotók jobb megoldást találni a jogviták eldöntésére.

A művet az eddigi római jogi tankönyvektől az is megkülönbözteti, hogy a szerzők terjedelmes részt szántak a római jog továbbélésének mind Európában, mind Európán kívül. Részletes leírást kapunk a római jog középkori és újkori továbbéléséről Franciaország, az Ibériai-félsziget, a Szent Római Birodalom, Lengyelország és Litvánia, a Brit szigetek, Észak-Európa, a balkáni államok, Oroszország és a Baltikum területén. Európán kívül pedig az Amerikai Egyesült Államok, Kanada, Latin-Amerika, Dél-Afrika és Ázsia országainak jogában követhetjük nyomon a római jog hatását.

A római jog anyagának felosztása a hagyományos módon történik. Az első rész a római jog külső történetével foglalkozik. A szerzők itt a római államszervezet fejlődését írják le, átfogó képet nyújtva arról, hogyan vált Róma egyszerű kis városállamból hatalmas birodalommá. A könyvnek ebben a részében részletes leírást kapunk a királyság, a köztársaság és a császárság államának berendezkedéséről, az egyes tisztségviselők feladatairól, hatáskörüknek az idők folyamán történő alakulásáról. Az államszervezet változása mellett nyomon követhetjük a jogrendszer fejlődését is. Külön kiemelendő,

hogy a jog változásainak hátteréről, azaz a társadalom és a területi beosztás változásairól is részletes információkat kapunk, ami a korábbi római jogi könyvekből hiányzott. Végül ebben a részben kapott helyet a jogtudomány egyes korszakainak ismertetése, melyben a korszakok legjelesebb képviselőinek munkásságával is megismerkedhetünk.

A második rész a római jog talán legfontosabb részével, az eljárásjoggal foglalkozik. Azért is kiemelkedő fontosságú a római peres eljárás, mert a rómaiak keresetjogi gondolkodásának megfelelően csak akkor volt joga valakinek, ha annak érvényesítésére keresetet (*actiót*) adott a jogszolgáltató *magistratus*. A szerzők az egyes korszakok eljárásai közti különbségeket szemléletesen elemzik. Külön fejezetben tárgyalják a peres, a peren kívüli és a végrehajtási eljárást. A formuláris eljárást a legfontosabb formulák ismertetésével teszik érthetőbbé.

A személyi és családi jog bemutatását a *status*ok után a személyek kategóriáinak ismertetése követi. A rabszolgává válás – mivel ez a személyiség teljes elvesztését jelentette – a római jogban központi kategóriának számított, ezért az apró betűs írásmód helyett talán jobb lett volna a könyv korábbi kiadásaival egyezően az újabb kiadásokban is normál betűnagysággal szerepeltetni a szabadság elvesztésének okait, ugyanígy az egyes rabszolga-felszabadítási módokat is.

A harmadik rész 17. fejezete a jogképességet befolyásoló tényezők címet viseli, ahol a felsorolást a *capitis deminutio* kezdi. Ez megtévesztő lehet, hiszen nemcsak a *capitis deminutio* befolyásolja a jogképességet, hanem maga a *status*, és ezért ennek változása, a *capitis deminutio* a jogképesség változását idézi elő. Erről a jogképesség fogalmának tisztázásakor történik említés, mégis célszerűbb lett volna az átláthatóság érdekében egy helyen összefoglalni, hogy mely tényezők, hogyan befolyásolják a jogképességet, úgy ahogyan ezt a cselekvőképesség szabályainál olvashatjuk.

A családjog tárgyalásánál részletes ismertetést találunk a római család felépítéséről, a rokonság egyes típusairól, a házasság fajtái közti különbségekről és a házassági vagyonjogról. A fejezet végén a gyámság és a gondnokság ismertetése áll, amit azért célszerű ezen a helyen tárgyalni, mivel a gyámság egyes fajtáinak meghatározásakor már ismeretekkel rendelkezhetünk a rokonsági kapcsolatokról.

A negyedik rész a dologi joggal foglalkozik. A dolgok csoportosítása után röviden felvázolja a tulajdonjog főbb szabályait, hogy e jogintézményt világosan el tudjuk határolni az ezután ismertetésre kerülő birtoktól. A birtoktan után pedig részletes elemzést kapunk a tulajdonjogról. A tulajdonszerzési módok csoportosítása, egymástól való elhatárolása olyan szemléletes és logikus, hogy még laikusok számára is érthetővé válik a római jognak ez a máig hatását éreztető rendszere. A fejezetet a tulajdon védelmére szolgáló eszközök részletes ismertetése zárja. Az idegen dologbeli jogok közül a zálogjog szabályaira csak utalás történik azzal, hogy annak részletes tárgyalására – ezen jogintézmény legfőbb sajátosságának megfelelően – a kötelem biztosítékai között kerül sor.

Az ötödik rész a kötelmi jog szabályait tartalmazza. A hagyományos felosztásnak megfelelően először az általános tanok, majd az egyes kötelmek kerülnek kifejtésre, a kötelem keletkezési forrásai szerinti felosztásban. Bár a *crimen*ek nem keletkeztetnek magánjogi kötelmet, a *delictum*ok mellett a közüldözés alá eső bűncselekményekre is kitekintést kapunk.

A szerzők külön vették a jogügyletekre és a szerződésekre vonatkozó általános szabályokat. Ez a megoldás talán kissé kazuisztikusnak tűnik, de így az egyes fogalmak (például érvényesség és hatályosság) pontosabban és részletesebben kerülhetett kifejtésre. A kötelem biztosítékait tárgyaló rész pedig az egyes jogintézmények közötti különbségek kiemelésével és a szabályok részletes bemutatásával világosan érthetővé teszi a hitelezőt védő megoldásokat.

Az egyes szerződéstípusok ismertetésénél szintén hangsúlyosan emelik ki a szerzők az egyes szerződések közti különbségeket, mely a jogviszonyok könnyebb meghatározását teszi lehetővé. A felek rendel-

kezésére álló *actió*kra azonban nem ártott volna nagyobb hangsúlyt fektetni, hiszen a szerződések körében az, hogy ki, ki ellen, milyen *actió*val élhet, és az mire irányul, központi kérdés, mivel ha a *praetor* az igény érvényesítésére nem tud megfelelő *actió*t adni, nem is beszélhetünk érvényesen létrejött kötelemről.

E rész felépítése hűen tükrözi, hogyan követték a kötelmi jogviszonyok a gazdasági élet változásait, és az igényeknek megfelelően hogyan tágította a *praetor* a kezdeti merev és eléggé szűkös szerződésrendszert.

Az utolsó rész az öröklési jogot foglalja össze, részletesen bemutatva a civiljogi, *praetor*i és császári törvényes öröklési rendet, valamint a végrendelkezésre vonatkozó szabályokat. A könnyebb érthetőség érdekében példákon keresztül ábrák szemléltetik az öröklési szabályok érvényesülését.

A könyv végén forrásmutató található, melyben külön csoportot alkotnak az ókori források, ezen belül a jogi és nem jogi források, a középkori és újkori jogi források, melyen belül külön felsorolásban állnak a magyar és a külföldi jogszabályok. A szerzők átvették a Brósz–Pólay-tankönyvnek azt a módszerét, hogy a könyv szövegébe szervesen beillesztve találhatjuk a forrásokat latinul, és mellette a magyar fordításukat is. Átvették a régi tankönyvből a margószámok gyakorlatát is, mely mind a keresthivatkozásokat, mind a címszókeresést megkönnyíti.

Mindezek alapján Földi András és Hamza Gábor római jogi könyve nemcsak a joghallgatók, hanem a gyakorló jogászok, valamint az ókori Róma története iránt érdeklődők számára is az ismeretek pontos és rendszerezett tárházát nyújtja.

Gedeon Magdolna

A kereszténység emberideálja a 3–4. században

A III–IV. század szentjei.
A bevezetőt írta és jegyzetekkel ellátta
Vanyó László
JEL Kiadó, Budapest, 1999. 310 old.

Vanyó László az ókeresztény irodalom és történelem egyik legnagyobb szakértője Magyarországon. Könyveiben, tanulmányaiban a kereszténység ókori történetét vizsgálja. Nevéhez fűződik az immár 15. köteténél tartó *Ókeresztény írók* című sorozat, amelyben a legnagyobb hatású és jelentőségű egyházatyák írásai olvashatók magyar nyelven, tudományos igényű, pontos fordításban. Legutóbbi kötetében a 3–4. század keresztény emberideáljait, szentjeit mutatja be.[1] A könyv öt életírást tartalmaz: Pontius diakónus, Szent Athanasziosz, Sulpicius Severus (fordította Vanyó László), Paulinus diakónus (fordította Csizmár Oszkár) és Possidius (fordította Győrffy Andrea) műveit, valamint Nazianzoszi Szent Gergely (fordította Vanyó László) két beszédét.

A kötet elején rövid előszót olvashatunk (I-IV. o.), amelyben a könyv összeállítója vázolja a hagiográfiai irodalom kialakulásának fázisait. Az első ilyen jellegű művek a vértanúakták és a szenvedéstörténetek voltak, ezekből alakultak ki – a klasszikus kor biográfiai irodalmának hatására – a *vitá*k, amelyek nem egyszerűen életrajzok, hanem az életszentség, a keresztény emberideál megfogalmazói voltak. „A műfaj fejlődésében az igazi nagy ugrást az jelentette, hogy a »biosz« a keresztény szerzők keze alatt vált »hagiográfiává«, azaz csak a »szent« életformáját tartották megírásra méltónak. Ez a keresztény életszentség fogalmának tisztázódását feltételezi." (I. o.) Az *acta martyrum* csak egy tettet (vértanúság), míg az életírás egy egész életeszményt mutat be. Fontos, hogy az életszentség összekapcsolódik a szerzetesi életállapottal, s a szerzők határozottan különbséget tesznek a monachusi elhivatottság és a papság szentsége között.[2] Ez még a püspökéletrajzokban is megfigyelhető (Tours-i Szent Márton, Szent Ambrus, Szent Ágoston). „Az apolitikus aszkéta és a politikus főpap eszménye között az igazi közvetítőnek Baszileiosz aszketikus elveit kell feltételeznünk. Az mindenképpen érdekes, hogyan követhető nyomon az életszentségről kialakított felfogás árnyaltabbá válása, a szerzetesi ideálokkal összekapcsolódva." (IV. o.)

Pontius diakónus Cyprianus élete című *opusculum*a (13–37. o.) – A. von Harnack szerint a keresztény hagiográfia első darabja – a 3. század második felében született. Az írás Szent Cyprianus (†258) életét, karthágói püspökségének[3] eseményeit, valamint vértanúságát foglalja össze. Két részből áll: *vitá*ból és *passió*ból. Az utóbbi csak hézagosan írja le a vértanúság körülményeit, hiszen azt olvashatjuk a fennmaradt kihallgatási jegyzőkönyvben is. Forrásai: a kihallgatási iratok (*Acta proconsularia Cypriani*), az idősebbek elbeszélései és Pontius mint szemtanú feljegyzései, valamint Cyprianus főpapsága alatt született írásai. Vanyó László szerint a rövid mű irodalmi értéke

[1] A témához kapcsolódó legfontosabb műve: „Legyetek tökéletesek..." Tanulmányok a keresztény aszkézis történetéhez a szerzetesség kialakulásáig. Budapest, é. n. 1–303. (a továbbiakban: Vanyó) A kötethez szöveggyűjtemény tartozik, amelyből megismerhetjük az első évszázadok keresztény embereszményét, a szerzetesi élet gyökereit (189–272.).

[2] A szerzetesség korai történetéről: Askese und Mönchtum in der alten Kirche. Herausgegeben von Frank, K. Suso. Darmstadt, 1975. (a továbbiakban: Frank 1975.)

[3] Hollós János: Patrológia. Hittudományi főiskolai jegyzet. Szeged, 1997. (a továbbiakban: Hollós) 71–75.

középszerű, latin nyelvezete mesterkélt, sok közhelyet és keresett kifejezést tartalmaz. Érdeme azonban, hogy az – Decius-féle üldözés (249–251) után nagyon népszerű – eltúlzott mártírkultusszal szemben Cyprianusban a vértanú mellett a felelős gondolkodású, evangéliumi szellemben élő főpapot, az egyház püspökét is meglátja. Megfogalmazza, hogy a keresztény életnek nemcsak egy tette (*actus*), hanem annak egésze a fontos (*vita*), amelynek beteljesülése (lehet) a vértanúhalál. A vértanúakta műfajának helyét Nagy Konstantin milanói *edictum*a (313) után az életírás vette át a keresztény életrajzi irodalomban.

Szent Athanasziosz (†373) – akit a görög egyház az ortodoxia atyjaként tisztel – Szent Antal élete című írása (41–117. o.) az ókeresztény irodalom legnépszerűbb, legolvasottabb műve volt. 355–356-ban íródhatott, az alexandriai pátriárka harmadik száműzetése idején, amikor az ariánusok elől a pusztai remetékhez menekült. A mű görög nyelvű szövege több mint 160 kéziratban maradt fenn, de kopt, etióp, szír, georgiai nyelvű variánsai is ismertek. Parafrázis jellegű latin fordítását Antiochiai Euagriosz készítette. A *Vita Antonii* tehát áthatotta az egész keresztény világot, Keletet és Nyugatot egyaránt. Szent Antal (†356) már életében ismert és tisztelt anachoréta volt, a hagyomány szerint levelezésben állt Nagy Konstantin császárral és fiaival (Constantius és Constans). Athanasziosz leírja Szent Antal cselekedeteit: gyógyítás, exorcizmus, tanítás, látnoki képességek, valamint küzdelmét a démonokkal, kísértő gonosz erőkkel. Ezzel egyértelműen párhuzamba állítja Jézussal.[4] Minden csodatételnél nagy szerepe van a kereszt jelének (*signum crucis*), ami többet ér az egyiptomi ráolvasásoknál. Athanasziosz feljegyzi az elvonult pusztai élet mindennapjait,[5] ír a remetékről, Antal tanítványairól. Az Antalnak tulajdonított beszédek, mondatok az evangéliumi parancsok betartására, valamint az ariánus eretnekek elleni fellépésre buzdítanak. Athanasziosz *vitá*ja történeti hitelességű, szemben Szent Jeromos szerzeteséletrajzaival, amelyek hőseit (Remete Szent Pál, Malchus, Hilarion) csak a hagyomány őrizte meg,[6] személyes kapcsolat nem volt velük. A mű legnagyobb jelentősége az, hogy – általános elterjedtsége révén – Szent Antal alakjában minden keresztény felismerhette Krisztus követésének útját, valamint felfedezhetett egy új életeszményt: a remete-, illetve monachus-életet.[7]

Nazianzoszi Szent Gergelytől (†390) két beszéd olvasható, amelyekben a papi, főpapi szolgálatról és szerzetesi életről – az ő szavaival a „filozofikus életről" – van szó. Gergelyt az ortodox egyház *theologos*znak nevezi nagyhatású, mesteri retorikával előadott, eretnekek ellen mondott beszédeiért. Akárcsak a másik két kappadókiai atya (Baszileiosz és Nüsszai Szent Gergely), ő is korának meghatározó (egyház)politikus főpapja és filozófusa volt.[8] Az első beszéd (125–131. o.) 372-ben hangzott el, püspökké szentelésekor (Védőbeszéd atyja előtt, Baszileiosz jelenlétében, amikor szaszimai püspökké szentelték). Gergely Caesaria metropolitájaként tevékenykedő barátja, Baszileiosz[9] kérésére vállalta a főpapi

[4] Vö. Vermes Géza: A zsidó Jézus. Fordította: Hajnal Piroska. Budapest, 1998. 78–91.

[5] A kopt szerzetesség alapítása, az első közösség szervezése és az első regula összeállítása Szent Pachomiosz tevékenységéhez köthető. Vö. Puskely Mária: Keresztény szerzetesség. Történelmi kalauz I-II. Budapest, 1995–1996. (a továbbiakban: Puskely) 766–768.; Bacht, Heinrich: Antonius und Pachomius. Von der Anachorese zum Cönobitentum. Studia Anselmiana, 38. 1956. 66–107.; Vanyó 136–157.

[6] Szent Jeromos: „Nehéz az emberi léleknek nem szeretni." A keresztény életről, irodalomról és tudományról. Fordította, a jegyzeteket és az utószót írta: Adamik Tamás. Budapest, 1991. (a továbbiakban: Adamik) 42–86.

[7] Treadgold, Warren: A history of the Byzantine State and Society. Stanford, é. n. (a továbbiakban: Treadgold) 124.

[8] Ivancsó István: Damaszkuszi Szent János húsvéti kánonjának és Nazianzi Szent Gergely húsvéti beszédének egybevetése. Athanasiana, 5. 1997. 9–30.

[9] Nagy Szent Bazil atyánk bővebben kifejtett szabályzata. Fordította: Orosz László. A bevezetést írta: Ivancsó István. Nyíregyháza,

méltóságot, Szaszima püspökségét. A szövegen egyértelműen érződik a bizonytalanság, s az, hogy a főpásztori tisztséget ellentétesnek tartja a szerzetességgel. Szomorúságát fejezi ki az egyház dogmatikai-tanításbéli megosztottsága és a püspökök pártoskodó, a hatalomért egymással versengő magatartása miatt. A második beszédet (132–148. o.) 380. november 27-én mondta, a konstantinápolyi pátriárkai szék elfoglalásakor Nagy Theodosius és a császári főméltóságok előtt. Nazianzoszi Szent Gergely 379-től Konstantinápolyban – amikor a város püspöki trónja és legtöbb temploma az ariánusok kezén volt – maroknyi ortodox közösséget vezetett, az Anasztaszisz-kápolna híveit. Főpapi beiktatásakor az egyház egységét és az ortodoxia győzelmét hirdeti.[10] A császári udvar és a város minden rétegéhez szól, s székhelyét az evangélium szellemében az erények példájává és Isten városává akarja tenni. Szerinte Konstantinápoly nem új Róma, hanem csak „első az első után", vagy „első a régi után".

A Primuliacum remeteségében élt Sulpicius Severus († 420 k.) *Vita Martini episcopi*ja 396–397-ben született, még Tours-i Szent Márton († 397) életében (151–192. o.). A szerző tanítványa volt a Savariában (Szombathely) született szentnek, akinek nevéhez a gall monachizmus magalapozása fűződik.[11] Sulpicius Severus[12] kiemeli Márton karizmatikus elhivatottságát, ugyanakkor hangsúlyozza a Szentírásban és a tudományokban való jártasságát. A priscillianizmus eretnekségével ellentétben, amelyik a misztikus laikus spiritualitást, az egyénileg megélt vallásosságot hirdette, a babona látszatát keltve. Fontos, hogy Márton eredetileg katona volt, s később *miles Christi*ként is felfegyverezte magát a „lélek fegyvereivel": a hit pajzsával, a lélek kardjával, az üdvösség sisakjával, az igazság páncéljával, a készség sarujával, a tisztesség övével.[13] A szent püspök életének utolsó idejéről és haláláról három levél számol be (193–208. o.): Eusebiusnak (Tours későbbi püspöke), Aurelius diakónusnak és Bassulának (Sulpicius Severus „mostohaanyja") címezve. Márton tevékenysége a galliai kereszténység és szerzetesség születésének ideje (Nolai Szent Paulinus működése), küzdenie kellett az ősi vallási szokásokkal éppúgy, mint a kereszténységet megosztó erőkkel. Az időszakhoz fűződik a hispániai származású Siricus pápa (384–399) tevékenysége, aki ellenezte, hogy szerzeteseket püspökké szenteljenek. Számos monachus-főpásztor ugyanis otthagyta püspöki székét a remeteség kedvéért.

Paulinus diakónus Szent Ambrus († 397) mellett szolgált *notarius*ként 394 és 397 között (211–252. o.). Szent Ágoston hatására írta meg *Vita Ambrosii* című művét az 5. század első negyedében. Forrásai – saját visszaemlékezésein túl – Marcellina (a püspök testvére) és az „idősebbek" elbeszélései, valamint Ambrus művei. Szent Ambrust igazi római nagyúrként, művelt, intelligens főpapként, tehetséges és csodált szónokként ábrázolja. A császárokkal küzdő püspök a középkori pápák mintaképe lett. Milánó – himnuszairól híressé vált – főpapja[14] életmódjával, műveltségével kiemelkedett kortársai közül, s a Victoria-oltár mellett kiálló Symmachusszal folytatott polémiájában a régi pogány hagyományok

1991. 1–168.; Nagy Szent Bazil: Evangéliumi etika. Fordította: Orosz László. Nyíregyháza, 1995. 1–183.; Az orthodox kereszténység. Szerkesztette: Berki Feriz. Budapest, 1984. 359–366.

[10] A 380-as években az arianizmus végleg háttérbe szorult a birodalom nyugati tartományaiban Gratianus és Szent Ambrus, keleti részén pedig Theodosius és Nazianzoszi Szent Gergely tevékenysége nyomán. Treadgold 70.

[11] A keleti szerzetesi életeszmény, amelyet elsősorban Joannes Cassianus írásai nyomán ismertek meg Nyugaton, Szent Mártonra is hatott. Vö. Griffe, Élie: Der hl. Martinus und das gallische Mönchtum. In: Frank 1975. 260–276. A nyugati szerzetesség atyjának Szent Benedeket tekintjük. Szent Benedek regulája. Fordította: Söveges Dávid. Pannonhalma, 1995. (a továbbiakban: Söveges) 1–143.

[12] Puskely II. 935–936.

[13] Ef 6, 10–17.

[14] Hollós 130–134.

fölé helyezte a kereszténység értékeit. Paulinus Ambrust a vértanúk közé sorolja, püspöki (mint apostolutódi) tevékenysége részeként mutatja be gyógyításait, démonűzéseit.

Possidius Szent Ágoston élete című írása hiteles történeti mű (255–310. o.), hiszen a szerző Ágoston tevékenységének szemtanúja (*testis de visu*) volt, diakónusként, szerzetesként, később pedig Calama püspökeként. Szent Ágoston (†430) életének elsődleges forrása saját műve, a *Confessiones*, élete végén írásait áttekintette, rendszerezte (*Retractationes*). A *vitá*ból hiányoznak a csodás (*thaumaturgikus*) elemek. Possidius leírja Ágoston életét a papszentelésig, működését az észak-afrikai egyházban, harcát az eretnekséggel (manicheizmus, donatizmus), szokásait (*mores*), végül utolsó napjait és halálát. Ágoston eredetileg szerzetes volt, Hippó püspökeként pedig megszervezte az ún. „kerti monostort", amelyet az első latin szemináriumnak tekinthetünk.[15] Kiemelkedő, hogy Ágoston regulájában[16] kapcsolódik össze először a papi és monachusi élet.[17] Szellemisége és tevékenysége a keresztény ókor eszméinek, értékeinek szintézise, hatása (mint szerzetes és gondolkodó) az egész középkori Európában érzékelhető.

A kötetben szereplő művek egyik legfontosabb tanulsága, hogy a keresztények már az ókorban különbséget tettek a papi elhivatottság és szolgálat, valamint a szerzetesi karizma és életállapot[18] között. A papi rendnek (*ordo*) az első időktől kezdve három (nagyobb) fokozatát különböztették meg: szerpap (*diaconus*), áldozópap (*presbyter*), püspök (*episcopus*).[19] A monasztikus életnek több formáját ismerték (4. század), tudtak magányban és közösségben élő monachusokról.[20] A magányban élők: aszkéták[21] (lakott terület közelében) és anachoréták, más szóval remeték, utóbbiak teljes elvonultságban és telepen egyaránt élhettek.[22] Közösségben élők (*coenobiták*): lakhattak a pusztában, illetve a városban, annak vidékén.[23] Közös életet éltek, a regulának és az apátnak (vagy a közösség vezetőjének) alávetve magukat. A monachusi élet[24] – és minden keresztény élet – alapja a három teológiai erény: hit, remény, szeretet. Ezeken kívül a monachus sajátos erényei: a tisztaság[25] (*castitas*), a szegénység[26] (*paupertas*) és az engedelmesség[27] (*oboedientia*). Ezek megtartására külön (szerzetesi) fogadalmat tesz.

A monachus életének meghatározó része a világtól való individuális elvonultság (*fuga mundi*), az öntökéletesítésre való törekvés Krisztus mintájára, Istenhez közel kerülve.[28] A szerzetesi élet fontos körülmé-

[15] Vö. Puskely I. 17–21.

[16] Szent Ágoston regulája. Fordította és a bevezető tanulmányt írta: Puskely Mária. Budapest, 1992. 1–149.

[17] A középkorban Franciaországban, majd Európa legtöbb országában a kanonoki élet szabályzata lett. Puskely II. 852–853.

[18] Reese, Alan W.: „So Outstanding an Athlete of Christ." Erasmus and the Significance of Jerome's Asceticism. Erasmus of Rotterdam Society Yearbook, 18. 1998. 106–111.

[19] A dogmatika kézikönyve II. Szerkesztette: Schneider, Theodor. A vonatkozó részt fordította: Varga B. József. Budapest, 1997. 368–370. és 373–378.

[20] Schreiner, Peter: Byzanz. München, 1994. (a továbbiakban: Schreiner) 79–81.

[21] Az aszkézis eredetileg katonai, testi-erőnléti kiképzést, gyakorlatot jelentett; a cinikus és sztoikus filozófiai iskolák szellemi tartalommal ruházták fel (állandó törekvés egyfajta erkölcsi eszmény felé). A kereszténységben a világgal való radikális szakítást és Istenhez közeledő, szemlélődő, magányos életmódot jelent. Vö. Troeltsch, Ernst: Askese. In: Frank 1975. 69–73.; Puskely I. 66–70.

[22] A nyugati szerzetesség remete-spiritualitásának megfogalmazása Damjáni Szent Péter nevéhez fűződik. Vö. Puskely Mária: Ezer év misztikájából. Szeged, 1990. 39–58.

[23] A különböző szerzetesi életmódokat részletesen leírta Szent Benedek és Szent Jeromos 22. levelében (Eustochiumhoz a szüzességről). Vö. Söveges 28–30. és Adamik 32–36.

[24] Puskely II. 694–703.

[25] Róm 6, 12–14 és 12, 1–3.

[26] Mt 19, 21.

[27] Fil 2,8.

[28] Fodor György: Lelkiségünk ókeresztény forrásai és patrisztikus hagyományai. In: A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye ju-

nyei, elemei: a magány (*solitudo*), az állandó ima (*oratio*), Isten és az Isten-ember kapcsolat szemlélése (*contemplatio*), a böjt (*ieiunium*), a virrasztás (*vigilia*) és a munka (*labor*). Az imádság kontinuitását biztosítja a zsolozsma (*officium*), amely az ókortól kezdve az egyetemes egyház közös imája, de végzésére a papok és a szerzetesek külön fogadalmat tesznek.[29] A Vanyó László szerkesztette kötet írásaiból kiderül, hogy a 3–4. században a szerzetesi életállapot (*vita angelica*) – mint az evangéliumi élet megvalósítására való törekvés – fontosabb és példásabb volt a papi tisztségnél (a keleti kereszténységben ez mindmáig megvan; példája, hogy a püspöki méltóságot legtöbbször szerzetesek nyerik el). Ez a püspökök (Nazianzoszi Szent Gergely, Tours-i Szent Márton, Szent Ágoston, Szent Ambrus) esetében is igaz: az életszentséget nem főpapi rangjuk miatt, hanem Krisztust követő életformájuk által érték el. Életformájuk miatt váltak az egész keresztény világ elé helyezhető, követendő példákká.

A fentiekben bemutatott könyvből megismerhetjük a kereszténység emberideálját a kései ókorban. A benne szereplő életírások, levelek, beszédek történeti források, ugyanakkor irodalmi értékű munkák, s kifejezik szerzőik vallási meggyőződését is. A művek megértését segítik a jegyzetek és a – minden fejezet előtt szereplő – bevezetések, amelyek vázolják a szerzők, a szereplők életét, jelentőségét, a szöveg keletkezéstörténetét, valamint a történeti-politikai hátteret. Egyetlen formai megjegyzés, megemlíthetjük, hogy egy ajánló bibliográfia teljesebbé tette volna a kiadvány tudományos színvonalát, megkönnyítette volna a témában elmélyülni kívánók dolgát. A könyv nagyszerű válogatás a keresztény ókor irodalmából, s a közölt szövegek adalékul szolgálnak a kereszténység korai időszaka, sőt a középkori Európa eszmetörténetének vizsgálatához.

Miklós Péter

bileumi emlékkönyve. Szerkesztette: Timkó Imre. Nyíregyháza, 1987. 13–16. Sajátos irányzat a keleti szerzetességben a hészükhazmus. Lepahin Valerij: A hészükhazmus és az „élő ikon" fogalma. Aetas, 1991. 2. szám. 47–57.; Nagy Erzsébet: Az érett orosz középkor emberideálja. Aetas, 1998. 1. szám. 96–99.; Schreiner 77–78.

[29] Várnagy Antal: Liturgika. Abaliget, 1995. 194–225.; Lékai Lajos: A ciszterciek. Eszmény és valóság. Budapest, 1991. 345–357.

Középkori bolgár–magyar kapcsolatok

Hriszto Dimitrov: Bălgaro-ungarszki otnosenija prez szrednovekovieto. Akademicsno Izdatelsztvo „Prof. Marin Drinov", Szófia, 1998. 423 o.

A hazai – és joggal említhetjük, a nemzetközi – történettudomány egyik központi témája a magyar nép őstörténete, a népvándorlás kora, a honfoglalás kora és a magyarság más népekkel való kapcsolata.

Ehhez szorosan kapcsolódik a bolgár történész, Hriszto Dimitrov munkássága is, aki a történettudomány doktora, s a szófiai egyetemen 1992-től a középkor történetét adja elő. Tanulmányait 1982-ben a Szófiai Cirill-Metód egyetemen, történelem szakon fejezte be. 1983-tól a Bolgár Tudományos Akadémia tudományos munkatársa. *Bulgária és a nomádok a 11. sz. elejéig* című doktori értekezését 1986-ban védte meg. 1991-ben a bécsi egyetemen, az Osztrák Tudományos Akadémián és az Osztrák Régészeti Intézetben nyert szakmai továbbképzést. Tudományos fokozata a filozófia doktora, munkássága a bolgár nép és a magyarság közti kapcsolatok feltárása. Összefoglaló műve 1998-ban jelent meg Szófiában a „prof. Marin Drimov" Akadémiai Kiadó gondozásában, melynek címe: *Középkori bolgár-magyar kapcsolatok.*

A szerző a két nép közti viszonyokat a történelmi források elemzésével és a tudományos kutatások eredményét dokumentáló szakirodalom széles körű feltárásával tárgyalja. Műve új aspektusból, a bolgár nép történelmén keresztül világítja meg a magyarság történelmét. A szakirodalomban való jártasságát az is bizonyítja, hogy a magyar történettudományi műveket is feldolgozza, értékeli, de nem csupán a „klasszikus" magyar szakirodalomra támaszkodik, hanem a legújabb eredményeket is felhasználja. A monográfiával a szerző célja a bolgár és a magyar nép nemzetközi kapcsolatainak összefoglalása a 6. század elejétől a 16. század végéig terjedő időszakban. A korszakot művében 11 fejezetre tagolja: I. Bolgárok és magyar törzsek a 9. század előtt; II. Magyarok a Dunai Bulgária szomszédságában a 9. században; III. A magyar tényező Szimeon cár politikájában a 10. század elején; IV. Bulgárok és magyarok 927 és 1019 között. V. Magyarország és a bizánci uralom alatti bolgár területek a 11. és 12. században; VI. A magyarok szerepe a bolgár államiság helyreállításában (a 12. század nyolcvanas éveitől 1218-ig). VII. Politikai és dinasztikus szövetség (1218–1246-ig); VIII. Magyarország és Bulgária belső válsága (1246–1272.); IX. Az erők egyensúlya (1272-től a 16. század közepéig); X. Magyar nyomás Bulgária a 14. század második felében; XI. Magyarország kísérletei a bolgár államiság helyreállítása érdekében a 15. század első felében.

Hriszto Dimitrov bolgár aspektusból tárgyalja az eseményeket. Korszakhatárai is a bolgár történelemhez kapcsolódnak, mégis részletesen feltárja a magyar történelmet, rávilágítva olyan eseményekre, amelyek nemzetközi jellegűek, bennük a két nép egymásra utaltsága és összefogása tükröződik. Más értelmezést nyújtva a hazai kutatások bővítését teszi ezzel lehetővé. Külön megemlíthető, hogy a kapcsolatokat a két nép társadalmi, gazdasági viszonyait elemezve kutatja a könyv szerzője. Monográfiájának érdeme az is, hogy a bolgár történelem feltárásakor latin nyelvű forrásokat is felhasznál.

A könyv végén bibliográfia, név- és tárgymutató, valamint magyar és német nyelvű rezümé található.

Fejér Géza – Göllner Aladár: Magyarok és bolgárok (Budapest, 1942) című könyvében a középkori magyar történelem szemszögéből tárgyalja a középkori eseményeket. Sztojan Radev: Fejezetek a bolgár-magyar művelődési kapcsolatok köréből (Bolgárok és magyarok. Budapest, Gondolat, 1977) című műve a legújabb korral bezáróan ismerteti a kapcsolatokat. Eme két

jelentős irodalom után Hriszto Dimitrov művében a kutatások folytatását, újabban feltárt forrásanyag elemzését, összefoglalását adja, ezért hasznos kézikönyv a bolgár és a magyar nép történelmének megismerésére. Az olvasó dolgát az is megkönnyíti, hogy a szerző könyvéhez magyar nyelvű tartalmi összefoglalót is csatolt.

H. Tóth Ilona

Rendi-konzervatív ellenzékiség az 1840–50-es évek Ausztriájában

Madeleine Rietra (Hrsg.): *Wirkungsgeschichte als Kulturgeschichte.* Viktor von Andrian-Werburgs Rezeption im Vormärz. Eine Dokumentation mit Einleitung, Kommentar und einer Neuausgabe von Österreich und dessen Zukunft (1843) (=Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur 143.) Rodopi, Amsterdam-Atlanta, GA, 2001. 356 old.

Sajátos kiadvány a Madeleine Rietra által nemrégiben kiadott kötet: egyszerre adja kezünkbe egy 19. századi nagy hatású röpirat modern kiadását, felvázolja annak hatástörténetét egyfajta szöveggyűjteményként, s a bevezetőben összefoglalja a röpirat írójának, Viktor Franz von Andrian-Werburg bárónak az életútját, életművének eszmetörténeti és politikatörténeti kontextusát.

Madeleine Rietra az ausztriai „Vormärz" régóta ismert kutatója, szerkesztésében már megjelent egy szöveggyűjtemény az 1830–40-es évek ausztriai ellenzéki gondolkodóinak, politikusainak műveiből.[1] Andrian-Werburg életművéről is publikált már a korábbiakban egy tanulmányt,[2] annak továbbfejlesztéseként látott napvilágot ez a kötet.

A magyar történetírás eddig nem tüntette ki figyelmével a Habsburg Birodalom ciszlajtán területei belső politikai viszonyainak beható vizsgálatát, kiemelkedő politikai személyiségeinek kutatását. A reformkori Ausztria tekintetében is csak néhány személyről olvashat elemző bemutatást a magyar olvasóközönség.[3] Pedig bár a magyar rendi politikai elitnek sikerült megőriznie különálló rendi alkotmányos intézményeit, s ezáltal nem vált teljessé a birodalmi politikai intézményrendszerbe való integrálódás és integráció, de épp a politikai mozgalmak fellendülésének, a kulturális-szellemi kapcsolatok intenzívvé válásának idején a politikai kölcsönhatások vizsgálatát nem nélkülözhetjük.

Andrian-Werburg életműve pedig nagyon is alkalmas az efféle vizsgálatra, hiszen publicisztikai és politikusi tevékenysége néhány ponton közvetlenül is kapcsolódott a magyarországi politikai küzdelmekhez, s ő az 1848 előtti ausztriai ellenzék kifejezetten magyar barát áramlatát képviselte.[4] Az osztrák-német liberálisok többsége ugyanis a polgári átalakulás és a polgári alkotmányosság megteremtésének programját kö-

[1] Jung Österreich. Dokumente und Materialien zur liberalen österreichischen Opposition 1835–1848. Rodopi, Amsterdam, 1980. (=Amsterdamer Publikationen zur Sprachen und Literatur, Bd. 43.)

[2] Österreich und dessen Zukunft. Zur Österreich-Utopie des Freiherrn Viktor Franz von Andrian-Werburg (1813–1858). In: Amann, Klauss–Lengauer, Hubert-Wagner, Karl (Hrsg.): Literarisches Leben in Österreich 1848–1890. Wien-Köln-Weimar, 2000. (=Literaturgeschichte in Studien und Quellen, Bd. 1. 42–59.)

[3] S. Lengyel Márta: Egy osztrák röpiratíró a negyvennyolcas forradalom felé. Századok, 1960. 5–6. sz. 750–793., 1961. 1. sz. 47–82; S. Lengyel Márta: Reformsors Metternich Ausztriájában. Budapest, 1968.; Hanák Péter: Osztrák állampatriotizmus a hódító nacionalizmus korában. Világosság, XIX. (1978) 151–157. (a továbbiakban: Hanák); a későbbi időszakra vonatkozóan lásd: Somogyi Éva: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez. Budapest, 1976.; Zachar József: Az osztrák-német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom 1861–1888. Budapest, 1981.

[4] Hanák idézett cikke; Deák Ágnes: Együttműködés vagy konkurencia. Az alsó-ausztriai, a csehországi és a magyarországi ellenzék összefogási kísérlete 1847–1848-ben. Aetas, 1999. 1–2. sz. 43–61.

vetkezetes birodalmi centralizációs és hivatástudattól átfűtött német nemzeti programmal kapcsoltak egybe, ezért a magyar különállás programjához szorosan ragaszkodó magyarországi liberális reformmozgalom inkább akadályozó tényezőként, mint lehetséges szövetséges partnerként jött számításba számukra. Andrian viszont ezzel ellentétben rendi-konzervatív reformpolitikus volt, akit, bár maga is a német egységgondolat híve volt, nem fűtött romantikus nemzeti küldetéstudat, másrészt pedig a polgári jogegyenlőség, a községi autonómiára épülő modern közigazgatás megteremtését a megreformált nemesség irányításával, a polgárság és a parasztság képviselőivel megerősített és modernizált rendi képviseleti rendszer alapintézményeinek helyreállításával vélte elindíthatónak Ausztriában, s így a rendi intézményeit megőrizni tudó magyar politikai elit tevékenysége lehetséges minta volt számára. Bár a liberális reformmozgalom célkitűzéseit és stratégiáját teljes egészében nem vallotta magáénak, mégis szövetségesként számított arra az ausztriai rendi alkotmányos intézmények megerősítéséért folytatott küzdelemben. Ugyanakkor életműve rávilágít azokra a korlátozó tényezőkre is, amelyek az őszinte törekvés ellenére hosszabb távon meghiúsították a tervezett együttműködést. Épp ezért munkássága fényt vet Magyarországnak a Habsburg Monarchián belüli, a kortársak szemében tisztázatlan államjogi viszonyára, az eltérő s egymással ütköző nézetek, alternatívák és meghatározottságok politikai küzdőterére. Ennek fényében plasztikusabb kép tárul elénk a magyar nemzeti mozgalom politikai játékteréről is.

De természetesen Andrian életműve nem csupán és elsősorban nem is magyar szempontból érdekes. Hiszen az ő nevéhez fűződik a kor leghíresebb ellenzéki röpiratának, az *Ausztria és jövője* (Österreich und dessen Zukunft) című kiadványnak a megjelenése 1843 elején. Évekig lázasan olvasta ezt a művet az ausztriai közvélemény, s találgatta az anonim röpirat lehetséges szerzőjének kilétét. Ha az általa javasolt gyógymódban nem is értettek egyet, mindenki elismerte, hogy általánosan vallott problémákat vetett fel, s a birodalom létkérdéseit feszegette. Rövid idő alatt több kiadása is megjelent, három hónap alatt 6000 kötetet adtak el belőle, ami hallatlanul magas példányszámnak számított – pedig tekintetbe kell vennünk azt is, hogy az ausztriai kormány tiltotta forgalmazását (40. o.). 1847-ben azután a kiadó javaslatára megszületett a mű második része, ami szintén szép sikert ért el. E munka azóta is az e korszakkal foglalkozó szakemberek egyik „alapszövege", amelynek ismerete nélkülözhetetlen a kor politikai közvéleményének feltérképezéséhez. Újabb kiadása a műnek azonban azóta sem jelent meg, ami a hozzáférést nagy mértékben megnehezítette. Rietra kiadványában most napvilágot látott a híres első rész teljes szövege.

Madeleine Rietra kimerítő, az életrajzi elemeket és az eszmetörténeti-politikai elemzést egyaránt ötvöző előszót készített a kiadványhoz. Andrian-Werburg életművéről német nyelven sem jelent meg túlságosan gazdag irodalom, átfogó életrajzát a mai napig is csak egy nyomtatásban meg nem jelent egyetemi doktori értekezés képviseli.[5] Rietra közli a legfontosabb biográfiai adatokat, jól eligazít az életmű személyes vonatkozásaiban. Ehhez áttanulmányozta Andrian jelenleg a Brnoi Városi Levéltárban található hagyatékát, mindenekelőtt naplóinak köteteit, amelyek betekintést adnak a személyiség jellemzőibe éppúgy, mint a politikus formálódó gondolataiba. Nagyon aprólékos munkával felgombolyította Rietra Andrian művének hatástörténetét: az arról megjelent kritikákat, a bíráló röpiratokat, újságcikkeket, s azok segítségével ad átfogó képet a mű kortárs fogadtatásáról. Ezen szövegekből érdekes válogatást is közöl a

[5] Glanner, Friederike: Viktor Franz von Andrian-Werburg. Ein Lebensbild. Phil. Diss., Wien, 1961.; Fellner, Fritz: Die Tagebücher des Viktor Franz von Andrian-Werburg. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Bd. 26. (1973) 328–341.; életművét érinti Melville, Ralph: Adel und Revolution in Böhmen. Strukturwandel von Herrschaft und Gesellschaft in Österreich um die Mitte des 19. Jahrhunderts. Mainz, 1998. 63–66. és Rietra már említett korábbi tanulmánya.

szóban forgó kötetben, nagyon alapos és informatív jegyzetekkel ellátva, mely jegyzetekből az 1840-es évek ausztriai meghatározó politikusi portréi és áramlatai jól kirajzolódnak. Bemutatja azt is, hogy a kormányzati körök hogyan fogadták Andrian művét, s bár fontolgatták ellene a bírósági úton való fellépést, végül milyen érvek alapján döntöttek a csendes figyelés mellett.

Rietra alaposan feldolgozta az eddig megjelent szakirodalmat is, eredményeit ismerteti, helyenként polemizál is azokkal. Az Andrian életművével kapcsolatban felmerülő megkerülhetetlen kérdés az, hogy programja hogyan illeszthető be a korszak általános jellemzésére használt konzervatív-liberális ellentétpár sémájába. Hiszen Andrian határozott reformpolitikus volt, élesen szemben állt a kormányzat státus quo megőrzésére törekvő stratégiájával; polgári jogegyenlőséget akart, a földesúri joghatóság megszüntetését, önkéntes örökváltságot, decentralizált autonóm közigazgatási rendszert – ami a liberális mozgalmak programjával rokonítja elképzeléseit. Ugyanakkor a stabilitás és egyensúly konzervatív elvét mindig is hangsúlyozta, elutasította a polgári alkotmányosság többségi elvét, s ehelyett rendi alkotmányos minták alapján a társadalom nagy tömbjeinek: nemesség, papság, polgárság, parasztság korporatív képviseleti rendszerét tartotta elfogadhatónak. Ráadásul az idealizált nemesség szószólója volt, a nemességben egyfajta társadalmi elitet látott, amely természetszerűleg hivatott a nagy átalakulás vezetésére. Nem véletlen, hogy naplójában két személyiséget nevez meg mint egyfajta példaképet, az egyik a porosz államférfi, Heinrich Friedrich Stein báró, a másik pedig Széchenyi István gróf. Rietra gondosan mérlegeli az ezzel kapcsolatban kialakult álláspontokat, s köztes véleményének ad hangot, nem kívánván „beskatulyázni" Andriant egyik kategóriába sem.

A könyv nagyon részletes forrás- és irodalomjegyzékkel zárul, amely felöleli az életművel kapcsolatban ránk maradt források egész körét, s ezen kívül széles válogatást ad a kortárs röpirat-irodalom terméséből éppúgy, mint az 1830–50-es évek történeti kérdéseit vizsgáló szakirodalomból. Rietra kiadványa minden bizonnyal nemcsak az Andrian-Werburg életművével, hanem az ausztriai Vormärz viszonyaival foglalkozó kutatások fontos segédletévé és forrásává fog válni.

Deák Ágnes

Az egyenlőség szeretete

Jean-Fabien Spitz: L'amour de l'égalité – essai sur le critique de l'égalitarisme républicain en France, 1770–1830.
Paris, Vrin-EHESS, 2000. 292. o.

A francia politikai filozófiában járatos olvasó előtt nem ismeretlen J.-F. Spitz neve: szerzőnk már régóta arra törekszik, hogy Franciaországban megismertesse a John G. A. Pocock és Skinner nevéhez fűződő republikánus revizionizmust, azaz azt a politikai eszmetörténeti irányzatot, amely az eddig egyeduralkodóként értelmezett lockei ihletésű liberalizmus komoly és minden ízében modern (azaz nem retrográd vagy reflektálatlanul múltidéző) konkurenseként azonosítja a politikai erény és a politikai egyenlőség szükségességét hangsúlyozó republikánus gondolatrendszert. Pocock szerint a modern politikai gondolkodásra a liberalizmus és a republikanizmus küzdelme nyomta rá bélyegét.[1] Az előbbi az egyén sérthetetlen jogait (különösen hangsúlyozva a korlátlan gazdasági növekedésen át vezető materiális jogokat) védi erőteljesen, míg az utóbbi folyamatosan korrigálni próbálja a liberalizmus individualizmusát, méghozzá azáltal, hogy a társadalmat elsősorban mint politikai közösséget fogja fel. Ebbe a szövegkörnyezetbe próbál illeszkedni Spitz könyve is. Előszavában nem kisebb célt tűz ki maga elé, mint annak bizonyítását, hogy az elsősorban Rousseau és Mably nevével fémjelezhető neoklasszikus-egalitárius paradigma a teoretikusan még csak akkoriban körvonalazódó individualista liberalizmus legfontosabb vitapartnere volt. Mi több, mind a logikai, mind az időbeli elsőbbség is a neoklasszikusokat illeti: Spitz véleménye szerint Rousseau és a többi neoklasszikus írásaiban a modern ember elnyomás alóli felszabadulásának első koherens teóriáját találhatjuk meg; a liberalizmus csak válasz, az egalitárius politikai gondolkodás reakciója.

Pocockhoz és Skinnerhez hasonlóan szerzőnk is a politikafilozófiai kánon átalakítására, jobban mondva kiszélesítésére tesz kísérletet. Véleménye szerint ha kizárólag a korszakot fémjelző nagy nevekre összpontosítunk (pusztán az érvek szintjén az alábbiakban vázolandó vitát meg lehetne írni Rousseau és Benjamin Constant összecsapásaként) a *probléma* különböző megjelenési formái helyett, könnyen elsiklunk fontos kérdések mellett. A neoklasszikus/egalitárius *versus* individualista/liberális vita különböző aspektusait tehát számos kevéssé (sőt, talán egyáltalán nem ismert) szerző – mondhatni, kismester – írásai alapján rekonstruálja, méghozzá igen sajátos, félig logikai, félig időbeli felbontásban.

A bevezetés jó alkalom az alapfogalmak tisztázására: mit is értünk egyenlőségen? A 18. század második fele és a Forradalom liberálisai (Mousnier, Mme de Staël) szerint nem jelenthet többet a jogi egyenlőségnél (*l'égalité des conditions*), a feudális eredetű privilégiumok felszámolásánál. Szerintük a vagyoni egyenlőség követelése tulajdonképpen értelmezhetetlen: a társadalom célja a természetes egyenlőtlenség helyreállítása és a játékszabályok garantálása. Az ezen túlmenő egalitárius követeléseket pedig a feudális nemesség mohóságának tulajdonítják: az ő ragaszkodásuk művi (*artificiel*) kiváltságaikhoz provokálta ki az egyenlőség követelésének egyre radikálisabb megfogalmazásait.

Még őelőttük is világos azonban az a tény, hogy képtelenség egy olyan társadalom belső kohézióját fenntartani, ahol a polgárok súlyosan eltérő vagyoni helyzetben vannak: igaz, a politikai egyenlőség feltételeinek biztosításával az egyenlőtlenség a privát-gazdasági szférába száműzetik, azonban a gazdagok oly súlyos dominanciát

[1] Az irányzat alapműve: Pocock, John G. A.: The Machiavellian Moment. Princeton University Press, 1975. Az 1997-es (az angol nyelvűt több mint húsz évvel követő) francia kiadás értő előszava Spitz munkája.

képesek gyakorolni a szegények felett, hogy utóbbiak elvesztik a közösséghez való tartozás érzését, s így teljesen védtelenek maradnak minden politikai (szociális vagy akár totalitárius) ideológiával szemben. Spitz felhívja a figyelmet a kérdés mai aktualitására: a vegytiszta, republikánus vagy szociális korrekciótól mentes liberális demokrácia felszámolja önmagát, vagy legalábbis kiüresedik, deficittel küzd. A mai republikánus politikai filozófia[2] alaptétele sem más, mint az, hogy az egyénnek el kellene fogadnia személyes szabadságának (a lehető legkisebb mértékű) korlátozását a *res publica* megőrzése érdekében. A különböző nacionalista vagy kommunisztikus kihívásokkal szemben védtelen társadalomban ugyanis az egyéni jogok kérdése fel sem merül.

Már a mű bevezetőjében eljutunk tehát a kétféle szabadságfelfogás szembeállításáig. A klasszikus hagyomány a hatalomról, míg a liberális az anyagi javakról beszél. Az utóbbi szerint a szabadság nem más, mint a dolgoktól, a természettől, a szükségletektől való függetlenség; a minél szélesebb körű cselekvés képessége. Kevéssé érdekli a politikai hatalomnak az emberek életébe való beavatkozásának lehetősége, csak a konkrét interferencia mértékével törődik, innen származik bizonyos fokú közönye a különböző kormányformák iránt. A republikánusok szerint viszont a velünk természetszerűen egyenlő embertársainktól való függés a szabadság igazi ellentettje. A szabadság sérelmének nem feltétele a felettünk állók beavatkozása életünkbe, már akkor is a dominancia jelenségével állunk szemben, ha két ember között hatalmi viszony áll fenn, ha az egyik befolyásolhatja a másik életét. A szabadság republikánus meghatározása tehát nem tisztán individualista: nem lehetek egyénileg szabad egy despotikus államban.[3]

Spitz szerint mind a liberális, mind a republikánus argumentáció „készen volt" már a 18. század második felében, tehát jóval Benjamin Constant előtt. A vita tétje és lényege tulajdonképpen változatlan, különböző történelmi pillanatokban azonban különböző aspektusok kerülnek előtérbe.

A 18. század második fele szerzőnk szerint az antik respublikák mítoszával történő leszámolás pillanata. Athén, Róma és Spárta mítosza ismert, az azonban talán kevésbé, hogy milyen sokan dolgoznak a destrukcióján. Spitz különböző érvelési stratégiákat rekonstruál. Helvétius elismeri az antik respublikák nagyságát, politikai üzenetüket azonban nem tartja érvényesnek saját korára. Minden politikai erény kora társadalmi állapotát tükrözi: csak egy materiális értelemben szegény társadalom épülhet a hősies patriotizmusra, a 18. század erényei inkább a megbízhatóság és a kiszámíthatóság kell hogy legyenek. D'Holbach messzebb megy Helvétius „pszeudoklasszicizmusánál": ő minden nagyságot megtagad az antikoktól, abszolút értelemben barbárnak és igénytelennek tekinti őket, patriotizmusukat pedig párhuzamba állítja a papi fanatizmussal. Ezt a mozzanatot mélyíti el a két filozófusnál jóval kevésbé ismert Boulanger, aki az antik respublikákat korábbi teokratikus politikai rendszerek utolsó hajtásaként értelmezi.

A negatív aspektus után lássuk a liberális érvelés pozitív oldalát. A törvény előtti egyenlőségre, ám a vagyonok egyenlőtlenségére épülő társadalom előnyei megszámlálhatatlanok d'Holbach, Vauvenargues vagy Boesnier szerint. Az utóbbi úgy véli, hogy az antikok már a célmeghatározásban tévedtek: a boldogság legfontosabb összetevője nem az egyenlőség, hanem a materiális gazdagság, amelynek fejlődését pedig kifejezetten sarkallja az egyenlőtlenség. Értelmezhetetlennek ítéli a republikánusok függetlenségvágyát is: nem a mindenkitől független, autonóm, külső befolyásokat elkerülni képes ember igazán szabad, hanem az, aki képes saját (és így közvetve) az egész

[2] Pettit, Philipp: Republicanism, a Theory of Freedom and Government. Oxford, 1997.

[3] Az effektív és a potenciális akadályoztatás ellentétéről van itt szó. Egy liberális szerint tökéletes szabadságot élvezhetünk egy felvilágosult despota uralma alatt, aki, bár befolyásolhatná tetteinket, tudja, hogy nem érdeke, így nem teszi. A republikánus szabadságfelfogás szerint azonban már az is dominancia, ha valakinek lehetőségében áll akadályozni szabad cselekvésünket.

társadalom céljait előremozdító interdependenciába kerülni embertársaival. Minél komplexebb ugyanis a társadalmat alkotó kölcsönös függések rendszere, annál függetlenebbé válhatunk szükségleteinktől, annál szabadabbak vagyunk. Vegyük azonban észre – s ezt Spitz bár említi, nem hangsúlyozza kellőképpen, talán azért, hogy ne csökkentse a republikanizmus-vita jelentőségét –, hogy a liberálisok küzdelme két fronton zajlik: Boesnier szükségesnek érzi, hogy a feudális félmúlt felé is vágjon egyet. A függés ugyanis csak akkor üdvös, ha kölcsönös (a jó dependencia – interdependencia); a feudalizmus, mint politikai-gazdasági rendszer baja az, hogy a hatalmi viszonyok egyirányúak: az alávetetteknek nincsen lehetőségük kihasználni az együttműködés előnyeit.

A legfontosabb kérdés persze az, hogy van-e az egyenlőtlenségnek kritikus, már tolerálhatatlan mértéke. Szétvetheti-e a társadalmat, ha jogilag egyenlő emberek között teljesen aránytalanul oszlanak meg az anyagi javak? A liberális válasz bizonytalan: igazságos és igazságtalan egyenlőtlenséget nem mennyiségi alapon különböztet meg Boesnier és d'Holbach: ha a vagyoni különbségek „természetes eredetűek" (tehát nem előjogokból, hanem piaci mechanizmusokból következnek), akkor szerintük nem tekinthetők igazságtalannak. Ma már tarthatatlan optimizmussal azonban úgy vélik, hogy az egyenlőtlenség ezen „természetes" fajtája, ha el soha nem is tűnik, mérséklődik majd az idők folyamán.

A Forradalom idején nyilvánvalóan védelemre szorul a szabadság liberális, antiegalitárius felfogása. A fentebb már ismert lecke felmondása után azonban Sièyes, Necker vagy Mme de Staël új elemekkel is gazdagítják a vitát. Necker a boldogságot abban látja, hogy az ember egy természetesen hierarchizált társadalomban próbál egyre előrébb haladni egy képzeletbeli ranglétrán. Az egymástól független emberek egyenlősége olyan absztrakt társadalmi teret teremtene, amelyben képtelenség lenne értelmes célokat kitűzni. Az ilyen egyenlőség önmagát beteljesíteni nem képes jóslat. A függetlenségként felfogott szabadság eltávolítaná egymástól az embereket, akik gyanakodva méregetnék egymást: az egalitárius hisztéria Necker által vázolt karikatúrájában nem nehéz felfedezni a jakobinus rémképet.

Spitz külön fejezetet szentel Condorcetnak, aki ugyan a liberálisok közé sorolandó, mégis számos kérdésben elismeri az egalitáriusok igazát. Komolyan elgondolkodik azon, hogy az állam milyen szerepet játszhat az egyenlőtlenség mérséklésében. Egy demokratikus szellemű törvényhozó hatalomnak kötelessége elősegíteni egy igazságosabb örökösödési rendszer létrejöttét; köteles mindenkinek biztosítani az oktatásban való részvételt, hisz bizonyos ismeretek nélkül képtelenség élvezni még egyéni jogainkat is; elismeri a progresszív adózás szükségességét is. Condorcet konklúziója, amely szerint csak az az egyenlőtlenség fogadható el, amelynek dinamikája végső soron a legszegényebbeknek is előnyére szolgál, tulajdonképpen megelőlegezi Rawls második alapelvét.[4]

A mű utolsó előtti fejezete egy szinte teljesen ismeretlen szerző, Dunoyer nézeteivel foglalkozik. Spitz szerint ő teremti meg a francia liberális gondolatok lelkiismeret-furdalás nélküli szintézisét. Az ismert érveket újra felsorolva számol le Rousseau autonómia-felfogásával, a politikai erénynek pedig még a gondolatát is elutasítja. Teljesen nyíltan beszél a politikai rendszerekkel szembeni liberális közönyről is: a természetellenes jogokat egy hatalom sem képes biztosítani, a természeteseket pedig többféle politikai rendszer is garantálja. Angliában sem a politikai hatalom műve a szabadság, éppen ellenkezőleg, a gazdasági-erkölcsi állapotok fejlettsége, a szabadság szelleme biztosítja a politikai stabilitást. A demokrácia a szabadság jele, nem létrehozója Dunoyer értelmezésében. Mi több, kifejezetten veszélyes politikai jogokkal felruházni arra még kellőképpen meg nem érett társadalmakat. Mindebben világosan megnyilvánul az a liberális felfogás, amely

[4] Lásd Rawls, John: Az igazságosság elmélete. Budapest, 1997. 190–192.

szerint a politika csak eszköz, de semmiképpen sem cél.

Konklúziójában Spitz aláhúzza, hogy az évszázados vita elemei mennyire aktuálisak ma is, hiszen ugyanezek a kérdések foglalkoztatják napjaink politikai filozófiájának oly alakjait, mint Rawls vagy Dworkin. Az általa proto-liberálisnak nevezett ideológia szerinte nem volt képes megnyugtató válaszokat adni az egalitárius premisszákra, noha azok túlzásaira és káros következményeire, a bennük rejlő totalitárius kísértésre könnyen rá tudott mutatni. Az azonban nyilvánvaló, állítja Spitz (Pocockot folytatván), hogy az egalitarizmus nem a feudalizmus maradéka, nem nosztalgikus ideológia, hanem a politikai modernitás megkerülhetetlen összetevője. Semmiképpen sem állítható tehát, hogy a republikánus egalitarizmussal mélyen „megfertőzött" francia politikai gondolkodás kívül esne az angolszász liberalizmus fő vonalán. A republikanizmus maga a *mainstream*.

Balázs Péter

Az észak-amerikai történelem források tükrében

Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez, 1620–1980.
Szerkesztette: Bődy Pál és Urbán Aladár
Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 2001. 501 old.

Az utóbbi tíz esztendőben örvendetesen megszaporodott az Amerikai Egyesült Államok történetével foglalkozó, tankönyvszerűen használható összefoglalások száma. Az amerikai történelmet magyarul oktató tanárok csakis akkor végezhetnek teljes értékű munkát, ha annak lehető legtöbb forrását az angolul nem olvasó hallgatók kezébe is tudják adni. Ezért nevezhető „korszakalkotó" vállalkozásnak a Bődy Pál és Urbán Aladár nevével fémjelzett szöveggyűjtemény, mivel hazai szerzők elsőként tettek kísérletet arra, hogy az amerikai történelem egészét szem előtt tartva, magyar nyelven nyújtsanak válogatást annak legfontosabb forrásaiból. A most megjelent kötet tehát óriási segítséget jelent mindazoknak, akik behatóbb ismeretekre kívánnak szert tenni az Egyesült Államok történetéről, s természetesen azok számára is, akik átadni szeretnék ezt a tudásanyagot.[1]

Ez azonban nem jelenti azt, hogy e válogatás minden részletében megfelel ennek a célnak, s hogy teljes mértékben hibátlan. Először is megkérdőjelezhető a kötet anyagának kronológiai felosztása. Ennek első egységét a gyarmati korszak jelenti, amit a szerkesztők az 1620 és 1750 közötti időszakban állapítottak meg. Örvendetes, hogy az Egyesült Államok története szerves részének tekintették ezt a korszakot, amelyről a magyarországi történetírás hajlamos megfeledkezni. Az amerikai história visszafelé történő kiterjesztése egyértelműen üdvözlendő, ám a magam részéről úgy vélem, hogy azzal nem kellett volna megállni a 17. század húszas éveinél. Szerencsés lett volna egy olyan fejezet beiktatása, amely az angol gyarmatosítás 16. századi motiváló tényezőivel, ideológiájával, gazdasági és társadalmi hátterével, valamint első kísérleteivel foglalkozik, mivel ilyen ismeretanyag birtokában a gyarmati kor történései is „könnyebben emészthetőbbekké" váltak volna.

A korszak időhatárainak megállapítása sem nevezhető szerencsésnek. Kiindulási évnek nyilvánvalóan azért választották 1620-at, mivel ekkor érkeztek Észak-Amerikába az első új-angliai állandó angol telepet (New Plymouth) megalapító szeparatista puritán „Zarándok Atyák". Ezzel azonban a szerkesztők azt a benyomást keltik, mintha nem tudnának arról, hogy az első észak-amerikai állandó angol telep (Jamestown) már 1607-ben létrejött Virginiában. Nem egészen világos az sem, hogy a korszak végének miért az 1750-es évet jelölték, hiszen a gyarmatok és az anyaország viszonya csak a hétéves háború (Észak-Amerikában 1754–1763) befejeződését követően hozott brit intézkedések hatására kezdett megromlani. E korszakbeosztást még érthetetlenebbé teszi, hogy a fejezetben még 1775-ből származó dokumentumokat is találhatunk. Ezek szerepeltetése nem magyarázható azzal, hogy e források azért lépik túl „a politikai történetben »gyarmati korszaknak« nevezett 18. század közepi határvonalat", mert „gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásban ... a korszakhatár inkább a 18–19. század fordulójára tehető". (19. o.) Ami az utóbbi megállapítást illeti, a fejezet szerkesztőjének, Faragó Tamásnak igaza van, viszont abban semmiképpen nincs, hogy akár a helyi, akár

[1] Magyar történész gondozásában készült már az amerikai történelem egészét átfogó, alapos, angol nyelvű szöveggyűjtemény: Documents of American History (1584–1970). Szerkesztette: Magyarics Tamás (Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993.). A magyarul eddig megjelent legátfogóbb igényű válogatást az Urbán Aladár által szerkesztett Dokumentumok az Egyesült Államok történetéhez 1774–1918. (Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.) című kötet jelentette.

a birodalmi politika tekintetében az 1750-es év bármiféle szempontból is lényeges cezúrát képezne. Nem is beszélve arról, hogy a fejezetben szereplő források minden rendező elvnek fittyet hányva, teljesen esetlegesen sorakoznak egymás után. Természetesen nem kötelező a kiválasztott dokumentumok időrendi sorrendben történő közlése, ám a magam részéről semmiféle olyan tematikus rendezőelvet nem tudtam felfedezni, ami a szövegek sorrendiségét maradéktalanul indokolná. A zavart még tovább fokozza, hogy a fejezet elé írott bevezetőjében Faragó Tamás három tematikus csoportba (közigazgatási-politikai anyagok, a közösségek és egyének életével kapcsolatos hivatalos iratok, egyéni véleményeket tükröző elbeszélő források) sorolta az általa közölt dokumentumokat, ám ezeknek egyáltalán nem felel meg a szövegek kötetben található egymásutánisága. Itt érdemes megjegyezni, hogy az Urbán Aladár által gondozott második és harmadik fejezetben újra időrendi sorban következnek egymás után a szövegek. A Bődy Pál által szerkesztett hátralévő részekben viszont ismét a tematikus rendezőelv érvényesül. Az első fejezettől eltérően azonban e részek dokumentumainak sorrendisége teljes mértékben megfelel a korszakok elé írott bevezetőkben lefektetett csoportosításnak. A kétféle szempontrendszer érvényesítése természetesen elfogadható megoldás, ha következetesen valósul meg az egyes fejezetek vonatkozásában. Mint láttuk azonban, az első fejezet tekintetében ez nem történt meg.

Az Urbán Aladár által szerkesztett következő fejezet (Az amerikai forradalom korszaka, 1750–1800) záró évszámával sem tudok egyetérteni. Az 1800–1801-es határvonal kiválasztása nyilvánvalóan azzal indokolható, hogy ekkor került az elnöki székbe Thomas Jefferson (1801–1809), s ez volt az ország történetében az első példa arra, hogy egy politikai pártcsoportosulás a választások eredményét elfogadva békésen átadta a hatalmat ellenlábasának. Jómagam mégis indokolhatóbbnak érzem azt a hagyományos megoldást, amely vagy az új szövetségi alkotmány kidolgozásának (1787) vagy pedig életbe léptetésének (1789) évét tekinti az amerikai forradalom lezárulásának. Ezt követően Jefferson elnökké választása képezhet egy *újabb* határt, ám az új kormányzati szisztéma alapján működő föderalista adminisztrációk időszakát (1789–1801) feltétlenül elkülöníteném az amerikai forradalom korszakától.

Ami a 19. századot illeti, a kötet egységes korszakként kezeli az 1801-től a polgárháború befejeződéséig terjedő időszakot. Megfontolandó lett volna e korszak kettéválasztása, mégpedig Andrew Jackson (1829–1837) elnöki székbe kerülésénél, mivel az úgynevezett „jacksoni demokrácia" kibontakozása nem csupán a politikai gyakorlatban eredményezett jelentős változásokat, hanem a gazdaságban is fontos új jelenségek kifejlődését (iparosítás, vasútépítés stb.) jelezte. A magam részéről a polgárháborút (1861–65) is külön egységként kezeltem volna, esetleg a háború utáni rekonstrukció időszakával kiegészítve azt (1865–1877). Az amerikai szakirodalom többsége az úgynevezett 1877-es kompromisszumot tekinti a rekonstrukció lezárulásának, s ezért nem tartom szerencsésnek a negyedik fejezet kezdő évszámát sem (1870). Nem beszélve arról, hogy így a harmadik fejezet záró (1865) és a negyedik fejezet nyitó (1870) éve között szőrén-szálán eltűnt öt esztendő, amely alatt olyan fontos események történtek, mint például Andrew Johnson elnök (1865–1869) vád alá helyezése (1867–68). A további fejezetek korszakhatáraival egyetértek, talán annyi kiegészítéssel, hogy a második világháborút és a hidegháború időszakát külön egységnek lehetett volna tekinteni.

A válogatás során a szerkesztőknek több tényezőre is tekintettel kellett lenniük. Először a nyilvánvaló terjedelmi korlátokra, hiszen egy viszonylag szűk terjedelembe kellett olyan szövegeket beleilleszteniük, amelyek reprezentatívak, többféle területet (politika-, gazdaság-, jog- és társadalomtörténet) képviselnek, és még nem olvashatók magyarul. Mindent mérlegre téve úgy vélem, hogy Bődy Pál és Urbán Aladár nagyon jó munkát végzett. Az Urbán Aladár nevével fémjelzett, 1981-ben megjelent szöveggyűjtemény (lásd a 1. jegyzetet) és a mos-

tani kötet általa szerkesztett fejezeteinek összevetése alapján nyilvánvaló, hogy tudatosan törekedett olyan anyagok közlésére, amelyek a korábbi könyvben még nem szerepeltek. Ez különösen az amerikai forradalomról szóló fejezet esetében figyelemre méltó, mivel az új szöveggyűjteménybe csak négy dokumentumot vett át a korábbi válogatásából, s ezek között olyan „kihagyhatatlan" darabok szerepelnek, mint például a *Függetlenségi Nyilatkozat*. Megjegyzendő, hogy az 1787-ben kidolgozott szövetségi alkotmányt és kiegészítéseit nem itt, hanem a kötet legvégén adták közre a szerkesztők. Ez teljes mértékben indokolható, bosszantó azonban, hogy kimaradt az utolsóként, 1992-ben ratifikált XXVII. alkotmánykiegészítés. A harmadik fejezetben már több átfedés tapasztalható, ám az ismétlések többsége megint csak olyan dokumentum, amelyek nehezen lettek volna megkerülhetők egy önállóan is megálló kötet esetében. Az Urbán Aladár által közölt források többsége politikatörténeti irányultságú, s kisebb hangsúllyal szerepelnek a gazdaság- és társadalomtörténeti jellegű anyagok, amelyek viszont szép számmal kaptak helyet korábbi válogatásában. A két kötet tehát jól kiegészíti egymást. A Bődy Pál gondozta fejezetek esetében nem figyelhető meg ilyesfajta „kontinuitás", hiszen nyilván saját szempontjait igyekezett érvényesíteni a válogatás során. Ami az egyes nagy területek (gazdaság, társadalom, jog, politika) megjelenítését illeti, azok megfelelő arányban kaptak helyet ezekben a részekben is.

Az egyes fejezetek elé írott bevezetők „röviden magyarázatot szolgáltatnak a közölt források történelmi hátterére, a korszak eseményeivel összefüggő kérdésekre. Ilyen módon az oktató, valamint a hallgatók a források jelentőségét, szerepét minden további kutatás nélkül értelmezhetik és hasznosíthatják". (13. o.) Aki próbálta már, az tudja, hogy majdnem a lehetetlent kísérti meg az, aki egy ilyen hatalmas ország fél évszázados korszakainak történéseit két-három oldalban próbálja meg összefoglalni. Ennek ellenére úgy vélem, hogy a Bődy Pál, s különösen az Urbán Aladár által írott bevezetők jól oldják meg ezt a nehéz feladatot. Kevésbé mondható ez el a Faragó Tamás által készített prológusról, amely leginkább a közölt források eltérő szempontok alapján végrehajtott tematikus csoportosítását nyújtja. Egyébként nem vagyok biztos abban, hogy – még a jobban sikerült bevezetők is – elegendők lennének ahhoz, hogy „a hallgatók a források jelentőségét, szerepét minden további kutatás nélkül értelmezzék és hasznosítsák". Erre a dilemmára az adhatott volna megoldást, ha a fejezetek előtti „előszókban" az adott korszak általánosabb összefüggéseit, az egyes szövegek elé illesztett bevezetőkben pedig az adott dokumentum közvetlen kontextusát magyarázták volna el a szerkesztők, s a magam részéről több értelmező jegyzetet is alkalmaztam volna.

Meghaladná e recenzió kereteit, ha mindegyik fejezet részletes elemzését elvégezné. Teljesen azonban mégsem mehetünk el a kérdés mellett, amit az első, a gyarmati korral foglalkozó rész, illetve a hozzá készített bevezető analízisével szeretnék megválaszolni, mivel úgy vélem, ez a fejezet több szempontból is „kilóg" a kötet egészéből.

E rész nagy erényének tartom, hogy jelentős számban szerepelnek benne olyan társadalomtörténeti források, amelyek az átlagemberek mindennapi életéről tudósítanak. Ugyanakkor végzetesen elhibázottnak vélem azt a megoldást, hogy a közölt dokumentumok jó része (tizenhétből tizenegy) egy behatárolt földrajzi régióban (Pennsylvaniában) élő kisebb társadalmi csoport (a pennsylvaniai németek) 18. századra korlátozódó történetével foglalkozzon. Faragó Tamás ezzel kapcsolatban kifejtett indokai közül ez inkább magyarázható „a válogatást végző szerző egyéni kutatásaival", mintsem azzal, „hogy e régió társadalma valamiféle átlagnak is felfogható Új-Anglia döntően angol eredetű puritán földművesei, Dél rabszolgatömegek felett uralkodó ültetvényes arisztokráciája, illetve a nyugati telepesek őslakosokkal viaskodó marhatenyésztői között". (20. o.) Először is Új-Anglia gazdasági életében a kereskedelem és a halászat is kiemelkedő szerepet játszott, s Délen sem csak nagybirtokos „arisztokraták" éltek, különösen nem a Faragó ál-

tal szinte teljesen mellőzött 17. században, de később sem.[2] Egyébként pedig problematikusnak érzem azt a merev matematikai átlagolást, amit alkalmaz. Nem egészen értem ugyanis, hogy miként jön ki az „angol eredetű puritán földművelők" plusz „ültetvényes arisztokraták" plusz „marhatenyésztő nyugati telepesek" osztva hárommal művelet eredményeként a közép-atlanti régió meglehetősen tarka gazdasági-társadalmi viszonyrendszere. Véleményem szerint ez a terület önálló jellegzetességekkel bíró olyan övezet volt, amelynek sajátosságai alapvetően különböztek a déli és az újangliai viszonyoktól is. De ha még úgy is lenne, hogy a közép-atlanti gyarmatok valóban valamiféle átlagot képviseltek, Faragó Tamásnak akkor is tudnia kellene, hogy az átlag sohasem jeleníti meg a maga teljességében a kiindulópontul szolgáló tagok jellegzetességeit. Vagyis fenti kijelentése sem mentesítheti a válogatót azon kötelessége alól, hogy reprezentatív jellegű áttekintést próbáljon adni az átlaghoz hozzájáruló egyes régiók viszonyairól. A válogatás aránytalanságának köszönhetően a tizenhét dokumentumból mindössze három vonatkozik az időben a korszak több mint felét kitevő 17. századra, mindössze egy a déli gyarmatokra, és legföljebb három Új-Angliára. Pennsylvania betelepítése csak 1681-et követően kezdődött el, s bár a – zömmel ide érkező – németek a 18. században (1700–1775) már a második legnépesebb bevándorló etnikumot képviselték (84 500 fő), az írországiak (108 600 fő) még így is jelentősen felülmúlták őket, nem beszélve az összes európai bevándorlón (307 400 fő) belüli arányukról. Pennsylvania a legdinamikusabban fejlődő régió volt a 18. században, s összlakossága 1760-ra elérte a 183 703 főt. Ezzel a második legnépesebb gyarmatnak számított, ám a legtöbben még mindig abban a Virginiában éltek (339 726 fő), amelyet Faragó Tamás szinte teljes mértékben elhanyagolt. Az általa egyetlen dokumentummal reprezentált déli gyarmatokon ekkor valamivel több mint 716 000-en éltek, s a 18. századra vonatkozóan teljesen mellőzött Új-Anglia lakosainak száma is meghaladta a 450 000 főt. E számok ekkor még egyenként is felülmúlták a közép-atlanti gyarmatok összlakosságát (427 904 fő), amelynek csak 43 %-át képviselték a pennsylvaniaiak.[3] Egyébként sem teljesen világos, hogy Faragó Tamás milyen területet kívánt „lefedni". Bevezetőjében kijelenti, hogy „forrásközlésünk csak a szűkebb értelemben vett Észak-Amerikára (a későbbi Egyesült Államok területére) koncentrál". (20. o.) Ha ez igaz, akkor viszont nem érthető, hogy miért mentegeti magát Kanada kihagyása miatt – amely sohasem tartozott az Egyesült Államokhoz –, s miért tartja természetesnek Spanyol-Florida mellőzését, amely viszont részévé vált annak. (Uo.)

Nem felel meg a valóságnak Faragó Tamás azon megállapítása, hogy a gazdasági jellegű iratok „e korszakban (mármint a 18. században – L. Cs.) még viszonylag ritkák, a föld adásvételek kivételével a legtöbb gazdasági tevékenység alighanem nem került papíron rögzítésre". (19. o.) Ennek cáfolataként elegendő talán a már a 17. században is nagy számban a gyarmatokra érkezett szerződéses szolgák szerződéseire utalnom, amelyek több példányban rögzített írásos megállapodások voltak. Az a megjegyzése sem elfogadható, hogy a mindennapi életre vonatkozóan közölt források azért 18. századiak, mert „ez az a korszak, amikor bővebben állnak rendelkezésünkre az egyének mindennapi életéről készült dokumentumok". (19. o.) A gondos életet élő és nagymértékben írástudó új-angliai puritánok százával hagytak ránk ebből a szem-

[2] McCusker, John C. – Menard, Russell R.: The Economy of British America, 1607–1789. University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1991. 91–143., 169–208.; Kulikoff, Allan: Tobacco and Slaves. The Development of Southern Cultures in the Chesapeake, 1680–1800. University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1986. 135., 156., 140., 338.

[3] Fogleman, Aaron S.: From Slaves, Convicts, and Servants to Free Passengers: The Transformation of Immigration in the Era of the American Revolution. Journal of American History, 1998 June. (a továbbiakban: Fogleman) 68., 71.; Hughes, Jonathan: American Economic History. Harper Collins, 1990. 21.

pontból is jól használható forrásokat 1620-as megtelepedésüktől kezdődően, s még a Chesapeake-öböl körzetéből is sok ilyen jellegű szöveg áll rendelkezésünkre a 17. századból.[4]

Számomra úgy tűnik, hogy Faragó Tamás nem mélyedt el kellőképpen a gyarmati korra vonatkozó újabb szakirodalomban. Erre utal az a megállapítása is, hogy „az Észak-Amerikába érkezett telepesek minden valószínűség szerint az őket kibocsátó Európa fiatalabb, dinamikusabb, vállalkozóbb kedvű népességcsoportjaiba tartoztak". (21. o.) A fiatal életkort illetően igaza van, ám az önként vállalt dinamizmus már nem minden vonatkozásban stimmel. Az 1607 és 1699 között a gyarmatokra érkezett 165 200 európai személyből 96 000 fő szerződéses szolga, 2300 fő pedig elítélt volt. A 18. században pedig (1700 és 1775 között) az összesen érkezett 307 400 európai bevándorlóból 103 600, illetve 52 000 fő tartozott az említett csoportokba. A 17. századi szerződéses szolgák jelentős részt az angol társadalom legelesettebb csoportjaiból kerültek ki, akik számára sokszor nem nagyon maradt más választás, mint a szolgaként történő kivándorlás. Másokat vallásuk üldözése késztetett otthonuk elhagyására, a fegyencekről nem is beszélve.[5]

Erősen vitatható továbbá, hogy a „határozott időre elszegődött szolgák és a vagyontárgyként kezelt rabszolgák kezelése, sorsa nem sokban látszik különbözni egymástól a 18. században". (20. o.) Elegendő talán csak annyit említenem, hogy az előbbiek helyzetét a legtöbbször írásban rögzített szerződés szabályozta, amelynek megsértése esetén a fehér szolgák bírósághoz fordulhattak.

Benjamin Franklin „angliai származásának" említése (21. o.) számomra azt jelenti, hogy a derék amerikai az anyaországban született volna. Franklin azonban Bostonban látta meg a napvilágot, amint az a 14. számú dokumentumból egyértelműen ki is derül. (72. o.)

Végezetül essék néhány szó a fordításokról. Az átültetők alapvetően jó munkát végeztek, bár nem ártott volna egységesebbé formálni a hét különböző fordító által készített szövegeket. A több fordító alkalmazásának nyilván technikai okai voltak, ám a szövegek alaposabb átfésülésével el lehetett volna kerülni az olyan következetlenségeket, mint amelyek az 56. és a 72., illetve a 86. és a 153. oldalon előfordultak. Az első esetben arról van szó, hogy Új-Anglia neve hol *New England*-ként, hol pedig magyar fordításban szerepel, míg a másodikban a Jefferson körül kialakuló Demokrata-Republikánus Párt neve olvasható kétféle változatban (demokrata republikánusok, Demokrata-Republikánus Párt). Jómagam azzal értek egyet, hogy az olyan nevek esetében, amelyek magyar elnevezése széleskörűen meghonosodott és elfogadott, ezt a változatot kell alkalmazni. Új-Anglia mindenképpen ezek közé tartozik. A második esetben pedig úgy vélem, hogy ha nem a párt hivatalos nevéről, hanem az ebbe a körbe tartozó emberekről van szó, akkor is helyesebb a kötőjel alkalmazása.

Megjegyzéseimmel nem állott szándékomban megkérdőjelezni a kötet erényeit és azt a nagy szolgálatot, amit az amerikai történelemmel ismerkedő magyar hallgatók generációinak tenni fog. A munka bizonyos aránytalanságaira azonban mindenképpen fel kívántam hívni a figyelmet, elsősorban annak érdekében, hogy a remélhetőleg napvilágot látó újabb kiadások nyomdába kerülése előtt, ezek kiigazíthatók legyenek. Elkötelezettségükért és a kivitelezésben mutatott kitartásukért minden dicséretet megérdemelnek azok, akik közreműködtek e nem mindennapi vállalkozás megvalósításában.

Lévai Csaba

[4] Lásd például: Settlement to Society: 1584–1763. A Documentrary History of American Life. Volume I. Ed.: Jack P. Greene. MacGraw-Hill, New York, 1966.; Everyday Life in Early America. Ed.: D. F. Hawke. Harper and Row, New York, 1988.

5 James Horn: Adapting to a New World: English Society in the Seventeenth-Century Chesapeake. (University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1994.) 19–77., Fogleman: I. m. 1998. 44.

Számunk szerzői

Bácskai Vera	*történész, ELTE, Budapest*
Balázs Péter	*Ph.D. hallgató, SZTE, Szeged*
Banyó Péter	*Ph.D. hallgató, CEU, Budapest*
Bató Szilvia	*Ph.D. hallgató, SZTE, Szeged*
Deák Ágnes	*történész, SZTE, Szeged*
Deák Eszter	*történész, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest*
Csáky Móric	*történész, Grazi Egyetem, Graz-Bécs*
Gedeon Magdolna	*jogtörténész, DTE, Debrecen*
Andreas Gottsmann	*történész, Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut, Bécs*
H. Tóth Ilona	*levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged*
Kövér György	*történész, ELTE, Budapest*
Peter Laslett	*történész, Cambridge-i Egyetem*
Lévai Csaba	*történész, DTE, Debrecen*
Lipták Dóra	*történész, Budapest*
Melegh Attila	*történeti demográfus, Népességkutató Intézet, Budapest*
Miklós Péter	*egyetemi hallgató, SZTE, Szeged*
Müller Ildikó	*Ph.D. hallgató, ELTE, Budapest*
Somogyi Éva	*történész, MTA Történettudományi Intézet, Budapest*
Szekeres András	*Ph.D. hallgató, ELTE, Budapest*
Szívós Erika	*történész, ELTE, Budapest*
Angelo Torre	*történész, Universitá di Torino*

A kötetben szereplő fordításokat BOJTÁR PÉTER, DEÁK ÁGNES, GÖRBE TAMÁS, NOVÁK GYÖRGY, SZEKERES ANDRÁS és VÉKONY ATTILA készítette.

CONTENTS

Essays

GOTTSMANN, ANDREAS
The Lombardo-Venetian Kingdom 5

DEÁK, ESZTER
Scientific life in Bohemia and Moravia, and its connections with Hungary during the Enlightenment 29

LIPTÁK, DOROTTYA
Civic cultural practice and national character in Central European press 46

MÜLLER, ILDIKÓ
Female education in Austria at the time of the Austro-Hungarian Monarchy 84

CSÁKY, MÓRIC
The criteria of modernity in Central Europe 103

SOMOGYI, ÉVA
Senior Hungarian Officials at Ballhausplatz 115

KÖVÉR, GYÖRGY
The Viennese Rothschilds and the 5% Hungarian Paper Rente 140

BÁCSKAI, VERA
"Relying on my own strength and performance only". The world of self-made men 159

BATÓ, SZILVIA
Public opinion and criminal law in Hungary during the Reform Era 182

Workshop

CSÁKY, MÓRIC
Modernity — Vienna and Central Europe around 1900. Research programme 217

SZÍVÓS, ERIKA
The "other Vienna". The changing picture of the turn of the century in Austria in the historiography after Schorske 224

Recollection

Austrian Articles of the Compromise of December, 1867 on the common affairs 238

Theory and Method

SZEKERES, ANDRÁS
Micro-historians and anthropology: the nature of an interdisciplinary transfer 244

TORRE, ANGELO
Social anthropology and historical research 257

Beyond the borders

"The sounds of the past and coexistence with our future selves" — Interview with historical sociologist Peter Laslett (Interview by MELEGH, ATTILA) 279

Selected bibliography of the works of Peter Laslett 289

LASLETT, PETER
Retirement and its Social History: Kin and Collectivity in support of the old 290

Debate

BANYÓ, PÉTER
Reply to Mária Nagy Homoki's critique 308

Reviews

New Hungarian handbook on Roman law
(Földi András-Hamza Gábor: A római jog története és institúciói. 5. átdolgozott és bővített kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.)
GEDEON, MAGDOLNA 311

The human ideal of Christianity in the third and fourth centuries
(A III-IV. század szentjei. A bevezetőt írta és jegyzetekkel ellátta Vanyó László. Jel Kiadó, Budapest, 1999.)
MIKLÓS, PÉTER 314

Medieval Bulgarian-Hungarian connections
(Hriszto Dimitrov: Bălgaro-ungarszki otnosenija prez szrednovekovieto. Akademicsno 12 datelsztvo "Prof. Marin Drinov", Szófia, 1998.)
H. TÓTH, ILONA 319

Feudo-conservative opposition in Austria in the 1840–50s
(Madeleine Rietra (Hrsg.): Wirkungsgeschichte als Kulturgeschichte. Viktor von Andrian-Werburgs Rezeption im Vormärz. Rodopi, Amsterdam, 2001.)
DEÁK, ÁGNES 321

The love of equality
(Jean-Fabien Spitz: L'amour de l'égalité – essai sur le critique de l'égalitarisme républicain en France, 1770–1830. Paris, Vrin-EHESS, 2000.)
BALÁZS, PÉTER 324

Documents of the history of the United States
(Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez, 1620–1980. Szerk. Bődy Pál és Urbán Aladár. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2001.)
LÉVAI, CSABA 328

Authors 333

Az AETAS 2002. évi előfizetői felhívása

Tisztelt Olvasóink!

2002-ben a következő tematikus számokat kívánjuk megjelentetni:

Centrum és periféria a történelemben;
Életrajzírás és történettudomány;
Közép- és kora-újkori művelődéstörténet.
Határainkon túl rovatunkban bemutatjuk Andrew C. Jánost és Paulinyi Ákost.

Eddigi gyakorlatunkhoz híven a 2002-es évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak.

Évi előfizetői díj: **1200 Ft.**
Egy számot megrendelőinknek: **300 Ft** + postaköltség.
Egy szám könyvesbolti ára: **370 Ft.**

A folyóirat előfizethető az e számhoz mellékelt csekkszelvényen. Kérjük, azon nevüket és címüket nyomtatott betűkkel tüntessék fel.
Korábbi számainkból eredeti áron (postaköltség felszámításával) a szerkesztőség címén a következő rendelhetők meg:

1992/3.: 17. század magyar művelődéstörténet;
1993/4.: Historiográfia;
1994/3.: Külföldi történészek magyar történelemről;
1994/4.: Angol–francia reformmozgalmak;
1995/1-2.: Közvélemény és propaganda a 17. századi Magyarországon;
1995/3.: Szláv népek története a középkorban;
1995/4.: Az abszolutizmus kora Magyarországon;
1996/1.: Észak-Amerika a 19. században;
1996/2-3.: Magyar emigrációk a 19-20. században;
1996/4.: Ókori civilizációk;
1997/1.: Magyar művelődéstörténet;
1997/2-3.: Középkori történeti szám;
1997/4.: 19. századi magyar történet; AETAS repertórium 1985-95.;
1998/1.: Az orosz ortodoxia;
1998/2-3.: Az 1848-49-es magyar forradalom és szabadságharc;
1998/4.: Észak-Amerika a századfordulón;
1999/1-2.: 19. századi magyar történelem;
1999/3.: A francia középkor kutatás újabb irányzatai;
1999/4.: Az oszmán török birodalom története;
2000/1-2.: Megtorlások a magyar történelemben;
2000/3.: Az első ezredforduló Európában;
2000/4.: Összehasonlító történetírás;
2001/1.: 19. századi Észak-Amerika története;
2001/2.: Nagy csaták-hadtörténet;
2001/3-4.: Osztrák-Magyar Monarchia.

Az előző évhez hasonlóan az idei évben is átutalhatja **jövedelemadójának** 1 %-át egy olyan egyesületnek, alapítványnak stb., amelyet erre érdemesnek tart. Folyóiratunk szerkesztői azzal a tisztelettel teljes kéréssel fordulnak Önhöz, hogy ha elveivel összeegyeztethetőnek és támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

2001-ben folyóiratunkhoz támogatóink *1 %-os* felajánlásából összesen 57.840 *Ft* érkezett be. Ezt az összeget a 2001/2. szám nyomdaköltségéhez használtuk fel.

Segítségüket köszönjük!

Ha az idei évben is az Aetas támogatása mellett dönt, akkor töltse ki az Apehtől kapott rendelkező nyilatkozatot, majd helyezze bele egy borítékba. Erre írja rá a nevét, lakáscímét és a személyi számot. Ezt követően zárja le, majd a következő lehetőségek egyikével juttassa el az adóhivatalba:

Ha maga készíti el az adóbevallását, akkor azzal együtt, azonos tasakban adja postára.

Ha a munkáltatója állítja ki és nyújtja be az szja-ról szóló nyomtatványokat, akkor neki adja át a kitöltött rendelkező nyilatkozatot és a szükséges adatokat tartalmazó, lezárt borítékot.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóink eddigi támogatását és érdeklődését. Reméljük, hogy erre a jövőben is számíthatunk.

Az AETAS Szerkesztősége
6701 Szeged, Pf.: 1179.
http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/
E-mail: aetas@jate.u-szeged.hu

Megjelent a Korall 2001. őszi (5.) száma

A munkától a szociálpolitikáig

JÜRGEN KOCKA: Az európai történelem egyik problémája: a munka

JULIANE BRANDT: Adalékok a munka fogalmának protestáns koncepciójához a 19. századi Magyarországon

ULICSKA LÁSZLÓ: A munkanélküliség feltalálása Magyarországon. A munkanélküliség fogalmának recepciója a magyar társadalomban

TÓTH ÁRPÁD: Önsegélyezés és önszerveződés. Temetkezési és betegsegélyező egyletek a reformkori Pesten

BÓDY ZSOMBOR: A „szociális kérdés" kezelésének alternatívái a 19. század végén. Az 1891-es kötelező betegbiztosítási törvény keletkezése

DÖMSÖDI BALÁZS: A menhelyektől a minta-építkezésekig. A Soroksári úti munkáslakótelep

SUSAN ZIMMERMANN: Védett és nem védett munkaviszonyok az iparosodás korától a világgazdasági válságig.

TÓTH PÉTER: A lator teste és a lator test

JÁSZBERÉNYI JÓZSEF: A nyelv, a valóság és a tények átértékelődései

A Korall körkérdése a társadalomtörténet-írás helyzetéről

Bácskai Vera, Faragó Tamás, Gerő András, Granasztói György, Gyáni Gábor, Halmos Károly, Ö. Kovács József, Kövér György, L. Nagy Zsuzsa, Tóth Zoltán és Vonyó József válaszai

Körkép

Gyermek a történelemben: Beszámoló a Hajnal István Kör 2001. augusztus 24–25-i gyulai konferenciájáról

MAJTÉNYI GYÖRGY: „Uraltak" és „önfejűek". Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé.
Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.
A folyóirat előfizetési díja egy évre 1200 Ft.
A lap ára egy szám megrendelése esetén 300 Ft+postaköltség, könyvesboltban 370 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Balassi Könyvesbolt, II. ker., Margit utca 1–3.; Eötvös Könyvesbolt, V. ker., Kecskeméti u. 2.; Litea Kft., I. ker., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca; ELTE BTK könyvárus, Piarista köz 1.; Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.

Szeged: Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Egyetemi könyvárus, Petőfi S. sgt.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház; Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.
Pécs: JPTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.
Szombathely: Berzsenyi Dániel, Tanárképző Főiskola jegyzetboltja Károli Gáspár tér

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.
Telefon:62/544-000/31-85
e-mail:aetas@jate.u-szeged.hu
http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/
Felelős kiadó: Deák Ágnes
Olvasószerkesztő: Benkes Réka
Szerkesztőségi titkár: Tóth Klára
Technikai szerkesztő: Petit Irodalmi Stúdió
A borítót tervezte: Szekeres Ferenc
Nyomdai munkálatok: Officia Press Kft., Szeged.
ISSN 0237-7934

Bolti ár: *740,- Ft*
Előfizetőknek: *600,- Ft*

Az ezzel a regionális heterogenitással való mindennapi, tudattalan találkozás a városi környezet sűrű atmoszférájában, vagy ennek a heterogén szituációnak a tudatos reflexiója egyrészt kulturális körforgásokat, kulturális recepciókat, akkulturális és asszimilációs folyamatokat segített elő, másrészt azonban táplálta a többnemzetiségű és multikulturális szituációkban állandóan megbúvó konfliktuspotenciált, vagyis erősítette az önérvényesítés, az elkülönülés, az idegenek kiközösítésének, a xenofóbiának és az antiszemitizmusnak – mint a xenofób attitűdök Bécsre és Közép-Európára jellemző szinonimájának – a tendenciáit. Az ilyen konfliktusok természetesen nem csupán az egész városi társadalmat és nem is meghatározott társadalmi rétegeket érintettek: mindenekelőtt azokra a személyekre és csoportokra voltak jellemző tünetek, amelyek bevándoroltak Bécsbe, ahol egy új, idegen, néha szkeptikus, sőt ellenséges környezetben kellett boldogulniuk. Ily módon a régiónak a városi környezetben különösen érzékelhetővé vált etnikai-kulturális pluralitása a Bécsre jellemző „crises de l'identité" (Jacques Le Rider) elmélyülésének további, nem elhanyagolható oka. Ha történelmileg akarjuk rekonstruálni az 1900 körüli Bécset, akkor szem előtt kell tartanunk ezt a komplex, hibrid kulturális szituációt.

Csáky Móric tanulmányát a 103–114. oldalakon olvashatják.